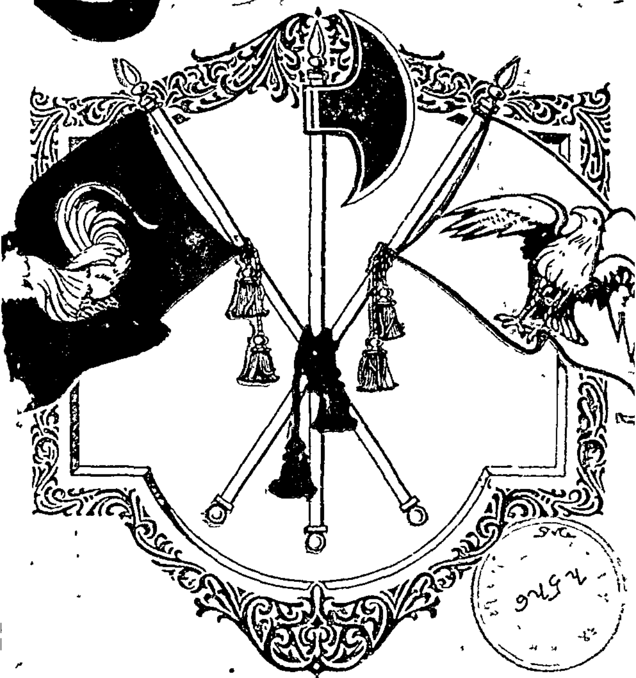
ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ

લવાજમ: હીંદુસ્તાન: રુ. ૮. દેશાવર: રુ. ૧૦. છુટક નકલ: રુ. ૧.

ઠેકાણું:—"ગુજરાત" કાર્યાલય, મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

આ 'ગુજરાત' મી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોદીખાના, વડોદરા મધ્યે પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મહિશંકર જાનીએ 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોદીખાના, વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા ૨૬-૩-૨૮

: ચૈત્ર ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

—ચિત્ર દર્શન—

— સાહિત્ય સૂચિ —

લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં : રુ. ૮. પરદેશમાં : રુ. ૧૦. છુટક નકલ : રુ. ૧.

: તંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. : : ગુજરાત : : મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

—'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ—

વાચન ભાગની સાથે		વાચન ભાગની બહાર	
એક પાનું દર માસે	રૂ. ૧૬	એક પાનું દર માસે	રૂ. ૧૨
અર્ધું પાનું "	રૂ. ૧૨	અર્ધું પાનું "	રૂ. ૭
પા પાનું "	રૂ. ૫	પા પાનું "	રૂ. ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો· વ્યવસ્થાપકઃ "ગુજરાત" કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

પુસ્તક ૧૩]　　　ચૈત્ર ૧૯૮૪　　　[અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ઘરે ઘડેલાં બીબાંઓમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ બનશો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉલ્લાસ અનુભવજો; — અને આમ ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો — શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, — કોઈનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના. ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા સર્જાવવી જ પડશે.

— કનૈયાલાલ મુનશી.

'કુમાર' આષાઢ '૮૩ ના અંકમાંથી.

ુજરાત' ચૈત્ર ૧૯૮૪] લાઓકુન-તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ. [એક પ્રવાસ પૃ૰ ૧૭

(આકૃતિ નં. ૧૫)

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

—— o ——

[: : અનુસંધાન પુ. ૧૧; અંક ૧. પૃ. ૯૦ થી : :]

ખંડ ચોથો : નેપલ્સ

—o—

નરદેહનાં પાષાણી મહાકાવ્યો

૧

નેપલ્સ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ સર્જાવેલું ધામ છે તેની બીજે દહાડે ખાત્રી થઇ.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે દીવાનખાનું સુશોભિત હોય તો રસોડું ગંદું ચાલી શકે. કોલર અને ટાઇ નવાં હોય તો રુમાલમાં થુંકી શકાય, અને તે રુમાલ પાછો ગજવામાં રાખી શકાય. ભવ્ય વીસુવીઅસ, અસંત રમણીય અખાત, ભુરાં સાગરનાં જળ અને ભવ્ય હોટલોથી દુનીઆમાં રમણીયમાં રમણીય ગણાતું નેપલ્સ પહેલે દહાડે જોયું. બીજે દહાડે અમે તેની શેરીઓ જોવા નીકળ્યા. કુકનો ભામીઓ કહે છે:

Naples is perhaps, the loveliest spot in Europe...the universal verdict of visitors is, that neither pen nor pencil ever gave any real conception of the surpassing loveliness of Naples and its bay as seen from the sea.

(નેપલ્સ યુરોપમાં રમણીયમાં રમણીય જગા છે. મુસાફરો સર્વાનુમતે કહે છે કે નેપલ્સ

અને તેના અખાતનું દશ્ય દરીઆ પરથી જોઇએ તો એવું અપ્રતિમ રમણીયતાથી ભરપુર છે કે સાહિત્ય કે ચિત્ર તેનો ખ્યાલ આપી શકયાં નથી.)

આ બહારનું દષ્ટિબિંદુ. ગરીબ રહેવાશીની દષ્ટિબિંદુએ નેપલ્સ એટલે સાંકડી શેરીઓ અને

લક્ષ્મીભાઇના ચકલામાં સ્નાન કરી ઉઠેલી વીનસ ઉભી કરી દે

તેમાં ગંદી પાટલુનમાં હાથ ઘાલી ઉભેલા નિસ્તેજ અને ભુખડીબારસ લોકો. વીસ વરસ પહેલાંના અમદાવાદની શેરીઓ કેટલેક દરજ્જે આનાથી સારી લેખાય એમ મારાં મિત્રે અભિપ્રાય આપ્યો.....

Via Roma એ એક શહેરનો સુવિખ્યાત રસ્તો છે. ઇતિહાસ અને નાટકમાં તે ટોલેડોને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

—મેં લોકોથી ઉભરાતા ઘણું રસ્તા જોયા છે. શેખ મેમણ સ્ટ્રીટ ઉર્ફે ઝવેરી બજાર ઉર્ફે મારવાડી બજાર ઉર્ફે ખારા કુવા આગળ થઇને સટ્ટાગલીના નાકા પરથી અનેક વાર હું ગયો છું; પગે ચાલીને, ભાડુતી વીકટોરીઆમાં-ભાડુની અને પોતાની મોટરમાં,– અને સ્મરણશક્તિ દગો ન દેતી હોય તો એક વખત રાતના અગીઆરેક વાગે કેટલાક સન્મિત્રો સાથે, બળદના રેંકડામાં; અને દરેક વખત આટલા બધા લોકો એ રસ્તા ઉપર કેમ માતા હશે એવી અજાયબી થઇ હતી. પણ ' Via Roma' જોયા પછી એ વિસ્મય પામવાની શક્તિ મારી ગઇ છે. એ રસ્તો કોણ જાણે કેમ સાંકડો લાગે છે; અને કોણ જાણે કેમ દરેક જણ બી જાં બધાંને ધક્કો મારી ચાલી જતું દેખાય છે. જો મનુષ્યને હું કીડીરૂપે કલ્પી શકું તો કીડીના દરમાંથી બહાર નીકળવાનો રાજમાર્ગ એવું કૈંક આનું વર્ણન હું કરી શકું. ....

નેપલ્સ, એ યુરોપનું પહેલ વહેલું મોટું શહેર મેં જોયું, અને હીંદુસ્થાનના શહેરોથીજ પરિચિત મારી દૃષ્ટિએ એક નવીનતા પડી. જ્યાં જાઓ ત્યાં રસ્તા વચ્ચે પુતળાંઓ–સુવિખ્યાત શિલ્પીઓની કલાકૃતિઓ નજરે ચઢી. નિર્જીવ દેખાતી ઘણી શેરીઓમાં ભવ્ય દેવળો સાંપડતાં,

જેમાં જતાં અકલ્પ્ય સૌંદર્યથી ભરપુર ચિત્રો દૃષ્ટિએ પડતાં.. આપણાં ગામોમાં જોઇએ તેટલો કચરો નજરે ચઢે છે તેમજ ઇટાલીનાં ગામોમાં. પણ ત્યાં, આપણે ઘણીવાર કલ્પી પણ શકીએ નહીં એવાં અને એ કચરાથી નિર્લિપ્ત એવા સૌંદર્યનાં દર્શન સાથે સાથે થાય છે. ઇટાલીની કલાસમૃદ્ધિ નેપલ્સમાંથી જોવી શરુ કરી અને પેરીસના અને લંડનના મંગ્રહસ્થાન જોયાં ત્યાં સુધી જોયાં કરી; અને નિરાશા માગ અંતરમા વધી ..

કેટલાક બંગાલી ચિત્રકારોની કલાકૃતિ પર વારી જવાય છે. એક વખત વીનસ ડી મીલો-Venus de Milo વીશેમે પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ત્યારે એક સ્વદેશાભિમાની મિત્રે લખી જણાવ્યું હતું કે વીનસ ડી મીલોથી મરસ આકૃતિ હીંદુસ્તાનમા ઘણી એ પડી છે; અને તેમાંથી એક એ મિત્રે અમદાવાદમાં જોએલી અને બીજીનાં એમણે બંગાળમાં કોઇક ઠેકાણે દર્શન કરેલાં ! આ અભિપ્રાય જોઇ શું કરવું !-હસવું કે રડવું ?

હું નાનો હતો ત્યારે મેં ઇલીઅડની સ્પર્ધા કરનારું એક મહાકાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું. એક હેતાળ પિતાએ તેના આઠ વર્ષના પુત્રે લખેલી એક નવલિકા ગુજરાતમાં આવતી સારામા સારી નવલિકાની સ્પર્ધા કરે એમ છે એમ કહી મને મોકલાવેલી યાદ છે. મારી અને આ પુત્રઘેલા પિતાની માન્યતા મારા સ્વદેશાભિમાની મિત્રની માન્યતા કરતાં હજારગણી વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. હીંદુસ્થાનમાં પ્રગટ થતાં ચિત્ર અને શિલ્પાકૃતિઓ જોઇ મને આંસુ આવે છે. રોમ અને ગ્રીસના સૌંદર્યને આપણી દૃષ્ટિએ 'સૌંદર્ય' કહેવું એ પાપ છે. એ વિષયમા વેતીઆ જેવા આપણે અભિપ્રાય દર્શાવવાનો શો અધિકાર ધરાવીએ છીએ ?......

માલ્ટેકચોકમાં વિન્ત્રો વીનસ ઉભી કરી છે.

—ઇટાલીઅને ફ્રાન્સમાં જોએલા સૌંદર્યથી હતાશ થએલો હું એક વખત બોલી ઉઠયો:

"એ સૌંદર્ય મારા ગુજરાતમાં કયારે આવી વસશે ?"

"આવશે, આવશે. એક દહાડો આવશે" આશાવાદી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

મેં ટેબલ પર હાથ ઠોકયો. "કદી નહીં, કદી નહીં." વળી મને વિચાર આવ્યો તે મેં એક છેવટનો ઉપાય સુચવ્યો. "હા એક રસ્તો છે. ન કરે નારાયણ અને ગુજરાતમા કોઇ નેપોલીયન જન્મી પડે, પાચ લાખ ગુજરાતીઓ નુ દુર્જય સૈન્ય લઇ ઇટાલી પર ઉતરી પડે, અને ઇટાલીમા ઠેર ઠેર દેખાતી કલાકૃતિઓ લઇ જઇ ગુજરાતમા ઠેર ઠેર ઉભી કરી દે—"

"પણ તેનાથી શુ ?" મારા મિત્રે પોતા નો સંશય દેખાડયો.

જ્યારે હું સરસતા વીશે કલ્પનાના ઘોડા છારતઃ દોડાવી રહ્યો હોઉં તે વખતે કોઇ વહેમની લગામ ખેંચે એ કેમ સહ્યુ જાય ? મેં ઉગ્રતાથી જવાબ વાળ્યો : "તે વિજેતા લલ્લુભાઇના ચકલામાં સ્નાન કરી ઉઠેલી વીનસ ઉભી કરી દે, અમદાવાદના માણેકચોકમા વિજેત્રી વીનસ ઉભી કરી દે, ભુલેશ્વર થઇ મંદિરોમા દર્શન કરવા જતા ભક્તજનના લાભાર્થે એપોલો બેલ્વેડેર ઉભો કરી દે તો સમયના પ્રવાહે સૌંદર્યની તૃષ્ણા જાગે અને ભાવિ ગુજરાતણોને પેટે કોઇ ફીડીયસ કે કોઇ માઇકેલ એન્જેલો કે રફેલ જન્મે."

"એ કેમ બને ?" લક્ષ્મીએ શંકા ઉઠાવી; "મુંબાઇના મ્યુઝીયમમાં એવાં પુતળાંઓ જોતાં આપણી મુંબાઇની સ્ત્રીઓ ઝપ દઇને લાજ કાઢે છે."

મેં અધીરાઇથી કહ્યુંઃ "ઘુમટામાંથી જોતાં પણ કોઇક દહાડો તેમને સૌંદર્યનું ભાન થશે. કયારે મારા ગુજરાતમાં હરક્યૂલસ સમો કોઈ યુવક ને વીનસ સમી કોઇ સુંદરી-સર્વાંગ સંપૂર્ણ પેદા થશે ?"

મીસરની ઢીંગલી-મહાકાવ્યનો એકરેએક.

આકૃતિ નં ૧.

મારાં મિત્ર જે આ વખતે બધુ શંકરલાલને એક પત્ર લખતાં હતાં તેમણે તેમાંથી ઉંચું જોઇને કહ્યુંઃ "પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ ઇટાલીમાં આવે તોને ?"

મેં કહ્યું : "હા; જરુર."

"તમને શી ખાત્રી કે એ બધા ઇટાલીમાં આવ્યા પછી-તેને જીત્યા પછી-પાછા જશે? અહીં રહી ન પડે ? -શા માટે પાછા જાય ?"

મેં નહીં કહ્યું ? કલ્પનાના ઘોડા કુદાવતા હોઇએ ત્યારે કોઇ લગામ ખેંચે ત્યારે વાત અધરી થઇ પડે છે. પણ આ લગામના જોરથી મારા ઘોડાઓ અટકી પડયા, ફસડાઇ પડ્યા. પ્રભો ! દીનાનાથ ! પાંચ લાખ ગુજરાતીઓ પાછા જાય એની શી ખાત્રી? મારી આંખે

અંધારાં આવ્યાં. શું ગુજરાત આખરે એવું ને એવુંજ રહી જવાનું ?

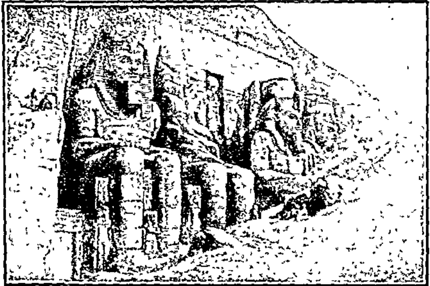
. ૨ .

નેપલ્સના મ્યુઝીઅમના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે: એક, બીભત્સ રસથી ભરપુર પોમ્પીઆઇની અવશેષ વસ્તુઓનો. આ ખંડ સામાન્ય રીતે બંધ રહે છે અને ઘણું ખરું પુરુષોનેજ ત્યાં જવા દેવામાં આવે છે. ત્યાં જવાનું પહેલેથી મેં માંડી વાળ્યું.

બીજો એક અગત્યનો વિભાગ-રોમના સમ્રાટોનો છે. એ વિભાગમાં જુલીઆસ સીઝર અને ઘણાખરા સમ્રાટોના બસ્ટો-(મોઢું, માથું, અને છાતીનો ઉપલો ભાગ) છે. જે નરોએ સત્તા અને વિલાસની અવધિ કરી છે; બુદ્ધિ કે ક્રૂરતાનાં સ્મરણોનો વારસો દુનીઆને આપી ગયા છે તેનાં મુખો જોતાં રસ પડે એમાં શી નવાઇ ? તેમાં ખાસ કરીને જુલીઅસ સીઝર વીશે જે વિચારો અને ઊર્મિઓ આગલે દિવસે મને ઉદ્દભવ્યાં હતાં તે પાછાં ફરી ઉદ્દભવ્યાં. પણ ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રીસના શિલ્પના નમુના નજરો નજર પહેલી વાર જોતાં ઉત્સાહ અને પ્રશંસાના કંપથી આખું મન અને શરીર કાંપી રહ્યાં......

નેપલ્સ આગળ ગ્રીકોએ એક થાણું સ્થાપ્યું હતું.. અને અહીંમાં ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓની અને તેમનું અનુકરણ કરનારાંઓની અપૂર્વ કૃતિઓ જડે છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં એ કૃતિઓને સમયના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

પહેલાં પુરોગામી શિલ્પીના નમુના-પછી પોલીકલેટસની-પછી ફીડીઆસની-પછી પ્રેક્સીટેલીસની-અને પછી અનુગામી કલાકારોની કૃતિઓ; અને આ બધા સ્વામીઓમાં ફીડીઆસની કૃતિઓ તે સદાએ અપૂર્વ અને અનનુકરણીય....

મીસરમાં કોતરેલાં નરદેહો એકતા પામે છે.
આકૃતિ નં. ૨.

આ ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓની કૃતિઓ નેપલ્સમાં, રોમમાં, ફ્લોરેન્સમાં, પેરીસમાં અને લંડનમાં છુટી છવાઇ પડી છે. પણ એ કૃતિઓમાંથી નીતરી આવતી મનુષ્યદેહની અપૂર્વ કથા કેવી અદ્દભુત છે !

મનુષ્યદેહને દેવનું ઇશ્વરસદન-એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિમાં દૈવીમાં દૈવી વસ્તુ તે મનુષ્યદેહ છે. એ દેહ પર દિવ્યતાના અંબાર સીંચી આરસમાં સરજાવવાની અદ્દભુત મહેચ્છા -ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની અદ્દભુત ઇચ્છાથી પણ વધારે સુંદર અને આકર્ષક છે.

મીસર કલા ને કૌશલ્યની, પીરામીડ ને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની માતૃભૂમિ છે. મનુષ્યદેહ કોતરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ ત્યાં થએલો જણાય છે. એ પ્રયાસ આજે પ્રયાસ કહેવાય;–આજથી પાચ હજાર વરસ પર તે કલાનો મહાન વિજય લેખાતો હશે. પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો, બળેલી માટીનો નરદેહ જોઇએ—મહાકાવ્યોનો એકડે એક. (આકૃતિ નં. ૧) ગુજરાતનાં ગામડામાં સુથારો ને કુંભારો ઢીંગલીઓ કરે છે તેજ દશામાં તે છે જેણે આ પહેલી કરી હશે એ તો જરૂર કલાકારની અમર દશાએ પહોંચ્યો હશે ..

એસીરીઆની ત્રાસમૂર્તિ.
(આકૃતિ નં ૩).

માનવદેહના પાષાણુમાં લખેલાં મહાકાવ્યો મહાભારતથીએ સર્વગ્રાહી છે–ઇલીઅડથીએ અપૂર્વ છે. સમય જાય–સંસ્કૃતિ આવે ને જાય–મૃત્યુના પયગંબરો મનુષ્યદેહમાં ભ્રષ્ટ કલ્પનાદ્વારા ગમે તે અને ગમે તેવું જુએ; પણ ગંડેરીઆ હાથપગનું પ્રફુલ્લ વદન ને વિશાલ નયનમાં શોભતો રુષ્ટપુષ્ટ બાલકદેહ, વિજય કે શક્તિ કે સત્તા દાખવતો પુરુષદેહ, મૃદુતા, વિશુદ્ધિ કે વિલાસ દાખવતો નારીદેહ; એનો જેવી મોહિની–વિશુદ્ધ અને ભાવનાશીલ મોહિની–શામાં રહી છે?

—કેટલાં વર્ષો પૂર્વે તે કહી શકાતું નથી, કયા દેશમા તે પણ કહેવાતુ નથી, કયે પ્રસંગે એ પણ કોઇને ખબર નથી, કોઇએ મનુષ્યદેહ કોરવો શરુ કર્યો–પથ્થર પર, હાથીદાંત પર કે સેકેલી માટી પર મહાકાવ્યની શરુઆત થઇ. સરસતા અને મોહિનીનાં મૂલરૂપ દેહે કલ્પનાપર પાડેલા સંસ્કારો વ્યક્ત કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ થયો. કેટલાં વર્ષો થઇ ગયાં તે કોણ કહી શકે?......

કયા દેશે કોની પાસે એ મહાકાવ્યના આંકડા ઘુંટયા એ કોણુ જાણે?...

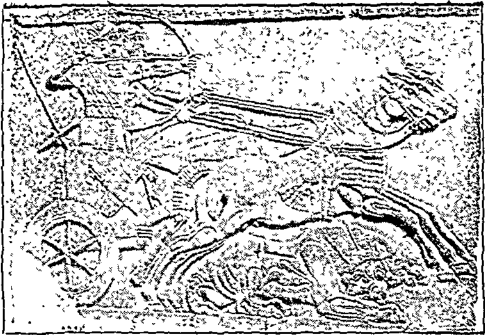
હજારો વર્ષ સુધી નરદેહની આકૃતિ વધારે સુરેખ થતી ગઇ અને કોઇ પાષાણુના મહાકવિએ એક દેહથી બીજો દેહ ઓળખાય એવી વિશિષ્ટતા પોતાની કલાકૃતિને આપી. એ કાવ્યમાં અમર થવા માટે રાજાઓએ રાજસિંહાસનની આશ્રય આપવા માંડી, અને પાષાણુકવિઓએ નરેશોને અમર કરવા અનેક કૃતિઓ સરજાવી.

મીસરનાં એસીરીઆનાં, હીંદનાં દુર્ભાગ્ય છે. કળા પ્રગટે છે; અને પ્રણાલિકાબદ્ધ થઇ જાય છે.

સ્વાભાવિકતા ને સરસતાને બદલે પ્રણાલિકાની નિશ્ચેતનતા તરત દેખાય છે.મીસરનરદેહની આકૃતિઓ સરજાયું જાય છે, તેને સુંદર અને સ્વાભાવિક બનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરતાં પોતે સરજેલી કૃત્રિમ પ્રણાલિકાને વશ થાય છે.

શબ્દમા, પાષાણુમાં કે રંગમાં સરજાયેલી દરેક પ્રકારની પ્રરસતાને પ્રણાલિકાના હિમમય સાગર તરીને જવું પડે છે. જો તરીને તે જાય તો અપૂવતા પામે છે–જો ન તરી શકે તો પોતે હિમમય—જડ, નિશ્ચેતન થઇ જાય છે.

મીસરમાં નરદેહની સરસતા આ સાગર તરવા જતાં, પોતે જડ બની જાય છે...

એસીરીઆની ભયંકર નરદેહની ભાવના. (આકૃતિ નં. ૪.)

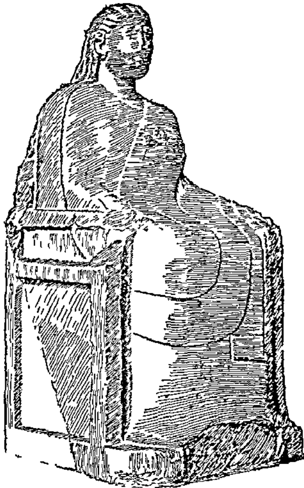
મીસરમાં કોતરેલા નરદેહો અસ્વાભાવિક એકતા પામે છે. (આકૃતિ નં. ૨). દરેક આકૃતિઓ ઉભી હોય, બેઠી હોય ચાલતી હોય તો પણ સીધી લીટીમાંજ ઉભી હોય છે, અને જોનારની સામેજ સીધું ને સીધું જોયાં કરે છે. કોઇ આકૃતિ વળતી નથી, કોઇ આકૃતિનાં માથું અને શરીરનો ભાગ ઉભી સીધી લીટીમાંથી—Law of frontalityની પ્રણાલિકામાંથી ચળતું નથી. તેજ પ્રમાણે બધી આકૃતિઓ બે પગ જમીન પર સપાટ મુકે છે; આખા શરીરનો ભાગ બે પગ પર નાખે છે. Perspective પર—વાસ્તવિક દર્શન—પર કોઇ ધ્યાન આપતું નથી અને ચિત્રને બદલે નકશો નજરે પડે છે. આમ કલામાં જડતા દેખાય છે; પ્રણાલિકાઓ નિશ્ચેતન બને છે. મહાકાવ્ય સૂત્ર બને છે.

એસીરીઆમાં પણ નરદેહની કથા રચાય છે. તેમાં શક્તિની ભાવનાનો સંચાર થાય છે. શક્તિની અતિશયોક્તિભરી પ્રતિમા એમાંજ એસીરીઆની આકૃતિઓની સરસતા. મોટી બીહામણી આંખો, અકલ્પ્ય શક્તિ દાખવતા સ્નાયુઓ, અસ્વાભાવિક ઉંચાઇ, આદાર્યં કે સ્મિત વિનાનું મુખ,—આવાં અંગવાળી ક્રૂર જાનવરી શક્તિની મૂર્તિઓરુપે નરદેહની કથા રચે છે. (આકૃતિ નં. ૩).

આજથી ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે એસીરીઆમાં જે ભયંકર નરદેહની ભાવના (આકૃતિ નં. ૪) કોતરાઇ તેનો નમુનો આ મૂર્તિઓ આપે છે. આ ત્રાસદાયક મૂર્તિ જોઇ એના સમયના લોકો ગભરાતા હશે એમ માનવાને કારણ નથી. જ્યારે કલાકારે આ કૌર્યમૂર્તિ સરજાવી હશે ત્યારે તેના ગર્વનો પાર નહીં રહ્યો હોય, તેની સ્ત્રીએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં હશે, રાજાએ તેને શરપાવ બંધાવ્યો હશે. આ રાજાની મૂર્તિ જોઇ રાણી પ્રણયઘેલી થઇ હશે, દરબારીઓ ક્રૂર મુખે તેની બીરદાવલિ ગાતા હશે, જનસમાજ સર્વાનુમતે મુગ્ધ થયો હશે.........

પણ પાષાણી મહાકાવ્યોમાં અપૂર્વ એવાં કાવ્યો તો ગ્રીકોએજ રચ્યાં. ગ્રીકો સ્વતંત્ર હતા, નીડર હતા, વહેમ ને પ્રણાલિકા તેમના આત્માને

કદી ડારતાં નહી. તેમનામાં રસિકતા હતી, દેવદેવીઓ તેમને મન ત્રાસથી પુજવાની કે દીનતાથી પ્રાર્થવાની શક્તિઓ નહોતાં; પણ વાત કરવાનાં, દીલ ખોલવાના આદર્શો–મૂર્તિમાન કરવાનાં મિત્રો હતાં. ગ્રીસે સ્વાતંત્ર્ય ખીલવ્યું,

રાજા શેરીસની મૂર્તિ. (આકૃતિ નં. ૫)

સૌંદર્ય સરજાવ્યું—તે પ્રકૃતિજન્ય, ચેતનને સ્વાધીન રહીને, તેને જડ બનાવીને નહીં. તેમણે મીસર અને એસીરીઆની કલાનું અનુકરણ કર્યું ખરું, પણ અનુકરણ કરતાં તેને અદ્ભુત સ્વતંત્રતા, અને નૈસર્ગિકતા આપવા માંડી. નરદેહમાં અપૂર્વતા વ્યક્ત કરતા કૃત્રિમ અપૂર્વતાના સિદ્ધાંતો—પ્રણાલિકાઓથી દૂર ને દૂર રહ્યા, નૈસર્ગિક અપૂર્વતા એ એકજ સનાતન ધ્યેય તેઓ રાખી રહ્યા.

૩

છઠ્ઠી સદીની એક આકૃતિ રાજા શેરીસ (આકૃતિ નં. ૫)ની-લઇએ. એમાં મીસરની સ્થૂલતા ઉપરટપકેથી દેખાય છે, પણ એની રેખાઓમાં એના ડોકના મરોડમાં મીસરમાં કદી ન આવી એવી સ્વાભાવિકતા છે. એ પાષાણનું પુતળું નથી–એ સજીવ થવા માંડતો નરદેહ છે. ઇજીપ્તની આકૃતિઓમાં સનાતન તત્ત્વ ભલે દેખાય. બોધિસત્વનાં આપણાં પુતળાંઓમાં શાંતિનું સત્વ ભલે અભ્યાસીઓને જણાય, પણ ગ્રીકોના આ પ્રથમ પ્રયાસમાં સજીવતા છે. એ નરદેહની આકૃતિ નથી, નરદેહની જડ પ્રતિમા નથી, પાષાણનો રચેલો નરદેહ છે.......

—શા માટે આવાં દષ્ટિબિંદુઓ મને સુઝે છે? હું તો હીંદી રહ્યો. મારે તો કેવલ અને આનંદ કુમારસ્વામીના મહાપ્રયત્નોથી નજરે પડેલાં સૌંદર્યમાંજ સરસતા જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. મારે તો નિશ્ચેતન, ઘણી વખત કદરૂપાં દેખાતાં, ભયંકર આંખોવાળા બોધિસત્વનાં પુતળાંઓમાં આધ્યાત્મિકતા જોવી જોઇએ. અનેક પ્રણાલિકાએ ઘડેલી એકજ પ્રકારની નીરસ, પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓમાં કલાનું સત્ત્વ જોવું જોઇએ. હીંદુ મંદિરોમાં કંતાઇ ગએલી કમરવાળી, વાંકા પગની, ઘટ સમાન સ્તનથી નમી રહેલી ભયંકર મૂર્તિઓમાં લાલિત્ય, અને સુરેખતા જોવાં જોઇએ......

મારે દુર્ભાગ્યે હું તે જોઇ શકતો નથી એ બધાંમાં સજીવતા નથી, એમાં નરદેહની ભાવના સંતોષાય એવી અપૂર્વતા નથી. એ કલાકૃતિઓ સ્વદેશી છે માટે પ્રિય છે, પણ સ્વદેશી છે માટે સર્વોત્તમ હું કેમ કહી શકું ? પોતાની સ્ત્રી પ્રિય હોય કારણ કે પોતાની છે, પણ તેને વીનસ–ડી–મીલોથી સૌંદર્યમાં કોઇ પણ સરસ કેમ કહી શકે ?...

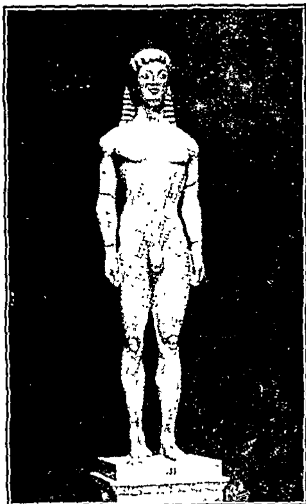
ગુજરાત ચૈત્ર ૧૯૮૪] વીનસ-ડી-મીલો: વિલાસદેવીની મૂર્તિ. [એક પ્રવાસ પૃષ્ઠ ૧

(આકૃતિ નં ૧૧)

આપણી પુરાણી કલાકૃતિઓ છવ્વીસો વર્ષો પહેલાંનાં ગ્રીસનાં મહાકાવ્યોને સ્પર્શી શકે એમ નથી એમાં નાનમ શી ? ચોવીસેં વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની અપૂર્વ કલાકૃતિઓને આજ સુધી કોણ પહોંચી વળ્યું છે–કોઇ દેશમાં કે કોઇ યુગમાં ?

ગ્રીસ એટલે નાનકડો, રૂપાળો પ્રદેશ; સ્વચ્છ નીલું આકાશ; નાનો, નિર્મળ સમુદ્ર; નાના-મોટા સુંદર ટાપુઓનો સમાવૃંદ; અને સ્વરૂપવાન, સ્વતંત્ર ને સંસ્કારી જનસમૂહ. એમાં નહીં પૂર્વજોની ડરમાવતી છાયા, ને નહીં અદૃષ્ટ દેવોનો ત્રાસ... આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં એના એક ટાપુમાં એક શિલ્પી પથ્થર-માંથી મહાકાવ્ય રચવા બેઠો...

ગ્રીસનો આરસ એટલે સુંદર, સુવાળો, સહેલાઇથી કામમાં લઇ શકાય એવો સંગેમરમર. એ સંગેમરમરની કીંમત પ્રાચીન ગ્રીક શિલ્પીઓની અને બીજા શિલ્પીઓની કલાકૃતિઓ સાથે સાથે જોતાં જણાય છે. બીજા બધાની મૂર્તિઓ પાસેથી જોતાં આરસની–

હજી આ પુતળું છે. એમાં સૌંદર્ય છે, સજીવતા નથી.
(આકૃતિ ન. ૭.)

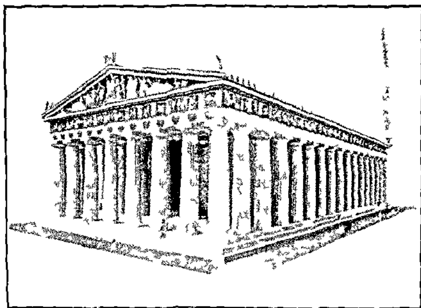
પથ્થરની–જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક ઘડેલી મૂર્તિ પથ્થરની લાગતી નથી. જોતજોતામાં એ મૂર્તિ નીચે લોહી વહેતું હોય, ચેતન ધબકતું હોય એવું લાગે છે. એ કળા શિલ્પીની કે એ પ્રતાપ પથ્થરનો તે કહી શકાતું નથી.

એ પુરાણો શિલ્પી મહાકાવ્ય લખવા બેઠો. એણે હાથમાં હથોડી લીધી. નિશ્ચલતામાં ભયંકર લાગતી મીસર ને એસીરીઆની આકૃતિઓ તેને રુચી નહીં. તે પોતે સર્જાવતી કૃતિ જોડે પ્રેમમાં પડ્યો — બ્રહ્મા સરસ્વતીની જોડે પડ્યા હતા તેમ. આકૃતિ સજીવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પથ્થરની પુતળીને પહેલી વાર હસની કરી.

મીસરવાસીઓ સ્ત્રીની પ્રતિમા ઘડતા નહીં, અને ઘડતા તો તેના પગ જકડી રાખતા. એસીરીઅનો સ્ત્રીની મૂર્તિ કોતરતા નહીં. આ ગ્રીક શિલ્પીએ સ્ત્રીની મૂર્તિ કોતરી, અને તેને હસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મૂર્તિ તે માત્ર નરદેહનું સ્વરૂપ નહીં–એક ભાવનાનું શુષ્ક પ્રદર્શન નહીં પણ એ પોતાનો સ્વભાવ, વ્યક્તિત્વ ને આત્મા

દર્શાવતો, ભાવનાથી નીતરતો, પાષાણી માનવ દેહ. આ શિલ્પીની વિજયા દોડી રહી છે તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી (આકૃતિ નં. ૬) હજી પાષાણને હસાવવાની કલા કલાકારના હાથમા આવી નથી મુખના બીજા ભાવોમા નિશ્ચલતા છે. છતાં આ શિલ્પી મીસરની બધી પ્રણાલિકાઓ તોડે છે. મૂર્તિ સીધી નથી, બે પગ પર ઉભી રહી નથી, નિશ્ચલતાની ભાવના દર્શાવતી નથી, મુખ પરથી પાષાણી અડગતા કાઢી નાખવા મથે છે જોઇએ. એનો નરદેહ એટલે સ્નાયુઓની સપૂર્ણતાની પાષાણી ભાવના. મુખ, માથુ મીસર દેશનુ; હાસ્ય કૃત્રિમ—ઔદાર્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન. મુખ ભાવવિહીન; આંખો મર્મવિહોણી; ઉભા રહેવાની રીત સજીવતા વિનાની. હજુ આ પુતળુ છે એ ખરુ, એમા સૌંદર્ય છે-સજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭) .....

ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામતા દેશો ને સંસ્કારો ઘણી વખત વિગ્રહની ઝનુનથી એકદમ વિકાસ પામે છે, તેમ ગ્રીસને થયુ. ઇ. સ પુર્વે આશરે ૪૯૦ મા ઇરાની શહેનશાહ દારા (Darius)-એ પોતાનુ દુર્જય અને અમેય સૈન્ય ગ્રીસ તાબે કરવા મોકલ્યુ. એથેન્સના લશ્કરે મેરેથોન આગળ તેને હરાવ્યુ. હારેલો દારા પાછો ઇરાન ગયો અને રખેને એ હાર વીસરી જવાય માટે એક ગુલામને હુકમ કર્યો કે જમતી વખતે દરરોજ સ્મરણ કરાવવુ : "માલીક ! એથેનીઅનોનું સ્મરણ કરો." દારા સ્મરણ કરતો કરતો મરી ગયો અને ખુશરુ (Xerxes) ગાદીએ આવ્યો ખુશરુ લશ્કર લઇ જમીનને રસ્તે ગ્રીસ પર તુટી પડયો, ગામો બાળી મુકર્યા એથન્સના શહેરીઓએ બૈરાંછોકરા બીજા ટાપુમાં મોકલી આપી લશ્કરી વહાણો પર લઢવા તત્પર થઇ બેઠા. ખુશરુએ એથન્સ બાળ્યુ. થર્મોપીલી આગળ

સરસતાના સત્વ સરખુ પાર્થીનોન

૪

આમ સ્વાતંત્ર્ય શિલ્પસર્જનને ગ્રીસ સજીવન કરવા માડે છે, અને પ્રથમ પગલા તરીકે અવયવોનું સર્જન શરુ કરે છે ગ્રીક શરીર એટલે સ્નાયુઓની સુરેખ સપૂર્ણતા. એ સંપૂર્ણતા એપોલોની મૂર્તિમા સજીવ કરવા શિલ્પીઓ તત્પર બન્યા મુખ રુપાળુ પણ નિશ્ચલ, ઉભા રહેવાની રીત નિશ્ચેતન. બંને પ્રણાલિકાનિર્મિત. માત્ર શરીર સ્વાભાવિક -માત્ર સ્વાભાવિક નહીં—પણ સ્વાભાવિક અપૂર્વતા દર્શાવતું. આ એક એપોલોની મૂર્તિ

સ્વદેશ સાચવવા જતાં લીઓનીડાસ અને ત્રણસો સ્પાર્ટાના વીરો કપાઇ મુઆ. પણ સલામીસના અખાતમાં ગ્રીક અને ઇરાની નૌકા સૈન્યોનું મહાયુદ્ધ થયું. થેમીસ્ટોકલીસ એથન્સનો સેનાની હતો. ખુશરુ એક ટેકરી પર આરસના સિંહાસન પર બેસી યુદ્ધ જોઇ રહ્યો હતો. ઇરાનીઓ હાર્યા—નાઠા અને રખે ગ્રીકો પાછા જવાનો રસ્તો બંધ કરે તે બીકે ઝપાટાબંધ ઇરાન પહોંચ્યા.

તે સમયની મહાપ્રતાપી શહેનશાહતની જોડે યુદ્ધ કરતાં ગ્રીસ અને ખાસ કરીને એથન્સ વિજયી થયું. આ વિગ્રહને લીધે એથન્સે ગ્રીસનાં અનેક શહેરો પર અને ટાપુઓ પર સતા મેળવી. ગ્રીસના સંરક્ષણાર્થે જે શહેરોએ સંપ કર્યો તે બધાને વ્યવસ્થિત નિયંત્રણામાં લાવી એથન્સ ચક્રવર્તી થયું.

આ વિજયથી ગ્રીકનાં શક્તિ, હીંમત, બુદ્ધિ અને કળા પર અજબ પાનો ચઢ્યો; અને કળા, શક્તિ, સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારનો સુવર્ણયુગ એથન્સમાં પ્રસર્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ થી ૪૩૫ સુધી પેરીકલીસે લોકશાસનાત્મક એથન્સમાં અને એથન્સે ગ્રીસમાં એકચક્રે સત્તા ભોગવી. સરસતા અને લોકોત્કર્ષની ભાવનાથી પ્રેરાએલો આ નરસિંહ દુનીઆના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે. એથન્સ એની શબ્દમોરલીએ નાચે છે. ગ્રીસ અને ઇરાન એનાં શાસનોથી કાંપે છે. ગંભીર અને ભવ્ય દેવદેવેંદ્ર જ્યુપીટર સમો તે સર્જન અને વિનાશન પ્રેરે છે. એની પ્રેરણા નીચે એથન્સ સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિનું કેન્દ્રસ્થાન બને છે, તત્ત્વવેત્તાઓ વિકસે છે; નાટ્યકારો અપૂર્વ કૃતિઓ સર્જાવે છે. ઇતિહાસકારો ઇતિહાસના પાયા નાંખે છે; એસ્પેશીઆ સ્ત્રીસમાનતા સ્વાતંત્ર્ય અને દાંપત્યજીવનનો આદર્શ રચે છે; અને ફીડીઆસ સરસતાના સત્વ સરખું પાર્થીનોન સર્જે છે. એ ભવ્ય સ્થાપત્યની સરસતાની કથા તો વળી નીરાળી. સજ્જતાનો

પેરીકલીસ

ડીસ્કોબોલીસ-ચક્રક્ષેપ્તા (આકૃતિ નં ૮).

શક્તિના કંપમાં સજીવ લાગે છે. એ જીવતું મહાકાવ્ય છે. એમાંથી સરસતર ઝરે છે. માત્ર મુખ ઉપર ભાવ નથી—જુની પ્રણાલિકા આટલી જ નજરે ચઢે છે.

પોલીકલાઇટસ એ માયરનનો સમકાલીન અને બીજો મહાન શિલ્પસ્વામી હતો. એણે પણ આરસ માં મહાકાવ્ય કોતરવું શરુ કર્યું. એણે શરીરની સપ્રમાણતા અને ઉભા રહેવાની છટા મૂર્તિમાં ઉતારી. અત્યાર સુધી મૂર્તિઓ મીસરના કાનુનો પ્રમાણે બે પગે ઉભી રહેતી. આ સ્વામીની સર્જકતાએ એ મૂર્તિને એક પગ પર ભાર મુકી ઉભી રહેતી કરી. મૂર્તિ હવે પુતળું નહોતું; છટાથી સ્વાભાવિકતા દાખવતો અપૂર્વ નરદેહ હતો : એણે—એમેઝોનો—વીરાંગના (આકૃતિ નં. ૯)—સર્જાવી. સશક્ત, સપ્રમાણ, ગંભીર, યુદ્ધમાં ઉતરવાને ઉત્સુક એવી સર્વાંગસુંદર સ્ત્રીની ભાવના પોલીક્લાઇટસની એમેઝોન જોતાં સંતોષાય છે અને સ્રીસૌંદર્યમાં રહેલી સગ્સતાનું ભાન થાય છે.

સ્પષ્ટ કલાને પણ લાગ્યો મીસરની પ્રણાલિકાઓ લગભગ અદૃષ્ટ થઇ. ગતિ અને સ્નાયુની સંપૂર્ણતા બે સાથે સધાયાં મુખ પરથી નિશ્ચેતનતા ગઇ અને સ્વસ્થતા આવી. આંખોમાં જીવંત તેજ પ્રગટયું. આનો સુંદર નમુનો માયરનનું 'ચક્રક્ષેપ્તા'–discobolus. (આકૃતિ નં. ૮)

'ચક્રક્ષેપ્તા' ચક્ર નાખાવ વચ્ચે નાંક્યા વચ્ચે છે—જોરથી નાખવા નીચો છે. દરેક અવયવ કસરતથી સુરેખ, તે સગ્સ રીતે દર્શાવી રહ્યો છે એકે એક સ્નાયુ અપૂર્વ છે. એની દૃષ્ટિમાં, એની રીતમાં, એના ડોકની મરોડમાં સજીવતા છે પાષાણી નરદેહ ઉભરાતી

૫

—પણ આ બધા શિલ્પસ્વામીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો પાષણનો કવિ—શિરોમણિ તે ફીડીઆસ. પેરીકલીસનો જમણો હાથ, એસ્પેશીઆનો મિત્ર—એણે એથેન્સને સુંદર બનાવવાના પ્રયાસોમાં પચીસ વર્ષ ખોયાં, અને નરદેહની ભાવના આરસમાં એવી તો ઉતારી કે પચીસસો વર્ષ પછી પણ એ પાષાણી ભાવનાની પાર જવાને આપણી કલ્પના ચાલતી નથી.

સ્નાયુની સંપૂર્ણતા, અવયવોની સપ્રમાણતા, ગતિની મોહકતા તો એના બે સમકાલીન

સાહિત્યરત્નાભીઓના જેવીજ ફીડીઆસે આરસમાં ઉતારી. સમૂહ-રચનામાં પણ તેણે સજીવતા આણી; અને નરનારીઓ અને જાનવરોનો સમૂહ (આકૃતિ નં. ૧૦) પોતાની સ્વાભાવિક ગતિથી પણ સરસ ગતિ પથ્થરોમાં બતાવી રહ્યો.

પણ ફીડીઆસની ખરી મહત્તા તે તેના દેવદેવીઓના મુખ પરના ભાવમાં હતી. એના નરનારીઓના મુખ પર સપ્રમાણતા, સૌંદર્ય, સજીવતા તો તેના સમકાલીનો જેવાંજ હતાં; પણ એ ઉપરાંત શક્તિ અને સૌંદર્યનું અદ્‌ભુત મિશ્રણ તેણે આણ્યું અને એ બધા પર દૈવી ભવ્યતાનું દર્શન કરાવ્યું.

એણે સર્જાવેલી કૃતિઓ ઘણી થોડી રહી છે. તેનાં અનુકરણો પરથી તેની સર્જકતાનો કૈંક ખ્યાલ આવે છે. એના અનુકરણમાં કરેલા "જ્યુસના" મુખથી શું વધારે ભવ્ય હોઇ શકે ? વીનસ ડી મીલોની—વિલાસદેવીની મૂર્તિ (આકૃતિ નં.૧૧) પણ ફીડીઆસના સંપ્રદાયનીજ છે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. કલ્પના-શક્તિ એ મૂર્તિમાંથી પ્રગટતી શક્તિ, સૌંદર્ય ને ભવ્યતા કલ્પવાને અશક્ત છે.

સશક્ત, સપ્રમાણ, ગંભીર, સર્વાંગ સુંદર સ્ત્રી.
(આકૃતિ નં. ૯).

આ વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું પેરીસના લુવ્રમાં આવેલા સંગ્રહસ્થાનમાં એક આખા ઓરડાની વચ્ચે મુકયું છે. એથી ભવ્યતા દીપી નીકળે એવી રીતે ચારે તરફ સોફાઓ મુકયા છે અને દરરોજ સેંકડો પ્રેક્ષકો અને અભ્યાસીઓ ત્યાં બેઠા બેઠા તેની અપૂર્વતા નરી આંખે કે દુરબીન વતી જોયાં કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે અમેરીકાએ એ પુતળું ફ્રાન્સ પાસે કરોડો રુપીઆના દેવા પેટે માગેલું, પણ એ પુતળું આપવાને બદલે ફ્રાન્સે ગમે તેમ કરી દેવું વાળવાનું પસંદ કર્યું. આપણી ધારાસભા આગળ એ પ્રશ્ન હોત તો મને ખાત્રી છે કે લગભગ સર્વાનુમતે એ પુતળું બારોબાર અમેરીકા ચાલી જાત...

—ઘણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે છે. મુંબાઇમાં મેં પહેલું ઘર માંડયું, અને

ભીંત શણગારવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એ પુતળાના ઉપલા ભાગની છબી ચારેક આનામાં ક્યાંકથી લઇ આવી ત્રણ આનામાં મઢાવી ભીંત પર મેં ટંગાવી દીધી. સામાન્ય રીતે વીનસ-ડી-મીલો એટલે હાથ વગરનું ઉભું પુતળું એવો ખ્યાલ હોય છે. પણ આ તો માત્ર મોઢું, માથું અને છાતીના થોડા ભાગની છબી હતી. એક મિત્ર આવેલા યાદ છે. તે "યુવતીજનકથામૂકભાવેઃ પરેયામ્" એ સિદ્ધાંતના ચુસ્ત ભક્ત હતા અને એમની કળાના જ્ઞાનની ક્ષિતિજ પર વીનસ-ડી-મીલો ભાગ્યેજ આવેલી. એ બેઠા. એમણે ચહા પીધી, ઘરનાંની ખબર પુછી, અને પાંચ-પંદર વખત શરમભરી આંખો આ કોઇ અપરિચિત સ્ત્રીની છબી પર શરમાતા નાખી. મારા મનમાં મને ઘણું હસવુ આવ્યું. એ મારે વીશે શું શું ધારતા હશે એ જાણવાની ઉત્કંઠા થઇ. આખરે તે જવા માટે ઉઠયા અને છત્રી લેતા લેતાં પિતા-તુલ્ય ગાંભીર્ય આણી કહ્યુંઃ "ભાઇ! આવી છબી તે બહાર રાખીએ!"

મારા હસવાનો પાર રહ્યા નહી. મેં કહ્યુંઃ 'મુરબ્બીશ્રી! આ છબી સ્ત્રીની નથી-પુતળા-ની છે." તે હસ્યાઃ "અરે રામ રામ! પણ ભાઇ, ગમે તે કોઇ આવે અને આવી છબી જુએ તો ધારે શું?"

જાણે કેમ મનુષ્યની ધારણા અને તેમાં ખાસ કરીને પારકા પર આક્ષેપ મુકવાની ધારણા પર કોઇ પણ સંયમ મુકી શકયું હોય!

કેટલાકને વીનસ-ડી-મીલોમા કૈં દેખાતું નથી. વાંક એ પુતળાનો કે આંખોનો એ તો પ્રભુ જાણે. એક અમેરીકન બહુ ધનાઢ્ય થયો એટલે પોતાનો મહેલ સરસમાં સરસ રીતે શણગારવાનો તેણે હુકમ આપ્યો, અને દુનીઆની સુંદરમાં સુંદર કલાકૃતિઓની નકલ મહેલમાં ગોઠવાય એવી આજ્ઞા કરી. પરિણામે યુરોપથી સુંદરમાં સુંદર પુતળું એમ કહી એક પેટી આવી. તેમણે પેટી ખોલી તો પુતળું બે હાથ વગરનું ઠુંઠું-એક ઠેકાણેથી જરા ભાગેલું. તરત તેમણે વેચનાર ઉપર ભાગેલું પુતળું મોકલવા માટે નુકશાની બદલ દાવો માંડયો. જ્યારે કોરટમાં ગયા ત્યારે એમને ભાન આવ્યું કે જે હજારો રુપીઆ એમણે આપ્યા હતા તે એક ઠુંઠા પુતળા માટે આપ્યા હતા. હાથ ભાંગલા વીનસ ઘરમાં નજ રાખવી એ એમનો દઢ સંકલ્પ હોવાથી એમણે પ્રતિવાદી વેપારીઓને કહ્યું કે ભલે પૈસા લીધા છે તે રાખો; પણ ગમે તે બે હાથવાળું પુતળું આપો અને આ ઠુંઠું પુતળું લઇ જાઓ. ફ્રેન્ચ વેપારી હસ્યા; બીજી બે હાથવાળી કોઇ વીનસ આપી; અને ઠુંઠું પુતળું પાછું લીધું. ધનાઢ્ય ખુશ થયા કે આખરે બે હાથવાળું પુતળું તેમનો મહેલ શોભાવશે.

વેપારી પણ ખુશ થયા કે વીનસ-ડી-મીલો-ની કીમત લઇ એમણે ગમે તેવું ભળતું પુતળું પધરાવ્યું. અને વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું પણ રાજી થયું હશે કે એ આ એકદરના ધનાઢ્ય હાથ-માંથી છુટયું. આશા છે કે જ્યાં એનું ઠુંઠાપણું કોઇને ન ખુંચે એવા કોઇ પ્રાસાદમાં માનભેર તે આખરે સ્થપાયું હશે.

—પણ આ તો કાલ્પનિક વાત. એક ગુજરાતી મિત્ર પેરીસમાં

ફીડીઆસની કૃતિઃ પાર્થેનોનનો એક ટુકડો.
(આકૃતિ નં. ૧૦).

અમને મળ્યા. તેમણે પુછ્યું : "ક્યાં જાઓ છો ?" અમે કહ્યું: "લુવ્રના સંગ્રહસ્થાનમાં વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું જોવા."

"વીનસ-ડી-મીલો?" તેમણે બીજાજથી કહ્યું. "તમે પણ આ પેરીસના લોકો જેવા ગાંડા થઇ ગયા ! એમાં જોવાનું શું બળ્યું છે? અડધી નાગી, હાથ તુટેલી, કાન ખરેલી પુતળીમાં એવું તે શું છે કે મફતનો વખત ગુમાવો છો!"

હું અવાચક થઇ ગયો...

સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીથી એ મૂર્તિ જુદી છે. માનવ સ્ત્રીથી એ ઘણી મોટી છે. શાંતિ દર્શાવતી આંખો; સત્તા દર્શાવતું કપાળ; વિલાસ દર્શાવતા ગાલ; કોડ અને દઢતા બંને દાખવતા હોઠ; શાંત ને આત્મનિષ્ઠ પ્રભાવ દાખવતો ડોકનો મરોડ; સંયમ અને વિલાસ બંને દાખવતા સ્તનો; શારીરિક બલ અને છટા બંને દાખવતી કંમર; અને આખા અંગ પર રહેલી દૈવી શાંતિ ને સત્તાની છાપ—આ બધાં કોઇ પણ સ્ત્રીમાં મળવાં અશક્ય છે. આ પાષાણી સ્ત્રીમાં કોઇ પણ સુંદર સ્ત્રીમાં જડે તેનાથી નીરાળી અપૂર્વતા છે. દુનીઆની સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો કલ્પનાની મદદથી ભેગાં આણી એક અસંભવિત સંગ્રહસ્થાનને એવી એકતાનતા અર્પી છે કે તે આદર્શમાં લેખાય. એ મૂર્તિ સ્ત્રી નથી લાગતી, પણ સ્ત્રી કેવી હોઇ શકે, હોવી જોઇએ તેનો આદર્શ ખડો કરે છે.

અને છતાં એને જોતાં સુંદર સ્ત્રીને જોઇ જે મનોદશા ઉદ્ભવે છે તે ઉદ્ભવ છે. એ મૂર્તિનું સ્ત્રીત્વ ભયંકર અને આકર્ષક છે. તેના સર્વે અંગમાંથી એવી પ્રતાપી માનવતા ઝરે છે કે તે મનુષ્યસ્વભાવના ઉંડામાં ઉંડા ભાવોને પ્રગટાવે છે ને પોષે છે. એની સ્વાભાવિકતા, સપ્રમાણતા

પ્રેક્ષીટિલીસની ડાયેના દેવીમાં માનવ આર્દ્રતા છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).

અને વાસ્તવિકતા એવી છે કે એવી સ્ત્રી હોઇ શકે નહીં એમ ખ્યાલ પણ આવે નહીં.

બીજા શીલ્પીનો એવાજ પ્રકારનો—આ હર્ક્યુલીસ-જોઇએ. નરદેહનું કેવું ભવ્ય

મહાકાવ્ય। (આકૃતિ નં. ૧૨) શરીરની ભાવનાનું કેવું અદ્દ્ભુત સર્જન। શક્તિ ને સૌંદર્ય નીરાળાં પડતાં નથી. મુખ પરની ભવ્યતા ખિન્નતામાં ભળી માનવજીવનના નીખાલસ હૃદયની કથા કહી રહી છે. જેટલો આ બળદેવ પ્રબળ છે, તેટલો ભલો છે. એની શરીરરેખાઓમાં રહેલી સરસતા શક્તિની વાંછનામાં રહેલી ભાવનાને રીઝવે છે; અને દેવને દુર્લભ એવા દેહની અપૂર્વતામાં મુગ્ધ બની, પરમ આનંદ—જેવો પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં મળે એવોજ આનંદ અનુભવીએ છીએ. જ્યારે ગુજરાતના કોઇ એક અખાડામાંથી આવું એક અપૂર્વ મહાકાવ્ય નીકળતું જોઇશ ત્યારે—ત્યારે હું મુક્તિ પામીશ......

૬

બળદેવનીમૂર્તિમા પરિચિત મોહકતા (આકૃતિ નં. ૧૪).

પેરીકલીસ ગુજરી ગયો. એથન્સની શાંતિ ને સત્તા તુટવા લાગી. એસ્પેગી આના મિત્ર ને શિષ્ય સોક્રેટીસ, અને પ્લેટોએ ચિંતનશીલતા કેળવી. ઉલ્લાસમય એથન્સ વિચારશીલ થયું. દુઃખના, વિચારના પ્રાબલ્યે તેણે દેહના મહાકાવ્યોમાં ફેર કર્યો. પ્રેક્ષીટેલેમની કલાકૃતિઓમાં (૩૮૦ ઇ પૂર્વે) ફીડીઆસની વિજયી શક્તિ ને તેવી ભવ્યતા નથી; તેમનાં મુખ પર, તેમની ગતિમાં, તેમની રેખાઓમાં માનુષી ભાવ છે, માનવ હૃદય ને પરિચિત એવા વિચાર છે.

પ્રેક્ષીટેલેસની આ ડાયેના દેવીમાં મોઢું લાંબું થયું છે; આંખોમા ગહનતા આવી છે; કપાળ આગળ વધ્યું છે. પહેલાં જેમાં ભાવનાશીલતા સ્થાન ભોગવતી હતી તેમાં હવે વાસ્તવિકતા છે. સ્વસ્થતાને બદલે સુકુમારતા દેખાય છે. દૈવી ભવ્યતાનું સ્થાન આર્દ્ર માનવતાએ લીધું છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).

આર્દ્રતાના સંચારથી અપૂર્વતાનુ સ્થાન સંસ્કારિતાએ લેવા માંડ્યું. દેવમૂર્તિમાં તટસ્થતાને બદલે વિલાસી છટા કે માનવ ભાવો આવવા લાગ્યા. પૂજ્યભાવ કરતાં આકર્ષણ કરે અને ઊર્મિઓ દર્શાવે એવા દેહની મૂર્તિઓ ઘડાઇ. જેમ એક સંપ્રદાયે વિચાર કાતર્યો, તેમ

બીજાએ ભાવ અને ઊર્મિ કોતર્યાં, અને ત્રીજાએ સંસ્કારિતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. લાઇસીપસના સંપ્રદાયની આ યુદ્ધદેવની મૂર્તિમાં (આકૃતિ નં. ૧૪) છટા છે. તેના મુખમાં સત્તા નથી, શાંતિ નથી, સંસ્કારિતા છે. તેની આંખોમાં માત્ર તેજ નથી, કુમાશ નથી, મૂર્તિમાં દુષ્પ્રાપ્ય આદર્શ નથી, પરિચિત મોહકતા છે.

ક્રોધ, દુઃખ, વેદના એ બધાં રસસમૃદ્ધિ વધારી રહ્યાં. વીરત્વભીનાં મહાકાવ્યોને બદલે રસભીનાં ઊર્મિગીતો પથ્થરમાં કોતરાયાં. કલામાં ભાવના ને વાસ્તવિકતાનો સંયોગ જતો રહ્યો. વાસ્તવિકતાની નિર્બલતા વ્યકત થવા લાગી. તેનો અપૂર્વ નમુનો તે "લાઓકુન"--(આકૃતિ નં. ૧૫) તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ (ઇ.સ પૂર્વે ૫૦).

લાઓકુન ટ્રોયનો ધર્મગુરુ હતો. ગ્રીકોએ લાકડાનો ઘોડો કરી તેમાં વીરોને છુપાવ્યા હતા. ટ્રોયના મૂર્ખાઓ તેને શહેરમાં લઇ આવતા હતા. લાઓકુને ના પાડી. સમુદ્રદેવે બે સર્પો મોકલ્યા અને લાઓકુન અને તેના પુત્રોને તે વીંટાઇ વળ્યા. બાપ અને બે દીકરાની આસપાસ સર્પોએ ચુડ ભેરવી. ત્રણે એક બીજાની આગળ મરવા લાગ્યા.

પિતાના મુખ પર શી વેદના છે! તેની આંખમાં શી ભયંકર નિરાધારી! તેનાં સ્નાયુઓમાં કેવું આક્રંદ! આકૃતિ જોતાં જોતાં ત્રાસ છુટે છે. --સર્પની ચુડ આપણને વળગતી લાગે છે. આપણી કાય પણ કાંપે છે.

વેદનાનું કેવું આબેહુબ ચિત્ર! એમાં માત્ર વાસ્તવિકતા છે, ભાવનામયતા નથી. એટલે અપૂર્વતા વિનાની દક્ષતાનો ખ્યાલ આવે છે. અને દેવોમાં પણ કેવો ફેરફાર! તેમની તટસ્થતા ગઇ અને તેમાં ક્ષોભ આવ્યો; શાંતિ ગઇ અને અધીરાઇ આવી; શક્તિ ઘટી, પણ છટા ને સંસ્કારિતા વધ્યાં.

જેમ એપોલોમાં ગ્રીકકલાનું બાલપણ છે; વીનસ-ડી-મીલોમાં કળાની મદભર જુવાની છે, તેમ એપોલો બેલ્વીડેરમાં તેની પ્રૌઢા અવસ્થા છે. એપોલો બેલ્વેડેર (આકૃતિ નં. ૧૬) દૂર વસતા દેવના દેહની છબી નથી--માનવોમાં વસતા કોઇ મોહક નરોત્તમની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જોઇને વીંકલમેને જે આનંદ અનુભવ્યો તેના ઉદ્ગારો સાંભળવા જેવા છેઃ--

"જે પ્રાચીન પુતળાંઓ જંગલીઓનું ઝનુન અને કાલની વિનાશક વૃત્તિમાંથી બચ્યાં છે તેમાંથી એપોલોનું પુતળું સર્વાનુમતે ભવ્યમાં ભવ્ય છે. એમ કહીએ તો ચાલે કે કલાકારે એક ભાવનાત્મક સ્વરૂપ ઘડ્યું છે અને સ્થૂલ વસ્તુનો ઉપયોગ તો માત્ર એ સ્વરૂપને મૂર્તિમાન કરવા કર્યો છે. જેમ હોમરે આપેલું એપોલોનું વર્ણન બીજા બધા કવિઓનાં વર્ણન કરતાં સરસ છે, તેમ આ પુતળું એ દેવનાં બધાં પુતળાંથી સરસ છે. એનું કદ માણસથી મોટું છે અને એનો ઉભા રહેવાનો ઠસ્સો એનું દૈવી ગૌરવ દેખાડે છે. શાશ્વત વસંત--એલીસીઅમ (સ્વર્ગ)નાં આહ્લાદક ઉપવનોમાં પ્રસરી રહે છે એવી--આ સુંદર શરીરને રમણીય યુવાવસ્થામાં મઢે છે અને તેનાં અંગોની સુરેખ રચના પર માધુર્ય પ્રસારે છે. આ સર્વોત્તમ કૃતિના ગુણ પારખવા માટે આપણે બુદ્ધિપ્રધાન સૌંદર્યને અંતરમાં ઉતારવું જોઇએ અને બને તો દૈવી સ્વભાવના થવું જોઇએ; કારણ કે આ કૃતિમાં મર્ત્યલોકની કંઇ અપૂર્વતા નથી. તે શરીર નસોથી કર્કશ નથી, તંતુઓથી કંપાયમાન નથી, પણ આખા રમણીય સ્વરૂપમાં મીઠી વરાળ ફરતી હોય તેમ દૈવી ચેતનથી તે સજીવ

જણાય છે. દેવ પાયથોનની પાછળ પડ્યા હતા; તેની પાછળ પહેલી વખતે પોતાનું દુર્જય ધનુષ્ય ખેંચ્યું હતું; અને તેને પકડી પાડી કારી ઘા કર્યો હતો. પોતાના પ્રતાપના ભાનથી પૂર્ણ, એકાગ્ર આનંદમાં ચકચુર તેની ભવ્ય દૃષ્ટિ વિજયની પણ પેલી પાર અનંતતામાં જોઇ રહી છે. તેના હોઠ પર તિરસ્કાર છે; પુણ્ય પ્રકોપ તેનાં નસકોરાંને ફુલાવી રહ્યો છે, અને તેનાં ભવાં પર ચઢ્યો છે; પણ તેના કપાળ પર નિશ્ચલ શાંતિ ઠરી રહી છે; અને જાણે કલાદેવીઓ તેને લડાવી રહી હોય તેમ તેની આંખમાં અમી છે. જ્યુપીટર (ગ્રીક લોકના ઇંદ્ર) દેવનાં જે પુતળાં હાથ લાગ્યાં છે તેમાંનાં કોઇમાં જે ગૌરવ હોમરની બુદ્ધિએ જોયું તે જણાતું નથી, પણ એપોલો બેલ્વીડેરના સ્વરૂપમાં બધા દેવોનું વિશિષ્ટ સૌંદર્ય ભેગું મળ્યું લાગે છે. કપાળ જ્યુપીટરનું છે ને તેમાં સરસ્વતી દેવીનો નિવાસ છે; ભાવ, તેની ગતિથી તેની પ્રૌઢ ઇચ્છા-શક્તિ દેખાડે છે; મોટી આંખો દેવોની સામ્રાજ્ઞીના જેવી છે, ગૌરવશીલ છે; અને જ્યાં વિલાસ સદા શોભે છે એવા મુખ પર બેકસની પ્રતિમા છે. વેલો પર મૃદુ કુણગા જાણે મરુતના શ્વાસથી ઝુલતા હોય તેમ તેના રુપાળા વાળ તેના શીશની આસપાસ વીંટાય છે. તેમાં દેવોને પ્રિય સુવાસ છે અને કલાદેવીઓએ તેને સુંદર રીતે સમાર્યા છે. આ કલાત્મક કૃતિનો ચમત્કાર જોઇ હું બધું ભુલી જાઉં છું. મારું મગજ એની તુલના ગૌરવથી કરવાને યોગ્ય એવા સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સ્વીકારે છે. હું પ્રશંસા કરતાં આનંદ અનુભવું છું. ભવિષ્યવેત્તાઓ જેવી પ્રેરણાથી હોય તેમ મારુ હૈયું ઉભરાય છે. ડેલોસમાં, લીસીઆની પુનિત કુંજોમાં, જ્યાં એપોલો વીહરતા ત્યાં હું વીચરું છું, અને પુરાણા પીગ્મેલીઅન જેવું સૌંદર્ય અર્પતા તેવું સૌંદર્ય આ મૂર્તિને સચેતન બનાવે છે. ઓ અપ્રતિમ અને પરમ કૃતિ ! હું તારું કેમ વર્ણન કરું? એ માટે મારી લેખિનીને કલાની પ્રેરણા જોઇએ. પણ જે લક્ષણો મેં વર્ણવ્યાં છે તે તારે ચરણે ધરું છું. જે દેવોને તાજ પહેરાવવા આવે તેને તો તે ચરણ આગળજ રાખવો પડે છે, કારણ તેમને માથે તો તેનાથી પહોંચાતુંજ નથી." [1]...

અરે ! પણ હું આ શું લખું છું ? હું કોણ ? હીંદુસ્તાનનો વતની. ફુંદધારી જ્યાં સુંદર મનાય છે ત્યાં રહેતો હું સ્નાયુ અને સંપૂર્ણતાની વાતો શાની કરું છું ? આપણે તપસ્વીઓનાં સંતાનોને વળી સ્નાયુ શા ? શકિત શી ? સૌંદર્ય શું ?

—નાનપણમાં મને યાદ છે કે અમે ડંબેલ્સથી સ્નાયુઓ કેળવવા મથતા હતા. એક મારો મિત્ર કસરત કરી નહાવા બેઠો હતો. ત્રણ પેઢી જોઇ ચક્ષુઓ જેનાં ત્રિકાલજ્ઞ થયાં છે એવાં એક વૃદ્ધ સગાં પાસે આવ્યાં અને ભત્રીજાને જોવા બેઠાં. 'આ શું કરો છો ?' તેણે કહ્યું; "બાપ દાદા તો દેવ જેવા સુંવાળા હતા ને આ મુવા ધાડીઓ જેવા ગાંઠા ગાંઠા...શા માટે બનાવો છો ?

—એક વખત ન્યાત મળી હતી ત્યારે એક જણની ફરીઆદ સાંભળેલી. "હવે બધા છીછરા છોકરાઓ ન્યાતના પટેલીઆઓ થઇ બેઠા છે. પહેલાંના પટેલીઆઓનાં શરીર ગોળમટોળ એવાં હતાં ! આજે એક જણ તો એવો બતાવો !"...

ખરી વાત છે, આપણને સ્નાયુઓ જોડે શકિત જોડે-સૌંદર્ય જોડે શો સંબંધ ?... એ

[1] પ્રાચીનોમાં કલાનો ઇતિહાસ: વીંકલમેન— History of Art among the Ancients: Vol. II Bk. IV Chap. VI. Winklemann.

એપોલો બેલ્વેડીઅર.
(આકૃતિ નં. ૧૬).

બ્રહ્મસંબંધ ક્યારે આવશે!... મુક્તિ ક્યારે મળશે?

૭

નેપલ્સનાં દેવાલયો જોયાં. 'ડુઓમો' 'ચેપલ ઓફ ફરડીનેન્ડો,' અને 'સેન ફ્રાન્સીકો ડી-પાઓલા-એ ત્રણ આકર્ષક લાગ્યાં. યુરોપનાં મહાન દેવાલયોમાં જે વાતાવરણ છે તેનો પહેલો અનુભવ કર્યો.

એ વાતાવરણ ઉંચાઇથી-લંબાઇથી અને અંદર આવતા પ્રકાશના માર્દવથી રચાય છે. વિશાલતાનો ખ્યાલ લાવી જોનારને અલ્પતાનો ખ્યાલ કરાવી, જંગલની ઝાંખી કરાવી પૂજ્ય ભાવ પ્રેરવાની ઉત્કંઠા તેમાં દેખાય છે સાગર અને વ્યોમના એકાંતમાજ પૂજ્યભાવ અનુભવનાર હું પથ્થર અને રંગીન કાચમાંથી આવતા પ્રકાશમાંથી પૂજ્યભાવ અનુભવી શક્યો નહીં; એ વાતાવરણની કીંમત આંકવાની પણ ટેવ હજી પડી નહોતી....

આ દેવાલયોમાં પણ ચિત્ર અને શિલ્પનાં સંગ્રહસ્થાનો છે, એટલે ઇટાલીના ચિત્રસ્વામીઓની પ્રસાદી થોડી થોડી ચાખવા માંડી...

નેપલ્સમાં એક વિચિત્ર ચીજ તો ત્રણ ઘોડાની ગાડી જોઇ. વચ્ચે મોટો ઘોડો અને આસપાસ બે નાના ઘોડા....

રાતે ઓપેરા જોવા ગયા. નેપલ્સનું ઓપેરા હાઉસ દુનીઆમા મોટામાં મોટી નાટકશાળામાંનું એક છે. ત્યાંના ઓપેરાની કીર્તિ પણ જગવિખ્યાત છે. ઇટાલીમાં ઓપેરા-સંગીત નાટ્ય-નો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે, અને ઇટાલીમાં પણ એ નાટ્યનો પ્રકાર નેપલ્સમાં ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યો એમ ઘણા માને છે

યુરોપીય સંગીત તેમાં ખાસ કરીને ઓપેરાનું સંગીત અપરિચિત હીંદુને પહેલી વાર ઘણુંજ વિચિત્ર લાગે છે....

—ઘણાં વર્ષો પર મુબાઇમાં એક અંગ્રેજી ઓપેરા જોવા હું ગયો હતો. નાટક શરુ થયો ત્યારથીતે અંત સુધી લગભગ ત્રણ કલાકમાં ચારેક પાત્રોએ ગા ગા કર્યું; અને તે પણ ઘણીજ વિચિત્રતાથી. જાણે દરેક પાત્ર વારાફરતી ઉંચે નીચે રાગે ઉ-ઉ-ઉ ઉ...ઉ ઉ ઉ... કરી કુકવો કરતો હોય એવો મેં ખ્યાલ થયો. એક સદ્‌ગત વૃદ્ધ જે રડવા કુટવામાં 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' એવાં મહારથી હતાં તે મોઢું વાળતાં કલાકોના કલાકો સુધી " ભાઇ તને મરવો નહોતો ધાર્યો ઉ...ઉ ઉ..." કરતા તેમનાં પુણ્ય સ્મરણો સતેજ થયાં....

—એ પાત્રો સાથે ગાય ત્યારે સંવાદી સુરમાં ગાય અને તેમના સંગીતની સા-રી-ગ-મ એક જ હોય એ આપણા દેશમાં નિશ્ચલ નિયમ છે. એ નિયમનો ધ્વંસ કરીને પુરુષ અને સ્ત્રી જુદે જુદે સુરે ગાતાં-એક ષડજનો સુર કાઢતો હોય ત્યારે બીજી પંચમનો સુર કાઢે એવી-રીતે વિસંવાદી લાગતું સંગીત સાંભળતાં અકળામણ પણ થઇ આવી હતી....

પણ જેમ પરિચય વધ્યો તેમ ઓપેરાનું રહસ્ય સમજાતું ગયું. સંગીત મારફતે દરેક ઊર્મિ અને દરેક ભાવ દર્શાવવાનો એમાં પ્રયત્ન હતો. આપણા ઉસ્તાદી સંગીતમાં નિર્ણીત કરેલા સુરવૈચિત્ર્યની ઝમાવટ રહેલી છે. યુરોપીય સંગીતમા ઊર્મિકથન રહેલું છે.

—આંખો ઉઘાડી રાખીને સંગીત સાંભળવામાં મને મજાહ આવતી નથી. ગાનારીનું મુખ જોઇ કે તેના મુખના કે હાથના ચાળા જોઇ કે તેનાં નખરાંમાં મુગ્ધ બની સંગીત સાંભળવાંમાં મને ઝાઝો રસ પડતો નથી. ઘણી વખતે ઉસ્તાદી સુરની ઝમાવટ

અને સુરવાવધ્યની ચોકસી કરવા જતાં આખા સંગીતની ખુબી ખોઇ નાખે છે. જેને સુરનું ભાન હોય તે સુરગણિતશાસ્ત્રીની શક્તિ ઉપર ફીદા થઇ શકતા હશે તેની મને શંકા નથી. પણ સંગીતની ખરી મજાહ લેવા માટે હું આંખો મીંચી દઉં છું; અને ત્યાં સુધી બીજા વિચારોનો અવરોધ કરું છું, અને માત્ર કાન દ્વારા નાદના સંસ્કારો આવવા દઉં છું... ધીમે ધીમે એ નાદની મોહિની અણધારેલાં ચિત્રો-અણધારેલી પરિસ્થિતિ-વિધવિધ દશ્યો ઉભાં કરે છે... એ કલ્પનાચિત્રો ઊર્મિનો પ્રવાહ પ્રગટાવે છે. પ્રવાહ અંતરની આસપાસ ફરી વળે છે... હું તેમાં સ્વચ્છંદે મારા નાદના તરંગો પર પડયો પડયો તણાઉં છું... અને જ્યારે સંગીત પુરું થાય ત્યારે પણ એ પ્રવાહની છોળમાં સ્નાન કરતો કરતો હું તણાયો જાઉં છું....

આપણા સાધારણ ઉસ્તાદો આવાં ચિત્રો અને આવો પ્રવાહ પેદા કરી શકતા નથી. આપણે ત્યાંની ઘણી ગાનારીઓ લટકા અને નખરાંથી પોતાના સંગીતની ઉણપ પુરે છે.

આ દશાનું કારણ એકંદર શ્રોતાવૃંદ છે. તેને ઊર્મિકથન નથી જોઇતું. તેમાં જે ' તાનતોલ ખાન' હોય તેને અટપટા સુરની પટાબાજી જોઇએ છે. બાકીનાને તોફાન જોઇએ છે, મસ્તી જોઇએ છે, આગળ આવી મજાક કરવા જોઇએ છે; તેમને સંગીત સાંભળવું નથી. તેમને તો સ્વરૂપવાન સ્ત્રી સાથે નફ્ફટ જીભાજોડી કરી અંતરમાં છુપાએલી લાલસાનો શાબ્દિક સંતોષ મેળવવો હોય છે. અને છતાં કોઇક ગાનાર આવી દુર્દશા પર પણ વિજય મેળવે છે....

—એક વખત તોફાની, નિર્લજ્જ, નફ્ફટ, પોતાની હોંશીયારીમાં મગરુર વૃંદને એક સ્ત્રીએ વશ કરેલો મેં જોયો છે. તેણે ગાવા માંડયું ત્યારે તોફાન ને નફ્ફટાઇનો પાર નહોતો. જેમ તે ગાતી ગઇ તેમ મધુર મુરલીએ સર્પ નાચે તેમ આખો વૃંદ મુગે મોઢે વશ થઇ સાંભળી રહ્યો. ત્યારેજ આપણા સંગીતમાં ઊર્મિકથન કેટલું શક્ય છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો....

—યુરોપીય ઓપેરામાં તોફાન શમાવવાની કલાકારને તસ્દી લેવી પડતી નથી. નેપલ્સના ઓપેરામાં ગયા ત્યારે લગભગ પાંચ હજાર માણસો મુંગે મોઢે આતુરતાથી બેઠાં હતાં. બત્તીઓ હોળવાઇ ગઇ. અંધકાર-ઊર્મિઓ અનુભવવાનું એક પ્રબલ સાધન સુલભ થયું. પડદો ઉપડયો. તે ઉપડયો ત્યારથી તે પડયો ત્યાં સુધી એક સળી પડવાનો પણ અવાજ સંભળાયો નહીં; બધાંના શ્વાસ પણ જાણે રુંધાઇ ગયા. આવી પરિસ્થિતિમાં ઓપેરા શરુ થયો. સંગીત કાંપતું, વિશાલ નાટ્યશાળામાં ગુંગળાતું ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યું. ક્રોધ, આજીજી, દ્વેષ, તિરસ્કાર, માન અને પ્રણય બધાં માત્ર કંઠના નિઃશબ્દ નાદ દ્વારા બહાર પડયાં.

ઓપેરામાં વસ્તુ ઘણી સામાન્ય હોય છે, ને અંત કરુણ હોય છે. કલાકોના કલાકો સુધી એક કે બે પાત્રો એક પણ સ્વરચુક વગર, ઘણી વખત સાજની મદદ વગર આલાપપરંપરા લયાં જાય છે.

યુરોપીય કલાકારના અવાજની ખીલવટ અને તેના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો કઠણ છે. પા કલાક સુધી બુલંદ અવાજે આલાપના શિખર પરથી શિખરે અવાજ લઇ જવો અને જ્યારે તે ગગનભેદી ગૌરીશંકર પર ચઢયો હોય ત્યાંથી તેને એકદમ છેક નીચે લાવી પટકવો એ છાતી અને ફેફસાંની શક્તિ બાજુએ રાખીએ તો પણ ન વર્ણવી શકાય એવી ખુબી છે....

—હું ઊર્મિના તરંગો પર ઉછળી રહ્યો-ત્રણ કલાક જોત જોતામાં ચાલી ગયા. છેલ્લા અંકમાં

પ્રણયીઓ સદાને માટે મરવા માટે છુટા પડતાં હતાં... નાયક અને નાયિકાના ગળામાંથી નીકળતા નાદબ્રહ્મની અપૂર્વ ધારાઓ વહી રહી. તેમના સુરોમાં પ્રેમ હતો; આવી પહોંચેલા વિરહના ખ્યાલથી વછુટતો ભય હતો; અકલ્પ્ય આક્રંદ હતું કે તલસાટનો ભવ્ય કંપ હતો; અને છેલ્લી વાર છુટા પડતાં બન્નેના અવાજો ક્ષણભંગુર દેહોમાંથી આત્માને પણ જાણે બહાર કાઢી ગગન ભેદવા પાઠવતા હોય તેવા મારા અંતરને ગુંગળાવી રહ્યા....

છેલ્લા મરતા નિઃશ્વાસે ઉંચા ને ઉંચા જતા અવાજને એકદમ નીચે લાવી નાયિકા ભોંય પર પડી–એકદમ પડદો પડયો ને દીવાઓ ચેતા; ત્યારે મને થયું કે એ નાદબ્રહ્મમાં મારો આત્મા એવો તન્મય થઇ ગયો હતો, કે તે અદશ્ય થતાં મારો આત્મપ્રદીપ પણ પલ વાર ઝંખવાયો;— એક પળ વાર મૃત્યુ સમાન શૂન્યકાર પ્રસરી રહ્યો.........પણ...

[આ રસિક પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

વેદના સ્ત્રીજીવનમાં એક ડોકીઉં

: : : લેખક : : :
રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા

પ્રીતિયાચના

(અથર્વવેદ- ૬-૮-૮)

જેવી રીતે ઝાડને વેલડીઓ ચોમેરથી બાંધી લે તેવી રીતેજ તું મને બાંધ; જેથી તું મારીજ કામના કરતી રહે, જેથી તું મારી પાસેથી કદિ પણ ખસે નહીં. ૧

જેવી રીતે ગરુડ ઉડતો ઉડતો પૃથ્વી પર પોતાની પાંખનો પ્રહાર કરી તેને દાબી દે છે તેવીજ રીતે હું તારા મનને દાબું–જેથી તું મારીજ કામના કરતી રહે, જેથી તું મારી પાસેથી કદિ પણ ખસે નહીં. ૨

જેવી રીતે સૂર્ય પોતાથી વિશાલ બાથમાં પૃથ્વીને અને આકાશને સમાવે છે તેવી રીતે હું તારા મનને મારી વિશાલ બાથમાં સમાવું–જેથી તું મારીજ કામના કરતી રહે, જેથી તું મારી પાસેથી કદિ પણ ખસે નહીં. ૩

જેવી રીતે ઝાડને વેલડીઓ ચોમેરથી બાંધે છે તેવીજ રીતે તું મને બાંધ.

પ્રીતયાચના

(અથર્વવેદ ૬-૮-૯)

તલસ, તલસ મારા શરીર સારુ
મારા ચરણ સારુ, મારા નયન સારુ;
તલસ મારાં જાનું સારુ તું
મારી કામનામાં સુકાઓ
તારાં નેણ, તારા કેશ, મારે માટે તલસંતાં
હું તને મારી કરકંકણ કરું !
હું તને મારી હૃદય વેલડી કરું !
જેથી તું મારાંમાંજ સમાઇ જા.
જેથી તું મારા મન સોંસરી મન સરખી થા. ૧
જેની નાભિમાં અવલેહ છે
જેના હૃદયમાં સંવનન છે
તેવી ઘૃતમાતા ગાવડીઓ
મારી પાસ ત્યાં તારું સંવનન કરો. ૩

ગર્ભાધાન

(અથર્વવેદ ૫-૫-૨૫)

વાદળ દળથી, આકાશ ગર્ભથી અંગે અંગે આણેલો ગર્ભ,

ગર્ભનિધાતા પણછમાંથી તીર છુટે તેમ મુકો ! ૧

જેવી રીતે આ વિશાલ પૃથ્વી પ્રાણીના ગર્ભ ધારણ કરે છે તેવી રીતે હું તારામાં ગર્ભ મુકું છું, તેને માટે તને હું સહાયમાં બોલાવું છું. ૨

હે સેનાપતિ ગર્ભ મુક, હે સરસ્વતી ગર્ભ મુક, કુમુદમાલિન અશ્વિનો, તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૩

મિત્રાવરુણો તારામાં ગર્ભ મુકો; દેવ બૃહસ્પતિ તારામાં ગર્ભ મુકો; ઇંદ્ર, અગ્નિ અને ધાતા તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૪

વિષ્ણુ તેનું લિંગ કલ્પો; ત્વષ્ટા તેની આકૃતિ ઘડો; પ્રજાપતિ તેપર રસ સિંચો, ધાતા તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૫

જેને વરુણરાજ જાણે છે અથવા જેની દેવી સરસ્વતીને ખબર છે, વૃત્રઘ્ન ઇંદ્ર જે સમજે છે તે ગર્ભકારણ તું પી જા ! ૬

તું ઔષધીઓનો ગર્ભ છે, તું વનસ્પતિઓનો ગર્ભ છે; તું વિશ્વનો, ભૂતોનો ગર્ભ છે. હે અગ્નિ આમાં તું ગર્ભ મુક ! ૭

શુર થા, વીર થા, ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મુક, તુ મર્દ છે, મર્દાનીભર્યો છે. પ્રજા માટે તને નિમંત્ર્યો છે. ૮

હે બાર્હત્સામે, દૂર થા; તારા ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મુકાઓ ! સોમપા જે દેવો તેણે બંનેમાં અંશભૂત થઇને તને પુત્ર આપ્યો છે. ૯

હે ધાતા, શ્રેષ્ઠ રૂપથી ઘડી આ નારીના ગર્ભાશયના અંતરમાં દશમે માસ પ્રસવવા અર્થે નર-પુત્ર ગર્ભ મુક! ૧૦

હે ત્વષ્ટા શ્રેષ્ઠ............ ૧૧
હે સવિતા, શ્રેષ્ઠ.......... ૧૨
હે પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠ......... ૧૩

પ્રીતિયાચના

(અથર્વવેદ ૩-૨૫)

ઉત્પ્રેરક દેવ તને ઉત્સાહો !
તારી શય્યામાં તું (બેદરકાર) શાની પડી રહે છે ?
કામદેવનું ભીષણ જે આ બાણ
તેનાથી હું તને હૃદયમાં વીંધું છું. ૧
આધિ-તલસનામ તેનું પીછું થાઓ;
પ્રીતિ કામના તેનું બાણ થાઓ;
સંકલ્પ-દંડેવણા તેની પણછ થાઓ;
તેને બરોબર ખેંચી
કામ તને હૃદયમાં વીંધો. ૨
પણછ ચઢાવેલું, આંતરડાં શોષતું
સારી પેઠે ખેંચેલું જે કામનું શર
તે વતી હું તને હૃદયમાં વીંધું છું. ૩

આવ, ચાલી આવ, મારી પાસ:
દર્દઘાયલ, તલસતી તલસતી,
સુકાતે મુખ, કોમળાત્મા, ગજમાનિની,
કેવલ મત્પરવશ, પ્રિયવાદિની,
અનુવ્રતા બનીને, (ઓ પ્રિયતમે) ૪
તને હું ખેંચું છુ; (પ્રીતિના) પાશમા નાખી,
દૂર તારી જનનીથી, દૂર તારા જનકથી;
જેથી તુ મારામાં સમા,
જેથી તું મારા દીલસરખી દીલ-સોંસરી થા. ૫

ઓ મિત્રાવરુણો ! તેના હૃદયમાથી, તેના ચિત્તમાથી તમામ સંકલ્પો કાઢી નાખો, તેને અક્રતુ કરો, તેને મત્પરાયણજ બનાવો. ૬

વન્ધ્યત્વ વિનાશ

(અથર્વવેદ ૩-૫-૨૩)

જેનાથી તુ (વેહદ)વન્ધ્ય રહેલો તેનો અમે નાશ કરીએ છીએ. તેને તારાથી દૂર દૂર લઇ જઇએ છીએ. ૧

ભાથામા જેમ બાણ આવે તેમ તારા આશયમા ગર્ભ આવો; પુત્ર આવો. આવો અહીં વીર ! જન્મો તને દસ માસનો પુત્ર. ૨

તુ નર પુત્ર પ્રસવ, તેની પછી પણ પુત્ર જન્મો. પુત્રોની તુ માતા થા, જન્મેલાની, જન્મવાનાની. ૩

પ્રભૂ ગાયમા કલ્યાણ બીજો વૃષભો પકવે છે તે રીતે તુ પુત્ર પકવ. ૪

તારા પર પ્રાજાપત્ય આચરું છું,
તારે ગર્ભ રહો !
હે નારિ તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર !
એ તને ભદ્ર નીવડો !
તું એને ભદ્ર નીવડ !
આકાશ જેનો પિતા,
પૃથ્વી જેની માતા,
સમુદ્ર જેનુ મુખ,
એવી જે વેલડીઓ હોય છે તે તારે પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે દિવ્યૌષધિ થઇ પ્રસન્ન થાઓ !

સપત્ની નિવારણ—(વનસ્પતિ સહિત).

(અથર્વવેદ ૩-૫-૧૮)

હું આ ઔષધિ ખોદું છું !
વનસ્પતિઓમાં એ બલિષ્ઠ છે;
જેનાથી શોકય બાધિત થાય,
જેનાથી પતિ પરાયણ બને ૧

હે પ્રફુલ્લ પાદડી, (ઉત્તાનપર્ણે)
હે સુભગે, હે દેવજુતે (પ્રેરિત)
હે શક્તિમતિ (સરસ્વતિ)
મારી શોકયને સુદૂર કાઢ !
પતિને કેવળ (મત્પરાયણ) કર. ૨

તેણે તારું નામ પણ લીધુ નથી;
આ, મારા પતિ તારા રમણ નથી ચાલ,
દૂર સુદૂર મારી શોકયને આપણે કાઢી મુકીએ. ૩

હે ઉત્તરે (શ્રેષ્ઠ), હુ ઉત્તર છું;
ઉત્તરોથી પણ હું તો ઉત્તર !
જે મારી શોકય છે તે તો નીચી !
જે નીચા છે તેનાથી પણ તે નીચી ! ૪

હું તો સરમાના (શક્તિમતી) છું
તુએ પણ શક્તિશાલિની છેજ ને !
આપણે સરસ્વતી બની, ચાલ મારી શોકયને દાબી દઇએ ! ૫

તારે માટે પ્રભાવ ધાર્યો છે,
તારે લીધે મેં પ્રતાપ પાડયો છે,
તારું દીલ, ઓ, મને અનુસરો
ગાયે પાછળ વાછડું અનુસરેને તેમ !
પ્રવાહનેળમાં વારિ ધસે ને તેમ ! ૬

પતિપ્રાર્થના

(અથર્વવેદ ૨-૬-૩૬)

સુમતિ આ કુમારીને અમારાં સૌભાગ્યથી, હે અગ્ને, રમણુ પ્રાપ્ત થાઓ ! એ વરજુષ્ટ છે, એ ઉત્સવ-રમણીયા છે, એને પતિવડે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. ૧

આ સૌભાગ્ય તો સોમજુષ્ટ છે; બ્રહ્મજુષ્ટ છે; અર્યમાંદીધું છે; દેવ ધાતાના સત્યથી આ પતિવેદન (કર્મ) હું કરું છું. ૨

આ નારી, રે અગ્ને, પતિ પ્રાપ્ત કરો, સોમરાજ એને સુભગા બનાવો; પુત્ર-પ્રસવા એ મહિષીપદ પામો. પતિ પ્રાપ્ત કરી એ સુભગા વિરાજી રહો. ૩

હે મઘવન ! જેવી રીતે વનચરોને આ ગૂહા સુંદર, પ્રિય, નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેવા જેવી થાય તેનીજ રીતે સૌભાગ્યવતી આ નારી પતિને (સર્વથા) અનુકૂલ થઇ સંપ્રિયા બનો. ૪

પૂર્ણ, સરસરાટ ચાલતી સૌભાગ્ય નોકામાં તું ચઢ ! અને એ નોકામાં બેસાડી જે વર (ઇષ્ટ પ્રતિકામ્ય) છે તેને અહીં લાવીને ઉતાર ! ૫

હે ધનપતે (કુબેર), પોકાર, વરને આ તરફના મનવાળો કર ! જે વર ઇષ્ટ છે તેને સર્વથા આ દિશા તરફ વાળ (જમણી બાજુ તરફ ફેરવું, અનુકૂલ બનાવ.)

આ હિરણ્ય, આ ગુગળ, આ ઔક્ષ (ગોરોચની) અને આ વળી સૌભાગ્ય. આ સર્વ તને તારા પતિ માટે, તારી ઇચ્છા મુજબના વરને માટે આપવામાં આવ્યાં છે (?) ૭

અહીંઆં સવિતા આણો, આણો એ પતિ જે ઇષ્ટ (પ્રતિકામ્ય જેની તું તેની કામનાના જમણુમાં કામના કરે છે) છે. તેને હે ઔષધે, તું તેને અહીં મુક. ૮

લેખક:
રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

૧

આશાનો પરિચય કરાવું ? પણ જગતમાં એવી કોઇ શક્તિ નથી કે જે આશાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે કરાવી શકે. જગતની કોઇ પણ ભાષા પાસે એવો શબ્દ નથી કે જે આશાનું અધુરું વર્ણન પણ આપી શકે. જગતના કોઇ પણ ચિત્રકાર પાસે એવી પીંછી નથી કે જે આશાના વદનની એક પણ રેખા આલેખી શકે. જગતની કોઇ ડોસી પાસે એવી જીભ નથી કે જે આશાનો આછો ખ્યાલ પણ આપી શકે. આશાને જો નીરખી હોય તેજ એના મુખનું લોકોત્તર લાવણ્ય સમજી શકે.

સદ્ભાગ્યે એ મારીજ જ્ઞાતિની હતી. એનું મૂળ વતન ચારુતરના ચારુ પ્રદેશમાં હતું. એના પિતા ધંધાને અર્થે લાંજ રહેતા. એની માતા એને નાની મુકીને–એના ભવિષ્યનો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર–કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથીજ મરી ગઇ હતી ! એને લગભગ મારા જેટલીજ ઉમ્મરનો એક ભાઇ હતો. તે અમારા શહેરની કોલેજમાં ભણતો હતો. તેની જોડે એ રહેતી હતી.

પૂર્વ જન્મમાં જેણે બન્ને હાથે દાન કર્યાં હશે, (શરુઆતનાં વીસ વર્ષો બાદ કરતાં) આંખ દ્રવવા માટે ને ગળું રુંધાઇ જાય ત્યાં સુધી યજ્ઞના ધુમાડા ખમ્યા હશે તેજ એની પ્રાપ્તિના અભિલાષ રાખી શકે. પૂર્વ જન્મમાં મેં એવી તપશ્ચર્યા નહોતી કરી એમ કોઇ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતુ નથી, એટલે મારા મનમાંએ એની પ્રાપ્તિના અભિલાપ જાગે તો તે હાસ્યાસ્પદ નથી.

સમવયીનું સખ્ય સહેલાઇથી સધાય છે; એટલે એના ભાઇ સાથે મૈત્રી કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. જે વિચાર મારા મગજમાં સ્ફુરે છે તેનો અમલ તરતજ થઇ જાય છે–ક્યાં તો મારાથી કે ક્યાં તો કોઇ બીજાથી. એટલે થોડા વખતમાંજ અમારે ઓળખાણ થઇ ગયું. એ જ્યારે કોલેજ જતો ત્યારે હું પણ 'મારે પણ એજ રસ્તે કામ છે' કહીને એની જોડે જતો; સાંજે હંમેશાં મળતો;

વારંવાર ઘેર બોલાવતો અને એને ઘેર જવાના પ્રસંગો શોધતો. આથી અમારું સખ્ય, જાડા માણસના શરીરની પેઠે, થોડા વખતમાં ખુબ વધી ગયું.

અમે કૈં કૈં વાતો કહેતા અને સંભળાવતા. એકેકેની ખાનગી વાતો પણ પરસ્પર કહેતા. મેં એને મારાં પ્રેમકાવ્યો સમજાવ્યાં, પ્રેમની મહત્તા, દિવ્યતા અને સર્વકારિતા એના મગજમાં ઉતારી, પ્રેમીઓના સ્વાર્થત્યાગની અનેક અદ્દભુત કથાઓ કહી; છતાં પણ એના આગળ હું મારું અંતર ઉઘાડી શક્યો નહીં. હું કહી ન શક્યો કે "તારી ભગિનીજ આ સર્વ કાવ્યોની પ્રેરક મારા હૃદયની ઇષ્ટ દેવતા છે.' એક દિવસ એણે કહ્યુ: "તારાં કાવ્યમાં તું પરમેશ્વરથી પણ ચઢી જાય એવી કુમારિકાનું વર્ણન કરે છે, તેવી કોઇ કુમારિકા હજી તો સરજાઇજ નથી ને સરજાશે પણ નહીં."

"સરજાઇ છે!–એક!" મેં ખુબ જુસ્સાથી કહ્યું.

'કોણ?' એણે પુછ્યું ને મને મારી પ્રિયતમાનું નામ દેવાનો બહુ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. મને ખુબ સમજાવ્યો, પટાવ્યો, લલચાવ્યો ને ધમકાવ્યો પણ ખરો. આખરે પગના અંગુઠા વડે જમીન ખોતરતો, ખોતરતો, ખુબ શરમાઇ જઇને, એના સામું જોયા વગરજ, ગુંગળાઇ જતો હોઉં તેમ રુંધાઇ ગએલા સ્વરે હું બોલી ઉઠ્યોઃ 'આશા—'

'હેં......!'

થોડી વાર સુધી તો એ મુંગોજ રહ્યો; પણ પછી એકાએક ખુબ જોરમાં હસી પડ્યો, "હા, હા, હા, હા,–વાહ! દોસ્ત, વાહ!–ઠી...ક.'

પાછો એ વિચારોમાં પડી ગયો. થોડી વાર પછી બોલ્યોઃ "એ તો બધું ખરું, પણ મારા પિતા આશાને તારી જોડે પરણાવવા ના કહે તો?"

"ના શેના કહે?" હું બોલી ઉઠ્યો. (હવે મારામાં કૈંક હીંમત આવવા માંડી હતી) "ને ના કહે તો પણ શું? મારો પ્રેમ મને પરણાવશે."

"એટલે?"

"એટલે એમ કે કોઇ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેમને પરણવાનો હક્ક છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમણે પરણવુંજ જોઇએ."

"કોઇ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય–ત્યારે તો જાનવર ને માણસ એ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેણે પણ પરણવું જોઇએ! કેમ? હા, હા, હા!"

"હા. આ વાતમાં હું જગત કરતાં કૈંક આગળ છું. સમજ્યો?"

૨

ગંગી બહુ હોંશીઆર. કેવી ચાલાક! કૈં પણ એને શીખવો ને આઠ દિવસમાં તો એ શીખવ્યા કરતાં એ કૈંક વધુ કરી બતાવશે. અ સાધારણ કદ, કાળો ચળકતો વર્ણ ને અંધારામાં ગમે તેવા બહાદુર મનુષ્યના મનમાં પણ ભય પ્રેરે એવા અગ્નિના ગોળા જેવા ડોળા–આ સર્વ વસ્તુ ગંગીમાં બહુ પ્રધાનપણે દેખાઇ આવતી. આવી બીલાડી મેં તો કોઇ પણ દિવસ જોઇ નહોતી.

આશાને ગંગી પર બહુ પ્રેમ. આથી મને પણ ભય છતાં એના પર પ્રેમ રાખવાની ફરજ પડી. પહેલાં તો હું એનાથી બહુજ બીતો. એક દિવસ હું બેઠો હતો ત્યારે ધીમેધીમે ઘર્ઘર અવાજ કરતી એ મારી પાસે આવી. બીતાં બીતાં પણ કૈંક હીંમત રાખીને હું ત્યાં બેસી રહ્યો. પણ શાંત બેસી ન રહેતાં ગંગીએ મારું મોઢું ચાટવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મારાથી આ ખમી ન શકાયું. હું ઉઠીને હીંચકે જઇને બેઠો. ત્યાં પણ આવીને એ મારા પગ આગળ બેસી ગઇ. મેં પગ ઉંચા લઇ લીધા એટલે એ કુદકો મારીને મારી જોડે હીંચકે બેસી ગઇ. આ

નાટયલીલા નીહાળી આશા બોલી ઉઠી: 'હાય, હાય, બા ! આવા માણસ તો મને મુદ્દલ ન ગમે. એ બીચારી તમારી પાસે આવવાને મરી જાય ને તમે એનાથી દૂર ને દૂર નાસો ! (ગંગી સામુ જોઇ) ગંગી ! આમ ચાલી આવ. તારે એનુ શું કામ છે ? (મારા સામુ તિરસ્કારપૂર્વક જોઇ) તદ્દન બાયલા !' થોડી વાર સુધી એ મારા સામું એવી રીતે જોઇ રહી મને લાગ્યું કે મારાથી રડી દેવાશે. પછી સ્રીવર્ગમાં બહુ જાણીતો, હોઠવતી 'પુચ્' એવો તિરસ્કારસૂચક અવાજ કરીને આશાએ મારી સામેથી નજર ફેરવી નાખી. હું તદ્દન ગભરાઇ ગયો. શું કરવુ તે સમજી ન શકયો, થોડી વાર સુધી મેં માથું ખંજવાળ્યા કીધુ, ટોપી ઠીકઠાક કર્યાં કીધી, કોટનુ બટન ફેરવ્યા કીધું, પગ હલાવ્યા કર્યાં અને બગાસાં ખાધા કર્યાં આખરે કોઇકની હીંમત ઉધાર લાવી, મંકોરાતાં હાથ લંબાવી, હોઠ વડે પ્રેમસૂચક અવાજ કરી ગંગીને (જે આશાની આજ્ઞાનો સવિનય ભંગ કરી હજી સુધી મારી પાસેજ બેસી રહી હતી તેને) મેં પંપાળી.

ગંગી તો આટલા ઉત્તેજનનીજ વાટ જોઇ રહી હતી. એ આવીને ઝડપથી મારા ખોળામાં ચઢી બેઠી. ઉધાર આણેલી બધી હીંમત મારી પાસેથી સરી ગઇ. ન એને હું પંપાળી શકયો કે ન દૂર કરી શકયો. આખરે મેં ગજવામાથી રુમાલ કાઢી પરસેવો લુછવા માંડયો એકદમ તરાપ મારીને ગંગીએ મારી પાસેથી રુમાલ ઝુંટવી લીધો. આવી એક પામર બીલાડી મારો અઢી રુપીઆનો રુમાલ પળવારમાં આમ હતો-ન હતો કરી નાખે એ મારાથી જોઇ ન

મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો.

શકાયું. મેં એની પાસેથી રુમાલ પાછો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો; અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુને પણ અનાયાસે તો જવા નજ દેવી આ સૂત્ર ગંગી બહુ સારી રીતે જાણતી હોય એમ મને લાગ્યું. તાણાતાણ ખુબ થઇ. થોડી વાર પછી ચાળણી જેવો બનાવીને ગંગીએ મારો રુમાલ ફેંકી દીધો. આમ ગંગીને પ્રત્યક્ષ વિજય મળ્યો. પણ મને પણ પરોક્ષ રીતે એક લાભ થયો. આ તાણાતાણમાં મારી બીક છેક જતી રહી હતી. ખુરદો કરી નાખવાની વૃત્તિને મહા મહેનતે દબાવી મેં ગંગી સામે પ્રેમથી જોયાં કીધું, એની પીઠ થાબડી, પંપાળી. આશાભર્યા વદને એ મારી તરફ જોઇ રહી. આમ અમારી વચ્ચે પ્રેમનું બીજ રોપાયું.

"મને બીલાડીઓનો બહુ પરિચય નથી,' આશા સામું જોઇને હું બોલ્યો; "પણ ગંગી તો બહુ ઉમદા જાનવર દેખાય છે; માણસાઇવાળું પ્રાણી છે. મને જરા પણ ખબર નહીં કે એ આવી સારી હશે."

"હું," કોઇ પણ મનુષ્યના ઉત્સાહને ઠંડો કરી નાખે એવો જવાબ મળ્યો.

પણ હવે તો હું ને ગંગી પરસ્પર બહુ હળી ગયાં છીએ. દરરોજ કૈં ને કૈં લઇ આવીને હું એને ખવડાવું ને પુંછડી હલાવતી હલાવતી આશાનો પણ ત્યાગ કરીને તે મારી પાછળ ભમે.

એક દિવસ આશાના ભાઇએ ગંગીને મારા ખોળામાં બેઠેલી જોઇને કહ્યું: "ગંગીને તારા પર બહુ માયા છે, ખરુંને?"

"ને મને પણ એના પર બહુ માયા છે," મેં કહ્યું ને આશા સામે જોયું. આશાની ઉત્તેજક મુખમુદ્રા જોઇને હું ખીલી ઉઠયો; "એને ખાતર હું મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું."

"એમ? ત્યારે તો ગોઠવી દોને ચોકઠું, જાનવર સારુ પણ આટલો બધો પ્રેમ?"

"એમાં કૈં નવાઇ નથી. જાનવર જોડે પરણ્યાના દાખલા પણ ધ્યાનમાં છે," કૈંક ગંભીરાઇથી મેં કહ્યું. બોલતાં તો હું બોલી ગયો, પણ એવો એકે દાખલો મને ખબર નથી એમ યાદ આવતાં હું એટલો બધો શરમીંદો પડી ગયો કે મારી આંખમાં લગભગ ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. આશાના ભાઇએ મને કૈં પુછ્યું તો નહીં પણ એ એની હંમેશાંની ટેવ પ્રમાણે હસી પડયો—હા, હા, હા, હા; હી, હી, હી, હી; હો, હો, હો, હો, હો—" એમ હસતા હસતાં એણે હકારની બારાખડી પુરી કરી. કોઇ મનુષ્ય "શરમાઇ શરમાઇ મરે" ત્યારે આમ તેની સામું "હા, હા—હી, હી" કરવું એ તેનું ખુન કરવા જેવું છે એમ વાચક! તનેએ નથી લાગતું?

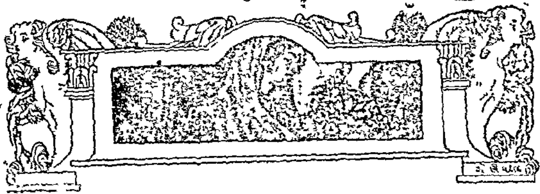
૩

"રઘલાભાઇ—"

આશાએ મારું નામ રઘલાભાઇ પાડયું હતું એ વાત જ્યારે એના ભાઇએ મને કહી ત્યારે હસવું કે રડવું તે ન સમજાયાથી એ બંને ભાવ મુખ પર લાવવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતો શૂન્યવદને હું એના સામે જોઇ રહેલો. આશા જ્યારે મને એ નામે સંબોધતી ત્યારે એનાથી હસી દેવાતું, ને મારા આખા શરીરમાં ગલીપચી થઇ રહેતી.

"રઘલાભાઇ," મને એક દિવસ આશાના ભાઇએ મારે ઘેર એકાએક આવી બહુ ગંભીરતાથી કહ્યું: "મારા પિતાનો આજે મારા પર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે, 'આપણી આશાનાં લગ્ન આપણા ગામના મહેશચન્દ્ર જોડે વૈશાખ સુદ પાંચેમનાં નિરધાર્યાં છે, વગેરે—' પણ અરે! તું આવું દયામણું મોઢું ના કર. મારાથી હસી પડાશે. જો આજે ચૈત્ર સુદ પાંચેમ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૧]

લગને લગને કુંવારાં લાલ!

લેખક:
સૌ. લીલા મુનશી,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

રાજનગરની એક શેરીમાં સ્ત્રીઓનું એક ટોળું લગ્નનાં માટલાં લેવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. શેરીના ચોકાના કુવા ઉપર એક બાઇ પાણી ભરતી ભરતી તેમાંની એક સ્ત્રી સાથે વાત કરતી હતી. આસપાસના ઘરોના ઓટલા પર થોડી પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જતી સ્ત્રીઓને જોવા અને સલાહ આપવાને ઉભી હતી. પરબડીમાં થોડાં ચકલાં દાણા ખાતાં હતાં અને બે ત્રણ કુતરાં ઘરમાં ને બહાર આમ-તેમ ફરી ભસતાં. તેમને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન ઘરનો નોકર પશવો ઢોલીવાળાની મદદ સાથે કરી રહ્યો હતો.

શેરીમાં એક વિધવા આવી તે આ સૌભાગ્યવતીઓના જુથને જોઇ અપશુકન ન પડે માટે આડી ફંટાઇ દૂર દૂરથી ચાલી ગઇ. હજુ શુકન સાંપડતા ન હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ એમ ને એમ થંભી ગયો. એક વૃદ્ધાએ ઓટલા પરથી ટહુકો કર્યો.

"બાઇ! બરાબર શુકન જોજો કે આ વખતે તો બચારાનું ઘર બરાબર મંડાય. ચાર ચાર વાર પરણ્યો તોએ ચોક પુરાયાજ નહીં. આ પાંચમી તો પરમેશ્વર આવશે અલીઓ! એક ગીત તો ગાવ. આમ બોબડી થઇને ઉભી શું રહીઓ છો?"

ઉભેલી સ્ત્રીઓ માંહોમાંહ્ય એક બીજાને ગીત ઉપાડવાની સુચના કરવા લાગી ને સામેથી ગાય આવી. "શુકન આવ્યા, શુકન આવ્યા" બેચાર સ્ત્રીઓ સામટી બોલી ઉઠી અને દીવડો ઝાલી વરમા થએલાં મોટાં કાકીએ "શુકન જોઇ ને સાંચરજો રે"નું ગીત ઉપાડ્યું. સ્ત્રીવૃંદે તે ઝીલ્યું ને ચાલવા માંડ્યું. શરણાઇવાળાએ તતુડાં ફુંક્યા; ઢોલીઓએ ઢોલ ઢમકાવ્યાં અને આખી શેરી આ સુર ને નાદથી ગાજી રહી.

ગાનારીઓનો સાદ દૂર ને દૂર જતો ગયો. પડોશી ઘરમાં ગયા, કુતરાં બે ત્રણ વાર શેરીના નાકા સુધી ભસી આવી પાછાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાં ફરી રહ્યાં. ઘરના માળીએ હીંચકે બેઠેલો ત્રીકમ નવા લગ્નના ઉલ્લાસમાં ચુંચું કરતા ફરતા

સંગીત સાથે હીંચકા ખાઇ રહ્યો.

આ ત્રીકમ તે આ ઉત્સવનો નાયક હતો. એના કપાળમાં તાજાં કંકુ ને ચોખા ચોટેલાં હતાં. રેશમી ખમીસ અને લાલકોરની ધોતી તેના અંગને શોભાવતાં હતાં. તેના પાતળા નસોવાળા કાંડા પર સોનાનાં સાંકળાં આમતેમ ફરતાં અને આંગળીના ટેકાને આધારે રહેલી માણેકની વીંટી આખી આંગળાનો ગોળાકાર ચક્રાવો લયાં કરતી.

પહેલી નજરે તેની વયનું અનુમાન બરાબર થતું નહીં પણ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષથી તેનું વય વધારે નહોતું. તેના ગાલમાં તવેથા પડ્યા હતા. તેની આંખો અસ્થિર રીતે આમ તેમ ફરતી. તેનું અસાધારણ મોટું કપાળ અને તેના પર થોડા કાળા, થોડા ધોળા એવા કાબરચિત્રા વાળની તેણે બાબરી હોળેલી હતી. બીડીથી કાળા થએલા હોઠ પર પાનની રતાશ ચઢી હતી. કાનમાં પહેરેલી ત્રણ મોતીની વાળી તેના મુખની શોભાને વધારતી કે ઘટાડતી તે કહી શકાતું નહોતું.

આજે રાત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમાં મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એકજ દિવસમાં આટોપી, ઘોડાને બદલે ગાડીમાં બેસી અને જામા અછાબાને બદલે સારો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાઘડી પહેરી રાત્રે નવી વહુને પરણવા જવું એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીકમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે બીચારો ભલો માણસ હતો. ચાર વાર મેટ્રીકમાં નાપાસ થઇ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઇઓનો ભાર પોતાના માથે ઉપાડયો હતો. શરાફીની દુકાને તે વ્યાજવટાનો ધંધો કરતો. સાંજે વાળુ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆર વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગજા પ્રમાણે એ બે પૈસા ઠીક કમાતો અને માત્ર ગ્રહદશા નબળી હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી જો ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણત્રી થાય એવી હતી.

ત્રીકમની મા નીચે કામ કરતાં હતાં. પશવો પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખા વીણતો હતો. બે ભાઇઓ બહાર ગયા હતા અને તેમની પત્નીઓ માટલાં લેવા ગઇ હતી એટલે માળ પર માત્ર ત્રીકમ સીવાય બીજું કોઇ હતું નહીં.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેનો જીવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસંગો તેને અત્યારે યાદ આવતા હતા. અને તેની ખિન્નતાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના જીવનમાં બહુ સ્વપ્નોને અવકાશ ન હતો પણ એકાંતે કે અસાધારણ પ્રસંગે તેમને ધસડી આણ્યાં હોય તેમ ધીમા હીંચકા ખાતા ત્રીકમના મગજમાં ભૂતકાલનાં ચિત્રોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. અને તેને લીધે ભાવિ સુખમાંએ વિઘ્નની આશંકાથી તેનું મન ડોલતું હતું. જો કે તેના મનમાં આલેખાતાં ચિત્રો નીચે વર્ણવ્યાં છે તેટલાં વીગતવાર નહોતાં પણ વિમાનમાં ઉડતાં માણસની દૃષ્ટિ, નીચે દેખાતા સૃષ્ટિપટ પર જેમ એક સામટી ફરી વળે તેમ ભાવિ સુખના વિચારમાં ઉડતું તેનું મન ભૂતકાલ પર એક સામટી દૃષ્ટિ કરી વળતું હતું.

આજના જેવોજ પ્રસંગ આજથી વીસ બાવીસ વર્ષ પર તેણે સૌથી પહેલો અનુભવ્યો હતો. ત્યારે તો તે માત્ર દસ વર્ષનો બાળક હતો, અને છગન મહેતાની નીશાળમાં ત્રીજી ચોપડીનો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩]

સંપાદક:
રા. દયાશંકર
મ. ભટ્ટ
સભ્ય,
સાહિત્ય સંસદ

ફાંસીની સજા

ચિત્રકાર:
રા. જગમોહન
મીસ્ત્રી

૧

નગરમાં ત્રણ ચાર દહાડાથી ભારે ધમાલ મચી રહી હતી. દુશ્મન રાજાની સેના શહેર પર હુમલો લઇ આવવાની છે એવા ખબર ત્રણ ચાર દહાડાથી શહેરમાં ફેલાઇ રહ્યા હતા. યુદ્ધના રસીઆ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનાં લોહી એ વાત સાંભળીને ઉછળી રહ્યાં હતાં. આખા શહેરમાનો પુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલ પ્રત્યેક રાજપુત વીર પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સજીને યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મહોલ્લે મહોલ્લે ફરી ભાટ ચારણો શૌર્યને ઉત્તેજીત કરે તેવાં ગીતો બુલંદ સ્વરે પોકારતા જતા હતા. રાજદરબારે રાજા નિત્ય ક્ષત્રિય જુવાનોને એકઠા કરી સરપાવ વહેંચતા, ઉજાણીઓ આપતા, અને યુદ્ધમાં જોડાવા તૈઆર થાય તેવા સૌ જુવાનોને લાયકાત પ્રમાણે ગામ ગરાસ કે વર્ષાસન લખી આપતા. રોજે રોજ યુદ્ધમાં જોડાવા ઇચ્છનારાઓની સંખ્યા ખુબ વધતી જતી હતી.

રાજપુત જુવાન વીરસિંહના પિતાએ થોડાજ સમય ઉપર પૂર્વના એક યુદ્ધમાં નગરનું રક્ષણ કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હતા. ક્ષત્રિય જોદ્ધાની પતિવ્રતા પત્ની-વીરસિંહની માતાએ-પતિની ચિતા ઉપર પ્રાણ સ્વેચ્છાથી હોમી દીધા હતા. માતપિતા વિહોણી મુગ્ધા કન્યા દેવબા એકના એક ભાઇ વીરસિંહના આશ્રયે ઉછરી મોટી થતી હતી-બાલ્યાવસ્થા વીતાડી દમણુંજ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતી થઇ હતી.

વીરસિંહ બાવીસ ત્રેવીસ વરસનો ઉછરતો જુવાન હતો. શુરવીર પિતા તરફથી શૌર્ય વારસામાં પામ્યો હતો, અને રાજાના આશ્રયે ઉછરી યુદ્ધકલામાં પ્રવીણ થયો હતો. એને હજુ પોતાની તલવારને મેદાનમા ઉછાળવાનો એકે અવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. યુદ્ધની વાત સાંભળી ત્યારથી એ અવસર મેળવવા તે ઉંચો નીચો થઇ રહ્યો હતો. શુરવીર પિતાના બાલક વીરસિંહે યુદ્ધમાં જવા માટે નામ નોંધાવ્યું ત્યારે ખુદ રાજાએ એની પીઠ થાબડી ને કહ્યું: "સિંહનો બાલક સિંહજ હોય. વીરસિંહ! તમારા પિતાની પેઠેજ ક્ષત્રિય કુલની લાજ સાચવજો." એ શબ્દોએ બહાદુર વીરસિંહની નસેનસમાં લોહી ધમધમ વહેતું કરી નાખ્યું હતું.

સેના તૈઆર થઇ ગઇ. વીરસિંહને રાજાએ ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડીનો નાયક બનાવ્યો. દુશ્મનો બીજે દહાડે બપોર સુધીમાં નગરને બારણે આવી પહોંચશે એવી ગણતરી થઇ હતી. સાંજે રાજમહેલમાં મોટી મીજલસ મળી યુદ્ધમાં દાવ કેમ ખેલવા ને કેવી રચના-વ્યૂહ કરવા તે વીશે અનુભવી સેનાપતિએ સર્વ

યોદ્ધાઓને સુચનાઓ આપી. બીજા દિવસના પ્રભાતની આતુરતાથી ગઢ જોના ક્ષત્રિય શુરવીરો યુદ્ધના સ્વપ્નો માણતા મેડી નીચે ઘડીભર સુઇ રહ્યા.

૨

પ્રભાત થયું નગરમા નાગરિકો હમેશની પેઠે નિત્ય કર્મે વળગ્યા અનેક યુદ્ધોના અનુભવી નગરજનોને કશો ભય લાગતો નહોતો. શહેર કીલ્લા વડે ચારે દિશાએ સુરક્ષિત હતુ દુશ્મનોનો પગરવ પાસે ને પાસે આવતો જતો હતો, તેમ તેમ લડવાને તત્પર રહેતા રણવીરો વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતા હતા

વીરસિંહને બારણે ઉત્તમ અશ્વ શણગારાઇ થનગનતો ઉભો હતો ઘરમા વીરસિંહ યુધ્ધે ચઢવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો યુદ્ધનો પોષાક સજ્યો, શસ્ત્રો બાંધ્યા, અને પછી કપાળે કુંકુમનું વિજય તિલક કરવા માટે વીરસિંહે બહેન દેવબાને બોલાવી.

ખીલતા યૌવનની મસ્તીભરી દેવબા હાથમાં કંકાવટી ચોખા લઇ રણે જતા વીરને વધાવવા આવી.

" મરજો પણ પાછો ન ફરજો " એ આશિર્વચન બોલવા આવી પણ, દ્વારમા ઉભેલા શસ્ત્ર સજેલા રણે જતા યોદ્ધાને જોઇને દેવબાને હોઠે એ શબ્દો આવતા અટકી ગયા એનુ ક્ષત્રિયત્વ કંઇક ઢીલુ પડી ગયુ અને-બધુ પ્રેમ ઉભરાઇ ગયો હાથમાં કંકાવટી રાખી ભાઇની સામે જોઇ દેવબા ધીરજ ગુમાવી ઉભી રહી. એની આંખો ભીની થવા લાગી

" બહેન મને ચાંદલો કર. અને આશિર્વાદ આપ. વખત થતો આવે છે. "

" વીરસિંહ મારુ મન નથી માનતુ તું લડવા ન જા તો ? "

વીરસિંહ ખડખડાટ હસી પડયો ' બહેન, તારા મોમા આ શબ્દો ! દેવી ! તારી પાસેથી આ આશિર્વચનની મે આશા નહીં રાખેલી. હું ક્ષત્રિયનો પુત્ર થઇ નહીં ને આજે ઘેર બેસી રહુ ? "

" મને અપશુકન શુકન થાય છે. ભાઇ યુદ્ધમાં તારું મૃત્યુ થશે તો ? "

" તો શુ ? મારી પાછળ કોણ એવુ છે કે જેની મારે ચિંતા કરવી પડે ? સ્ત્રી નથી, બાલક નથી..."

" પણ એક કુમારી બહેન છે "

" એ ચિંતા નહે "

" પણ એનુ કોણ ? "

" પરમેશ્વર "

દેવબાની આંખમા આંસુ આવ્યાં ક્ષત્રિય બાલકને એ ન ગમ્યું ' દેવી ! તુ રાજપુતની દીકરી થઇને-રાજપુતાણી છે તારી આંખમા આ ક્ષણે આંસુ ન શોભે "

"હુ એ સમજુ છું, ભાઇ પણ આજે એ અમંગળ કામ અનાયાસે થઇ જાય છે ભાઇ, માબાપ વિનાની હુ તારે આશ્રયે ઉછરી છુ તારા સીવાય જગતમા કોઇ સ્વજન જાણ્યુ, જોયુ નથી મારુ શુ થવાનું હશે એ મને ખબર પડતી નથી આજ સુધી એક ક્ષણ તારા વિનાની ગાળી નથી તુ જુવાન થયો છતા તે તારો પ્રેમ ઢોળવા કોઇ સ્ત્રી શોધી નથી મે મારું હૃદય પાથરવા કોઇ પુરુષ પ્રાપ્ત કર્યો નથી; મારો ને તારો પુરો પ્રેમ કેવલ આપણે ભાઇ બહેન જાણી શકયો છે. મારી ને તારી જોડ ખંડિત થાય એ કલ્પના મારી સહાતી નથી.

રાજપુતના હૃદય પર બહેનના મૃદુ શબ્દો કંઇક ખોટી અસર કરવા લાગ્યા ઘડી, બે ઘડી, બહેનની આંખોમાં આંખ મેળવી વીરસિંહ ઉભો રહ્યા. ને ઉછળી-હેત વાળ બહેનને આવેશથી ભેટી પડયો, જેનથી વદ્દલી બહેનને હૈયાના ચાપી,

અને પછી, કુંકુમ તિલકની રાહ ન જોતાં, બહેનના આશિર્વાદ લીધા વિના જ, અશ્વ ઉપર ચઢી બેઠો, અને ક્ષણ બે ક્ષણમાં આપ દેવબાની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી દૂર થયો.

૩

રાજા સુદ્ધાં આખા નગરના અને રાજ્યના સર્વ ક્ષત્રિયો રણના મેદાનમાં ઝઝુમી રહ્યા છે. ક્ષત્રિઆણીઓ રણવાસમાં એકઠી થઈ વિજય માટે માતાની આરાધના કરી રહી છે. ઘડીએ ઘડીએ દૂત આવી યુદ્ધના સમાચાર આપતો રહે છે. રાજાનો જય થતો જવાના સમાચાર મળતાં રાણી અને અન્ય ક્ષત્રિઆણીઓ દૂતને આભૂષણો ને અલંકારો ઉતારી ઉતારી આપતી જાય છે.

ક્ષત્રિઆણીઓના એ ટોળામાં સુંદરી દેવબા રાણીની પડખે બેઠી છે. ફાટફાટ થતા નવયૌવનને પ્રભાવે અંધારામાં તેજ પાડે તેવું તેનું મનોહર રૂપ વિદ્યુતના ઝબકારા લેઇ રહ્યું છે. વારંવાર દૂત એને વીરસિંહનાં પરાક્રમોના ખબર આપે છે. એ સાંભળી સાંભળીને દેવબાના શશી જેવા સુન્દર વદન પર હર્ષની છાયા છવાઇ રહે છે, ઉગતા યૌવને અર્ધ સ્ફુટ કરેલાં નાના નાનાં અંગોવાળું હૈયું હર્ષના ઉભરે ઉછળી રહે છે.

એક દિવસ, બે દિવસ વીતી ગયા. ઘડીએ ઘડીએ દૂત આવતો તે હવે બબ્બે ઘડીએ આવે છે. પછી એથીએ મોડો મોડો આવે છે. દોડતે પગે આવતો તે હવે ધીમાં પગલાં પાડતો આવે છે. વગર પુછે યુદ્ધના વર્તમાન આપતો તે હવે મહા મુશ્કેલીથી પુછાતા સવાલોના જવાબ આપે છે. એક પછી એક ક્ષત્રિઆણી સૌભાગ્યથી વંચિત થતી જવાના ખબર લાવે છે.

ત્રીજે દિવસ થયો. રાજાના નગરનો કીલ્લો તોડી દુશ્મનો નગરમાં આવ્યા. ચોતરફ હાહાકાર ફેલાઇ રહ્યો. રાજા મરાયા, બીજા અનેક ક્ષત્રિયવીરો મરાયા, સૈન્યનો પરાજય થયો. દુશ્મનો પ્રત્યેક ક્ષણે રાજમહેલની વધુ ને વધુ નજીક આવતા ગયા.

રાજમહેલના આંગણામાં ચિતાઓ રચાઈ. સ્વર્ગે પહોંચેલા સ્વામીને ભેટવા માટે એક પછી એક ક્ષત્રિઆણી હસતી હસતી ચિતામાં પડવા લાગી. શહેરમાં દુશ્મનો લુટફાટ ચલાવવા લાગ્યા. સર્વત્ર દારુણ કલ્પાંત મચી રહ્યો.

દેવબા હાથમાં કંકાવટી ચોખા લઈ રણે જતા વીરાને વધાવવા આવી. યુદ્ધરણમાંથી આવતા એક દૂતને દેવબાએ ગભરાટમાં પુછ્યું: "મારો ભાઇ ક્યાં છે?"

"વીરસિંહ બાપુ જીવે છે—પણ કેદ પકડાયા છે. દુશ્મનની છાવણીમાં તેમને પુર્યા છે."

બળતી સતીઓને છોડી, રાજમહેલને એક પાછલે દરવાજેથી દેવબા ચાલી નીકળી. શહેરના ગુપ્ત માર્ગોની જાણીતી એ રાજપુત બાલા એક પછી એક રસ્તો બદલતી નગરથી દૂર ગાઢા જંગલમાં જઇ પહોંચી. રાત પડવા આવી

હતી—ચારે તરફ અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો. જંગલમાં અખંડ શાંતિ હતી. યુદ્ધના ધમ પછાડા, યોદ્ધાઓના જયનાદ કે ચીચીઆરીઓ કશું ત્યાં સંભળાતું નહોતું.

૪

યુદ્ધ પૂર્ણ થયું. દુશ્મનોનો જય થયો. વીરસિંહ જીવતો પકડાયો અને તેને યુદ્ધના કેદી તરીકે દુશ્મનના કબજામાં રાખવામાં આવ્યો. નગર લુંટી લુંટીને એ દુશ્મનો થાક્યા. દુશ્મનોનો વિજયી સરદાર પાછો વહેલો વ્હેલો સ્વદેશ જવા ઉત્સુક હતો, એટલે યુદ્ધ સમાપ્તિને બીજેજ દહાડે લશ્કરને પાછા ફરવાની તૈયારીઓ કરવાનો એણે હુકમ આપી દીધો.

બીજા દિવસની સંધ્યા હતી. વિજયી થએલા દુશ્મનો રાજાના રાજમહેલમાં આવી અનેક પ્રકારે આનંદ ઉડાવી રહ્યા હતા

મહેલના જે ભાગમાં રાજા રહેતા ત્યાં એ સૈન્યના સરદારે પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો. સુંદર સુસજ્જિત એ આવાસની સુખ સામગ્રીમાં વિજયના નશાથી મત્ત થએલ એ સરદાર વધુ નશા માટે શરાબ ચઢાવી રહ્યો હતો. આસપાસ ગાનતાન, ટોળ ટપ્પા ચાલી રહ્યા હતા. જીતેલા સીપાહીઓ આમ તેમ ફરતા, પડતા. પોતાના મનને રુચે તેવી રીતે રાજમહેલની સૌ સુખ સામગ્રીઓનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા.

નગરમાં સર્વત્ર શૂન્યકાર વ્યાપી ગયો હતો. ખુદ રાજમાર્ગ ઉપર પણ શબોનો ઢગલો થઇ રહ્યો હતો. રસ્તાઓ પર પ્રકાશ નહોતો. એ વખતે—હજુ તો રાતની શરુઆતજ થઇ હતી તો પણ—કોઇ પણ મનુષ્ય ચાલતું દેખાતું નહોતું. કોઇની તાકાત ન હતી કે લોહીના પ્રવાહથી ભયંકર બની રહેલા એ રાજમાર્ગ ઉપરથી પણ આવે વખતે ચાલી શકે.

એ અંધકારમાં, શબના ઢગલાઓની વચ્ચે-થી માર્ગ કરતી કરતી એક નવયૌવના ચાલી જાય છે. એનાં પગલાંમાં વેગ છે, અંધકારનો તેને ભય નથી. ચાલતાં ચાલતાં એના નાજુક પગ લોહીથી ભીના થાય છે એની એને પરવા નથી. આજુબાજુ ક્યાંએ જોયા વિના એ સીધી રાજમહેલ તરફ ચાલી જાય છે. એ દેવબા છે.

રાજમહેલને બારણે દરવાન નથી, અંદર કોઇ રોકનારું નથી. રાજમહેલના માર્ગોની માહીતગાર રાજપુત મુગ્ધા સીધી રાજાના આવાસ પાસે આવી પહોંચે છે. ત્યાં શરાબની મસ્તીમાં ચકચુર થએલો એક સીપાહી એને રોકે છે.

"મારે સરદાર સાહેબને મળવું છે." ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દે દેવબા બોલી.

સીપાહી એ સુંદરીની સામે જોઇ રહ્યો. કેવું મનોહર રૂપ! એના અવાજમાં, એના વદનમાં, એની આંખોમાં કોઇક એવી શક્તિ હતી કે નશામાં ચકચુર થએલો એ શુદ્ધિહીન સીપાહી પણ એને કૈં પ્રશ્ન ન કરી શક્યો. અંદર જઈ સરદારની એણે પરવાનગી મેળવી, અને દેવબા થોડીવાર પછી પોતાના રાજાના આવાસમાં, દુશ્મન સરદારની હજુરમાં ચાલી ઉભી.

ઝુમ્મરોની દીપમાલાના પ્રકાશમાં એ સુંદરીનું મોહક સૌંદર્ય ઝળહળી રહ્યું. વિજય અને સુરાના બેવડા નશામાં ચકચુર બનેલો સરદાર એ રૂપવતીને જોઇ સ્તબ્ધ બની રહ્યો. ધીમે પગલે દેવબા આગળ ચાલી. સરદાર બેઠો હતો તે ખુરશી પાસે આવી. અને બે હાથ જોડી તેની સમીપમાં જમીન પર બેસી ગઇ.

સરદારની વિષયી આંખો તો દેવબાના મનોહર વદનપરથી બીલકુલ ખસતી નહોતી. તાકી તાકીને તેની સામે ખુબ જોયા પછી એણે પુછ્યું: "કોણ છે તું બાઇ? અહીં શું કામ

આવી ?"

રુંધાએલે કંઠે, ગદ્દગદ્દ થતા અવાજે મુગ્ધા બોલી: "સરદાર સાહેબ, મારો એકનો એક વહાલો ભાઇ આપના હાથમાં કેદ પકડાયો છે."

"કોણ એ ? એનું નામ શું ?"

"વીરસિંહ."

"હા. વીરસિંહ એને આજે રાત્રે ફાંસીએ લટકાવવાનો હુકમ નીકળી ચુકયો છે."

"દયાળુ સરદાર, મારા જેવી એક નિરાધાર બાલા ઉપર દયા કરો. મારે આખા જગતમાં મારા એ ભાઇ સીવાય બીજો કોઇ આધાર નથી. કૃપા કરી એને છોડી મુકો." દેવબા બોલતી બોલતી રડવા લાગી, અને સરદારના પગ પાસે દંડવત્ પડી ગઇ.

પાષાણુ હૃદયનો સરદાર એના કાલાવાલા સાંભળી ખડખડાટ હસી પડયો.

"એને કેમ છોડાય ? છોકરી ! યુદ્ધમાં પકડાએલા કેદીને જીવતો છોડવાની આદત નથી."

"સરદાર સાહેબ ! ઇશ્વર તમને એનો રુડો બદલો આપશે. એક નિરાધાર કન્યા ઉપર દયા લાવો."

દીનતા, દુઃખ અને કારુણ્યને લીધે વધુ ને વધુ સુંદર થતી દેવબાને જોઇ સરદારનો વિષયાગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો ગયો. ઘડીભર ચુપ રહી એ બોલ્યો.

"એને છોડી દઉં તો બદલામાં તું મને શું આપીશ ?"

"મારી પાસે કંઇ રહ્યું નથી. મારું સર્વસ્વ લુંટાઇ ગયું છે, ને આપના હાથમાં આવી ગયું છે."

"પણ હજુ એક વસ્તુ લુટાઇ નથી, મારા હાથમાં આવી નથી."

"એ શું ?"

"તારું રૂપ- તારું આ નવપ્રફુલ્લિત યૌવન."

સરદારના શબ્દો સાંભળી પવિત્ર રાજપુત

રાજમહેલના આંગણામાંજ વીરસિંહનું શબ ફાંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું.

કુમારી કાંપી ઉઠી. એની આંખોમાં લોહી ભરાઇ આવ્યું. એજ ઘડીએ ત્યાંથી ઉઠી પાછા ચાલી જવા મન થયું, પણ વળી પાછો ભાઇ સાંભર્યો. "ભાઇ જીવતો છે-એકવાર એને ન મળાય ?"

"સરદાર સાહેબ, આપ તો બહુ દયાળુ છો, સમજુ છો. મારા જેવી કુમારિકાના શીયળ-નો ભંગ કરવાથી આપના હાથમાં શું આવશે? વિચાર કરો, જગતમાં મારી આબરુ જાય, કુલનું નાક કપાય, અને મને કોઇ રાજપુત વરે નહીં."

"તે સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી. તારું ગમે તે થાય, પણ જો તારા ભાઇને તારે છોડાવવો હોય તો આ એકજ માર્ગ છે."

દેવબાએ ઘણા કાલાવાલા કીધા, પણ સર-દારના દીલ પર કશી અસર ન થઇ. એના મનમાં તો એકજ વાત રમી રહી હતી. દેવબાના સૌંદર્યે એને ગાંડો કરી મુકયો હતો.

કાલાવાલા, વીનંતી, બધું અફલ. છેવટે ગુસ્સે થઇને સરદારે કહ્યું: "છોકરી, આપણે વાતો કરીએ છીએ તેટલી વારમાં તારા ભાઇના ગળામાં હીરાની દોરીનો ફાંસો નખાઇ જશે. તારી પ્રાર્થનાઓ હું બીલકુલ સાંભળવાનો નથી. તારા રૂપે મને આંધળો કરી નાખ્યો છે. એકજ માર્ગ છે. આજની રાત તું મારી થવા રાજી હોય તો તારા ભાઇને છોડી દઉં-બીજો એકે રસ્તો નથી."

દેવબાના મનમાં થયું: "ભાઇ ભલે મરી જાય. આવી લાંચ આપીને ક્ષત્રિયનો બાલક મોતમાંથી ઉગરવા રાજી ન હોય." વળી વિચાર થયો. "યુદ્ધમાં ન મુવો એ ભાઇને આ રાક્ષસો ફાંસીએ ચઢાવશે. ભાઇ અહીંજ છે. અરેરે ! હું તેને ફક્ત જોઇજ શકું તોએ કેવું સુખ થાય !"

સરદારની ધીરજ ખુટવા આવી. રાડ પાડી એ બોલી ઉઠયો: "કેમ શું વિચાર કર્યો ? શરત કબુલ છે ?-નહીં તો હમણાં તારી નજરેજ તારા ભાઇનો વધ કરાવું છું."

ધમકીથી બાલિકા ત્રાસ પામી. એ ભાઇને મરતો કેમ જોઇ શકાય ! "શીયલ, પવિત્રતા અને સતીત્વનો નાશ થશે એ સાથે આ દેહનોએ ભલે હું અંત આણીશ, પણ મરતાં પહેલાં એક વાર તો ભાઇને ભેટીશ."

રાજપુતાણીએ નિશ્ચય કર્યો. સદ્‌ગુણ અને સત્યનિષ્ઠા ઉપર બંધુ-પ્રેમે વિજય મેળવ્યો. ભાઇને ભેટવા માટે ક્ષત્રિઆણી-મુગ્ધા બાલા-પવિત્રતા ખોવા તૈઆર થઇ.

"તમારી શરત મને કબુલ છે." રડતાં રડતાં દેવબા બોલી; "હવે એક વાર મને મારો ભાઇ બતાવો."

"હમણાં નહીં." સરદાર હસતો હસતો બોલ્યો: "આજની રાત વીતે પછી, કાલે પ્રભાતે."

૫

રાજાના શયનખંડમાં દેવબાને પુરી રાખી છે. અર્ધ રાત વીતી જવા આવી છે. આખો વખત રદન કરી કરી રૂપવંતી દેવબાની કાળી આંખો લાલ બની રહી છે, સોજી ગઇ છે. વિષાદ, ભય, અને અંતરમાં ઉભરાતા હજારો સંકલ્પ વિકલ્પોથી એનું મગજ ભમી ગયું છે. અને એ છતાં એ કુમારિકા અત્યારે વધુ ખુબ-સુરત બની રહી છે. રાજાના શયનભૂવનની ઝગમગતી બત્તીઓનો પ્રકાશ એના ગુલાબી વદનને વધુ ઝગઝગાવે છે.

નશામાં ચકચુર થઇ મધરાત વીતે વિષયી સરદાર શયનખંડમાં આવ્યો. પરસ્પરના પ્રેમથી ઉભરાઇ જતાં હૃદયોવાળા પ્રમીઓની એ મુલાકાત નહોતી. અંતર ઉછળે, પાણી બંધ થાય

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૯૨]

હે ગુર્જર ભૂમિ મારી!

લેખક:
રા. મનહરરામ હ. મહેતા
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

હે ગુર્જર ભૂમિ મારી!
હે દેવી જયકારી!
મમ વતન ભાગ્યશાળી!
હે માતા મમ વહાલી!

કેમ ધવલ સ્મિત હાસ્ય કરતું મુખ ઉદાસીન ભાસે?
કેમ શ્યામ વિસ્તીર્ણ વેણી તવ વિખરાઈ ચોપાસે?
શૂન્ય મૂઢ થઇ કેમ બેઠી છે? ગયું તારું ક્યાં ભાન?
કોટિ પુત્ર તવ અંક પડયા છે કરાવ મા! પયપાન.

ગાંડી કહે તુજને માત!
અમને પણ મારે લાત,
પહેલી પછી કરતા વાત,
એવી અમ થઈ છે જાત.

રસકસ તવ ફળ ફુલ ધરતીનાં અમારી નસમાં રેડ
નવીન રુધિર આણી અંગે દુઃખ દુર્બળતાનાં ફેડ.

દ્વારિકા પાટણ પ્રભાસ,
જેના પવિત્ર ઉજાસ,
વળી સ્તંભતીર્થ ભૃગુપુર,
શુભ સુરત હિંદનું નુર—

એ સહુનાં હાડ પડયાં તે પર અમૃત અંજલિ છાંટ,
ઉઠાડ તું અદ્ભુત સોરઠને જગાડ સુંદર લાટ.
સહસ્રબાહુ અર્જુનનું તું બળ અમ ભુજમાં આપ,
ચક્રવર્તિ નૃપ રુદ્રદામના અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ,
અગર યશસ્વી સિદ્ધરાયનાં શૌર્ય ધૈર્ય ને જોમ,
વીર્ય વિક્રમી ખેંગાર કેરાં પુર અચળ અમ રોમ.

જયમ સાગર તવ ઉભરાય,
અમ હૃદય ઉમંગી થાય.

ઉછળે મહી રેવા તાપીનાં પ્રલય કાળનાં નીર,
ત્યમ ઉછળાવો અમ નાડીમાં ધમધમ ઉષ્ણ રુધિર.

કયમ માત લગાડે વાર,
પડે શ્રવણ શુદ્ધ પડકાર;
પ્રાર્થીએ પડીને પાય,
મંગળ મુહૂર્ત વહી જાય,
ધરી વિનતિ અમારી ધ્યાન,
મા દે સત્વર વરદાન.

ગિરિવર તવ ગિરનાર તણાં ઉન્નત શૃંગો સમ શીષ
ધારી માત તવ વિજય વાવટો ઉડાવીએ ચોદિશ.

આ શિલ્પીની વિજયા રોઈ રહી છે.
તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી.
(આકૃતિ નં ૧)

"દેવી ક્ષમા કરો! ... ... દુઃખની મારી આવી છું."

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન શાસ્ત્રી

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહીતી

પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર, રાજગૃહ } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અટકથાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ...... તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત, ધનનંદ } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

શેષ...ક્ષુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.
ભિખ્ખુ યશ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી.......સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
પ્રમંડક, કદ્રુ ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
શ્રીયક..., સ્થૂલભદ્ર ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેંદ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો

નરેંદ્રના ભુવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેંક સમાચાર લેઇ આવ્યો. અંતઃપુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેંદ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વક્રનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડનો હતો અને આંભિનો બ્રાહ્મણમિત્ર ચાલીને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેઓ અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેંદ્રની મહાદેવી સુમોહા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય, રાજા ને ચાકરોથી કંટાળી વીમાસણ કરતી હતી, ત્યાં રાજાને મંત્રીઓ તેને મળવા જાય છે.

રાજા સુમોહાને હસીને તેનો ભાઇ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કેં તરકટને સાધવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમોહાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમોહા તેની ભાવિ પત્ની વીશે પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ઘર તરફ જાય છે. એના ઘરમાં એ એક અજ્ઞાત કેદીને ખાવાનું આપવા જાય છે. અજ્ઞાત કેદીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેદી એને ચેતવણી આપે છે 'આવતી પૂર્ણિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાનું બારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

તેનું હૃદય શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાજિત અશ્વિનોને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને નિમંત્રણ આવ્યું. તે ત્યાં ગયો. દર્શક જુવાન પત્નીના ઘરડા પતિઓમાં પ્રચલતા રોગને હંમેશાં વશ હોવાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ માંદો થઇ ફરતો. સેનાજિતને જોતાં દર્શકે પોતાની પત્ની મૈનાકીને કંઇક અકથ્ય રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાજિત મૈનાકીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાકીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગજ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મૈનાકીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડયા. આથી તેની તબીઅત સુધરી જાય છે, અને સેનાજિત ચાલી જાય છે.

મૈનાકી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વદાય કરે છે અને સુકેતુને બોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

શકટાલને ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, ક્ષુદ્રક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આજે આ સત્તામાં અશાંતિ ને કંઇક નવીનતા પથરાઈ રહ્યાં હતાં. સેનાજિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ઘરમાં તે વગર રજાએ જઇ શકતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આજે તેને રજાની વાટ જોવી પડી. આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું. તેણે મન પરનો કાબુ ગુમાવવા માંડયો. છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કહુ તરીકે ઓળખી કાઢયો.

સેનાજિત શકટાલને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં શકટાલ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નંદ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ. વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના શ્રોત્રિયોની અધમ દશાથી ત્રાસીતા થાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને ગુપ્ત વેશે મળે છે. ને કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો પત્તો નથી, અહીંનું જીવન તેને અકારું થઇ પડયું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. ઉત્તરમાં વિષ્ણુગુપ્ત આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

શકટાલ વિષ્ણુગુપ્તને સેનાજિત સાથેના ગૌરીના વિવાહની વાત કરે છે. વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે ને આ લગ્નનો સખત વિરોધ કરે છે. શકટાલ પુછે છે: 'તું એને પરણીશ?' વિષ્ણુ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રશ્ન પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિષ્ણુગુપ્ત ને હું વરીશ.'

નરેંદ્રદેવ ઉંઘમાંથી ઉઠે છે ને સેનાજિત, રાક્ષસ તથા વક્રનાસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિષ્ણુની વાત સાંભળી તેને દૂર કેમ કરવો તેનો ઘાટ ઘડે છે.

આંભિ તેની બહેન સુમોહાને મળવા આવે છે. બહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજી જાય છે. નરેંદ્રદેવ ત્યાંજ મળે છે. આંભિ સાથે વાત થતાં સુમોહાને એનાં માતાજી માંદાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ ઓવારે નવા આવેલા બ્રાહ્મણે કોઇ સૈનિકને માર્યો. નરેંદ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંભિ તેની સાથે બહાર જાય છે

આંભિ ને રાક્ષસ સપાટાબંધ ગૌતમ ઓવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. શૌનકને એક સ્થાનિકે હેરાન કરવા મંડિયો. આચાર્યે દૂરથી તેને એક કર્પણ વડે વીંધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જુઠું બોલતો હતો. ને મળેલી ઠઠ આચાર્યની હીંમત વગેરે જોઇ રાજાની વિડંબના કરતી હતી. રાક્ષસ વગેરે શૌનકને

લઈ ભિખ્ખુ યસની ગુંપદીએ ગયા. શૌનકને યસે ઉપચાર કર્યો. ને આંભિની જિજ્ઞાસા સંતોષના ભદંત યસે ગૌતમ ઓત્રારાની કથા કહેવા માંડી.

ગૌરી ઉપરાઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી ગભરાઇ ગઇ હતી. પોતે શો નિર્ણય કરે ? તેને કોઈ સલાહકારની જરુર હતી. તેનો એક ભાઈ સ્થુલભદ્ર કોશા ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તે સમય સાધી ત્યાં તેને મળવા ગઈ અણધાર્યા બનાવથી સ્થુલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને ત્યજી ચાલી નીકળ્યો ને અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી અહીંથી ભગ્નાશ થઇ ઘેર ગઈ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું: 'નરેંદ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ લગ્નની તિથ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે'

આ સાંભળી શકટાલે નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખ્યુ.

ગૌરીને સંકટનું વાદળ દૂર થયુ હોય એમ લાગ્યું. રાત્રે બધાં જમીપરવારી સુતાં મોડી રાત્રે એક બે પુરુષ આવ્યાં. એક પુરુષ ગૌરી પાસે આવ્યો તે મૈનાકી તરીકે ઓળખાઇ ગયો. મૈનાકીએ ગૌરી તરફ ભાવ દર્શાવ્યો ને હેતભારથી ગૌરીનું હૃદય મૈનાકી આગળ ખુલી ગયું. તેણે તેને પોતાના લગ્નની ને આવી પડેલી ગુંચવણોની વાત કહી. મૈનાકીએ સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દાખવ્યો બીજે દિવસે ગૌરીએ સમાજમા સેનાજિતની બહેન જોડે જવું એમ નિર્ણય થયો. મોડી રાતે તે ચાલી ગઈ.

સંનિધાતાને એક તુક્કો સુઝી આવ્યો હતો નરેંદ્રદેવને જઇ એ તુક્કો તેમણે કહ્યો. પણ, વક્રનાસ તે વખતે હાજર હોઇ જોઇએ તેટલી સફળતા ન મળી. ત્યાં કોશાએ આવી નરેન્દ્રદેવને સ્થૂલભદ્ર પાછો આણી આપવા પ્રાર્થના કરી. વક્રનાસે સીતાધ્યક્ષને એને સોંપવી એમ નિર્ણય કર્યો. કોશા રડતી કકળતી ચાલી ગઈ.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સમાજનો પ્રારંભ

ચોથની સવારથી પાટલિપુત્રથી રાજગિરિનો રસ્તો માણસોથી ઉભરાવા લાગ્યો.

—એ રસ્તા પરથી સવારથી પગે ચાલી જનારાઓ જવા લાગ્યા. ઘણાએ બૈરાં છોકરાં સાથે લીધાં હતાં. કેટલાક કુદતાં હસતાં છોકરાં ખભે ચઢાવ્યાં હતાં. કેટલાક વૃદ્ધો, છોકરાઓથી દોરાતા હતા છતાં, નિસ્તેજ આંખે નવું જોવાનો ઉત્સાહ દાખવતા જતા હતા.

—એ રસ્તા પર બળદનાં વાહનોમાં જનારા, પંણ ધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યા. તોફાને ચઢી, બળદની ગાડીની શરતો દોડાવી હોકાર ને હુમાટાથી તે પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી રહ્યા હતા. બે પખાલીઓ, એક પાડા પર અને એક ગંધેડા પર ખીગજી જાણે હાથી પર ચઢ્યા હોય એવા દમામથી ચાલ્યા જતા.

—એ રસ્તા પર રંગેલા, શણગારેલા, ઝાંઝરીઆળા ઘોડા પર ચઢી, મજાહમાં ચકચુર બનેલા સવારો પણ ઘોડા, થનગનાવતા, પગે ચાલનાર જોડે ટોલ ટપ્પા મારતા આવી લાગ્યા.

—એ રસ્તા પર કોઇ વૃદ્ધ ગજપુરુષ, કોઇ અત્યંત જાડો શ્રેષ્ઠી, કોઇ રૂપગર્વિતા સ્ત્રી–રંગ–

સજ્જિત સૈનિકોથી વીંટાએલી–પાલખીએ ચઢી આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની પાલખી પર જરીનાં કપડાં ઢાંકયાં હતાં. અને પોતાનું રૂપ જોઇ કુતૂહલ થાય તેનાથી વધારે કુતૂહલ પેદા કરવાની પેરવી કરી હતી.

—એ રસ્તા પર રથ અને હાથી શોભાવનારા મહાજનો પણ આવી લાગ્યા. રથોના ઘોડા ચાલતા નહોતા, નાચતા હતા: હાથીઓ પણ ચાલતા નહોતા, થનક થનક ડોલતા વિહરતા હતાં. રથ ઉપરની ધજાઓ ફરકતી; અંબાડીઓનાં શિખર ચમકતાં.

—આ રસ્તે શ્વેત ને પ્રતાપી, સુવર્ણે રંગેલા એવા હયયુગલો ઝપાટાબંધ દોડતા ધુળ ઉડાડતા આવ્યા; અને લોકો માગ આપે ન આપે તે પહેલાં તેમના દેદીપ્યમાન રથને લઇ ગયા. જનારા લોકોએ રત્નમાં ચમકતી, સ્ફટિકશી શોભતી, દેવાંગનાસમી દેદીપ્યમાન એક સ્ત્રી–વીજચમકની ઝડપથી–જતી જોઇ; અને સ્મરણપટમાં નોંધ્યું કે મહામાત્ર સંનિધાતા દર્શકની સુવિખ્યાત સ્ત્રી જોઇ તેમનું જીવન આજે કૃતાર્થ થયું...

—એ રસ્તે પ્રતાપી રાજપુરુષો, અધ્યક્ષો ને સેનાપતિઓ પણ આવ્યા. સંનિધાતા દર્શક પણ પોતાના હાથી પર આવ્યો. અંતઃપુરના રથો પણ જરીના પડદા પાછળ હસતી યુવતીઓનું લાલિત્ય સંતાડતા આવ્યા.

—અને આખરે રાજહસ્તી પણ આવ્યોઃ હિરણ્યગુપ્ત નંદ સાથે આંભિકુમાર વિરાજતા હતા; પાછળ વક્રનાસ ને રાક્ષસ અને આંભિનો મંત્રી બેઠા હતા. આસપાસ ત્રણસો સશસ્ત્ર ઘોડેસ્વારો સેનાજિતની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતા હતા.

આ બધા રાજગિરિ પર રચેલો સમાજ જોવા જતા હતા. નંદના પાટનગર પર છવાએલી ગમગીની આજે દૂર થઇ હતી. બધા ઉલ્લાસઘેલા બન્યા હતા. ઘણે વખતે ધનનંદે આમ પ્રજાજનને પોતાના આતિથ્યનો લાભ આપ્યો હતો.

રાજગિરિ એક ટેકરી હતી. તેના પર મોટા ચોગાનમાં સમાજ રચવામાં આવ્યો હતો.

મગધરાજના સમાજો જગવિખ્યાત હતા. ચાણુર મુષ્ટિના યુદ્ધ માટે કંસે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે આકર્ષણ હતું; પાંડવોની પરીક્ષા માટે દ્રોણાચાર્યે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે વીરતા હતી; યાદવોએ રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે તોફાન હતું.

આ ચોગાન હજાર ધનુર્ લાંબુ અને પાંચસો ધનુર્ પહોળું હતું. તેની પશ્ચિમે સરસ્વતીનું મંદિર હતું. આખું ચોગાન એ મંદિરનું સભાગૃહ બની રહેતું.

આ મંદિરના વિશાલ પથ્થરના ઓટલા પર રંગભૂમિ હતી; અને ચોગાનની બે તરફ બે માળનાં પ્રેક્ષાગારો હતાં.

જમણી બાજુએ પહેલો પ્રેક્ષાગાર નરેંદ્રદેવનો હતો; અને સામેનો પ્રેક્ષાગાર અંતઃપુર માટે હતો. પછી થોડા પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા મહાજનોના હતા. ત્યાર પછીના પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા ગણોના હતા જ્યાં નગરજનો જોવા બેસતા.

દરેક જણે પોતપોતાનું પ્રેક્ષાગૃહ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શણગાર્યું હતું. બધે રંગબેરંગી આચ્છાદનો હતાં. દરેક ગૃહમાં ચોગાનમાં જોઇ શકાય એવી રીતે–મંચાતિમંચ–મંચ પર મંચ ગોઠવ્યા હતા. અંતઃપુરના ગૃહ પર સૂક્ષ્મ જાળની જવનિકા નાખવામાં આવી હતી. નરેંદ્રદેવના પ્રેક્ષાગૃહ પર સોનાના વરખ ચોંટાડ્યા હતાં; અને અંદરના પર્યંકો રંગીન કપડાં અને પુષ્પથી શણગાર્યાં હતા.

મંદિરની સામેની બાજુ ખુલ્લી હતી; ત્યાં ગરીબ નરનારીઓ આવી બેઠાં હતાં

બે પ્રેક્ષાગાર વચ્ચે પશુઓને આવવાનો માર્ગ હતો. મંદિર પર અને બધા પ્રેક્ષાગારો પર વાજિંત્રો હતા, અને ઢોલ ને તૂર્યના નાદો ગગન ભેદી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ષાગારની પાછલી બાજુએ રાજાના રસોઇઆઓ સમાજમાં આવેલાને માટે માસ, અનેક પ્રકારનાં અન્ન, અને સુવાસભરી સામગ્રી તૈઆર કરતા હતા. ભોંયમાં દાટેલા વાસણોમાં પાણી ભરી રાખ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે ફળ, અવદંશ[1] અને સુરા મહાપુરુષો માટે રાખવામાં આવ્યા હતાં. પાટલિપુત્રનો જનસમૂહ બે દિવસ ને બે રાત અહીંઆ ઉત્સવ કરવા આવતો હતો.

ગૌરી આ બધું જોઇ દિઙ્મૂઢ બની ગઇ સેનાજિતની બહેન સુનેત્રા આધેડ વયની, જાડી અને ભલી હતી. તે પોતાની સગી, સહચરીઓ સાથે સેનાજિતનું પ્રેક્ષાગૃહ શોભાવતી હતી. ગભરાતી ગૌરી તેને પસંદ નહોતી; તેનો ભાઇ ખરાબ વહુ લઇ આવ્યો હતો એમ તેનું માનવું હતું; તેને કોઇ મહાપુરુષની કન્યા ભાભી તરીકે ગમત. પણ તેના તેજસ્વી ભાઇથી તે બીતી; અને રખે તે ગુસ્સે થાય એવા ડરથી તેણે નક્કી કરેલી વધૂ ઉપર વારી જવાનો ડોળ તે કરતી.

ગૌરી જોઇ રહી. આટલાં બધા માણસોનો ને આટલાં બધાં ધનાઢ્ય

ચારે તરફથી તેણે જોયું-અને એકદમ ઉંચી નજર સેનાજિતના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી

[1] ઉત્તેજક પદાર્થ.

સ્રીપુરુષોનો સમૂહ તેણે કદી દીઠો નહોતો. તે બધાને જોવામાં પડી; અને સુનેત્રાને બધા ગામ ને ઓળખાવવામાં રસ પડયો.

તેણે ગરીબોને હરખાતા આવતા જોયા; પૈસાવાળાઓને મલકાતા આવતા જોયા. ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતા, હસતા વીરો; કુટુંબીઓમાં ઘુમતા ધનાઢયો; અચંબો પામી રહેલા પરદેશીઓ; મીજાજમાં પગ ઠેરવતી સુંદરીઓ; આડંબર દર્શાવતા સામંતો; ગર્વથી આવતા રાજપુરુષો: આ બધા એક પછી એક આવતા તેણે જોયા. અને પાટલિપુત્રની સમૃદ્ધિ ને સત્તાનું પ્રદર્શન જોઇ પિતાની અધોગતિનું દુઃખદ સ્મરણ થયું. તે અત્યારે અમાત્ય હોત તો તે—

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લંબાઈ.
"આ કોણ ?" ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછયું.

બે સુવર્ણરંગી ઘોડાવાળો, ઇંદ્રનો હોય એવો રથ ઉડતો હોય તેમ આવ્યો, અને નરેંદ્રદેવના પ્રેક્ષાગાર પાસે ઉભો રહ્યો.

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લંબાઇ, દરેક આંખ કુતૂહલથી જોઇ રહી.

"આ કોણ ?" ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછયું.

"ઉંહ." સુનેત્રાએ મોં મચકોડયું. "એ તો પેલી મેનાકી" તિરસ્કારથી તેણે કહ્યું. પોતાના પતિની એક સામાન્ય અધ્યક્ષની પદવી, પોતાની સાધારણ ધનાઢયની સ્થિતિ, પોતાનું સામાન્ય રૂપ એ બધાથી થાકી રહેલી સુનેત્રા મેનાકીને જોઇ બળી બળી થઇ રહી.

"કોણ દેવી !"

સુનેત્રાની સહચરીઓ જરા તિરસ્કારથી જોઇ રહી. સુનેત્રા દેખતાં મેનાકીનાં વખાણ કરવાં એટલે તેનો ક્રોધ વહોરવા જેવું થતું. સુનેત્રાની આંખો ગુસ્સામાં ફાટી—અને છતાં જાદુથી હોય તેમ નીચે ઢળી રહી.

હીરા ને રત્નમાં સૌંદર્યના સ્વપ્ન સમી મેનાકી રથમાંથી ઉંચી, છટાભરી—તે ઉતરી. ચારે તરફ તેણે જોયું—અને એકદમ ઉંચી નજર સેનાજિતના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી. તે હસી.

સુનેત્રા ને તેની સખીઓના મુખ પરનો ક્રોધ જતો રહ્યો—ને નમ્રતાભર્યા આવકારનું દીન હાસ્ય છવાઇ રહ્યું.

મૈનાકી પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં વળવાને બદલે સુનેત્રા તરફ આવી. સુનેત્રાએ ગૌરીને પુછ્યું: "તમને મૈનાકી ઓળખે છે કે?" તેના અવાજમાં માન હતું.

"હા. દેવી મારાં બ્હેનપણી થાય છે" ગૌરીથી ગર્વ દર્શાવાઇ ગયો. બધાં એકદમ ગૌરી તરફ સબહુમાન જોઇ રહ્યાં. આ છોકરી મૈનાકીની બ્હેનપણી!

અંધકારગ્રસ્ત વાદળમાંથી ચંદ્ર તરી આવે તેમ ચમકતી મૈનાકી આવી. "કેમ ગૌરી! કેમ છે?" હીરાઓ ચમકયા. સુગંધ ને સુવાસથી આખો ખંડ ચારે તરફ મઘમઘી રહ્યો. હાથ જોડી બધાં હસી રહ્યાં. સુનેત્રાના મોં પર હાસ્ય છલકાઇ ગયું.

"દેવી! આમને ઓળખ્યા?" ગૌરીએ શરમાઇને કહ્યું; "મેનાજિતનાં બહેન"

"સુનેત્રાદેવીને હું ઓળખું છું" મૈનાકીએ હસીને કહ્યું. સુનેત્રાના મોંઢામા પાણી આવ્યું. "તમે બંને મારી પાસે આવોની. ના નહીં કહેશો. ચાલો. સેનાજિત પણ ત્યાંજ આવવાનો છે."

સુનેત્રાની આંખે અંધારા આવ્યાં. આખા પાટલિપુત્ર દેખતાં મૈનાકીની સાથે બેસવુ, હસવું, ખાવું, સુવું! ખરેખર તેના ભાઇએ ઘણીજ સરસ વધૂ પસંદ કરી હતી. ગૌરી ન હોત તો મૈનાકી સાથે બેસવાનો લહાવો મળત?

ગૌરી ના કહેવા જતી હતી. પણ સુનેત્રા બીજી વાર કહેવાની વાટ જુએ એવી નહોતી. તેણે પોતાની શાલ હાથમા લીધી અને સાથે ગૌરીની પણ લઈ લીધી.

"અધ્યક્ષરાજ આવે તો કહેજે કે હું દેવીના પ્રેક્ષાગૃહમાં છું."

મૈનાકી આ બેને લઇ પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં આવી. નંદરાજના ગૃહથી જરાક ઓછું દેદીપ્યમાન આ હતુ; પણ તેમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, મઢેલો શણગાર અને પાથરેલાં પુષ્પો તેને ઘણુંજ રમણીય કરતાં હતાં. ચંદનની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. આ પ્રેક્ષાગારમાં નાના ખંડો હતા. ચારે તરફ દાસ દાસીઓ ફર્યા કરતાં.

ગૌરી આ ભભકો ને વિલાસ જોઇ મુગ્ધ થઇ ગઇ. સુનેત્રા અંજાઇને દીન વદને જોઇ રહી. આ બધામાં દેવાંગના સમી મૈનાકી પ્રતાપનાં કિરણો ફેંકતી ફરતી હતી. વાજિત્ર વગડ્યાં; તૂરિના નાદ થયા, દુંદુભિ ગગડ્યાં. હઝારો લોકોએ જય જય ઉચ્ચાર્યો. અને નંદરાજાની અને તેમના અતિથિની પધરામણી થઇ.

ગૌરીની નજર રાજહસ્તી પર નહોતી, ધનનંદ પર નહોતી, આંભિકુમાર પર નહોતી. રાજહસ્તીની આસપાસ ફરતા સુસજ્જ ઘોડેસ્વારોના નાયક પર તેની નજર ચોંટી હતી.

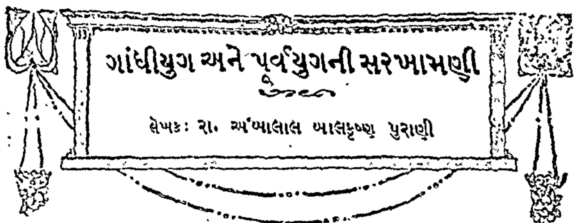
તેનો ઘોડો પંખાળો હોય તેમ ઉડતો; તેનું સુવર્ણમય બખ્તર સૂર્ય તેજનું બન્યું હોય એમ ચમકતું; તેના મુકુટ પર મોરપિચ્છ ગર્વથી, આનંદથી ફરકતું. તેના સ્વરૂપવાન મુખ પર પ્રભાવ હતો. તેના અવાજમાં મોહક સત્તા હતી.

ગૌરી બધું વીસરી ગઇ. તેને એકજ પુરુષ દેખાયો: સેનાજિત—ઉલ્લાસ ને સત્તા ને વીર્યના અવતાર સરખો. તેનો પ્રણયી. તેની આંખો ઠરી રહી. સેનાજિતનાં સ્વરૂપે સ્વરૂપ તેણે આંખોમાં, હૈયામાં મઢયા.

જ્યારે તે નરેંદ્રના પ્રેક્ષાગૃહમાં અદૃષ્ટ થયો, ત્યારે આંખો મીચી તે સ્વરૂપોને કાલ્પનિક રંગોથી ફરીથી જોઇ રહી.

તે પ્રેક્ષાગૃહમાં ગઇ.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૯૭]

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

લેખકઃ રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

[—ભાવનગરમાં મળેલી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહકોએ 'ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી' વીશે એક ઇનામી નિબંધની હરીફાઇ જાહેર કરી હતી. આવેલા નિબંધોમાંથી ત્રણ નિબંધો એકજ-ઉત્તમ કોટિના જાહેર થયા છે, તેમાંથી રા. અંબાલાલ પુરાણીનો લેખ અમે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

—ઉપતંત્રી.]

ગુજરાતમાંથી વિશ્વમાન્ય ગણાય એવી વ્યક્તિઓ ઘણી થઇ નથી. સમસ્ત હીંદના મહાન પુરુષોમાં તેનો ફાળો સારો છે. પરંતુ વિશ્વમાન્ય ગણાય એવી વ્યક્તિઓ તો બેજઃ એક, આર્યસમાજના આદ્ય સંસ્થાપક, વેદધર્મના ઉદ્ધારક, હીંદુ સંસ્કૃતિના તારક–સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી. અને બીજા, અહિંસા અને સત્યના સિદ્ધાંતોમાં અડગ શ્રદ્ધાનો અને તેમના અંતિમ વિજયનો ઝુંડો ફરકાવનાર કર્મવીર, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. બંનેની કાર્ય પદ્ધતિ, કાર્ય-પ્રદેશ, લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ પરત્વે નાખવાનું મન થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષય સાથે તેનો સંબંધ નહીં હોવાથી કોઇ બીજા સમય ઉપર તે કામ રાખી ગુજરાતના, વિશ્વમાન્ય, મહાત્મા ગાંધીના યુગની પરીક્ષા શરુ કરીશું.

પૂર્વ યુગ.

સને ૧૯૧૪ ની આગળના સમયને હું પૂર્વયુગ ગણું છું. સન ૧૯૦૪થી શરુ કરીને ૧૯૧૪ના અંત સુધીના સમયને "પૂર્વયુગ" એવી સંજ્ઞા આપીએ તો ખોટું નહીં, એમ હું માનું છું. ૧૯૧૪–૧૫થી ધીમે પગલે પરંતુ વધારે ને વધારે વેગથી આગળ ધપતો "ગાંધીયુગ" ૧૯૧૯માં તેની વિજયપતાકા ચોમેર ફરકાવી રહ્યો હતો અને ૧૯૨૧ સુધી તેની જ્વલંત અસર સમસ્ત ભારતમાં શહેરે શહેર અને ગામે ગામ પ્રજાજીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાય આવતી. ૧૯૨૧ પછી ગાંધીયુગની ઓટ ગણીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નજ કહેવાય.

હવે પ્રજાજીવનના એ "પૂર્વયુગનાં" લક્ષણો કયાં હતાં? તેને Nationalist –Extremist–"રાષ્ટ્રવાદી"–"જહાલ" વગેરે નામો અપાઇ ચુક્યાં છે; તથા "મવાલ" અને "વફાદાર" પક્ષની પણ તે યુગમાં ગણત્રી થાય છે. પરંતુ હીંદના મહાન નેતાઓનાં નામ વડે જો આપણે યુગોને ઓળખીએ તો તે યુગને "તિલક યુગ" કહેવો એક રીતે અયોગ્ય ન ગણાય. પરંતુ એ નામ તે યુગનું પરેપુરું અર્થવાહક નથી. અવ્યક્ત. પ્રજાકીય અસ્મિતાનાં સર્વ તત્ત્વોને–એકેએક અંગો–લોકમાન્ય તિલક અગત્યનાં તો,

તેમની રાજનીતિની પ્રણાલિ દોરી રહી હતી; પરંતુ "ગાંધીયુગ" કે જુદોજ, વિશાલ, સર્વ વ્યાપી, અને કેવળ રાજકીય કાર્યથી નીરાળો પ્રદેશ પણ આપણી નજર આગળ ખડો કરે છે. તિલકના પ્રતિસ્પર્ધી હતા પીરોજશાહ મહેતા અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે: ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો કોઇ પ્રતિસ્પર્ધી હતો નહીં.

એ આખો પૂર્વયુગ કેળવાએલા મુઠીભર હીંદીઓની રાજકીય જાગ્રતિનો યુગ હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. બંધારણ પુરઃસર, સનદશીર ચળવળ કરી, હીંદના તંત્ર બંધારણમાં બ્રીટીશ સરકારને અરજીઓદ્વારા વીનવીને કેટલાક સુધારાઓ મેળવવા એ મવાલોના અંતિમ લક્ષને ખસેડી તિલકે "સ્વરાજ માટે મહાસભા છે" એ વિચારને વાસ્તવિક બનાવી મુકયો. પરંતુ તેમણે સામાન્ય જનવર્ગમાં પણ ચળવળ શરુ કરીને તેની સહાનુભૂતિ મેળવવીજ જોઇએ એ સિદ્ધાંતને પણ અમલમાં મુકવા માંડયો હતો. તેનો અમલ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પુરતોજ થઇ શકયો હતો. વળી, ચળવળ કરનારાઓનો વર્ગ કેળવાએલા લોકોમાંથીજ પેદા થતો. ગાંધી યુગ કેવળ ચળવળનો યુગ ન હતો. તેમાં ચળવળનો અભાવ ન હતો પરંતુ ચળવળ ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમ, આર્થિક સંગઠન, સામાજિક સુધારણા વગેરે પૂર્વે ગૌણ ગણાતા પ્રશ્નો ગાંધીયુગમાં આગળ પડતા થયા.

પૂર્વયુગમાં વાણી અને વર્તનની એકતા હતી નહીં. નીદાન તેના ઉપર લોકોનો ઝોક ન હતો. "વાત વધારે ને કામ ઓછું" એવી પ્રજાકીય જીવનની તે સમયે સ્થિતિ હતી. બીજી બાજુથી —બ્રીટીશ સરકાર સામે બળવો ઉઠાવી અથવા અમલદારોનાં ખુન કરીને સરકારને ત્રાસ પહોંચાડનાર વિપ્લવવાદીઓનો સમૂહ બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ ઉભો થતો હતો. એ પૂર્વયુગમા રાષ્ટ્રીય તત્વોમાંથી વિપ્લવવાદીઓનુ તત્ત્વ કે નજીવું ગણીને કાઢી તો નજ નંખાય.

ગાંધીયુગના પ્રારંભમાં તેને ત્રણ પ્રકારનાં બળો સાથે કામ લેવાનું હતું. ૧. તિલકમતના રાષ્ટ્રવાદીઓ; ૨. નરમ અથવા તો બંધારણસર ચળવળ કરવાની તરફેણવાળો-મવાલ પક્ષ; અને ૩. વિપ્લવવાદીઓનો પક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષોનો તેજોપહાર કરવામાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વે, તેમની સચોટ દેખાતી તર્કશ્રેણિએ અને જ્વલંત આત્મત્યાગ સાથે સિદ્ધાંત પ્રમાણેજ આચરણ કરવાના તેમના આગ્રહે જેવો તેવો ભાગ ભજવ્યો નથી. ૧૯૧૯ ના ઓગષ્ટની ૧ લી તારીખે લો. તિલક સ્વર્ગવાસી થયા અને મહાત્મા ગાંધીજીનો વાદ વિજયી થવાની સર્વ પરિસ્થિતિ જાણે આપોઆપ ઉભી થઇ! ત્યારથી તે ૧૯૨૧ સુધી એક સરખો ચઢતો સીતારો ગાંધીવાદે સમસ્ત હીંદમાં અપૂર્વ પૂર્ણ રીતે ભોગવ્યો. ઘણાંને લાગેલું કે ૧૯૨૦ ની કોંગ્રેસમાં હીંદુસ્તાન સ્વતંત્રતાથી એક ખેતરવા દૂર હતું. અને બારડોલીના સત્યાગ્રહની શરુઆતમાં તો સ્વરાજ હાથવેંતમાં દેખાએલું! એ આખીએ પ્રજાજીવનની ભવ્ય આશાજનકતા અને આત્મવિશ્વાસ ગાંધીવાદના પ્રયોગની પરાકાષ્ટા હતાં.

એ ત્રણે પક્ષોને ગાંધીવાદે તદ્દન જુદી જુદી રીતે મહાત કર્યા હતા. સૌથી મજબુત તિલકના નેતૃત્વવાળો રાષ્ટ્રમતવાદ હતો. તિલકના ગયાથી તેના ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વનો લાભ તે પક્ષે ખોયો; તેમના વ્યવહારુ સિદ્ધાંતોની સામે મહાત્મા ગાંધીજીએ સનાતન સત્યોની સનાતનતા બળપૂર્વક રજુ કરી. शठं प्रति शाठयम् પોકારનાર તિલકપક્ષને સાબરમતીથી शठ प्रति अपि सत्यम् નો પ્રતિધ્વનિ મળ્યો "સાધુઓનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ નથી" એ વાકયની સામે "સાધુતા

વિના રાજકીય જીવન, અરે ! રાજકીય સ્વતંત્રતા પણ, નકામાં છે'–એવો ઉત્તર મળ્યો. નવા જન્મેલા એ ગાંધીવાદનો મહારાષ્ટ્રે સ્વીકાર ન કર્યો; પ્રતિસ્પર્ધીને મહાત કરવાનું બળ પોતાનામાં નથી સમજીને મહારાષ્ટ્રે મૌન ધારણ કર્યું. પ્રાચીન મરાઠાઓ પેઠે પોતાનો લાગ આવવાની તે વાટ જોવા લાગ્યો. ગાંધીવાદનો ડંકો વાગ્યો. કેળવાએલા માણસોને લાગ્યું : "કેટલી સહૃદયતા! નીતિને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં વિરોધ શા માટે હોવો જોઈએ ? શા માટે કાવા દાવા કરવા ? ઉઘાડે છોગે પ્રમાણિકપણે આપણી માગણી શા માટે ન કરવી ?" રાષ્ટ્રવાદીઓમાંથી ઘણા ગાંધીવાદમાં આવ્યા.

મવાલ–નરમ–પક્ષ સામે ગાંધીજીએ જુદી રીતે કામ લીધું. તેમનો પક્ષ એટલે સૌથી વધારે લાગવગવાળો–સારા, મીઠા માણસોનો–પક્ષ. તેમને સરકારનાં બુરાં કૃત્યો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય–(સવિનય–પ્રમાણિક–અને અંતરના અવાજ પ્રમાણે, પ્રતિકાર્ય)–કરવાની અગત્ય બતાવવામાં આવી. બંધારણ પ્રમાણે ચળવળ કરવાનો માર્ગ બંધ પડતાં સવિનય–સત્યાગ્રહ–કાયદાનો ભંગ–કર નહીં આપવાનું વગેરે સવિનય–દુઃખિત હૃદયે–શા માટે કરવાં આવશ્યક છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. મોટે ભાગે તો એ પક્ષની વ્યક્તિઓને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી; મીઠી જીભ અને તેમના વિચારો બદલવા માટે દમાણ નહીં કરવાનો આગ્રહ કરીને, –સાદાઈ–નમ્રતા અને વિચાર અને આચારની એકતાથી તેમના ઉપર અસર કરી તેમને જીતી લીધા.

હીંદુ સંસ્કૃતિના તારક: સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.

ત્રીજો પક્ષ વિપ્લવવાદીઓનો હતો. તેમને બીજા બેની પેઠે "દેશભક્તો" તરીકે ગાંધીજીએ ખુબ વખાણ્યા. તેમના લાગણીની ઉત્કટતા; અને દેશદાઝને સૌથી પ્રથમ મુક્યાં. પોતે તેમના પક્ષમાં ભળવાની તૈયારી બતાવી. પોતાને

સમજાવી તેમના પક્ષમાં લેવાને તેમને આમંત્ર્યા. તેમના કાર્યક્રમની અશક્યતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અહિંસાના ભંગથી થતી હાનિ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ અજાણ્યે દેશને કેટલું નુકશાન કરી રહ્યા છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રમાણે વિપ્લવવાદીઓને નૈતિક ટેકો આપનાર કેળવાએલા રાષ્ટ્રવાદીઓને પોતાના તર્કથી સમજાવી કેવળ વિપ્લવવાદીઓને છુટા પાડી નાખ્યા. અને છેવટે તેઓમાંના કેટલાકને બદલ્યા. બાકીના મહાષ્ટ્રના તિલક–રાષ્ટ્રવાદીઓની પેઠે મૌન ધારણ કરી ગયા. તેમણે જાણ્યું કે હમણાં આપણો સમય નથી. ગાંધીજીએ ત્રણે પક્ષોને પોતાના પક્ષમાં કેવી રીતે–નીદાન–તાત્કાલિક–લીધા તે મહાસભાના ધ્યેયના સૂત્રમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. " શાંતિપૂર્વક અને કાયદેસર સર્વ પગલાં ભરીને સ્વરાજ લેવુ અને સરકાર પ્રજાની માગણીનો અસ્વીકાર કરે તો અસહકાર કરી છેવટે મહેસુલ ન ભરવાની પ્રજાને સલાહ આપવી. "

ઉપરના દરેક પક્ષની પ્રત્યેક આગળ પડતી વ્યક્તિને મહાત કરવામાં–ગાંધીજીના પોતાના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો ઘણાજ ઉપયોગી થઇ પડ્યા. અમુક અમુક તો " મારા પૂજ્ય છે " " તેમને વીશે આવું બોલાયજ નહીં;" "તેમની દેશભક્તિ અચળ છે;" "મારા ઉપર તો તેમને નાનાભાઇ જેટલું વ્હાલ છે,"–વગેરે સામાના ગુણગ્રાહીપણાથી અને તેના સ્વભાવના સારા તત્ત્વોના ઉપર ભાર દઇને તેમને ગાંધીવાદના સક્રિય સહાયક કે સહાનુભૂતિવાળા કે નહીં તો છેવટે, તટસ્થ દ્રષ્ટા, કરી મુકવામાં ગાંધીજીએ મહાન ફતેહ મેળવી.

પૂર્વયુગના ગુજરાતનું આપણે સિંહાવલોકન કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. દયાનંદનું નેતૃત્વ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને સમાજના ક્ષેત્રમાં હતું, રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેની અસર આડકતરીજ પડતી. પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુજરાત 'ધણી વિનાના ઢોર'ના જેવી અવસ્થામાં હતું એમ ગામડીઆ ભાષામાં કહીએ તો ખોટું નથી. ખરું જોતાં–મહારાષ્ટ્રની પેઠે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વની ગુજરાતમાં ખોટ હોવાને લીધે પ્રજાની અસ્મિતા જાગ્રત થતાં ગુજરાતને પોતાનું ઐતિહાસિક સાતત્ય શોધવું મુશ્કેલ પડ્યું. કુલિનતા અને બુનિયાદ વિના સમાજમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. તેમ પ્રજામાંથી પણ ઐતિહાસિક સાતત્યનો લોપ થતાં તે પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. ગુજરાતે જાગીને જોયું તો તેને જણાયું કે તેણે ગુજરાતની સંસ્કારિતાની પુનર્ઘટના આરંભથીજ કરવાની છે! પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિના ભવ્ય ખંડેરોના પાયાઓ એ પુનર્ઘટનામા કોઇક કોઇક સ્થળે જરુર કામ લાગવાના. પરંતુ સમસ્ત રચના–વર્તમાન ગુજરાતે કરવાની બાકી છે. આ કડવું સત્ય પૂર્વયુગના રાજકીય ગુજરાતને સચોટ લાગુ પડે છે. ગુજરાત એટલે વ્યક્તિત્વહીન પ્રાંત. ગુજરાત એટલે રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રાંત. "ગુજરાની" એટલે "શામળભાઇ." અને દેશભક્તો? દેશભક્તોની ભૂમિ તો મહારાષ્ટ્રજ. જીવન તો ત્યાંજ સમર્પાવાનાં! દેશનેતાઓ ત્યાંથીજ જન્મવાના. વક્તાઓ? જોકે બંગાળામાંજ પાકવાના. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તો મહારાષ્ટ્રમાંજ ઉભી થાય! અને તેના પૈસા? ગુજરાતમાંથી આવે–આવવા જોઇએ. ભારખાનાના ડબ્બા પેઠે ગુજરાતીઓનો મહાસભાનો રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઘડીકમાં બંગાળ, તો ઘણી ખરીવાર મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાવાને સરજાએલો

દાન; રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મિશ્રના બિહાર પ્રાંતમાં, બેલગામ, વગેરે સમસ્ત હીંદમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે.

પૂર્વયુગમાં અને ગાંધીયુગમાં—આપણે સ્પષ્ટ પ્રભેદ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ પણ જોઇ શકીએ તેમ છીએ. પૂર્વયુગમાં પ્રજાના નિશ્ચયનો અમલ કરવા માટે હડતાળોનો ઉપયોગ ગાંધીજીએ કાળા કાયદાઓ રદ કરવાની શરુઆત કરીને કર્યો તેવો કદી ન હતો. સમસ્ત હીંદની રંગબેરંગી પ્રજાનો એક-કાર્યક્રમ એક વખતે, આગળથી નક્કી કરેલા સમયે, અમલમાં મુકવાનો સફળ અખતરો પ્રથમ ગાંધી યુગમાંજ થએલો જણાય છે. હડતાળો અને પ્રાર્થના-એ બે વસ્તુઓ રાજકીય જીવનમાં આવી. ને ઉપરાંત સમસ્ત હીંદમાં એકી વખતે સરઘસો કાઢવાનો કાર્યક્રમ શરુ થયો. રાજકીય વિચારોના ઉચ્ચારણમા અને પ્રકાશનમાં નિડરતા આવી. જેલ જવાનો ભય તો કેવળ નાબુત થયો કહીએ તો પણ ચાલે. અદાલતો, ધ્ધકાઓ, સરકારી નીશાળોનો વગેરે નો ત્યાગ કરવાની હીમાયતથી સરકારની પ્રતિષ્ઠા-ને ભારે ધોકો પહોચ્યો.

પરદેશી કપડાંની હોળી ૧૯૦૭ મા થએલી. પરંતુ તે જુજ પ્રમાણમાં-મોટાં મોટાં શહેરોમાં—અને બહુજ નાની. પરંતુ પરદેશી કપડાંની હોળી ગાંધીયુગમાં થઇ તેની સરખામણી પૂર્વયુગની હોળીઓ સાથે નજ થઇ શકે. નાગપુરમાં રાષ્ટ્ર-ધ્વજની લડત માટે સર્વ પ્રાંતોમાંથી સ્વયંસેવકો આવ્યા અને સત્યાગ્રહના સમયમાં સવિનય ભંગ કરીને ૩૦ હજાર માણસો આખા હીંદમાં જેલમાં ગયા એ બધું ગાંધીયુગનું કાર્ય છે. પૂર્વ-યુગમાં "સ્વદેશી"નો ઠરાવ રજુ કરનાર પરદેશી પોષાકમાં સજજ હોય તેમાં કોઇને કંઈ અસામાન્ય લાગતું નહીં. ગાંધીયુગમાં એ'અશક્ય થઇ પડયું. પ્રજાને દીવા જેવું જણાયું કે અંગ્રેજ જેવી વ્યવહારુ પ્રજા પાસેથી હકકો લેવા માટે સંગીન કામ કરવાની જરુર છે: કેવળ ઠરાવોથી સરકાર કદી પણ ડરવાની નથી; અને રાજકીય સ્વતંત્ર-તા આપવાની નથી. પ્રજાકીય જીવનની બાહ્ય નીશાની તરીકે ખાદી, અને વધુ પ્રમાણમાં ધોળી ટોપી, આખાએ દેશમાં સ્વીકારાઇ. જીવનમાં—પોષાકમાં—રહેણી કરણીમાં—સામાજિક રીત રીવાજોમાં—સાદાઇ આવી. નકામા ખર્ચો ઓછા થયા.

છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સરકારના વિરોધી તત્ત્વોની એકતા કરવામાં ફત્તેહ મેળવી. છતાં, તેની અનંત શકયતાઓના પ્રમાણમાં ગાંધી યુગની સફળતા ન થઇ એ તો આપણે સખેદ સ્વીકારવું પડશે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં "કંઈક" કરવાને ઉત્સુક હોય એવા સર્વેને ભેગા કરી સમસ્ત પ્રજાની અસ્મિતાને વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપવાની ઉત્તમોત્તમ તક મળ્યા છતાં ગાંધીજી તે ન કરી શકયા એ તો સ્પષ્ટ છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ એ મધ્યસ્થ બંધન છુટતાં રાજકીય જીવનની જે છિન્નભિન્ન અવસ્થા થઇ ગઇ છે તેમાંથી હજી પણ હીંદ ઉઠી શકયું નથી.

એ પ્રમાણે થવાનાં ઘણાં કારણો છે. મુખ્ય કારણ "ગાંધીવાદ" છે. પ્રત્યેક મહાન વ્યક્તિનું જીવન ખરું જોતાં "વાદ" હોઇ શકે નહીં. પરંતુ કમનસીબે થોડાજ સમયમાં તે "વાદ"નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છેજ, અને "વાદ"નો સ્વીકાર કરવાનો પ્રજાના માનસ ઉપર જે જે આગ્રહ થયો તેમાં રાજકીય નેતૃત્વની ખામી હતી એટલું-જ નહીં પરંતુ નિષ્ફલતા અને પ્રજાકીય જીવન-ની ઓટની શરુઆત હતી. સરકારના અન્યાય સામે થવાની મરજી હોવી એ એક વાત છે અને રોજ એક હજારવાર સુતરનો તાર રેંટીઆ ઉપર-થી કાઢવાની મરજી જુદી વાત છે. માનવના સ્વભાવની વિવિધતાને માટે સ્થાન રાખી વિદેશી

સરકાર સામે "હું" પણ કરવા આગ્રહ ઉપયોગમાં લેવાવો જોઇતો હતો. તેને બદલે સરતોની પરંપરા એવી બાંધવામાં આવી કે પ્રજાજનોનો જુસ્સો શમી ગયો. પ્રજાજીવન આગળ ધપે છે તે હંમેશાં વિચારશીલ ચિંતનને પરિણામે નહીં, પરંતુ કોઇકવાર જ્વાળામુખીના ફાટવાને લીધે થતા વિપ્લવ અને ધરતીકંપની પેઠે. જુની વસ્તુઓ જમીનદોસ્ત થઇ જાય છે, નવાં તત્વોનાં બીજ એ ભૂકંપમાંજ રોપાઇ જાય છે. સદીઓ પછી તેનું રૂપ જોઇ શકાય છે. પરંતુ ભૂકંપને સ્થાયી અવસ્થામાં ફેરવી તે દ્વારા પ્રજાજીવન ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મોટી ભુલ છે. લોઢું ગરમ થઇ લાલ ચોળ થઇ ગયું તેજ સમયે હથોડાના ઘાથી તેને આકાર આપી શકાય છે. તે ગરમી શમી ગયા પછી હથોડાના ઘાની અસર થતી નથી. પ્રજા જીવનમાં પણ જ્યારે એવી આંતરદશા પ્રાપ્ત થઇ હોય ત્યારે નેતાએ સ્થાયી લાભના-રૂપમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઇએ. પ્રજાજીવનમાં ભરતી આવવાનાં કારણો પુરેપુરાં આપણને જ્ઞાત નથી. અને એવી ભરતી આવે તેનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરી લાભ લેવાને બદલે તેને બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ તો ઓટ થતાંજ આપણે શું ગુમાવ્યું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. ૧૯૧૯ પછી પ્રજાજીવનમાં જે જુઆળ આવ્યો એવો પ્રચંડ જુઆળ ૧૯૧૪ માં "હોમરુલ"ની ચળવળ વખતે કૈંક અંશે દેખાએલો. અને ફક્ત ૧૯૦૭ માંજ તેની સ્પર્ધા કરે એવો ધસારો થએલો. પરંતુ ૧૯૧૯માં આવેલા જુઆળનો વ્યવહારુ લાભ પુરતા પ્રમાણમાં ન લેવાવાથી ઓટના સમયમાં પ્રજાજીવનમાં નિરાશા, નિરુત્સાહ અને સંશયાત્મકતા દાખલ થયાં.

હવે, આપણે જેને "ગાંધીવાદ" કહીએ છીએ તે શું છે? એ તપાસવાનું છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે "જીવન" અને "વાદ" એબે તદ્દન જુદી વસ્તુઓ છે. પરંતુ "વાદ" હંમેશાં "જીવન"નું સ્થાન લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે "વાદ"ની સમીક્ષા આવશ્યક બને છે.

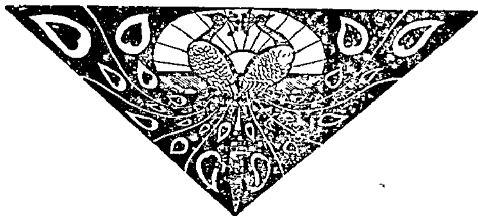
ગાંધીવાદનાં તત્વો.

ગાંધીવાદ આધુનિક વિશ્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ અથવા તો તેના પ્રત્યેપ્રતિકાર્ય, સુચવે છે. નીદાન તેનાં બહિરંગનાં ઘણાં સ્વરૂપો પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી સીધેસીધાં ઉતરી આવેલાં જણાય છે. મુડીવાદનાં અનિષ્ટ પરિણામો પ્રત્યે કાર્લ માર્કસે સમાજ સત્તાવાદની જે તાત્વિક વિચાર સરણી રજુ કરી તેનાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં એક નવોજ યુગ સ્થાપન થયો એમ કહેવું જોઇએ. સૈકાઓથી સ્થાયી મનાતો આવેલો, મુડીવાદના ઉપર રચાએલો, સમાજનો પાયો ડોલી ઉઠ્યો! વ્યક્તિએ સમાજને વર્ષોથી દમી હતી; માર્કસ પછી સમાજે વ્યક્તિને પોતાના નિયમનમાં લાવવાનો હક્ક જાહેર કરી તેનો અમલ કરવાની શરુઆત કરી. ટોલસ્ટોયની નવી વિચાર સૃષ્ટિ એ નવીન સમાજ સત્તાવાદના ઉપર રચાએલી હતી. ગાંધીવાદમાં પણ આપણને એ તત્ત્વ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સર્વગ્રાહી મુડીવાદની સામે એ પ્રતિકાર્ય છે. સાથે સાથે ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધખોળોનાં અનિષ્ટ પરિણામો સામે પણ તે એક પ્રતિકાર્ય છે. કેટલે સુધી એ પ્રતિકાર્ય સફળ થશે એ તો હજી જોવાનું છે; પરંતુ એ તત્ત્વ ગાંધીવાદમાં "છે" એટલું તો "હીંદ સ્વરાજ" અને "આરોગ્ય વિદ્યાનાં મુળ તત્વો" વાંચનારને સ્પષ્ટ થયા વિના નહીં રહે. ગાંધીવાદમાં એક વધારાનું તત્ત્વ ભૂતકાલને જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન પણ છે. બુદ્ધ અને જૈન ધર્મમાંથી "અહિંસા" ના સિદ્ધાંતને ખ્રીસ્તીધર્મમાં

અપાયું છે તેટલુંજ પ્રાધાન્ય (બલ્કે તેનાથી પણ વિશેષ.) ગાંધીવાદમાં અપાયું છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું અખંડિત પાલન કરવાનો દૃઢ આગ્રહ એ ગાંધીવાદનું એક લક્ષણ છે. રાજયોગ-ના પ્રાથમિક, આવશ્યક, અંગ શમ અને દમને તો આપણે ગાંધીવાદના પ્રાણ તરીકે ગણીએ તો પણ ખોટું નથી. શમ અને દમનાં તત્વોમાંથી અહિંસા અને સત્યને ગાંધીવાદમાં અગ્રસ્થાન મળેલું છે. અને એ બે મૌલિક સિદ્ધાંતોમાંથી "અહંકાર" "હીંદુ-મુસલમાન ઐક્ય" "અસ્પૃશ્યતા નિવારણ" "ખાદી અને રેંટીઆનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન," "દારુ-નિષેધ," વગેરે તો કેવળ સ્વાભાવિક ગૌણ અનુમાનોની અને તર્કસરણીની પરંપરાજ ગણાવી જોઇએ.

ગાંધીવાદની વ્યવહારુતા વીશે આપણે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. અહિંસાનો સિદ્ધાંત લ્યો. ખરું છે કે માનવ જાતિએ અત્યાર સુધી "હિંસાનો" "યુદ્ધનો" વગેરેનો આશ્રય લઇને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાના જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં તેને ફત્તેહ મળી નથી. પરંતુ અહિંસાનો વ્યવહારુ અમલ આધુનિક પરિસ્થિતિ-માં અબાધિતપણે કેટલે અંશે શક્ય છે એ પણ વિચારવાનું છે. એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો ભાવિજ આપી શકે, તો પણ "અહિંસાના સિદ્ધાંતનું અબાધિત (અપવાદ વિનાનું) પાલન વ્યક્તિના જીવનમાં પણ શક્ય નથી" એટલું તો અહિંસાના આધુનિક પેગંબર પોતે પણ સ્વીકારી ચુક્યા છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તો તેનો અમલ હજી પણ ઘણોજ દૂર હોય એમ માનવાને કારણો મળે છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે, સ્વતંત્ર થએલા હીંદના ઉપર અફઘાન લશ્કર ચઢાઇ કરે—તે સમયે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પાલન કેટલે અંશે શક્ય તથા ઇષ્ટ છે? અલબત્ત, "અત્યારે હું એ સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાલન શક્ય નથી ધારતો પરંતુ આખીએ દુનીઆમાં એવો સમય આવશે."—વગેરે દલીલો અપાય છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના જીવન-માં આજે કેટલે અંશે વર્તનમાં મુકી શકાય તેમ છે એ જોતાં બહુ આશાજનક પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી.

(આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.)

મારી નોંધપોથી

લેખકઃ
રા. ગુપ્તા

તા. ૭–૩–૨૮

એક વાત ઘણા વખતથી મારા મનમાં ઘોળાઇ રહી છે. આપણું વિવેચનનું સાહિત્ય નિષ્પ્રાણ, નિર્માલ્ય ને નિસ્તેજ છે એવો આરોપ ઘણા તરફથી કરવામાં આવે છે. સ્વ. નવલરામ ને સ્વ. રમણભાઇ અને કૈંક અંશે વિદ્યમાન વિજયરાય જેવા અપવાદો બાદ કરતાં ઉપલું કથન મોટે ભાગે સાચું છે એમાં સંશય નથી.

આ સ્થિતિ સુધારવાને કૈં કૈં ઉપાયો અજમાવવામાં આવ્યા છે. અને એ ઉપાયો છેક વિફલ નીવડ્યા નથી. વિવેચનના અંધકારગ્રસ્ત સાહિત્યમાં પ્રકાશના કોઇક કોઇક કિરણો પડ્યા છે અને તેને લીધે ત્યાં વ્યાપી રહેલું અંધારું વિશેષ દષ્ટિગોચર બન્યું છે. કોણે કોનામાંથી કેટલું 'તફડાવ્યું' છે, અમુક લખાણમાં નીતિની ભાવનાનું ખુન કેટલે અંશે થયું છે, એવી જુદી જુદી દૃષ્ટિથી લખાએલા લેખો પ્રતિમાસે કે અઠવાડીએ સામયિકોમાં આવે છે.

પરંતુ આ અને આવા ઉપાયો પુરતા નથી. ઘણાં કાર્યાલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સભાસદો વારંવાર કહી રહ્યા છે તેજ વાકય મારે પણ કહેવાનું છે; 'આપણે કૈં પણ કરવું જોઇએ.' કાર્યાલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સભાસદો ઉપલું વાકય બોલવા શીવાય બીજું કૈં પણ કરતા નથી; શું કરવું જોઇએ તે સુચવતા નથી. પરંતુ હું શું કરવું જોઇએ તે પણ સુચવવાની ધૃષ્ટતા કરું છું.

યુનીવર્સીટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીનો અભ્યાસ દાખલ કરવાને જેમ આપણે કટિબદ્ધ થયા છીએ, તેમ પ્રાથમિક શાળાઓ 'હાઇસ્કૂલો' ને 'કોલેજો'માં ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવેચનો શીખવાય, નમુના રૂપે કેટલાંક વિવેચનો પ્રગટ કરી તે પાઠયપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાય, અને તે પરથી તેવી રીતનાં અન્ય વિવેચનો શિષ્યો પાસે તૈઆર કરાવાય એટલા માટે આપણે અવિશ્રાંત પ્રયત્નો કરવા જોઇએ.

દાખલા તરીકે 'કોપી' લખતા છાત્રો માટે વિવેચકો સામાન્ય રીતે જે વાકયો વાપરે છે તે તેમની 'કોપી બુકો'માં રખાવવાં. 'આમાં મૌલિકતા નથી. નવલકથા કેવી હોવી જોઇએ તેનું એ લેખકને ભાન નથી. આવી વાર્તા વર્ષો પૂર્વે અમે એક અંગ્રેજી માસિકમાં વાંચી હતી. આપણી નૈતિક ભાવનાઓ, આપણા આચાર-

વિચારો, આપણું પ્રાચીન ગૌરવઃ એ કશાનો લેખકને ખ્યાલ હોય એમ લાગતું નથી. પર પ્રકાશે ચમકતા આ કવિકલાધરની રસચન્દ્રિકા ક્વચિત્ ક્વચિત્ મ્લાન ને નિસ્તેજ થઇ જાય છે' ઇત્યાદિ આ અને આવાં વાક્યો લખતાં લખતાં બાળકોના મનમાં એના સંસ્કાર દૃઢ રીતે પડશે અને મોટી ઉંમરે એવાં વાક્યોનો, અત્યારે થાય છે તેથી પણ સરસ ઉપયોગ તેઓ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત 'હાઇસ્કુલો,' તથા 'કૉલેજો'માં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને, જુદા જુદા ગ્રંથોનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન નમુના તરીકે કરી બતાવી એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી તે તે ગ્રંથોનું વિવેચન લખવાનું કહેવું. આથી અત્યારે જેમ કેટલાક એક પુસ્તકનું અવલોકન ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએજ કરે છે, કેટલાક તેમાં સમાએલા નૈતિક કે રાજકીય સિદ્ધાંતો પરજ પોતાના વિવેચનનો આધાર રાખે છે, કેટલાક એનો લેખક કોણ છે, અને તેને ને પોતાને કેવો સંબંધ છે તેટલુંજ જુએ છે, અને કેટલાક એના પર પુરોગામી લેખકની કેટલી અસર થઇ છે તેજ દર્શાવવાનું યોગ્ય ધારે છે, તેવું થશે નહીં. પણ એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે એક પુસ્તકનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આવડશે.

નીચે મેં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલાંક પુસ્તકોનું અવલોકન લખ્યું છે. એ રીતે લખાએલાં અવલોકનો વિદ્યાર્થીઓને દર્શાવી તે સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન તેમની પાસે લખાવવું.

નવું અંકગણિતઃ કર્તા રા. બ. ખ. મોદી મૂલ્ય રૂ. ૧–૮–૦

કર્તા તરફથી ઉપલું પુસ્તક અમને અવલોકનાર્થે મળ્યું છે. વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે અને ખરેખરા અંતરથી, જેને તે શીખવાનું છે એવા વિદ્યાર્થીઓ એના પર ટીકા કર્યા વગર રહેવાના નથી એવી અમારી ખાત્રી છે. એટલે અમે માત્ર એકજ વસ્તુ તરફ એ વિદ્વાન ગણિતશાસ્ત્રીનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ.

જગતમાં બે પ્રકારની ભાવના પ્રવર્તી રહી છે–આસુરી ને દૈવી. એમાં દૈવી ભાવનાવાળા નીતિપરાયણ મનુષ્યોનો પહેલાં નહીં, મધ્યે નહીં તો છેક છેવટે પણ, જય થાય છે. અને આસુરી સંપત્તિનું બળ, ભલે પ્રથમ દુર્જય ભાસે, પરંતુ અંતે તો દૈવી સંપત્તિના સામર્થ્ય આગળ તે હતાશ થઇ જાય છે અને તેની ક્ષમા માગી, પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને આખરે મૃત્યુ પામે છે. જેણે આપણાં નાટકો જોયાં હશે તેને આ વસ્તુ તરત સમજાશે. આ સત્યનું સમર્થન કરે એવા ગ્રંથો રચવા એ પ્રત્યેક સાહિત્યકનું કર્તવ્ય છે. આ સત્ય જેમાંથી નીકળતું ન હોય એવા સર્વ ગ્રંથો વ્યર્થ છે. અને એનાથી વિપરીત રીતે અનીતિ, દુષ્ટતા કે નીચતાનો વિજય થતો જેમાં દર્શાવ્યો હોય, અથવા જેના વચનથી પાપ કે પાપી તરફ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તેવા ગ્રંથો સાહિત્યના કલંકરૂપ છે.

અમને કહેતાં અત્યંત દીલગીરી થાય છે કે પ્રસ્તુત અંકગણિતનો ગ્રંથ વાંચતાં વાચકના મનમાં પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની મહેચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; એટલુંજ નહીં, પરંતુ એમાં અનીતિ ને લુચ્ચાઇનો ચોખ્ખો વિજય વર્ણવ્યો છે. એમાં અ નામનો એક દુષ્ટ પુરુષ છે તે બ નામના ગરીબ સ્વભાવના મનુષ્યને વારંવાર છેતરે છે, ફસાવે છે, હરાવે છે ને તેની પાસેથી પૈસા લુંટી લે છે; અને છતાં અંતે, પાછળ પરિશિષ્ટમાં લેખકના પોતાના અભિપ્રાય સમા જવાબો જોતાં જણાય

છે કે, એ હંમેશાં વિજયીજ નીવડે છે. દાખલા તરીકે:—

"અ ને બ એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે બ એ દોડવા માંડયું. અર્ધે રસ્તે અ એ બ ને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો. બ ને ઉભા થતાં પાંચ મીનીટ થઇ ને પગ અચકાઇ જવાથી એની ગતિ અર્ધી થઇ ગઇ. છતાં એણે દોડવું પાછું તરતજ શરુ કર્યું. તો એ શરતમાં પહેલો કોણ ને બીજા કરતાં કેટલી મીનીટ વહેલો આવશે?"

આ વાંચતાં અમને થયું કે પ્રમાણિકતા-વીહોણા અ ને જરુર ઇશ્વરે શિક્ષા કરી હશે; અર્ધે રસ્તે એકાએક કોલેરાનો ભોગ થઇ એ મૃત્યુ પામ્યો હશે અને શરત આખરે બ જીતી ગયો હશે. પરંતુ એ તો હજી આથીએ વધારે નફફટાઇ ને લુચ્ચાઇભરી યુક્તિઓ કરવા જીવતો રહ્યો! જવાબ જોતાં જણાયું કે શરત અ જ જીત્યો હતો.

નાટકના દુષ્ટ પાત્રની પેઠે પાછળથી પણ એ સુધરતો નથી. પરંતુ એમાં એનો વાંક નથી. વાંક ગ્રંથકર્તાનો છે. એના પર કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નથી એટલે એ કયાં સુધરે?

છેક છેલ્લા પ્રકરણ— "પરચુરણ: ૫૦ મા મનોયત્ન" માં પણ લખ્યું છે:

અ ને બ એ પાણી વડે ટાંકી ભરવા માંડી. અ કલાકનાં પાંચ ગેલન ને બ કલાકના સાત સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. અ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને બ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય છે. પણ બ ની ટાંકી કાણી હોવાથી તેમાંથી દર કલાકે ૧½ ગેલન પાણી ટપકી જાય છે. એમાંથી કોણ પહેલી ટાંકી ભરી રહેશે ને બીજા કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેશે?

જવાબ જોતાં માલમ પડે છે કે જીત અ ની જ થાય છે! બ ની ટાંકીમાં કાણું અ એજ પાડયું હોવું જોઇએ. એક વખત હું 'કોલેજ' માં હતો ત્યારે, બધાનીજ 'સાઇકલો'ના 'ટાયર્સ' માં કોઇ 'પંકચર' પાડી ગએલું. મને લાગે છે કે તે 'પંકચર' પાડનાર આ અ જ હોવો જોઇએ. અને તે વેળા પણ એનોજ વિજય થયો હતો. અસંખ્ય વ્યક્તિને ગાળ દેતા, હાથ વડે સાઇકલ ઘસડતા, થાકીને લોથ થએલા વિદ્યાર્થીઓને પગ ઘસડતા ઘેર જતા જોઇને અ ને કેટલો આનંદ થયો હશે!

પાપ અને પાપીનાં પરાક્રમોનો વિજય આલેખતું આ પુસ્તક કુમળી વયના વિદ્યાર્થી-ઓના મગજ પર કેવા સંસ્કાર પાડશે? લુચ્ચાઇ ને શઠતા તરફ નાનપણથી તેમને પક્ષપાત થાય ને આગળ જતાં અ કરતાં પણ વધારે મોટા શઠ તેઓ થાય તો તેમાં વાંક આ પુસ્તકનોજ ગણાશે. આ ઉપરાંત એમાં વીસ વીસ ટકા વ્યાજ ખાનારાઓની સમૃદ્ધિનાં વર્ણન પણ છે. આવાં આવાં પુસ્તકો શાળાઓમાં પાઠય પુસ્તક તરીકે શીખવાય, પછી જગત બગડતું જાય છે એવી ફરીઆદ કરવાનો અર્થ શો? નાનપણથીજ છોકરાંઓને તમે લુચ્ચાઇ કરતાં શીખવો, વીસ વીસ ટકા વ્યાજ ખાવાની મહેચ્છા તેમના મગજમાં રોપો પછી પરિણામ બીજું શું આવે?

આવાં પુસ્તકોથી સમાજમાં પેસતો સડો અટકાવવાનો એકજ ઉપાય છે. તેની પ્રત્યેક નકલ બાળી નાખવી જોઇએ, ને તેની રાખ થાય તે પણ દરીઆમાં (નદીમાં નહીં; કારણ કે નદીનું પાણી પીવામાં આવે છે) નાખી દેવી જોઇએ. કોઇ શંકા કરે કે પછી ગણિત શી રીતે શીખવવું તો તેને એટલુંજ કહેવું બસ છે કે "વેદ વાંચ" અથવા "ગણિત ન શીખવ્યું

તો શુ નુકશાન થઇ ગયુ ? " છતાં અભ્યાસ ક્રમમા ગણિત રાખવુ જ હોય તો અનીતિને બદલે નીતિ તરફ પક્ષપાત થાય એવા દાખના એમા આપના દાખલા તરીકે ઉપલા ' અ ક ગણિત 'માથી ઉતારેના દાખલાઓજ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી આપી શકાય

અ ને વ એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વ એ દોડના માંડયુ અર્ધે રસ્તે અ એ વ ને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો પરતુ ઇશ્વરકૃપાથી વ ને બહુ વાગ્યુ નહીં પાચ મીનીટ જમીન પર એ પડી રહ્યો આથી એને આરામ મળ્યો ને એની ગતિ પહેલા કરતા બમણી થઇ ગઇ ધક્કો મારવાથી અનો હાથ અચકાઇ ગયો ને હાથ તરફ જોવા જતા એ રસ્તામા ઝાડ જોડે જોરમા અથડાયો (બુરાઇનો બદલો ઇશ્વર હમેશા આપે છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનુ ધ્યાન ખેચીએ છીએ) આથી એની ગતિ અર્ધી ઓછી થઇ ગઇ તો એ શરતમા કોણ જીતે ને તે બીજા કરતા કેટનો વહેલો આવશે ?

એક મારવાડીએ એક સદ્ગૃહસ્થને ૨૦ ટકાના વ્યાજે રુ ૫૦૦૦ પાચ વર્ષ માટે ધીર્યા (નોધ રુપીઆ વ્યાજે લેવા આપવા એ બને વસ્તુ ખરાબ છે) પરતુ મારવાડીની દુષ્ટ ઇચ્છા જોઇ ઇશ્વર કોપાયમાન થયા ને તેથી મારવાડી ના ઘરમાં આગ લાગી, જેમા એ પોતે તથા પૈસા ધીર્યાના દસ્તાવેજો બળી ગયા એમ જો ન થયુ હોત તો પાંચ વર્ષ રહીને પેલા સદ્ગૃહસ્થ પાસે મારવાડીનુ કેટનુ લહેણુ નીકળતે ?

અ ને વ એ પાણી વડે ટાકી ભરવા માડી અ કલાકના પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે અ ની ટાકીમા ૭૦ ગેલન ને વ ની ટાંકીમા ૮૫ ગેલન પાણી માય છે અ એ વ ની ટાકીમા કાણુ પાડયુ આથી વ.ની ટાકીમાથી કલાકના ૭ ગેલન પાણી વહી જવા માડયુ અ ની આ અન્યાયય વર્તણુક જોઇને ઇશ્વરે એને શિક્ષા કરવા ક ને મોકલ્યો ક એ આવીને અ ને એની ટાકીમા નાખી દીધો ને લાજ ગુગળાઇને એ મૃત્યુ પામ્યો અ એ જો વ ની ટાકીમા કાણુ ન પાડયુ હોત અને ક એને શિક્ષા કરત નહીં તો અ ને વ એ એ બેમાંથી કોણ પહેલો ટાકી ભરી રહેતે અને બીજા કરતા કેટનો વહેલો ભરી રહેતે ?

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે રા બ ખ મોદી પોતાના ' અ કગણિત ' ની એકેએક નકલ બાળી નાખે ! અને એમને 'અ કગણિત' પ્રગટ કરવુજ હોય તો ભને એઓ ઉપર અમે દર્શાવ્યા છે તે રીતના દાખનાઓનાળુ ' અ કગણિત ' પ્રસિદ્ધ કરે

સ્ત્રીસ્વાતત્ર્યવાદ કર્તા પ્રો વાડીઆ, અનુવાદક સૌ સરોજિની મહેતા

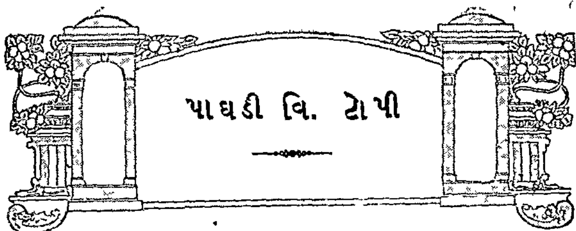
આ પુસ્તકમા વિદ્વાન પ્રો વાડીઆએ ઇંગ્લડમા ચાલી રહેલી આધુનિક સ્ત્રીસ્વાતત્ર્યની ચળવળનો ઇતિહાસ એમના પોતાના અભિપ્રાય સાથે, આપ્યો છે પરતુ લા મુડીદાર અને મીલમજુરો વચ્ચે ઝઘડો ચાલી રહ્યો છે તેનું શુ?

વસન્ત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ:

આ પુસ્તક આપણા નિર્બલ ને નાનકડા મનુષ્યોના દેશમા પહેલવાન ગામા શોભે છે તેમ, નાનકડા, નાજુક ને ઝટ પુઠામાથી છુટા થઇ જાય એવા પુસ્તકોથી ભરેલી સાહિત્યસૃષ્ટિમા એના કદ વડે દીપી રહ્યુ છે

એમા ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના લેખો છે પણ લગભગ દરેક લેખમા, દરેક પાને—અરે! લીટીએ લીટીએ અપહરણુ તરવરી રહ્યુ છે આર ભમાજ રા આનદશકર નો ફોટો' આપ્યા છે તે અમે અન્ય સ્થળે લેશુ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૩]

પાઘડી વિ. ટોપી

લેખકઃ
અ. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

[નોંધ : (૧) આ લેખને પરિણામે પાઘડી બાંધનારા કે વેચનારાઓને નુકશાન થાય તો તેને માટે લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.
(૨) વળી, કચેરીઓમા, શાળાઓમા, સભાઓમા લોકો ટોપી પહેરીને જતા થાય તો તેને માટે પણ લેખકને શિરે જવાબદારી નથી.]

હાલના જમાનાની ખાસીઅત છે કે પાઘડી કરતાં ટોપીને વધારે પસંદ કરવી. સભાઓમાં ટોપીનુ સામ્રાજ્ય, શાળા મહાશાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, નાટક શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય; આમ સર્વત્ર ટોપીનો વિજય વાવટો ફરકી રહ્યો છે. મને તો શંકા થાય છે કે સો વર્ષ પછી જમાનો એવો આવશે કે હાલ જેમ જુના જમાનાનાં ઘરેણાઓમાંનાં કેટલાકનાં નામ સમજી શકાતાં નથી કે જુના જમાનાના આયુધોમાંનાં કેટલાંકનાં નામ માત્ર શબ્દોચ્ચાર રૂપે રહ્યા છે ને અર્થનો કૈં પણ અવશેષ ટકી શકયો નથી, તેમ પાઘડીને વીશે પણ થશે.

ગરીબ બીચારી પાઘડી ! શોખીન પહેરવેશમાંથી તારો દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ બહિષ્કાર થતો જાય છે તેથી મને તારી દયા આવે છે. કારણ હું એટલું તો માનું છું કે તારું અસ્તિત્વ નિરર્થક તો નથીજ.

અગાઉ એમ મનાતું કે પાઘડીનું દર્શન એટલે પ્રતિષ્ઠિતતાનુ દર્શન, પાઘડીવાળો એટલે રોબભાવાળો, પાઘડીવાળો એટલે ડરેલ, પાઘડીવાળો એટલે માનમરતબાવાળો ને વિશ્વાસને પાત્ર. એટલુંજ નહીં પણ 'મુછાળો' ને 'પાઘડીવાળો' એ બે લગભગ પર્યાય શબ્દો ગણાતા. પરંતુ હવે જ્યાં મુછોજ જવા બેઠી છે, ત્યા પાઘડી ટકે ? મુછ તો શરીરનો ભાગ 'હું પોતે'-માંનું કૈંક; તે જો ખુશીથી રદ બાતલ કરવામાં આવે તો માત્ર બાહ્ય ઉપાધિના તે શા હીસાબ ? પાઘડી તો ગમે તેટલી પણ માત્ર બાહ્ય ઉપાધિ છે.

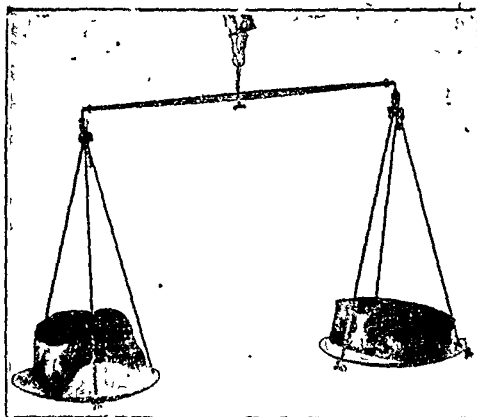
ખરેખર એ ઉપાધિજ છે ! કેટલાકને તો એ એક માત્ર લપ લાગે છે. એટલું તો ખરુંજ કેની કે પાઘડી એટલે ટોપીના કરતાં કૈંક વધારે વજનદાર વસ્તુ. શા માટે માથાને વધુ બોજો આપવો ? જુના જમાનામાં પુખ્તતા ને પ્રતિષ્ઠિતતાની સૂચક તરીકે પાઘડીનો ભાર લોકો બીચારા

વેઠી લેતા હતા. પરંતુ આ સગવડપૂજાના ને સ્વતંત્રતાના જમાનામાં એ કૈં નીભે નહીં. શિક્ષક એમ વિચાર કરે કે હું શીખવું છું, કયાં પાઘડી શીખવે છે? શોખીન એમ વિચાર કરે કે હું નાટક સીનેમા જોવા જાઉં છું, કયાં પાઘડી તેમ કરે છે! ભાષણકર્તા સભામાં જતાં એમ વિચાર કરે કે હું બોલીશ કયાં પાઘડી બોલવાની છે? વેપારી વિચાર કરે કે હું વેપાર ખેડીશ, કયાં પાઘડી વેપાર ખેડવાની છે? તો આ વિચાર વલણોને કૈં ખોટાં તો નજ કહી શકાય. કમનસીબે એ ચેપી વલણો છે. ચેપ જેમ માણસનો માણસોને લાગે છે, તેમ વિચારનો વિચારને, વલણનો વલણને પણ લાગે છે. દુષિત વલણો બીજાં વલણોને ચેપ લગાડતાં જાય છે. એમ પણ કહી શકાય કે હું કામે કરવાનો છું, કયાં મારાં કપડાં? હું શીખવવાનો છું, કયાં મારો કોટ? હું ભાષણ કરનાર છું, કયાં મારો કોટ કે હાફકોટ? વરરાજા પણ કહી શકે કે હું પરણવા જવાનો છું, કયા મારાં વસ્ત્ર? ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. તે ગમે તેમ હો, એક વલણ બીજાં ગમે તેટલાં વલણોને ચેપ લગાડે, પરંતુ પાઘડી એક જાતની લપ છે, એટલુ તો સ્વીકાર્યા વિના છુટકોજ નથી; ને તેની વિરુદ્ધ ટોપી મોટી સગવડની વસ્તુ છે.

એટલુંજ નહીં, પણ ટોપીમાં બીજા ઘણા ગુણો છે. ટોપી એટલે સમાનતાનો વિજયધ્વજ. આ જમાનો સ્વતંત્રતા ને સમાનતાનો છે જાણે અજાણે, મને કમને પણ પાઘડીવાળાઓને સમાજને અગ્રસ્થાન આપવુ પડે છે. કોઇ સભા હોય તે ત્યાં પાઘડીવાળા ને ટોપીવાળાઓ જાય તો બીજી રીતની લાયકાત સરખી હોય તો ટોપીવાળાનું સ્થાન પાછળ આવે છે ને પાઘડીવાળાનું આગળ. આ મતભેદ શા માટે જોઇએ? સમાનતાનો હીમાયતી આપણો આધુનિક યુગ, એ અસમાનતાને ચાહતો નથી. તો પણ પાઘડી જેમ ઓછી તેમ સામાન્ય વર્ગને બળતરા ઓછી.

વળી બીજી બાબત પાઘડીમાં પુરાણાપણું છે; ટોપીમાં જમાનાપણું છે. શું સમજ્યા! પાઘડી પહેરનારને માટે જેમ પ્રતિષ્ઠા સુચિત થાય છે, તેવુ પુરાણાપણું પણ સુચવાય છે. મોટે ભાગે પાઘડીવાળાઓ એટલે જુની બાબતોને ચાહનારાઓ, સંરક્ષકવૃત્તિવાળા. રે! એટલુંજ નહીં પણ જડ ભેજાંવાળા, સજ્જડ ને મક્કમ ભાવનાઓવાળા માણસો એવું જાણે યુવાનોમાં ખાસ મન્તવ્ય પ્રચલિત થઇ ગયું છે. પછી વસ્તુતઃ તે ખરું હોય કે નહીં તે જુદી વાત છે. આની વિરુદ્ધ ટોપીવાળા એટલે પ્રગતિશીલ, રે! ઉચ્છેદક, બીજું કૈં નહીં તો નર્મદાશંકર જેને 'રક્ષક છેદક' કહે છે એવા તો ખરાજ, અર્થાત્ ટોપીવાળા એટલે જમાનાવાળા; ટોપીવાળા એટલે ઉત્સાહવાળા, ટોપીવાળા એટલે દેશદાઝ જાણનારા, ટોપીવાળા એટલે સુધારાવાળા, ટોપીવાળા એટલે શાશ્વત જુવાનીવાળા.

અને શાશ્વત જુવાની કોને નથી ગમતી? યયાતિની વાત જગતના ઘણા ગહન સત્યના કથન રૂપે ગણી શકાય તેમ છે. જુવાનીમાં કેટલા બધા લાભ છે! જુવાની હોય તો કામધંધો થાય. જુવાની હોય તો, કદાચ કામધંધો ન થાય તો પણ કામધંધાને માટે લાયકાત ધરાવતા તો આપણે ગણાઇએજઃ લોકો કૈં ધોળા વાળને અમથા કાળા નહીં કરતા હોય. જુવાની હોય તો જે કૈં મોજશોખ ભોગવવી હોય તે ભોગવાય; એટલુંજ નહીં પણ આડે રસ્તે તે ભોગવાય તોએ તેનો બચાવ થઇ શકે કે હોય જુવાની તો નાદાની છે. જુવાનીના ચિહ્નરૂપે આજકાલ પાઘડીનો બહિષ્કાર ને મુછનો બહિષ્કાર બંને બાબત સ્પર્ધા કરી રહી છે. લાંબે સમયે શરતમાં કઇ વધારે ફાવશે તે હાલ સમજી શકાતું નથી. જુવાનીના લાભ વૃધ્ધોને પણ લેવા હોય તો પાઘડીનું વજન

એટલું તો ખરૂજ કે પાઘડી એટલે ટોપીના કરતાં કંઈક વધારે વજનદાર વસ્તુ

કરવું ને મુછને પણ રજા આપવી; પછી બીજું કે નહીં તો દશ પંદર વર્ષ તો તેઓ નાના ગણાશે જ.

આ પ્રમાણે, પાઘડીની વિરુદ્ધ ટોપીના નીચે મુજબ સ્પષ્ટ લાભ છેઃ—

(૧) ટોપી સ્વતંત્રા ને સમાનતાની પોષક છે. જુઓ કે સ્વતંત્ર પ્રજાઓ અત્યારે ટોપી-વાળાઓની છે.

(૨) ટોપી પ્રગતિ સુચવે છે. પ્રગતિશીલ ને સુધારક બધાને થવું ગમે છે.

(૩) ટોપી જુવાની સુચવે છે. તેના પેટાલાભ ઘણા છે. તેમ થએ ગમે તે પ્રકારનું જીવન મઝાથી ગાળી શકાય છે. વળી ભુલો થાય તો ક્ષમાને પાત્ર ગણાય છે. સરકારી કે ખાનગી નોકરી કરનારને જે લાભ વાળ કાળા કરવાથી મળે છે તે તેને ટોપીથી મળી શકે છે. ઉપરાંત, મિત્રતા પણ કેળવવી હોય તો ટોપીથી કેળવી શકાય છે; કારણ મિત્રો પણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, કદાચ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કરવી હોય તો જુવાનીમાં વધારે સહેલાઇથી કરાય છે; ને આ શુ નાનો સુનો લાભ છે ? વળી, ટોપી જુવાની સુચવે છે તેથી તે તેના પહેરનાર-ને મરજીમાં આવે તેમ બોલવા લખવાની છુટ આપે છે. અને આવી છુટ કોને પસંદ નથી પડતી ? સારાંશ, જુવાનીના લાભ તે ટોપીના લાભ,

(૪) ટોપી સાથે જે કંઈ કરવું હોય તે સરળતાથી કરી શકાય છે. દોડવું હોય તો ટોપી ફાવે, પાઘડી નહીં. કદાચ મારા મારી થાય તો ટોપી ફાવે પાઘડી નહીં. રે ! મારામારી થતી જોવી માત્ર હોય તો તે પણ ટોપી સાથે ફાવે છે, પાઘડી સાથે નહીં. પાઘડીવાળાઓ જુએ તો તે નિન્દા ગણાય.

(૫) ટોપી સાથે આપણે ગમે તે સ્થળે સમાઇ શકીએ છીએ. સભા ચીકાર હોય, કે કોઇ સ્થળે મીજલસ કે જલસો હોય ને ઠઠ બરાબર જામી હોય, મહામુશીબતે બધા ગોઠવાયા હોય, એવી તકે જો કોઇ પાઘડીવાળો ત્યા આવે તો તેને નાખવો ક્યાં એમ મોટી મુંઝવણ થાય છે; એ મુઝવણનો ખ્યાલ સભાઓ વખતે લોકોને બેસાડવાનું કામ જેમને શિરે હોય છે અથવા તો ઘેર લગ્ન કે જલસો હોય ને મોટા મોટાઓને છુટથી નોંતર્યા હોય ને તેઓ સાહેબો નીરાંતે મોડા આવે તે વખતે તેમને યોગ્ય સ્થળે બેસાડવાનું કામ જે ઘરધણીને કરવું પડે તેને સચોટ હોય છે. ખરેખર ! જો શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેઓ પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુકે તો 'આને નાખવો ક્યાં ?' એજ મુન્જબનો વિચાર તેમનો આગળ પડતો માલમ પડશે. એટલુંજ નહીં, પણ એવી તકે ઠઠમાં જેઓ આગળ બીરાજમાન હોય છે ને તેથી Danger Zone માં મતલબ ભયના વર્તુલમાં હોય છે, તેમનાં હૃદય પાઘડીવાળા નવા આવનારનું દર્શન થતાં કેવાં ધડકે છે તે તેમના સમાગમમાં આવનારા સારી રીતે જાણે છે. પરંતુ જો તે સમયે ટોપીવાળો કોઇ આવે તો તેનો ગમે ત્યાં સમાવેશ થઇ શકે છે. એટલુંજ નહીં, તે આવનાર ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ પણ ટોપીમાં લાભ છે, પાઘડીમાં નહીં. ટોપી પહેરી હોય તો છેલ્લી હારમાં પણ તેને ઉભાં રહેતાં સંકોચ નહીં આવે, પણ પાઘડીસાથે તો તેને તે જરા સાલશે.

(૬) મુસાફરી કરતા હોઇએ તો ટોપી વાસણની ગરજ કેટલેક અંશે સારી શકે છે, પાઘડી તેમ નહીં કરી શકે. થોડું કાચું કોરું મુકવા માટે બીજું કંઈ સાધન ન હોય તો ટોપી ચાલી શકે છે, પાઘડી નકામી પડે છે.

(૭) જગત માત્રને ટોપીવાળો ગમે છે, પાઘડીવાળો નહીં. કુટુંબમાં જુઓ પિતા પુત્રને ગૌરવમાં પોતાથી ઉતરતો જોવા ચાહે છે, ને તે ટોપીવાળો હોય તોજ બને. માતા પુત્રને બાળક તરીકેજ જુએ છે ને જોવા ચાહે છે, ને તે પણ તે ટોપીવાળો હોય તોજ ફાવે છે. પત્ની પતિને સુવાવસ્થાના ભાવે જોય છે ને તે તે ટોપીવાળો હોય તોજ તેને ફાવે છે. ભગિની ભ્રાતાને સમાનતાથી, મિત્ર તરીકે જુએ છે, ને તે પણ તે પાઘડીવાળો એટલે મોભ્ભાવાળો કે ભારવાળો હોય તો નજ ફાવે, તેણે સમાન બનવું જોઇએ, ને સમાનતા ટોપીથીજ આવે છે. જેમ કુટુંબમાં તેમ સમાજમાં પણ ટોપીવાળાઓનેજ લોકો ચાહે છે. કોઇને કોઇની કંઈ મદદ માગવી હોય તો ટોપીવાળા પાસે એકદમ મંગાય છે, પાઘડીવાળા પાસે તે માગતાં સંકોચ આવે છે. ભારાવાળી ભારો લઇને જતી હોય ને થાક

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૫]

એસ્પેશીઆ

મુળ લેખક:
પ્રો. મીચેલ કેરોલ

અનુવાદક:
રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

—— ० ——

[—એસ્પેશીઆ વીશે માહીતી મેળવવાની ગુજરાતમા ઇચ્છા પ્રગટી છે. એ ઇચ્છા સંતોષવા શીકાગો યુનીવર્સીટીના પ્રોફેસર મીચેલ કેરોલનાં ઐતિહાસિક સંશોધનના સારરૂપ આ નિબંધ અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.
—ઉપતંત્રી.]

હેલાસનાં બુદ્ધિવૈભવ ને કલા વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં તે સમય ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પેરીક્લીસના સુવર્ણયુગને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસના આ સર્વોત્તમ રાજ્યનીતિજ્ઞે, ઉચ્ચ આદર્શોથી પ્રેરાઇને, એથેન્સને આખા હેલાસભરમાં ઉન્નત અને ઉચ્ચ પ્રકારની અસર ફેલાવે એવા મહારાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. પોતાના વતનના સર્વ મહા પુરુષોને એણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને લલિત કલાઓ પાસે પણ, એથેન્સનું દાસી કૃત્ય કરાવી તેની સત્તા ને ગૌરવ વધાર્યાં. દુનીઆએ કદી ન દીઠેલા એવા બુધ્ધિવૈભવ ને કલાવિકાસના યુગને સિદ્ધ કરવાના ત્યાં બધાં સાધનો તૈયાર હતાં. તાબેદાર મિત્ર રાજ્યોની ખંડણીથી ભેગો થએલો અખુટ ધનભંડાર પેરીક્લીસના ઉપયોગ વાસ્તે પડ્યો હતો. ગ્રીક પ્રજાના ઉચ્ચતમ આદર્શોને મૂર્તિમંત કરે એવાં સાર્વજનિક મકાનો બાંધવાને જોઇતી સામગ્રી પેન્ટેલીકોનની પાષાણખાણોથી પુરી પડે એમ હતું. મુત્સદ્દીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, કલાકારો, નાટ્યકારો, ઇતિહાસકારો ઉચ્ચ જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં નિષ્ણાત એવા મનુષ્યો, તે સમયે એથેન્સમાં હતા. એ સૌમા પેરીક્લીસનો મિત્ર ને સલાહકાર ફીડીઆસ, 'રાજ્યનીતિમાં જેમ પેરીક્લીસ તેમ કલાના વિષયમાં જે અધિષ્ઠાતા હતો' તે મોખરે હતો.

"જે નગરે થોડા સમય પૂર્વેજ એસ્કીલીસ ગુમાવ્યો હતો, જે નગરને થોડા સમયમાંજ ઝેનોફોન, પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલ શોભાવવાના હતા અને જે નગરે પોતાના ગૌરવશાલી મૃતાત્માઓનાં સંભારણાંને અર્થે તેમનાં પુતળાંઓ ઉભાં કર્યાં હતાં, તે એકજ શહેરમાં સોફોક્લીસ અને

યુરીપાઇડીસ, હીરોડોટસ અને થ્યુસીડાઇડીસ, પ્લેટન અને હીપ્પોક્રેટીસ, એરીસ્ટોફેનીસ અને ફીડીઆસ, સોક્રેટીસ અને એનેક્ઝાગોરાસ, એપોલોડોરસ અને ત્યુકસીસ, પોલીગ્નોટસ, પેરેશીઅસ: આ સર્વ પેરીક્લીસના સાથી તરીકે ભેગા મળતા એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ યુગ કેટલો ભવ્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે."

"આવા સ્વામીઓના શિષ્યો ગ્રીસના સ્વામી થયા એમાં કૈં પણ આશ્ચર્યકારક નથી. થ્યુસીડાઇડીસ કહે છે કે એથેંસ તે સમયે ગ્રીસની જેમ અન્ય જરુરીઆતો પુરી પાડતું તેમ તેને ગુરુપદે પણ વીરાજતું. સોફોક્લીસના નાટ્યભવનમાંથી જ....ફીડીઆસના પાર્થેનોનમાં અથવા જ્યાં પેરીક્લીસ તેમની સાથે દૈવી વાણીમાં વાત કરતો ત્યાં–એમાર્મા–જાય છે; યુરોપ અને એશીઆના મહાવિગ્રહનું વર્ણન કરતા હેરોડોટસને તે સુણે છે; કોસનો હીપ્પોક્રેટીસ અને એથેન્સનો પ્લેટન, જેમાંના એકે વૈદકવિદ્યાનો અને અન્યએ ખગોળશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો તેમને તે સાંભળે છે; પદાર્થ કરતાં પરમેશ્વર–સંબંધીની ભાવના વિભિન્ન છે એ સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર એનેક્ઝાગોરસને અને નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સ્થાપનાર સોક્રેટીસને સુણે છે. કલા, ઇતિહાસ, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જે કલાનો એથેન્સ સૌથી વધારે સત્કાર કરે છે તે કલાઓમાં સર્વોત્તમ એવી શિલ્પ કલા છે; કવિતામાં એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. કવિની પ્રતિભાના આવિષ્કાર માટે નાટક એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે; કારણ કે, જેમ શિલ્પકલામાં બીજી સર્વ કલાઓની સહાય લેવી પડે છે, તેમ નાટકમાં કાવ્યનાં સર્વ સ્વરૂપો સમાઇ જાય છે. આ પુણ્ય સમયે એથેન્સની સત્તા તેમજ એ શહેરને દોરનારા અને સત્કારનારા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રતિભા બંને ગૌરવભર્યાં બને છે."

ટુંકામાં, એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારે એથેન્સનું, એના જાહોજલાલીના સમયનું દોરેલું ચિત્ર આ પ્રમાણેનું છે. એ યુગમાં એ શહેરે મેળવેલું સામ્રાજ્ય અને ગૌરવ માત્ર એકજ મનુષ્ય પેરીક્લીસની અપૂર્વ રચનાત્મક બુદ્ધિને આભારી છે. અને પેરીક્લીસની બુદ્ધિની મહત્તાને ઘડનાર બળો કયાં હતાં તે જોવાને આપણે એનું અંગત જીવન તપાસીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે એનું મુખ્ય પ્રેરણાસ્થાન એક સ્ત્રી હતી: એ સમયની સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રતિભાવાળી અને સુશિક્ષિત એવી મીલેટસની એસ્પેશીઆ.

પ્રાચીન કાળની અસાધારણ સ્ત્રીઓમાં એસ્પેશીઆનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. એ સ્ત્રીજાતિમાં અગ્રગણ્ય પદ પામી છે તેનું કારણ એ છે કે પેરીક્લીસયુગના મહાપુરુષોના તેજસ્વી સમૂહમાં એક એજ સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશે છે, અને એ મહાપુરુષોમાં પણ જે નેતાઓ હતા તે પોતાને શિક્ષણ અને પ્રેરણા એના તરફથી મળ્યાં હતાં એમ સ્વીકારે છે. એથેન્સના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર અને જેના વીશે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ એવી એ એકજ સ્ત્રી છે, અને ગ્રીકની સ્ત્રીઓમાં અદ્વિતીય એવું સ્થાન એણે મેળવ્યું છે.

એકસીઓકસ નામના કોઇ પુરુષની એ પુત્રી હતી, અને એશીઆ માઇનોરના સૌથી રસિક અને વિલાસપ્રિય શહેર, મીલેટસમાં જન્મી તથા ઉછરી હતી. એના બાલ્યકાળની કથા અંધકારમાં છુપાએલી છે, પરંતુ આપણને એમ માલમ પડે છે કે વકતૃત્વકલા, સંગીત, અને બીજી લલિત કલાઓનું તેને સારું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમજ સ્ત્રીઓને ઉચિત એવી સર્વ કલામાં તે પારંગત થઇ હતી.

મીલેટસનીજ પ્રખ્યાત થારજેલીઆ, જેણે 'પર્શીઅન વૉર' વખતે મહારાજાની મદદમાં પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને અંતે જે થેસલીના એક રાજાને પરણી હતી, તે એની શિક્ષિકા હતી એમ કહેવાય છે. ઍસ્પેશીઆને એથેન્સનું આકર્ષણ કેમ થયું તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ એક કારણ સંભવિત લાગે છે. અનેક્ઝાગોરાસે તત્ત્વજ્ઞાનના તથા પ્રોટેગોરાસ તથા બીજાઓએ વક્તૃત્વ કલાના શિક્ષક તરીકે એથેન્સમાં ઘણી ફતેહ મેળવી હતી; તે જોઇને ઍસ્પેશીઆએ પણ વક્તૃત્વકલાની તેજસ્વી ને યુવાન શિક્ષિકા તરીકે એથેન્સમાં નિવાસ કર્યો હશે. અહીં ઍસ્પેશીઆએ એથેન્સના સર્વ વિદ્વાન ને સુશિક્ષિત પુરુષોને ભેગા કર્યા. વિકાર ને વૈભવને પોષનારી એ માત્ર વિલાસ મૂર્ત્તિ નહોતી; પરંતુ પોતાનાં સૌંદર્ય ને સંસ્કાર વડે એણે શહેરના અગ્રગણ્ય પુરુષોને પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો—એટલાજ માટે કે તેમની પાસેથી એ કંઇ શીખે અને એની પાસેથી તેઓ પણ કંઇ શીખે. "અલ્પ સમયમાંજ એમ સર્વત્ર જાણીતું થઇ ગયું કે એ મનુષ્યનાં હૃદય બંદીવાન બનાવે છે તે માત્ર પોતે શીખેલી મોહિની વિદ્યાનાપાશ વડેજ નહીં. એનો સ્વભાવ ઉન્નત અને સંસ્કારી હતો, સૌંદર્યને એ બરાબર પીછાણી શકતી, અને એનો વિકાસ પણ સુયોગ્ય તથા અનુકૂલ રીતે થયો હતો. સ્ત્રીત્વના લાલિત્યથી આપણી એક સ્ત્રીને પહેલીજ વાર હેલનની સંસ્કારસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ; અને એ અપૂર્વ ઘટના તરફ સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા. રાજનીતિ, તત્વજ્ઞાન અને કલાના વિષયોની એ અપૂર્વ છટાપૂર્વક ચર્ચા કરી શકતી; અને તેથી ગંભીરમાં ગંભીર એથેનીઅનો, સોક્રેટીસ જેવા પુરુષો પણ એનો વાર્તાલાપ સાંભળવાના પ્રસંગો શોધતા."

પેરીક્લીસ અને ઍસ્પેશીઆ મળ્યાં ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ બંનેને અન્યના આત્મામાં પોતાનો પરિપુરક દેખાયો. પેરીક્લીસ એથેન્સની પોતાના સગામાંની એક સ્ત્રીને પરણ્યો હતો, પરંતુ એમનું પરિણીત જીવન સુખી નહોતું. અને બંને પરસ્પર કબુલતથી લગ્નબંધનમાંથી છુટાં થયાં; અને પેરીક્લીસે પોતાની પત્નીને માટે અન્ય પતિ શોધી કાઢ્યો. પછી ઍસ્પેશીઆને એણે પોતાને ઘેર લાવી પત્ની બનાવી. તેઓ એથેનીઅન સ્ત્રી સાથે સુલભ એવી લગ્નગ્રંથિથી જોડાઇ શકે એમ નહોતું, કારણ કે ઍસ્પેશીઆ પરદેશી હતી. તેથી તેમના સંબંધને કાયદાની અનુમતિ મળી નહીં; પરંતુ માત્ર નામ સીવાય સર્વ પ્રકારે કોમળમાં કોમળ ને સાચામાં સાચી લાગણીથી થએલું અને યાવજ્જીવન ટકનારું એ લગ્નજ હતું.

ઍસ્પેશીઆ તરફ પેરીક્લીસને એટલો બધો ભાવ હતો કે, પ્લુટાર્ક કહે છે તેમ, 'એ જ્યારે

જ્યારે બહાર જતો અથવા બહારથી ઘેર આવતો ત્યારે ત્યારે એથેન્સનો એ મહાપુરુષ એસ્પેશીઆ ને ચુંબન કરવાનું ભુલતો નહીં.' એથેન્સના કૌટુંબિક જીવનમા એ અસાધારણ લેખાતું હશેજ, નહીં તો એ ઉલ્લેખ યોગ્ય ગણાત નહીં. આવી વિરલ સ્ત્રીનું પતિત્વ એ મહાન મુત્સદ્દીને ઘણી બાબતમાં અમૂલ્ય નીવડયું હતું. પ્લુટાર્ક કહે છે કે પેરીકલીસ, મીલેટસની એ સ્ત્રી તરફ એના શાણપણ ને રાજકીય વિષયની કુશાગ્ર બુદ્ધિને લીધે પ્રથમ આકર્ષાયો હતો. સોક્રેટીસ, જેણે સુદ્ધાં એસ્પેશીઆનું પોતાના પરનું ઋણ કબુલ કર્યું છે, તે કહે છે કે વકતૃત્વકલાના વિષયમાં એસ્પેશીઆ પેરીકલીસની ગુરુ હતી, એટલુંજ નહીં પણ એનાં ભાષણો પણ લખી શકતી. પેરીકલીસ સ્વભાવે મીલનસાર નહોતો, પોતાના ઓદ્ધાને લગતી બાબતો સીવાય બીજે ધ્યાન આપતો નહીં, અને પોતાની આસપાસના મનુષ્યો જોડે ઝાઝો ભેળાતો નહીં. આથી એસ્પેશીઆ એને માત્ર નિવૃત્તિના સમયનું વિનોદસ્થાનજ નહીં, સહાનુભૂતિપરાયણ મિત્રજ નહીં, આપત્કાળનો સલાહકારજ નહીં, પરંતુ પોતાની આસપાસના મનુષ્યોના દૈનિક જીવન જોડે સાંધનારી કડી જેવી લાગતી. દરેક પ્રકારના મનુષ્ય સાથે સહેલાઇથી ભળતાં તેને આવડતું. પેરીકલીસને જાણવા જેવા જે જે બનાવો શહેરમા બનતા તેની તે ખબર રાખતી; આખા હેલાસમાં ચાલતી મહત્વની હીલચાલોની બાતમી રાખી એ હીલચાલો વડે એથેન્સનું મહત્ત્વ વધારતા તેને આવડતું, અને આ સર્વ તેમજ બીજી ઘણી બાબતોમાં પેરીકલીસના રાજકીય જીવનમા તે ઘણી ઉપયોગી થઇ પડતી.

પેરીકલીસ એને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે એણે જીંદગીની પહેલી વીશી ભાગ્યે પુરી કરી હશે, અને પેરીકલીસ પોતે એના કરતાં ઘણો મોટો હતો. એસ્પેશીઆનું વ્યકિતત્વ ઘણુંજ મોહક હોવું જોઇએ, અને એનાથીજ એ મહાન મુત્સદ્દી એના તરફ આકર્ષાયો હશે; પરંતુ એનાં બુદ્ધિવૈભવની વાત બાજુએ મુકતાં, અત્યારે એની મોહિનીનું પૃથક્કરણ કરવું ઘણું કઠિન છે. ગ્રીસના આદર્શો પ્રમાણે એ સુંદર હતી એવા રીતનું કોઇ ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી–જો કે સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ ખરા. પ્રાચીન લેખકોએ એને 'ભલી' 'શાણી' 'વકતૃત્વ કલામાં કુશળ' ઇત્યાદિ વિશેષણો લગાડયાં છે. તેઓએ એના 'સુવર્ણ' જેવા અથવા 'મધુરંગી' કેશ વીશે, એના 'રુપેરી અવાજ' વીશે; એના 'નાનકડા ધનુષ્યશા ચરણો' વીશે ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે સમયના કોઇ પણ લેખકે એને ખાસ સુંદર કહી નથી. યુરોપનાં 'મ્યુઝીઅમો'માં એનાં નામવાળાં કેટલાંક પુતળાં છે; પરંતુ એ પુતળા, માત્ર સૌદર્યથી નહીં પરંતુ તેના મુખના ઉંડા ને ગંભીર વિચારદર્શક ભાવથી અને સુરેખ ને નાજુક આકૃતિથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એસ્પેશીઆની મોહકતા એનાં અંગ અને આકૃતિની સંપૂર્ણતા કરતાં એની પ્રજ્ઞામાં, એની પ્રફુલ્લતામા, એની વાણીની મીઠાશમાં હતી એ નિઃસંશય છે.

એસ્પેશીઆએ પેરીકલીસના ઘરને વિદ્વાન કે કલારસિક પુરુષોને મળવાનું કલાભવન બનાવ્યું, અને ઇતિહાસમાં એ પ્રથમજ કલાભવન હતું એમ આપણને માલમ પડે છે. કઇ સ્ત્રીએ એના કરતાં વધારે તેજસ્વી મિત્રોનો સમૂહ ભેગો કર્યો હશે? ફીડીઆસ તથા એના પ્રખ્યાત કલાકારોના સમુદાય સાથે એ એક્રોપોલીસને સુંદર મંદિરો અને પુતળાંઓ વડે શણગારવાની વાતો કરતી; એનેક્ઝાગોરાસ અને સોક્રેટીસ સાથે એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો સંબંધી તથા એથેનીઅનોની અંધ સ્થિતિસંરક્ષક વૃત્તિ

વીશે ચર્ચા કરતી; સૅાફોક્લીસ અને યુરીપાઇડીસ સાથે એ તેમનાં નાટકોનાં આદર્શ સ્ત્રીપાત્રો વીશે અથવા નાટ્યકારોની કૃતિઓ વીશે વાર્તાલાપ કરતી. એ વિદ્વન્મંડળમાં હીરોડોટસ અનનુકરણીય વાર્તાકાર ગણાતો અને ગમગીન થ્યુસીડાઇડીસ માનવ કૃત્યો હેઠે રહેલી ગહન કરુણતાની ચર્ચા કરતો. કટાક્ષપ્રિય એરીસ્ટોફેનીસ પણ ત્યાં કેટલી વાર આવતો; કારણ કે પ્લેટોના સંવાદો પરથી આપણને માલમ પડે છે તેમ, એ સ્વભાવે મીલનસાર હતો; અને એણે પોતાનાં નાટકોમાં જ્ઞાનીઓની મજાક કરી છે છતાં એને જ્ઞાનીઓનો આંહિક સહચાર ગમતો. યુવાન અને આનંદી આલ્સીબીએડીસ પણ ત્યાં ઘણું ખરું આવતો અને એસ્પેશીઆ સાથે શહેરના ખાનદાન કુટુંબોના ઘરના તાજા બનાવો વીશે, વિવાહો, લગ્નો, નિંદા વગેરે વીશે વાતો કરતો.

પેરીક્લસનો એક પુત્ર આ તેજસ્વી વિદ્વાનોના સમૂહ તરફ તિરસ્કારથી જોતો, અને તેમના તત્વજ્ઞાનનાં અનુમાનો ને વિદ્વત્તાભરી ચર્ચાની મશ્કરી કરતો. પરંતુ આ ઉપરથી એટલુંજ માલમ પડે છે કે આવું વિદ્વન્મંડળ એક સ્થળે ભેગું થાય એવી પ્રથા એથેન્સને અજાણી હતી; અને તેથી એના હેતુ ન સમજી શકનારાઓએ એના પર સખ્ત ટીકા કરી તથા એ સંબંધી અનુચિત નિંદા ફેલાવી. રાજનીતિ, તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની ચર્ચાની ગંભીરતા સંગીત, કવિતા અને નર્મવચનોથી હળવી થતી. એસ્પેશીઆનું એ કલાભવન ઘણું ઉત્તમ લેખાતું હોવું જોઇએ કારણ કે ઘણા પુરુષો, પોતાના પૂર્વજોની પ્રણાલિકા તોડીને એ પ્રખ્યાત 'હેટીરા' સાથે પત્નીધર્મ વીશે ચર્ચા કરવાને, પોતાની પત્નીઓને લઇને ત્યાં આવતા. એણે સ્ત્રીના ધર્મ તથા નિર્માણ વીશે ઘણો ઉંડો અને ગંભીર વિચાર કર્યો હોય, એથેન્સની સ્ત્રીઓનું જીવન કેટલું સંકુચિત છે તે સમજી હોય, અને તેમની સ્થિતિ સુધારવાને આકાંક્ષા રાખી હોય એમ લાગે છે. એ કેવી રીતે વાત કરતી તેનો કંઇક ખ્યાલ એસ્કીનીસે એના એક સંવાદમાં ઝેનોફોન તથા તેની પત્ની સાથેનો એનો વાર્તાલાપ આપ્યો છે તે પરથી આવે છેઃ—

"બોલ, ફીલીશીઆ," એસ્પેશીઆએ કહ્યું; "તમારા કરતાં તમારા પાડોશીની પાસે વધારે કીંમતનું સુવર્ણ હોય તો તમે એનું સુવર્ણ વધારે પસંદ કરો કે નહીં ?

"હા," ફીલીશીઆએ જવાબ દીધો.

"જો એની પાસે સ્ત્રીનો ઝભ્ભો અથવા અલંકારો તમારા કરતાં વધારે સારાં હોય તો તે તમને તમારા ઝભ્ભા ને અલંકારો કરતાં વધારે ન ગમે ?"

"ગમે" એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

એસ્પેશીઆએ કહ્યુંઃ "પણ તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે ગુણવાન હોય તો તમને તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે પસંદ ના પડે ?"

આ સાંભળી ફીલીશીઆ શરમાઇ ગઇ. પછી એસ્પેશીઆએ ઝેનોફોનને પુછ્યુંઃ "ઝેનોફોન, તમારા પાડોશીની પાસે તમારા કરતાં સારો ઘોડો હોય તો તમે તમારા પોતાના ઘોડા કરતાં એનો ઘોડો પસંદ કરો કે નહીં ?"

"કરું," એણે જવાબ દીધો.

"એની પાસે તમારા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ખેતર અથવા મીલ્કત હોય તો તમે શું પસંદ કરો."

"મારા પાડોશીનું ખેતર, એટલે બેમાંથી વધારે મૂલ્યવાન હોય તે."

"પણ તમારી પત્ની કરતાં એની પત્ની સારી હોય તો તમે તમારા પાડોશીની પત્ની પસંદ ન કરો ?"

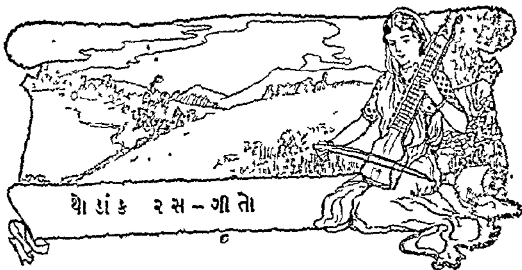
ઝેનોફોન મુંગો રહ્યો. ત્યારે એસ્પેશીઆએ કહ્યું: "જેનો મારે ખાસ જવાબ જોઇતો હતો તે વીશેજ તમે બંને મુંગાં રહ્યાં છો તો તમે એ વીશે શું ધારો છો તે હું જ તમને કહું છું. શીલીશીઆ! તમે સારામાં સારો વર, અને ઝેનોફોન, તમે સારામાં સારી પત્ની મળે એવું ઇચ્છો છો, અને તેથી તમારા બંને કરતાં જગતમાં વધારે સારો પતિ કે પત્ની રહે નહીં, એવી રીતે તમે પ્રયત્નશીલ થાઓ નહીં ત્યાં સુધી તમે જેને સર્વોત્તમ માનતા હશો તેનેજ હંમેશ વાંચ્છયા કરશો. ઝેનોફોન! તમને સારામાં સારી પત્નીને પરણવાની ઇચ્છા રહ્યાં કરવાની, ને શીલીશીઆને સારામાં સારો પતિ મેળવવાની આકાંક્ષા રહેવાની."

આ પ્રમાણે ગૃહના આનંદ ને દંપતીજીવનના ઐક્યમાં પતિ અને પત્ની જીવનનું પરમ સુખ માણી શકે એવા હેતુથી આ તેજસ્વી અને કૌટુમ્બિક ભાવનાથી ભરેલી સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સારામાં સારી પત્ની થવાની ને પુરુષોને વિવેકશીલ પતિ થવાની સલાહ આપતી. એની પાસેથી ઘણીએ પત્નીઓ પત્નીધર્મના, રૂઢિએ શીખવ્યા કરતાં ઘણા વધારે ઉંચા આદર્શો શીખીને જતી, અને પોતાનું ઘર પોતાના પતિના માટે પહેલા કરતાં વધારે આનંદનું ધામ થઇ પડે એવા યત્નો કરતી. પરંતુ આ સ્ત્રી અને પુરુષોના સંમેલન તરફ ઘણા શંકાની નજરે જોતાં. અને આ પ્રણાલિકાભંગ તેમને પાપાચાર શીવાય બીજું કંઇ દેખાતું નહીં. પતિઓને પણ આ નવીન પ્રણાલિકા ભયપ્રદ લાગતી, કારણ કે તેમની પત્નીઓ જો સ્વતંત્ર થાય તો તેમની પોતાની વિલાસતા મર્યાદિત થઇ જાય. આ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે સૌથી વધારે એસ્પેશીઆ પ્રયત્ન કરતી. એથેન્સની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણી ઉચ્ચ તો નહોતીજ; અને તેમાં સુધારો થવાની ઘણી જરૂર હતી: અને સ્ત્રીને એની ગુલામી દશામાંથી મુક્ત કરવાને જે હીલચાલ થઇ રહી હતી તે હીલચાલનું મુખ્ય કારણભૂત કોણ હતું તે આપણે જોવા જઇએ તો માલમ પડશે કે એ બુદ્ધિમતી અને દૂરદર્શી એસ્પેશીઆજ હતી.

એ પેરીક્લીસયુગમાં એથેન્સની બૌદ્ધિક જાગ્રતિ થવાથી તેમજ હેલનના જુદા જુદા દેશોમાંથી નવીન વિચારોની ભરતી આવ્યાથી એથેન્સમાં પેરીક્લીસ અને એનેક્ઝાગોરસના નેતૃત્વ નીચે એક ઉદાર મતવાદીઓનો પક્ષ સ્થપાયો હતો. એ પક્ષને મોખરે શાસ્ત્રજ્ઞ અને સુશિક્ષિત મનુષ્યો હતા. જ્ઞાન એજ શક્તિ છે એમ તેઓ શીખવતા, રૂઢ ધર્મને તેઓ તિરસ્કારતા, અને સ્ત્રીની પદવીને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેઓ તે સમયની પ્રચલિત કૌટુમ્બિક પ્રથ ને ઉવેખતા. નાટ્યકાર યુરીપાઇડીસની પેઠે સોક્રેટીસ પણ એ પક્ષના ધ્યેય સાથે સર્વાંશે સંમત હતો. સામા પક્ષમાં ચુસ્ત સ્થિતિસંરક્ષકો હતા; અને સીમોન અને એરીસ્ટોફેનીસ એ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હતા. એરીસ્ટોફેનીસે અનેક વાર પેરીક્લીસ, એસ્પેશીઆ સોક્રેટીસ અને યુરીપાઇડીસને પોતાના કટાક્ષના વિષય બનાવ્યા હતા. તે સમયના એ 'રાતો'ઓ—પ્રરક્ષકો—ને એ નવીન પક્ષના સિદ્ધાંતોથી સર્વ જુના બંધારણો ઉથલાઇ જશે એમ લાગ્યું, અને તેથી તેઓએ પ્રચલિત ભાવના અને સંસ્થાના સંરક્ષણ માટે એ નવા પક્ષનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

ઝેનોફોનના 'ડોમેસ્ટીક ઇકોનોમી' પરના નિબંધના અંતભાગમાં, ઇસ્કોમેકસની વાર્તાથી

[વધુ માટે જુઓ પાન ૧૦૮]

લેખક:

રા. 'ઇંદ્રધનુ'

સરોવરને કાંઠે મારી છાતી પર તારું નાજુક શિર મુકી તું આકાશી તારલા નીહાળે છે ત્યારે તારું રુપાળું મુખ જોવામાં હું તલ્લીન થઇ જાઉં છું

અતિ દૂર આવેલા સ્વર્ગનો જ્યારે તું વિચાર કરી રહી છે ત્યારે સ્વર્ગને મારી પાસેજ આવેલું જોઇ મારો આનંદ ઉભરાઇ જાય છે.

આકાશનો ચંદ્ર સરોવરના સ્વચ્છ જળ પર શોભી રહ્યો છે ને એને પ્રાપ્ત કરી સરોવરના જળ દર્પમાં ફુલાય છે મારા ચંદ્રે પણ મારી છાતી પર વિરાજવાની કૃપા કરી છે ને એના મધુરા ભાર નીચે મારું હૈયુ અતિશય આનંદના ધબકારા અનુભવે છે

પરંતુ એકાએક તું તારુ શિર ઉપાડી લે છે ને ચમકેલી હરિણીની જેમ ઉભી થઇ જાય છે. એક દૃઢ આલિંગન આપી મીઠા ચુંબનમાં હું મારી તે રાતનો આનંદ પૂર્ણ કરું છું ને ધીમે સ્વરે તને પુછું છું 'તને તારુ સ્વર્ગ જડ્યું?'

'ના' તારી ઉદાસીન આંખો ઉત્તર વાળે છે.

'પરંતુ મને એ મળી ગયુ છે' આછુ સ્મિત કરી હું બોલી ઉઠું છું ને મારી આંખો વિજયમાં નાચી રહે છે. પરંતુ બીજેજ પળે તારા વિરહના વિચારે મારો ચહેરો શોકમય બની જાય છે ને તારી કોમળ હથેલી આંખ પર મુકી હું તને વીનવુ છું. 'ઓ મુજ સ્વર્ગ! એક ક્ષણવાર પણ મને દૂર ન કર! મારે માટે એ અસહ્ય છે. કૃપા કર!'

× × ×

અસંખ્ય તારલાઓના ટોળામાં રાજ શો વિરાજતો નિજ ચંદ્ર નીહાળી કુમુદિનીના નાનકડા હૈયામા હર્ષ માતો નથી ને ગર્વથી એ ડોલવા લાગે છે એમ મારા પ્રિયતમ! મિત્રો ને અનુચરોના ટોળાથી ઘેરાએલો તું તારા ધીર ગંભીર પગલા ઉપાડે છે ને તારી કૃપાદૃષ્ટિ પામવા પામર મેદની તલસી રહે છે ત્યારે તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાના તાલ પર નાચવા

માંડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

'હું કેવી સદ્‌ભાગી છું! તારો પ્યાર પામવા માંટે હું કેટલી નાલાયક છું! તું કેટલો મહાન છે ને મુજ રંક પર કેટલી ઉદારતાથી તેં તારી કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે!' ફરી ફરીને મારા મગજમાં એ વિચારો ઘોળાયા કરે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા માંડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

ને કોઇની પણ દરકાર કર્યા વિના તું ટોળીમાં સૌની પાછળ શરમાતે મુખડે ચાલી આવતી તારી આ નાલાયક પ્રિયા પાસે દોડી આવી હેતથી એનો હાથ પકડી સૌની આગળ ખેંચી જાય છે ને તારી સાથે સાથે પગલાં ભરવા એને ફરમાન કરે છે ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય ને અદેખાઇમાં એના સામું આંખો ફાડીફાડીને જોઇ રહે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા માંડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

× × ×

'તારું ચિંતન કરવું એ કેટલું મધુર છે!

તું બારણે ટકોરા કરે છે ને ધીમેકથી મારું નામ ઉચ્ચારે છે. અચાનક પ્રાપ્ત થએલા અતિશય આનંદમાં લગભગ દીવાના જેવો હું બારણે દોડું છું ને 'મને ક્ષમા કરજે. વહાલી! તારો સાદ એટલો ધીમો છે કે પહેલાં હું સાંભળી ન શક્યો. પધારો, પ્રિયે!' કરી તારો નાજુક હાથ પકડવા મારો હાથ લંબાવું છું. પરંતુ કોઇ નથી ત્યાં તો! માત્ર ભ્રમ–સ્વપ્નું–ગાંડપણ!

એ ભ્રમના ક્ષણિક આનંદથી સંતોષ પામતો ને તારા વિરહના કઠોર સત્યથી દાઝતો હું નિરાશ હૈયે પાછો ફરું છું, ને આકાશના તારાઓ સામું જોઇ ગણગણું છું, 'એનું ચિંતન કરવું એ કેટલું સુખભર્યું છે!'

ને તારાઓ ટમટમે છે પવન સ્નેહથી મારા વાળ સાથે રમત કરી મને આશ્વાસન આપે છે. વૃક્ષનાં પર્ણો એકબીજાને આપણા સ્નેહની વાત કરે છે. દૂરની કુંજોમાંથી કો વિરહી કોયલડીનો 'કુ...હૂ...' શબ્દ સંભળાય છે ને ફરીથી હું તારાં સ્વપ્નોના અજાણ્યા અદ્‌ભુત પ્રદેશમાં ઉડું છું.

આહા! તારું ચિંતન માત્ર કેટલું આરામદાયી છે! કેટલી મજા છે એમાં! ને જો તું પણ આજ રીતે મારું ચિંતન કરતી હો....

× × ×

મુજ જીવનની એ મંગલ પલે મેં મારી સઘળી મીલકત તારે ચરણે ધરી છે.

બદલામાં તારી સઘળી મીલકતની મેં આશા નથી કરી:

તારી ફુલમાળાનું માત્ર એકજ ફુલ રે! એક પાંખડીજ!

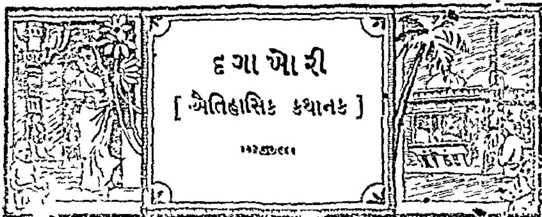
ને તારું કૃપાગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હૈયે હું પાછો ચાલ્યો જઇશ.

સૂર્યરાજને સત્કારવા અધીરી ઉષા મનોહર રંગ રંગી ચુંદડી ઓઢી નિજ કોમળ હસ્તમાં સુવર્ણ વીણા લઇ મૂક સંગીત છેડે ને પક્ષીઓ મધુરાં ગાન ગાઇ રહે તે પળથી તારું પ્યારું મુખડું નીહાળવા હું તારે બારણે આવી ધુળમાં બેસી રહું છું. વધું નહીં; માત્ર એકજ વાર સૌંદર્ય દર્શન થાય! માત્ર એક જ વાર નયનો મળે!

ને તારું રૂપગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હૈયે હું પાછો ચાલ્યો જઇશ.

ખીલતે પ્રભાતે, નમતી સાંજે ને મધરાતની મીઠી શાંતિમાં તુજ રંજનાર્થે ગીત ગાઇ સદ્‌ભાગી થતો, હું મારાં સઘળાં કામ છોડી, રખવાળે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૦]

લેખક :
રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

—o—

૧

ઈસુની સત્તરમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી વર્તે છે. દીલ્હીમાં બાદશાહ જહાંગીરનો અમલ છે અને ગુજરાતમાં તેનો સુબો રાજ્ય ચલાવે છે.

વાંકાનેરના પાધરમાં એક વિશાલ વડના વૃક્ષહેઠળ ચોમેર પડદા બાંધી નાની સરખી રાવટી બનાવેલી છે. પાસે પાંચેક ઘોડા ઉભા છે અને શીઆળાની રાત હોવાથી વડનાં સુકાં પાંદડાંનું તાપણું કરી પાંચ-સાત પુરુષો અને એક છોકરો તાપે છે. એક બાજુએ બે માફા છોડેલા પડ્યા છે અને માફાના બળદ માફાના ધુમરા પાસેજ બેઠા બેઠા વાગોળે છે.

સરતાનજીએ પાંદડાંનો બાચકો તાપણામાં નાખતાં કહ્યું: " રાજાજી ! કહે, તું શું ધારે છે ? બાબરીઓ હા પાડશે કે ના ?"

" એ તો શી ખબર પડે ! આજકાલ ઝાલાવાડમાં બાદશાહના સુબાના હાકા-ધાપા વધી ગયા છે, એટલે એની બીકથી બાબરીઆ આપણને આશરો આપવાની ના પાડે તો નવાઈ નહીં; દેવો બાબરીઓ શાણો માણસ છે અને આપણે મુંઝવણના વખતમાં તેનો આશરો માંગીએ છીએ, એવું તે મનમાં લાવે તો આશરો આપે પણ ખરો. કંઈ નક્કી કહેવાય નહી."

" દુધ દહીં જેવી વાત કરી તેં તો. બોલ, વાંકાનેરમાં રહેવું છે કે ભટકતાં આગળ જવું છે ? " સરતાનજીએ ચીડાતાં કહ્યું.

" રહેવા મળે તો ઘણુંએ રહેવું છે. આપણ મરદને તો કંઈ નહીં, પણ બૈરાં-છોકરાંને લઈને વગડે ભટકવું પડે છે એ બહુ અકારું લાગે છે." રાજાજીએ મનોભાવ દર્શાવ્યો.

" સારે એમ બોલને ! " એમ કહેતાં સરતાનજીએ તાપણામાં બીજાં પાંદડાં ફેંક્યાં.

એટલામાં નજીકમાં કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં. સરતાનજીએ પગલાંની દિશાએ નજર કરી અને તાપણાના અજવાળીઆમાં વીરમને જોયો.
" બોલ વીરમ ! સિંહ કે શીઆળ ? "

" શીઆળ બાપુ ! સુબાએ સૌને શીઆળ બનાવી મુક્યા છે ! " વીરમે જવાબ આપ્યો.

" એટલે ? શું દેવો બાબરીઓ વાંકાનેરમાં

આપણને આશરો આપવાની ના પાડે છે ?" સરતાનજીએ કૈંક રોષમાંજ પુછ્યું.

"હા, બાપુ ! તે તો કહે છે કે તમે સુબા સાથે વેર બાંધ્યું છે ને હું તમને આશરો આપું, તો જેવી તમારી દશા થઇ તેવી મારી દશા થાય ! તે એટલું કહે છે કે તમે પાધરમાં ખુશીથી રહો; હું તમને ત્યાંથી કઢાવી નહીં મેલું."

"એમ તો ગાડરડાંએ કયાં પાધરમાં પડી રહેતાં નથી ? પણ મેં તો હવે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે રહેવું તો વાંકાનેરમાંજ, નહીં તો આ ઝાડ હેઠળ મરવું !" સરતાનજીએ વીરમનો હાથ પકડીને તેને ખેંચી તાપણા પાસે બેસાડ્યો. "બોલ તારી શી મરજી છે ?"

"બાપુ ! એવી તે ગાંડી પ્રતિજ્ઞા હોય ? જોરજુલમથી કૈં કોઇના ગામમાં રહેવાય છે ? વાંકાનેરમાં નહીં તો બીજે ગામ જઇને આશરો લઇશું, એમાં કાયર શા માટે થવું ?" વીરમે હાવકાઇથી જવાબ આપ્યો.

"કાયર તો હું કે તું ? બાબરીઆએ ના પાડી એટલે કાયર થઇને તું અહીંથી ચાલ્યા જવાની વાત કરે છે. મેં અને રાજાજીએ નક્કી કરી રાખ્યું છે કે હવે તો વાંકાનેરમાજ રહેવું."

વીરમ હસીને બોલ્યો: "બાપુ ! તમે લઢીને બાબરીઆને દબાવવાનું ધારતા હશો, પણ આપણી પાસે બળ કેટલું છે કે તમે લઢવાની વાત કરો છો ? અહીં તો આપણે પાંચ–સાત જણ છીએ; પચાસ માણસ પાછળ આવે છે, તેટલાથી કૈં લઢાઇ થાય ?"

"કેમ ન થાય ? લઢાઇ કૈં એક રીતે થતી હશે ! જો, હું બાબરીઆને દગો કરીને હાર મારીશ, તું મારું થોડું કામ કર !" સરતાનજીએ કહ્યું.

"ના, બાપુજી !"

"હે ! વીરમ ! તારા મોઢામાંથી નકાર નીકળ્યો ? અલ્યા, ચીભડામાંથી વરાળ નીકળી !" તાપણામાં પાંદડાં ઉમેરાતાં બંધ થઇ ગયાં. તાપણું હોલવાતું જતું હતું.

"બાપજી ! બાબરીઆએ આપણો એવો શો વાંક કર્યો છે કે આપણે દગો કરવો !"

"એ વાત પછી; પણ તારા મોંમાંથી નકાર કેમ નીકળ્યો ? અલ્યા, મારો બધો ગુણ તું વીસરી ગયો ?" સરતાનજીએ વીરમના મોંભણી એકીટશે જોઇ રહેતાં પુછ્યું.

"આપનો ગુણ નથી વીસરી ગયો બાપજી ! અને એ ગુણના બદલામાંજ હું આપને કહું છું કે દગો કરવાની વાત જવા દો અને બીજી જે કૈં વાત કરવી હોય તે કરો." વીરમ બોલ્યો.

સરતાનજી તો વીરમના મોં સામે સુગે મોઢે જોઇજ રહ્યો રાજાજીએ ધીરેથી કહ્યું: "ભાઇ ! એ વાત હવે તમે જવા દો. વીરમને બદલે મને કામ બતાવો."

સરતાનજીના મગજમાં ગુંચળાં વળતાં હતાં. વીરમ જેવો પોતાનો એકનિષ્ઠ સરદાર પોતાનું કામ કરવાની પહેલીજવાર ના પાડે તે તેનાથી સહન થઇ શકતું નહોતું. દસ વરસથી તે તેની પાસે રહેતો હતો. સરતાનજીના પિતા પૃથીરાજજીનો પણ તે વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતો હતો, એ માણસ અત્યારે પોતાનું કામ કરવાની ના કહે તે સરતાનજીથી સાંખી શકાતું નહોતું. પણ સરતાનજીથી વીરમસિંહ વયે મોટો હતો એટલે તત્કાળમાં તો એ કડુ પ્રસંગ ગળી ગયો અને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વાર ચુપકી પ્રસરી રહી. છેવટે સરતાનજીએ પોતાના નાનાભાઇને કહ્યું: "રાજાજી ! તું બાબરીઆની પાસે જા, અને કહે કે, ભલે અમે પાધરમાં પડ્યા રહીશું, પણ અમારે બધાને સુબા પાસે અમદા-

પોતાના પિતાની દગાખોરીની વાત વીરમને કરતો જોઇ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને ધુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. 'ચાલ્યો. જા, નીમકહરામ! અત્યારેજ ચાલ્યો જા!"

[પૃષ્ઠ ૧૧૩

વાદ જવુ છે અને પાછળ અમારા બૈરા-છોકરાને કોઇ હેરાન ન કરે, એટલુ જોતા રહેજો !"

"ઠીક, જાઉં છુ" એમ કહી રાજાજી ઉઠીને ગામ તરફ ચાલ્યો

થોડીવારે પાછળ રહેલા પગપાળા માણસો છુટા છવાયા આવવા લાગ્યા અને વડ હેઠળ એકઠા થવા લાગ્યા વીરમ હોલવાઇ ગએલા તાપણા પાસેજ હજી બેઠો હતો તેની પાસે તેનો દસ વરસની વયનો પુત્ર ભોજો બેઠો હતો મરતાનજી આકાશમાંના તારા ગણતો હોય એમ ઉંચે નજર કરીને વિચારમા બેસી રહ્યો હતો. કેટલીક વારે રાજાજી પાછો આવ્યો અને તેણે ખબર આપ્યા કે બાબરીઆએ બૈરા-છોકરાની સભાળ રાખવાની હા કહી છે અને જો કોઇ તેમને હેરાન કરશે તો પોતે તેમને ગામમા લાવીને રાખશે

'ઠીક થયુ હવે જુઓ આપણા માણસોએ નજીકમા છુટાછવાયા ભરાઇ બેસવુ અને અમે પાચ-સાત જણા ગાડીમા બૈરાને વેશે છુપાઇશુ કાલે સાજે બાબરીયાને ખબર પહોચાડવા કે સુમાના માણસો આપણા બૈરાને હેરાન કરે છે બાબરીઓ બૈરાને ગામમા લઇ જવા આવે, તેમની સાથે આપણે પણ ગામમા પેસી જવુ અને પછી આપણે આપણુ પરાક્રમ બતાવી આપવુ ભનાઇ બેટેના બધાએ પણ તે વખતે ગામમા પેસીને ધમરોળ મચાવવો, સમજ્યા ?" મરતાનજીએ દગો કરવાની પોતાની યોજના સમજાવી

'બાપુ'! વીરમ બોલ્યો, "સારે હવે મને રજા આપો ! ભાગ્ય હશે તો જગે ના ઢુ અને ભોજો જશે મારાથી આપની સાથે નહીં રહેવાય !"

"અત્યા, પાછો ફાટયો કે ? મરતાનજી સાથે દુશ્મનાવટ બાધવી છે ?" મરતાનજીએ આખ ફેરવીને કહ્યુ

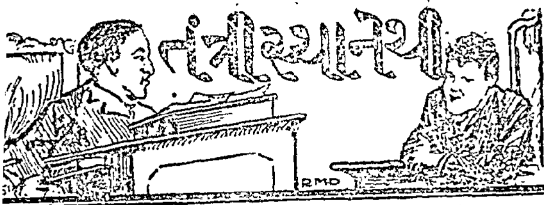
"બાપુ ! દગાખોરીના કડવા ફળ મે જોયાં છે હવે દગાખોરીનો સાથ મારે કરવો નથી !" વીરમે જવાબ આપ્યો

"કયા કડવા ફળ તે જોયા ?"

"પૃથ્વીરાજજી બાપુએ દગાખોરી કરીને સુમા સાથે વેર બાંધ્યુ અને તે કયા ને કયારે મુઆ તે આપણે જાણતા નથી ! હવે આપ દગાખોરી કરો, તેના કડવા ફળ કેવા મળશે તે કોણે જાણ્યુ ?" વીરમે પોતાના મનોભાવની સ્પષ્ટતા કરી

વીરમની વાત સાચી હતી મરતાનજીના બાપ પૃથ્વીરાજજીએ ઇ સ ૧૬૦૪ મા વઢવાણની સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી હતી તેવે એક વાર બાદશાહનો ખજાનો લુટયો, તેથી સુમો તેને પકડવા બે હજાર સૈનિકોનુ લશ્કર લઇને આવ્યો તેણે પૃથ્વીરાજજીને કહાવ્યુ કે હુ પેશકશી ઉઘરાવવા નીકળ્યો છુ માટે મારી સાથે આવો પૃથ્વીરાજજીએ સુમા તરફથી દગો થવાનો સશય દર્શાવ્યો, એટલે સુમાએ કુરાન હાથમા લઇને સોગદ લીધા કે જો પૃથ્વીરાજજી દગો નહીં કરે તો હુ દગો નહીં કરુ પૃથ્વીરાજજી સુમાની સાથે ફર્યો એક મુકામે પાણીની બહુ તગી પડી પૃથ્વીરાજજીએ એક કુવાની ઉપર પોતાનો તબુ નાખી કુવાને છુપાવી દીધો અને સુમાના માણસને કહ્યું કે આટલામા કયાએ પાણી મળતુ નથી પૃથ્વીરાજજીના માણસોને સહેલાઇથી પાણી મળવા લાગ્યુ અને સુમાના માણસોને ત્રણ-ચાર ગાઉ દૂરથી પાણી લાવવુ પડતુ, એ વાત જ્યારે સુમાએ જાણી ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજજીની દગાખોરી જોઇને પોતાને સોગદથી મોકળો થએલો માની તેને કેદ કર્યો પછી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૩]

સર રમણભાઇ

સર રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ તારીખ ૬ઠ્ઠી માર્ચને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા એવા સમાચાર સાંભળીને અમને અત્યંત દીલગીરી થઇ છે.

નર્મદયુગ પછીના સાહિત્યકોમાં સર રમણભાઇનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. એમની સાહિત્યસેવા અમૂલ્ય, વૈવિધ્ય ભરી અને ચિરંજીવ રહે એવી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં એમણે 'જ્ઞાન સુધા' માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, ને ૧૯૧૮ સુધી–એ માસિક બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી–એ પદ દીપાવ્યું. "વસંત"ના તંત્રીપદે પણ એમણે બાર વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું છે. એમની અને સ્વ. નવલરામની સાહિત્યસેવા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે– પ્રકારમાં તેમજ ગુણવત્તામાં. બંનેએ વિવેચનનું અપૂર્વ ને શિષ્ટ સાહિત્ય સર્જાવ્યું છે; બંનેએ સંખ્યામાં અલ્પ પણ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ એવાં કાવ્યો લખ્યાં છે; બંનેએ સરસ ને સુંદર એવું પરંતુ એકજ

સ્વ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.

નાટક લખ્યું છે; બંનેએ આ ગંભીર ગુજરાત-ની ગંભીરતા તજાવી છે.

"કવિતા અને સાહિત્ય" અને આઠમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા તેમજ અન્ય પરિષદોના એમના ભાષણો એમની વિદ્વત્તા ને અવલોકન શક્તિની સાખ પુરે છે; "રાષ્ટ્રનો પર્વત" અને 'મકરંદ' ને ઉપનામે લખાએલાં એમનાં કાવ્યો એમની સૂક્ષ્મ રસિકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, ને હાસ્યરસના આપણા સાહિત્યમાં અજોડ એવું 'ભદ્રંભદ્ર' તથા 'હાસ્યમંદિર' એમની કટાક્ષલેખનની કુશળતા, હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની અદ્વિતીય કલા ને જનસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ઇ.સ ૧૯૦૪ મા અમદાવાદમા સ્થપાએલી 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા' ના તેઓ આરંભકાળથી અદ્યાપિપર્યંત પ્રમુખસ્થાને હતા. ઇ સ ૧૮૯૫માં તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદ થયા હતા અને ૧૯૧૨થી અત્યારસુધી એ સોસાઇટીના માનદ મંત્રી તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પેઠે એમની જીવન પ્રવૃત્તિ પણ ઘણી વિવિધ છે સંસાર સુધારાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમા તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીના સભાસદ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે એમણે વર્ષો સુધી લોકસેવા કરી છે. જુની ધારાસભામા એક વાર અમદાવાદની પ્રજા તરફથી ચુંટાઇને તેઓ ગયા હતા. જનતાએ આઠમી સાહિત્ય પરિષદનું એમને પ્રમુખસ્થાન આપીને એમની સાહિત્ય સેવાના, અને સરકારે એમને 'રાવ બહાદુર' અને 'સર' ની ઉપાધિ બક્ષીને એમની લોકસેવાની કદર કરી છે.

આવા આદર્શ સાહિત્યક, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રજાસેવક ને સાચા સંસારસુધારકના અવસાનથી ગુજરાતને ન પુરાય એવી ખોટ ગઇ છે. ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપો!

સ્વ. પ્રો. મસાણી

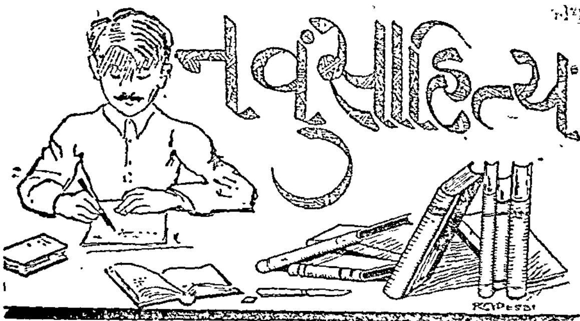
વડોદરા કોલેજ ઘણી વખત ઘણા રત્નોને એકઠાં કરે છે. પ્રો. મસાણી એ બહુ રત્નમાંના એક હતા. વડોદરા કોલેજમાં નેચરલ સાયન્સના પ્રોફેસર તરીકે એ આવ્યા ને એમની એ વિષયની વિશારદતા, શીખવવાની શૈલી ને વિદ્યાર્થી પ્રેમે એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજીઆત કેળવણીનો અખતરો શરુ કર્યો ને તેને 'શક્ય' બનાવવાની મહાન જવાબદારી એમને સોંપી. જે યોજના—ફરજીઆત કેળવણીની યોજના—બ્રીટીશ સરકારને અશક્ય જણાતી તેને તેમણે ઘણાજ ખંત ને ઉત્સાહથી 'શક્ય' કરી બનાવી.

સ્વર્ગસ્થ મુંબાઇ યુનીવર્સીટીના વોસ વર્ષ સુધી—મૃત્યુ સુધી, ફેલો હતા. તેમણે આદ્વારા ગુજરાતની કેળવણી વિષયમાં બહુ અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે. ને ગુજરાતના ઘડતરમાં, તેના સંસ્કારને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી ને આવશ્યક ભાગ અર્પ્યો છે.

અમે સદ્દગતના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ!

લેખક:
રા. ખુશાલ તલકશી શાહ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

સ્વપ્નદ્રષ્ટા. સંસદ ગ્રંથાવલિ ૧૫, લેખકઃ રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી. પ્રકાશકઃ રા. એમ. સી. કોઠારી; રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્યઃ રૂ. ૧–૮–૦.

સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓને "સ્વપ્નદ્રષ્ટા"ની પીછાન કદર–કરાવવાનો અધિકાર વસ્તુતઃ સંભવતો નથી. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ જોએલાં સ્વપ્નાં એમના સમવયી સમસંસ્કારી હીંદીવાનોને તે વખતે જરૂર આવ્યાં હશે. એટલે "સ્વપ્નદ્રષ્ટા"નું ખરું મહાત્મ્ય, તેની ખુબી તેમજ ખામી, ખરેખર તો એને પાછળના ઝમાનાવાળાઓને વધારે સારી રીતે દેખાવા સંભવ છે, કર્તા પોતેજ કહે છે કેઃ

"આ સમયમાં સ્વપ્નઘેલાં થવું એ બધાનો અધિકાર હતો." અને જેણે જેણે એ અધિકાર વસ્તુતઃ ભોગવ્યો હશે; જે મુંબાઇ ઇલાકામાંની કોઇપણ પાઠશાળામાં ૧૯૦૫–૧૦ વચ્ચે ભણતા હશે; જેને બંગભંગની હીલચાલથી પ્રથમજ સ્વદેશીવ્રતનું અંગત રહસ્ય પ્રત્યક્ષ થયું હશે; જેમને અરવિંદ ઘોષથી માંડી ખુદીરામ બોઝ સુધીની વ્યક્તિઓ સાથે સ્વપ્ને પણ સંસર્ગ હશે, તેમને આ પુસ્તકમાં બહુધા નૂતનતા નહીં લાગે પણ કલાત્મક નઝરે–અને વીશ વર્ષ વહી જવા બાદ–તે સમયનો, તે વખતની મનોદશાનો ત્યારની પ્રજાપ્રિય મૂર્તિઓનો, આવો આબેહુબ ચીતાર વાંચી ઘણાએને પોતાનાં ઝાંખાં પડતાં સ્વપ્નાં પુનઃ સતેજ, સજીવ, થતાં લાગશે. અને તેમ થતાં આ નવીન કૃતિમાં નવીન મોહકતા જણાશે.

સ્વપ્નાં તો ભાગ્યેજ અને ભાગ્યશાળીઓનેજ સિદ્ધ થાય. સ્વપ્નાંનો એ નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે. આથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે સ્વપ્ન જોવાની મનોકામના પણ વ્યર્થ છે; એ બુદ્ધિ પણ બાલિશતા'નું ચિન્હ છે; એ સ્વભાવ પણ

નિર્વીર્યતાની નીશાની છે. દુનીઆની જે જે મહાન હીલચાલોએ જન-સ્વભાવપર ઉંડી અસર કરી, સમાજના મુળ બંધારણને અનેકવાર ફેરવી નાખ્યું છે, તે તે તમામની શરુઆત મુખ્યત્વે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાંજ થએલી જણાય છે. પણ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા આદર્શો, સંકલ્પો, ઊર્મિઓ નિષ્ક્રિય થઇ પડવાનો પણ મોટો ભય રહે છે. આપણા દેશમાં, અને વિશેષમાં ગુજરાતી સમાજમાં,–એ ભય ખાસ સંભવે છે. અને કદાચ એજ કારણે,–જાણ્યે અજાણ્યે–' સ્વપ્નદ્રષ્ટા" ગુજરાતી સમાજ પર આ તીવ્ર આક્ષેપ વણ- લખ્યો મુકે છે.

" સ્વપ્નદ્રષ્ટા " છે નવલકથાના રૂપમાં, પણ અમો કેવળ વાર્તાનીજ નજરે જોવા માંડીએ તો બહુ જોવા જેવુ નહીં જણાય કર્તાને તો "વ્યવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્ય વાદી અને વિપ્લવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્ર ભક્ત, બંનેની માનવતા જેટલી કલાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે, તેટલીજ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે " [ગુજરાતીમાં Punctuation ક્યારે દાખલ થશે ?] ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ એણે સીનેમાના ચિત્રદર્શનની ઢબે વાંચનાર સમક્ષ તાદૃશ્ય ખડું કર્યું છે. એમાં જેને વાર્તાની મુળ " વસ્તુ " કહીએ તેવું બહુ નથી; છતાએ સુદર્શન–સુલોચનાની કથની સદંતર નીરસ કોઇ પણ નહીં કહી શકે. અને પ્રો. કાપડીઆનો ચીતાર તો પ્રથમ પીછાને કલ્પીએ તેના કરતાં આખરે કૈંક નવોજ નીકળે છે. માત્ર ચીતાર, તેમજ પ્રસંગ વર્ણન, રા. મુનશીની જાણીતી કલાનું પુનર્દર્શન કરાવે છે. બારમુ પ્રકરણ કેકી કલબની નવનીત–એક દૃષ્ટિએ જેમ મુનશીની કલા તેમજ શક્તિની ઠીક પીછાન કરાવે છે, તેમજ બીજી દૃષ્ટિએ હીંદના ઇતિહાસનાં પ્રકરણો–કથીક–એની સ્વપ્ન સૃષ્ટિની અદ્ભુતતા, એની કલ્પના શક્તિની મહત્તાના સારા નમુનારૂપ છે. સુદર્શન સુલોચનાનું સેવટ શું આવશે તેની વાંચનારને બહુ ચિંતા નહીં લાગે, તે લાગવાનો વખત પણ નહી મળે. કારણ બીજા પ્રસંગો અને બીજી વ્યક્તિઓના ચીતાર એવા આકર્ષક છે કે વાંચનાર તેના મોહમાં વાર્તાનુ મુળ સૂત્ર વીસરી જાય છે. ઘણાએને કદાચ ધનીનું આખર દૃશ્ય અણધારેલ અણમાન્ય–લાગ્યું હશે. અને કોઇ કોઇ વાર સંવાદમાં વાંચનાર પોતાને અંગતપણે મતભેદની ધ્વનિ પણ થયા કરવાનો સંભવ છે. સંવાદ પરત્વે લખતાં ઉમેરવાની જરુર જણાય છે કે મુનશીની આગળની કૃતિમાં પણ સંવાદનો રસ બહુજ લાગતો; પણ તે મુખ્યત્વે બેજ પાત્ર વચ્ચે હવે મુનશી વાર્તાલાપ (Conversation) એક કરતાં વધારે પાત્રો વચ્ચે પણ રસભેર, આકર્ષકપણે, અસરકારક, શબ્દોમાં કરી શકે છે, એમ આ પુસ્તક સિદ્ધ કરે છે. ઘણીવાર અંગ્રેજી વાક્યો પણ આવે છે; પણ તેના વ્યાકરણ કે Idiom પર પ્રુફ સુધારનારે વધારે ધ્યાન આપ્યુ હોત તો વ્યર્થ ન જાત.

પણ સૌની મૂલ સમજુતી માત્ર એટલીજ કે આ પુસ્તક મૂલ વાર્તા નથી, નવલકથા નથી, પરંતુ સમાજના ઇતિહાસના એક અવિસ્મૃત પ્રકરણનું દૃશ્ય છે. કલાકારની નજરે–ટીકાકારની દૃષ્ટિએ–" સ્વપ્ન દ્રષ્ટા " નું સ્થાન વા સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઇતિહાસનુ એક પ્રકરણ છે; અને એને વાર્તાનો વેશ દીધો છે. પણ તેથી તેને ઐતિહાસિક નવલકથા તો કહી શકાયજ નહીં. સમાજ શાસ્ત્રનો તેટલોજ ઇતિહાસનો; ચાણક્યના અર્થમાં અર્થશાસ્ત્રનો તેટલોજ કથાકૃતિનો તેમાં અંશ આવિર્ભૂત છે. કલાના ક્યા કાનુનો એને લાગુ પાડવા તે ખુ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૬]

આ શા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦ થી]

થઈ. ચોખ્ખો એક મહીનો છે, એટલે વૈશાખ સુદ પાંચેમ પહેલાં સારું મુહૂર્ત જોવડાવીને તને ખાનગીમાં પરણાવી દેવાનું વચન આપું છું. જો તારી ઇચ્છા હોય તો આશા પણ તૈયાર છે."

"તેં મને જીવિતદાન દીધું! મારી ચામડીના જોડા સીવડાવીને તને પહેરાવું તોપણ તારા ઉપકારનો બદલો વળી શકે એમ નથી."

"વાહ, ત્યારે એમજ કરની! મારા જોડા જુના થઇ ગયા છે. નવા લેવાની ખટપટ પતી જાય. હા, હા, હા, હા, હી, હી, હી, હુ, હુ, હુ,—" અહીં પાછી એ હકારની બારાખડી ભણી ગયો.

ચૈત્ર વદ ત્રીજની રળીઆમણી રાતે ત્રણ વાગે આશા સાથે મારાં લગ્ન નક્કી થયાં. લગ્નક્રિયામાં આશાની ખાસ બહેનપણીઓ, એના ભાઇના ખાસ મિત્રો, મારા ખાસ મિત્રો તથા ક્રિયા કરાવનાર ગોર એટલાનેજ નિમંત્રણ કરવું એવો નિશ્ચય થયો.

૪

અંતે એ પુણ્યતિથિ, જેને કાજે હું 'અધીર ઉરે' ઝુર્યો હતો, તે ચૈત્ર વદ ત્રીજ પણ આવી પહોંચી. એ દિવસે પ્રાતઃકાળે હું ઘણો વહેલો ઉઠ્યો—પથારીમાંથીજ, ઉંઘમાંથી નહીં કારણ કે ઉંઘ તો આવીજ નહોતી.

જેને જેને હું જોતો તે સર્વના મુખ પર આનંદની સુસ્પષ્ટ રેખાઓ મને દેખાઇ આવતી. 'સૃષ્ટિ સારી સંમુલ્લાસ ધરતી' તે દિવસે મેં નીહાળી.

અંતે જ્યારે 'દિન વહી ગયો, સન્ધ્યા વીતી અને રજની પડી' ત્યારે મેં વરોચિત વસ્ત્રોનું પરિધાન કરવા માંડ્યું ને સાસરે જવાના યોગ્ય સમયની આતુરતાથી વાટ જોતો બેઠો.

બે વાગે સાજનમાજનમાં મારા કેટલાક ખાસ મિત્રોને લઇને, શાંત શેરીમાં સુતેલા અનેક નિદ્રાળુ શ્વાનોને આનંદાતિરેકથી ભુમો પડાવતો, દાંડીઓઓને કુતૂહલ કરાવતો, અંધારામાં ક્ષુદ્ર પદાર્થો સાથે અથડાતો હું આશાને મંદિરીએ પરવર્યો.

આશાનો ભાઇ, એના કેટલાક મિત્રો, આશાની બે ત્રણ સખીઓ ને ગોર મહારાજ એટલાં મનુષ્યો ત્યાં હતાં. તેમણે અમારો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. થોડી વાર પછી લગ્નની ક્રિયા શરૂ થઈ.

કન્યા પધરાવવાનો વખત થયો એટલે આશાનો ભાઇ મારી પાસે આવ્યો ને મને કહ્યું: "અમારે ત્યાં એવો રીવાજ છે કે મંગળફેરા ફરાઇ રહે ત્યાં સુધી વરની આંખે પાટો બાંધવો."

"કેમ? કે કારણ?" મેં પુછ્યું.

"જુની રૂઢિ એવી. વખતે Love is Blind (પ્રેમ આંધળો છે.) એ સૂત્રના અનુપાલન રૂપે હોય કે ઉત્તરા—અભિમન્યુની પુરાણી પ્રીતના સ્મારક રૂપે હોય."

કંઇક આનાકાની પછી પાટો બંધાવવા હું તૈયાર થયો. આશાનો ભાઇ એક જુનો મેલો કકડો લઇ આવ્યો ને તે મારી આંખે બાંધવા માંડ્યો.

"બીજો સારો કકડો નથી! આમાંથી તો તપખીર જેવી વાસ આવે છે," હું બોલી ઉઠ્યો.

"આશાની ઓઢણીનો કકડો છે!" એણે મારા કર્ણમાં જીવનમંત્ર ફુંકતો હોય એવી રીતે કહ્યું.

"વાહ! બહુ સરસ કકડો છે, પવિત્ર છે, ને માંહ્યથી ખુશબો પણ કેવી આવે છે! એજ બાંધો" મેં ફેરવી તોળ્યું.

છતાં પણ માંહ્યથી તપકીરનીજ વાસ આવતી હતી. પાટો બંધાઇ રહ્યા પછી મને એક પછી એક ઉપરાચાપરી એવી તો છીંક આવવા માંડી કે ત્રણ ચાર વાર તો ગોર મહારાજની 'તાલકી' સાથે મારું માથું કુટાઇ ગયું.

આખરે આશાને મારી સામે પધરાવી હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે સમજાયું નહી છતાં પણ ઘણાં મનુષ્યો હસવાનું રોકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

"ભાઇ! બહેનનો હાથ ઝાલો" ગોર મહારાજે કહ્યું ને મેં હાથ લાંબો કર્યો. મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો. કોનો છે તે કહી શકું તે પહેલાં તો ઓરડો આખો અટ્ટહાસ્યથી ગાજી ઉઠયો.

જોરમાં મેં આંખ પરનો પાટો કાઢીને ફેંકી દીધો ને જોયું તો સામે ગગી ગંભીર મુખે સ્ત્રીની માફક બેઠી હતી ને તેનો મેં હાથ-પગ પકડયો હતો! એકે એક જણ પેટ પકડીને હસતા હતા ને આશાનો ભાઇ તો હસતો હસતો જમીન પર આળોટતો હતો.

ખીંટી પર ગમે તેમ પડી રહેલા કોટને આંગળી અડકતાં તે ઢગલો થઇને નીચે પડે ને દેશકાલની દરકાર રાખ્યા વગર ગજવામાંથી અનેક વસ્તુ નીકળવા માંડે તેમ નિરાશ થઇને હું છોભીલો થઇ ગયો ને મુખમાંથી કૈં કૈં શબ્દો બહાર કાઢવા લાગ્યો. આખરે કૈં ન સુજવાથી પાસે પડેલી ગોર મહારાજની પાઘડી લઇને કકડાવીને જોરથી મેં ગંગીને જડી કાઢી. ભયંકર ચીસ પાડીને ગંગી મારી કોટે બાઝી પડી.

"અરે! હજી તો હમણાં પરણ્યાં ને એટલામાં આમ લઢી મરો છો? લગનનો લહાવો લેવાની શરુઆત કરી દીધી? ગંગી! છોડી દે!" આશાના ભાઇએ ભોંઠાએલા ગાલ લુછતાં લુછતાં કહ્યું. પછી શુ થયું તેની સ્મૃતિ રહી નથી.

× × ×

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યાને ઘણો સમય વીતી ગયો છે. આશાના ભાઇ ને મારી વચ્ચે સમાધાન થઇ ગયું છે. આશા હજી કુંવારીજ છે. ને હજીએ આશા મળશે એવી મને આશા છે.

સાચું કહેજે, વાચક! આ મારી કથામાં તારી કથાએ નથી આલેખાઇ? તુંએ આમ કોઈ હૃદયની આશા પ્રાપ્ત કરવા જતાં બન્યો નથી? ને છતાં એજ વસ્તુને કાજે તું હજીએ પ્રયત્નો નથી આદરી રહ્યો?

આશાની આ બનાવટ તો 'સર્જન-જુની' છે.

લગને લગને કુંવારા લાલ!

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી]

અભ્યાસ કરતો હતો. તેનું શરીર ત્યારે નબળું રહેતું. સૌ છોકરા તેને માયકાંગલો ગણી સતાવતા. દરેક જણ તેને ચીઢાવીને મજાહ માણતું અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ નજર પડે ત્યારે મહેતાજી સોટી ઉગામ્યા સીવાય રહેતા નહીં.

પણ જ્યારથી તેના લગ્નની વાત નીકળી હતી ત્યારથી સૌ તેની તરફ પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતા: આવડો નાનોશો છોકરો પતિની પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એટલી વાતજ તેના તરફ માન ઉત્પન્ન કરવાને પુરતી હતી. વર્ગના ને વર્ગ બહારના છોકરાઓ તેના મુખેથી તેની વહુના નામનો ઉચ્ચાર સાંભળવાની આતુરતા દર્શાવતાં, પણ એટલી નાની વયમાં પણ તે એટલો પાકો હતો કે તેણે કદી તેની વહુનું નામ દીધું ન હતું. ત્રીકમને પોતાને અત્યારે એ સમય યાદ આવતાં કંઈક હસવું આવ્યું.

તે પછી એક રાત્રે તે, અડધો ઉંઘમાં અને અધો જાગ્રતિમાં, તેનાથી બે વર્ષે મોટી એક બાર વર્ષની વહુ પરણી આવ્યો હતો. છોકરીનો કન્યાકાળ જતો રહેતો હોવાથી વીજળીને તેના માબાપે ઉતાવળમાં પરણાવી હતી. વીજળીની સાથે પ્રથમ વિવાહ મેળવેલો વર શીતળામાના કોપમાં ન આવી ગયો હોત તો કદાચ ત્રીકમને એ વહુ પરણવાનું સદ્દભાગ્ય આટલું જલ્દી પ્રાપ્ત ન થાત! પણ દુનીઆમાં તો એકની કમનસીબી-માંજ બીજાના ભાગ્યનો ઉદય રહેલો હોય છે ને!

ને વીજળી તે ખરેખર વીજળીજ હતી. તે ત્રીકમને છાનીમાની સાનો કરીને બોલાવતી. કોઈક વાર એકલી હોય ત્યારે તેનો હાથ ખેંચતી અને પીએરથી આવતાં પાઈની પેન કે પૈસાનું ખાવાનું આણી રાખતી અને કોઈની નજર ન પડે એમ હોય ત્યારે ત્રીકમને આપતી. અણસમજુ ત્રીકમ પેનની કે ખાવાની લલાચ હોય તેટલી વાર મુંગો રહેતો અને પછી "એ બા! જોને આ મને કૈં કરે છે" કહી નાસી જતો. પરિણામે માતાજી આવી બીચારી વહુને લઈ નાખતાં. "કેમ અલી! ફાટી કે? મારા દીકરાને સું કરે છે?" અને સાંજ પડતાં પહેલાં આખા ફળીઆમાં વહુની વાત પહોંચી જતી.

વરસ બે વરસમાં વહુને યૌવન આવ્યું અને નાના વરની નારની પુંઠે શેરીના છેલ છબીલાના ડોળા ફરવા લાગ્યા. એ બહાર જતી ત્યારે લોકો પાછળ પડતા, એના આંગણા આગળ લોકો અપશબ્દો બોલતા. એ ન્યાતમાં જમવા જતી ત્યાં જુવાનીઆ ટોળે મળતા. એ રસ્તે મળે તો અટકચાળાં કરીને તેને હેરાન કરવાનો લોકોમાં રીવાજ થઈ પડયો હતો.

પહેલાં તો બીચારી બાળા બહુ ગભરાઈ પણ દહાડા જતા ગયા તેમ જીંદગીનો આ જાણે હંમેશનો ક્રમજ હોય તેમ તેએ નફ્ફટ થતી ગઈ. અને ઘડી ઘડીમાં બા પાસે દોડતા વર અને સાસુના જુલમથી ત્રાસી રહેલી હોવાથી તેને આ બધા તોફાનમાં આનંદ પડવા માંડયો. ચૌદ વર્ષે તેનામાં ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રીનું જ્ઞાન હતું. રસ્તે જતી ત્યારે તે નખરાળી ચાલે ચાલ્યા વિના રહેતી નહીં. હજુ સુધી તેનામાં અપલક્ષણ નહોતું પેઠું પણ કજોડીલા કંથને જોઈ નિરંતર બળતું તેનું હૈયું તક મળે તો સરી પડવાને તૈયાર હતું.

સાસુજીને વહુનાં લક્ષણ ઠીક ન લાગ્યાં અને તેની ઉગતી જુવાનીને સંતોળવા દીકરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે આરડો કરાવ્યો. સંસાર વ્યવહારની રસીયણ વીજળીવહુએ પોતે જેને ઘણી હોંશીઆર ગણતી એવી અણઘડ રીત

પ્રમાણે ત્રીકમને સંસાર જ્ઞાનનો પ્રથમ પદાર્થ-પાઠ શીખવવા માંડ્યો.

ત્રીકમને અત્યારે એ બધા દિવસો યાદ આવ્યા. તેના અણુસમજુ અંતરમાં જે ત્રાસ ને જિજ્ઞાસાનો સંચાર ત્યારે થયો હતો તે પણ યાદ આવ્યાં. અને અત્યારે પણ તેનું અસંસ્કારી હૃદય તેનાથી કમકમી રહ્યું.

વીજળીનો પતિ તરફનો અસંતોષ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને એની વૃત્તિ અને આંખો વધારે ને વધારે બહારના રસ્તા તરફ વળવા લાગી. માત્ર લાગ નહોતો મળ્યો એટલેજ તેની નિર્દોષતા છેદાઈ નહોતી.

પણ સાસુજી વહુનાં લક્ષણ જોઈ ચેત્યાં અને ત્યારથી તેની દરેક હીલચાલ પર તેમણે દેખરેખ રાખવા માંડી. નાના દીયર એની દરેક વાત વધારીને માની આગળ કહેતા, પડોશીઓ એની બોલીચાલીની લાંબી કુથલીઓ કરતાં થાકતા નહીં અને શેરીના ને શાળાના છોકરાઓ ત્રીકમના દેખતાં તેની વીજળીવહુની મશ્કરીઓ કરીને, તેની માણસાઈ અને વર તરીકેનો અધિકાર વાપરી, વીજળીવહુને સીધી દોર કરી મુકવાની આકાંક્ષાને ઉશ્કેરી આપતા. નાદાન હલેતી વીજળી પર આમ બધી બાજુથી સામટો હલ્લો આવવો શરુ થયો અને તેની રક્ષા કરવાનો ભાર સૌએ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ઉપાડી લીધો. આખી ન્યાતમાં તે અપલક્ષણી તરીકે પંકાઈ ગઈ હતી. સૌ તેના બાલક વરની અને દુખીઆરી સાસુની દયા ખાવા ને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા મંડી પડ્યાં હતાં અને તેથી વીજળીને દાબવાના દરેક પ્રયત્નમાં આખા સમાજનું નૈતિક બળ એ બંનેની પાછળ રહેલું હતું.

વીજળી પહેલાં તો આ બધાથી ત્રાસી પણ પછી નફ્ફટ થઈ જે શબ્દ મોંએ આવે તે તેણે સામા ફેંકવા માંડ્યા. બીચારા પંદર સોળ વર્ષના ત્રીકમને માટે નાર પાંશરી કરવાનો જુનો પુરાણો એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો. અને જરુર પડે ત્યારે પાટલો, થાળી, વાડકો, પથરો, જે કંઈ હાથમાં આવે તેનો ઉપયોગ તેણે કરવા માંડ્યો.

એક દિવસ વીજળી પીએર ગઈ હતી અને સાંજ પડે ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં તે આવી નહોતી. ત્રીકમ અને તેનાં મા બંનેનો જીવ ક્યારનો તળે ઉપર થયા કરતો હતો. અને જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેમનાં ચિંતા અને ગીજાજની ડીગ્રીનો પારો વધતો જતો હતો. આમ ચિંતા કરવા કરતાં તેની શોધ કરવા જવાનો વિચાર બેમાંથી એકેને આવ્યો નહોતો. પણ એટલામાં તો સદ્ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે વીજળી રાતના આઠેક વાગે અંતરમાં ધ્રુજતી છતાં બહારથી નફ્ફટ જણાતી ઘરમાં દાખલ થઈ. એના આવતાંને વારજ ત્રીકમ પોતાનાથી પડાય તેટલો મોટામાં મોટો ઘાંટો પાડી બોલ્યોઃ "રાં... ક્યા... ને ઘેર અત્યાર સુધી ગઈ હતી! બોલ, નહીં તો વાંસો ભાંગી નાખીશ."

બંનેનું વિકાલ સ્વરુપ જોઈ વીજળી બીકથી થથરી ગઈ. "હું નહોતી ગઈ. મારી બાને એકદમ તાણ આવ્યું અને ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું તેથી વાર લાગી."

"માને તાણ આવ્યું કેમ! માને તાણ આવ્યું! ઉભી રહે, હમણાં એ બધું તાણ નીકળી જશે." અને તૈઆર રાખેલી સોટી વીજળીના વાંસામાં તડાતડ પડવા માંડી. દીકરાને ઉશ્કેરતાં હોય તેમ સાસુજીએ પણ વહુને ગાળો દેવી શરુ કરી દીધી.

"ઓ બાપરે! મરી ગઈ. બાઈ સાબ! હું ખરું કહું છું. બીજે ક્યાંય નહોતી ગઈ. મારી માને તાણજ આવ્યું હતું." પણ જેમ

એ વધારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી તેમ શુરે ચઢેલો ત્રીકમ તેને વધારે ઝપટાવવા માંડી. તેમાં તેને પોતાની ફરજ બજાવ્યાનો આનંદ પડતો હતો.

આજુબાજુને એટલે કે બારીએથી પડોશીઓ તમાસો જોઈ રહ્યાં હતાં. વર વહુને મારે તેમાં પારકાં માણસથી બીજું શું થાય ? પણ તેમાંથી એક બે માણસો ત્રીકમ તરફ તેમની પુરેપુરી સહાનુભૂતિ હતી છતાં વીજળી પર પડતા મારનો ત્રાસ ન ખમાવાથી હીંમત કરીને આગળ આવ્યા અને મહાપરાણે ત્રીકમના હાથ પકડ્યા. "જાઈ ! હોય. બાળક છે. ભુલ થઈ હશે તો ફરી એવું નહીં કરે. આટલી શિક્ષા કે ઓછી નથી." અને બેભાન થએલી વીજળીને તેમણે ઉંચકીને ઓરડાના ખુણામાં લઈ જઈ નાખી.

"ફરી જાય શું ?" ત્રીકમ તડુક્યો. "રાં... ની બો ભુલાવી નાખું."

ધીરે ધીરે મા દીકરો શાંત પડ્યાં અને પડોશી ઘરમાં ગયાં. વઢીવઢીને બંને થાકી ગએલાં હતાં અને બંનેને ભુખ પણ કકડીને લાગી હતી. વીજળીને તો આજના આવડા મોટા અપરાધ પછી ખાવાનું આપવામાં ગુન્હો હોય તેમ તેને બેમાંથી એકએ પુછ્યું નહીં અને ખાઈ પરવારી મા દીકરો બંને પોતપોતાના સ્થળે જઈ સુઈ રહ્યાં.

અચીંતો અડધી રાતે શેરીના ચોકડાના કુવામાં ધબકારો થયો અને જિજ્ઞાસા અને કુતુહલની મારી આખી શેરી જાગી ઉઠી. સૌના મનમાં આગલી રાતના ભણકારા વાગતા હતા. અને તેથી પહેલો વિચાર સૌને એકજ પ્રકારનો આવતો હતો. "વીજળીવહુ તો કુવે નહીં પડી હોય ?"

ખુબ શોરબકોર થયો. કોઈ તારાને શોધવા ગયું, કોઈએ દોરડાં આણ્યાં અને બે ત્રણ કલાકે શબ નીકળ્યું; તે વીજળીવહુનું હતું એમ સૌની ખાત્રી થઈ ગઈ. સૌના જીવ ત્રાસ પામ્યા છતાં આવી અધમતા તેમની વચ્ચેથી દૂર ગઈ, માટે સૌએ નીરાંતનો શ્વાસ લીધો. જોકે સવારે વીજળીવહુની મા માંદી હતી તેથી તેને રાત્રે ઘેર આવતાં મોડું થયું હતું એ વાત ખરી ઠરેલી જણાઈ. પણ બનવા કાળ તે બન્યું. તે ન બને એવું કરવામાં કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ ન હતો.

વીજળીવહુના મૃત્યુના પાંચ, દસ દહાડા વીતી ગયા અને પંથવર જેવા બીજવર ત્રીકમને ફરી વરાવવાને માતાજી આતુર બન્યાં. એમનું ઘર કુળવાન ગણાતું એટલે માગાંઓની ખોટ નહોતી. એક પૈસાદાર માબાપની શાણી સુલક્ષણી, પુત્રી કાન્તા જોડે ત્રીકમના વિવાહ જોતજોતામાં મળ્યા. માબાપ સુધરેલાં હતાં એટલે તેમણે શરત કરી કે કન્યા અગીઆર વરસની થતાં સુધી તેને પરણાવીશું નહીં.

પણ ત્રીકમ હવે બાળક મટી યુવાન થયો હતો અને વીજળીવહુની સતત સંતાપતી ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હોવાથી સંસારના લહાવા લેવાને તેનું મન તલસી રહ્યું હતું. પણ કાન્તા વહુની વાટ તો એને ત્રણ વરસ જોવાની હતી. અને એટલામાં એની ઉગતી જુવાનીને ઝાલી રખાય એમ ન હતું.

સમવયના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી અને તેણે આ દુઃખમાંથી છુટવા સારુ થોડા થોડા સ્વચ્છંદ કેળવવા માંડ્યો. પરિણામ એવું આવ્યું કે આ નબળા બાંધાના અણઅનુભવી યુવકના શરીરમાં જીંદગી સુધીનો સડો પેસી ગયો.

લગ્નનો સમય પાસે આવતો ગયો ત્યારે કાન્તાનાં માતપિતાની આંખો આ બાબતમાં ઉઘડી. તેમણે લગ્ન વરસ દિવસ વધારે લંબાવ્યાં. પણ તેટલામાં તો ત્રીકમના શરીરની વધારે હાલહવાલી થવા માંડી. ત્રીકમની માતાએ છંછેડાઈ

આચરિ કરવા માંડ્યો કે "વહેવાઇ કન્યા ન પરણાવે ત્યારે જુવાન છોકરો શું કરે ? નહોતા પરણાવતા તેમાંજ એનું શરીર બગડતું હતું. લગ્ન થાય તો કાલે ઉઠીને એનું શરીર સુધરે."

કન્યાનું હિત ગમે તેટલું હૈડે વસતું હોય પણ ન્યાતના કાયદામાંથી કૈં છુટાય છે ? અને એક છોકરીની જાત માટે આખા ઘરનાં બધાંએ ચિંતા ને દુઃખ વેઠવાં એ પણ અયોગ્ય નહીં ? બીચારાં કાન્તાનાં . માતપિતાને પૂર્વ જન્મના કર્મ પ્રમાણે કાન્તાનું નશીબ ત્રીકમ સાથે જોડવું પડ્યું અને બાર વર્ષની બાળક કાન્તા ત્રીકમના લગ્નાતુર હૈયાની હોંશો પુરી પાડવા પરણીને આવી. ચાર ચાર વર્ષ વાટ જોઇ રહેલા ત્રીકમને મન તે દિવસે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો. લગ્નક્રિયામાં પણ તેણે તે વખતે જે ઉમળકા અને આતુરતાથી ભાગ લીધો તેવો ઉમળકો અને આતુરતા તે પછી તેણે કદી અનુભવ્યો ન હતો.

વર ને સાસુ ઘરમાં વહુનાં પગલાં જોઇ હરખાઇ ગયા. વહુને શણગારવા ને રીઝવવાને બંને ઓછાં ઓછાં થઇ જતાં. રાત્રે ત્રીકમ મેડીમાં બજારમાંથી જાતજાતનાં ખાવાનાં પડીકાં નવી વહુના આનંદને સારુ લાવતો, ને તેના દરેક કોડ પુરવાને તે સદા તત્પર રહેતો.

બેચાર મહીને વહુને અધરણી આવ્યું. અને ત્રીકમનો ને તેની માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સારાં પગલાંની નવી વહુને પ્રતાપે હવે ખરેખર સુખી થવાશે એમ તેમને લાગ્યું. અને દિવસે દિવસે નબળી થતી જતી વહુની તબીયતના બંનેએ સબહુમાન જતન લેવા માંડ્યાં. કેટલાંએ તાવીજોનાં પાણી, કેટલીએ ગોયણીઓ કરવાની બાધા અને કેટલાએ મંત્રોનાં માદળીઆં તેને માટે આણવામાં આવ્યાં. પુત્રને ઘેર પુત્ર આવે અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં શાંતિ પામે એથી બીજું રુડું શું હોઇ શકે ?

પણ બીચારી કાન્તાવહુ ! ન ખીલી, ન ફુલી, ન ફાલી ને તેટલામાં તો મરી ગઇ. એક અંધ બાળકીને જન્મ આપી વેદનાની એક કારમી ચીસ નાખતાં નાખતાં તેનો પ્રાણ ઉડી ગયો. તેનાં માબાપ હાહાકાર કરી રડી રહ્યાં, ત્રીકમ અને તેની માતા વીલે મુખે અને ઉદાસ અંતઃકરણે અંધ બાળકને ઉછેરવાની વિકટ ઉપાધિના ભારથી દબાતાં ઘેર આવી કાન્તાવહુને સંભારી આંસુ સારી રહ્યાં.

પણ એકવીસ વર્ષનો યુવાન પત્નીનો શોક કેટલા દિવસ પાળે ? સંસારવ્યવહારની ઉપાધિમાં અને ભર જુવાનીના કાળમાં કૈં સંન્યાસી થઇ બેસાય છે ? એનું ઘર કોણ સાચવે ? એનું અંધ બાળક કોણ સાચવે ? એની વૃદ્ધ માતાને ગૃહકામમાં મદદ કોણ કરે ? એને બે વાર ઉની ઉની રસોઇ કરીને જમાડે કોણ ? કાન્તાવહુની પાછળ એનું જીવન તો ખારું થઇ ગયું હતું. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય ન હતો તેથી પરગામ વસતા એક હેડમાસ્તરની ચૌદ વર્ષની, આવી ને તરત ઘર ઉપાડી લે એવી કન્યાને ત્રીકમ પંદર દિવસ પછી કશીએ ધામધુમ વગર પરણ્યો. લગ્નનો આ એનો ત્રીજો અનુભવ હતો.

એણે આયુષ્યનો સુખીમાં સુખી સમય ગાળ્યો હોય તો તે આ હીરાવહુના રાજ્યમાં હતો. હીરાવહુ માસ્તરની છોકરી હોવાથી ગુજરાતી પાંચ ચોપડી ભણેલી હતી, તેને થોડું ભરતાં ગુંથતાં આવડતું, ઘરનું કામ કરતાં અને રાંધતાં તેને કોઇની મદદની જરુર પડતી નહીં. શરીરે તે પુષ્ટ હતી અને ચપળતાથી તે આખા ઘરમાં સપાટાબંધ ફરી વળતી. તેણે 'સતીચરિત્ર'ના બંને ભાગ પણ વાંચ્યા હતા અને તેને

પોતાને તેમના જેવી થવાની હોંશ હતી. તેના માતપિતાએ તેને સાસુની મર્યાદા કેમ સાચવવી, પતિને કેમ પ્રસન્ન કરવો, દીયરીઆને કેમ રીઝવવા, અને સુનીતિને માર્ગે કેમ ચાલવું એ સૌનો બોધ તેને પરણતી વખતે આપ્યો હતો. હીરાના મનમાં ઉભય સુકુળને ઉજ્જ્વલ કરવાની મહેચ્છા હતી.

ત્રીકમનું જીવન હીરાના રાજ્યમાં ખરેખર સુખી હતું. હીરાની સંગતિથી તેની ટેવો થોડી થોડી સુધરતી જતી હતી. તેના નબળા થઇ ગએલા શરીરની સંભાળ હીરાને હાથે સરસ લેવાતી હતી. પિતા ગયે વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેણે અભ્યાસ છોડી ધંધો કરવા માંડ્યો હતો અને નાનપણની બધી ટેવો છોડી તે ઘરના વડા તરીકે ગંભીરતાથી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે રીતસર જન્મ મરણને પ્રસંગે ન્યાતમાં જવાનું શરુ કીધું. તેણે ન્યાતની ઉન્નતિ કરવા માટેનાં એક બે ભાષણો પણ આપ્યાં, પુત્રજન્મની એકજ લાલસા તેના મગજમાં અણપુરાએલી રહી હતી.

ને એ શુભ સમય પણ પાસે આવવાનો સંભવ થોડા વખતને માટે તો સૌની આશાને ઉશ્કેરી રહ્યો. પણ દુર્ભાગ્યે પુત્રીજન્મ થયો. "આજે છોકરી થઇ તો કાલે છોકરો આવશે" એમ ગણી સૌએ મન વાળ્યું.

એ હીરાવહુના સદ્‌ગુણ શે ભુલાય? એક વાર ત્રીકમ ખુબ માંદો પડ્યો હતો ત્યારે રાત ને દિવસ ખડે પગે એણે જે ચાકરી કરેલી તે તો જેણે નજરે જોઇ હોય તેજ એની કદર કરી શકે. એને યાદ કરતાં આજના શુભ મંગલ પ્રસંગે પણ ત્રીકમની આંખો ભીની થયા વિના રહી નહીં.

ને ફરી વર્ષે દહાડે પાછો હીરાને શુભ અવસર સાંપડ્યો. ત્રીકમના મંદવાડ વખતે એનું શરીર જરા નબળું પડ્યું હતું, તેનો શ્રમ તેને આ વખતે લાગ્યો. પણ નવ માસે ત્રીકમને ત્યાં જ્યારે પચીસ વર્ષે પહેલી વાર પુત્રજન્મ થયો ત્યારે તો સાસુ, વહુ અને પતિ ત્રણેનાં હૃદય આનંદથી ફુલી ગયાં. ત્રીકમના જીવનમાં આથી સુખની પરમાવધિ આવી ગઇ. પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું તેના જીવનનું એકનું એક મહદ્ કાર્ય તેણે સફલતાથી પાર પડ્યું હતું.

પણ વિધિ ઇર્ષ્યાખોર હોય છે. એને કોઇનું સુખ ગમતું નથી. અધુરી વાસનાને લઇને પ્રેતયોનિમાં ભટકતું વીજળીનું ભૂત હીરાનું સુખ સહન ન કરી શક્યું. મહીનાના પુત્રને લઇને હીરા પહેલવહેલી પતિગૃહે ગઇ ત્યારે કયાંકથી આવી એનો છળ કીધો. બીકની મારી હીરાને તે રાત્રે તાવ આવ્યો તે આવ્યોજ. અને થોડા દિવસે તેમાંથી ક્ષયરોગની શરુઆત થઇ.

ખાટલે પડેલી હીરા માંદી માંદીએ પતિનું અને પુત્રનું કામ પોતાનાથી બને એટલું કરતી. મંદવાડ તો કાલ મટી જાય પણ ઘરનું કાર્ય કોણ કરે? અને વૃદ્ધ સાસુનાં દેવદર્શનમાં ખામી આવે તો તેમનું ઘડપણ રઝળે તેનું કેમ? હીરાનું પતિવ્રત તેની પાસે એવું અયુક્ત આચરણ કરવા દે તેમ ન હતું.

પણ છેવટે તો તે બીચારીનુંએ ન ચાલ્યું. માનસિક બળને આધારે ઉઠતાં શરીરે છેવટે મનના આગ્રહ છતાં ઉઠવાની ના પાડી. હીરા છેક પથારીવશ થઇ.

ત્રીકમ ને તેની માતાએ પહેલાં પહેલાં તો હોંશથી ચાકરી કરવા માંડી. પણ દિવસ લંબાતા ગયા અને હીરાની સારા થવાની આશા ઓછી થવા માંડી. ત્રીકમની દશા બહુ બુરી હતી. મરદ માણસ ધંધો ધારી છોડીને માંદી બૈરીની પાછળ કયાં સુધી બેસી રહે? અને માતાજીએ બીચારાં શું કરે! ઘડપણમાં પ્રભુનું નામ લઇ

આત્માનું સુધારે કે આખી જીંદગી છોકરા ને સિવા પરનારની ઉઠવેઠ કરી માયામાં મચ્યાં રહે ? અને રહે તોએ ઘડપણમાં શરીર ચાલે કેટલું ?

... : હીરાના મંદવાડને બબ્બે વર્ષ થવા આવ્યાં. દિવસે દિવસે તેનું શરીર છેક ઘસાતું ગયું. અને શરીર ધર્મો માટે પણ તેને બીજાની મદદની જરૂર પડવા માંડી. વૈદ્ય ડાક્ટરોએ તો તેની આશા ક્યારની મુકી હતી પણ, માત્ર આયુષ્યના દોર પરજ હવે તો તે જીવતી હતી. આપણામાં એક કહેવત છે" સાજું ખાય ધાન, અને માંદુ ખાય ધન" તેમ તેની પાછળ પૈસો પણ પુષ્કળ ખરચાતો હતો. બીચારા ત્રીકમે કમાઇ કમાઇને ક્યાં સુધી આ મરતી સ્ત્રી પાછળ ખુવાર થવું એ પણ એક પ્રશ્ન હતો. ધીરે ધીરે તો એ બીચારી ક્યારે પીડામાંથી છુટે અને બીજાઓને છોડવે એ સ્થિતિ પર વાત આવી ગઇ. પણ હાથે કરીને આયુષ્યનો અંત કે અણાય છે ?

પણ છેવટે અતિ વાર જોવડાવી જોવડાવીને એ અંત પણ આવી લાગ્યો. હીરાના મરતી વખતના છેલ્લા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતાઃ " નાથ ! હું જાણું છું કે મેં તમને બહુ દુઃખી કર્યા છે, અને મારાથી તમારી કૈં સેવા થઇ શકી નથી. પ્રભુ પાસે હું એટલુંજ માગું છું કે ભવોભવ મને આજ પતિ મળજો" થાકને લીધે તે થોડી વાર મુંગી રહી અને પાછું કહેવું: "વહાલા ! મારા ગયા પછી તમારી તબીયતની અને છોકરાંઓની માવજત કોણ કરશે તેની મને ખુબ ફીકર થાય છે. આનું પણ હવે તો ઘડપણ થયું. માટે મને એક વચન આપો તો મરતી વખતે મારો આત્મા શાંતિ પામે." ત્રીકમથી લાગણીને લીધે આ વખતે કૈં બોલાયું નહીં. પણ મરતી સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂરી કરવા તેના હાથમાં હાથ મુકી વગર પૂછે એ છે સી ... જે કહે તે કબુલ એણે વચન આપ્યું હીરાએ તરતજ તે હાથ પોતાના નબળા હાથમાં લઇ મહા પ્રયત્ને ઉંચકીને આંખે લગાડ્યો અને કહ્યું; "વહાલા ! આ વચનથી તમે બંધાઓ છો કે મારા ગયા પછી તમે જરુર ફરી પરણશો. હાશ ! હવે મારા મનનો બોજો ઉતર્યો અને શાંતિમાં મારો જીવ જશે." આવતાં આંસુને ખાળવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતાં ત્રીકમ ત્યાંથી ઉઠી ગયો.

બે કલાક પછી જીવનનાં સર્વ કર્તવ્યો પુરાં થએલાં હોય તેમ હીરાનો આત્મા ઉડી ગયો. ત્રીકમ જીવનમાં પહેલી વખત પોકે પોક મુકીને રોયો. બાળકો બીચારાં ઢીલાં ઢીલાં થઇ ગયાં. વૃદ્ધ માતાજીની આંખમાં પણ ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. "એ તો મારા ઘરની લક્ષ્મી હતી." તેમણે કહ્યું. " એવો દેવાંશી આત્મા આપણા રાંક ઘરને કેમ છાજે ?"

ત્રીકમનું શરીર હીરાના મંદવાડની ચિંતા અને ઉજાગરાથી છેક લથડી ગયું હતું અને એને દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યાં હતાં. હીરા વિના ઘરમાં ડગલે ને પગલે અડચણો પડતી. હીરાના મૃત્યુને એક માસ વીતી ગયો. માતાજીએ હીંમત આણીને કહ્યું: "ભાઇ ! હવે તું કૈં વિચાર કરે તો ઠીક !"

" શો વિચાર કરું ? મારું તો બધુ જીવતર બગી ગયું" શોકમાં ડુબેલા ત્રીકમે કહ્યું.

"ખરી વાત છે. ભાઇ ! હીરા જેવી તો કોઇ થઇ નથી ને થવાની નથી. પણ આપણે સંસારી ... એમ હઠ લઇ બેસે કૈં ચાલે છે ? મારું ઘડપણ થયું. આ છોકરાં નાનાં રહ્યાં. કાલે ઉઠીને મારો દેહ ન હોય તો તારું ને તારાં છોકરાંનું કરવું કેમ ?" માતાજીએ સ્વરમાં દીનતા આણીને કહ્યું " ને તારા શરીર સામુંએ કૈં જોગે કે નહીં ?

" મન નથી મારું સુખજ નથી " નિરાશાથી ત્રીકમે માથે હાથ દીધાં. "નહીં તો ત્રણ

ત્રણ લગ્ને મારા આ હાલ હોય ! મારે તો ફરી પરણવુંજ નથી."

માતાજીનાં આંસુ આંખમાંથી સુકાઇ ગયાં અને સ્વરમાં કઠોરતા આવી. "અરે ગાંડા ! કે ચાલે ? આટલે વર્ષે આ છોકરાંની જંજાળ મારા ઉપર નાખી મારું કેં ઘડપણ બગાડવું છે? હું તો ચોખ્ખી વાત કહું છું કે મારાથી તારા ઘરનો કારભાર નહીં થાય."

ત્રીકમ દીન વદને નીચું માથું કરી માતાજીનું કહેવું સાંભળી રહ્યો. ફરી લગ્ન કરવાની જરૂરીઆત આગળ એને પોતાની લાગણીઓને મહલાવવાનો અવકાશ ન હતો. મને કમને એણે સંમતિ આપી અને ન્યાતમાં તે વખતે મોટી કન્યાઓ ન હોવાથી એક દસ વર્ષની બાળા સાથે તેના વિવાહ મળ્યા. "આજે નાની હશે તો કાલે મોટી થશે. કે જુવાન માણસથી વાંઢા રહેવાય છે ?" માતાજીએ કહ્યું.

ફરી ત્રીકમભાઇનાં લગ્ન કર્યાં. અને લોકોએ જાણ્યું કે આ ચોથીએ ચોક પુર્યો. ચાર વાર પરણે પછી તો માણસનું ઘર જરુર મંડાય. કેટલાક ત્રીકમની અહદશાની દયા ખાતા. કેટલાક એને પાઘડીએ મંગળ છે એમ માનતા. અને આ છેલ્લીજ વાર મહાલવાનું મળશે એમ પણ ધારતા.

કન્યા દસ વર્ષની તો હતી પણ સિંહસ્થ વર્ષ હોવાથી લગ્ન બીજે વર્ષે કર્યાં. આ આખું વર્ષ ત્રીકમે અનેક પીડાઓમાં કાઢયું. વચમાં તેના વ્યાધિએ પણ જોર કર્યું અને તેનું આખું શરીર ફોલ્લાઓથી ભરાઇ ગયું. સ્ત્રી વગર આવી વખતે કોણ ચાકરી કરે અને કોણ કામ આવે?

જેમ તેમ કરતાં ત્રીકમભાઇ વર્ષને અંતે પરણ્યા. પણ આ વખતે કન્યા એટલી અજ્ઞાન નીકળી કે લગ્નની પહેલીજ રાતે ત્રીકમથી બીધી અને પછી એણે સાસરે જવાનીજ ના પાડવા માંડી. ઘેર જવાનો વખત થાય એટલે રડી કકળીને, ઓરડામાં ભરાઇને, કે બારીના સળીઆ પકડીને તે ન જવાની હઠ લઇને બેસતી. પણ હીંદુ સંસારમાં પરણેલી–પારકી કરેલી દીકરીને માબાપને પોતાને ઘેર કેમ રખાય! ઘણી વાર એને સંધ્યાકાળે હાથ પગ બાંધી ઉંચકીને ઘેર મુકી આવવી પડતી. રાત્રે બીધેલી કન્યાની ચીસો કે રુદન પાડોશીઓને સંભળાતાં તો કાં તો તે તેની મુર્ખાઇ પર હસતા કે "બીચારા ત્રીકમના નશીબમાં સુખજ નથી" એમ કહી તેની દયા ખાતાં.

ત્રીકમ આટઆટલી વાર પરણ્યો પણ આ પત્ની જેવો અનુભવ તેને કયારેએ નહોતો થયો. જે વાત તેને ઘણી સ્વાભાવિક લાગતી, જે વર તરીકેના હક્ક એણે તેર વર્ષની વયથી પુરા અધિકારથી વાપર્યા હતા તે એક નાદાન છોકરીની હઠને લીધે અસ્વાભાવિક બનતા હતા. એક નાની સરખી છોકરીને વશ ન કરી શકવા માટે આખી દુનીઆ તેની હાંસી કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને ચકલે ચકલે ત્રીકમના ઘર સંસારની વાતો એક કાનેથી બીજે કાને જતી સંભળાતી. કેટલાક આવડી અગીઆર વરસની કન્યાના અજ્ઞાન પર અને સાસરે ન જવાની હઠને લીધે આખા હીંદુ સમાજનું અવળું ભાવિ આવી પહોંચ્યું છે એમ માનતા હતા. કેટલાક કન્યાને ખેતરપાળ પરણી ગયો છે એમ ધારતા. કેટલાક ત્રીકમના બાયલાપણા પર હસતા. એક ચાર આંગળની છોકરીને લીધે ઘણી વાર બીચારા ત્રીકમથી નીચેથી ઉંચું જોવાતું નહીં. ઘણી વાર એથી એનું ઝનુન પણ વધતું અને પરિણામે પડોશીઓ રાત્રે રુદની કકળતી કમુની થોડીક વધારે ચીસો સાંભળતા.

માતાજીને પણ વહુના આવા વર્તનથી થોડો ઘણો ગુસ્સો ચઢતો નહીં. ઘડપણમાં એમને શાંતિ

આપવાને બદલે આવી કુપાત્ર વહુને લીધે રોજ ફજેતા થતા તેથી એમની આંતરડી કકળતી અને તેથી સદ્દગુણી હીરાવહુને સંભારી ઘણી વાર આંસુ સારતાં.

રોજના સંતાપથી ધીરે ધીરે કમુને તાણુ આવવા માંડયું. અધુરામાં પુરું એને અધરણી રહ્યું. થાકી હારીને ત્રીકમે અને તેની માતાએ કમુને પીએર મોકલી દીધી.

સાત માસે કમુને મુએલો છોકરો આવ્યો. અને આ દુનીઆં અકારી થઇ પડી હોય તેમ તેણે પણ પ્રાણત્યાગ કર્યો. મરતાં મરતાંએ બહાવરું વદન અને ફાટેલા ડોળાથી એ ભયંકર લાગતી હતી.

આમ હીંચકા ઉપર એકલા બેઠાં બેઠાં ત્રીકમના મન આગળ ભૂત જીવનના આ બનાવો સ્મૃતિપટ પર એક પછી એક આવ્યે જતા. અને તેથી હર્ષ, શોક, દુઃખ એ બધાના મિશ્રિત ભાવો તેના અંતરને દર પળે જુદી જુદી રીતે રંગતા. છેલ્લાં છેલ્લાં જ્યારે કમુના ટુંકા જીવનનાં ચિત્રો એના મન આગળથી પસાર થયાં ત્યારે દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય તેમ ત્રીકમનું હૃદય ફફડી રહ્યું. ને એ બધાંને અંતે પલ વાર તેને વીજળી, કાન્તા, હીરા અને કમુ અંતરીક્ષમાં અદ્ધર લટકતી દેખાઇ. જાણે ચારે જણીઓ એક સામટી કહેતી હોયઃ "શા માટે ફીકર કરો છો? મૃત્યુ પછી જે પુનર્જન્મ આવે છે તેમાં પતિપત્ની ફરી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને આપણે પણ પતિ પત્નીઓ તરીકે ફરી મળવાનાંજ છીએ. આત્મા તો અવિનાશી છે. દેહના જેવો ક્ષણભંગુર નથી. અને અમે મન, વચન, કાયાથી ગયા જન્મમાં તમારા સીવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન કર્યું નથી. એટલે આવતે જન્મે પણ તમે મળશોજ. ત્રીકમજી! અમે તમારી વાટ જોઇએ છે. વહેલા વહેલા કયારે આવો છો?" અને આ અવનવું સત્ય કહીને આનંદ પામેલી સુંદરીઓ અટ્ટહાસ્ય કરતી અદૃશ્ય થઇ.

ત્રીકમના પગ હીંચકો ખાતાં ખાતાં થંભી ગયા. તેણે આંખો ચોળી. શું આ ભૂતાવળ હતું? શું પોતે ખરેખરો ઉંઘી ગયો હતો કે જાગ્રત સ્વપ્ન જોતો હતો! શું ખરેખર આ બધી સ્ત્રીઓ તેનો ફરી જન્મ થાય તેમાં મળવાની હતી? માત્ર હીરા એકલી મળવાની હોત તો તો ઠીક. એ તો બીચારી સદાએ ચાકરી કરતી; તેનો પડયો બોલ ઉઠાવી લેતી. તેની સારી ખોટી દરેક ઇચ્છાઓને પુરી કરતી. એણે તો તેને આ પૃથ્વી ઉપરનો પરમેશ્વર કરી બરાબર પુજ્યો હતો. પણ આ બીજી બધી? તેમનું શું? એક એક જણીએ આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બધી સામટી મળે તો શું થાય?" એનું મન શંકામાં આમ તેમ ડોલી રહ્યું.

પણ એટલામાં તો દૂરથી માટલાં લઇ ગાતી ગાતી આવતી સ્ત્રીઓનો સાદ આવ્યો. સાથે તતુડાં અને ઢોલ એનાં બધાં સ્વપ્ન અને શંકાઓને ઓગાળી નાખતાં હોય એવાં સંભળાયાં. તેણે બારીએ જઇ ધ્યાનથી સાંભળવા માંડયું. ગીતના શબ્દો ચોખ્ખા સંભળાતા હતા.

એક આવે, બીજી આવે, ત્રીજી વડામાર
મારો વીંજણો રે,
ચોથી કાગળ મોકલે, સવારે વહેલો આવ,
મારો વીંજણો રે.

"ચોથી શું, હવે તો પાંચમી આવશે" ત્રીકમથી મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં બોલાઇ ગયું. બધી જુની સ્ત્રીઓના વિચારો તેના મનમાંથી આનંદદાયક સાદને પ્રતાપે ક્ષણવારમાં જતા રહ્યા. નવી વહુની આકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં તત્ક્ષણ તેનું મન રોકાઇ ગયું

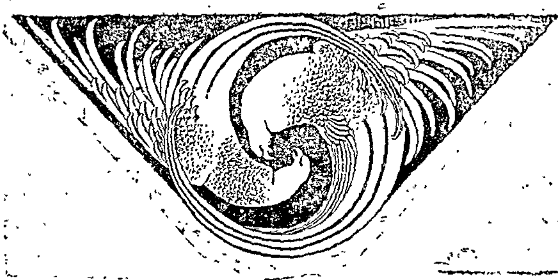
સ્ત્રીવૃંદ પાસે ને પાસે આવતું ગયું અને સ્ત્રીઓએ બીજું ગીત ઉપાડયું:

લાકડી અઢી રે કમાડ, બાળાવરને નીરખવા રે,
કાકાજી એ વર જો જો એણે મારાં મન વસ્યાં રે.

ત્રીકમના આશાતુર અંતરમાં આ શબ્દોએ અવનવું તોફાન જગાડ્યું. તેણે નવી વહુને આતુરતાથી પોતાની વાટ જોઇ રહેલી કલ્પી, અને તેનું મુખ હસું હસું થઇ રહ્યું.

ગાનારી સ્ત્રીઓ ઘરમાં આવી, અને નંદવાય નહીં તેમ માટલાં સાચવીને ઠેકાણે મુક્યાં. થોડી વાર ચોકમાં ખારેક પતાસાં આપવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી. મેડીની બારીએથી ત્રીકમ ગીત ગાતા, ધાંટા પાડતા, ખારેક પતાસા લેવાની ઉતાવળ કરતા સ્ત્રીવૃંદને લાલસાની દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો અને નવી વહુ આવે ત્યારે આમાંથી કોના જેવાં લુગડાં ઘરેણાં અપાવી તેનું મન રીઝવવું તેના વિચારમાં તે ડુબ્યો.

વાંચનાર ! એ રાત્રે ત્રીકમ પાંચમી વાર પરણ્યો એમાં તો કંઇ શંકા છેજ નહીં. સૌની સાથે આપણે પણ એને આશીર્વાદ આપીએ કે બીચારાનું હૈવાતન (જો કે આ શબ્દ સ્ત્રીને માટે વપરાય છે પણ આ જમાનામાં આપણે પુરુષને માટે વાપરવા જેટલી છુટ લઇ શકીએ) અખંડ રહો અને ફરી ફરીને પરણવાની પીડામાંથી પ્રભુ એને બચાવો !

ફાંસીની સજા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી]

હૈયાથી હૈયાં ચંપાય, અંગોમાં અંગો લપાઇ જાય અને આંખોથી આંખો વાતો કરી રહે એવો એ પ્રસંગ નહોતો. એક રાક્ષસે એક અપ્સરાને કબજે કીધી હતી. એના ઉપભોગ માટે રાક્ષસ તલ્પી રહ્યો હતો. અપ્સરાની આંખો બંધ હતી, એનું શરીર એ રાક્ષસની સમીપ પડ્યું હતું, પણ એનું મન, હૃદય, ક્યાંક બીજેજ ભટકી રહ્યાં હતાં.

થયું. ભાઇના પ્રેમ ઉપર દેવબા નિર્દોષતા અને પવિત્રતાનું બલિદાન આપી ચુકી. અનેક રણશુરા રાજપુતોના હૃદયમાં રમી રહેલ એ નવયૌવના અપ્સરાની પવિત્રતા સરદારે ક્ષણ બેક્ષણની પોતાની રાક્ષસી લીલામા બાળીને ભસ્મ કરી દીધી. શેષ રાત્રિ ઉઘાડી આંખે, વ્યથિત હૃદયે રડતાં રડતા દેવબાએ કાંટાની જેમ ખુંચતી સરદારની શય્યામાં માંડમાંડ વીતાડી.

પ્રભાત થયું. વાઘના પાંજરામાથી છુટતી છુટે તેવી રીતે સરદારની મલિન શય્યા છોડી દેવબા ઉભી થઇ ગઇ. ચોધાર આસુએ રડતી, જમીન પર આંખો રાખી સરદારને નમી તે બોલી.

"હવે આપનું વચન પાળો, સરદાર, મારાં ભાઇને છોડી મુકો."

પશ્ચાતાપ કે દયા જેવી લાગણીઓ જેણે કદિ અનુભવી નહોતી તે સરદાર હજુએ કામની ઘેનભરી આંખે રડતી કુમારિકા તરફ જોઇ રહ્યો અને બોલ્યોઃ "છોકરી, તારા ભાઇ ઉપર તેને બહુ હેત લાગે છે. એને જોવાની તને બહુ ઇચ્છા લાગે છે. ભલે, જો, પેલી બારી ઉઘાડ, એટલે તરતજ તારો ભાઇ તને દેખાશે."

આવેશથી દેવબા બારી પાસે દોડી. જોસથી ધક્કો મારીને બારીનાં બંને બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં, અને સામેજ આંગણામાં નજર કરી. ક્યાં ? રાજમહેલના આંગણામાજ વીરસિંહનું શબ ફાંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું તેના ઉપર.

કરપીણ દૃશ્ય દેવબાએ જોયું. આવેશ ને લાગણીઓ ઠરી ગયાં. ન સમજી શકાય તેવું પરિવર્તન ! શાંત મૂર્તિ સરીખી તે ફરી. એક સ્થિર ને વેધક દૃષ્ટિ તેણે સરદાર તરફ નાખી. એ દૃષ્ટિમાંથી તણખા ઝર્યા. સરદાર દાઝી ઉઠયો. વીજળીનો આચકો લાગે તેમ આંચકો ખાઇ તે ઉભો હતો ત્યાંજ પછડાઇ પડયો. ને તેજ ક્ષણે બારીએ ધબાકો થયો.*

* કેટલાક વખત ઉપર પસ્તીના કાગળના ઢગલામાંથી લગભગ ફાટી તુટી અવસ્થામાં આ રસિક વાર્તા મને મળી આવી. કેટલાક પાન પણ ખોવાઇ ગયા હતાં ને મુળ લેખકનું નામ પણ મળી શકયું નથી.

—સંપાદક.

મારી નોંધપોથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૦ થી]

છે, 'નિવેદન'માં પહેલે પોતેજ 'પૂર્વે દરબારમાં કવિ, પંડિત અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન અને આશ્રય મળતાં' એવું વાક્ય છે, તે "विनाश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः । એ સંસ્કૃત વાક્ય પરથી લીધેલું છે. પાને ૭ મે આમ વાક્ય છે; "આમ માનસિક શ્રમ ઓછો નહોતો" તે હમણાંજ અમે એક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં વાંચેલા 'Thus he suffered mentally' નું સ્મરણ કરાવે છે. પુનશ્ચ હરિઃ ૐ' એ લેખમાં નું 'પણ એ વીશે બીજે કોઇ પ્રસંગે' એ વાક્ય Robert E. Benchley કૃત 'Of all Things' નામના પુસ્તકના ૧૨૧મા પૃષ્ટ પરના "Some time I'm going to have him paged" નું ભાષાંતર હોય એમ નથી લાગતું? "વસન્ત"નો રજતોત્સવ એ લેખમાંનું પૃ. ૧૭મા પરનું વાક્ય,-'આપણો માનસિક ખોરાક આજે "છાપાંઓ" ને "માસિકો" છે'- "Newspapers and Magazines supply the necessary food for our intellectual feast" એ એક માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થએલા વાક્ય પરથી 'તફડાવ્યુ' છે. પૃ. ૧૦૫ પર આપેલો દાખલો "All men are mortal, Socrates is a man; Socrates is mortal" તો પ્રો. આતસુખશંકર ત્રિવેદીના 'લોજીક'માંથી અક્ષરશઃ ઉતાર્યો છે! આવા તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અપહરણ એવું ખુબીથી કરવામાં આવ્યું છે કે જેનું વાચન અતિ વિશાળ હોય તેજ એ પકડી શકે. અમુક એક પુસ્તકમાંથી નહીં, પરંતુ જુદી જુદી ભાષાના જુદા જુદા પુસ્તકોમાંથી, વાક્યોના ટુકડાઓ લઇ લઇને ભેગા કર્યા છે. પ્રત્યેક લેખકની ફરજ છે કે કયો શબ્દ એણે કયાંથી લીધો છે તે દર્શાવવું; અને એમ કરીને કોઇનું પણ ઋણ અસ્વીકૃત રહેવા દેવું નહીં. દાખલા તરીકે નીચે અમે એક કંડિકા આપીએ છીએ.

લૌકિક (વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૭૩) દૃષ્ટિએ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧). વીચારતાં ('ગુજરાત,' ૧૯૮૪ માઘ) માલમ (નર્મદાશંકરનો શબ્દકોશ) પડે છે ('નવચેતન,' ૧૯૮૪, પૌષ) કે ('સ્મરણસંહિતા') મનુષ્ય (આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોષ) મુઓ (ગં. સ્વ. અંબાલક્ષ્મી). તથાપિ (પ્રો. દૂરકાલકૃત 'થોડાંક છુટાં ફુલ') મનુષ્ય (આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોષ) કદી ('પંચતંત્ર'નું ભાષાંતર) આત્યંતિક (શાંકરભાષ્ય) વિનાશ (૧૪ મી ફેબ્રુઆરીનું 'હીંદુસ્તાન') પામતો ('એ ઘડી મોજ' તા. ૧૧-૩-૨૮) નથી. (મારો દેણદાર).

એકંદરે આ સ્મારક ગ્રંથ ઉત્તમ કોટિનો ગ્રંથ છે છતાં આવાં અપહરણોથી એ કલુષિત થએલો જોઇને અમને અત્યંત ગ્લાનિ ઉપજે છે.

•

'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૩-૩-૨૮ સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશ કંપની લિમિટેડ, રાણપુર (બી. એસ. રેલ્વે)

'સૌરાષ્ટ્ર'ના અન્ય અંકો કરતાં આ ખાસ જુદો નથી-અલબત્ત, લખાણ ને તારીખ હંમેશ કરતાં જુદાં છે. અવલોકનકારો માસિક ને સામાયિકના મુખ્ય વિભાગ તરફ હંમેશાં દુર્લક્ષ કરે છે. એ મુખ્ય વિભાગ તરફ તેઓ દૃષ્ટિક્ષેપ પણ કરતા હશે કે નહીં તેની પણ અમને શંકા રહે છે. આથી 'સૌરાષ્ટ્ર'ના અન્ય વિભાગનું વિવેચન ન કરતાં અમે અહીંઆં

એના પ્રધાન વિભાગ–જાહેરખબરો–નુંજ વિવેચન કરીશું.

એકજ પત્રમાં આવું અનુપમ વૈવિધ્ય, શૈલીનું વૈવિધ્ય, છપાઇનું પણ વૈવિધ્ય એમાંની જાહેરખબરોમાં માલમ પડી આવે છે. વસ્તુની પસંદગી દૈનિક જીવનના વિષયોમાંથીજ કરવામાં આવી છે. અત્યારના લેખકો અદ્ભુત, જીવનને અજાણ્યા વિષયો પસંદ કરે છે તેના કરતાં આ જાહેરખબરના લેખકોએ ચર્ચા માટે જે જીવનના નિત્ય પરિચયના વિષયો પસંદ કર્યા છે તે અમને વધારે અસરકારક લાગે છે. પોતાની ધારેલી કન્યકા ન મળવાથી અમુક પુરુષે આપઘાત કીધો: એના કરતા મદ્રાસ વોચ કંપનીમાં પાંચ રુપીઆની ' રીસ્ટવોચ ' મળે છે ને તે લેનારને બીજી વીસ વસ્તુઓ ઇનામમાં મળે છે એ અમે વધારે માનીએ છીએ; એટલુંજ નહીં, અમને એમા રસ પણ વધારે પડે છે. " તાકાત, તાઝગી ને તંદુરસ્તી માટે દ્રાક્ષાસવનું સેવન કરો " એ વાક્યના પદલાલિત્ય આગળ ' પડે છે, રડે છે, જડે છે, નડે છે ' એ લીટી અમને છેક કચરા જેવી લાગે છે. " તનમનનો શ્રમ કરનારાં ! તમે વાપર્યું કે ? " એ પ્રશ્નથી અમારા હૃદયમાં જેટલી ઉત્કંઠા જાગે છે તેના શતાંશે પણ નાયક નાયિકા સાથે પરણ્યો કે નહીં તે જાણવાની ઉત્કંઠા અમને થતી નથી. " દર રવિવારે વૈદ્યરાજ અમદાવાદથી મુંબાઇ આવે છે " એ વાંચીને દર રવિવારે અમને મુંબાઇથી અમદાવાદ જવાનું મન થાય છે. અસલ લાટ કયા પ્રદેશને કહેતા તે અમે જાણતા નથી, તેમજ જાણવાની અમને પરવા પણ નથી. એ જ્ઞાનના કરતાં "તમારા મહેમાનો ને મિત્રોને સારી એ. કે. ચાહ પીવાડશો તો તેઓ ખુશ થશે અને તમારી મહેમાનગીરીનાં વખાણ કરશે" એ જહાંગીર બ્રધર્સે આપેલું જ્ઞાન અમને વધારે ઉપયોગી લાગે છે.

કેટલીક જાહેર ખબરો અત્યંત રસમય, કેટલીક ઉપયોગી માહીતીથી ભરેલી, કેટલીક પ્રશ્નાત્મક, કેટલીક નિંદાત્મક, કેટલીક અદ્ભુત શૈલીવાળી, કેટલીક સામાન્ય વિષયોનું અસામાન્ય વર્ણન કરતી, કેટલીક સામાજિક, કેટલીક આર્થિક, કેટલીક નૈતિક તો કેટલીક રાજકીય; એમ વિધવિધ જાતની ને વિધવિધ ગુણોવાળી જાહેરખબરો એ આ અંકનું ખાસ ભૂષણ છે. અને આવા તદ્દન જુદા વિષયો હોવા છતાં રસક્ષતિ જરા પણ થતી નથી.

છતાં સર્વગુણસંપન્ન તો કૈં પણ હોતું નથી. આમાંએ કલમની કચાશ ક્યાંક ક્યાંક જણાઇ આવ્યા વગર રહેતી નથી. લેખકનો હાથ હજી નથી બેઠો, સિદ્ધહસ્ત લેખક થતાં એને હજી ચાળીસ પચાસ વર્ષો જોઇશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે નીચેની જાહેરખબર જુઓ.

"જોઇએ છે–વણિક વિધવા અથવા કન્યાને ઉત્તમ તક. માસિક રુ ૩૫) ની આવકવાળા ખાનદાન કુટુંબના વણિક યુવાનને લગ્ન માટે કુટુંબની સુશિક્ષિત ને યુવાન વણિક વિધવા અથવા કન્યા જોઇએ છે. લખો— "

આ પત્રમાં આવી બે ચાર જાહેરખબરો છે. એ જાહેરખબરોના લેખકને આકર્ષક શૈલીમાં, રસિકતાથી ભરેલું લખતાં આવડતું નથી. ઉપલુંજ લખાણ કૈંક નીચે મુજબ કર્યું હોય ને તેને નાના મોટા 'ટાઇપ'માં છાપ્યું હોય તો વાચકપર તેની અસર કેટલી બધી થાય !

ઉત્તમ તક

કોને ?
વણિક વિધવાને–
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની ઇચ્છા કર્યાં કરતાં હશો. પણ તમને કોઇ ઇચ્છે છે તે જાણો છો ? જાણવું હોય, જાણીને માણવું હોય તો લખો—

ઘણીજ ઉત્તમ

પ્રભુતામાં પગલાં
પાડવા માંગે છે.
એક
વ ણિ ક યુ વા ન
સંસ્કારી ને ખાનદાન,
કમાતો ને રૂપવાન,
મહીને મહીને
રૂ પી આ પાં ત રી સ
જેનું શરણું શોધે છે,
એ યુવાનને જોઇએ છે.
પોતાની સાથે એક
પ્રભુતામાં પગલાં પાડનારી.

ઉત્તમ તક

કોને ?
વણિક કન્યાને–
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની ઇચ્છા કર્યાં કરતાં હશો. પણ તમને કોઇ ઇચ્છે છે તે જાણો છો ? જાણવું હોય, જાણીને માણવું હોય તો લખો—

બોક્સ **A**. c/o આ પત્ર.

ભદ્રંભદ્ર: લેખક ત્રિ. અંબારામ નિ. કેવળરામ અવટંકે મોદકીઆ પ્રકાશક: સર રમણભાઇ નીલકંઠ.

આપણા સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો ઘણાં ઓછાં લખાયાં છે, પરંતું આવું ચરિત્ર લખવાની હજી સુધી કોઇએ હીંમત કરી નથી.

જીવન ચરિત્રો હંમેશાં આદર્શભુત વ્યક્તિઓનાંજ લખવામાં આવે છે. જે જે વ્યક્તિનાં જીવનચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં હોય છે તે વ્યક્તિઓનાં અસામાન્ય બુદ્ધિ વૈભવ, અલૌકિક હૃદયશુચિતા ને અપૂર્વ અધ્યાત્મિક સંપત્તિનું વર્ણન એક સરખુંજ કરાએલું હોય છે. આથી એક વ્યક્તિનું વર્ણન બીજી વ્યક્તિને સર્વાંશે લાગુ પડી શકે છે. ઉમ્મર અને જનિભેદને અંગે ઘટતો ફેરફાર કરી લઇએ તો એક જીવનચરિત્ર બીજા બંધાના જીવનચરિત્ર તરીકે ચાલી શકે.

પરંતુ ભદ્રંભદ્રનું ચરિત્ર તો આપણા ચરિત્ર ગ્રંથોનાં સાહિત્યમાં જુદીજ ભાત પાડે છે. પ્રથમ તો ભદ્રંભદ્ર મહાપુરુષજ નથી. મહાપુરુષ નથી એટલુંજ નહીં પણ સામાન્ય પુરુષ પણ નથી–અધમ કોટિનો મનુષ્ય જંતુ છે ! અધમ એટલે દુષ્ટ, ચોર, લંપટ. ખુની એવો નહીં. એવો થવાની એનામાં શક્તિજ નથી—પરંતુ વ્યસની, ગુમાની, ખ ઉંચ઼ો અને ભોટ, ટુંકામાં જેને આપણે 'ઢ' કહીએ છીએ તેવો.

આવા ક્ષુદ્ર પુરુષનું જીવનચરિત્ર આલેખવાનો વિચાર માત્ર અંબારામનેજ સુઝે! એ અંબારામ કોણ છે તે અમે જાણતા નથી. ગ્રંથના પ્રસિદ્ધ કર્તા સર રમણભાઇએ તેની ઉંમર તથા ઉંચાઇ એ બેજ જણાવ્યાં છે. બીજું કે નહીં તો એની પહોળાઇ પણ જણાવી હોત તો સારું થાત. એ ભદ્રંભદ્રનો પરમ ભક્ત છે. અંધશ્રદ્ધાળુ છે ને મહામૂર્ખ છે.

મહામૂર્ખ અંબારામ પામર ભદ્રંભદ્રનું જીવન ચરિત્ર લખે એમાં નવાઇ નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય તો સર રમણભાઇ જેવાએ એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે જાણીને થાય છે. શું અંબારામની એમના પર શેહ પડી ? એમણે અંબારામને

ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવું જોઈતું હતું કે આવા પુસ્તકને તો બાળીજ નાખવું જોઈએ. આપણામાં આવી હીંમત નથી. તેથીજ દર વર્ષે હજારો કચરા જેવાં કાવ્યો, નિર્માલ્ય નાટકો અને નૈતિક ભાવના વિહોણી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે ઇંગ્લાંડમાં એક લેખકે પોતાના પિતાને પોતાની કવિતાનું હસ્ત લિખિત પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. વાંચીને પિતાએ કહ્યું: 'આના કરતાં તો તું મરી ગયો હોત તો સારું !' સર રમણભાઈએ અંબાગમને આવોજ જવાબ દેવો જોઈતો હતો. સર રમણભાઈ ઉત્તમ કોટિના વિવેચક છે......

દુર્ભાગ્યે સર રમણભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા છે. એટલે અમે એ વીશે ઝાઝું લખતા નથી. 'ભદ્રંભદ્ર' નો દ્વિતીય ભાગ, પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયા પછી ઘણો લાંબો વખત એ જીવ્યા તો પણ એમણે પ્રગટ નજ કર્યો તે પરથી સહેજે ધારી શકાય કે એમણે પોતાની ભુલ જોઈ હશેજ અને ઇશ્વરે એમને દીર્ઘ આયુષ્ય બક્ષ્યુ હોત, તો પોતાના ઘરથી ઘણે દૂર કોઈક મેદાનમાં જઈને 'ભદ્રંભદ્ર' ની બધી નકલો એમણે બાળી મુકી હોત ! અમને આશા છે કે એમના વારસો એમની એક અંતિમ ઇચ્છા પુરી પાડશેજ.

તા. ૧૦-૩-૨૮.

ગયા 'ગુજરાતી'માં એસ્પેશીઆનું રેખાચિત્ર આપ્યું છે ને એ લેખમાં વચ્ચેના મોટા બ્લોક-માં વાંચકને કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા છે.

'ગુજરાતી'કારને વાચકની સલાહ લેવી પડે છે, તેમને પ્રશ્નો પુછવા પડે છે તે જાણીને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે

એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તેનો જવાબ લખવાનુ મને ક્ષણભર મન થયું. પરંતુ એવા કોઇ બીજાના ઘરની અંગત બાબતમાં માથું મારવું ઠીક નહીં એમ ધારી હું આખરે મુગોજ રહ્યો. એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તે સાહિત્ય વિ-ષયક નથી રાજકીય નથી, પરંતુ એમના અંગત હોય એવું વધારે લાગે છે. સુશિક્ષિત છતાં પતિની સ્વાધીનતામાં રહેતી ન હોય એવી સ્ત્રી મારી કે ગુલામ થઈને રહે પણ ઢોર જેવી હોય તેની સ્ત્રી મારી એ એમના પ્રશ્નોનો ભાવાર્થ છે.

'ગુજરાતી'કાર કદાચ સ્ત્રીની પસંદગીના વિષયમાં તરત નિર્ણય નહીં કરી શકતા હોય. પરંતુ તેથી તેમને આવી રીતે જાહેરમાં પોતાની અશક્તિ કબુલ કરવી પડે છે તે જોઈને મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. મારી તો એટલીજ સલાહ છે કે જો તમને જાતિ તરીકે સ્ત્રીવર્ગ તરફ ખાસ અણગમો ન હોય તો પછી તમે ગમે તે સ્ત્રી પસંદ કરી લેશો તો વાંધો નહીં આવે. પછી આપની મરજી !

પરંતુ એમાં વાંક પેલી એસ્પેશીઆનો છે. એ જન્મી હતી બહુ કમનસીબ ગૃહોના યોગમાં. યુરોપમાં પણ એને ન્યાય મળી શક્યો નહીં, તો હીંદુસ્થાનમાં તો ક્યાંથીજ મળે ? ગમે તેટલી હોંશીઆર હોય, ગમે તેટલી કલાનિપૂણ હોય, ગમે તેટલી શુદ્ધશીલા હોય છતાં એનું નામ એસ્પેશીઆ હતું તેજ એની અધમતાનો ખ્યાલ આપવા પુરતું નથી ? એક એને વખોડી ને બીજાએ વખાણી. ભલે ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓને એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની અજોડ જનની ભાસે. પણ જગતમાં હંમેશાં વખોડનારાજ સાચા ગણાયા છે ને ગણાશે ઇશ્વરની પણ એવી-જ ઇચ્છા હતી કે એસ્પેશીઆએ ભારત વર્ષમાં નીહાળવું નહીં; તો બીજી એસ્પેશીઆ એ ઉત્પન્ન કરત નહીં; બીજી એસ્પેશીઆ ઉત્પન્ન કરત તો વડોદરામાં 'વસંતોત્સવ' ઉજવવાનો પ્રસંગ લાવત નહીં. પ્રસંગ લાવત તો મો. લીલાવતી મુનશીને એસ્પેશીઆ વીશે બોલવાની પ્રેરણા કરત નહીં, તેમ કરત તો લાંના વિદ્યાધિકારીને પ્રમુખ થવા દેત નહીં, 'રીપોર્ટરો' પામે બંને એસ્પેશીઆનુ એકીકરણ થવા દેત નહીં.

પણ 'કોઇને મુછો ઉગત તો એ મારો કહે-વાત' જેવી વાત કરવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે 'ગુજરાતી' જેવા પત્રમાં આવા ક્ષુદ્ર પ્રશ્નો જેને લીધે પુછવા પડ્યા તે એસ્પેશીઆનો જેટલો વાક કાઢીએ તેટલો ઓછોજ છે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી.]

ચારે તરફ લોકો ભરાઇ ગયા; સામાન્ય લોકોની દૃષ્ટ સામે બેસી ગઇ. શંખનાદ થઇ રહ્યો.

બધાં શાંત થઇ ગયાં.

સરસ્વતીના મંદિર આગળ વક્રનાસ ને ધનનંદ અને બે બીજા આવ્યા. સરસ્વતીની પૂજા કરી બકરાનું બલિદાન આપ્યું. લોકોએ જય જયકાર ઉચાર્યો. બંદીજનોએ પ્રશંસાઓ ગાઇ. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વચન કહ્યાં. નરેંદ્રદેવ ને વક્રનાસ પાછા તેમના ગૃહમાં ગયા અને પાછા વાજિંત્ર વગડ્યાં. પાછો શંખનાદ થયો અને શાંતિ પ્રસરી.

બે ગદાધરો સામાન્ય રીતે દશ માણસ હોય તોજ ઉંચકાય એવી મોટી ગદા લઇને આવ્યા. મગધના એ બે વિશ્વવિખ્યાત ગદાધરો હતા.

તેમનું દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. બે નાલિકા સુધી નિઃશબ્દ જનસમૂહ એકી ટસે જોઇ રહ્યો. બંને મહારથીઓ કલ્પના કલ્પી ન શકે એવું દારુણ યુદ્ધ કરી રહ્યા; અને છતાં બેમાંથી કોઇને આંચ આવી નહીં. નરેંદ્રદેવ આંભિને પોતાના બળની પ્રશંસા સંભળાવી રહ્યા. આખરે તેમણે આજ્ઞા કરી. ગદાધરો પ્રણામ કરી વીરમ્યા. નંદે તેમને શીરપાવ આપ્યો અને લોકોએ 'જય જય' શબ્દોએ તેમને વધાવ્યા.

પાછાં વાજિંત્ર વાગ્યાં અને લોકોમાં કોલાહલ શરુ થયો. ખાવાનું તૈઆર થઇ ગયું હતું. નરેંદ્રદેવ, આંભિકુમાર ને વક્રનાસ જમવા માટે અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગૃહમાં ગયા.

સંનિધાતા પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં જમવા ગયા. સુનેત્રાના પતિને મૈનાકીએ જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું હોવાથી તે પણ આવ્યા. બધા જમવા બેઠા. ગૌરીએ આશા રાખી હતી કે સેનાજિત આવશે; પણ તેને ભાન આવ્યું કે નરેંદ્રદેવ જમે ત્યારે અંતઃપુરના સેનાધ્યક્ષે ત્યાં હાજર રહેવુંજ જોઇએ. આશા નષ્ટ થઇ. સામાન્ય લોકોને રાજાનાં પકવાનો ખાવાનો લાભ મળવાથી ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહીં.

પાછાં વાજિંત્ર વાગ્યાં ને લોકો પોતપોતાને સ્થાને આવી બેસવા લાગ્યા. નરેંદ્રદેવ ને આંભિકુમાર પણ પોતાને સ્થાને પાછા આવ્યા. સંનિધાતા તેમની પાસે ગયા. સુનેત્રા ને તેના પતિ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં ગયાં.

ગૌરી મૈનાકી જોડે એકલી રહી—અને પૂજ્ય ભાવથી આ દેદીપ્યમાન અપ્સરાને નીરખી રહી. મૈનાકી જોતી હતી. અને વારનવાર ગૌરીને કોઇ ઓળખાવતી હતી કે કૈં સમજાવતી હતી.

"આ પેલા ગૃહમાં કોણ છે ?" ગૌરીએ એકદમ પુછ્યું.

"એ ગણિકાનો પ્રેક્ષાગૃહ છે. પેલી કોશા"—

"હા, મેં ઓળખી," ગૌરીએ કહ્યું ને નીસાસો મુકયો. તેને તેનો ભાઇ સાંભર્યો.

"આ પેલો સીતાધ્યક્ષ" મૈનાકીએ કોશા પાસે બેઠેલો એક રાજપુરુષ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. "એ કયાંથી? હંઅ. એ તો નરેંદ્રદેવે કોશાને એને સોંપી છે."

શરમની મારી ગૌરી નીચું જોઇ રહી. કોશાએ પણ તેજ વખતે મૈનાકી અને ગૌરીને જોયાં. અને એક દાસીને બોલાવી કંઇ સંદેશો કહ્યો.

હજુ નાટયપ્રયોગ શરુ થયો નહોતો એટલે તે દાસી ચોગાનમાં થઇ મૈનાકીના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ આવી. થોડી વારે એક મૈનાકીની દાસી

પોતાની શેઠાણી પાસે આવી.

"દેવી ! બહાર એક દાસી ગૌરીદેવીને સંદેશો કહેવા આવી છે." ગૌરીને લાગ્યું કે મેનાજિતનો સંદેશો હશે. તે સહર્ષ ઉઠી.

"જા" સમજીને મેનાકીએ કહ્યું.

ગૌરી પાછલે બારણે ગઇ. કોશાની પેલી દાસી ઉભી હતી. "કેમ?" ગૌરીએ અધીરાઇથી પુછ્યું.

"દેવી ! તમારો ભાઇ શોધવા જેને ત્યાં તમે ગયાં હતાં તેણે એક પ્રાર્થના કરી છે."

"કોણ કો—"

દાસીએ મોઢા પર આંગળી ધરી. "હા. તમે તેની પાસે યાચના કરી, તેવી એ અત્યારે કરે છે."

"શી ?"

"એને મેનાકીદેવીને મળવું છે."

"અરર–પણ—"

"કોણ મળવા માગે છે ?" મેનાકીએ પુછ્યું. દાસીએ મેનાકીને ઓળખી ને પ્રણિપાત કર્યા.

"કોશા."

"મોકલ" મેનાકીએ આજ્ઞા કરી; "ને આ પાછલા ખંડમાં બેસવા કહેજે."

ગૌરી અજબ થઇ. મેનાકી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી કોશાને મળે ? તેને ખબર નહોતી કે મેનાકી હવે રાજનીતિના પાઠ પઢતી હતી. થોડી વારે પાછો શંખનાદ થયો. અને લોકો શાંત થઇ ગયા. અંધારું થવા લાગ્યું હતુ. મંદિરના ઓટલા પર પાંચસો મશાલચીઓ મશાલ લઇ ગર્ભદ્વારની બે તરફ ઉભા રહી ગયા હતા.

એ બેનીવચ્ચે ઉઘાડા ઓટલા પર 'દક્ષયજ્ઞ' ના નાટક શરુ થતો હતો. લોકો એકચિત્તે જોઇ રહ્યા હતા.

સૂત્રધારે નાંદી બોલવા માંડી.

એક દાસીએ આવીને મેનાકીના કાનમાં સંદેશો કહ્યો; એટલે તે ઉઠી, ગૌરીને બેસવાનું કહી તે બાજુના ખંડમાં ગઇ.

એ ખંડમાં એક દીવેલનો દીવો બળતો હતો. મેનાકીએ જોયું. સામે કોશા ઉભી હતી.

"દેવી ક્ષમા કરો ! મારા જેવીને તમારી પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. પણ દુઃખની મારી આવી છું." ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

સખતાઇથી મેનાકીએ જોયા કર્યું.

"દેવી ! આપ જાણતાં હશો. મારું હત-ભાગિનીનું નશીબ ફુટ્યું છે."

"શું છે ?"

"સ્થૂલભદ્રદેવ જતા રહ્યા." કોશાએ ધ્રુસ્કું ખાધું.

મેનાકી બોલી નહીં.

"ને અમારાથી રાજઆજ્ઞા ઉથાપાય નહીં. નહીં તો દેહાંત દંડ થાય. નરેંદ્રદેવે સીતાધ્યક્ષને મારે માટે મોકલી આપ્યા છે."

મેનાકી તિરસ્કારથી મુંગીજ રહી.

"મને બચાવો. હું પતિત છું–પણ માનવ જાત છું–સ્ત્રી છું. દેવી ! તમે સ્ત્રી છો. હું શુદ્ર છું–પણ મારી વહારે ધાઓ. નરેંદ્રદેવને આપના પતિ મારફવે કહાવો ને આજ્ઞા રદ કરાવો. સંનિધાતાનું નરેંદ્રદેવ માનશે. સ્થૂલભદ્ર સીવાય મારે બધા વર્જ્ય છે."

"એ મારું કામ નહીં" મુખ ફેરવી મેનાકીએ કહ્યું.

"દેવી ! દેવી !" કોશા પગે પડી. "તમારા સીવાય કોઇ એ કરી શકે નહીં. સંનિધાતા સીવાય કોઇ નરેંદ્રદેવને સમજાવી શકે નહીં. મને જીવન–મારો ધંધો–શ્વાસ ને પ્રાણ અકારાં થયાં છે. મને મદદ કરો. મારો ઉદ્ધાર કરો."

મેનાકીએ ગર્વથી ડોકું ઉચું કર્યું. પતિત સ્ત્રીઓની વહારે ધાવાનું તેનું કામ નહોતું. તેણે

એક ડગલું ભયું"—ને વિચાર આવ્યો. તેની આંખો ચમકી ને તે પાછી ફરી. "કોશા નરેંદ્રદેવ નહીં માને તો શું કરશે ? !"

"સીતાધ્યક્ષનો પ્રાણ લઇશ કે મારો આપીશ." કોશાએ દ્રઢતાથી કહ્યું.

"નરેંદ્રદેવને તું કેમ મળતી નથી ?"

"મળી, પણ ના કહે છે. વક્રનાસ મજાક કરે છે."

"ત્યારે એ નહીં માને." મૈનાકીએ કહ્યું.

"કૈં રસ્તો તો બતાવો."

"એક જણ રસ્તો બતાવે તો બતાવે. મારી અક્કલ ચાલતી નથી."

"કોણ ?"

"શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા છે. તેને પુછી જો. કહે છે કે એ સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ છે."

મૈનાકી ચાલી ગઇ. કોશા દિગ થઇ જોઇ રહી ને નીસાસો નાખ્યો ને ત્યાંથી ભારે હૈયે પાછી વળી.

મૈનાકી ગૌરી પાસે ગઇ ત્યારે મનમાં મલકાતી હતી. તે હવે રાજનીતિમાં પ્રવીણ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

—o—

તે રાતે

મૈનાકી પાછી આવી અને થોડા વખતમાં સેનાજિત આવ્યો. ગૌરીનું અંતર હમુહમુ થઇ રહ્યું.

રંગભૂમિ પર શંકર પાર્વતી પ્રેમ કરતાં હતાં. સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. મશાલોના આછા ઉજાસથી પ્રેક્ષાગૃહમાં રમણીય-આછા બહારના પ્રકાશથી મોહક અંધકાર પ્રસર્યો હતો. સેનાજિત આવ્યો ને તેણે મુગટ દૂર મુકયો, તેની આંખો પણ નાચતી હતી. મૈનાકીનાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થએલી ગૌરીને જોઇ તે પળ વાર મુગ્ધ બની ઉભો અને પછી આવી વાતો કરવા લાગ્યો. મૈનાકી ચતુર હતી. તેણે બંનેને થોડું હસાવ્યાં અને સુવાનું બહાનું કાઢી બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ. બે પ્રણયીઓ એકલાં રહ્યાં.

બેમાંથી કોઇ બોલી શકયું નહીં. બહાર પાર્વતીજી પોતાનું રુદન કરી રહ્યાં.

પછી સેનાજિત બોલવા લાગ્યો. તેમના લગ્નમાં પડેલા વિક્ષેપની વાત કરી; પોતાની આશાઓની વાત કરી. ગૌરીએ પોતાની મુશ્કેલી સુચવી. પિતાની જીદ વીશે બે બોલ કહ્યા. સેનાજિતે આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગૌરીથી બોલાઇ ગયું; 'એ આચાર્યજ આડે આવે છે.' ભલી બીચારી નિર્દોષ ગૌરીથી ન કહેવાનું કહેવાઇ ગયું. સેનાજિતનાં ભવાં સંકોચાયાં.

"એજ વચમાં આવે છે. એની દાનત તને પરણવાની છે."

ગૌરી શું કહે ? તે નીચું જોઇ રહી.

સેનાજિત ઉકળ્યો, વિષ્ણુગુપ્ત વીશે જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

ગૌરીને પણ એ વાત ખરી લાગી. એ નહીં આવ્યા હોત તો આ બધી પીડાઓ ઉભી થાત નહીં.

થોડી વાર બંને મુગાં બેઠાં. આચાર્યજ વચ્ચે આવે છે એમ બંનેની ખાત્રી થઇ ગઇ. ગૌરી સેનાજિતના મીઠા, ભાવભર્યા સ્વરની મોહિનીમાં બધું વીસારી પ્રણયઘેલી થઇ. સેનાજિત ગૌરીની હાજરીમાં કર્તવ્ય વીસરી કાલોઘેલો થઇ ગયો. અનિશ્ચિત ભાવિની ચિંતા કરતાં બંને 'દક્ષ

યસ' જોતાં હતાં, બીજી થોડી વાતો કરતાં હતાં, ઘણી વાર મુંગાં બેસતાં હતાં, એક બીજાની પ્રણયઉષ્માથી સચેતન બનતાં હતાં.

સેનાજિતે પોતાનાં કર્તવ્યની પરવા કરી નહીં. આવો લહાવો કયારે મળશે ? તેમાં હાંથમાંથી સરી જતી ગૌરી નજર આગળ હતી ને આવા વાતાવરણમાં—એકાંતમાં. તે સાંજ બેઠો. રાત જવા લાગી. એ પ્રણયીને વખત ગયો તે જણાયો નહીં. સેનાજિત વીસરી ગયો કે રાતે નગરમાં પોતાને ત્યાં જઇ આવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાને ત્યાં પડેલો ભુખ્યો કેદી તો કયાંથીજ સાંભરે ?

મધરાત વીતી ગઇ. કેટલાક પ્રેક્ષાગારોમાં લોકો સુવા માંડયા. ભોંય પર બેઠેલા લોકોએ લંબાવવા માંડયું. નટોના અવાજ ખોખરા થયા. મશાલનાં બળતાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં.

નાટકના રસીઆઓને પણ ઉંઘ આવી. ગૌરી ને સેનાજિતની વાત ખુટી નહીં. બેમાંથી કોઇને ઉંઘ આવતી જણાઇ નહીં.

મૈનાકી સુતી હતી તે ખંડમાંથી એક જુવાન પુરુષ બહાર પડયો. અંધકારમા તે આગળ વધ્યો.

તેને એક બીજો પુરુષ મળ્યો. થોડે દૂર તે ગયા ને બે ઘોડાઓ તૈઆર ઉભા હતા તેના પર બેઠા. બધા મોજમજાહ કરી, ખાઇ ઉંઘતા હતા, કે નાટક જોતા હતા. કોઇએ તેમને જોયા નહીં.

પેલા બે પુરુષોએ નગર તરફ ઘોડા મારી મુકયા. ગુપ્ત મંત્ર ઉચ્ચારતાં, દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડયા; અને પેલા બે જણ સંનિધાતાના પ્રાસાદ તરફ અદ્રશ્ય થઇ ગયા.

થોડે દૂર એક માણસ ઉભો હતો તેના હાથમાં તેમણે ઘોડા સોંપ્યા. અને ઉતાવળે પગે તેઓ સંનિધાતાને પાછલે બારણે ગયા. એક દાસીએ તરત બારણું ઉઘાડયાં ને એ બે જણ અંદર પેઠા.

ઝપાટા બંધ ઉપર જતાં બંને જણે સુકેતુને જોયો.

" સુકેતુ ! " બેમાંના એક જણે કોમળ અવાજે કહ્યું.

" બધું થઇ ગયું. કુમાર અંદર છે. "

" ને આચાર્ય—"

" આ ખંડમાં હમણાં આવશે " સુકેતુએ કહ્યું. સુકોમળ અવાજે પુછનાર દોડતે, અધીરે પગે અંદરના ખંડમાં ગયો. સંનિધાતાના પ્રાસાદના એક સુશોભિત ખંડમાં એક પુરુષ ઉભો હતો નવા આવનારને સાંભળતાં તે પાછો ફર્યો. તે હસ્યો ને હર્ષથી તેણે હાથ લંબાવ્યા " મૈનાકી ! "

નવો આવનાર એક કુદકે તેના હાથમાં જઇ પડયો.

પુરુષ ઉંચો અને સશક્ત હતો. એની આંખોમાં નીખાલસપણું, વિશ્વાસ અને હીંમતની ચમક હતી. તેના ગુંછળાંવાળા વાળ તેના કપાળ પર, તેના ખભા પર નાચતા હતા.

સેનાજિતના ભોંયરામાં આ માણસ નિસ્તેજ દેખાતો. અત્યારે ઉત્સાહથી તે કાંપતો હતો. તેણે મોટે અવાજે કહ્યું: "આખરે તેં મને છોડાવ્યો ખરો. મને ખાત્રી હતી કે તું મારા વિના નહીં રહી શકે." તેણે મૈનાકીને જોરથી દાબી. મૈનાકી સુખની લહેરો અનુભવતી હતી. તેણે આંખો મીંચી પોતાની જાતને ચંપાવા દીધી.

" કુમાર ! " થોડી વારે મૈનાકીએ કહ્યું; " મારે તમારા વગર ચલાવવું પડશે, કારણ કે તમારે હમણાં ને હમણાંજ પાટલિપુત્ર છોડી ચાલી જવું પડશે."

કુમાર હસ્યો અને મૈનાકીને ધસડી પોતે ખાટલા પર બેઠો. મૈનાકી તેના હાથમાંની છુટી

સામે ઉભી. "કુમાર!" તેણે કહ્યું; "અત્યારે ને અત્યારે તમારે અહીંઆંથી ચાલી જવાનું છે."

"કુમાર હસ્યો. "તારે જોઇએ તે કર, હું અહીંઆંથી જરાએ ખસવાનો નથી."

મૈનાકી ગંભીર થઇ. "તમે મશ્કરીની વાત જવા દો. તમને ખબર છે કે તમને છોડવતાં મને કેટલું થયું છે?"

"આખરે હું છુટયો ખરોને!" પગ પર પગ ચઢાવી કુમારે નીરાંતે કહ્યું.

મૈનાકીએ કચવાઇને પગ ઠોકયો; "તેમાં શું વળ્યું? જરા સાંભળજો તો ખરા."

"રાત ઘણી થોડી રહી છે. નહીં તો તને સાંભળવાની મારે કોઇ દહાડો ના છે?"

"કુમાર!" મૈનાકીએ ગાંભીર્યથી કહ્યું; "મશ્કરી ઘણી થઇ સાંભળો. શેષ તમારા સગા થાય છે એટલે તે અહીંઆં છે ત્યાં સુધી તમને નરેંદ્રે કેદ કર્યા. લોકો એમ માને છે કે તમે શીકાર કરતાં કરતાં પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા. એટલામાં અહીંઆં મહાદેવીના ભાઇ આંભિકુમાર આવી પહોંચ્યા. પરમ દહાડે સવારે આંભિકુમાર ને શેષ પાટલિપુત્ર છોડી જવાના છે."

"હા," કુમારે મૈનાકીનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું; "તેમાં મને શું?"

"નરેંદ્ર તમારા પર, મારા પર આંભિ પર અને શેષ પર ઘણાજ ગુસ્સે છે. તમે અહીંઆં હશો તો તમારી જીંદગી જોખમમાં પડશે."

કુમાર હસ્યો. "હું તો જન્મથીજ જોખમ ખેડતો આવ્યો છું."

"સાંભળો તો ખરા," અધીરાઇથી મૈનાકીએ કહ્યું. મૈનાકીની અધીરાઇ જોઇ કુમાર ગંભીર થઇ ગયો. મૈનાકીએ આગળ ચલાવ્યું: "કેમ કયો તમારો પત્તો લાગતો નહોતો. આખરે આંભિકુમારના આચાર્ય પાસે હું ગઇ."

"કોણ વિષ્ણુગુપ્ત–જે પગે ચાલી શકટાલને ત્યાં ગયો હતો તે?"

મૈનાકીએ ચમકીને પુછ્યું: "તમે કેમ જાણ્યું?"

"મને સેનાજિતે કહ્યું હતું. એ વિષ્ણુગુપ્ત શકટાલનો અસલનો શિષ્ય તો નહીં? તક્ષશિલાના કોઇ આચાર્યનો છોકરો છે; નાનો સરખો છે." હસીને તેણે ઉમેર્યું: "મારા પ્રમાણમાં."

મૈનાકીની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહીં, "તમે કયારથી ઓળખો છો?"

કુમારે સ્મરણ તાજું કરતાં કહ્યું: "મને યાદ છે. હું ઘણો નાનો હતો ત્યારે એ છોકરો મને નદીને પેલે તીર મળેલો. શું કરતો હતો તે ખબર છે? એ ત્યાંની બધી દુર્વા ઉખેડી નાખતો હતો. મેં પુછ્યું કે 'આટલી બધી દુર્વા શા કામ ઉખાડે છે?' એણે જવાબ આપ્યો કે 'એક વખત સમિધ ભેગાં કરતાં મારે પગે દુર્વા લાગી ત્યારથી આ બધી દુર્વા ઉખેડી નાખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. મેં એને ગાંડો ધારી કહ્યું કે આ શું ગાંડપણ લાગ્યું છે?' જાણે છે? તેની આંખો ભયંકર રીતે સ્થિર થઇ ગઇ! નિશ્ચલ, કારમા અવાજે તેણે મને કહ્યું: 'છોકરા! ચાલી જા. મારી વાતમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નહીં.' હું એનાથી એક હાથ ઉંચો હતો, દશઘણો સબળ હતો; પણ મારા હૃદયમાં એનો ધાક પેસી ગયો છે. પછી અમે મળ્યા હતા. મેં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે એ ઘણો વિદ્વાન હતો. પણ પછી એ એને દેશ ગયો ને શું થયું તેની મને ખબર નથી. એજ આ વિષ્ણુગુપ્ત હશે."

મૈનાકીના આવાજમાં પણ બીકભર્યું ગાંભીર્ય હતું. "કુમાર! એજ વિષ્ણુગુપ્ત. આવા વિષ્ણુગુપ્તો બે ન હોઇ શકે. અને એની આજ્ઞા છે કે તમારે હમણાં ને હમણાં અહીંઆંથી ચાલી જવું."

"મૈનાકી ! શું કામ ફાંફાં મારે છે ? એવા દશસહસ્ર આચાર્યો મને અત્યારે અહીંઆંથી ઘરની બહાર પણ મોકલી શકે એમ નથી. એવો તે કેવોએક થયો છે કે તેં પણ એનું કહેલું કબુલ કર્યું ?"

"કુમાર! કુમાર! તમે એમને મળ્યા નથી તેમાં એમ કહો છો. શેષ જેવો એને પૂજ્ય લેખે છે. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક જેવો ભયંકર પુરુષ એના પાદ સેવે છે. યમનો પણ જેને ડર નથી એવો શકટાલ નાના છોકરાની માફક એનું કહ્યું કરે છે. વક્રનાસ અત્યારે કાંપી રહ્યો છે અને કાલે સવારે નરેંદ્રની સત્તા ઉથલશે, પછી એ અહીંઆંથી જશે."

કુમારનું હાસ્ય વિશ્વાસવીહોણું હતું. "ગાંડી! તારા પર એણે ભુરકી નાખી છે."

"ના," મૈનાકીએ કહ્યું, "એણે મારી પરીક્ષા કરી. હું તમારે માટે ઘર બહાર ને પ્રતિજ્ઞા છોડવા તૈયાર છું કે કેમ તેની કસોટી કરી; અને મને રસ્તો સુઝાડ્યો."

"મને દેશપાર કરવાનો ?" અવિશ્વાસથી માથું ધુણાવતાં કુમારે કહ્યું.

"હા."

"શા માટે ?"

"તમને પાછા લઈ આવવા માટે."

"કેવી રીતે ?"

મૈનાકી વિપલ વાર ગાંભીર્યથી જોઈ રહી. "તમને મગધને સિંહાસને બેસાડીને."

કુમાર ચમક્યો. તેની મોટી આંખો પણ વધારે મોટી થઈ. તે પાછો અવિશ્વાસથી હસ્યો. "તારો આચાર્ય કેમ કરીને મને મગધને સિંહાસને બેસાડશે ?" કુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

"શકટાલ અને હું અહીંઆં, આચાર્ય ને તમે પરદેશ, એ બે વચ્ચે ધનનંદની સત્તા ને પ્રતાપ બે કચરાઈ જવાનાં."

કુમાર હસ્યો. "મૈનાકી ! આખરે સ્ત્રી તે તો સ્ત્રીજ રહી. ઘેર બેઠાં તને ધનનંદની સત્તાનો શો ખ્યાલ આવે ? તને ખબર છે કે આખું આર્યાવર્ત એને નામે કાંપે છે ? તને ખબર છે કે ભારતના યુદ્ધમાં જેટલું અક્ષૌહિણી સૈન્ય હતું તેથી ત્રણગણું એ સમરાંગણે લઈ જઈ શકે એમ છે ? હું એનો એક સેનાનાયક છું. હું એની શક્તિ જાણું છું."

કુમાર આગળ બોલે તે પહેલાં સુકેતુ આવ્યો. "કૃપાનાથ ! આચાર્ય આવ્યા."

કુમારે બારણા તરફ જોયું. તેને આજ્ઞા આપવાની જરુર નહોતી. વર્ષો પહેલાં દરોનું નિકંદન કાઢતો, શકટાલનો શિષ્ય ઉંમર વધે વધારે પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ દાખવતો, બારણામાં ઉભો હતો.

કુમારના અવાજમાં જરા ક્ષોભ હતો. "કોણ વિષ્ણુગુપ્ત ?"

અમાનુષી તટસ્થતાથી જવાબ આવ્યો: "ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ! હા; હું તેજ."

આચાર્ય ખંડમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

આચાર્ય થોડી વાર જોઈ રહ્યા. તેની સામે ચંદ્રગુપ્ત અજાયબીથી જોઈ રહ્યો. આખરે ધીમેથી આચાર્યે કહ્યું. "કુમાર ! મૈનાકીને ન હોય તો મને ખબર છે. બધું મળી દશ

અક્ષૌહિણી સૈન્ય છે. પણ તને એક ખબર નથી. તક્ષશિલા, કમ્બોજ ને ક્ષુદ્રકમાલવે। આજે. તારા છે. કાલે સવારે કાશી તારું થશે. આચાર્ય શકટાલ અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક મગધના ઘરેઘરમાં જવાલા પ્રગટાવી રહ્યા છે."

"પણ મને સિંહાસન પર—એ શું ?"

"હું કહું છું; તારો સુકેતુ જાણે છે; આ મૈનાકીને ખાત્રી છે."

ચંદ્રગુપ્ત હસ્યો. "અરે આચાર્ય તમે પણ શું બોલો છો ? એમ તે નંદોનું રાજ્ય જવાનું હતું ?"

"કેમ જાણ્યું કે નહીં જાય ?"

ચંદ્રગુપ્ત મુગો રહ્યો. હસીને તેણે પુછ્યું: "એ ન થાય તો"

"એ કેમ ન થાય ? તે હું કલ્પી શકતો નથી." આચાર્યે ઠંડે પેટે કહ્યું.

"અરે પણ હું," કુમારે કહ્યું; "સારી પેઠે કલ્પી શકું છું. તમારી ઇચ્છા શી છે ? આજે હું ખાઇ પી મોજ કરું છું તે છોડી શશશૃંગ શોધવાને નીકળું ?"

"અરે કુમાર !" મૈનાકીએ બોલવા માંડ્યું; –આચાર્યની આંખો સ્થિર થઇ ને તે સ્થિરતા જોઇ બોલતી અટકી પડી.

"મૌર્ય ! ઘણી વખત શશશૃંગ શોધવામાં પણ મહત્તા હોય છે. અત્યારે તું પરાધીન છે, આશ્રિત છે. તને કયારે મારી નાખશે તે કહેવાતું નથી. મૈનાકી તારાથી કયારે વીખુટી પડશે તે કહેવાતું નથી. અને જો મારું શશશૃંગ જડશે તો મગધનું સિંહાસન, મૈનાકીનો હાથ અને સનાતન કીર્તિ ત્રણે મળશે."

"મૈનાકીનો હાથ !" મૌર્યે ચમકીને મૈનાકી તરફ જોયું.

મૈનાકીનું તેજસ્વી મોં ગર્વ અને શરમથી ઝગમગતું હતું. તેણે સુકેતુ તરફ જોયું. સુકેતુ ઉત્સાહથી હસતો હતો.

"હા," આચાર્યે કહ્યું; "મૈનાકીના ગ્રહો ભયંકર છે. એને લલાટે મગધનું મહાદેવીપદ લખાયું છે."

કુમાર હસ્યો. "મારે લલાટે મગધરાજ થવાનું કયારે લખાયું છે ?"

"જ્યારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલશે ત્યારે."

"શી આજ્ઞા છે ?"

"હમણાં ને હમણાં સુકેતુ જોડે જા. એ તારા કેશ કાપી તને ભિક્ષુનો વેષ પહેરાવશે. સૂર્યોદયે કામંદકનો પુત્ર યશ ગૌતમ ઓવારેથી નદી ઓળંગી વૈશાલી જવાનો છે. તેની સાથે વૈશાલી જા."

ચંદ્રગુપ્તની આંખો મજાકમાં હસી રહી. તે પોતાના મનમાં હસતો હોય એમ લાગ્યું. તેણે પુછ્યું: "પછી ?"

"વૈશાલીમાં મૈનાકીનો માણસ તને શસ્ત્ર ને ઘોડો આપશે."

"પછી ?"

તે લઇ નૈમિષારણ્યમાં પ્રમંડકના આશ્રમમાં જઇ મારી વાટ જો. હું પણ કાલે નીકળી આવી પહોંચું છું."

ચંદ્રગુપ્ત એકદમ ખડખડાટ હસી પડયો. તેનાથી હસતું ખળાયું નહીં અને તે ચીંચકા પર બેસી ગયો.

મૈનાકી ને સુકેતુ ગભરાટથી અને આચાર્ય સખતાઇથી તેના તરફ જોઇ રહ્યા.

આચાર્યે પુછ્યું: "તને આ પ્રપંચ લાગે છે ?"

"હું તમને શું બાળક લાગું છું ?" કુમારે પુછ્યું.

"ના. મૂર્ખ લાગે છે. અધમ ગણાતા ભાયાતની આગળ હું અવનિમાં અપ્રતિમ એવું સામ્રાજ્ય ધરું છું, અને મતિમંદ તે ના પાડે છે. ચંદ્રગુપ્ત તું મને સારી રીતે ઓળખે છે. તને મારો મિથ્યાવાદ લાગતો હોય તો તારું દુર્ભાગ્ય."

"મારું દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ધનનંદ રાજાને ઘેર અવતર્યો, હું ભાયાતને ઘેર અવતર્યો. એ રાજ કરે છે, હું મોજ કરું છું."

[આ વાર્તાનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

પાઘડી વિ. ટોપી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૪ થી]

ઉતારવા માટે તેને જ્યારે ઉતારવો હોય તો રસ્તે જતા ટોપીવાળાને તે વીનવી શકશે, પાઘડીવાળાને વીનવતાં સંકોચાશે. રસ્તામાં, સ્ટેશનપર, ગાડીમાં, શાળામાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં મદદને માટે માગણી જેને કરવી પડે છે તેને ટોપીવાળા પાસે જતાં ફાવે છે, પાઘડીવાળા પાસે નહીં. પાઘડીવાળો એટલે દૂરથી નમવા લાયક અથવા તો ડરવા લાયક માણસ ગણાય છે; પાઘડીવાળો સ્નેહથી આકર્ષણ કરતો નથી. તેટલા માટે, ખાસ કરીને તેના મોભાને લીધે પાઘડીવાળો સમાજમાં મહાન અનુપયોગી પ્રાણી છે.

આ પ્રમાણે પાઘડી પહેરાયા પછી તે અમુક અમુક ભાંજગડો ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ, પહેરતાં પહેલાં પણ તે ત્રાસ આપનાર નીવડે છે. પ્રેમાનંદે પાઘડીની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પણ શું બતાવે છે ? જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં, સ્વમાન જળવાય નહીં, મોભ્ભો સ્થપાય નહીં, ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરવાનું માણસને ગમતું નથી. ટોપીને વીશે એવું કશું નથી; ભલે કાર્યસિદ્ધિ શક્ય હોય વા ન હોય, સ્વમાન જાળવવું શક્ય હોય વા ન હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં એ પહેરવી ગમે છે. ટોપીની મૈત્રી સદા 'સર્વ' સંજોગોમાં ફાવી શકે છે; જ્યારે પાઘડીની મૈત્રી અમુક સ્થિતિમાંજ ફાવે છે. उत्सवे व्यसने चैव यस्तिष्ठति स तिष्ठति.। સુખદુઃખની સહાની સાથી તો ટોપીજ; પાઘડી તો મોભાની, ઉચ્ચતાની સાથી છે.

પણ આ ટોપી ને પાઘડીનું વિવેચન આટલેથીજ અટકતું નથી. જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે ટોપી એટલે આશા, ને પાઘડી એટલે નિરાશા: ટોપીવાદ એટલે આશાવાદ ને પાઘડીવાદ એટલે નિરાશાવાદ. પાઘડી બંધારણ, સજ્જડપણા, સંકોચની સૂચક છે. ડહાપણ, નિયમન, સંકોચ, રૂઢિ–એ બધાંની સાથે નિરાશાવાદ બહુ જોડાએલો છે. ટોપી પાઘડીના કરતાં વધારે સારા જીવનવાદનો અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

અરે ! એટલુંજ નહીં, ટોપી વિશુદ્ધતા પણ વધારે સારી રીતે સૂચવે છે. ટોપી ધોવાય છે; પાઘડી કંઈ ધોવાય ? તે તો ઠીક, પણ પાઘડી જાતજાતની હોય છે, ને તેમાંની કેટલીકમાં તો એટલા બધા આંટા હોય છે કે તે કપટી મનુષ્યોના હૃદયની આંટીઓની સ્થૂલ રીતે સૂચક ગણાય છે. પાઘડીવાદ એટલે વ્યવહાર, કપટ, લુચ્ચાઇ; ટોપીવાદ એટલે સરળતા, સ્પષ્ટતા, નિષ્કટીપણું.

ટોપીવાળાઓનું આપણા દેશપર સામ્રાજ્ય છે તે કંઈ અમથું નથી; તે માત્ર બાહુબળનુંજ રાજ્ય નથી. ટોપી એટલે ઉત્સાહ ટોપી એટલે આશા, ટોપી એટલે સગવડ, ટોપી એટલે વિશુદ્ધતા, ટોપી એટલે પ્રામાણિકતા, ટોપી એટલે સસ્તતા: જગતમાં ટોપીનો જય તે નહીં જાણે નીતિ નિયમોનો જય લાગે છે. મને તો એ ઉત્પ્રેક્ષ લગભગ શ્રદ્ધાશીલ બનાવી દે છે.

છતાં પાઘડી હજી જીવે છે. જગત તે ડાહ્યું છે કે ગાંડું ?

નવું સાહિત્ય

---:o:---

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૦ થી]

એ કૃતિકારને પોતાને પણ નિશ્ચિતપણે જણાવવું મુશ્કેલ લાગશે. પુસ્તકના શરુઆતના પ્રસંગો અને પ્રકરણો મોહક છે, ઉત્તેજક છે, આશાવાદી છે. આખરમાં નિરાશાના ઘોષ ધ્વનિત લાગે છે. સ્વપ્નમાં—તે સ્વપ્નમાંજ ! લખનારની પોતાની પણ આજ માન્યતા હશે કે ? જીવનનો ઉપભોગ તેમજ અનુભવ એટલુંજ શીખવે છે કે ? આદર્શનું સ્થાન–પોથી માંહેનાં રીંગણાંનું કે ? માત્ર આજ એક પુસ્તકના અધ્યયનથી આવા આવા અનેક સંભવિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની કોઇ ધૃષ્ટતા કરશે, તો તે લેખક કરતાં પોતાને વધુ અન્યાય આપવાનું સાહસ ખેડે એવો સંભવ છે.

(૨)

લેખક:

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિજ્ઞાન વિનોદ:—લેખક: પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ., બી. એસસી. પ્રકાશક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમીટી તરફથી શ્રી. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. મૂલ્ય: રુ. ૧-૮-૦

લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઘણુંજ થોડુ છે. એટલે આ ગ્રંથ જોઇને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથ વિજ્ઞાનનો મોટો ગ્રંથ નથી. વિજ્ઞાનની સાદી પણ જગતના અનેક નાના મોટા બનાવોનું રહસ્ય સમજાવે એવી વાતોનો નાનો સંગ્રહ-ગ્રંથ છે. અલબત્ત આ સંગ્રહ તદ્દન નવો નથી. પણ છેલ્લાં અગીઆર બાર (ઇ. સ. ૧૯૨૬ પહેલાંનાં ૧૧–૧૨) વર્ષમાં ભાઇ શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જુદાં જુદાં સામયિકોમાં છુટા છુટા આપેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિબંધોના વિષયોની પસંદગી, સામાન્ય કેળવણી પામેલા-ખાસ વૈજ્ઞાનિક કેળવણી ન લીધી હોય, એવા વાંચનાર પણ કંઈક સમજી શકે એવા વિષયોની પસંગ્ગી કરવામાં આવી છે. મતલબ કે વિજ્ઞાનની કોઇ શાખાનું ઉંડુ કે વિશાલ જ્ઞાન આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ નથી પણ પદાર્થોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોવામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને ઉદ્દેશ સફળ રીતે સધાયો છે. એમ નિબંધો વાંચવાથી લાગે છે. દા. ત. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં 'ગુજરાત'માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થએલો અને સ્નેહમુદ્રાની પંક્તિઓથી શરુ થતો 'ધુળ' ઉપરનો નિબંધ જુઓ. વૈજ્ઞાનિક શોધોનાં પરિણામો અતિશય સાદી ભાષામાં આ નિબંધમાં રજુ કરેલાં છે. અને ઋગ્મંત્રોથી તથા કુસુમમાળાની પંક્તિઓથી નિબંધને આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

" માણસને આંખો બે કેમ ? " એ નિબંધ પણ જુઓ. " કેટલી એક જાતની કીડીઓને ૧૦૦૦ આંખો ગણવામાં આવી છે; સાધારણ માખીની આંખમાં ૪૦૦૦ કેટલીએક જાતના

પતંગીઆમાં ૧૨૦૦૦ અને કેટલીએક જાતના બીટલને ૨૫૦૦૦ આંખો હોય છે " (પા. ૧૫૮) એ વાક્ય વાંચીને હંમેશાં કીડીઓ અને માખીઓને સામાન્ય રીતે જોનારાઓને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાકને ગપ લાગે તો નવાઇ નહીં. આવાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન જે નવી દૃષ્ટિ આપે છે તેનો પરિચય કરાવવા માટે ઉપયોગી છે. એથી જીવનમાં નવું ઉંડાણ આવે છે. વિજ્ઞાનની કોઇ પણ શાખાનો ખાસ અભ્યાસ કરવાનું ભાગ્ય કેળવાએલાઓમાં થોડાઓનું હોય છે. પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો પરિચય તો આ જમાનામાં જીવનાર કેળવાએલા લેખાતા બધા માણસોને હોવો જોઇએ. અને આપણી સામાન્ય કેળવણીમાં વિજ્ઞાનને બહુ થોડું સ્થાન છે. વિજ્ઞાનના પાઠો અથવા રસશાસ્ત્ર (Chemistry) વગેરેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાંથી જે અલ્પ જ્ઞાન શાળા પાઠ શાળામાંથી મળ્યું હોય છે તે વ્યવહારમાં પડ્યા પછી તદ્દન ભુલી જવાય છે એટલે ગંભીર રીતે નહીં તો ફુરસદની વખતે વાર્તા તરીકે પણ આવાં પુસ્તકો વંચાય તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ–આપણા પ્રાચીનો જેને શાસ્ત્રચક્ષુ કહેતા તે જરાતરા ઉઘાડું રહે.

આ સ્તુલ ઉદ્દેશથીજ 'સગડી અને હવા' નો નિબંધ સંવાદ શૈલીમાં અને 'હીરા બનાવનાર'ની વાર્તા. મી. એચ. જી. વેલ્સના એક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. કુલ ૧૩ નિબંધોદ્વારા "ખગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Geology) ભૌતિક ભૂગોલ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Physiography), શરીર વ્યાપાર શાસ્ત્ર (Physiology), પ્રાચીન અને અર્વાચીન રસાયન વિદ્યા. ભૌતિક વિદ્યા (Physics) પ્રકાશ વિદ્યા, (Light) ઉષ્માવિદ્યા (Heat) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Psychology) વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં ચંચુપાત કરવામાં આવ્યો છે." એચ. જી. વેલ્સની ઉપર કહેલી વાર્તા અને અને ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્રરાયનાં હીંદુરસાયન શાસ્ત્ર સંબંધી બે ભાષણોના અનુવાદ સીવાય, નિબંધો સ્વતંત્ર અભ્યાસનું ફળ છે.

વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવામાં આપણે ત્યાં મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક શબ્દોનો કોઇ કોષ તો તૈયાર નથી. ને વસ્તુતઃ પારિભાષિક શબ્દો હજી હવે ઘડવાના છે. સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર નાના મોટા લેખો અને ગ્રંથો લખે અને તેઓએ યોજેલા પારિભાષિક શબ્દો બીજા લખનારાઓને સચોટ લાગવાથી, બીજાઓ પણ વાપરવા લાગે, એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો ચલણી સીક્કાઓ થવા જોઇએ. પછીજ એનો કોષ સંભવે પણ આવું વિશાલ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં દેખાતાં તો યુગો જશે એવું લાગે છે. અત્યારે તો જુદા જુદા લેખકો જેમ છુટક લખાણો લખે છે તેમજ છુટા છુટા પારિભાષિક શબ્દો યોજે છે. એક વખત એક અર્થમાં વપરાએલો શબ્દ બીજી વખત એ અર્થમાં વાપરવો જોઇએ એવો આગ્રહ કોઇ રાખતું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં ભાઇ શ્રી પોપટલાલ શાહે પોતે વાપરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો એક કોષજ ગ્રંથાન્તે આપ્યો છે. છેવટે કક્કાવારી શબ્દ સંગ્રહ પણ આપ્યો છે.

આ વિજ્ઞાન વિનોદ વિનોદ ખાતર ફુરસદ વખતે વાંચવાથી વિનોદ થશે એમ ફરી કહેવું પડે છે. અને આ અવલોકન પુરું કરતાં ભાઇ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહને 'વ્યવસાય'માં પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતીદ્વારા વિજ્ઞાનનો યથા સંભવ પ્રચાર કરવાનું ધર્મકૃત્ય ચાલુ રાખવાની વીનંતી કરું તો ધૃષ્ટતા નહીં ગણાય એમ આશા રાખું છું.

એસ્પેશીઆ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

પ્રેરાઇને ક્રીટોબ્યુલસ, પોતે પણ પોતાની યુવાન પત્નીને સુશિક્ષિત શી રીતે બનાવી શકે તે જાણવા ઇચ્છે છે, અને સોક્રેટીસ તેને એસ્પેશીઆની સલાહ લેવાનું સુચવે છે. સર્વ તત્વવેત્તાઓ એના તરફ જે સમ્બહુમાન રીતે જુએ છે તે પરથી પણ માલમ પડે છે કે વિજાતીય સંબંધને લગતા પોતાના પ્રગતિમાન વિચારો માટે, ઘણે અંશે, તેઓ એના ઋણી હતા. આથી, નિર્ણાયક પ્રમાણ ન હોવા છતા પણ, સ્ત્રીને લગતા પ્રશ્ન વીશે કરાએલા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો અને અપ્રસ્તુત નિર્દેશો પરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે દેખાઇ આવે છે કે પ્રાચીન એથેન્સની એ મહાનારી ઇતિહાસમાં નોંધાએલી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હીલચાલની પ્રથમ જનની હતી.

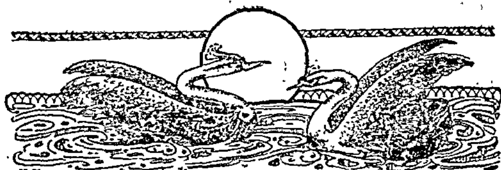
મહાપુરુષોના સંસર્ગને લીધે રાજ્યમા એસ્પેશીઆની સત્તા નિ:સીમ હતી, અને એનું મિત્રમંડળ પ્રણાલિકાવાદીઓનાં દીલ દુભાય એવા વિચારોનો ઉદ્ઘોષ કરતું. આથી જે સખ્ત ટીકાના તીરો એ વિચારનેતાઓ પર વરસાવવામા આવ્યાં તેમાંથી, સ્વભાવિક રીતેજ એ પણ બચી જાય એમ નહોતું. સ્ત્રીત્વના પ્રણાલિકાબદ્ધ પ્રદેશને ઓળંગનાર સ્ત્રી તરીકે એના પર મલિનમાં મલિન નિંદાવર્ષણ કરવામા આવ્યું. એને આ પેરીકલીસરૂપી 'ઝ્યુસની હીરા,' 'ઓનફેલ,' તે સમયના 'હીરેકલ્સની ડીયેનીરા' એવાં એવાં ઉપનામો મળ્યાં. એ પોતાને માટે જેવું સ્વાતંત્ર્ય હક તરીકે માંગતી તેવુંજ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી એની સખીઓ અને શિષ્યાઓની ઘણી સખ્ત નિંદા કરવામાં આવી એણે નીચમાં નીચ હેતુથી પ્રેરાઇ પેરીકલીસને પેલોપોનેશીઅન અને સેમીઅન વિગ્રહો કરવા ઉશ્કેર્યો એમ પણ કહેવાયું. આ વિરોધપક્ષના મુખ્ય કાર્યકર તરીકે પરિહાસિકાલેખકો, તત્વજ્ઞાનીના પક્ષ સામેના આ અતિ ક્રૂર અને અન્યાય્ય નિંદાવર્ષણ માટે કટિબદ્ધ થયા પરંતુ એમનો એકે આક્ષેપ સત્ય હતો એમ કહીશકાય નહીં; અને આ સુંદર, સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર સ્ત્રી તરફ અજ્ઞાન વર્ગની ઇર્ષ્યા અને વિરોધ લક્ષમાં લેતાં એ સર્વ આક્ષેપોનો પરિહાર સહેજે થઇ શકે છે. ઇસ્વીસન પૂર્વેની પાંચમી સદીના એથેન્સમાં, જે સમયે સદીઓ થયાં બંધાએલી સંકુચિત પ્રણાલિકાઓ તોડવાની મનુષ્યોએ શરુઆત માત્ર કરી હતી, તે સમયે નહીં સાંભળેલી હદ સુધીની સ્વતંત્રતા ભોગવતી, તથા પોતાની પ્રતિભાથી શહેરના મોટામાં મોટા પુરુષોનું સન્માન પામતી એક સ્ત્રી નીચમા નીચ પ્રકારની નિંદાનું પાત્ર બને તેમાં કૈં નવાઇ નથી. સોક્રેટીસ કહે છે તેમ તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ એ સદ્ગુણનો અભ્યાસ છે; અને એસ્પેશીઆની પેઠે કોઇ પણ દુષ્ટ સ્ત્રી તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે નહીં.

તત્વવેત્તાઓના પક્ષને પોતાના વિચારો માટે સહન કરવું પડ્યુ. ફીડીઆસ પર ચોરીનું તહોમત મુકવામાં આવ્યું, અને એ કારાગૃહમાંજ મૃત્યુ પામ્યો; એનેકઝાગોરસે, પોતાના પર મુકાએલા આરોપોમાંથી છટકવાને, ઐચ્છિક દેશવટો સ્વીકાર્યો; અને નાસ્તિકતાના આરોપસર એસ્પેશીઆને ન્યાયસન સમક્ષ ઉભી કરવામાં આવી. એ આરોપનો અર્થ એટલોજ હતો કે પોતાના મિત્રમંડળની માફક એ પણ જનતાના અનેકેશ્વરવાદની અવગણના કરી વિશ્વનું સામ્રાજ્ય એકજ સર્જક ચૈતન્ય ચલાવે છે એમ માનતી. પાછળથી એજ અભિપ્રાય ધરાવવા માટે સોક્રેટીસને શહીદ થવું પડ્યું હતું. ન્યાયાધીશો સમક્ષ એને ખડી કરવામાં આવી, અને પેરીકલીસે

એનો બચાવ કર્યો. પ્લુટાર્ક કહે છે કે એણે આંખમાં આંસુ સાથે એનો બચાવ કર્યો; અને લોકોથી પોતાના આ મહાનાયકની લાગણી સામે થઇ શકાયું નહીં એટલે એ છુટી ગઇ.

પેલોપોનેશીઅન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો; પ્લેગે શહેરને નિર્જન બનાવી મુક્યું; પોતાની પ્રિય જનતા અસંતુષ્ટ થઇ ગઇ: પેરીક્લીસના જીવનના અંતિમ દિવસો આમ શોકમાં પસાર થયા. આવા તેજસ્વી સૂર્યનો આવો કરુણ અસ્ત કદી થયો નહોતો. છતાં જીવનની અંત ઘડીએ પણ એના વિચાર પોતાની કોમળમાં કોમળ લાગણીના અધિકારી બનેલા એના બંને પ્રિય વિષયો વીશેજ હતા. મરતી વખતે પેરીક્લીસે કહ્યું હતું: "એથેન્સે એનું ગૌરવ અને એસ્પેશીઆએ એનું સુખ મને સોંપ્યાં છે;" અને એસ્પેશીઆના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ માટે, પેરીક્લીસના જીવન પર એણે કરેલી અસર માટે, અને એથેન્સના એ સુવર્ણયુગમાં એણે બજવેલા ભાગના મહત્વ માટે એનાથી વિશેષ સબલ પ્રમાણ મળી શકે નહીં.

એથેન્સ અને એસ્પેશીઆ–મૃત્યુ પામતા એ મુત્સદ્દીના મનમાં એ સંકળાએલાં હતાં; અને જેમ એણે એકને ગૌરવમયું બનાવ્યું, તેમ અન્યને અમર બનાવી. એસ્પેશીઆને મેળવવાનું સૌભાગ્ય એના જીવનમાં ન લખાયું હોત, એસ્પેશીઆના સાહચર્યે એના સ્વભાવમાં મીઠાશ ન પુરી હોત, એની રાજનીતિ કંઇક અંશે એસ્પેશીઆની સલાહ અને બુદ્ધિ વડે ન ઘડાઇ હોત, એસ્પેશીઆના કલારસિક સ્વભાવથી એની રસિકતા આવી સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી ન થઇ હોત, તો જે કલાકૃતિઓ વડે એથેન્સ અત્યારે જગતમાં ભાવનાના વિષયમાં અલૌકિક આધિપત્ય ભોગવી રહ્યું છે તે કલાકૃતિઓ વડે એ શહેર શણગારાયું ન હોત. સ્ત્રીની અસર જ્યાં સૌથી મહત્વની ગણાઇ છે ત્યાં હંમેશ એ શાંત રીતેજ થઇ છે અને પુરુષદ્વારાજ પ્રવર્તતી બની છે. "વાયોલેટ કુસુમનો તાજ ધારતા એ શહેર' પર એસ્પેશીઆનાં કાર્યોએ જે અસર કરી છે તે માટે એને વિજયમાલા નથી ઘટતી?

થેડાંક રસ-ગીતો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

હોઠ મુકવા હવહણી રહેલા ને દાભડા પછાડતો મુજ તેજોના અશ્વ બારણે ઉભો રાખી તારે દ્વાર ભિક્ષુકની જેમ બેઠો છું.

તારા ઉદ્યોગી ફુલોકોમાંથી માત્ર એકજ વાર તારા કોકિલ કંઠના માત્ર એકજ આલાપની મને ઇચ્છા છે.

ને તારી ઉદારતાનું ગાન ગાતો આનંદથી ઉછળીને હૈયે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ.

× × ×

'મારા દયાહીન રાજા! નીંદરભારે મારા પોપચાં ઢળી જાય છે. હવે મને ઉંઘી જવાની રજા આપ!

તારાં નયનનાં સ્નેહકિરણો, તારાં ચુંબનોનો શરાબ, તારા આલિંગનનો અલૌકિક આનંદ હવે વધુ નહીં. મારા દયાહીન રાજા!

આભને આંગણે ઉષા દેવીએ ક્યારનાએ સુવર્ણ સાથીઆ પુરી દીધા છે, ને સૂર્યરાજનું આગમન થાય તે પહેલાં તો જાગૃત થવું જોઇએ.

રજા આપ મારા દયાહીન રાજા! નીંદરભારે મારાં પોપચાં ઢળી જાય છે.

'પણ કોણ તમને જાગૃત રહેવાને ફરમાવે છે મારાં દયાળુ રાણી?

'નિદ્રાધીન થવાને તો હું તમને ક્યારનોએ વીનવણી કરું છું. પરંતુ તમારે ક્યાં નીંદર લેવી છે? ને તમારી દયા કોઇના પર આવો આળ ચઢાવવામાંજ પુરી થાય છે કે, મારાં દયાળુ રાણી!

તમારી નાજુક તબીઅત ખરાબ થશે. મારી ખાતર હવે નિદ્રાધીન થાઓ. સમયની ચિંતા ન કરો, પ્રેમ ને પ્રેમીઓ અમર છે. મારાં દયાળુ રાણી! સુખેથી આપ નિદ્રાધીન થાઓ.'

'પણ તમારા મધુરા શબ્દે મારી નીંદર ઉડી જાય છે.'

'તો આજ પળથી હું એક અક્ષર પણ નહીં ઉચ્ચારું.'

'પણ તમારા મનોહર મુખડા પરથી હું મારી આંખોને પાછી નથી ખેચાવી શકતી.'

'તો હું મારું મુખ ફેરવી જઇશ.'

'પરંતુ મારી આશા નથી છુટતી.'

'તો એમાં મારો શો વાંક, મારાં દયાળું રાણી?'

× × ×

મહારાણી! મને તમારો સેવકજ થવા દો. તમારો મિત્ર થવાની મારામાં લાયકાત નથી. ને મિત્ર બનીને શરમમાં નીચું મોં રાખી તમારી સાથે અચકાતાં ડગલાં ભરવા કરતાં સેવક બનીને ગર્વથી છાતી ફુલાવી તમારી પાછળ પાછળ ચાલવામાંજ મને વધારે આનંદ મળશે.

મહારાણી! મને તમારો સેવકજ થવા દો.

મિત્ર તરીકે, મારી તૃષ્ણાને હદ નથી.

તમે મને ઘણું અર્પો છો-સર્વસ્વ અર્પી દો છો, મારે કબુલ કરવું જોઇએ; પરંતુ મને તૃપ્તિ નથી થતી; મારું અસંતોષી રસ પ્યાલું કદિ છલોછલ ભરાતુંજ નથી.

એટલેજ મહારાણી! મને તમારો સેવક થવા દો. પછી તમારી અલ્પ ભેટથીએ મને સંતોષ થશે, આનંદ થશે. દુનીઆમાં સૌથી વધુમાં વધુ આનંદ મને તમારી સેવા કરતાં મળે છે.

- પણ મિત્ર તરીકે તમે મારી સેવા સ્વીકારતાં નથી. મને તકલીફ પડશે એવી ખોટી ચિંતા કરી નાહક મારા આનંદ કાર્યમાંથી તમે મને

દૂર કરો છો ને તમે નારાજ ન થાયો એટલા માટે વગર બોલ્યે મારું બધું સુખ જતું કરવું પડે છે. એટલેજ મહારાણી ! મારે તમારા સેવક થવું છે. પછી તો આપની સેવા એ મારી ફરજ ગણાશે.

પ્યારી !

પહેલાં મારું હૃદય અંધારા ઓરડા જેવું હતું. પરંતુ જ્યારથી મને તારો પ્યાર પામવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી એ અંધકાર એ સદાને માટે ટળી ગયો છે. જ્યારે તું પાસે હોય છે ત્યારે તારા સ્નેહદીપથી મારો અંધાર ઓરડો ઝળાંઝળાં થઇ રહે છે. ને મારાથી દૂર જતી વખતે પણ તું મારે ઓરડે તારા વિરહનો તણખો નાખતી જાય છે. એ તારી દયા છે. જો કે એ તણખો મારા ઓરડાને બાળે છે પરંતુ પ્રકાશ આપે છે એટલે મને ગમે છે. એકલ જીવનના અંધકારથી હું મુંઝાયો હતો.

× × ×

પહેલાં હું જાણતો નહોતો કે મારું સુખ ક્યાં સંતાઇ ગયું છે. મેં ધાર્યું કે સુખ જેવી મહાન વસ્તુ સોના રુપા ને ઝવેરાતના ઢગલામાંજ સંતાએલી હોવી જોઇએ.

અથાગ પરિશ્રમ લઇને મેં એ ઢગ મેળવ્યા. પરંતુ એ ફેંદતાં એમાંથી મને નિરાશા ને દુઃખજ મળ્યાં.

ના. મારું સુખ ત્યાં નહોતું.

પછી મેં માન્યું કે એ લોકોની પ્રશંસામાં સંતાયું હશે.

એક પળ પણ આરામ લીધા વગર હું એને પ્રાપ્ત કરવા મથ્યો. પણ જ્યારે મેં એ મેળવી ત્યારે તો મારું દુઃખ અસહ્ય થઇ પડ્યું.

ના. મારું સુખ ત્યાં પણ નહોતું.

ત્યાર પછી એ ક્યાં હસે તે હું કલ્પી ન શક્યો. મારી કલ્પના હારી હતી. છતાં એની શોધમાં હું આમતેમ ભટકતો-અટકતોજ; કેમકે હું ક્યાં જાઉં છું એની મને પોતાનેજ ખબર નહોતી.

એકાએક વીજળીના ચમકારાથી મારી આંખો અંજાઇ ગઇ. એ ચમકાર બે કાળી આંખોમાંથી આવતો હતો, આહા ! એ પ્રકાશમાં હું જોઇ શક્યો-જેને માટે આસમાન પાતાળ એક કર્યાં હતાં એ મારા સુખને ઓચીંતુંજ જોઇ શક્યો. તે બે આંખોમાં સંતાઇ ગયું હતું બે કાળી વિશાલ આંખોમાં !

હા. એ ત્યાંજ હતું !

× × ×

એક પણ ભુલ કર્યાં વગર તારી સન્મુખ સારામાં સારી રીતે હું ગાઇ શકું એટલા માટે મેં મારું ગીત હજાર વાર એકલાં એકલાં ગાયું હતું. પરંતુ છેવટે ઉલ્લાસભેર હું મારી બીન લઇ તારે બારણે આવ્યો ત્યારે મારા પર લેશમાત્ર દયા લાવ્યા વિના ક્રૂર બની તેં એ બંધ કરી દીધું.

'ગવૈયા ! તારું ગીત સાંભળવાનો મને સમય નથી' એટલા તિરસ્કારમાં બોલાએલા તારા શબ્દો મારે કાને પડ્યા ને ભાલાંની જેમ એમણે મારું હૃદય ભેદી નાખ્યું.

પછી તને વિનવણી કરવા હું ઉભો ન રહી શક્યો. મારાં આંસુડાથી પીગળે એટલું કોમળ હૈયું તારું નહોતું. તારે બારણે જાણે જડાઇ રહેલાં મારાં પગલાં બલાત્કારે મેં ઉપાડી લીધાં ને અત્યંત નિરાશાથી ઉપજેલા ગાંડપણમાં વેર આવી મેં મારી નાજુક બીન પણ તોડી નાખી.

તને ભુલી જવા મેં ફરીફરી પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મારો આંખો સ્મૃતિપટ તારી વિધવિધ

તારક સ્મૃતિઓથી ચમકતો હતો. તારા પ્યાર માટેનો મારો અંતરનો તલસાટ તારી પ્રત્યે બેપરવા બનાવી મને સુખીયવા દે એમ નહોતો. ને હજીએ મારાં એ હિંમભાગી ગીતના ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દો મને યાદ આવી જાય છે ને તારી-બેવફાઇ પર મારાથી હૈયાફાટ રડી પડાય છે. ઓ પાષાણુ હૃદયી !

× × ×

હા. હું જાણું છું. તારી પાસે પુષ્કળ બહાનાં છે; કારણુ એકકે નથી. તારી મીઠી જીભ પર અનેક સુંદર શબ્દો ગેડવાઇ રહ્યા છે; અંતરમાં ઉભરો એકકે નથી. તું ઝીણુંઝીણું હસી રહી છે એ પણુ મારા ઉપહાસમાં છે; સત્કારનું હાસ્ય હું પારખી શકું છું.

અંતરમાં લેશમાત્ર સ્નેહ નહીં હોવા છતાં મારા માટે મરી ફીટવાનો ઢોંગ કરનારી ! હું તને ઓળખું છું.

મારા જેવા કેટલાએ દીવાનાને તું આશાના દોર પર નચાવે છે. તારું અભિમાન સંતોષવા તું કેટલાઓનાં જીવન વિષમય બનાવે છે.

બેવફા !

હું તને બરાબર ઓળખું છું. તું ઠગારી છે. દગાખોર છે. વિશ્વાસઘાતી છે. ક્રૂર છે......હું જાણું છું. જાણું છું છતાં તારા વગર મને ચાલતું નથી એજ દુર્ભાગ્ય છે.

દગાખોરી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૬ થી]

પૃથીરાજજીનું મરણ થયું તે કોઇના જાણવામાં આવ્યું નહીં. આ વાતની ખબર વઢવાણમાં પડી ત્યારે પૃથીરાજજીના દીકરા અને રાજાજી વઢવાણમાંથી કુટુંબ-કબીલા સાથે નાસતા હતા અને અત્યારે તેમણે વાંકાનેરના પાધરમાં પડાવ નાખ્યો હતો. વઢવાણનો કીલ્લો સુબાએ કબજે કર્યો હતો.

પોતાના પિતાની દગાખોરીની વાત વીરમને કરતો જોઇ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને ધુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. "ચાલ્યો જા, નીમકહરામ ! અત્યારેજ ચાલ્યો જા ! મારાં બાપનું વાંકુ બોલનારને હું વાઢી નાખ્યા વિના ન રહું, પણ જા, કુતરા ! તારામાં સત્તા હોય તો દગાખોરીનાં કડવાં ફળ મને દેખાડજે અને એટલા માટેજ તમને બાપ-દીકરાને હું જીવતા મુકું છું."

એજ ક્ષણે એ બાપ-દીકરો ચાલી નીકળ્યા.

સરતાનજીએ પોતાની ગોઠવણ પાર પાડી. પોતાનાં માણસોને આસપાસમાં છુપાવી દીધાં, અને પોતે ચાર માણસો સાથે બૈરાંના વેશમાં રાવડીમાં પેસી ગયા. બીજે દિવસે સાંજે એક માણસ સાથે બાબરીઆને ખબર કહાવ્યા કે અમને સુબાનાં માણસો આવીને રંજાડે છે. બાબરીઓ પચીસ માણસોને લઇ વડ હેઠળ આવ્યો, તે વખતે રાવડી તોડીને અને બીજી બાગ-ફોડ કરીને સુબાનાં માણસો ચાલ્યાં ગયાં હોય એવો દેખાવ તેણે જોયો. તેણે રાતોરાત બધાં બૈરાં તથા છોકરાંને ગામમાં પોતાના નિવાસ સ્થાનના એક ઓરડામાંજ લાવીને રાખ્યાં. રાત્રે સરતાનજી, રાજાજી અને બીજાં માણસોએ ઉઠીને પહેલાં ચોકીદારોને, પછી હજુરીઆને અને છેવટે બાબરીઆના આખા કુટુંબને કતલ કરી નાખ્યાં અને પરોઢ સુધી કોઇને કશું જાણવા દીધું નહીં. પરોઢમાં સરતાનજીના પચાસ હથીઆરબંધ માણસો રાજમહેલમાં ચોકી પર બેસી ગયા અને ગામમાં ચોમેર ભય વર્તી રહ્યો. એ રીતે સરતાનજીએ દગાખોરીથી વાંકાનેરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સફળતા મેળવી. તે ઘણીવાર મુછમાં હસીને બડબડતો: "વીરમ ! વીરમ ! દગાખોરીનાં કડવાં ફળ જોવાં હોય તો આવ અને જો."

૨

"હકરાણું ! તમારા બાપ આવા લુખડી બારસ હશે, એની મને ખબર નહીં; નહીં તો આમ એકજ દિવસ જાન રાખીને વીદાયગીરી આપે ખરા ?"

"ઠાકોર !" સરતાનજીની નવપરિણીત વધૂ રાજબાએ કહ્યું : "મારા બાપનો કશો વાંક કાઢશો નહીં; એ વાંક તમારો છે."

"મારો વાંક ! શું મેં ઓરડામાં રહેવાની ના કહી હતી ?" સરતાનજીએ પુછયું.

"પણ મારું તમારી સાથે લગ્ન થયું એમાં કચ્છના રાવનો વિરોધ છે અને વિરોધનું કારણ તમારો કોઇ વીરમદેવ નામનો જુનો સરદાર છે." રાજબાએ પહેલીજવાર ખુલાસો કર્યો.

"વીરમ તો બાર વરસ પૂર્વેનો મારો સરદાર. શું એ કચ્છના રાવની પાસે નોકરી કરે છે ?"

"હા, મહારાજ ! એ વીરમદેવે રાવને ભંભેર્યા, એટલે તેમણે મારું લગ્ન તમારી સાથે ન કરવાની મારા બાપને ચેતવણી આપી. મારા બાપે ઝટપટ પરણાવીને તમને વીદાય કર્યા, નહીં તો કોણ જાણે રાવ શું એ કરત !"

"ઠીક ઠીક-ઠીક, ત્યારે રાવના વિરોધથી

તમારા બાપે અમને એકજ દિવસમાં વીંદાય-ગીરી આપી એ હવે સમજાયું. વીરમ સાથે મારે લાંબુ વેર તો નથી, પણ એને મેં દુભવેલો ખરો અને એ મારો વાંક તમે ગણતાં હશે."

"તમારે કોઇની સાથે વેર હોય અને એ વેર આમ આડું આવે, તેમાં મારા બાપનો શો વાંક? તેમને તો બહુએ હોંશ હતી; પણ રાવની બીક ઘણી, એટલે શું કરે?"

સાંજનો સમય છે. સરતાનજી આડેસર હાથેવાળે પરણવા ગયો હતો. તે પરણીને પાછો વળતાં કચ્છના રણમાં તંબુઓ નંખાવી પોતાના માણસો સાથે રાત ગાળવા રોકાયો છે. સાથે બસો માણસનો રસાળો છે, તેમાં સો ઢાઢીનું એક ટોળું છે અને સો બીજા લડવૈઆ છે. ઢાઢીનું ટોળું તેમના સરદાર લાખા રાઠોડની સાથે થોડે દૂર છાવણી નાખીને પડ્યું છે, અને બીજા માણસો સરતાનજીના તંબુની આસપાસ નાની મોટી રાવટીઓ નાખી પડ્યા છે. અત્યારે પોતાના તંબુમાં સરતાનજી અને રાજબા વાતો કરતાં બેઠાં છે. રણમાં ધીમી ધીમી વાયુની લહરિ વાય છે અને રેતીનાં કણ ઉડે છે. માણસો ભોજનની વસ્થામાં પડ્યા છે, અને ઘોડા તથા બળદોને ચાર નીરાય છે.

અર્ધો પહોર રાત વીતી, ત્યાં તો દૂરથી ઘોડાના હણહણાટ સંભળાયા! રાજબાને ગળે હાથ નાખી દાંપત્ય વિનોદ કરતા સરતાનજીના કાન ચમક્યા. તે એકદમ તંબુની બહાર આવ્યો અને બુમ પાડી: "અલ્યા, અત્યારે દૂરથી ઘોડાના હણહણાટ શાના સંભળાય?"

"બાપજી! કોઇનાં ઘોડાં આવતાં લાગે છે!" એક રજપુતે જવાબ આપ્યો.

રાજબાએ રાવના વિરોધની વાત કહી હતી એટલે સરતાનજીને વહેમ આવ્યો કે કદાચ એ રાવનાંજ માણસો હશે. તત્ક્ષણ તેણે બુમ પાડી.

"અલ્યાઓ, તૈઆર થઇને રહો; વખત છે ને કોઇ દુશ્મનનાં માણસો હોય; જાઓ, લાખા રાઠોડને કહો કે એમના ઢાઢીના ટોળાને લઇને અહીં આવે."

જોત જોતામાં રાવના સો ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે રાજબાને એમને પાછી સોંપો, નહીં તો લડવા તૈયાર થાઓ. સરતાનજી કરડો ઝાલો રજપુત પોતાની સ્ત્રીને પરાયા હાથમાં સોંપવા તૈઆર થાય એ સંભવિત નહોતું. વળી—

> થાપો શક્તિ માતનો, ઝાલા કેરી ઢાલ,
> તેનો વાંકો વાળ, કરનારો દેખ્યો નહીં.

આવાં વચનો સાંભળીને શક્તિમાતાના શ્રદ્ધાળુ ઝાલા રજપુતો મુઝવણને વખતે પણ પાછા હઠવાનું સમજતાજ નહીં. રાવના માણસો કરતાં સરતાનજી પાસે વધારે માણસો હતાં. એટલે તેને કૈં ચિંતા પણ નહોતી. તુરતજ મારામારી શરુ થઇ, પણ સોરઠના ઘોડાઓ રેતીમાં કામ આપી શક્યા નહીં. અને કચ્છનાં ઘોડાં ટેવાએલાં હોવાથી રાવનાં માણસો જીતમાં હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રાઠોડ પોતાના ઢાઢીના ટોળાને લઇને આવ્યોજ નહીં અને સરતાનજીએ લાખાના પડાવ તરફ બહુએ માણસોને દોડાવ્યા પણ સંદેશો લઇ જનારાએ કોઇ પાછા ફર્યા નહીં. સરતાનજીએ જાણ્યું કે લાખાએ દગો કર્યો, પણ હવે શું થાય? તેનાં માણસ મરાઇ ગયાં હતાં, કેટલાક ઘાયલ થયા હતાં અને છેવટે તે પણ ઘાયલ થયો. છાવણીમાં કોઇ કોઇનો ભાવ પુછે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી.

મધરાત થવા આવી એટલે એક જુવાન કચ્છી સરદાર ઘુમતો ઘુમતો સરતાનજીની પાસે આવ્યો, તેના હાથમાંની બળતી મશાલના અજવાળામાં તેણે સરતાનજીને ઓળખ્યો અને

તેની પાસે તે બેઠો. "કેમ ઠાકોર મને ઓળખો છો ?"

સરતાનજીએ શક્તિહીન નેત્રે તે જુવાનને ઓળખવા શ્રમ લીધો પણ તે ઓળખી શકયો નહીં. જુવાન બોલ્યોઃ "બાપુ ! હું વીરમદેવનો પુત્ર ભોજોજી !"

"તું ભોજો ? ઠીક. તારા બાપે વેર વાળ્યું, ભોજા !"

"સરતાનજી બાપુ! અમારે વેર વાળવું હોત તો હું તમારા બસો માણસોની પાછળ સો માણસો લઇને ન આવ્યો હોત ! વેર તો વાળ્યું છે બાબરીઆએ !"

"બાબરીઓ કયાં છે ?" સરતાનજીએ ચમકીને પુછ્યું.

"તમારા ઢાઢીનો સરદાર લાખો બાબરીઓ. દેવા બાબરીઆનો ભત્રીજો !"

"હેં !"

"હા, ઠાકોર ! દગાખોરીનો બદલો એણે દગાખોરીથી લીધો, તે જોયું ? દગાખોરીનાં કડવાં ફળ એવાં હોય !"

સરતાનજીનો દમ બંધાઇ જવા લાગ્યો. એટલામાં રાજબા ઘાયલ થએલા સ્વામીને શોધતી હાથમાં મશાલ લઇને ત્યાં આવી. ભોજાએ તેનું કાંડું પકડયું. સરતાનજીએ કહ્યુંઃ "ભોજા ! થોડી દયા કરીશ ?"

"કહો ઠાકોર !"

"રાણીને હું લાખાને બોલાવવા મોકલું છું, ત્યાં સુધી તું પકડીશ નહીં."

"ભલે, બાપુ !"

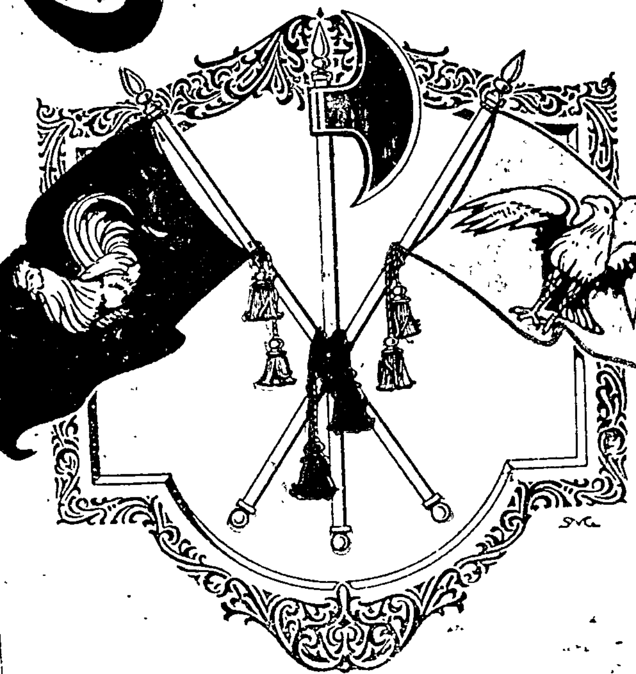
સરતાનજીએ લાખાને તેડવા માટે રાજબાને મોકલી. રાજબા લાખાને સમજાવીને તેડી લાવી. તેને જોતાંજ સરતાનજીનાં રોમ ઉભાં થઇ ગયાં. દુર્બલ હાથમાં તલવાર પકડી તેણે લાખા ઉપર ઘા કર્યો. લાખો ઘવાઇને પડયો અને બોલ્યોઃ "હું ચીકર નહીં, ઠાકોર ! પણ તમે કરેલી દગાખોરીનો મેં તમને બદલો આપ્યો છે !" એમ કહેતાં લાખાએ પણ સરતાનજી સામે ઘા કર્યો અને સરતાનજી બે શુદ્ધ થઇ ગયો. રાજબાને પકડી ભોજો ચાલતો થયો.

થોડીવારમાં ઢાઢી લોકો આવ્યા. સરતાનજી મરણનાં ડચકાં ભરતો હતો. ઢાઢીને લાખા બાબરીઆની દગાખોરીની ખબર નહોતી. એટલે તેમણે પોતાના રાજાની આવી દશા થએલી જોઇને બહુ કલ્પાંત કર્યું. સરતાનજીએ તેમને ઇશારતથી સુચવ્યું કે—તમે રાવનાં માણસોની પાછળ જઇ રાજબાને પાછી મેળવો; ઢાઢી લોકો ગયા, રાવના માણસો સાથે લડયા રાજબાને પાછી પણ લઇ આવ્યા. પણ રાજબા અને સરતાનજીએ એક બીજાને જોયાં, તેજ ક્ષણે સરતાનજીનો આત્મા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો. રાજબા તેની પાછળ સતી થઇ. ઢાઢી લોકોએ પણ ત્યાંજ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી. વાંકાનેરનું ચોટું ફરીથી કોઇ જોઇ શકયું નહીં.

આજે એ રણનો પ્રદેશ "સરતાનજીના રણ" ને નામે ઓળખાતો સાંભળીએ છીએ.

———:o:———

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ.

લવાજમ: હીંદુસ્તાન: રૂ. ૮. દેશાવર: રૂ. ૧૦. છુટક નકલ: રૂ. ૧.

ઠેકાણું:—"ગુજરાત" કાર્યાલય, મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

આ 'ગુજરાત' ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોઢીખાના, વડોદરા મધ્યે પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોઢીખાના, વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા. ૨૧-૪-૨૮

.: વૈશાખ ૧૯૮૪ની અનુક્રમણિકા :

—ચિત્ર દર્શન—

— સાહિત્ય સૂચિ —

લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. છુટક નકલ : રૂ. ૧.
: તંત્રી ખાતુ : ૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. :: ગુજરાત :: વ્યવસ્થા ખાતુ : મોદીખાના રોડ, વડોદરા

દિલ્હીના ઇતિહાસની પ્રેમ ને શૌર્યભરી રોમાંચક સચિત્ર નવલકથા.

શરૂઆતથી અંત સુધી વિવિધ રસથી ભરપુર

લેખક રા સાદીક **સુલ્તાના રઝીયા** ચિત્રકાર રા ગોરક્ષકર

ઉપોદ્‌ઘાત લેખક સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

અલ્તમશ ખાનદાનની ઇતિહાસ મશહુર વીર મુસ્લીમ મહીલા— સુલ્તાના રઝીયાના જીવનની પ્રેમ, શૌર્ય, અને રોમાંચ ભરી ઘટનાઓ આ પુસ્તકમાં આલેખવામાં આવી છે રઝીયાની ઉદારતા, વીરતા અને રાજકાર્ય કુશળતાનો એમાં આબેહુબ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે દરેક પ્રકરણો એક બીજાથી ચઢીઆતાજ છે એક વખત વાંચશો તો ફરી ફરી વાંચવાનું મન થશે

અયુબ અને યાકુબના સાહસ કર્મો, ભયંકર યુદ્ધ, મિત્રધર્મનો પરિચય, કુસિદાની કપટજાળ, ઝોહરાની દુષ્ટવૃત્તિ, અને તેની વફાદારી, બેહરામ ડાકુની ભેદી હીલચાલો, વઝીર મેહરામખાનની એશ માની એ સઘળા બનાવો તમોને પહેલાથી છેવટ સુધી રોકી રાખશે એટલુંજ નહીં તુર્ક સરદાર અલ્તુનીયાના પરાક્રમો અને સુલ્તાનાનું અજબ સંજોગો વચ્ચે થએલુ ખુન કરુણા ઉપજાવશે.

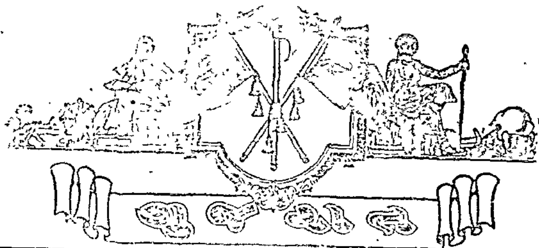
દરેક પુસ્તકાલય અને ઘરમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ

ઐતિહાસિક ગ્રંથ

દ્વિરંગી પાકું પુઠું ગ્લેઝ કાગળ, સુંદર છપાઇ અને ચિત્રો છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૩ા.

આજેજ લખો : **ધી મુસ્લીમ પબ્લીસીટી કંપની.**

એમ પી. બારીઆ બીલ્ડીંગ, ૭ પાયધુની—મુંબાઈ. ૩.

પુસ્તક ૧૩] વૈશાખ ૧૯૮૪ [અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

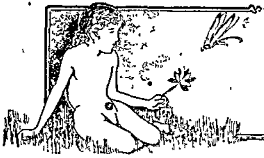
ઉગતી પ્રજાને

સમાજ
કે ધર્મે
ઘડેલાં બીબાં-
માં રહી નિશ્ચેતન
ઢીંગલીઓ બનશો
મા. તપથી શક્તિ મેળ-
વજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ
મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્ય-
દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવન-
માં રસ કેળવી ઉલ્લાસ અનુભવજો; અને
આમ ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો—
શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,–
કોઇનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના,
ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય
તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા સર્જાવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

પરીએ રાજકુંવરીને... ..કોઇ રાજકુમાર મળશે નહીં.

પા પી ષ્ટા

લેખક :
રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ
ચિત્રકાર :
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

—o—

"બાપુ ! રડો નહીં; હું તમારી મા થઇશ."

સુધાકરે ઉંચું જોયું. વિપુલ અશ્રુધારાના અનેકરંગી પડદા પાછળથી તેને ચાર વર્ષની નાની બાલાનું મુખ નજરે પડયું. એ નિર્દોષ મુખ ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવતા ભાવોમાં કેવળ અનુકંપા અને વાત્સલ્યજ નહીં પરંતુ ગાંભીર્ય સુદ્ધાં જોઇ શકાતાં હતાં. એ મુખાકૃતિમાં સુધાકરની થોડા કલાક ઉપર વિદેહ થએલી પોતાની પ્રિય માતાના ચહેરા સાથેનું સામ્ય તે ઘડીભર નીહાળી રહ્યો. તીવ્ર વેદનાના આવેગ વચ્ચે અશુદ્ધ અને માર્દવભર્યાં વાકયોએ સુધાકર સચેત થયો, તેણે આ જનનીપદધારિણી એકાકી પુત્રીને આલિંગન કર્યું.

ડૉકટર સુધાકર ઉસરડ નામે નાના ગામના એક બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો. ઉસરડના શ્રીમંત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિજનોના તિરસ્કાર વચ્ચે, સહાધ્યાયીઓની ઇર્ષ્યા વચ્ચે, અતિવત્સલ માતાની વહાલસોઇ મહેનતને લીધે, પોતાની બુદ્ધિશક્તિને લીધે, આગ્રહી મનોવૃત્તિને લીધે તે ખુબ ભણ્યો. ડૉકટરોની પરીક્ષામાં સૌથી મોખરે રહ્યો અને વધારે અભ્યાસ માટે તે યુરપ ગયો. બત્રીસ વરસ સુધી માતાપુત્ર વચ્ચે વિરલ સ્નેહસંબંધ ટકી રહ્યો. તે યુરપથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની માતાના છેલ્લા મનોરથોની પૂર્ણાહુતિ થઇ. ડૉ. સુધાકરના પાછા ફર્યા પછી થોડાજ વખતમાં તેની માતા સ્વર્ગવાસી થઇ. જ્ઞાતિજનોએ તેમનો સુધાકર પ્રત્યેનો દ્વેષ પુરેપુરો આ પ્રસંગે ખાલી કર્યો. બત્રીસ બત્રીસ વરસ સુધી જીવનના આધાર સમી માતું મૃત્યુ સુધાકરને મોટામાં મોટો આઘાત હતો. લોકો ઉપર ક્રોધ, પ્રકૃતિ રચના ઉપર અવિશ્વાસ અને માતાનું મુખ ફરી નહીંજ જોઇ શકવાની પ્રતીતિની નિરાશા એ સર્વથી સુધાકર ક્ષુબ્ધ હતો તે વખતે તેના સંતપ્ત મન ઉપર અમૃતધાર જેવા શબ્દો પડયા: 'બાપુ રડો નહીં; હું તમારી મા થઇશ.'

સુધાકરે આ પછી બે નિર્ણયો કર્યા. તે બન્ને તેની આ પુત્રી વીશે હતા. સુધાકરનું લગ્ન તો કયારનું થઇ ગયું હતું. તેના વીલાયત ગયા પછી આ પુત્રીનો જન્મ થયો હતો. અને હજી તો 'બાપુ'ને થોડાજ દિવસથી તે ઓળખવા શીખી હતી.

એ બંને નિર્ણયો તેણે જીવન પર્યંત પાળ્યા. અથવા એ પૂર્ણ કરવામાં તેણે પહેલાં પોતાની પત્નીની અને પછી પોતાની આહુતિ આપી. તેણે એક વીલ કર્યું હતું. તેમાં તેની પુત્રી પ્રજ્ઞાને પોતાની બધી અતુલ સંપત્તિ આપી હતી. તેની દેખરેખ રાખવાને ઉસરડના એક વકીલ ગોવિંદજી

શેઠને વર્ષાસન મળવાનુ હતુ તેને જ્ઞાતિના આ-ગ્રહીઓથી દૂર રાખવાની હતી અને ઉસરડના નાના બગલામા તેની એક વૃદ્ધ દાસી સીવાય બીજા કોઇને રહેવાનુ નહતુ. પરિણામે એકજ દાસીના સીધા રક્ષણ નીચે અને અનેક જુદા જુદા ટ્રસ્ટી ઓની દેખરેખ નીચે પ્રજ્ઞા ઉછરી ભણી તેની બાવીસમી વર્ષગાઠ આવી

૨

વીરમગામનો પોર્ટર આશ્ચર્યથી એ બાઇ સામે જોઇ રહ્યો "પણ બા મારી પાસે પરચુરણ નથી"

"ન હોય તો કંઇ નહીં. તુ રાખ"

પોર્ટરને લાગ્યું કે બાઇ કાં તો છુપાવેશમાં કોઇ મહારાણી છે અથવા કોઇ દીવાની છે તેણે ફક્ત એટલુજ કહ્યુ હતુ કે તેની ઘરડી માને મદદ કરવા જવાની ઉતાવળ હોઇ બાઇએ ડબ્બામા જલ્દી બેસી જવુ પણ ઝડપ કરવાને બદલે બાઇએ પોર્ટરે ઉચકેલી સુટ કેસ પોતાના હાથમા લઇ લીધી અને પોર્ટરને એક રુપીઓ આપ્યો પોર્ટર છતાં પણ ઉભો રહ્યો એટલે બાઇએ તેને રજા આપી, "જગ્યા હુ શોધી લઇશ, તુ જા" પોર્ટરે બાઇના ચહેરા સામે ફરીથી જોયુ, અને તેને એ ચહેરો મોહક ગણીને ભમતો લાગ્યો તેની ખાત્રી થઇ કે તે મહારાણીજ હતી તે બબડયો "રાણી સાહેબ! ગરીબનું બોલ્યુ ચાલ્યુ માફ કરજો, અમે આપણા છોરું કહેવાઇએ મારી કસુર માફ કરજો"

"જો તું જરાપણ વધારે વાર રોકાઇશ તો હુ ગુસ્સે થઇશ તુ જા"

પોર્ટર ગયો અને લગભગ ત્રીસેક વરસની એક યુવતી સ્ત્રીઓના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા તરફ ગઇ જેવી તે બેસવા જતી હતી તેવીજ એક યુવાન અને સુદર, દુખી દેખાતી સ્ત્રી એ ડબ્બામાથી ઉતરી મુસાફરોની ગીર્દીમા ઝડપથી અદ્રશ્ય થઇ ગઇ

ડબ્બામા બેઠા પછી થોડીજ વારે ગાડી ઉપડી. અને પ્રજ્ઞાકુમારી એકલી પડી.

દોઢ વરસ મુસાફરી કર્યા પછી આજે તે પાછી ફરતી હતી તે દરમીઆન અનેક સ્થળે તે ભમી, અનેક દશ્યો જોયા પણ એ શ્રમ પછી પણ તેનું ભાવિ તો એકાકી રહેવાનેજ સર્જાયુ હતું તેને સ્ત્રી મિત્રો કેળવણી બુદ્ધિ અને વારસામા મળેલ ચારિત્ર્યબળના વૈધમ્યને લીધે ન હોતા તેને પુરુષ મિત્રો નહોતા કેમકે કે કોઇનુ વર્ચસ્વ સ્વીકારવા તૈઆર નહોતી એટલે દોઢ વરસ પહેલા જીવનમા જે શુનકાર લઇને તે ગઇ હતી તેમા જરાપણ ફેરફાર કરી શકી નહોતી.

એ શુનકાર પણ તેને કેવો દુર્દમ્ય લાગતો હતો ? તેની બાવીસમી વર્ષગાઠને દિવસે ગોવિંદજી શેઠ સીવાય કોઇ આવ્યુ નહતુ કોઇને. પત્ર નહતો સવારના પોતાની એકલવાઇ દશા માટે તેણે એકાદ અશ્રુ પણ પાડયુ; કેમકે તેનું સ્મરણ કરનાર જગતભરમા કોઇજ નહોતુ અને તે દિવસે એ એકાંતભાર તેને અસહ્ય લાગ્યો આખા દિવસ દરમીઆન તે જયા જયા ફરી ત્યા ત્યા તેને ગમગીન બનાવનારા સ્મરણોજ તરી આવ્યાં તેની માતાની આહુતી, તેના પિતાનુ મૃત્યુ, એ બન્નેની યાદ આપનાર જગ્યામા તો તેનુ જીવન નિરસ થઇ જશે એમ લાગ્યુ

તેને મુસાફરીએ નીકળવાનો ખ્યાલ આવ્યો. ઘણા લોકો મુસાફરી કરતા હતા તો તે પોતે શા માટે ન કરે? પરેશા તેને જરા ખારતી લાગી, પણ તે તો નવીન દેશો જોવાનાં પ્રલોભનથી ચાલી ગઇ. તેણે નિર્ણય કર્યો તેને બીજેજ દિવસે ઉપડવાનું ઠરાવ્યુ જ્યારે તેણે તેની દાસીને વાત કરી ત્યારે તે ડેમનાઇ ગઇ ગોવિંદજી શેઠના વૃદ્ધ નગજમા તો એ વિચાર સુદ્ધા બરાબર ઉતર્યો

નહીં પણ પ્રજ્ઞા તો નિશ્ચય કરી ચુકી હતી અને તે ઉપડી.

સ્ટેશન ઉપર બે ચાર વૃદ્ધ પુરુષો અને બેત્રીજ સ્ત્રીઓ તેને ઓળખતી હતી. એક ડોસીએ ઉદ્‌ગાર કર્યોઃ " છકેલ." એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થે

" બાપુ! રોઆ નહીં; હું તમારી મા થઇશ."

ગોવિંદજી શેઠને ખુણામાં લઇ જઇને માહીતી આપી કે " કળજગ આવી ચુક્યો છે. " આ સત્યના સમર્થનમાં પ્રજ્ઞાને જતી બનાવી ઉમેર્યું કે ' નહીં તો આવું ન બને.'. આ બધું પ્રજ્ઞાએ સાંભળ્યું છતાં તે મુસાફરીએ ગઇ; અને હવે દોઢ વરસ પછી તે પાછી ફરતી હતી. મુસાફરીથી તેનાં ભવ્ય સ્વપ્નો વિનષ્ટ થયાં હતાં, માત્ર કોઇ સુંદર સ્મરણો રહ્યાં તે પણ માત્ર જગ્યાઓનાં; માણસોનાં નહીં. તેના હૃદયમાં તો હજીએ સુનકાર ભર્યો હતો, જે અદ્ભુત જાદુની ભુરકીથી માનવના જીવનમાં ઉલ્લાસ આવે, માધુર્ય આવે તે જાદુ હજી તેને અજાણ્યો હતો. તેને જીવનમાં કેવળ વ્યર્થતાનાજ ભણકાર વાગતા હતા.

હવે પાછું ઘેર જવું અને જળી ડોશી સાથે જીવન પાછું ફરી શરુ કરવું! પ્રજ્ઞાની દાસી જડાવ એ વયથી નહીં પણ સંજ્ઞાથી ડોશી હતી. અને તેની આ નાની શેઠાણી જેને તેણે બાલ્યકાલથી ઉછેરી મોટી કરેલી તેની ઉપર હૃદયથી આફ્રીન હતી. પ્રજ્ઞા જડાવની આ ભક્તિથી અજાણ નહોતી. અને તેની પત્રા શેઠાણીને જોઇ કેટલી ખુશી થશે તેની મનમાં કલ્પના કરીને આનંદ પામતી. જડાવ હમેશાં તેને પત્રા

કહેતી અને રજપુતાનાના ઇતિહાસમાંથી કોઇક વાર સાંભળેલી એક કથામાં પોતાની અલ્પ શક્તિઓથી નવા નવા રંગો પુરીને કેવી રીતે પન્નાએ એક રાજકુમારને પાળી પોષી મોટો કરેલો તેની વાત વારંવાર કહેતી પ્રતાને એ વાર્તાઓ યાદ આવી છેક બાળક રાજકુમાર, રમતો રાજકુમાર, હસતો રાજકુમાર મોટો થતો રાજકુમાર વગેરે અનેક વસ્તુઓ તેને યાદ આવી તેનું પોતાનું ? બાળક કેમ ઉછેરવું એના ઉમંગથી ઘરમાં કેટલો ઉલ્લાસ વધે એ સર્વ મીઠી કલ્પનાઓના મધુર સ્વપ્નોમાં તે પડી ગઇ

૩

લલિતા ડુસ્કે ડુસ્કે રડતી હતી

શીહોરના જાની કુટુંબને રાણા કુટુંબ સાથે વેર હતું અને એક આગલા વેરની માફક તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો પહેલા બંને કુટુંબો વચ્ચે અસીમ સ્નેહ સંબંધ હતો અને એ સંબંધને ચિરસ્થાયી કરવા માટે એક કુટુંબે પોતાની કન્યા લલિતા બીજા કુટુંબમાં આપી અને વેવાઇને માંડવેથી કલવડના ઝઘડા મંડાયા વલ્લભરામ જાનીને સંતાનમાં એક પુત્રી લલિતા જ. વલ્લભરામને એક ભત્રીજો હતો તેણે તો વલ્લભરામની મીલકતને હાથ સુદ્ધાં ન અડાડવા ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એટલે વલ્લભરામની બધી મીલકત લલિતાના પુત્રને સુપ્રત થાય તેમ હતું તેવામાંજ કજીયો ઉભો થયો અને એ કજીયામાં ધૂનરૂપે લલિતાને પુત્ર આવ્યો. લલિતાના સાસરીઆ એ નવા મહેમાનને દુશ્મન રૂપે જોતા હતા વલ્લભરામના દૂરના સગાઓની આ નવા પરોણાથી પૈસાદાર થવાની છેલ્લી આશા ભાંગી પડી હતી લલિતાના સગા પાસે તેના પુત્રને ફરી પરણાવવાનું એકમાત્ર સાધન જતુ રહ્યું હતું એ બધાનો ઉપાય એટલોજ હતો કે કાં તો લલિતાએ મરી જવું અથવા તેના પુત્રે મરી જવું

લલિતાનો બાળક મરી જવાના કશા પણ આશારૂપ ચિહ્નો બતાવવાને બદલે દીર્ઘજીવી થશે એવી ખાત્રી આપે એટલો તંદુરસ્ત હતો અને વેરથી અંધ થએલ ન હોય તેની ચક્ષુઓને તરત આકર્ષણ કરે એટલો સ્નિગ્ધ, ગૌર અને મનોહર હતો તે આખો વખત જાણે તેને માથે ભય હોયજ નહીં એમ હસ્યા કરતો તેના પ્રત્યેક હાસ્ય સાથે લલિતાનું હૃદય ચીરાઇ જતું લલિતા અથવા તેનો પુત્ર એમાંથી એકનો વિનાશ કરવો જ પડે તેમ હતું અને તે માટે તૈયારીઓ ચાલતી હતી

તેવામાં લગ્નો કરવાની ઋતુ આવી પહોંચી અને એક જાન ગુજરાત તરફ જવાની હતી તેમાં લલિતા અને તેના પુત્રને પણ જવાનું ઠર્યું પરદેશમાં નાનાં બાળકો ઘણીવાર કોલેરાથી બહુ સહેલાઇથી ગુજરી જઇ શકે છે અને લલિતાના બાળકનું પણ કાળ ચોઘડીઉં હતુ એવું ભવિષ્ય જોશીએ પહેલેથીજ ભાખ્યું હતું લલિતાને જવું પડ્યું, પણ ક્ષણે ક્ષણે તેના કે તેના બાળકના મૃત્યુના વિચારે તે કંપી ઉઠતી ઘણા ઘણા વિચારોથી તેનું નાનું મગજ ભર્યા પછી તેને દૂર દૂર આશાનું એક અંકુર દેખાયું. જો બાળક તેની પાસે રહે તો તેનો વિનાશ ચોક્કસ હતો તેને પોતાને પણ બચાવવામાં આવશે એવો ભરોસો ન હતો તેના મરણ બાદ બાળકના દુ:ખો કેટલા અસહ્ય થશે તેનો તે ખ્યાલજ કરી શકતી ન હતી તેને બાળકને દૈવની દયા ઉપર છોડી દેવાનો વિચાર થયો વિચારમાં ને વિચારમાં વીરમગામ સ્ટેશન આવ્યું. લલિતા એક સેકન્ડ કલાસના ડબાને ખાલી જોઇ તેમાં દાખલ થઇ અને ગભરાટીઆ અક્ષરે એક નાની ચીઠ્ઠી લખી તેમાં બાળકનું નામ સતુ છે,

તે બ્રાહ્મણ છે અને જેને તે હાથ પડે તે તેને સ્નેહથી પોષે એ ત્રણ વાતો હતી. અને ફરી દુધ પાવા માટે એક શીશી મુકી બાલકને શાલમાં તેણે લપેટ્યું. તેવામાં એજ ડબ્બામાં કોઇ ઉતારુ આવતું હોય તેવી શંકા પડી. અને લલિતા જેવી ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીર્દીમાં ઝડપથી અદરય થઇ તેવીજ એક તંદુરસ્ત બાલા પોતાના હાથમાંજ પોતાની બેગ લઇને એ ડબ્બામાં ચઢી.

એમનાર સ્ત્રીજ છે એ ભાને લલિતાને સંતોષ થયો.

૪

"અહોહો; પ્રજ્ઞાબહેન! ક્યારે પુછીએ." ધોળા જંકશને એક વૃદ્ધ થતા જતા ગૃહસ્થે ગામડાના મધુર આવકારભર્યા સ્મિતથી પ્રશ્ન કર્યો

"આવો ગોવિંદજી કાકા, હજી હમણાંજ ગુજરાતમાં આવી અને હવે ઉસરડ જાઉં છું."

"તમો તો બહુ ફર્યાં! દેશમાંથી બહાર પણ કેટલા બધા મહીના તમે રહ્યાં. મારી ખાત્રી છે કે સાત આઠ મહીના તો થયાજ હશે."

"કાકા આજે અઢાર મહીને હું ઉસરડ ફરીવાર જાઉં છું."

"ઓહોહો અઢાર મહીના! પ્રભુ! પ્રભુ! કાળ પણ શો ઝડપથી ફરે છે ના. હજી કાલે સવારે તો જાણે તમે સફરે નીકળ્યાં હો એમ મને તો લાગતું હતું."

સણોસરા આવ્યું અને ગોવિંદજી વડીલે એક ન્યુસ પેપર ખરીદીને વાંચવા માંડયું. પ્રજ્ઞાની પાસે અત્યાર સુધી શાંત પડી રહેલ એક બાલકે આક્રંદથી પોતાની હાજરી જાહેર કરી. પ્રજ્ઞાએ તેને એકદમ તેડી લીધો અને રમાડવા માંડી. ગોવિંદજી શેઠ ન્યુસ પેપરને સ્હેજ નીચું કરીને બાલકને રમાડતી પ્રજ્ઞા તરફ સંતોષ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓથી જોઇ રહ્યા. થોડીવારે તે બાલકને પોતાના હાથમાં લઇને રમાડવા લાગ્યા. અને ગળામાં પહેરાવેલ માળા તરફ નજર ઠેરવી પુછયું: "સ્વીટ–સ્વીટ હેય–પ્રજ્ઞાબહેન! ઘણો મઝાનો બાલક છે. કોનો છોકરો?"

કોઇ ઘણી નાની ઉંમરની બાલિકા પોતાની ઢીંગલી કે ફ્રોક કે ચુંદડી કે અન્ય કોઇ વસ્તુ માટે જેટલા ગર્વ અને જેટલી નિર્દોષતાથી ઉત્તર આપે તેટલીજ નિર્દોષ સરલતાથી પ્રજ્ઞાએ ઉત્તર આપ્યોઃ "મારો—"

આશ્ચર્યથી ગોવિંદજી શેઠ સ્તબ્ધ થઇ રહ્યા. એ ખબર ખુશાલીના ગણાવા કે નહીં તે સુદ્ધાં તેઓ સમજી શકયા નહીં. જાણે એ ખબર ન જાણવામાં પોતાનેએ દોષ હોય તેમ તે ખીસીઆણા પડી ગયા છતાં સ્વમાન જાળવી રાખવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યાઃ "હં, બરાબર, બરાબર, હું પણ કેવો મૂર્ખો! મને ત્રોઢા ઉપરથી એમ લાગતુંજ હતું. પણ સાળું હમણાં હમણાં મારી સ્મરણશકિત બહુ નબળી પડી ગઇ છે. તેમાંએ આ તો હજ થઇ કહેવાય. આટલો ભુલકણો હું કદી નહોતો થયો પણ તમે તો પરણ્યાં ખરું, અમને બોલાવવાં તો હતાં. ગામનાં લોકોને આમ છેક ભુલી જઇને પરણી જાઓ તે કૈં સારું કહેવાય? અમારો કૈં વાંક–ગુન્હો તો કહો? પણ તમારી કંકોત્રી આવ્યાનુંએ મને યાદ આવતું નથી. તમે કયારે પરણ્યાં?"

"પણ ગોવિંદજી કાકા, તમે મને કાં ઠપકો આપો છો? તમને તેડાવ્યા વગર હું કૈં પરણું? મારાં લગ્ન હજી થયાંજ નથી."

ગોવિંદજી કાકાના હાથમાંથી બાલક પડી ગયો. ન્યુસ પેપર દૂર જઇ પડયું. અને જીભ જાણે પાછી પેટમાં ઉતરી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું. શેઠની મુદ્રામાં પ્રજ્ઞાના છેલ્લા વાકય પછી થએલો ફેરફાર તે જોઇ રહી હતી.

તેણે તો એમ ધાર્યું હતું કે તેના છેલ્લા ખુલાસા પછી ગોવિંદજી શેઠ સંતુષ્ટ અને ખુશી થશે, પણ જ્યારે તેમની મુદ્રામાં આવો ફેર પડયો જોયો કે તરત પોતે કશીક ભુલ કરી છે એમ પ્રજ્ઞાને લાગ્યું. પહેલાં તે નૈસર્ગિક શરમથી લાલ થઇ ગઇ અને પછી ધાસ્તી ખાઇ ફીક્કી બની. બનાવોની એક નાની ચિત્રમાલા તેના મગજમાંથી પસાર થઇ ગઇ.

અનેક અનુભવોનાં સ્મરણો તાજાં કરતી કરતી, અને વિચાર માલાએ। ગુંથતી ગુંથતી તે વીરમગામથી ઉપડેલી ગાડીની બારી પાસે હવા ખાતી બેઠી હતી ત્યારે અકસ્માત તેની નજર તેની સામેની ગાદી ઉપર પડેલી કોઇક વસ્તુ ઉપર ગઇ હતી. ડબામાં તે એકલીજ હતી. તેણે જોયું તો એક આકર્ષક બાલક મીઠી નિદ્રામાં પડયુ પડયું હસતું હતું. તેની સાથે ગરબડીઆ અક્ષરોમા એક ચીઠ્ઠી હતી. શું કરવું તેના વિચારે તે ગભરાઇ ગઇ. અને ક્ષણે ક્ષણે લાગતા ડબાના આંચકાથી બાલક જાગી ન જાય માટે એક હાથનો ટેકો આપી તે એ નાની મુખાકૃતિ તરફ એકચિત્તે જોઇ રહી. સ્પર્શથી બાલકે તેનાં મોટા નયનો ઉઘાડયાં અને અપરિચિત સયોગો, દૃશ્ય અને વ્યક્તિ દેખતાં બાલકે તુરતજ કશાપણુ પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ઘાત વિના રુદનનુંજ પ્રકરણ શરુ કર્યું.

એક પવિત્ર, ભવ્ય, ગંભીર છતા અકલિત હૃદયંગમ લાગણીના આવેશથી પ્રજ્ઞાએ બાલકને ખોળામાં લઇ છાતી સરસો ચાપ્યો, અને પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલા એ નવીન વિદ્યુતસ્પર્શે પ્રજ્ઞાનું હૃદય કોઇ સ્વર્ગીય આનંદને ચમકારે સ્પંદિત થઇ રહ્યું. તેને ઉમળકો આવ્યો. અને બાલકને શાંત પાડવાના યત્નો કર્યા. બાલક શાંત થયું. પ્રજ્ઞાના અવિકસિત આત્માના અંતરમર્મમાં મનોરમ ભાવોના અનેક તરંગો ઉછળી રહ્યા. તર્જનીથી તેના ગાલને અટકીને બાલકને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તે કોઇ ભવ્ય ઊર્મિના આવેગથી કંપતી હતી. જ્યારે બાલક ખરેખર હસ્યો ત્યારે પ્રજ્ઞાનાં તરલ નયનો પણ સજલ થઇ ગયાં અને તેને હૈયા સરસો દાબી તેણે ચુંબન કર્યું. તરત તેને વિચાર આવ્યો કે આ મધુર કલીને તે ગમે તેમ તરછોડી મુકે તો કેટલી અક્ષમ્ય ક્રૂરતા થાય ? તેની સાથે સાથે બીજી વિચારસરણી પણ ચાલી રહી હતી કે પતિની પરતંત્રાભરી ધુંસરી વહેવાના પ્રસંગ વિના તેને માતૃત્વનો અવસર આવ્યો તે જવા દીધા પહેલાં તો મરી જવું બહેતર; તેનો ત્રીજો ખ્યાલ સૌથી ભયંકર હતો. બાલકને જો તે એમ તરછોડી મુકે તો તેને કોઇ અનાથાશ્રમનું ત્રાસદાયક જીવન વીતાવવું પડે.

છેલ્લા ખ્યાલે તેણે પોતેજ બાલકની માતા થવનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદજી શેઠની વિકૃતિથી તેને સમાજની અંદર થનાર અપકીર્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેને પોતાને સમાજ સાથે કંઈ લાગતું વળગતું ન હતુ. ક્ષણભર તેને ગોવિંદજી શેઠના આગળ બધું કબુલ કરી દેવાનો વિચાર આવ્યો. પણ તેમ કરે તો કદાચ એ બાલક ફરી તેના માતાપિતાને સુપ્રત કરવો પડે અને ફરી તેમને એ બાલને બીજે સ્થળે નાખવાની ફરજ પડે. પ્રજ્ઞાને સમાજિક બંધનોમા આસ્થા નહોતી. કાયદો તેને બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવે એટલો સંપૂર્ણ નહોતો લાગતો, અને તેનાં ઉરનાં બધાં ઉછળતાં મોજાંઓ ગુંજી ગુંજીને જાણે તેને કાનમાં કહી રહ્યાં હતાં કે બાલક તારે આશરે પડયો છે. તારે તેનું રક્ષણ કરવું ઘટે, તેની ઉપર સ્નેહ રાખવો ઘટે. પેલી ખરબચડા અક્ષરે લખેલી ચીઠ્ઠીમાં પણ એમજ લખ્યું હતું.

ગોવિંદજી શેઠને એટલી વારે વાચા આવી, “ શું ! શું ! હું બરાબર સમજ્યો નહીં. ”

પ્રજ્ઞાએ નિર્ણય કરી મુકયો હતો, કૈંક મરતીથી અને કૈંક શરમથી લાલ લાલ થઇ જતાં પ્રજ્ઞાએ ઉત્તર આપ્યો: "હા, કાકા, ખરેખર હું પરણી નથી."

ગોવિંદજી શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. ભણી ભણીને છોકરી વંઠી ગઇ એમ ખાત્રી થઇ. અને છતાં બીજું કોઇજ નહીં ને પ્રજ્ઞા! પ્રજ્ઞાકુમારી! તેનીજ પાસે ઉછરેલી છોકરી! આટલી પાપીષ્ટા!

"અરે રામ! રામ! કેવી આફત! પણ પ્રજ્ઞાબાઇ એટલું તો ખરુંને કે તેના બાપની ઉપર કેસ માંડીને હવે તેને બદલો......"

પ્રજ્ઞાને ગોવિંદજી શેઠની દયા આવી. એ વૃદ્ધના સ્નેહાળ હૃદયને નિષ્ઠુર આઘાત કરવાની તેની હીંમત ન ચાલી. તેણે નિર્દોષતાથી કબુલ કર્યું: "તેના બાપને હું ઓળખતી નથી."

પણ આ જવાબથી ગોવિંદજી શેઠની મુંઝવણ અને ક્રોધ બંને વધ્યાં. ગોવિંદજી શેઠ ભલા હતા, દુઃખ અને અનુભવે તેમને કયાંક કયાંક ક્ષમાશીલ બનવાનું પણ શીખવ્યું હતું. પણ કુમારી કન્યાનું માતૃત્વ કે પિતાહીન પુત્રનું અસ્તિત્વ તેમના ક્ષમ્ય અપરાધોના પત્રકમાં કયાંઇજ આવતાં નહતાં.

"એમ કે, હે ભલા ભગવાન! આ કળજુગનાં હવે આ ઉમ્મરે જેટલાં કૌતક ના દેખાય એટલાં ઓછાં, બી ચ્યારાં પ્રજ્ઞાબાઇ! હું પહેલેથીજ બધાં જુવાન લોકોને કહ્યા કરતો હતો કે આવડી જુવાન છોકરીથી આમ બહાર ન ફરાય. હવે ફરીફરીને તમને શો લાભ થયો? એના કરતાં ઘેર રહ્યાં હોત તો મારે કે તમારે આવા દી' દેખવાનો વારો તો ન આવત, અને હવેએ શું? હવે મને ખાત્રી છે કે તમે ઘરબાર ફર્નીચર બધું વેચી નાખશો. અને પાછાં જશો. અને હવે અમે તમારું મોઢું સુદ્ધાં જોવા પામશું નહીં."

"ના, ના, કાકા!" ફરી તેણે એટલીજ નિર્દોષતાથી અને એટલીજ અનુકંપાથી પ્રેરાઇને ઉત્તર આપ્યો; "હું તો હવે કાયમ માટે મારા બંગલામાંજ રહેવાની છું, એટલે બધાંને મળી શકાશે."

પણ આ જવાબથી તો ગોવિંદજી શેઠ વધારે અસ્વસ્થ થઇ ઉઠયા. "અરે અરે, પ્રજ્ઞાબહેન! જરાક તો વિચાર કરો! તમારી તે કૈં કોળી વાઘરીની નાત છે કે આવું ચાલી શકે? અને ગામને મોઢે કૈં ગરણું બંધાશે? તમારી નાતનાં લોકો પાસેથી અને વળી તેમાંએ ડો. સુધાકરની દીકરી પાસેથી તો ગામના માણસોને ધડો મળવો જોઇએ તેને બદલે તમેજ ઉઠીને આવાં કરમ કરો. તમારા બાપનું ઓળો! હાય દૈવ! દુનીઆનું તે હવે શું થવા બેઠું છે?"

પ્રજ્ઞાની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઇ ગઇ. ગોવિંદજી કાકાનું ચિત્ર ભેદક હતું, તેને તેના પિતાના એકના એક એ વૃદ્ધ સ્નેહીની પણ દયા આવી. તેણે પાસે પડેલા બાલક સામે જોયું. બાલક નિદ્રાવશ થયો હતો. પ્રજ્ઞાને તેનો નિર્ણય યાદ આવ્યો. બાલકને તો સોંપાયજ કેમ? તેણે લાચાર મુદ્રાથી જવાબ આપ્યો: "હશે, હું શું કરું? મારે મારાજ ઘરમાં ન રહેવું એવું હોય?"

ગોવિંદજી શેઠનો ગુસ્સો હદ વટાવી ગયો. "હા. મોટીબેન હા, જો તમારે તમારું ધાર્યુંજ કરવું હોય તો પછી અમારે તો કૈં બોલવાનું રહેતુંજ નથી."

પ્રજ્ઞાની આંખમાં ફરી તોફાનની ચમકારી આવી ગઇ, તેણે સહેજ હસીને કહ્યું: "નહી સ્તો; વળી."

પણ ત્યાં તો શીહોરનું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્થાને બધાંજ તેનાં ઓળખીતાં હતાં, ગાડીવાળો

તેને ઉસરડ પહોંચાડવા રાહ જોઇને બહાર ઉભો હતો. મજુરે સામાન ગાડીમાં મુકતાં પ્રજ્ઞાના બાલક તરફ આંખ મારીને ગાડીવાનને કહ્યું: "ગોઠ માગવી ભુલતો નહીં, હો !"

પ્રજ્ઞા ફરીથી વિચારમાં પડી. જડાવડોશીને જઇને તરત હવે તે કહી શકશે કે તેણે– પન્નાએ પન્નાની માફકજ એક રાજકુમારનું રક્ષણ કર્યું છે. બાલકને જોઇને જડાવ ખુશી થશે ? તેને બધી વાત કહી દેવી ? બાલકનું નામ તો હતું સતુ. સતુ ? આખું નામ શું સત્યકામ? કોણ જાણે બાપનું નામ શું ? પ્રખ્યાત સત્યકામના બાપનું નામ કશું હતુંજ નહીં. આ સત્યકામના બાપનું નામ હોવાની શી જરુર ?

તે ઉસરડ રહી.

× × ×

વરસો વહેવા માંડ્યાં.

એકાકિની પ્રજ્ઞાકુમારીએ તેનું ઘર વસ્તીથી ભરી દીધું. મોટા મોટા પગારો આપીને તેણે માળી, નોકર, દાસી વગેરે રાખ્યાં. પ્રજ્ઞાની વાત સાંભળીને ઘણાં તેને ત્યાં રહેવા નારાજ હતાં તોપણ ગરીમાને કારણે નોકરી સ્વીકારેલી અને પ્રજ્ઞાના સ્વભાવથી તેને વશ થઇ ગયાં. પરંતુ એટલું કાર્ય સાધવું એ પણ કોઇ રીતે સહેલું તો નહોતુંજ.

પ્રથમ વિરોધ જડાવ તરફથી થયો. તેને કંઇ પણ ખુલાસો પ્રજ્ઞાએ કર્યો નહીં. પ્રજ્ઞાની રાજકુમાર વીશેની વાત પણ તેને રુચી નહીં. ગામ આખામાં બીજું કોઇજ નહીં અને તેની પન્ના શેઠાણીજ આવું પાપી કૃત્ય કરે એથી તેને ઘણું માઠું લાગેલું. છતાં અનેક વર્ષોના સહવાસ અને મમત્વને લીધે તે એ ઘર છોડી શકી નહીં. અને દિવસો જતા તો તેને બાલક સત્યકામ ખરેખર આકર્ષક લાગવા માંડ્યો હતો. પ્રજ્ઞા જ્યારે કોઇકવાર તેને રમાડતી હોય ત્યારે કંઇ કે કંઇ મિષે તે બહાર આવતી, અને એ બંનેની રમત આર્દ્ર નયને નીહાળી રહેતી.

"કેવો દુશ્મનનેએ વહાલો લાગે એવો છોકરો છે !" એકવાર તે બોલી.

પ્રજ્ઞાએ ઉંચું જોયું. "ખરી વાત ડોશી. કેવો લુચ્ચો છોકરો છે. મારો છોકરો ખરોને, કેમ નહીં ?"

જડાવની નીતિની ભાવનાઓ આ પ્રશ્નથી ધવાઇ ગઇ. અને તે જેમની તેમ ઉભી રહી. ફરી પ્રજ્ઞાએ પુછ્યું: "મારું કૈં કામ છે ? ઘરમાં આવું ?"

"ના રે ના, બહેન ! હું તો રાંધણીઆમાં છાણાં લઇ જવા બહાર આવી હતી. તમે તમારે રમોને." પ્રજ્ઞા હસી. છાણાંનું સ્થાન તો તે હતી તેથી કેટલુંએ દૂર હતું.

અને એમ જડાવ ડોશી પણ બાલકમાં મુગ્ધ થતાં ગયાં.

પણ ગામમાં પ્રજ્ઞાની વિટંબણાઓ વધારે હતી. એકવાર સત્યકામ માંદો પડ્યો અને ગામના વૈદે પ્રજ્ઞાના ઘરને વેશ્યાવાડો કહી ત્યાં જવાની ના કહી. પ્રજ્ઞાને ભાવનગરથી ડૉક્ટર તેડાવી મંગાવવો પડ્યો. એકવાર પ્રજ્ઞાને ફરવા જવાની ઇચ્છા થઇ. નાની બાબાગાડીમાં સત્યકામને બેસાડી બહાર નીકળી. સામેથી માથે પાણીની હેલ લઇને આવતી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેની સામુ આંખો ફાડીને જોઇ રહી. અને તેને બતાવી એક બીજાને કહેવા લાગી, આ ઓળખી? એ તો પેલી પન્ના; એ પાપીયણ ગામ આખાં હારે ચાલે છે ને વળી છોકરાને આમ દેખાડતી ફરે છે તે મુઇ લાજતી નહીં હોય ?" વગેરે.

કોઇકવાર કોઇ યુવાન છોકરાઓ તેને સામે મળે અને જો એકલા હોય તો તેની સામે તાકી રહેતા. અને હસતા અને જો ટોળામાં હોય તો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૭]

નૈવેદ્ય

લેખક :

રા. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

: પાત્રો :

કુમાર...............જગતનો એક યુવાન.
બાલા...............જગતની એક મુગ્ધા.
માતા ....જગતની એક માતા.

અંક પહેલો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: આભે અડતાં હિમાલયનાં ધવલ ગિરિશૃંગો–તે પરની એક ચટ્ટી —(પથિકાનું વિશ્રામસ્થાન) અને તેનું આંગણું.

સમય: ખુસ્નુમા ઉષા–અરુણના આગમનનો.

[કુમાર "ચટ્ટી"માંથી કાશ્મીરી શાલ ઓઢી બહાર આવીને હિમશૃંગો જોતો ઉભો છે. આત્મામાં આનંદ ભરતી રેલી રહે છે. ઉષા ધીમેધીમે વિકસતી જાય છે. નિસ્તેજ મ્લાન ચંદ્ર કરમાતી જાય છે. અંધકાર

મહીંથી ઉગતી ઉષાનો આછો આભાસ જગત પર પથરાઈ રહેલો દેખાય છે.

કુમાર

(અનિમેષ જોતો) શી ભવ્યતા ! અહીં જોયાંજ કરવાનું ગમે છે! સૃષ્ટિનું અનુપમ સૌંદર્ય અહીંજ આવી વસ્યું હોય એમ લાગે છે. આ વાતાવરણુ અજબ પ્રાણચેતના પ્રેરે છે. આ જોએ આંખો ઠરે છે.

[કુમાર સૃષ્ટિને નમે છે. એનાં પોપચાં અર્ધાં મીંચાય છે. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્ય આંખો પી રહે છે; કોયલના ટહુકાર જેવો અવાજ આવે છે. ચમકે છે. અને પાછું ફરી જુએ છે.

હું તો ચમક્યો. બ્રહ્મમુહૂર્ત કોયલ ક્યાં ટહુકી ?

[એક સુંદર મુગ્ધા–ચૌદેક વર્ષની દાખલ થાય છે]

કોણુ બાલા !

બાલા

(હસતાં) હા, શું કરતા હતા ? સવારના પહોરમાં શું ચટકું લાગ્યું છે ?

કુમાર

કૈં નહીં. જરા વહેલો ઉઠ્યો'તો એટલે થયું કે લાવ હિમગિરિ પર સૂર્યોદય કેવોક લાગે છે તે જોઈ લઈએ. હવે એ જોવાના બહુ દિવસો નથી રહ્યા. ખરેખર હિમાલય છોડી જતાં દીલ નથી ચાલતું. અહીંનાં તેજ અવનવાં છે.

બાલા

ખરેખર અહીં તો બધુંજ નવું છે ! પશુ-પક્ષી, વનસ્પતી, જીવન સર્વસ્વ અહીં અનેરું છે. મને તો અહીં બહુ ગમે ! કોઈ જાતની પંચાત નહીં. બધાં સાથે બોલવા હરવા ફરવાની છુટ ! ગામ શું સારુ ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાનું ! બીજા સાથે વાત કરતાં જાણે સ્ત્રી વર્ગ અભડાઈ જતો હોયને !

[કુમાર વિસ્મય પામતો બાલાને જોઈ રહે છે–બાલા એને અપૂર્વ લાગે છે.

કુમાર

બાલા, ખરે સાચું કહો છો !

બાલા

ત્યારે બીજું શું ! જુઓને અહીં તમારી સાથે આખો દહાડો વાતો કર્યા કરું છું. સાથે સાથે ગઢઈ ચઢવાની, ચાલવાની કેવી ગમ્મત પડે છે ! થાકી ગયાનો ઢોંગ કરી બેસી જઈ તમને હેરાન કરવાની કેવી મઝા પડે ! ગામમાં મારાથી એક શબ્દ પણ બોલાય ખરો કે ! બાકી અમે સ્ત્રીઓ એટલે પાંજરે પડેલાં બુલબુલ. પાળનાર પુરુષને ગમે તો બુલબુલ ગાય ! નહીં તો સમાજના વાતાવરણુના સોનેરી પિંજરા મહીં પુરાઈ રહેવાનું.

કુમાર

ખરેખર, અહીંના વાતાવરણમાં મલિનતા નથી. અહીં સારી સૃષ્ટિમાં કોઇ ઠેકાણે પાપ વસતું નથી. બદ્રીકેદાર તો પ્રભુનું ધામ છે. હિમગિરિનાં શૃંગોજ અવનવાં છે. અહીંનું જીવન અનેરું છે. જુઓને તમારી તબીઅત કેવી સરસ થઇ છે !

[બાલા લજવાય છે. ગાલની સુરખી ઘેરી થાય છે. કુમાર એને ઘડીભર જોઇ રહે છે.

બાલા

મને અહીં રહેવું બહુજ ગમે છે.

કુમાર

(એક ધીરો નિઃશ્વાસ મુકે છે). ગમે છે તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણી સમાજે સ્ત્રીઓની આસપાસ એવું વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે કે

સ્ત્રીઓ એમાં ગુંગળાઇ મરે છે. સ્ત્રીઓએ શું કરવું અને ન કરવું તે વીશે પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાનો અમલ ચલાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી હીંદુ સમાજની સ્ત્રી બીચારીજ રહેવાની !

બાલા

સ્ત્રીઓને મન પુરુષની સૃષ્ટિ જુદી હોય છે. એ એક સપાટી પર મળી શકે એમ બીચારી સ્ત્રી માની શકતી નથી !

[બંનેને વાતનું ગુંગળામણ થાય છે. કુમાર વાત ફેરવે છે.

કુમાર

બાલા, મારાં મા શું કરે છે !

બાલા

તાપે છે. એમણેજ મને કહ્યું કે તમે અહીં છો. બા ને બાપુ બંને હજુ હમણાંજ ઉઠ્યાં. હજુ નીકળતાં વાર છે. એટલે જરા બહાર જોવા નીકળી કે તમે શું કરો છો !

કુમાર

આ ગિરિશૃંગોને જોવું મને બહુજ ગમે છે.

બાલા

એવું એમાં શું છે !

કુમાર

એક જાતનું અપૂર્વ સૌંદર્ય. આજે મારો આત્મા ઉડી આંખમાં આવી વસ્યો છે.

બાલા

શું કહ્યું ? એ સૌંદર્ય સૌંદર્ય બધા શું કહ્યા કરે છે ! મને એ નથી સમજાતું !

[કુમાર બાલાને એક ક્ષણ જોયા કરે છે.

કુમાર

એ શી રીતે સમજાવું ? જો કદી ફરતાં ફરતાં જેવી નજર પડતાં અમુક વસ્તુ જોઇને આંખ ઠરી ગઇ છે ! કૈંક આપણે જોવા તલસતા હોઇએ એવું આત્માએ અનુભવ્યુ છે ?

બાલા

સાચું, ઘણી ફેરા કૈંક એવું જડે છે કે તેના પર આંખ પડતાં નજર ઠરી જાય છે. અને એ ફરી ફરી જોવા દીલ તલસ્યાં કરે છે.

શી ભવ્યતા ! અહીં જોયાજ કરવાનું ગમે છે !

કુમાર

ત્યારે એ સૌંદર્ય. સૌંદર્ય એટલે આત્માનાં ઓજસ. સૌંદર્યના ભાસ–સાક્ષાત્કાર–એટલે સ્નેહ. સૌંદર્ય એટલે સ્નેહ અને સ્નેહ એટલે પરમઆનંદ.

બાલા

એ બધું મને નહીં સમજાયું.

કુમાર

એ તમને નહીં સમજાય. તમે જીવન નથી જોયું.

બાલા

જીવનમાં શું જોવાનું છે–આ જીવીએ છીએ–બીજું શું ?

કુમાર

ના. બહુ જોવાનું છે. એના ભેદ જુદા છે.

બાલા

તમને કેવું જીવન ગમે ?

કુમાર

એ કયી રીતે તમને સમજાવું ?

બાલા

અરે એવું તે હોય ! તમને જે જીવન ગમે તે તમને કહેતાં ન આવડે !

કુમાર

એ લાગે તેટલું સહેલું નથી. પ્રેમ, આનંદ, ઔદાર્ય અને જ્ઞાન. એ જીવનના આદર્શો–એને વીટી વળતું જીવન–એમાં બધુ સમાઇ જાય.

બાલા

શું કહ્યું ? મને સમજ ન પડી.

કુમાર

પ્રેમ એટલે વિશ્વપ્રેમ–એ જીવનમાં દરેક કાર્ય, દરેક વિચાર, દરેક શબ્દમાં એ ઝરતો હોય.

બાલા

પછી ?

કુમાર

જીવનનાં આનંદ. જીવન સુકાઇ ગએલી મનોદશામાં જીવવામાં નથી સમાતું. જીંદગી જીવતાં આવડે તોજ જીવનમાં આનંદ.

બાલા

(હસતા) એ પણ ઠીક.

કુમાર

એ આનંદ વસ્તુઓના લેપ ન હોય ત્યા ન સંભવે. એને માટે ઔદાર્ય જોઇએ.

બાલા

ઔદાર્ય એટલે ?

કુમાર

ક્ષુલ્લક જીવનની પણ સૃષ્ટિક્રમમાં મહત્તા ! એ બતાવવાની, અનુભવવાની ભાવના.

બાલા

તમે તો બહુ મોટી મોટી વાતો કરો છો એ જીવનમાં કેમ ઉતરે ? મારાં બાને મોઢે તમે કહો તો તમને ગાંડામાં ગણી કાઢશે.

[બાલા મંદ હસે છે. એને કુમાર એ પળ જોઇ રહે છે.

કુમાર

એ બધું મને તો બહુજ સહેલું લાગે છે આમજનમાં બ્રહ્મદર્શન કરતાં શીખાય, નિજ સ્નેહી સાથે ઐક્ય સાધી, સર્વભૂત માત્રમાં ચૈતન્યનાં દર્શન થાય. એટલે જીવનમાં આનંદ, પ્રેમ ઔદાર્ય અને જ્ઞાન બધું મળે. એકજ શબ્દમાં કહું તો જીવન એટલે લાગ–રાગ મહીંજ લાગ (એકાદ ક્ષણ થોભીને) કેમ નથી બોલતાં ?

બાલા

શું બોલું ! તમે બોલી ગયા તે શબ્દો મને બહુજ ગમ્યા. પણ બીજું કંઈ નહીં ગમ્યુ ખરેખર, તમે બહુજ મીઠાબોલા છો ! (હસે છે

કુમાર

(નિરાશ થતો) કારણ તમને એની ભાવના ન સમજાઇ.

બાલા

હશે. પણ ત્યારે એ તમે શુ કહ્યું ? આમજન

કુમાર

હા...! આપ્તજન... એટલે......

બાલા

એટલે વહુજને ! (હસે છે) કોણ જાણે બધાને વહુ શા માટે જોઇતી હશે ! મેં તો જાણ્યું તું કે તમે ડાહ્યા હશો પણ તમે પણ બધા જેવાજ છો ! ચાલો, ઠીક પણ તમને કેવીક વહુ ગમે ?

કુમાર

(હસતાં) કહુ ? જાઓ નથી કહેતો.

બાલા

જો પાછા— (સરોષ જોઇ રહે છે).

કુમાર

(બાલાને જોતો) મને અમીભર્યાં, મીઠાં ઘેરાં નયન માંડતી, તોફાન અને સ્વાસ્થ્યના પ્રાસંગિક અનુભવ કરાવતી, શુદ્ધશીલા દેવલોકની દેવસુંદરી જેવી......

બાલા

જો પાછાં કવિ થઇ ગયા ! એ મને નહીં ગમે.

કુમાર

ત્યારે કેમ વર્ણવું !

બાલા

તે તમને ફાવે તેમ. પણ ગાંડું ગાંડું નહીં બોલતા.

[કુમારનાં કલ્પના સજીવન કરતાં નયનો અર્ધ મીંચાય છે.

કુમાર

આભમાંથી વીજળી સદેહે ઉતરી આવી હોયને એવી, બ્રહ્મ'સીના મીઠડા બોલ બોલતી, પ્રેરણાની મૂર્તિ સમી કલ્યાણીની હસની ને હસાવતી કોઇક.

બાલા

જાઓ હવે નહીં બોલું. (સરોષ જોઇ રહે છે.)

કુમાર

'નહીં, નહીં, લો હવે સમજાય એવું કૈંક.

બાલા

બોલો ત્યારે !

કુમાર

યુવા ચમકતી હોય દેહે તોએ વદને બાર વર્ષની કુમારિકાના ભાવ રમી રહ્યા હોયની, નવ વર્ષની સુકુમાર બાલાનાં તોફાન અને રમતીઆળપણું નયનમાં ચમકી રહેતાં હોયની, પાંચ વર્ષની નિર્દોષ બાલિકાની ઉલ્લાસ રેખાઓ ઘડીભર એની મુખમુદ્રાપર આલેખાતી અને ભુસાતી હોય એવી કોઇક.

બાલા

ચાલો, ઉંમર સમજાઇ. પણ તમને કાળી ગમે કે ગોરી !

કુમાર

એ તો કેમ કહું ! પણ મેઘાચ્છાદિત ચંદ્રથી વિધવા સરીખડી નિસ્તેજ રજની એના મુખચંદ્રથી સૌભાગ્યવતી દીસે એવી......

બાલા

તમે તો છેકજ ગાંડા ! જાઓ હવે નહીં બોલું.

કુમાર

મેં એમાં શું કર્યું ?

બાલા

કૈં નહીં. પણ તમે બહુ સારું સારું બોલો છે. તમે...

[બાલાના વૃદ્ધ માતપિતા અને કુમારનાં મા ચટ્ટીમાંથી બહાર આવે છે.

માતા

કુમાર, ચાલો, દીકરા. બહુ દિવસ ચઢી ગયો.

[કુમારને બાલા પાછાં ફરે છે અને બધાંને જુએ છે, પાછું ફરીને કુમાર તરફ એક મીટ માંડે છે અને સ્મિતનાં મરકલડાં પડે છે].

કુમાર

ચાલો.

[સર્વે જાય છે

પડદો પડે છે.

અંક બીજો: પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: કુમારનું મંદિર
સમય: બપોરનો

[કુમાર પુસ્તકોથી ભરપુર પિઠિકા પર માથું નાખી દઇ ઉઘાડા પુસ્તક પર હાથ નાખી તે પર માથું ટેકવી પડયો છે. એના લાંબા સુંવાળાં મનોહર જુલ્ફાં ઉડે છે. ઘડીમાં એના સુહાગી ભાલ પ્રદેશને ઘડીભર જ્ઞાનના તેજના ચમકારે ચમકતી આંખોને આવરી દે છે. હાથવડે વાળને ઉરાડે છે. વાળ મહીં આગળીઓ ભરાવી રમતો નજરે ચઢે છે.

કુમાર

કલ્પના ! જીવનનાં સ્વપ્ના ! હૃદયના તરંગો ! અરે તેં કેટલાને દુઃખી કર્યા છે ! હિમાલયના શૃંગો ગયાં ! ત્યાંનું અદ્‌ભૂત વાતાવરણ ગયું ! સૃષ્ટિની પરમ વિભૂતિ અદૃષ્ટ થઇ ! નિર્દોષતા ગઇ ! અહીં તો ઉંચી ઉંચી સમાજ નિયમની વાડ ચારેગમ આવી રહી છે. છતાં કલ્પના મને કેમ મુંઝવે છે ! હશે મારીજ ભુલ હશે !

[ઘડીભર વિચારમાં પડી ગએલો જણાય છે.

ના. ભુલ નહીં. આંખે જોયું અને આત્માએ પરખ્યું, અંગના અણું અણુંએ ઓળખ્યું. એ શી રીતે ખોટું હોય ! (ઉઘાડા પડેલા પુસ્તક પર હાથ અફાળે છે.)

ત્યારે શું ! બાલાએ મારા તરફ કેવું જોયું ! કવિતા રેલાઇ ગઇ. એક અનુપમ દૃષ્ટિક્ષેપ !

[આંખો મીંચી દેતો હોયને તેમ પોપચાં બીડાતાં જણાય છે.

હા, એમજ !

માથું ગરદનપર નાખી દીધું–જરાક ડાબે પડખે નમતું અને આંખોની એક તીરછી નજર –દીલના દર્દભર્યાં તીરછાં નયનબાણ. એ સુંદર કીકીઓ–જીગરમાં ખુંચે એવી નજર– અને હોઠેથી સરી પડતું અનેરું, સ્મિત ! કેટલું સુંદર ! કેવું અપૂર્વ ! જીવતું જાગતું સ્વપ્ન ! એ સ્મિતમાં સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય સરી પડતું હોયને ! એ નજર તો અંતરમાં કોરાઇ રહી છે. એ હોઠને ચાંપવા હજુએ દીલ લલચાય છે. (કુમાર હોઠ કરડે છે)

બાલા, તું કેટલી સુંદર છે !

[ખભાં મરડે છે અને આંખોનાં પોપચાં વધુ દૃઢ બીડાતાં દેખાય છે.

બાલા, આજ છ મહીના થઇ ગયા તોએ હજુ તે દૃષ્ટિપાત નથી ભુલાતો ! એ નજર ! હાશ !

[અનિમેષ માથું ઉંચુ કરી જોતો થોડી પળો જોઇ રહે છે.

ભુલ તો નથી કરતો ? મારા અંતરના ભાવ તારા હૈયે તો નથી આરોપતો ! સ્નેહ બડો પાજી છે. એને પોતાને ચશ્મે દુનીઆંને જોવાની ટેવ પડી ગઇ છે.

અઢી મહીના સાથે રહ્યાં, માઇલો ને માઇલો ચાલ્યા. હિમગિરિના આ શૃંગપર પેલા શૃંગપર નિર્દોષ મૃગલાં જેવાં કુદયાં કુદરતને ખોળે રમ્યાં. તું જુદી હતી. છુટા પડયાં ત્યારે તને શું થયું ! પણ બાલા, તું આવું દીલહર રીતે જોતાં કયાં શીખી ! કોણે શીખવ્યું !

[અવકાશમા એક ચુંબન ફેંકે છે.

ના તને કોણ શીખવે ! સ્નેહ કરતાં માનવી-

ને કોણ શીખવતું હશે ! સ્નેહના પાઠ સનાતનજ છે ને ! શું તારી કીકીઓ મહીં પ્રેમ આવી વિરાજ્યો હતો? એ મદભર લોચનીઆંના તેજ મહીં સ્નેહની ચીનગારી ચમકતી હતી !

[વિચારમાં પડી રહે છે.

નહીં, મારું હૈયું મને છેહ દેતું હોય એમ લાગે છે. જો તને મારા થવા ગમતું હોય તો હજુ સુધી મારી કને તને આવવું કેમ ન ગમે ?

અને તેં શું પુછ્યું ! જીવનની પરિપૂર્ણતા સાધવા મને કેવી જીવનસહચરી જોઇએ !

ના, ના. પણ બાલા, શું તે ઘડીએ શું સાંભળવાની અપેક્ષા રાખી હતી? શું તારે દીલનો એકરાર જોઇતો હતો.

મેં શું કહ્યું હતું ! (વિચારમાં પડે છે.)

સંધ્યા સમયે રમવા નીકળી પડેલી સફેદ દુધ જેવાં વસ્ત્રો સજેલી, ફુલો વડે રમતી સંધ્યા દેવી સરખડી......એવુંજ કૈં કહ્યું હતું ને !

હા, એમજ. તને કયાંથી સમજાય ! ગાંડી ખબર છે એ મેં શાથી કહ્યું હતું? તારું જહાન્વીના નિર્મલાં જળ મહીં ધોએલું ફુનસૌના જેવું ઉજળું બરફ જેવું ગવન–અને પાલવના છેડાવતી રમતી તું ! એ કલ્પના તારીજ કલ્પના–

પણ તું તો નરી સરલતા હતી. એ તને કયાંથી સમજાય ?

બાલા, તું બહુજ ફુટડી છે !

[માથું ઉંચકે છે અને અવકાશમાં એક ચુંબન ફેંકે છે.

દીલડાના ચોરને શાં શાસન હોય !

[અને પિડિકા પર માથું ટેકવી દે છે. આંખો મહીં આંસુનું બિંદુ ચમકી રહે છે. કુમારની માતા દાખલ થાય છે.

માતા

દીકરા તને શું થયું છે ! હિમાલયથી પાછા ફર્યા પછી તારી પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી હોય એમ દેખાતું નથી.

કુમાર

કૈં નહીં, મા. (કુમાર આંખ લુછે છે).

માતા

બાપુ, તારી આંખ કેમ આંસુભીની થઇ ! તું અત્યાર સુધી શું કરતો હતો ?

કુમાર

હું અભ્યાસ કરતો હતો.

માતા

જો પાછો—

કુમાર

કૈં નહીં મને આજે ગમતું નથી. મને બહુ સુનું લાગે છે,

માતા

રામાયણ મને વાંચી સંભળાવજે એટલે ગમશે.

[કુમાર ઉઠીને રામાયણ લે છે.

માતા

કયાં સુધી વાચ્યું હતું ?

કુમાર

રામ સીતા પંચવટીમાં આવ્યાં ત્યાં સુધી.

માતા

ત્યારે હવે તો રામ સીતા પંચવટીમાં પર્ણકૂટિ બાંધીને રહ્યાં તે આવશે.

કુમાર

હા. એમનું સુંદર દમ્પતી જીવન...

[કુમાર વિચારમાં પડી જાય છે.

માતા

કેમ શું થયું ?

કુમાર

કૈં નહીં. જરા કલ્પના કરતો હતો કે રામસીતાનું જીવન કેવુંક હશે ?

માતા

જો ગાંડો ! એવી તે કલ્પના થાય ! એ દેવ આપણે માણસ–

કુમાર

મનુષ્ય દેવ નહીં થઇ શકે ?

માતા

એ કેમ બને ?

કુમાર

મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ થાય.

માતા

એ મને નહીં સમજાયું.

કુમાર

જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મહીં એની માતા ઘડીભર જોઇ રહે છે. કુમારના હૃદય તંત્રીના સુર પકડે છે અને આછું સ્મિત વૃદ્ધ મુખમુદ્રા પર છવાઇ રહે છે.

માતા

કુમાર, જા આજે નથી વાંચવું.

કુમાર

કેમ મા ?

માતા

(હસતાં) કૈં નહીં. પંચવટીમાં રઘુવીરને સીતાનું જીવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે એવી મને હોંશ થાય છે.

[કુમાર શરમાય છે.

કેમ નથી બોલતો ? મારા કુમારની સીતા થવા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.

[કુમાર અવાક્ ઉભો રહે છે. એની મુખ-મુદ્રા પર પ્રસન્નતા છવાઇ રહે છે.

નહીંજ બોલે ? ભલે. હું જાઉં છું.

[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર

(પિઠિકા પર એક તરફ માથું ટેકવી લવે છે) બા……લા……

[ચોપડીપર માથું નાખી દઇ મોં સંતાડી દે છે

પડદો પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: ગામનો નદી કીનારો.

સમય: આથમતા પહોરનો.

[કુમાર પગ લંબાવીને નદીની રેતી પર કોણી ઉપર શરીર ટેકવી પડેલો છે. અને નજીકમાં રેતી પડે બાલા લાંબા હાથપર માથુ મુકી સુતી છે. એક બીજાને જોઇ રહ્યાં છે. સૂર્યનાં કુમળાં થતાં જતાં કિરણો બંનેને રમ્યતા આપે છે.

બાલા

ચાલો, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. લોકો જોશે તો કહેશે કે વહી ગયાં.

કુમાર

છટ ! લોકોના સારા અભિપ્રાયપર જીવવા મથે તો જીવવું મુશ્કેલ થઇ પડે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૪]

પાછું ફરીને કુમાર તરફ એક મીટ માંડે છે.

[નૈવેદ્ય : પૃ૰ ૧૨

પ્રસ્થાન: વૈશાખ ૧૯૮૪]

કુમાર

મનુષ્ય દેવ નહીં થઇ શકે ?

માતા

એ કેમ બને ?

કુમાર

મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ થાય.

માતા

એ મને નહીં સમજાયું.

કુમાર

જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મહીં એની માતા ઘડીભર જોઇ રહે છે. કુમારના હૃદય તંત્રીના સુર પકડે છે અને આછું સ્મિત વૃદ્ધ મુખમુદ્રા પર છવાઇ રહે છે.

માતા

કુમાર, જા આજે નથી વાંચવું.

કુમાર

કેમ મા ?

માતા

(હસતાં) કૈં નહીં. પંચવટીમાં રઘુવીરને સીતાનું જીવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે એવી મને હોંશ થાય છે.

[કુમાર શરમાય છે.

કેમ નથી બોલતો ? મારા કુમારની સીતા થવા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.

[કુમાર અવાક્ ઉભો રહે છે. એની મુખમુદ્રા પર પ્રસન્નતા છવાઇ રહે છે.

નહીંજ બોલે ? ભલે. હું જાઉં છું.

[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર

(પિઠિકા પર એક તરફ માથુ ટેકવી લવે છે) બા......લા......

[ચોપડીપર માથું નાખી દઇ મોં સંતાડી દે છે

પડદો પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળઃ ગામનો નદી કીનારો.

સમયઃ આથમતા પહોરનો.

[કુમાર પગ લંબાવીને નદીની રેતી પર કોણી ઉપર શરીર ટેકવી પડેલો છે. અને નજીકમાં રેતી વડે બાલા લાંબા હાથપર માથુ મુકી સુતી છે એક બીજાને જોઇ રહ્યા છે. સૂર્યના કુમળાં થતા જતા કિરણો બન્નેને રમ્યતા આપે છે.

બાલા

ચાલો, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. લોકો જોશે તો કહેશે કે વહી ગયાં.

કુમાર

છટ ! લોકોના સારા અભિપ્રાયપર જીવવા મથે તો જીવવુ મુશ્કેલ થઇ પડે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૪]

કરમાએલું કમળ

લેખક:
રા. રમણિકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ.

૧

એક મોટું ટોળું ધસ્યું આવતું હતું—કોલાહલ પણ ઘણોજ થતો હતો. એક મોટો પલંગ કેટલાક માણસોએ ઉપાડ્યો હતો. બીછાનું પણ અતિશય મૂલ્યવાન હતું. અત્તર ને ગુલાબની સુગંધિ હવામાં પમરી રહી હતી. પેલા મોટા જમીનદારનાં તમામ માણસો એને વીંટાઇ વળ્યાં હતાં. દાસદાસીઓનું ધાડું પાછળ આવતું. એ જમીનદારના બે પુત્રોને કદાચ જીવનમાં પહેલીવારજ આજે ઉઘાડે પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો હશે. ચોતરફ પૈસા છુટે હાથે વેરવામાં આવતા. શીકાર પર તરાપ મારતા ગરુડોની પેઠે ભીખારીઓનું ટોળું કુદી રહ્યું હતું. એમની ખુમાખુમ દાનવમંડળની મહાસભાનેએ વીસરાવે તેવી હતી. 'રામ બોલો...જય રામ 'ની ધુન એક ઘડીભર પણ અટકતી નહીં. રસ્તાની બંને બાજુએ પણ લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં. જાણે કોઇ મહોત્સવનું સરઘસ ન હોય !

પરંતુ એમાં કશુંએ નવાઇ જેવું નહોતું. એ મુલકના મશહુર જમીનદારની પત્નીની એ સ્મશાનયાત્રા હતી. એમાં વૈભવ–પ્રદર્શનની ઉણપ હોય ખરી !

૨

છતાંએ તું એક ગરીબ પિતાને આંગણે અવતરી હતી. તને ઝુલાવનાર તારી જનનીના ભાવભર્યાં હસ્તો માત્ર કાચની બંગડીઓથીજ શૃંગારાએલા હતા. એનો પોષાક પણ સાદો ને આછો હતો. તારા બાલ્યમાં તારાં માતપિતા ભાંડુઓ ને મિત્રોના ભાવ વિના તારી પાસે કશુંએ નહોતું. તારા લગ્નના દિવસે સર્જનહારે બક્ષેલા સૌંદર્ય સીવાય તારી પાસે બીજો એક પણ અલંકાર નહોતો—કયા સદ્‌ભાગ્યથી—પૂર્વ જન્મના કયા પુણ્યથી તું આવી ભભકભરી સ્મશાન યાત્રા પામી શકી ? જે ગરીબ ઘરમાં તેં સૂર્યપ્રકાશ પ્રથમ પીછાન્યો એ સાદા ગામડામાં તારી અંતિમ ઘડી આવી ઉભી હોત તો આવો ગૂઢ પ્રશ્ન પુછી શકાત ખરો ? કદાચ કોઇ શોકના હૃદયભેદક વિલાપો સાંભળી શકત. કદાચ દુઃખના કપરા વાદળે એ ગરીબ ઘરને પોતાના શ્યામ આલિંગને રુંધી નાખ્યું હોત; કદાચ તારી ચિતાના ભડકામાં કેટલાક આત્માનાં આનંદ ને શાંતિ રાખમાં પલટાઇ જાત; પરંતુ તારા અંતિમ વિરામમાં આવી વૈભવશાળી વીદાય કે મળત ? આટલા બધા અનુગામીઓના આક્રંદસુર દિગ્ગજો-ને ડોલાવી રહ્યા હોત ખરા ? આ વિશાલ

પાટનગરનાં પ્રજાજનોનાં વિસ્ફારિત નયનો તારા પર ઠરી રહ્યાં હોત ખરાં? મૃત્યુના મહારાજ્ય પ્રતિ તારા વિજય પ્રસ્થાનને પ્રકાશમાં આણવા આકાશને ચીરી નાખનો આવો ગજબ કોલાહલ કદીએ થાત ખરો? ખરે! આજે તારા જીવનની ધન્ય ઘડી આવી ઉભી છે! મહાન ' છત્રપતિ ' કુટુંબના સ્તંભ પ્રતાપરાયના મનોમંદિરની તું મહારાણી હતી! તારા મનોહર અંગોને પ્રજાળી નાખનાર અનલ મારા હૈયાની આગને કેમ બુઝાવી જતો નહીં હોય? મારા જેવા દુઃખી કમભાગીને કયા બંધને તારી જોડે જડી દીધો છે? મૃત્યુથી પણ મટી ન જનાર એવું તે બંધન કયું છે? મારી હૃદયરાણી? હવે તું નથી છતાંએ તારે માટે મારા હૈયામાં હજીએ આગ ભભુકી રહી છે. ગુજરાતી શાળાના એક ગરીબ શિક્ષકનું આ અહંભાવી સાહસ તો નહીં હોય!

સ્મશાનસંઘ આગળ વધે છે—હું પણ એની વાંસે ઘસડાયે જાઉં છું. તારા પતિના અમીર કુટુંબીઓ સાથે ચાલવાનો મને હક્ક નથી

અચાનક કૈંક થયું. સરઘસ ઘડી થંભી ગયું. આગળ જતું ગાડુ કે ગાડી અટકી પડી હતી. બે મીનીટ અમે બધાએ ઉભા રહ્યા. તારા મનોરમ વદનનું દર્શન કરવા બંને બાજુનું ટોળું આગળ ધસ્યું

બે વિદ્યાર્થી યુવાનો—એમના દેખાવ પરથી, હાથમાં ચોપડીઓના થોકથી હું એમજ કલ્પી શકું—છેક આગળ ધસ્યા ને પછી ચમકીને પાછા પડયા. " આવા સૌંદર્યને અવસાન!" એક બીજાના તરફ જોઇ બબડયો. " જીવનમૂર્તિ કેવીક હશે? આવું સૌંદર્ય ચિત્રો ચીતરાય મેં તો જોયુંજ નથી. કોના ઘરમાં અંધકાર ભરી જતી હશે!"

બીજાએ તેને કોણી મારી શાંત કર્યો—મારા તરફ આંગળી કરી બબડયો : " ચુપ! કદાચ આજ તેનો પતિ હશે!"—તેઓ ટોળામાં અદ્રશ્ય થયા. આગળની ગાડી ચાલી. અમે પણ ચાલ્યા.

એનો પતિ! પેલા યુવાનો નાદાન હોવા જોઇએ—બાકી મને એનો પતિ કોણ ધારે? દુનીઆના ડાહ્યાઓએ એ વાત સાંભળી હોત તો એમને હસી કાઢયા હોત. મારાં નેત્રો રાતાં ચોળ બની ગયાં હતાં—મારા વાળ ચુંથાઇ ગયા હતા —કોઇ ગાંડાની પેઠે હું દોડયો જતો હતો—માત્ર તેથીજ તમે મને એનો પતિ ધારી લીધોને? હજીએ તમે નથી ભણ્યા કે આ સંસારસાગરમાં પ્રેમને કશોજ હક્ક નથી—કશોએ દાવો નથી. લક્ષ્મી ને કુલિનતા આગળ પ્રેમ શી વીસાતમાં? કશુજ નહીં. એથી પણ ક્ષુલ્લક. એ મહારાણી છે. હું એક ગરીબ શિક્ષક છું.

અમે સ્મશાનભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. ચંદનની ચિતા રચાઇ. એના શબને પધરાવવામાં આવ્યું. હવે એ હાસ્ય શાને? દેશવટો દેવાએલી સુરલોકની સામ્રાજ્ઞિ! તું તારી જન્મભૂમિમાં પાછી વળે છે શું? કોઇ મહાક્રોધી મુનિરાજના શાપથી આ સંસારમા ઉતરી આવી હતી? તું અમારી સાથે હતી ત્યારે આવું સ્મિત તેથીજ મેં કદીએ નીહાળ્યું નહોતું? સ્વયં મૃત્યુદેવ તને નવવધૂ માની વધાવે છે ત્યારેજ તું પ્રથમવાર હસે છે?

અગ્નિદાહ દેવાયો—એના શ્યામળા કેશકલાપમાં વહ્નિની હજારો ભુખી નાગણો ચિત્કાર કરી રહી. અંધારઘેરી રજનીમાં એમની તુટેલી જીહ્વાઓ આમતેમ સળવળી રહી. મારાથી એ ન જોવાયું—હું ભાગ્યો.

૨

" વિનીત "ની પરીક્ષા પસાર કરી : વિદ્યાલયના પગથાર પર પગ મુકયો ત્યારે કોઇ: પણ સ્વપ્ને એ ધાર્યું નહોતું કે હું એક ગરી

શિક્ષક તરીકે રવડીશ. દરેક જણ મને કુલદીપક ગણતા. મારી માતાના અંગ પર એક પણ અલંકાર નહોતો છતાંએ એની ભાવિ નવવધૂ તો હીરાનાં કંકણ પહેરશે એમ તે નક્કી માનતી. એના વહાલા અનુપમે પહેલેજ તકાડે છાત્રવૃત્તિ મેળવી હતી. આગળ જતાં તે મોટો વકીલ તો જરૂર બનવાનો. હજીએ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે મારી એ વકીલાત કોને વરી હશે? ને પેલાં હીરાનાં કંકણ! હા—મેં કોઇના હાથ પર જોયાં પણ તે મારી પત્ની નહોતી. પરંતુ મારી માતાની શ્રદ્ધાને ચલાયમાન કરવાની કોઇનામાં પણ તાકાત નહોતી. પોતાના અજન્મ પુત્રને વિધિ આમ ક્રૂર દગો દઇ શકે એમ તે છેલ્લી ઘડી સુધી માની શકી નહોતી.

એક પડુ પડુ થઇ રહેલું મકાન—પાસે એક નાનકડું તલાવ ને થોડાં ગરીબ સગાં વહાલાં—એ મારા પિતાના વડીલોનો વારસો. અમારા ઘરમાં રહેવું ને અમારું લુણ ખાવું એમાં અમારાં સગા વહાલાંને કશુંએ નવાઇ જેવું લાગતું નહીં. વડીલો પાસેથી એ હક્ક એમને વારસામાં મળેલો હતો, એમાં ઉપકાર શાનો? એ લોકો આભાર માને એવું અમને શમણું પણ આવતું નહીં. મારા પિતાજી ખુબ મથતા ને થોડુંક કમાતા. અમારાં અલ્પ સાધનોથી બે છેડા ભેગા કરવા મારી માતા એથી પણ વધારે મથતી. બીજાં માત્ર ખાઇપીને જોઇ રહેવામાં આનંદ માણતાં. મારા માતાપિતાથી મારું વિદ્યાભ્યાસનું ને અમદાવાદનું ખર્ચ પુરું થાય તેમ નહોતું—પરંતુ ભવિષ્યના એક બાહોશ વકીલને ઘટતું જ્ઞાન પોતાના પુત્રને ન મળે એ મારી માતાને પાલવે તેમ નહોતું. એટલે હસતે વદને તે પોતાના અલંકાર મને ઉતારી આપતી; ને એ મુડીએ હું વિદ્યાની શોધમાં ઝંપલાવતો. એ વેળાએ મને પુરેપુરી આશા હતી કે મારી માતાને હવે એની જરૂર રહી નથી. એ પહેરતી હોત તો હું જરૂર તેને લાવી આપત એ વિચારે હું શાંત્વન મેળવું છું.

એક નાનકડી નાળમાં આવેલા ત્રણ મજલાના મકાનની ભેજવાળી કોટડીમાં મારા સુવાનીના પહેલા દિવસો વ્યતિત થયા હતા. મારા સહાધ્યાયીઓમાંના કેટલાકને લક્ષ્મીની ઓથ હતી. તેઓ તેમના વિવિધ વિલાસોમાં બે ઘડી મોજ માણતા. મારા જેવા ગરીબોને એવાં આનંદનાં ધામો કયાં હોય? ઘડીક એ સદ્‌ભાગી સંમિત્રોની ઝાટકણી કાઢીએ કે પૃથ્વીની હરેક ક્ષુલ્લક વસ્તુની કીંમત પર ભાષણ મારીએ. એ અમારા ઘડીભરના ઉલ્લાસો. પાટનગરના વૈભવોમાં વિહરતા ગર્ભશ્રીમંતો ગામડાંના ગરીબ ઘરને સહેલાઇથી ભુલી જઇ શકે. પણ મારે તો એક ગંધાતી ઓરડીના અંધારા ખુણામાં ભરાઇ બેસવાનું. હાથમાં પુસ્તક રાખી માથુ ધુણાવવાનું. મારાથી ગામડાની લહેર કેમ ભુલાય? મારા ગરીબ ઘરની સાદી સ્વતંત્રતા માટે હું ઘણીએ વાર વળખાં મારતો. અમદાવાદમાં આવે અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. છતાંએ હજી હું તો ગામડીઓજ રહ્યો હતો. મારી આજુબાજુના વાતાવરણમાં મારું દીલ ચોટતુંજ નહીં.

કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં. અંતે એક દિવસે હું કાલુપુરના સ્ટેશને રવાના થયો. મારું મગજ પાકી ગયું હતું. મારા અંગમાં આગ ભભુકતી. મારા હાથમાં એક નાનકડી ટ્રંક હતી. મારો સંસારી ખજાનો એમાં ભર્યો હતો. મારી પરીક્ષા ખતમ થઇ હતી. હું દોડતો ટ્રેઇનમાં ચઢી બેઠો. મારી બાના અલંકારોએ મને આટલે ઉંચે પહોંચાડયો—પણ હવે? મારાં ખીસ્સાં સાવ ખાલી હતાં. મેં પાસ થઇ નોકરી લેવાનો વિચાર કર્યો. ખાનગી રીતે એમ. એ.નો અભ્યાસ કરવાના અભિલાષ હતા. ટ્રેઇનમાં બેઠે બેઠે પરીક્ષામાં

કેટલા માર્ક્સ મળશે તેની મેં ગણતરી કરી. ઉંચો નંબર આવે તો કદાચ છાત્રવૃત્તિ પણ મળી જાય.

સાયંકાળે હું મારે ગામ પહોંચ્યો. સ્ટેશન ને મારા ઘર વચ્ચે માત્ર એકજ ખેતર હતું. અંધારું થઇ ગયું હતું. નાખી નજર પણ પહોંચતી નહીં. છતાંએ મારી માનસિક દૃષ્ટિમાં મારું વહાલસોયું આંગણું તરવરી રહ્યું. અત્યારે મારી બાએ ઘીનો દીવો પ્રગટાવ્યો હશે. ક્યારાની પવિત્ર તુલસીને વંદન વંદી રહી હશે. એની વેણી વછુટી ગઇ હશે. એના કેશકલાપ વસુંધરાને ચુમી રહ્યો હશે. મારાં નાનાં ભાઇબહેન દાદીમાને વાત કહેવા પજવતાં હશે. રસોડાની ધુણીથી અકળાઇ મારાં ફોઇ વાડામાં આમતેમ આંટા મારી રહ્યાં હશે. ને મારો નાનકડો પ્રબોધ કવિતા લલકારી રહ્યો હશે. અમારું ઘર શ્યામળા આકાશમાં ધાબા સરખું જણાવા લાગ્યું.

મને જોઇ બધાંએ દોડી આવ્યાં. દરેક વેળા મારી બા મને જોઇ મૃદુ સ્મિત કરતી, પરંતુ આજે તો એના આનંદનો પાર નહોતો. આખુંએ કુટુંબ કોઇ અવનવા બનાવથી તલપાપડ થઇ રહ્યું જણાતું હતું. થોડીજ વારમા હું એમનો ભેદ કળી ગયો. ગરીબ ગુજરાતી ગામડીઆના આનંદહીન એક સરખા અસ્તિત્વમા એક કે બે પ્રસંગોજ સાચા આનંદનું પુર ઉભરાવી શકતા. એટલે મારે લાંબી વાટ જોવી પડી નહીં. મારાં નાનકડાં ભાઇ બહેન–મારી આગળ વધાઇ ખાવા ઉતાવળાં થઇ રહ્યાં હતાં. મારા વિવાહની વાત થઇ હતી–કન્યા પણ પારખવામાં આવી હતી. તે ગરીબ માબાપની પુત્રી હતી. પરંતુ એ વાતાવરણમાં તો સૌંદર્યમૂર્તિ લેખાતી. એની સુંદરતાથીજ મારી બાનું મન ચળી ગયું હતુ પહેરામણીમાં પૈસોએ ન મળે તેની તેને પરવા નહોતી. એનો પુત્ર ભવિષ્યમાં મોટો વકીલ થનાર હતો. એને શ્રીમંત કદરૂપી કન્યા વરાવવાના તેને કોડ નહોતાજ. બધુંજ લગભગ નક્કી થયું હતું. માત્ર મારે કન્યા જોઇ આવવાનું બાકી હતું. ને મારા પિતાજીને ખબર કરવાની હતી.

ઘણાને વિચિત્ર લાગશે કે આ બધું મારા પિતાની અજાણમાંજ કેમ બનવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનુંએ કારણ હતું. વર્ષનો મોટો ભાગ મારા પિતાજીને બહારગામ ધંધાર્થે ગાળવો પડતો. મારી બાને પત્ર લખતાં આવડતું નહી. માત્ર પ્રબોધ તેમને ઘરની ખબર લખતો. પરંતુ વિવાહની વાતમાં બાને પ્રબોધનો વિશ્વાસ પડતો નહીં. એવી વાતો એને લખતાં ન આવડે. કદાચ મારા પિતાજીને નાહક ગુસ્સે કરી મુકે. કર્યું કારવ્યું ધુળ મળી જાય. એટલે તે ઘેર આવે તેનીજ તે વાટ જોઇ રહી હતી. ત્યારે જાતેજ બધું વિદિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો અભિપ્રાય પણ એ વેળાએ સાથે સાથે જણાવી દેનાર હતી. દરેક જણ એમ માનતા કે મારા પિતાજી ચીઢાશેજ. મારી ભલી બાના કરતાં તેમનામાં વ્યવહારુ જ્ઞાન વધારે હોવુંજ જોઇએ. મારી ભાવિ વકીલાતમાં પણ એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા નજ હોય.

એમને પાછા વળવાના થોડાકજ દિવસ બાકી હતા. એટલા માટે કૈં કન્યાને જોઇ આવવાનું મુલત્વી રાખવાની જરુર નહોતી. એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. હું મારો ભાઇ પ્રબોધ ને બીજા બે ત્રણ મિત્રો એ ગામ તરફ ઉપડ્યા. વિવાહસંબંધ વીશેના નવા જમાનાના વિચારો માટે મારી બાને સહેજ માન હતું એટલે કન્યા જોવા મને જવા દેવામાં તેણે જરાએ વાંધો લીધો નહીં.

બે વાત અમે જાણતા હતા. કન્યાનો બાપ ઘણોજ ગરીબ હતો. કન્યા ઘણીજ સુંદર હતી. આંગણામાં પ્રવેશતાંજ પહેલી વાતની તો ખાત્રી

થઇ ગઇ. અંદરના ખંડમાં અમને લઇ જવામાં આવ્યા ત્યાં બે સાધારણ ખાટલા ઢાળવામાં આવ્યા હતા. ઉપર જુની • શાલો બીછાવવામાં આવી હતી. અંદર ગૃહપતિ ને તેમના બે ત્રણ મિત્રો બેઠેલા હતા. અતિશય નમ્રતાભર્યાં દીન વચને દારિદ્ર ઢાંકવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અમારી બધીએ મુઝવણોનો બદલો વાળે તેવી સૌંદર્યની દેવી તો હજી પડદા પાછળજ હતી. પેલા વૃદ્ધ વારંવાર અંદર આવ જા કરતા. એથી અમે ધારી લીધું કે આ ધન્ય ઘડી માટે વસ્ત્રાલંકાર સજી કન્યા હજી તૈયાર થતી હશે.

વખત વીતાવવા અમે આછેરા નાસ્તાને ઇન્સાફ આપ્યો. મારી ધીરજ તો હવે ખુટી જવા આવી હતી આવી પ્રસ્તાવના ક્યાં સુધી પહોંચશે? મારા જમાનાના બીજા યુવાનો પેઠે કમાઉ થયા સીવાય પરણવું ઠીક નહીં એવા મતનો હું પણ હતો. પરંતુ કન્યાના સૌંદર્યની વાતોએ મારા એ સિદ્ધાંતોને હવા ભેળા કરી દીધા હતા; છતાંએ હજી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન બાકી હતું. એટલે હું અધીરો બનું એમાં જરાએ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. મારા મિત્રો તો એ બધો સમય ગપ્પાં હાંકી મોજ માણી રહ્યા હતા.

એકાએક મને લાગ્યું કે પાસેના ખંડમાં મહિલામંડળ ઉભરાયું. અલંકારોના આછેરા ઝમકારે ને નવીન વસ્ત્રોના ફરફરાટે સાખ પુરી. સાયંકાળના સુવર્ણા પ્રકાશે આપણી આ પુરાણી પૃથ્વીએ જાદુઇ ઝરુખો ઢાળ્યો કે દ્વાર ઉઘડયું: કૌમાર્યથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

કૌમાર્યથી નીતરતી એક કન્યકા આગળ આવી.

એના પિતાની ગરીબાઇનું પ્રદર્શન તો ક્યારનુંએ થઇ ચુક્યું હતું. પરંતુ એના સૌંદર્ય-પડઘા પણ સાચાજ નીવડ્યા. આ પ્રસંગ માટે કદાચ કોઇ વસ્ત્ર કે અલંકાર માટે માગી આણ્યા હશે પરંતુ એની નૈસર્ગિક કુમાશ એ વાત વીસરાવી દેતી. આવા ગરીબ ઘરમાં તેણે અવતાર લીધો હતો એ માનવું પણ ઘડીભર કપરું થઇ પડતું. કોઇ શ્રીમંતના મહાલયમાં તે આટલી અજોડ દીપી પણ નજ રહેત. જાદુભર્યાં મારાં નયનોને જણાયું કે સંધ્યાનું સુવર્ણ તેજ મૂર્તિ સ્વરૂપે મારી સમક્ષ ખડું થયું હતું; સંધ્યાતારક છેક અંબરપરથી ઉતરી આવી એના નયનોના શ્યામળા ઉંડાણમાં ઝળહળી રહ્યો હતો.

મેં સાંભળ્યું હતું કે કન્યા દશઅગીઆર વર્ષની બાલક હતી. પરંતુ જુના જમાનાના સમાજથી છુપાવેલું જુઠાણું આજે જાહેર થઇ ગયું.

" તારું નામ શું ? બહેન ! " મારા એક મિત્રે પુછ્યું.

" સુવર્ણા " તેણે ઉત્તર દીધો. એના સ્વરથી બીજાએ. માત્ર એનું નામજ જાણ્યું. મેં તો એના બાહ્ય સૌંદર્યને ઘટતુંજ આંતરિક સૌંદર્ય નીહાળ્યું.

કન્યાને અંદર બોલાવી લેવામાં આવી. એના પિતાને કહેવામાં આવ્યું કે કન્યા ગમી હતી. અમે પાછા વળ્યા. સંધ્યાનું તેજ પણ સરી ગયું. માત્ર મારા અંતરમાં સુવર્ણા દીપક પ્રકાશી રહ્યો.

અમને કન્યા ગમી તેથી મારી બાના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. મારી બહેનો તો પ્રબોધને મોંએ કન્યાનું વર્ણનજ સાંભળ્યા કરતી. તેઓ મને પુછવા આવ્યાં હોત તો ખરેખર ! નીરાશજ થાત. એનાં મદભર નયનોનું, એના મનહર વદનનું, એના ચમકતા શ્યામળા કેશકલાપનું મારો જીવ જાત તોએ કશું વર્ણન કરી શકત નહીં. મારા અંતરમાં એની તેજભરી છબી વીરાજી રહી હતી પણ એનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી.

લગ્ન લગભગ નક્કી થઇ ગયું. અમારા ઘરમાં કોલાહાલ વધતોજ ગયો. પેલા ચિર સ્મરણીય સાયંપ્રકાશના મનહર રંગોની કલ્પનામાં મારું હૈયું વિહાર કરતું. હાથે ચઢેલું કાર્ય પુરું કરનાર બીજી આછેરી સંધ્યાની હું આતુરતાથી વાટ જોઇ રહ્યો હતો. પરીક્ષાના પરિણામની પણ મને પરવા નહોતી.

અણધાર્યા મારા પિતાજી ઘેર આવ્યા. ઘણીજ સાવચેતીથી મારી બાએ બધી વાત કહી. સુવર્ણાની કાંતિ ને કુમાશ પર એક નાનકડું ભાષણ માર્યું. પરંતુ મારા પિતાને તે પહોંચી શક્યું નહીં. સૌંદર્ય કરતાં દ્રવ્યના કીંમત તેમને મન વધારે હતી. એમને આવો મફતીઓ સંબંધ કેમ ગમે ! વંટોળીઓ વાયો. તુફાન મંડાયું. જરાસ્તી તુચ્છ તકરારમાં મારા આનંદસુર ઠરી ગયા.

મારી બાએ છેલ્લું શસ્ત્ર ઉગામ્યું. અશ્રુનાં પુર ઉભરાયાં. કન્યાના પિતાને એણે કોલ દીધો હતો. એ કેની રીતે ઉથાપે ? બહાર કહેવાય કેવું ? એના દુઃખથી મારા પિતા જરા પલળ્યા જણાયા પણ તેથી કંઇ વળે તેમ નહોતું.

એવામાં મારા એક દૂરના કાકાનું આગમન થયું. સિંધુ તરી પાર જવાની તેમણે હામ ભીડી. મારી બાનું મન મનાવ્યું: " જુઓને ભાભી ! " તેમણે ચલાવ્યું; " આમ કકલાણ કરો તે ઠીક કહેવાય ? જોત જોતામાં હું તમારી મુઝવણ ટાળી નાખીશ. મારા ભાઇ બીચારા ભલા માણસ છે. વ્યવહારમાં એ ન સમજે. આમ ધમાધમ તે થતી હશે ? " મારા પિતાને એમણે શું કહ્યું તેની મને ખબર નપડાતી.

અંતે એ કારમો દિવસ ઉગ્યો. મારી બાએ મને હસાવી રવાના કર્યો. અમારું ઘર સગાં વહાલા ને મિત્રોથી ભરાઇ ગયું. સૌંદર્યમૂર્તિ નવવધુને નીહાળવા દરેક જણ આતુર થઇ રહ્યું હતું. કોઇ વિજયી સેનાપતિના ઉલ્લાસમાં હું ઘુમવા લાગ્યો. સુવર્ણાના સૌંદર્ય સર્જનમાં જાણે મારો કંઇ ભાગ ન હોય !

બે ગામ વચ્ચે કંઇ બહુ અંતર નહોતું. સુવર્ણાને ગામ પહોંચ્યા ત્યારે હજી સાયંકાળ થયો નહોતો. આખે રસ્તે મારા પિતાજીએ મારા કાકા જોડે કંઇક કડાકુટ કર્યા કરી હતી. મેં ધાર્યું હોત તો એમની વાતો તરફ હું કાન માંડી શક્યો હોત; પરંતુ કોણ જાણે કેમ ! એ વેળા કશા પર મારું દીલ ચોટી શક્યુંજ નહીં.

ગરીબને આંગણે ધામધુમ તો હોયજ શેની ? બહુ ધમાધમની કોઇએ આશા પણ રાખી નહોતી. પણ થોડીએ ધામધુમ નજરે પડી નહીં. કન્યાનાં થોડાં સગાં વહલાંજ આવ્યાં હતાં. એક બે મશાલો સળગાવવામાં આવી. એક ધુળધોયો ચંદરવો બાંધી દેવામાં આવ્યો.

પરંતુ સ્વાગત તો સહૃદય દેખાયું. ઉરના ઉમળકાની તો રેલમછેલ થતી લાગી. મારા પિતાજી ને કાકાએ ગંભીર વદને એક ખુરશી જગ્યા કરી. કન્યાના બાપ તો આંગણે આવેલા અતિથિને આનંદવા આકાશપાતાળ એક કરી રહ્યા. નમ્રતા ને વિનયના તો ફુવારાજ ઉડતા.

બારણાની બરાબર સામે મને બેસાડવામાં આવ્યો. અંદરના ખંડમાં મહિલામંડળ ભરાયું હતું. એમના તરફનો આછેરો દૃષ્ટિપાત પણ નયનોને નીરાંત અર્પતો. મરદોને ઉલ્લાસી બનાવવા હજાર જાતના ઉપાયો યોજવા પડે. પરંતુ નારીના નામમાંજ આનંદ ભર્યો છે–ગમે તેવા કપરા પ્રસંગે પણ તેઓ પલકમાંજ આહ્લાદિત બની શકે છે.

કન્યા પધરાવવામાં આવી. એના આધે તાણેલા છેડાથી મારાં નયનોને નીરાંત ન વળી. મહાજનની સાક્ષીએ ધાર્મિક ગ્રંથિએ તે મારી થનાર હતી; પરંતુ મેં તો પેલા સાયંપ્રકાશના ચમકારે ક્યારનીએ એને હૃદયમંદિરે સ્થાપીજ દીધેલી હતી. પેલી શાંત સંધ્યાએ જે મારા હૃદયના શાંત ઉંડાણે લપાઇ બેઠી હતી તેને દુનીયાના ડાહ્યાઓ ઢોલ વગાડી મારી સમીપ લાવી રહ્યા હતા.

કન્યા પધરાવી કે મારા પિતાજી ને કાકા આગળ આવ્યા. એને માથાથી પદાની સુધી નીહાળી રહ્યા, કે મારા કાકાએ ધડાકો કર્યો: "કન્યાના અલંકારો ક્યાં? પહેરામણી વગેરે સર્વ અહીં રજુ કરો."

સુવર્ણાના પિતા તો આ ધડાકાને ધ્રુજી ઉઠ્યા. "મારાથી બન્યું તેટલું હાજર કર્યું છે" તે મહામહેનતે બબડ્યા.

મારા કાકાના હોઠ પર એક તીખું હાસ્ય ફરક્યું. "એ તો જાણે સમજ્યા. મજાક કરવાનો હક છે તે ભલે કરો. પણ રીતની વાત પહેલી. જે આપવા ધાર્યું હોય તે જાહેર કરો. પછી પેટ ભરીને સુખેથી હસજો."

કન્યાના પિતા કરગરી પડ્યા. "આથી વધારે હું આપી શકું તેમજ નથી–આ ગરીબ વહેવાઇ પર કૃપા કરો."

મારા કાકાનું વદન ભયંકર થતું ગયું. "શું કહ્યું! આવી ચાલબાજી છેક સુધી નહીં ચાલે." તેમણે ત્રાડ નાખી. "એક ફુટી બદામ પણ પરખાવ્યા વિના આવો મહામુલનો જમાઇ પામ્યા તોએ હજી સંતોષ નથી! કન્યાને વાલની વીંટી પણ પહેરાવવા મળતી નથી! વરરાજા માટે ઘડીઆળ ક્યાં! અછોડો ક્યાં! સીધી સનાતે કામ પાર ઉતારવું હોય તો છાનામાના બધું હાજર કરો; નહીં તો તમારી કન્યાને ઘરમાંજ પધરાવો."

કન્યાના બાપે મારા પિતાના પગ પકડી લીધા. દયામણે અવાજે તે બોલ્યા: "દયા કરો! દયા કરો! મારી આબરુ ન લો. એક ગરીબ બ્રાહ્મણની કુલિનતાનો વિચાર કરો. કશાએની જરુર નહીં પડે એવી પ્રથમથીજ મને ખાત્રી આપવામાં આવી હતી. નહીં તો આ પ્રસંગ આવતજ નહીં."

મારા પિતા કંઈ બોલે તે પહેલાંજ મારા કાકા ગાજી ઉઠ્યા: "હં–ખાત્રી આપી હતી! કયા કાકાએ ખાત્રી આપી હતી? અમે ભાઇઓ તો કશુંએ જાણતા નથી, પહેરામણીમાં તો એક પાઇએ આપવાની નથી પણ કન્યાના અંગ પર અલંકાર પણ ન મળે? વરરાજાને માદગીરીમાં પણ કશુએ આપવાનું નહીં! અમને બીજી કન્યાઓ નહીં મળતી હોય–ખરુંને?"

એટલામાં કન્યાપક્ષના કોઇ મીજાજી જુવાનીઆએ ઘી હોમ્યું. "કેવા જંગલી જેવા છે! બીચારા ગરીબ સજ્જનની છેલ્લી ઘડીએ આબરુ લેવા બેઠા છે!"

પછી તો રણસંગ્રામ મંડાયોજ તો "ચોરી ને વળી શિરજોરી ! ચાલો, ભાઈઓ ! આપણે કે અપમાન ખમવા નથી આવ્યા." એક વરોળીઆની પેઠે જાન બહાર ધસી. બે ચાર જણ આવી મને પણ ધસડવા લાગ્યા. ધમાધમમાં એક બે દીવીઓ પણ ઉંધી વળી, બૈરાંઓએ રડારોળ કરી મુકી. મરદોએ બુમાબુમ પાડવા માંડી. મારે આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આખા દિવસના થાકથી ને-છેવટના ગજબ કકાકાથી હુ તો ભાનભુલો બની ગયો. છતાંએ સુવર્ણા તરફ છેવટની નજર નાખવા મથ્યો. પોતાના બાજઠ પર તે ટટાર બેઠી હતી. એનું વદન ઉઘાડું થઇ ગયું હતું. એના નયનમાં સદીઓનું દર્દ ભર્યું હતું. જાણે મારા પર અંગાર વરસી રહ્યા! એક ક્ષણભર મેં જોયું ને ચોમેર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

ઘરની બહાર-કૂળીઆની બહાર-મને ધસડી જવામાં આવ્યો હતો થોડે દૂર અમારાં ગાડાં છોડવામાં આવ્યાં હતાં. આટલાં જલદી ફરી જોડવાં પડશે એવો કોઇને શમણે પણ ખ્યાલ નહોતો. ગાડીનો ને રખવાળો ગમે ત્યા વેરાઇ ગયા હતા. બુમાબુમ થઇ રહી, ગાળોનો વરસાદ પણ શરુ થયો. મારા કાકા ને પિતાજી રણવીર સેનાનીની માફક ઘુમી રહ્યા. માત્ર મારો ભાઇ પ્રમોધ મૂઢ બની ગયો હતો-એણે પણ સુવર્ણાની દર્દભરી નજર જોઇ હતી.

થોડી વાર પછી હું ભાનમાં આવ્યો- મેં શું કર્યું ? એમની ક્રૂર આજ્ઞાનો હું નિર્જીવ પાસો કેમ બની ગયો ? રાત્રિના પડદા પાછળ સુવર્ણાનાં દર્દભર્યાં નયનો ચમકી રહ્યાં. મને દોષ દઇ રહ્યાં. કૈં કરી બતાવવા મને ઉત્તેજી રહ્યાં.

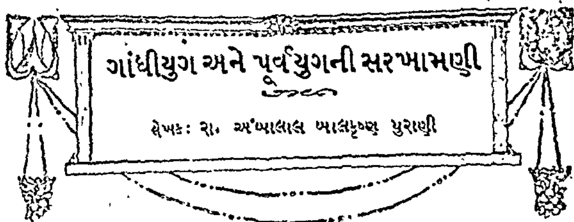
બધા બુમાબુમમાં ધુંધવાઇ રહ્યા હતા તે વેળા હું અણદીઠો દૂર સરી ગયો. મારા વડીલોના રોષને ઘડીભર ભુલી ગયો. થોડીજ ક્ષણમાં સુવર્ણાના દ્વાર પર જઇ ઉભો. પણ ત્યાં તો બધોએ કોલાહલ શમી ગયો હતો. સ્ત્રીઓના આક્રંદસુર પણ કયાંએ ગયા હતા. એટલામાં મેં બે ત્રણ જણને બહાર આવતા દીઠા. હું બાજુમાં લપાઇ ગયો. તેમના વદન પર પેટ ભરીને ઝપટયાની નીરાંત હતી "ચાલો ભાઇ! જે થયું તે સૌ સારું થયું" એક બોલ્યો. "એ છોડી પણ કેવી ભાગ્યશાળી ? એક ગામડીઆ કારકુનના પુત્રને વરવા જતાં શ્રીમંત જમીનદાર પ્રતાપરાયનું ઘર જડયું. એક બે અલંકારની માથાકુટમાં કન્યાને હીરાના હાર સાંપડ્યા."

બીજાએ રુમાલ હલાવતાં ટાપશી પુરી; "નવો વર જરા મોટો ખરો-પણ મરદની ઉંમર કોઇ જુએ છે? હું તો ધારુ છું કે કન્યાને જોતાંજ બુઢ્ઢા કાકા મોહી પડ્યા. કદાચ તેથીજ હાથે કરીને પેલી બધી ધાંધલ મચાવી. એનું ધ્યાન સ્વાર્થ સાધવામાંજ હશે, એનાજ દીકરાએ વરરાજાના બાપનું અપમાન કર્યું હતુ." એમ બબડતા બંને જણ પસાર થયા.

ધીરે મોઢે ધીરે તોરણેથી હું પાછો વળ્યો. હજી હમણાંજ ગાડાં તૈયાર થઇ રહ્યાં હતાં ધમાધમમાં મારી કોઇનેએ પડી નહોતી. અમે ઘેર પહોંચ્યા.

બીજેજ દિવસે હું અમદાવાદ ઉપડી ગયો. મારી બા રડી પડી. પણ એનાં આંસુઓ હવે મને રોકી શકે તેમ નહોતાં. પરીક્ષા જેમ તેમ કરી પસાર કરી. મને શિષ્યવૃત્તિ ન મળી. મારે નોકરી લેવી પડી. આગળ અભ્યાસ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા કોણ જાણે કયાંએ ઉડી ગઇ.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૧]

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૫૬ થી]

ગાંધીવાદમાં સચોટ દલીલોનો દેખાવ હોય છે. પરંતુ તેનાં ઘણાં ખરાં મંતવ્યો પ્રથમથી સ્વીકારી લીધેલાં હોય છે. આત્મવિરોધોનો, અતિશયોક્તિઓનો, અને ભુલભરેલી તર્કશ્રેણીનો ગાંધીવાદમાં તોટો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, " કાઉન્સીલમાં જઈને સ્વરાજ્યવાદીઓ ડગલે ને પગલે સરકારના ઠરાવોનો વિરોધ કરે તેમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે. " એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, " સરકારની અસત્ય રાજ્યનીતિ સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવા માટે હિંદની પ્રજાએ મહેસૂલ નહીં ભરવાની નીતિનો અમલ કરવો જોઈએ. " એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું; અને એનાથી અહિંસાનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું !

મહાસભામાં કે પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદોમાં અંગ્રેજી માલના બોયકોટ–બહિષ્કાર—નો ઠરાવ સ્વીકારવાથી પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પરદેશી કપડાંની હોળી કરવામાં તેનો ભંગ થતો નથી પરંતુ પ્રજા જીવનની શુદ્ધિ થાય છે. એ બંનેમાં રહેલો સૂક્ષ્મ ભેદ ભલા સમજી કે સ્વીકારી ન શકે એ સંભવિત છે.

મહાસભાએ મંજુર રાખેલા પાંચે અસહકારઃ નીશાળ, કોર્ટ, ઇલકાબો, પરદેશીમાલ, કાઉન્સીલ–મહાસભાના કાર્યવાહકોએ પોતે તો અમલમાં મુકવા જોઈએ એવું મહાત્મા ગાંધીએ પોતે આગ્રહપૂર્વક જણાવેલું અને એ મતલબનો ઠરાવ કાર્યવાહક સમિતિએ પસાર કરેલો; તો પછી, બેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને બ્રીટીશ અદાલતમાં જવાની છુટ આપવાની હિમાયત તેમણે અપવાદરૂપે અમદાવાદમાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિમાં કેવી રીતે કરી તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

રેંટીઆને આર્થિક ઉન્નતિના સર્વોત્તમ સાધન તરીકે અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારતા નથી એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ દેશનું કાર્યકરનારાઓ તેનો સ્વીકાર કરે એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ " રેંટીઓ ફેરવવાથી સ્વરાજ મળશે " એવી દલીલ જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં અતિશયોક્તિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. ચુસ્ત અસહકારીને પણ એ દલીલ સિદ્ધ કરી આપવી અઘરી પડ્યા વિના નજ રહે. " રેંટીઓ ચલાવવાને પરિણામે

.મહેસુલ નહીં ભરવા માટે પ્રજા તૈયાર થશે." એ દલીલ પણ એવી પાયા વગરની લાગે છે, કારણ કે રેંટીઓ ફેરવીને માણસ નિર્ભય રહી શકે; પરંતુ સરકારને કર નહીં ભરવાનું કાર્ય એટલું–સલામત નથી એ તો સૌ કોઇ જોઇ શકે તેમ છે. વળી, જેઓ બે ચાર આના વધારે કમાવા ખાતર રેંટીઓ ફેરવશે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઇ કર નહીં ભરવા તૈયાર થશે એમ માનવું વધારે પડતું લાગે છે. રેંટીઆમાં સંગીતના અને સ્વતંત્રતાના ધ્વનિ તો મહાત્મા ગાંધીને કે દેશબંધુ સી. આર. દાસ જેવા સંસ્કારી કેળવાએલા વર્ગને સંભળાય–પરંતુ પેટને ખાતર રેંટીઓ ચલાવનારને એ અનુભવ ન થાય એ ધણીવાર રેંટીઆના હીમાયતીઓની નજર બહાર જતું રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે રેંટીઓ નકામો છે. પરંતુ તેનું રાષ્ટ્રજીવનમાં જે સ્થાન છે તે સ્વીકારતાં પણ તેની હીમાયત કરનારાઓએ–મહાત્માજીએ સુદ્ધાં ધણી અતિશયોક્તિઓ કરેલી છે એટલું તો કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

"સત્ય"ના ઉપર ગાંધીવાદમાં ભાર મુકવામાં આવે છે. તે સ્વીકારીએ તો પણ મોન્ટીક પાયલેટની પેઠે કોઇ શંકાશીલ હૃદય પ્રશ્ન કરી શકે કે "સત્ય એટલે શું?" વ્યવહારમાં સંપૂર્ણપણે કદી પણ પાળી ન શકાય એવા નીતિના સિદ્ધાંતો "સત્ય" છે ?

વળી, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાના ઉદ્દેશથી કાઢેલી વિદ્યાપીઠોમાં અને શાળાઓમાં શિક્ષણને ગૌણ સ્થાન આપી મહાસભાના ઠરાવોનો અમલ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પાસે કરાવવાનો આગ્રહ યોગ્ય છે ખરો? સરકારી શાળાનો ત્યાગ કરનાર કેળવણી ઉપર સરકારના અંકુશનો નિરાદર કરવા તૈયાર છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં જોડાયા પછી તેના ઉપર કેટલુંક વર્તન શા. માટે "ફરજીઆત" તરીકે નંખાવું જોઇએ? વિદ્યાર્થીના મનનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવામાં એવાં બંધનો બાધક નથી? શિક્ષણનું કાર્ય રેંટીઓ ચલાવવા જેટલું–બલ્કે તેથી વધારે–ઉપયોગી નથી? તો પછી શિક્ષકોના કાર્યને રાજકીય ચળવળથી અને મહાસભાના ઠરાવોથી અલગ શા માટે ન રાખવામાં આવ્યું?

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનો આગ્રહ સૌ કોઇ વધાવી લે છે. પરંતુ, તે ઠરાવનો અમલ ન કરનાર શાળાને સંયોજીત ન કરવાનો આગ્રહ કરીને કેટલીક શાળાઓના ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું તેમાં માબાપોના જુના વિચારોને લીધે સરકારી નીશાળોથી ઉઠી ગએલા વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડયું નથી?

આર્યસમાજના પ્રણેતા દયાનંદ સરસ્વતીના ઉપર "વેદોની મૂર્તિપૂજા સ્થાપન કરવાનો" આરોપ મુકનાર મહાત્માએ શું "રેંટીઆની મૂર્તિપૂજા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો નથી?

વળી, ભૌતિકશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળનો ત્યાગ કરવાથીજ તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાય તેમ છે, એ વિચાર શું સર્વાંશે ખરો છે? યુરોપમાં કામગાર વર્ગનું બંધારણ સ્થપાયા પછી અને અમેરીકામાં હેનરી ફોર્ડ જેવા મુડીવાળાઓએ ઉદ્યોગોમાં સુધારા દાખલ કરવાના જે નવીન પ્રયાસો આદર્યા છે તે પછી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે હવાઇ વિમાન, વાયરલેસ, સબમેરીન, રેલ્વે, તાર વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રની સગવડકારી શોધનો ત્યાગ કરીનેજ આપણે આધુનિક સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકીએ એ દલીલ સાચી નથી. હેનરી ફોર્ડે મજુરોને કૌટુંબિક જીવન આપવામાં ફત્તેહ મેળવી છે. મજુરોને જુદા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૭]

સાહિત્ય અને અસ્પષ્ટતા

લેખક:
રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

—o—

એક પ્રાચીન લોકોક્તિ છે કે આહાર ને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે બોલનારા સુખી થાય છે. આહાર અને વ્યવહારમાં કદાચ એમ હશે; પરંતુ સાહિત્યમાં તો તદ્દન જુદું જ છે. એમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ ગણાય છે. પ્રાચીન કાળના આદર્શો બદલાયા તેમાં કે વ્યવહાર ને સાહિત્ય બે કેવળ ભિન્ન છે તેથી કોણ જાણે કેમ પણ વ્યવહારના વિષયમાં આવશ્યક મનાએલું સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ સાહિત્યમાં વર્જ્ય છે. સાહિત્યમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ મનાય છે. અસ્પષ્ટતા એ તો म्लानस्य काव्यकुसुमस्य रसायनानि–કરમાઇ ગએલા કાવ્ય કુસુમને પુનરુજ્જીવન દેનાર રસાયન સમી છે. આજ કારણથી મહાકવિઓ ને લેખકો વખણાય છે, પણ વંચાતા નથી. કાવઓ અને લેખકો લોકોત્તર પુરુષો છે, અને ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ लोकोत्तराणां हि चेतांसि कोनु विज्ञातुमर्हति । લોકોત્તર પુરુષોનાં હૃદયો કોણ સમજી શકે એમ છે? જો એમનાં હૃદયો સમજાય એવાં નથી તો પછી એ હૃદયમાંથી નીકળેલાં કાવ્યો તો કેમજ સમજાય?

એકલા કાવ્યોમાં નહીં પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં અસ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. અસ્પષ્ટતા એ તો સાહિત્યનો પ્રાણ છે. અસ્પષ્ટતા નીકળી જાય તો સાહિત્યમાંથી–ખાસ કરીને આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી કેટકેટલાં કાવ્યો, લેખો, નાટકો વગેરે માર્યા જાય!

પરંતુ અસ્પષ્ટતા માત્ર અર્વાચીન સાહિત્યમાં-જ જોવામાં નથી આવતી. સાહિત્યના સર્જન-કાલથી અસ્પષ્ટતા પણ ચાલી આવી છે. સાહિત્ય ને અસ્પષ્ટતા એ બે જોડીઆં ભાઇબહેન છે. માનવ વાણીનો પ્રથમ સાહિત્યશબ્દ તે વેદ. આર્યપ્રજાના એ પરમ પૂજ્ય ગ્રંથને નીહાળો. પ્રથમ દર્શને તમારાથી એક અક્ષર પણ નહીં સમજાય. વેદ એટલે અસ્પષ્ટતાનો ભંડાર. કદાચ એના સર્જન સમયે વેદ અસ્પષ્ટ નહીં હોય; પરંતુ તે સમયે એટલો પૂજ્ય ગણાતો પણ નહીં હોય. જેમ જેમ એની અસ્પષ્ટતા વધતી ગઇ તેમ

તેમ એની પૂજ્યતા પણ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. જુના કવિઓનો અભ્યાસ કરવાનું પણ આજ કારણ છે. જેનામાં જેટલી અસ્પષ્ટતા તેટલું તેનું મહત્વ; આ સૂત્ર સર્વાંશે સત્યજ છે. કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટ લેખકો પુજાયા છે તેટલા બીજા કોઈ પણ પુજાયા તો શું પણ વંચાયા પણ નથી. ઈંગ્લંડના મીલ્ટન ને બ્રાઉનીંગથી માંડી અત્યારના બર્નાર્ડ શો સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોની કીર્તિનો પાયો ઉપલા સૂત્ર પરજ રચાયો છે.

એથી પણ આગળ વધીને કહું તો ઇશ્વરને આપણે શા માટે પુજીએ છીએ ? એ દયાસાગર છે તેટલા માટે? વિના વાંકે નિર્ધનતાના ભાર હેઠળ કચરાઈ રહેલા ભુખે મરતા મનુષ્યોને પુછો. આજીવન અન્યનું ભલુ કરવા છતાં પોતે નિરંતર દુઃખ ભોગવી રહેલા માણસોને પુછી જુઓ; ઇશ્વરે તમારા પર કેટલી દયા કીધી છે ? ઇશ્વર સર્વગુણસંપન્ન છે, ન્યાયી છે, દયાળુ છે, ભક્તાધીન છે વગેરે વગેરે વાતો આપણે કહીએ છીએ ને માનીએ પણ છીએ. પરંતુ છાતી ઠોકીને કોણ એમ કહી શકે એમ છે કે ઇશ્વર આવોજ છે ? ઇશ્વરને આપણે જાણતા હોત તો એને નામે ને એણે રચેલા ધર્મને નામે આપણે એક બીજાનાં ગળાં કાપતે ? ઇશ્વરને આપણે ઓળખતા હોત તો આપણે એને પુજત ખરા ? એની કૃતિ પણ એટલીજ અસ્પષ્ટ છે. એની રચનાને ગહન માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણાથી તે તે સમજાતી નથી. ઇશ્વરની પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની અસ્પષ્ટતા અને એની કૃતિની અસ્પષ્ટતા એજ એની પૂજાનું કારણ છે. જગતમાં સર્વથી અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ વસ્તુ તે ઇશ્વર ને એની કૃતિ છે માટે પૂજ્યતમ પણ એજ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે પૂજનીયતા અસ્પષ્ટતા પરજ અવલંબે છે. એટલુંજ નહીં પણ અસ્પષ્ટતા વિના સંપૂર્ણતાને પણ અવકાશ નથી. અસ્પષ્ટતા એટલે સંપૂર્ણતા. Perfect art returns to nature એ , આંગ્લ કહેવત પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે કલાસંપૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે ત્યારે તે કુદરત—અર્થાત્ અસ્પષ્ટતા (કુદરતની અસ્પષ્ટતા, ઇશ્વરની કૃતિ તરીકે સ્વયંસિદ્ધ થાય છે) રૂપ બની જાય છે. અને આથીજ ઇશ્વર પણ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ ગણાય છે.

સૌંદર્ય ને લાલિત્યનો આધાર પણ અસ્પષ્ટતા પર છે. સ્પષ્ટ પ્રકાશવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યને સુંદર ન ગણતાં, ઉષા ને સંધ્યાનાં આછાં ને અસ્પષ્ટ તેજ પર આપણે મોહી પડીએ છીએ; રાગ ને તાલમાં ગાનાર ગવૈયાના કરતાં કોયલનો દૂર દૂરથી સંભળાતો અસ્પષ્ટ અવાજ આપણા હૃદયમાં અનેરો ભાવ જગવે છે; વાઘ ને સિંહની સ્પષ્ટ ને ઇચ્છાસૂચક ગર્જના કરતાં સાગરનાં ગર્જન વધુ આહ્લાદજનક લાગે છે; ને બહેનના કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર લાગે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. લોકસૃષ્ટિ કરતાં કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે સુંદર છે કારણ કે કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે અસ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓને પરદેનશીન રાખવાનો રીવાજ વહેમ કરતાં સૌંદર્યના એ ઝીણા તત્વની સમજનો સૂચક નથી ?

સત્યનુ આલંબન પણ અસ્પષ્ટજ છે. આથીજ એક લેખકે કહ્યું છે કે Truth is more romantic than romance itself. (અદ્દભુતતા કરતાંએ સત્ય વધારે અદ્દભુત છે.) સત્યને શોધવાને મનુષ્યોએ કેટકેટલાં ફાંફાં માર્યાં છે ? ને છતાં હજી સત્ય કોઇને જડયુંજ નથી. 'બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત અસત્ય છે', 'બ્રહ્મ ને જગત બંને સત્ય છે', 'બ્રહ્મ અસત્ય છે. જગત સત્ય છે', 'બ્રહ્મ ને જગત બંને અસત્ય છે', ઇત્યાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો સત્યના ઉપાસકોએ સત્ય શું છે તે દર્શાવ-

યા કાઢ્યાં છે. સત્યનું પાલન કરવાથી હરિશ્ચંદ્ર પ્રથમ દુઃખી થયો ને અંતે સુખી થયો; પરંતુ એજ પ્રમાણે સત્યનું પાલન કરવાથી અમારા હરિભાઇ પ્રથમ સુખી થયા, પંકાયા ને પછી દુઃખી થયા-એમને જેલમાં જવું પડયું ! આ પ્રમાણે સત્ય ને તેનાં પરિણામ કેવળ અસ્પષ્ટ છે. 'શું છે ને શું નથી એ એવો ગહન વિષય છે,કે કૈં છે ને કૈં નથી એમ મહાપુરુષો પણ કહી શકતા નથી' તેનું કારણ આ સત્યનું અસ્પષ્ટ સ્વરૂપજ છે.

ઓજસ્ ને પ્રભાવનું મૂલ પણ અસ્પષ્ટતા છે. દુશ્મનો સામાના સૈનિકોની સંખ્યા અને તેનું બળ જાણતા નથી ત્યાં સુધી ગભરાયા કરે છે; પણ એક વાર એ વાતની ખબર પડી એટલે રણાંગણમાં સજ્જ થઇને ચાલ્યા આવે છેઃ શરીર-બળ કરતાં આત્મબળ ઉંચું ગણવામાં આવે છે; સોટી કરતાં ઉપવાસનું મહાત્મ્ય મોટું મનાય છે. એ સર્વ શું બતાવે છે? સામા મનુષ્યનું બળ આપણે માપી નથી શકતા ત્યાં સુધીજ તેને મોટા માનીએ છીએ. શરીર ને સોટી બહાર-બહારથી જોઇ શકાય એવી વસ્તુઓ છે; આત્મા ને ઉપવાસ અદૃશ્ય વસ્તુઓ છે–અસ્પષ્ટ છે. તેથી તેનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. આત્મા તો કેવળ અસ્પષ્ટ વસ્તુ છે,–છે કે નહીં તે પણ ખાત્રીપૂર્વક કોઇ કહી શકતું નથી. તેથી આત્મા એ ઉચ્ચતમ વસ્તુ ગણાય છે. अयमात्मा ब्रह्म એમ છેક બ્રહ્મ પણ એનેજ માનવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મહાપુરુષો અસ્પષ્ટ છે, સંપૂર્ણતા અસ્પષ્ટ છે, પ્રકૃતિ અસ્પષ્ટ છે, સૌંદર્ય અસ્પષ્ટ છે, કલ્પના અસ્પષ્ટ છે, સત્ય અસ્પષ્ટ છે, ઓજસ્ ને પ્રભાવ અસ્પષ્ટ છે. આ સર્વ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ અસ્પષ્ટ છે તો સાહિત્ય અસ્પષ્ટ શા માટે ન હોય? સાહિત્યનો વિકાસ એટલે અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ. પુષ્પની સુગંધનો શો અર્થ? તો સાહિત્યકુસુમની સૌરભનો પણ શો અર્થ હોય? મેઘનાં ગર્જનનો શો અર્થ? કોયલના કુહરવનો શો અર્થ? ઉષાની લાલિમાનો શો અર્થ? સંધ્યાની સુકુમારતાનો શો અર્થ? બાલકનાં રુદનનો શો અર્થ? જીવનને મૃત્યુનો શો અર્થ? આપણી દરેક વસ્તુનો અર્થ શોધવાની વૃત્તિનો શો અર્થ? તો સાહિત્યમાં પણ અર્થ જોઇએજ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો?

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતાનાં બીજ માત્ર દેખાય છે. પણ એ કલાનો વિકાસ તો આપણા અર્વાચીન લેખકોજ કરી રહ્યા છે. ભિન્ન ભિન્ન લેખકો આ સાધ્યને જુદાં જુદાં સાધનો વડે, અનેકાનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વડે, અસામાન્ય કલાચાતુર્ય વાપરી સાધી રહ્યા છે. અપરિચિત ને અભિનવ શબ્દો વાપરીને, અલંકારોના પ્રવાહમાં અર્થને ડુબાવી દઇને, વિચારની અગાધતા દર્શાવવાને બહાને અર્થના અસ્તિત્વનો લોપ કરી ઇત્યાદિ અનેક માર્ગે લેખકો અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરી રહ્યા છે. અને એ દિશામાં રવિંદ્રનાથ ટાગોરે જે ફાળો આપ્યો છે તે ભુલાય એવો નથી. રવિંદ્રનાથ પોતે તો જોઇએ તેટલા અસ્પષ્ટ નથી; પરંતુ એના ગુર્જર વારસોએ આ કલાનો જે વિકાસ કર્યો છે તેનું મૂલ્ય તો અપરિમેય છે. કેટલાક દોઢડાહ્યાઓ ટીકા કરે છે કે "બળદના શરીરની મહત્તા પોતાના પરિવાર આગળ બતાવતાં દેડકી ફાટી ગઇ તેમ એ મહાકવિની વિરાટભાવના પોતાની વામનતામાં ઉતારવા જતાં આપણા લેખકો અક્કલ ને અર્થના પ્રદેશની બહાર જતા રહે છે. પોતાનું વિચારદારિદ્ર ભાષાના અવ્યવસ્થિત બંડોળ હેઠળ છુપાવવા માંગે છે", ને માત્ર તેમનો ઇર્ષાળુ સ્વભાવ બતાવે છે.

આચાર કરતાં વિચારનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે, અને ભાવનાનું સ્વરૂપ એથી પણ સૂક્ષ્મ છે. આથી મનુષ્યનું વર્તન આપણને દેખાય છે તથા

સમજાય છે; એના વિચારો અર્ધાજ સમજાય છે; ને એની ભાવના આપણાથી જરાએ સમજાતી નથી. એ સમજ્યા વગર કેટલાક ટીકા કરે છે કે, "લેખક પોતે પણ શું કહેવા માંગે છે તે સમજતો નથી, કે કહેવા માંગતોજ નથી, અથવા કહેવા માંગે છે તે કહી શકતો નથી. લખવાના લોભમાં વક્તવ્ય શું છે તે વીસરી ગયો છે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ધુળ ને પાણી સમજી કપડાં ઉંચા લેતા દુર્યોધન જેવી બુદ્ધિ એ લેખક બતાવી રહ્યો છે". ખરંતુ એવા અણુસમજુ ટીકાકારોની પરવા એવા લેખકો રાખતાજ નથી, અને પોતે લખ્યાજ જાય છે. કદાચ એવી ટીકાઓનો પ્રત્યુત્તર આપવો પડે તોએ એવો આપે છે કે ટીકાકારો ને તેમનું આખું કુટુંબ એ પ્રત્યુત્તરની પહેલી લીટીથી આગળ જઇ શકતાજ નથી! પરિણામે એ ટીકાકારોને પોતાની બુદ્ધિની દઢતા વીશે સંદેહ પડવા માંડે છે ને આખરે, 'લખે છે તો સારું; પણ આપણાથી સમજાતું નથી' કરીને એ વાત પડતી મુકે છે, અથવા તેની પ્રશંસા પણ કરવા માંડે છે. કદાચ પ્રશંસા ન કરે અને તે લેખકો પર ટીકા કરવાનું ચાલુ રાખે છે તો તેથી લેખકો ગભરાતા નથી. કારણ કે તેઓ જાણે છે કે કોઇથી સમજાય નહીં તેથી કંઇ વસ્તુની કીંમત ઘટી જતી નથી. ઉલટું એથી તો તેની કીંમત વધે છે. પડદો ઉઘડ્યા પહેલાં પ્રેક્ષકોની કલ્પના કેટલી ઉંચે ઉડી રહે છે અને પડદો ઉઘડ્યા પછી આકાશમાંથી અવનિ પર આવ્યા હોય એવો અનુભવ પ્રેક્ષકોને થાય છે. પરંતુ ઉપર કહ્યાં તેવાં લખાણોમાં અસ્પષ્ટતાનો પડદો કદી પણ ઉંચકાતોજ નથી, તેથી વાચકને કલ્પના મંદ થવાથી ઉત્પન્ન થતી નિરાશાનો અનુભવ થતોજ નથી.

નવીન કહેવાની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. પણ નવીન કહેવાનું બહુજ ઓછાને જડે છે. આથી કહેવું હોય ને નવીન કહેવાનું કે જડતું ન હોય તેણે અસ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ. એમ કરવાથી એ પોતે કંઇક નવુંજ કહ્યું છે એમ એને પોતાને પણ લાગશે અને વાચકને પણ એવોજ ભાસ થશે. નવીનતા નહીં તો નવીનતાનો ભાસ તે આવશેજ. અને ખરું પુછો તો જગતમાં નવીન છેજ શું? નવીન લાગે છે તે નવીનતાનો ભાસ માત્રજ છે. અસ્પષ્ટ લખાણમાં નવીનતાનો ભાસ હોય છે એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી જેને જે અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકે છે. લેખક કોઇ પણ રીતે બંધાતો નથી, ને જુદા જુદા વિચારના મનુષ્યોને લાગે છે કે એ અમારાજ મતનો છે! ધ્વનિકાવ્ય તે આજ, 'કવિત કેરી સરિત' તે આનુંજ નામ. એ સરિતમાંથી જેને જોઇએ તેટલું પાણી ચંચુ ભરીને લઇ જાય અને ફાવે તે કાળમાં એનો ઉપયોગ કરી શકે. આવી સાહિત્ય-સરિતનો રસપ્રવાહ અવિરામ ધારે વહી રહ્યો હોય છે તેનાં દર્શન પણ અર્થની પાળથી ચારે બાજુએથી બંધાઇ રહેલા ખાબોચીઆમાં કયાંથી થાય?

સાહિત્ય એટલે જીવનનું પ્રતિબિંબ -અને જીવન એટલે અસ્પષ્ટતાની પરંપરા. અમુક મનુષ્યના અમુક બનાવો બનવાના છે એમ કહેવાની હીંમત જોશી સીવાય કોઇ કરી શકતું નથી. અને જોશી બીચારો પણ એવી અયોગ્ય હીંમત પેટને ખાતર કરે છે. અને છતાં એવી હીંમત દર્શાવતી વખતે પણ બને તેટલો અસ્પષ્ટ થવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. જીવનની પળે પળ અસ્પષ્ટતાના આવરણ હેઠળ ઢંકાએલી છે. જીવનમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો જીવન જીવવા જેવાં થાત? સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો ગદ્ય કાવ્યો ને લેખો લખાત?

આવી અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરવો એ સર્વ લેખકોનું ધ્યેય હો! એવો અભિલાષ અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં વધારે પડતો નથી.

'એક કૌતુક'

લેખક:
ગો. શ્રી. વ્રજનાથ વિ. મહારાજ

તોટક.

૧

સખિ! કૌતુક નંદનિકેતનમાં
અતિ અદ્દભુત પેખિ ભુલી જગ આ;
નિજ પુત્ર યશોમતિ અંક ગહી,
મુખ ચુમ્બતી ઉત્કટ પ્રેમ થકી.

૨

શિશુ ગોઠણીએ રમતું ફરતું,
અહ! તોતડી વાણી મૃદુ વદતું;
પયપાન બહુ હઠથી કરતું,
સખિ! ધૂળિ ઉડાડી તનુ ભરતું.

૩

અવલોકી શશિ, નભમાં શિશુએ,
રમવા કથતો લઇ દે મુજને;
જળપાત્ર ભરી ઝટ મુકી દીધું,
નિરખી પ્રતિબિંબ શિશુ ક્રીડતું.

૪

નવનીત લઇ અમુદિત હૃદે,
કુદતું હસતું વળી નૃત્ય કરે;
જનની મનના સહુ કોડ પુરે,
પ્રિય ભક્તતણા હૃદયેજ વસે.

: : વનમાં એક પ્રભાત : :

લેખક :
શ. અશોક

પ્રભાત

ભાતીગળ આ મોર પગલીઓ,
લીમડીઆની આ ફુલકળીઓ;
રમતીલી ખળખળ જળઝરીઓ
પ્રભાતને પહોર.
તેજ અને છાયાઓ ડોલે,
આમ્ર ઘટાના પરિમલ ઘોળે;
શાંત મધુરું હસતું કોઈક
પ્રભાતને પહોરે.

વનરાઇ

ઝાડ ઉભું આ એકલડું
માથે ખાઉધરું ગીધડું;
પાનતણા આ ઢગલા, હેઠળ,
પવને ખડખડતા.
બાવળ કાંટ કુડી કુટી છે;
કૈંક શૂળો રસ્તે છુટી છે;
અહીં આગળથી કેડી ચાલી
વનમાં સંતાઇ.

કોયલ

દીઠી નથી આજે રતરાણી
સુણી નહીં ફુલવંતી વાણી;
નવપલ્લવ છાયા નવ ડોલી
કોયલ ક્યાં બોલી ?
સખિ ! તુજ ગાલ વસંત અડે જ્યાં,
રસ દૃષ્ટિનાં સ્વપ્ન ચડે જ્યાં;
આંતર સૃષ્ટિ ફરી ઉઘડે ત્યાં
કોયલ તું બોલી

ડાયરીમાંથી

લેખક :
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય
સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

જાન્યુઆરી

તા. ૧૩ મી : પરમ દહાડે, "ગંભીર માંદગી છે"; કાલે, "તબીયત સુધારા પર છે"; આજે, "મરી ગયા." માણસને મારવું હોય ત્યારે કુદરત આવો જે ચિંતા, આશા અને ધ્રુસકાનો ત્રિવિધ ક્રમ ઘણી વાર સ્વીકારે છે, તે એણે ટોમસ હાર્ડી માટે પણ સ્વીકાર્યો. એને માટેનું મારું સૌથી વહેલું સંસ્મરણ, બારેક વર્ષ પર 'બુકમેન'માંની અંગ્રેજ નવલકારોને લગતી એક મુળાક્ષરી કવિતામાં આ લીટી વાંચેલી, એ છે : "H is for Hardy,—a classic that lives" અને ખરેખર, જીવતાં જીવત સ્વભાષામાં શિષ્ટપદારૂઢ થવાનું અતિવિરલ માન તેને મળેલું–જેમ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાં ગોવર્ધનરામને મળેલું તેમ.

તા. ૧૪ મી: એક જુના જેવા સવાલનો જવાબ આજે 'ટાઇમ્સ'ના સર વી. મારીસ વીશેના અગ્રલેખમાંથી મળી ગયો. મોન્ટફર્ડ રીપોર્ટનું મૂલ્ય તેને કેવળ સાહિત્યદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કેટલું ઉંચું છે તે એના વાચકોને ખબર છે. આ કારણથી એ બહાર પડયો ત્યારે ખાસ મહેનત કરી એનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો હતો; ને પ્રભુનો પાડ માન્યો હતો કે રાજ્યવહીવટના રોજકામની શુષ્કતા વચ્ચે પણ રસિકતાને સજીવ રાખનાર માણસો, એ રીપોર્ટ લખનાર જેવા, હજી હયાત છે ખરા. અગ્રલેખ કહે છે કે એ લખનાર તે વી. મારીસ—આ નોંધતાં ગુજરાતી રીપોર્ટોની શૈલી યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. આપણી ભાષામાં રાજકાજના સરા રીપોર્ટ તો પ્રાતિક સ્વરાજ્ય પછી એકાદ પેઢીએ લખાતા થશે. પણ અત્યારે તો (ત્રીજી ને સાતમી સીવાયની બધીજ) સાહિત્યપરિષદોના રીપોર્ટની શૈલી પણ, નિરપેક્ષ ધોરણે, કેટલી બધી કચ્છના રણની મુસાફરીનો અનુભવ કરાવતી હોય છે ?

તા. ૨૦ મી : સ્વતંત્ર, કલ્પનાપ્રધાનકૃતિ માટે એકજ શબ્દ જોઇએ, તો 'તસનીફ'; ને સંશોધનની બુદ્ધિપ્રધાનકૃતિ માટે 'તાલીફ': આ અરબી શબ્દો આજે મોલવીસાહેબ પાસેથી વાતેવાતમાં જાણ્યા. ગુજરાતીમાં ઘણા અરબી-ફારસી શબ્દો છે, તેમ આને પણ અપનાવ્યા હોય તો ?

તા. ૨૬ મી: આજના છાપામાં મલબારીના અરુણચિત્ર ('બસ્ટ') નો ફોટો ને એ ખુલ્લું મુકાયાનો અહેવાલ છે. મુખ્ય વકતાએ એમની જોડેજ, સેવાસદનના કામ સંબંધમાં સ્વ. દયારામ ગીદુમલને સંભાર્યા છે. એ તો બરાબર;

પણ તેના ત્રીજા વિધાતા—કે નહીં તો, પહેલા બીજા જેટલાજ મહાન ત્રીજા વિધાતા—ને કેમ કોઇ યાદ નહીં કરતું હોય? મને ભરોસાલાયક એક જાણકારે થોડાજ દિવસ પર કહેલું કે એ સંસ્થાની કલ્પના, વિચારણા ને યોજનામાં ગર્જ્જર સાહેબનો અસાધારણ હીસ્સો હતો. પણ દુનીઆ તો પરિણામવાદી છેને? એ કલ્પનાદિને જેણે મૂર્ત, સ્થૂલ પરિણામમાં આણ્યાં, તે બેનાં યશોગાન સ્વાભાવિકપણેજ તે ગાવાની. ત્રીજાની જેવા હોય તેને માટે આદિ કાળથીજ કાળના ઉંડા અંધારા કોતરમાં દટાઇ જવાનું સરજાયું હોય છે.

તા. ૨૭ મી: સાહિત્યપરિષદની નિબંધ માગણીનો પત્ર આવેલો તો ચારેક દિન પર પણ એને નીરાંતે આજેજ વાંચ્યો. ને એ 'નીરાંત' એવી કે, જ્યાં પાંચમાંથી એક વિભાગનો નિબંધ મોકલજો એમ હતું, ત્યાં પાંચે વિભાગનો એકેક નિબંધ લખજો, એમ મેં વાંચ્યું. પણ આ અપવાચનનું પરિણામ તો આપણા દરેક લેખકે અજમાવવા જેવું છે. આપણને સાહિત્ય ને ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર ને ધર્મ-તત્ત્વ-ચિંતનઃ એ દરેક વીશે એકેક નિબંધ લખવાનું સોંપાયું હોય, તો આપણા સામાન્ય (general) જ્ઞાન ને અસામાન્ય (exrtaordinary) કેળવણીની આછોતરાઇનું કેવું ભવ્ય પ્રદર્શન ભરાય, એ નિબંધોમાં?

તા. ૨૯ મી: કેટલીકવાર હીંદુસ્તાન અમેરીકા કરતાં પણ વધુ પૈસાદાર બનેલું નથી લાગતું? જેમકે, હમણાં ચાલે છે તેવી લગન-સરા વખને. ગમે ત્યાંથી, પણ નાણાં આવા સમયે ઉભરાઇ ઉડે છે એ તો ચોક્કસ. તાલેવનો ભરપુર તીજોરીમાંથી, મધ્યમ વર્ગ માંડ બચાવેલ મુડીમાંથી, ગરીબો કરજના પાશમાં બાઝુરી જકડાઇનેઃ ગમે તે રીતે, પણ દરેકે લગન, જનોઇ વગેરે વેળા કુબેર ભગવાનના સગા પુત્ર હોવાનો સાજ સજવોજ પડે. આ વર્તનને શું નામ આપવું -બેવકુફી કે શહીદપણું?-ધર્મરૂપ બનેલી બેવકુફી કે કમનનું સામાજિક શહીદપણું?

તા. ૩૦ મી: સ્પેનીશ નવલકાર ઇબાણેઝ મરી ગયાના સમાચાર આજે મળે છે. ત્યાંના સાહિત્યસેવકોના રવૈયા પ્રમાણે તે સારી જેવી પુંજી મુકતો ગયો છે. વધુમાં, પોતાનું મહાલય સાહિત્યાશ્રમ બનાવી શકાય તે રીતની ગોઠવણ પણ કરતો ગયો છે. એ સદ્ભાગી સાહિત્યકાર આ પ્રાંતમાં જન્મ્યો હોત તો? તો મોટા દુર્ભાગી તરીકે મરત; કેમકે કાં તો તેને સાહિત્યસેવન-માંથી સારી કમાણી થઇજ ન હોત, અથવા જો થાત, તો બધી કુટુંબના કેટલાક મરણપરણના ખર્ચોમાં સફા થઇ હોત, ને તેનું મહાલય તેની પાછળ લહેણદારોએ હરરાજ કરી ખાધું હોત.

ફેબ્રુઆરી

તા. ૧ લી: બેંગલોરની એક બેવડી નવાઇ, તાર પર ને 'ટાઇમ્સ' મારફત, આજે આવી પહોંચી છે. તેનો સારઃ "મહીસુરના દીવાન સાહેબ મીરઝા મહમદ ઇસમાઇલ ભલામણ કરે છે કે વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનું કોઇ એવું સરળ રૂપ ઘડી તૈઆર કરવું, જે હીંદની રાષ્ટ્ર ભાષા બની શકે." ભારતનાપક્ષે, ઇસલામીએ કરેલી તરીકે આ ભલામણ જેટલી આનંદકારી અને માનપાત્ર છે, તેટલીજ છે, વહેવારપક્ષે અલ્પદર્શી ને અવગણનાપાત્ર નથી?

તા. ૨ જી: પેરીસનો ખાસ તાર છે કે અણીને વખને ફ્રેંચ પ્રજાના મહારક્ષકોમાંનો એક માર્શલ જોફ્રે ઘરબાર વિનાનો થઇ પડયો છે. પ્રજાએ પોતાના અડગ સેવકને અવગણ્યા-નો આ દાખલો પહેલો નથી. અને પ્રજાનો તેમ વાઙ્મયનો ઇતિહાસ પણ તેવા દાખલાથી ભર્યો છે: (૧) અર્વાચીન બંગાળનો મહાકવિ

મધુસૂદન દત્ત મુફલીસીથી સબડતો, પારકાઓ વચ્ચે, જાહેર ઇસ્પીતાલમાં મરી ગયો હતો; અને, (૨) પ્રો. ગજ્જરનાં ભવ્ય સ્વપ્નોને સાર્થ કરવાની અનુકૂલતા ધનવાન ગુજરાતી પ્રજા પણ તેમને આપી શકી નહોતી. બાકી, એમનું કાર્ય તો પ્રજાનાં ધનસંપત્તિમાંજ વધારો કરે તેવું નહોતું ?

— : જુનું ' વેસ્ટમીન્સ્ટર ગેઝેટ ' મુડીદાર છાપાં–સાહસિકોના ' ડેલી ન્યુસ ' માં ભેળવી નાખવું પડયું. જગતના સ્વતંત્ર પત્રકારિત્વને આ એક વધુ ઘા.

તા. ૫ મી : આજે જાહેર થએલી 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની નવી યોજનામાં બીજું બધું બરાબર છે–નથી બરાબર તે માત્ર એનું નામ. યોજનાની દરેક વિગત સાથે પુરેપુરા સંમત થવું તે ખરા દેશપ્રેમીની અત્યારે ફરજ છે. પણ દેશપ્રેમે તેની વિવેકબુદ્ધિને મૂર્છિત નહીં કરી હોય, તો એ માગણી કરશે કે વિદ્યાપીઠ શબ્દનો આમ આત્મવંચના કરનારો ખોટો પ્રયોગ આપણે ન કરીએ; આપણે નવા મંડળને 'ગુજરાત પ્રજોદ્ધારક મંડળ' કે એવું કોઇક યોગ્ય નામ આપીએ. કેમકે એ સંસ્થાના નવા કાર્યક્રમ જેવો કાર્યક્રમ જુની કે નવી, દેશી કે પરદેશી, કોઇ પણ વિદ્યાપીઠમાં કદી દીઠો–સાંભળ્યો નથી. વિદ્યાપીઠ એટલે જ્ઞાનમંદિર, ક્રિયાક્ષેત્ર નહીં. નવી યોજના 'વિદ્યાપીઠ'ના પ્રદેશમાં સક્રિય રાજકારણ, સક્રિય સમાજ સુધારો, સક્રિય અર્થસાધના, વગેરે આણે છે. આ બધી વસ્તુઓ આ સ્વરૂપે, જ્ઞાનસેવનની જ્ઞાનસંચયની જ્ઞાનવિકાસની બાધક છે. કદાચ એમ કહેવાય : "તમારા જ્ઞાનધ્યાનની અત્યારે પ્રજાને જરુર નથી. પ્રજાનાં બધાં માણસોએ કેવળ રાષ્ટ્રોત્થાનમાંજ મચી રહેવું જોઇએ એવી સ્થિતિ છે. " કબુલ; ઘણા હેત્વાભાસોથી ભરેલ છતાં, વાદને ખાતર, એ દલીલ કબુલ રાખીએ. પણ જો જ્ઞાન અને વિદ્યા નકામાં છે, તો વિદ્યા–પીઠ એ ગૌરવવંત ને અર્થવાહી નામ પણ કેટલું નકામું છે ?– ઉપલી રીતે જવાબ દેનારા, માટે. અને જો સંસ્થાને વિદ્યાની ખરેખરી પીઠ રાખવી હોય, તો ઉત્તમ માર્ગ, આનંદશંકરસમિતિએ સૂચવેલ પદ્ધતિથી અનુસ્નાતક જ્ઞાનવિકાસ આદરવો, એજ નહોતો ? એ સ્વીકારાત તો, આજ મંડળમાંનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ અને બીજા અધ્યાપકો, સાચી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ખીલવવી જોઇએ તે જ્ઞાનની વિવિધ અણખીલી શાખાઓને ખીલવવામાં રોકાઇને પ્રજાકીય સંસ્કૃતિને સારી રીતે સમૃદ્ધ કરી શકત તેઓ અભ્યાસ પુરતા ભલે ગામડાંમાં જાય, ને પ્રજાની ઉન્નતિના ' બળતા પ્રશ્નો ' ની ચર્ચા કરી, વહેવારુ માર્ગો પણ સૂચવે ને યોગ્ય માધ્યમો દ્વારા અમલમાં મુકાવે. પ્રજાહૃદયના ધબકારથી તેઓ વિમુખ ન રહે તે સમજી શકાય તેવું છે. અને, સંસ્થા "રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને અંગે " ઉત્પન્ન થઇ છે તો રાષ્ટ્રીય, બીનસરકારી શિક્ષણસંસ્થા તરીકે કેવળ શિક્ષણનાજ પ્રદેશમાં તેણે ક્યાં ઓછું કરવાનું છે કે તેની શક્તિને શિક્ષણેતર પ્રદેશમાં યોજવાની–વેડફવાની ફરજ પડે ? સરકારી પદ્ધતિના અનેક દોષોથી મુક્ત એવું શુદ્ધ શિક્ષણ તે આપી શકે. વળી, જે કામો સરકારી યુનીવર્સીટીઓ કદાચ દસકાઓ લગી કરીકરાવી શકવાની નથી, તે સ્વભાષાના ઉચ્ચતર વાઙ્મયવિકાસનાં કાર્યો–જેવાં કે શાસ્ત્રીય ગુજરાતી કોષ, સ્વતંત્ર જ્ઞાનકોષ, ગુજરાત ભારતના ઇતિહાસો, વગેરે–પણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ નહીં કરે તો કોણ કરશે ? બીજે–ઇંગ્લંડમાં, ઓકસફર્ડ કેમ્બ્રીજમાં–એવાં કાર્યો વિદ્યાપીઠેજ ઉઠાવીને પાર પાડયાં નથી શું ? વિદ્યા–પીઠ પાસેથી પ્રજાનો સમજુ વર્ગ એ રીતનીજ આશા રાખે છે ને રાખે. એ આશાઓ અત્યારે તો ધુળમાં રગદોળવાનો, સંસ્કારવિકાસને લગભગ રુંધવાનો, હક, ભલે એ સંસ્થા ભોગવે. પણ એમ કર્યા પછી એ પોતાને ' વિદ્યાપીઠ ' કયે ન્યાયે કહેવરાવશે ?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦]

: : કોયલ ટહુકારે ! : :

લેખકઃ રા. પૂર્ણાનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

(અંજની)

૧

મંદ વહંતી સરિત સમિપમાં,
આમ્ર-તરુની નીલ ઘટામાં,
વસંતની મધુરી સંધ્યામાં,
કોયલ ટહુકારે.

૨

વિરહાનળને અધિક વધારી,
રસિકજનોને મુગ્ધ બનાવી,
લલનાઓનાં હૃદય નચાવી,
કોયલ ટહુકારે !

૩

વિરહાનળ એને નવ બાળે,
પ્રેમતત્વ કયાંથી એ જાણે ?
સમાન લેખી સર્વ હૃદયને,
કોયલ ટહુકારે !

: : કોયલ ટહુકારે : :

લેખક: રા. શાંતિલાલ તોલાટ

(અંજની)

૧

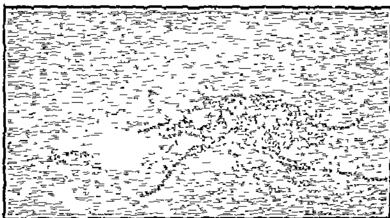
શિશિર વીતી ને વસંત આવી,
ઋતુરાણી રુમઝુમ કરતી,
કુહુ કુહુ શબ્દે વસંતદૂતી,
કોયલ ટહુકારે.

૨

હશે અભાગી એકલવાયાં,
વિરહાનળ જેને બાળે,
પણ પ્રેમીના રસ--ઉત્સવમાં
કોયલ ટહુકારે.

૩

કમળ--ભ્રમર ને મંજરી--કોયલ,
પ્રેમ તત્વ સર્વે જાણે,
પ્રણયમંત્રના ગીત ગુંજતી
કોયલ ટહુકારે.

કૈંક નવું

—o—

સંપાદક:
રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

કુદરતી સેનાની:

તમને બંદુક ફોડતાં આવડે છે? આ જમાનામાં બહુ થોડા એનો જવાબ હકારમાં આપી શકશે.

તમને નથી આવડતું તે એક નાના સરખા જીવડાને આવડે છે કુદરતે એને બચાવનું સાધન એવું આપ્યું છે.

જ્યારે એના ઉપર કોઇ મોટો દુશ્મન એકાએક તુટી પડે છે ત્યારે એ ઉભી પુછડીએ નાહુજ જાય છે અને પાછળથી એક જાતનો પદાર્થ કાઢતુંજ જાય છે. એ પદાર્થ બહાર આવતાંજ ધડાકો થાય છે અને ધુમાડા જેવા ગોટા વાતાવરણમાં ફેલાય છે; એટલે એનો દુશ્મન મુંઝાય છે અને એને નાસી જવાનો વખત મળે છે. એક સાથે પાંચ પચીસ ધડાકા પણ એ કરી શકે અને એવી રીતે જ્યાં સુધી એને સંતાઇ જવાની જગ્યા મળી શકે ત્યાં સુધી શત્રુને હંફાવી શકે છે.

જુની દુનીઆં

હજારો વર્ષની જુની વાત છે.

ધરતી પર બરફના પરસાદ વરસ્યા. જંગલોનાં જંગલને મેદાનનાં મેદાન વરસાદમાં દબાઇ ગયાં. અને લાગાં બીચારાં પશુઓ પણ દટાઇ મુઆં.

અને પછી તો એ જગ્યાની આબો હવા બદલાઇ ગઇ. તે વરસોના વરસો સુધી ત્યાંથી બરફ ખસ્યોજ નહીં.

છેવટે હજારો વર્ષ વહેવા પછી પૃથ્વીની ગતિના હેરફેરને લીધે એ જગ્યા બરનો પીગળવા લાગ્યો અને એ વખતનાં દટાઇ ગએલાં પશુઓ નીકળવા લાગ્યાં. એ રીતે નીકળેલા એક હાથી-

એ ગરમી ક્યાંથી આવી ?

આ સાથે ઓરડીઆમા આવેલા ઝરાનું ચિત્ર બાજુ પર આપ્યું છે તેમાંથી દરરોજ ૫૫ લાખ ગેલન ૧૦૯ ડીગ્રી ગરમ પાણી ઘણે ઉંચે ઉડીને વહે છે એ ઝરાની ઉંડાઇ ૧૭૦૬ ફીટ છે આટલા વિપુલ પ્રમાણમા આટલા બધા પાણીને કોણ ગરમ કરતું હશે ? એટલી બધી ગરમી ક્યાંથી આવતી હશે ? એ પ્રશ્નો આપણા મગજમા સહેજે એ ઉપરથી આવશે.

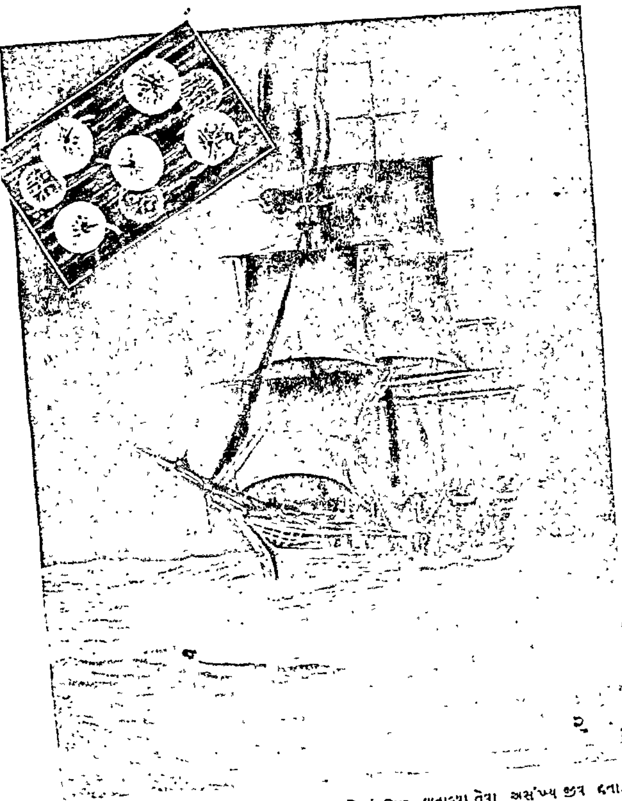
પૃથ્વીના પેટામા પુષ્કળ ગરમી છે અને તે એટલા બધા પ્રમાણમા છે કે લોખંડ પણ એના યોગે પ્રવાહી રૂપ ધારણ કરે એટલી સખત ગરમીના યોગેજ ઘણી વખત ધરતીકંપ થાય છે, અને જ્વાળામુખી પર્વતો ફાટી નીકળે છે

ક્ષીર સમુદ્ર:

આપણામા દુધના સમુદ્રની જુની કલ્પના છે. વખતે એ કોઇએ જોયો હશે એટલે એ કલ્પેલો હશે

મ્હારા 'દ્વારિકા અને જગદીશ્વર' વાળા લેખમા કેટલાક ચકચકિત અને રંગી માછલા વીશે થોડુ કમે લખ્યુ છે કેટલાક પ્રાણીઓમા આગીઆની માફક પુષ્કળ ફોસ્ફરસ હોય છે અને એવા અગણિત અને અસંખ્ય જીવડાં પાણીમાં હોવાને લીધે પાણી પ્રકાશિત થઇ જાય છે

એ જાતનાં કેટલાક જીવડાનું આ સાથે ચિત્ર આપ્યુ છે અને જોડેના બીજા ચિત્રમા કેપ્ટન કૉગમેન નામના વહાણવટીનું 'શુટીંગ સ્ટાર' નામનું વહાણ એવા ક્ષીર સમુદ્રમાંથી પસાર થતું ચિતર્યું છે એ કહે છે કે એનુ વહાણ જ્યારે હીંદી મહાસાગરમાંથી પસાર થતુ હતું ત્યારે સાડી તેત્રીસ માઇલ સુધી આવા તેજસ્વી જલમા

થઈને એનું વહાણ પસાર થયું હતું. એ વખતે એમાં ઉપર બતાવ્યા તેવા અસંખ્ય જીવ હતા.
એ પાણી શીશામાં ભરી રાખીએ તો નવ ફૂટ છેટે રહીને વાંચી શકાય એટલો એનો પ્રકાશ પડે.

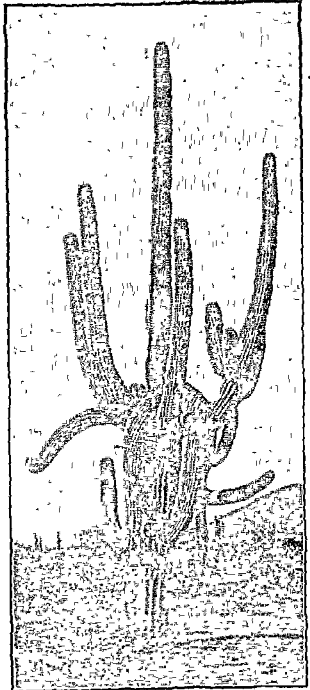
ખંત, મહેનત અને અક્કલ:

એ ત્રણેનો ઉપયોગ માણસે કર્યો છે અને જંગલી ચીજોમાંથી ધીમે ધીમે હાલની સુંદર ફળફૂલની જાતો પેદા કરી છે

ગુલાબનું ફુલ પહેલાં બે ચાર પાંખડીનું હશે તેમાં અનેક અખતરા કરી ખંત, મહેનત ને અક્કલનો ઉપયોગ માણસે આજનું સુંદર અને મઘમઘતું ગુલાબ તૈઆર કર્યું છે.

એજ રીતે ઉંચી જાતનાં અનાજ, કપાસ અને બીજી ચીજોમાં પણ એ ત્રણે સદ્‌ગુણોનો માણસે યથાશક્તિ સદુપયોગ કર્યો છે ને કર્યે જાય છે.

પણ ઈંગ્રેજી કેળવણી હીંદુસ્તાનમાં એ ત્રણે સદ્‌ગુણો યુવાનોમાં આ દિશામાં બરાબર ખીલવતી નથી એટલે આપણે ત્યાં અક્કલના બુઠ્ઠા જરા વધારે અથડાય છે.

રણની પરબ :

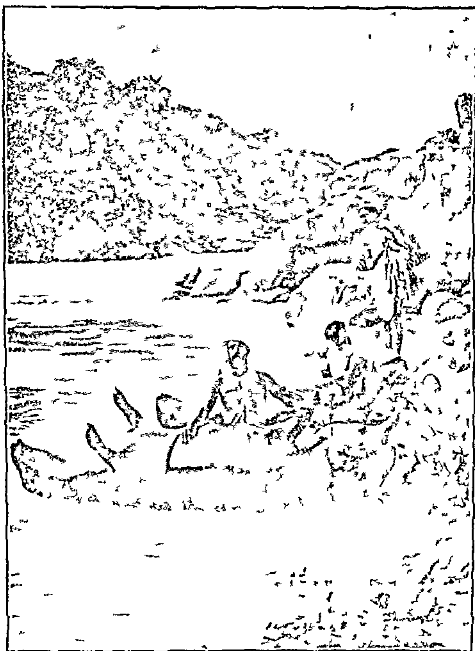
કુદરતની અજબ કળાની બલીહારી છે! ભર રણમાં પણ જ્યાં પાણી મેળવવાની સખત હાડમારી હોય છે ત્યાં પ્રાણીઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને ખાતર કુદરતે પરબો માંડી છે. અને એ પરબો એવાં તરસ્યાં જનાવરોનો જીવ બચાવે છે.

એ પરબો તે એક જાતનાં 'કેક્સી' નામનાં ઝાડ. એમાં પુષ્કળ પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ ભર્યો હોય છે અને એ પીને પ્રાણીઓ પોતાની તરસ છીપાવે છે.

જ્યારે આજુબાજુની રેતી ને જમીન તાપથી તપીને વાતાવરણમાં ૨૦૦ ડીગ્રીથી વધુ ગરમી હોય છે ત્યારે આ ઝાડની અંદરની ગરમી માપવામાં આવતાં તેમાં ફક્ત ૫૫ ડીગ્રી ગરમી માલમ પડી છે. જ્યાં વરસમાં ભાગ્યે આઠ દસ દિવસ વરસાદ પડે છે ત્યાં પણ આ ઝાડ લહેરથી ફાલે છે અને વરસો સુધી ટકે છે.

એના ઉપર અનેક અખતરા કરાયા છે અને પાણી સીવાય એ વરસો સુધી જીવન નિર્વાહ કરી શકે છે એમ પુરવાર થયું છે.

આપણા દેશનાં થોર, ફાફડા થોરી અને ખરસાણી લગભગ એજ વર્ગનાં ઝાડ છે.

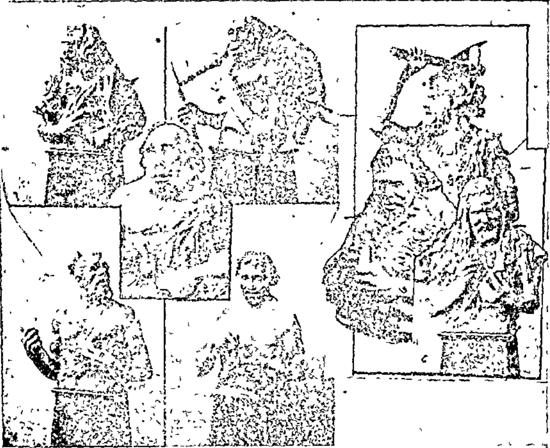
સતલજની હોડી:

પંજાબમાં સતલજ નદીની સામી પાર જવાને માટે એક વિચિત્ર હોડી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મુએલા ઢોરનું આખુંને આખું ચામડું લઇ તેમાં પવન ભરીને ફુલાવવામાં આવે છે. એવા ફુલાવેલા ચામડા પર બેસીને ત્યાંના રહીશો નદી પાર ઉતરે છે

અને ઉતરી રહીને એની ગડી વાળીને સાથે લઇ જાય છે

એમાંદ હોડી કોઇ મળી વજુદ ગૃહસ્થ મને મોકલી આપશે તો ઉપકાર થશે

માણસજાતની ઉત્પત્તિ ને ઉન્નતિ:

જર્મન પ્રોફેસર 'રુટોટે' માણસનો વિકાસ ક્રમ દર્શાવતાં 'લ્યુઇસ મેએક્રે' નામના શિલ્પી પાસે કેટલાંક પુતળાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. તેમાંનાં ઉત્પતિ ને ઉન્નતિનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં આઠ ચિત્રો આ ઉપર આપ્યાં છે.

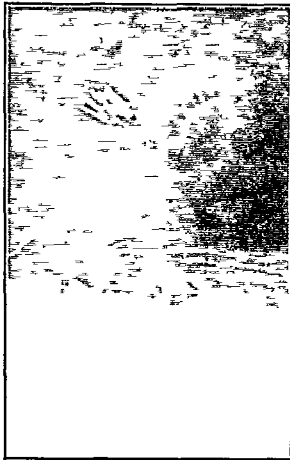
માણુસ જાતના નજીકમાં નજીકના સગાઓ વાનરો છે એમ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. સાધારણ વાંદરાઓ અને માણુસજાતની વચ્ચે વાનરની એ ત્રણ એવી જાતો છે કે જે માણુસ જાતને બીજા કરતાં વધુ મળતી આવે છે. સૌથી વધારે મળતી આવે એવી શીંપાઝી નામની વાનરની જાત છે. તે પછી ગોરીલા, ઉરાંગઉટાંગ વગેરે આવી શકે. શીંપાઝી આપણી માફક મગજનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક કરી શકે છે અને તેના, દાંત અને હાડ પણ ઘણું ખરુ મળતાં આવે છે. એ સુધરેલી ઢબે ખાણું ખાઇ શકે છે, હસી શકે છે અને ગાય છે ને નાચે છે પણુ ખરા !

કહે છે કે માણુસને એવી સ્થિતિમાંથી અત્યારની સ્થિતિએ આવતાં રહેજે વીસ લાખ વર્ષ લાગ્યાં હશે! ખરું ખોટું કોણ જોવા ગયું છે! એ પાંચ હજાર આમ કે તેમ!

બરફમાં ઉગતા છોડ:

જ્યાં બરફ બારે માસ પડ્યો ને પાથર્યો રહે ત્યાં કે છોડ બોડ ઉગતા હશે ખરા ?

એવા પણ છોડ છે કે જે એવી સ્થિતિમાં પણ ઉગે છે આ હ્લસ પર્વત પર પુષ્કળ બરફ પડેલુ રહે છે અને તે કંઈ એકદમ પીગળી જતું નથી કેટલાક છોડવા બરફ

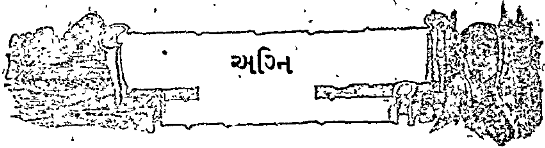
પીગળવાની રાહ જુએ છે અને યોગ્ય તક મળતાંજ બહાર નીકળે છે, જ્યારે સાથેના ચિત્રમા બતાવેલો 'સોલ્ડાને લા' નામનો પુલરોપ બરફ કોરીને ઉગે છે અને એની ગરમીથી બરફ ધીરેથી થોડે થોડે પીગળે છે. એને નાજુક વાદળી કે જાંબુડીઆ રંગના સુંદર ફુલ આવે છે

: : ભગવાન કૌટિલ્ય : :

અમારી રસમય ચાલુ વાર્તા

સ્થળ મ કોચના લીધે આવતા અંક ઉપર મુલતવી રાખવી પડી છે, માટે વાચકોની ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ —ઉપતંત્રી.

અગ્નિ

લેખકઃ
રા. સનાતન મહાશંકર બુચ

મુંબાઈના પેડરરોડના શાંત માર્ગ ઉપરના એક બંગલાના દરવાજામાં એક ભભકાબંધ શેવરોલેટ મોટરકારે પ્રવેશ કર્યો અને પોર્ચમાં જઈને ઉભી રહી. અંદરથી પચ્ચીસેક વર્ષનો એક તેજસ્વી અને દેખાવડો યુવાન સંપૂર્ણ અંગ્રેજી પોષાકમાં ઉતર્યો. શોફરને કૈંક કહી દમામથી પગથીઆં ચઢવા માંડયો. મોટર ચાલી ગઈ.

તેના મુખ ઉપરથીજ તેની વિદ્વત્તા અને સંસ્કારિતા દીપી ઉઠતાં હતાં. અને એ ઉતર્યો અને પગથીઆં ચઢવા માંડયો એટલીજ વારમાં કોઈ જોનાર તેના પહેરવેષ, હલનચલન વગેરેમાં તેની શિષ્ટ રસવૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતું હતું. અને એ બધુંએ જાણે કે તેને તદ્દન સ્વાભાવિક હોય તેવું અકૃત્રિમજ લાગતું હતું. ઘડીક તો, એજ એ બંગલાનો માલીક હશે એમ લાગે એટલો રુઆબ તેનામાં ખુલ્લો જણાઈ આવતો હતો.

ઓટલા ઉપર સ્ટૂલ ઉપર ભૈયો બેઠો હતો તે મોટરે પ્રવેશ કરતાં ઉભો થયો હતો તેણે સલામ કરી.

“ મેરી ટપાલ હૈ ?” મોઢું જરા ઉંચું કરીને પોતાનાં રીમલેસ ચશ્માંમાંથી સત્તાની દૃષ્ટિ નાખતાં યુવાને ભૈયાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જી હાં, ટેબલ પે રખ્ખી હૈ, ” ભૈયાએ સંપૂર્ણ વિનયથી જવાબ આપ્યો. ન સાંભળ્યું હોય તેમજ યુવાન અંદર રુઆબથી ચાલ્યો ગયો.

એ યુવાન એટલે મી. અનિલકુમાર ઉર્ફે એ. કે. મહેતા મુંબાઈ યુનીવર્સીટીના ફર્સ્ટ કલાસ એમ. એ. એમ. એસસી. થએલા હતા. અત્યારે જે બંગલામાં એ ઉતર્યા તે એમના સમવયસ્ક મિત્ર શેઠ માધવલાલ બી. એ. નો હતો. શેઠ પોતાના બીજા બંગલામાં રહેતા હતા. મી. મહેતાની વિદ્વતા, સંસ્કારિતા વગેરેથી ખુશ થઈને શેઠ માધવલાલે તેમની મૈત્રી સાધેલી અને પછી તો પોતાના અંગત મંત્રી બનાવીને હંમેશને માટે પોતાનીજ પાસે રાખી લીધા. હજી તેમના પરિચયને ચારજ માસ થયા હતા પણ તેમનો સંબંધ એટલો ગાઢ થએલો કે ઘણા કાળનો હોય તેમ લાગતું હતું. શેઠ પોતે વાલ્કેશ્વર પાસે રહેતા હતા. મી. મહેતાની માગણીથી એમણે પોતાનો પેડરરોડ ઉપરનો બંગલો ખાસ જુદો એમનેજ સોંપ્યો હતો.

મોટરમાંથી ઉતરીને અનિલકુમાર અંદર ગયા. ને પોતાના ખંડમાં જઈને કોટ વગેરે ઉતારી નાખ્યાં. વાળ જરા સરખા કરી વીજળીનો ટેબલફેન ચાલુ કરી પોતાની ટપાલ હાથમાં લીધી અને એક ડેકચેર ઉપર બેસીને વાંચવા મંડયા.

પહેલો પત્ર એમના પિતાનો લીધો. મી. મહેતા વડોદરાના રહેવાસી હતા અને જેને સાધારણ સ્થિતિના કહેવાય તે વર્ગના સંસ્કારી કુટુંબમાં એમનો જન્મ હતો. પત્ર ઉઘાડયો અને વાંચવાનું શરુ કર્યું.

ચિ ભાઇશ્રી અનિલ,

તારો પત્ર મળ્યો......તું આગ્રહપૂર્વક લખે છે તો મારી ના નથી. તારા શેઠની તારી ઉપર બહુ કૃપા છે તો તારાં નસીબ બહુજ સારાં થશે. માટે તું ખુશીથી જજે. પૈસાદાર લોકોના આશ્રયથી તારું સદા કલ્યાણ થશે......અમને મળવા કયારે આવીશ ?...ચિ બહેન સુધાની તબીએત જરા બગડી છે. ઠીક થઇ જશે...કયારે આવીશ તે લખજે.

બાપુના આશીર્વાદ.

જેમ જેમ પત્ર વંચાતો ગયો તેમ તેમ અનિલના મુખ ઉપર જુદા જુદા ભાવની રેખાઓ નાની તળાવડીમાં પડતી લહરીઓની જેમ દોરાવા માંડી, ઘડીકમાં ઉત્સાહ, આનંદ, ઉદ્વેગ વગેરેનો અનુભવ તેણે કરી લીધો. પત્ર વાંચતાં એકંદરે આનંદની લાગણી તેનામાં ઉગી હતી એમ ચોખ્ખું જણાયું. પત્ર ટેબલ પર મુકી ફેંકી ખુરસીમાં પડયો ને વિચાર સ્વપ્નમાં ગુંથાયો. લંડનનું રાજધામ, પેરીસનો રસિક જનસમાજ ને વૈભવશાળી સુંદર મહાલયો, મોન્ટે કાર્લોની ધનની છાકમછોળ, ઇટલીનાં કલામંદિરો, જર્મનીનાં ઉદ્યોગ ભવનો વગેરે અનેક સ્થળો ઉપર તેની કલ્પના વેગભરી દોડી આવી ને તેને આશાવંત બનાવવા લાગી.

શેઠ માધાવલાલ એકાદ માસ પછી અનિલને સાથે લઇને યુરપની મુસાફરીએ જવાના હતા. પિતાની સંમતિ હોય તો સારું એ ઇચ્છાથી અનિલે પુછાવેલું. તેનો આજ જવાબ આવ્યો. તેની એકજ હેતાળ બહેન જે તેનાથી પાંચેક વર્ષે નાની હતી તેની માંદગીના તેમાં ખબર હતા.

અનિલ થોડીવારે એકદમ ઉભો થયો. ટેલીફોન લીધો ને શેઠને ખબર આપ્યા કે સંમતિ મળી ગઇ છે. શેઠે એ સમાચાર ઘણા ઉલ્લાસથી વધાવી લીધા ને મળી જવા કહ્યું. અનિલ શેઠ પાસે જઇ આવ્યો. શેઠે તૈઆરીમાં રહેવા અને જોઇતી બધી વસ્તુઓ સાથે લેવા માટે તૈઆર રાખવા વગેરેની સુચનાઓ આપી. અનિલે બધું માથે લીધું. પિતાને લખ્યું કે જતા પહેલાં મળી જઇશ.

વીસેક દિવસ વીતતાં તો વારજ ન થઇ. હવે તો આવતા અઠવાડીઆમાં શનિવારે પી. એન્ડ ઓ. ની એસ. એસ. " નારકુંડામાં " શેઠ અને અનિલ વીદાય થવાના છે. ટૉમસ કુક ઍન્ડ સન્સને ત્યાં બધી મુસાફરીની સગવડ અનિલે કરી લીધી છે. હવે વડોદરા એકાદ દિવસ જઇ આવવાનો વિચાર થયો. શેઠની રજા લીધી અને દીલ્હી એકસપ્રેસમાં અનિલ વડોદરા તરફ વીદાય થયો. સવારમાં તેના પિતા સ્ટેશન ઉપર આવેલા. પુત્રને સેકન્ડ કલાસમાંથી ઉતરતો જોઇ બમણા હર્ષથી વધાવ્યો. તેમના મન તેમનો પુત્ર સુખના સાગર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો કારણ કે તે પૈસાવાળાનું કૃપાપાત્ર બન્યો હતો.

ઘેર પહોંચ્યા પછી અનિલે પ્રથમ વારજ જાણ્યું કે સુધા સાધારણ માંદી નહોતી. તેનો મંદવાડ બહુજ વધી ગયો હતો. કેટલીક વાર તો ભાન પણ ચાલ્યું જતું હતું. પ્રથમ તેને જરા મળી લીધા પછી બીજા ખંડમાં વીલાયત જવાની વાતો ચાલી. ત્યાં કેમ જશે, કયાં કયાં જશે, કયારે આવશે વગેરે અનેકાનેક પ્રશ્નોથી અનિલની જુબાની લેવાઇ. અનિલે પણ યુરપ ગયા પહેલાંજ યુરપનું વર્ણન કરી નાખ્યું. ત્રણ ચાર દિવસ ઘેર રહ્યા. તેમાં મુખ્ય વાત એજ ચાલી.

સુધાનો આટલો મંદવાડ પણ ગૌણ થઇ ગયો.

રવિવારે આવેલો અનિલ મંગળવાર રાત્રે પાછો જવા તૈયાર થયો. જતાં પહેલાં બહેનને મળવા આવ્યો. બહુજ અશક્તિને લીધે સુધા બહુ બોલી નહોતી શકતી. કૈંક કૈંક અસ્પષ્ટ બોલતી. અનિલ આવીને ખુરશીપર બેઠો. સુધા આંખ મીંચીને પડી હતી.

"બહેન! સુધા!" થોડીકવાર મૌન રાખ્યા પછી તેણે બોલાવી.

ઉત્તરમાં બહેને તેની સામે આંખ ઉઘાડી ને ફીક્કી દૃષ્ટિ નાખી.

"હું જાઉં છું હોં કે," અનિલે ફરીથી કહ્યું.

"ક્યાં...જાઓ...છો!" સુધાના મુખમાંથી ધીરા છુટ્ટા શબ્દો નીકળ્યા. અનિલે બહેનને કપાળે હાથ મુકયો: "વીલાયત જાઉં છું, સુધા!"

"સારું" કહી સુધા શાંત રહી. ભાઇનાં દુઃખડાં લેવાની ઇચ્છા થઇ. પણ અશક્તિ ઘણીજ હતી. ઘડીક શાંત રહીને ફીક્કા ને કારુણ્ય ભર્યા સ્મિત સાથે તે ધીમેથી બોલી: "મને... સંભારશોને?" પ્રશ્ન ઘણો કરુણ લાગ્યો. અનિલને જરાક અસર થઇ. પણ જવાના ઉત્સાહમાં પાછી ઉડી ગઇ. એણે તો તરત આનંદની ધુનમાંજ જવાબ વાળ્યો: "હા, બહેન! સંભારીશ હોં. તને નહીં તો કોને સંભારીશ? તને વીલાયતથી કાગળ લખીશ ને તમને સારું થઇ જાય પછી મને જવાબ લખજે હોં. સુધા! ત્યારે હું જાઉં ને?" પ્રત્યુત્તરમાં બહેને સ્હેજ મોઢું હલાવ્યું. એટલા ફીક્કા મુખ ઉપર પણ તે નિસ્તેજ આંખમાંએ ઘડીક વાત્સલ્યની ઊર્મિ ઝબકી ગઇ. અનિલ પણ મુગ્ધ બન્યો.

બસ, ભાઇબહેન છુટાં પડયાં, વીલાયત જવાના ઉમંગમાં અને પોતાના બુદ્ધિવાદની વિચાર પરંપરામાં જીવનની આ કરુણતા અનિલ વીસારી શક્યો. પણ કેટલીકવાર પ્રસંગો ભુલાય છે; તેના સંસ્કારો નથી ભુસાતા. રાત્રે ઉપડી બુધવારે સવારે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. બધી તૈયારીમાં પાછો ગુંથાયો. ઘરને ગાડીમાંથીજ ભુલીને આવ્યો હતો.

ગુરુવારે બપોર પછી ચહા વગેરે થઇ ગયા પછી પહેલે માળે બાલ્કનીમાં ખુરશીપર બેસીને અનિલ કૈંક વાંચવામાં પરોવાયો હતો. થોડીવાર થઇ ત્યાં ભૈયાએ આવીને તેના હાથમાં તાર મુકયો. સહી કરીને કાગળ પાછો આપ્યો એટલે ભૈયો ચાલ્યો ગયો. અનિલે અનેક તર્કવિતર્ક સાથે તાર ઉઘાડયો. અંદર આટલુંજ લખ્યું હતું:

"સુધાની સ્થિતિ ગંભીર છે. તમે તો જવાનું કાયમ રાખજો."

અનિલ એકદમ ઉભો થઇ ગયો. એક બે આંટા મારી વળી પાછો આરામ–ખુરશીમાં બેસી ગયો, હવે શું કરવું? એ પ્રશ્ને તને વિચારમાં નાખી દીધો.

"સુધાની તબીઅત માટે વિચાર કરીજ રાખ્યો છે કે એ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોએ મારે તો જવુંજ......ત્યારે મારે કરવું શું? જવું કે નહીં?......હા, પણ રોકાઇને હું શું કરી શકીશ? અત્યારે પણ શું કામ કરી આપું છું? અને રોકાઉં ને કદાચ એકાદ અઠવાડીએ કે મહીનામાં એ મરી જાય તો પછી શું? મારે તો અહીંજ રહેવાનું એટલે મારી બધી મુસાફરી ખોઉં. એટલે કે યુરપનાં બધાં સ્થળો જોવાનો અલભ્ય લાભ ગુમાવું......નહીં, નહીં, મારે જવું તો યુરપજ. હવે બીજે કયાંય નહીં.

વિચારોની ગડમથલ ખુબ ચાલી. અનિલની અહંતા અને મોહ બંનેએ બહુ જોર કર્યું પરંતુ અંતે તો તેની સદ્વૃત્તિઓએજ વિજય મેળવ્યો. થોડીવાર વિચારમાં બેસી રહ્યો ત્યાં બહેનની

માંદગી યાદ આવી અને તરતજ બ્હેનના વિચારો આવવા માંડયા. પાંખ બીડેલા પંખીની જેમ વેગભેર એ ભૂતકાલમાં સરી ગયો. નાની નાની વાતોમાં એ બ્હેનનું વાત્સલ્ય, પક્ષપાત વગેરેનો અનુભવ તેને યાદ આવ્યો. "મારો ભાઇ" કહેતાની સાથે ઉભરાઇ જતા સ્નેહનું સ્મરણ ભૂતકાલની સોનાની તલવારની જેમ તેને વાગ્યું.

"અરરર ! મેં તેનો શો બદલો વાળ્યો ? બુદ્ધિવાદ ! સ્નેહનાંએ પૃથક્કરણ ન હોય ! બુદ્ધિ એટલેજ હૃદયહીનતા ક્રૂરતા એમ ? મેં એ બધાં સ્નેહીઓને ગાંડાં કહ્યાં છે, જંગલી કહ્યાં છે, મૂર્ખ કહ્યાં છે. શું શું કહ્યું છે ? ભૂતકાલ ! ભૂતકાલ ! દૂર જા." અનિલે એકદમ પોતાની આંખે હાથ દઇ દીધા. ઘડીક વિચારશૂન્ય બેસી રહ્યો. તેના હાથની હથેળીઓ આજે પહેલીવાર તેની બ્હેન માટે ભીની થઇ. તે ધીમેથી રડીજ પડયો. તેના યૌવનમાં આજે પહેલીવાર હૃદયનો મૃદુલ ભાવ તેણે અનુભવ્યો. ભૂતકાલનો પડદો સંકેલાયો ને એક દૃશ્ય તેની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું.

અનિલ પોતાની અભ્યાસની ઓરડીમાં વાંચતો હતો. બે ટીવાર થઇ ત્યાં સુધા અવાજ કર્યા વગર અંદર આવી ને અનિલ ન જાણે તેમ ઘડીક ઉભી રહી બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ કેટલીકવાર મુંગીજ ઉભી રહી. મોઢા ઉપર તો એમજ જણાતું હતું કે જાણે હમણાં રડી દેશે. અંતે ગળગળે સ્વરે બોલી.

"ભાઇ ! હું જાઉં છું." અને હૃદય ભરાઇ આવ્યું. વધરે ન બોલી શકી. અનિલે ચમકીને ચોપડીમાંથી બ્હેન સામે જોયું. બ્હેનની આંખમાંથી આંસુનાં બિંદુ પડતાં હતાં. શું બોલવું તે અનિલને ન સુઝયું. એક સ્ટુલ પાસે પડયું હતું તેની ઉપર સુધા બેસી ગઇ. પહેલીવાર સાસરે જતાં વીદાય લેવાને એ આવી હતી. પાલવ આંખે રાખી ઘડીક હૈયું ખાલી કર્યું. પછી સ્વસ્થ બની બોલી: "ભાઇ ! હવે તો આપણાં મળવાં દોહ્યલાં. તમે તો કોણ જાણે કયાં નોકરી કરશો ને અહીં કયારેએ આવશો. હું પણ કયારેક આવું. એ કંઈ મોળજ નહીં રહે. હવે કંઇ નહીં તો બળેવને દિવસે મને યાદ કરજો હોં........

સીનેમાની ફીલ્મની માફક એ આખો પ્રસંગ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરવા લાગ્યો. ત્યારની બધી વાતચીત, તેણે આપેલાં વચનો વગેરે બધું એ અત્યારે સંભારવા લાગ્યો. આંસુનાં બિંદુ પાડતી બ્હેન તેની સામે ઉભી રહી. "ભાઇ ! હું જાઉં છું."

વિચાર ચક્ર એકદમ ફરી ગયું.

"અરેરે ! શું ફક્ત પૈસા અને તેના વૈભવ માટે આટલી મોહાન્ધતા ? થોડાં સારાં કપડાં પહેરવા મળ્યાં, સારું સારું ખાવાનું મળ્યું, મોટર વગેરેમાં હરવા ફરવાનું મળ્યું એટલે મારી એ બ્હેનને ભુલી જવી ? બ્હેનના વાત્સલ્ય કરતાંએ આ પૈસાનો ઠાઠ મેં વધુ મુલવ્યો ?" એક કંપારી અનિલના અંગ ઉપર ફરી ગઇ. "નહીં, નહીં, મારાથી જવાયજ કેમ ? આવી ક્ષુદ્ર લાલસાઓમાં મારી અમુલી બ્હેનને ભુલું !

"મને સંભારશોને ?" અનિલના કાનમાં શબ્દો અથડાયા. પરમ દિવસેજ મુંબાઇ આવતી વખતે સુધાએ ઉચ્ચારેલા એ શબ્દો હતા. અનિલનો યુરપ જવાનો નિશ્ચય પાયામાંથી ડગમગવા લાગ્યો. વાત્સલ્યના પ્રતાપે મોહનાં વાદળ ઓગળવા માંડ્યાં. એના કાનમાં એજ સ્વર રમી રહ્યો: "મને સંભારશોને ?"

અનિલ ખુરશીમાંથી ઉઠયો. "બસ, આજે પાછું વડોદરા જવુંજ." શેઠને જઇને તાર બતાવ્યો. અને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો. શેઠે શનિવારે સવારે આવી જવાનું કહી રજા આપી.

રાત્રે તો અનિલ વડોદરા તરફ સીધાવ્યો. આખી મુસાફરીમાં તે ઉંઘ્યોજ નહીં. તેની સદ્‌વૃત્તિઓએ તેને બરાબર સતાવવા માંડ્યો હતો. મળસ્કે વડોદરા આવ્યું. ગાડી કરીને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. અનેક વિચારો ઉભરાતા ને શમતા હતા. તેની ગાડી દોડતી હતી ને સવારનો મંદમંદ મીઠો પવન આવતો હતો. રસ્તો નિર્જન જેવોજ હતો. ઝટઝટ જઇને બ્હેનને મળું એમ તેનું હૃદય તલસી રહ્યું હતું. અત્યારે મોટર યાદ આવી કે એ હોત તો ક્યારનો પહોંચી ગયો હોત. તેની દૃષ્ટિએ આજે ગાડી અત્યંત ધીરી ચાલતી હતી. તેની પોળમાં ગાડી પહોંચી ને તેણે મૃત્યુપોક સાંભળી. ધરતીકંપના સખત આંચકા સાથે કોઇ ગગનચુંબી મહેલાત કડડડ કરતી જમીનદોસ્ત થઇ જાય તેમ અનિલના હૃદયના ચુરેચુરા થઇ ગયા. એ તો ત્યાંથીજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. અમંગળ થયું એમ ધારીને ચાલ્યો. તેની ધારણા ખરી હતી. એ સ્ટેશને ઉતર્યો હશે તેજ સમયે તેની બ્હેને સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. એની ખાત્રી થઇ ત્યાં તો અનિલથી ન રહેવાયું પોતાના ઘર પાસે બેસીને એ હૈયાફાટ રડવા લાગ્યો. આટલી એટીકેટ રાખનારો ને રડવાને હલકું ગણનારો અનિલ અત્યારે નાના બાળકની માફક રડ્યો. તેનાથી રહેવાયુંજ નહીં. હાય ! તેની એકની એક બ્હેન તેને છોડી ચાલી ગઇ. અરે ! એક ઘડી પણ છેવટે મળવાની ન મળી ? બસ, એજ વિચારે તેને બહુ મુંઝવ્યો.

બધી ક્રિયાઓ થઇ ગઇ. અનિલના હૃદયમાં તે દિવસે તો આખો દિવસ અંગારા બળતા હતા. કૈં પણ ખાવું ભાવ્યું નહીં. અને તેને ખબર પડી કે મરતાં સુધી ભાઇને સંભારતી હતી ત્યારે...... વાંચનાર ! અનિલની એ સ્થિતિનું આલેખન લેખિનીથી પર છે.

બપોરે પોતાની ઓરડીમાં એકાન્તમાં બેસીને અનેક પ્રસંગો સંભારી સંભારી ખુબ રડ્યો. "પૈસા ! પૈસા ! અરરર ! એણેજ મને ખરાબ કર્યો. જાઓ, જહન્નમમાં જાઓ એ બધું. બ્હેન ! બ્હેન ! હું તને સંભારીશ હોં. તારું વાક્ય હવે મારે મન જીવનસૂત્ર છે. મને હવે વૈભવ મળો કે નહીં તેની પરવા નથી. બ્હેન ! હવે શીખ્યો—મોડા મોડા તોએ શીખ્યો કે પૈસા કરતાં, ખાવાપીવા કરતાં, મોજશોખ કરતાંએ વધારે મૂલ્યવાળી વસ્તુ જગતમાં છે, જે પવિત્ર છે, શાશ્વત છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે."

તે દિવસે તાર કરી દીધો ને શેઠને ખબર આપ્યા. "બ્હેન સ્વર્ગવાસ પામી છે. મારાથી નહીં અવાય."

× × ×

જગતથી દૂર છતાં જગતની વચ્ચે અનિલે એક મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમાં તેણે જ્વલંત અગ્નિને પધરાવ્યા છે. એ દરરોજ તેની પૂજા કરે છે. પુરુષજગત કોઇકવાર ત્યાં તહેવારના દિવસે આવે છે ને કૈંક કૃત્રિમતા દેખાડી જાય છે. બાકી એ અગ્નિને નિત્ય જ્વલંત રાખવા અસંખ્ય પત્નીઓ, માતાઓ, ભગિનીઓ ને પુત્રીઓ આવે છે. તેઓ પોતાની સામગ્રીથી અગ્નિને સચેત રાખે છે. અનિલ કહે છે કે એ અગ્નિને એ સ્ત્રીઓજ સાચવી જાણે છે. અને એ લોકો સાચવશે ત્યાં સુધી સચવાયા કરશે.

પુરુષસંઘ નહીં પણ સ્ત્રીસંઘજ એ અગ્નિને સાચવી જાણે છે, સાચવે છે ને સાચવશે.

———०———

મારી નોંધપોથી

લેખક:
રા. ગુપ્તા

તા. ૯-૪-૨૮

રા. 'સાહિત્યપ્રિયે' તા. ૮-૪-૨૮ ના 'પ્રજાબંધુ' માં મારા ગયા વખતના અવલોકન પર ટીકા કરી છે તે 'મારી ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી છે.' એમણે ટીકા કરતાં લખ્યું છે :

"અ અને ચ એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે બએ દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે અએ બને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો," ઇત્યાદિ. આ દાખલો આપીને મી. ગુપ્તાએ પરાયણ કર્યું તે તો ઠીક; પણ "અંકગણિત" કારના સંપ્રદાયને બનાવવાનો તો હેતુ રાખ્યો નથી? તો પછી ૪ માઇલની ઝડપે દોડનાર અ ૫ માઇલની ઝડપે દોડનાર બને અર્ધે રસ્તે ધક્કો મારીને પાડી નાખી શકે શી રીતે વારુ? અના હાથ વાગના વાર જેટલા લાંબા હશે કે "રા. બ. ખ. મોદી" કિંવા "ગુપ્તા" પોતે અંકગણિતના "ખાં" હશે?

સાધારણ રીતે મારા પર કરવામાં આવતી ટીકાઓનો અનેક કારણોને લીધે હું જવાબ આપતો નથી. ઘણી ટીકાઓ મારા સાંભળવા કે વાંચવામાં આવતી નથી. ઘણી ટીકાઓનો મને જવાબ સુઝતો નથી. કેટલીકનો સુઝે છે તો દઇ શકાતો નથી. અને જવાબ દઉં છું ત્યારે હંમેશ ટીકા કરનારને સંતોષને બદલે અસંતોષ થાય છે, અને સુલેહનો ભંગ થવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે.

પરંતુ રા. 'સાહિત્યપ્રિય' ની ઉપલી ટીકાનો જવાબ લખવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે એ ટીકા, ખરી રીતે, મારા પર નથી; પરંતુ રા. બ. ખ. મોદી પર છે ને બીજાની ટીકા કરવા તેમજ બીજા પર થએલી ટીકાનો જવાબ વાળવા હું હંમેશ કટિબદ્ધ થાઉં છું— મારો સ્વભાવજ એવો છે.

મને લાગે છે કે મારો એકલાનોજ નહીં પણ ઘણા મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવો હોય છે. મેં એવા ઘણા મનુષ્યો જોયા છે કે જેઓ પોતાના પર ટીકા થાય તો તે ઉતરી ગએલે મોઢે સાંભળ્યા કરે; પણ એમના કોઇક સગા કે ઓળખીતા કટલીક વાર એમને છેક અજાણ્યા એવા મનુષ્ય પર કોઇ ટીકા કરે તો તરત તેમનું મગજ ઉકળી આવે. મારા એક મિત્ર છે. તેમના પર કોઇ ટીકા કરે તો તે, કુરબાની કરવા તૈયાર કરેલી બકરી જેવું મોં રાખી, સાંભળ્યાં કરે; પણ એમના

કાકાના છોકરાનું કોઇ નામ દે તો એકદમ તેમનું મગજ જતું રહે છે. મારા એક લેખક મિત્રે મને પોતાની કૃતિના ગુણદોષો પુછ્યા. મેં દોષ કરતાં ગુણ વધારે ગણાવ્યા. એમણે દોષો ગણાવવાનો આગ્રહ કર્યો. ' ભાવતું'તું ને વૈદે કહ્યું ' એ ન્યાયે મેં એ પ્રિયકર કાર્ય આરંભ્યું. શરુઆતમાં તો હસતે મુખડે એમણે સાંભળ્યાં કર્યું. પરંતુ સંખ્યા થતા ધીરે ધીરે અધકાર વધતો જાય છે, તેમ ધીમે ધીમે એમના મુખ પર વિષાદ ઘેરાવા માંડયો. દોઢેક હજાર દોષો દર્શાવ્યા પછી એમનું સાંત્વન કરવાને મેં કહ્યું: " આવા તો બીજા અનેક દોષો છે. પણ ગભરાશો નહીં. આમાંના ઘણા ખરા દોષો તો નાનાલાલમાં પણ છે. " એક ખુણે ગુંચળું વળીને પડી રહેલો નાગ મનુષ્યનો ગરણ સ્પર્શ થતાં એકાએક ફણા કાઢીને સિત્કાર કરી ઉઠે, તેમ વિષાદ ને નિરાશાથી ઢીલા પડી ગએલા મારા સાક્ષરમિત્ર એકદમ ગરજી ઉઠ્યા: " શું કહો છો ? નાનાલાલના દોષો વીશે ઉલ્લેખ કરવાનો શો હક છે ? તમને કે મને ? એવાંઓનો નામોચ્ચાર સાભળતાં આપણે તો માત્ર કરસંપૂટ જોડીને ઉભા રહેવુ ઘટે " બીજે દિવસે પ્રસંગવશાત મારે એમને ઘેર જવુ પડ્યું. ત્યાં, ભુલમાં, ' રવીન્દ્રનાથ દુનીઆનો મોટામાં મોટો કવિ નથી ' એમ મારાથી કહેવાઇ ગયું; ને પરિણામે માર ખાઇને હું ઘેર પાછો આવ્યો !

બીજા પર થએલી ટીકાનો જવાબ આપવાની ઇચ્છા આમ, સર્વવ્યાપી નહીં તો, મનુષ્યોના મોટા ભાગમાં પણ સ્વભાવિક રીતે રહેલીજ હોય છે. એ ઇચ્છા અધીન થઇ રા. બ. ખ. મોદી તરફથી પ્રત્યુત્તર હું આપું છું.

રા. બ. ખ. મોદી તરફથી મારે જવાબ વાળવો પડે છે તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. એઓ અત્યારે જીવતા નથી–ખરું પુછાવો તો કદી જીવ્યાજ નથી એટલે એ જવાબ આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા નહીં, છે નહીં અને આવશે પણ નહીં.

કલાકના પાંચ માઇલ દોડતા ઘને કલાકના ૪ માઇલ દોડનો અ, અર્ધે રસ્તે, ધક્કો શી રીતે મારી શકે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે અંકગણિતકારને પુછો. હું શું જાણું !

બીજું, મારું અવલોકન માત્ર એકજ દષ્ટિબિંદુ વડે લખાએલું હતું. તેમાં આવી ભુલો શોધવાનો અવકાશ નહોતો. એવી તો એમાં અનેક ભુલો છે.

રસાસ્વાદ લેતી વેળા દોષૈકદષ્ટિ રાખવી– અરે ! દોષના અસ્તિત્વનો વિચાર સરખો કરવો તે પણ પાપ છે. જમતી વેળા, ' આનાથી મને અજીર્ણ થશે, આફરો ચઢશે, અગ્નિમાંદ્ય થશે, ખાધા પછી ઘેરે જવાશે નહીં ' એવા વિચાર ભોજનપ્રિય મનુષ્ય કરતો નથી. પણ રસાસ્વાદની પ્રવૃત્તિમાં 'મંડી પડે છે'; તેજ પ્રમાણે સાહિત્યના ગ્મેચ્છુઓએ પણ કરવું ઘટે છે.

મારા એક મિત્ર છે (આ નોંધપોથીમાં જે 'મારા એક મિત્ર'નો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે કે તે 'એક મિત્ર' તે 'એકજ મિત્ર' નથી; પણ જુદા જુદા મિત્રો છે એમ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા ધારું છું.) સૃષ્ટિ સૌંદર્યના એ શોખીન છે. તેમાં પણ મધ્યરાત્રિએ સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં દર્શન કરવાં–ખાસ કરીને એકાંતમાં નિર્જન જગ્યાએ જઇને–તેને એ જીવનનો પરમ લહાવો માને છે. એક વખત ઉનાળાની રજામાં સૃષ્ટિની શોભા જોવા, એમના ઓળખીતાને ત્યાં ગામડે એમની સાથે હું ગયો હતો. કેટલાક માને છે કે સામાન્ય રીતે દેખાતી સ્ત્રીઓ માત્ર સામાન્ય પ્રકારનીજ હોય છે; બુરખો ઓઢીને ફરતી સ્ત્રીઓ કૈંક સુંદર હોય છે; પણ સૌંદર્યની અધિરાજ્ઞીઓ તો જનાનખાનામાંજ પુરાઇ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા

મિત્રનો એવો, ઘણા અનુભવને આધારે બંધાએલો, મત હતો કે સૃષ્ટિની શોભાનો શહેરોમાં તો માત્ર પડછાયોજ હોય છે; ગામડાઓમાં એ શોભા કંઈક, આછી, અસ્પષ્ટ રૂપે વસે છે; અને વનમાં એ શોભાની સમૃદ્ધિ ઉભરાઇ જાય છે. અને તેમાં પણ જેમ જેમ રાત પડતી જાય છે તેમ તેમ એ શોભા, કુમુદિની, ચંદ્ર અને ચંદ્રાનનાની પેઠે અધિકાધિક ખીલતી જાય છે. આથી એક દિવસે મધ્યરાત્રિએ ગામના પાદરની પેલે પાર જંગલ જેવું હતું ત્યાં જવાનું એમણે ઠેરવ્યું. તે દિવસે સાંઝે મને કોઇએ સંભાર્યો, તેથી ઠોકર વાગી. એટલે મેં એમને કહ્યું: "મારાથી આજે તમારી જોડે આવી શકાશે નહીં તમે એકલાજ જાઓ. મારા મિત્ર સહચારના ઉપાસક છે. કોઇ પણ સ્થળે, ખાસ કરીને રાત્રિને સમયે, એકલા જતા એમને–લોક ભાષાની ગ્રામ્યતા સેવીને કહું તો–બીક લાગેછે. એટલે એમણે મને આગ્રહ કરવા માંડયો. "અરે આમ શુ કરે છે? આવી સરસ સૃષ્ટિ શું તારે નથી જોવી?" "સૃષ્ટિશોભા મારે જોવી છે, પણ મારા પગની આ અશોભા સૃષ્ટિને મારે બતાવવી નથી. શાંત, એકાંત રમણીય સ્થળમાં મારા જેવો લંગડાનો મનુષ્ય કલંકરૂપ નહીં ભાસે?" એમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ અંતે, ન વળવાથી એઓ એકલાજ ગયા. બીજે દિવસે સવારે, સૌંદર્ય નીદાળીને આવેલા મનુષ્યના કરતાં એમનો દેખાવ કંઈક જુદો લાગવાથી મેં એમને પુછ્યું: "કેમ સૃષ્ટિસૌંદર્ય બરાબર જોવાયું કે નહીં?" એમણે જવાબ દીધો: "શું જોવાય? તને વળી ઠોકર વાગી–" "પણ તેમાં કૈં મારો વાંક? મને કોઇએ સંભાર્યો તેમાં હું શું કરું?" "અરે! સંભારનારને શુ કહું ને તને પણ શું કહું? શોભાનાં સરોવરો છલકાઇ જતાં હતાં, ને ત્યાંથી હું તરસ્યો આવ્યો. તરસ્યોજ આવ્યો હોત તો ઠીક, પણ ગભરાઇ ગએલો, બીધેલો આવ્યો." "કેમ એવું શું થયું? સૃષ્ટિશોભાએ, યાચના નિષ્ફળ જતાં સ્ત્રી કરે તેમ રુદ્રસ્વરૂપ ધારણ કર્યું?" "એમ તો છેક નહીં. પણ મનમાં એમજ થયાં કરતું કે આ ઝાડીમાંથી વાઘ નીકળશે તો? કદાચ કોઇ ઠેકાણે ચોર છુપાઇ રહ્યો હશે તો? મનમાં બીજો વિચારજ નહીં આવતો. રાત અંધારી હતી કે અજવાળી તે પણ મને ખબર નથી. જે જે ઝાડ સામુ મારી નજર–ને ઇચ્છા ઉપરાંત નજર સાંજ જર્યાજ કરતી–તે બધામાં ચોર છે કે વાઘ છે એમ એમ મને થયાં કરતું. અરે! મારાં પગલાં પણ–'ચોર નીકળશે કે વાઘ નીકળશે!' એમ તાલમાંજ પડ્યાં કરતાં. આમાં શી સૃષ્ટિશોભા જોવાય?"

સાહિત્યનો કે અંકગણિતનો આસ્વાદ લેવાની ઇચ્છા રાખનાર જ્યારે પ્રત્યેક પૃષ્ઠ કે દાખલામાંથી 'ચોર નીકળશે કે વાઘ નીકળશે' જેવી વૃત્તિ રાખે ત્યારે મારા જેવીજ એની પણ સ્થિતિ થાય. જેનો આસ્વાદ લેવો હોય તે મળી શકે ને શ્રમ અફળ જાય. એમ તો "એક જવાલા જવલે તુજ નેનનમાં રસજ્યોત નીહાળી નમું–હું નમું" કવિ નાનાલાલના એ સુંદર ગીતની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇ પૃથક્કરણ કરવા બેસીએ તો એનું બધું સૌંદર્ય ઉડી જશે. જયંત આ ગીત બોલે છે. ત્યારે જયા બેભાન હતી; ડુબી જતી બચાવીને જયંતના શિષ્યોએ 'જળનીતરતી' એને ત્યાં આણી હતી. આવી સ્થિતિમાં એના 'નેત્રમાં જ્વાલા શી રીતે જવલે?' એના નેનનમાં કદી પણ 'જ્વાલા' હોત તો તે પાણીથી ઠંડી પડીને હોલવાઇ ગઇ નહોત? અને કદાચ હોલવાઇ ગઇ નહોત તો પણ બેભાન જયાની આંખમાં જ્વાલા જ્વલતી જયંત શી રીતે જોઇ શકે? શેકસપીઅરના 'મેકબેથ'માં લેડી મેકબેથ ઉંઘમાં ચાલે છે ત્યારે

દુ:ખાતિરેકથી. ' અરેબીઆનાં અત્તરો પણ આની વાસ નહીં ઉરાડી શકે ' એવું કૈંક બોલી પોતાના બંને હાથ મસળે છે. તે વેળા એના હાથમાં મીણબત્તી હોય છે, (આગળજ લખ્યું છે કે, લેડી મેકબેથ હાથમાં મીણબત્તી સાથે પ્રવેશ કરે છે.) તેનું શું થાય છે? લેડી મેકબેથ સળગી કેમ જતી નથી? એવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક પણ વ્યર્થ છે.

અંકગણિતોમાં તો આવું ઘણી વાર થાય છે. એમાં આ વસ્તુ શી રીતે બને એવો વિચાર કરવાનો રહેતોજ નથી. મારા એક અધ્યાપકે અંકગણિત લખવા માંડેલું હતું. તેમાં એમણે લખ્યું હતું: " હું એક મનુષ્યને ૫૦૦૦૦ રુપીઆ ધીરું.........." આ વાત એમને ઓળખનાર કોઇ પણ મનુષ્ય માને એવી નથી. એઓ કોઇને એક પાઇ પણ ધીરે તો- એવો બનાવ મારાથી કલ્પી શકાતોજ નથી.

અંકગણિતની રચનામાં સુધારો કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, એમાં ઘણા ફેરફાર કરવાની જરુર છે. એવા ઘણા ફેરફારો કેવી રીતે કરવા તે પણ મેં નકકી કર્યું છે, પણ તે વળી કોઇક બીજે પ્રસંગે દર્શાવીશ. અત્યારે તો એટલુંજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આવા પ્રકારના દોષો અંકગણિતમાંથી શોધી કાઢવાની જરુર છે. એને ત્યાંજ રહેવા દેવા. આમ છતાં, એના હાથ વારના વાર લાંબા હતા; અથવા રા. બ. ખ. મોદી કિંવા ગુપ્તા પોતે અંકગણિતના ' ખાં ' છે; અથવા 'એ ત્રણે વસ્તુ છે' એમ માનવાથી રા. સાહિત્યપ્રિય'ની શંકાનું સમાધાન થાય એમ હોય તો એમને એમ માની લેવાની હું સાગ્રહ વીનંતી કરું છું.

તા. ૧૨-૪-૨૮

બે એક વર્ષ પર મેં એક નવલકથા લખી હતી. ' સાક્ષરોનાં ઉત્તમ અભિપ્રાય મળી ચુકયા છે, એમ કૈંક (' ઉત્તમ ' એ વિશેષણને લીધે ' કૈંક ' શબ્દ અનિવાર્ય થઇ પડે છે) પ્રમાણિકતાથી કહી શકાય એટલા માટે છપાવતા પહેલાં મેં જાણીતા સાક્ષરો પર અભિપ્રાયાર્થે હસ્તલિખિત પ્રત મોકલી આપી હતી. એમાંના ઘણાખરા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો આવી ગયા છે.

ઘણા લેખકો પોતાના પુસ્તકની સાથેજ એવા અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ કરે છે. પરંતુ પુસ્તક છપાતાં પહેલાંજ 'સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો' પ્રસિદ્ધ કરવા એ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. જેમ ' મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી ' એમ લખીને એ અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે જનતાની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરવાની જરુર છે, તેજ પ્રમાણે ' મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે સાક્ષરોના અભિપ્રાયો ' એમ પણ લખવાની આવશ્યકતા છે. આથી એ પુસ્તક કયું છે, કેવું છે તે જાણ્યા પહેલાંજ લોકોને થશે કે એ પુસ્તક ઉત્તમ છે; અને તેથી પુસ્તકની ખપત વધવાનો ઘણો સંભવ રહેશે.

દરેકના આખા અભિપ્રાયો અહીં ઉતારવા તે અભિપ્રાય આપનારને તેમજ જેના સંબંધમાં અભિપ્રાય અપાયો છે તે બંનેને માટે, અનેક રીતે, ઉચિત નથી. માટે અહીં એ અભિપ્રાયોમાંથી કેટલાક ઉતારાજ માત્ર આપું છું.

એક સાક્ષર લખે છે: " તમારી નવલકથા આખી વાંચી ગયો. વિષય ઐતિહાસિક હોવા છતાં વિધવાવિવાહ જેવા સામાજિક પ્રશ્નો વીશે તમે સૂચનાત્મક રીતે લખ્યું છે તે ઘણું પ્રશંસનીય છે. વિધવાવિવાહની પ્રથા ઇષ્ટ છે એવું તમારું મંતવ્ય હોય.એમ લાગે છે. "

બીજા એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લખે છે: "તમારું પુસ્તક ઉપર ઉપરથી જોઇ ગયો. વિષય સામાજિક હોવા છતાં; વિધવાવિવાહ જેવા લગભગ ઐતિહાસિક બનેલા પ્રશ્નને છેડ્યો નથી, એ આ પુસ્તકની ગંભીર-ઉણપ છે. આમ છતાં સમગ્ર રીતે પુસ્તકનું બારીકાઇથી અવલોકન કરતાં તમે વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ હો એવો ભાસ થાય છે. એ તમારે માટે, આ સુધારાના જમાનામાં, ઇષ્ટ નથી."

એક ત્રીજા સાહિત્યપ્રિય જણાવે છે: "તમારું પુસ્તક વાંચતાં મને લાગે છે કે તમે વિધવા-વિવાહ જેવો સામાજિક પ્રશ્ન, અથવા કોઇ ઐતિહાસિક વસ્તુ, તમારા ગ્રંથના વિષય તરીકે સ્વીકારી હોત તો વધારે સારું. માત્ર રાજકીય બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેના કરતાં ઉપર લખેલી બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું હોત તો તમારી સેવા વધારે ચિરંજીવી ને યશસ્વી નીવડતે."

એક પ્રસિદ્ધ વિવેચક જણાવે છે: "વસ્તુ વિધાન શિથિલ છે; પાત્રાલેખન ઘણું સુંદર છે. શૈલીનો એકધારો પ્રવાહ ઘડીભર મુગ્ધ બનાવે છે. તમે એક બીજી લખો."

એવાજ પ્રસિદ્ધ બીજા વિવેચક લખે છે: "પાત્રાલેખન નિર્જીવ છે; વસ્તુ વિધાન બહુ કૌશલ્યથી કરાએલું હોય એમ લાગે છે. શૈલીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત નથી. તમે બીજી વાર્તા લખવાનો વિચાર કરો તે પહેલાં શૈલી સુધારવાનો પ્રયાસ કરજો."

એક ઉત્તમ કોટિના સાક્ષર શિરોમણિ લખે છે: "પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ 'master-piece' (ઉત્તમોત્તમ) છે. આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનો જોટો નહીં જડે."

એટલીજ ઉત્તમ કોટિના બીજા વિચારક જણાવે છે; "તમે ૨૭ મું પ્રકરણ કાઢી નાંખો તો ? સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જેવું એ નથી લાગતું ? બધાં પ્રકરણો સરખી કોટિનાં હોય એમ હું કહેવા નથી માગતો. પણ આવું નિર્જીવ લખાણ આપણા આખા 'સાહિત્યમાં' શોધ્યું નહીં જડે."

એક અન્ય વિદ્વાન એજ ૨૭ મા પ્રકરણ વીશે લખતાં જણાવે છે: "૨૭ મું પ્રકરણ આખા પુસ્તકનું કેન્દ્રસ્થાન છે; મેધબિન્દુ છે. બીજાં સર્વ પ્રકરણો એની આસપાસ પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. એકલું આ ૨૭ મું પ્રકરણ વાંચવાથી આખા પુસ્તકનું વિવક્ષિત સમજાઇ જાય છે. પુસ્તકમાંથી એ પ્રકરણ કાઢી નાખો, તો મનુષ્યના શરીરમાંથી હૃદય કાઢી લો તે તેની સ્થિતિ થાય, તેવી તમારા પુસ્તકની સ્થિતિ થાય."

જાહેરમાં એ વિદ્વાનના અભિપ્રાયોનું સર્વ સ્થળે સમર્થન કરનાર એમના મિત્ર એક અન્ય વિદ્વાન લખે છે: "તમારા પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ સારું છે. પણ અહીં એ અસ્થાને હોઇ અપ્રાસંગિકતાને પોષે છે. એ પ્રકરણ આ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખો તો જરા પણ રસક્ષતિ થવાનો, કે પુસ્તકનું હાર્દ સમજવામાં અડચણ આવવાનો સંભવ નથી."

ચોકસાઇને માટે પંકાતા એક સાક્ષરે લખ્યું છે; "તમારાં બધાં કાવ્યો વાંચી ગયો. તમારી કાવ્યશૈલી ઠીક મારા જેવીજ છે. વિષયોની પંસદગી પણ મારા જેવીજ છે. પણ ઘણે સ્થળે છંદોભંગ થાય છે, એટલી મારા કરતાં તમારી વિશિષ્ટતા છે." આ અભિપ્રાય મળ્યા પછી એક અઠવાડીઉં રહીને એમનો ખુલાસો આવ્યો, "તમારા પુસ્તકના સંબંધમાં મારી ભુલ થઇ છે. તમારી નવલકથાને બદલે ભુલમાં હું મારાં કાવ્યોજ વાંચી ગયો હતો. નકલ બીજા પાસે કરાવી હતી એટલે અક્ષર ઓળખાયા નહીં,

"લીલી! કેવો વિચિત્ર, કેવો કઢંગો સવાલ! હું કેમ ચાહું છું તે તમે પુછો છો? જો તમારે મને આવો કચેતરો પ્રશ્ન પુછવો હોય તો હું પણ તમને પુછું છું કે બાળક શા સારુ અવતરે છે? પુષ્પ શા સારુ ખીલે છે? સૂર્ય ચંદ્ર શા સારુ પ્રકાશે છે? હું તમને ચાહું છું કારણ કે મારે તમને ચહાવાંજ જોઇએ. મેં જે જે બાળાઓ જોઇ તેમાં તમેજ મને ગમી ગયાં અને એટલાજ વાસ્તે તમે મને વહાલાં છો. તમે આદર્શ ગૃહિણી બની શકો એમ છો તેથીજ હું તમને ચાહું છું. તમે બોલુ બોલુ કરી રહ્યાં છો તે બોલી નાખો. કહો, કહો કે 'હું તમારી છું.' તમારી અંદર જે ચાલી રહ્યું છે તે તમે મને જાતેજ જણાવી દો. ઇશ્વરે તમારા પર દુઃખના ડુંગર નાખ્યા છે. એ ડુંગરા તમારા પરથી ઉથલાવી મારા માથે ચઢાવી લેવા ઇશ્વરે મને સરજ્યો છે. તમારો ભાગ હું ઉપાડી લઇશ. તમારાં દુઃખ હું સહી લઇશ."

એ સાંભળ્યાજ કરતી હતી. જેમ જેમ હું બોલતો ગયો તેમ તેમ એના ગાલ પર રતાશ તરી આવી. હું બોલતો બંધ થયો એટલે એનાં ઢળેલાં નેત્ર ઉઘડ્યાં. એ નેત્રનાં અજબ તેજ આગળ ચંદ્રકિરણનું તેજ કુચ બીસાતમાં નહોતું.

"હું તમારીજ છું." એ બોલી શકી. "ઇશ્વરની એવીજ મરજી જણાય છે. જેવી હોય તેવી મને સ્વીકારો. હું હવે સદાને માટે તમારીજ છું. જે નવું જીવન જીવવાની જોગવાઇ ઇશ્વરે આપણને કરી આપી છે તેનો આપણે લાભ લઇએ."

૨

"લીલી!" થોડીવાર રહી મેં બોલાવી. મારા બોલાવવાથી જાણે ચમકી ઉઠી હોય એમ એણે કર્યું.

"લીલી!" હું ફરીથી બોલ્યો; "મારી તમારી પાસે એક માગણી છે. ફક્ત એકજ. તમે મારાં સહધર્મચારિણી થાઓ.

એણે મારા સામું ભાળ્યું. મને ભય ઉપન્યો કે એની આંખમાંથી અગ્નિ વર્ષશે કે શું?

"આવા બોલ બોલવા એ સારું નહીં. સમજ્યા?" એ બબાળી ઉઠી.

"સારુ નરતું, ખરું ખોટું હું કંઈ સમજતું નહીં. હું તો એટલુંજ સમજું છું કે હું તમને ચાહું છું. મારે આબરુની પરવા નથી. નિંદાથી હું ડરતો નથી. તમારો પ્રેમ એજ મારૂ ધ્રુવધ્યાન છે."

એ લગાર દબાઇ. એનાં નેત્ર અસલ રંગ ધરતાં જણાયાં.

"લીલી!" દીનતાથી મેં કહ્યું; "હું માનું છું કે તમે પણ મને ચહાઓ છો."

એ દીનતા અસરકારક જણાઇ. એના હોઠ હાલતા જણાયા. કૈં સંભળાયું, સમઝાયું નહીં. કદાચ બોલી શકી પણ ન હોય.

"આપણો પ્રેમ આપણને જે રસ્તો લેવા સુચવે તે આપણે લેવોજ જોઇએ. એમાંજ આપણું શ્રેય. પરિણામની પંચાત અત્યારે શા માટે જોઇએ?"

"મને તમારા પર વિશ્વાસ છે." છેવટે એ અસ્પષ્ટ શબ્દો ઉચરી. મારા ભણી ભાળી રહી. કૈં વિચાર આવતાં એણે એનો એક હાથ મારા ખભે મુકયો બીજા હાથે મારો બીજો હાથ લઇ મૃદુતાથી બે ત્રણ વાર દબાવ્યો.

"લીલી! મને ખાત્રી છે કે તમે મને ચાહો છોજ; નહીં તો તમે આમ કરી શકો નહીં."

મેં એના સામું જોયું તો એના ગાલે શેરડા પડતા જણાયા, ગુલાબી પથરાતી જણાઇ. એની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં.

"લીલી !" મેં પુછ્યું; "આમ રડવાનું કૈં કારણ ?"

એણે આંસુ ખાળવાં માંડયાં પણ ખાળી ન શક્યાં.

"તમે જે કૈં કહ્યું તેથી મને ઘણી અસર થઇ છે." બાલકના જેટલી સાદાઇથી એ બોલી. "તમે મારા માટે આટઆટલી કાળજી રાખો છો તેથી મને સારું લાગે છે. તમને હું કદાચ અભિમાની જણાઇ હોઇશ, તમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હું તમારી કીંમત કરી શકતી નથી, તમારા મનમાં એમ પણ ઠસી ગયું હોય કે હું એ કદર છું. સ્પષ્ટ કહું છું કે એવું કૈંજ નથી. મારા આ ઉદાસીન વર્ત્તનનું એક કારણ છે."

"કારણ ?"

"હા કારણ. તમે જે વાત કરો છો તેનો સમય હજી દૂર છે. હમણાં કૈં નહીં."

"લીલી ! મારા સામું જુઓ; જોઉ."

"તમારા સામુજ જોઉં છું."

"બોલો જોઇએ હું તમને ચહાઉ છું. હું તમારી છું."

"લાચાર, હું એ પ્રમાણે બોલી શકતી નથી. હું તમારી થઇ શકતી નથી."

"હું કેટલો બળી રહ્યો છું તે તમે નથી દેખતાં ? મને શું થાય છે તે તમે નથી જાણતાં ? તમને મારી તમા નથી ? તમને મારી દયા નથી?"

"હું બધુએ જાણું છું, જોઉ છું. પણ બળવુંજ જોઇએ; જો બળવાનું વ્યાજબી કારણ હોય તો."

વજ્રના પ્રહાર જેવો આ ઉત્તર લાગ્યો.

"લીલી !" નિરાશ થઇ જઇ મેં કહ્યું "ત્યારે તમે મને નહીંજ ચાહી શકો ? તમે મને દૂર કરવા માંગો છો. ? એકલું આંખથી નહીં પણ અંતરથી સુધ્ધાં ? શું મારે તમારી આશા મેલીજ દેવી ?"

એકદમ હું ઘુંટણીએ પડવા ગયો.

"જી હા. જો એમ કરવાની જરૂર હોય તો." ઠંડે કલેજે ટુંકો ટચ જવાબ મળ્યો.

"હું શું બોલું? એકદમ માથે હાથ દઇ નીચે બેસી ગયો. મારા પગમાંથી કોઇએ જાણે હાડકાજ કાઢી લીધાં હોય! એણે તો ચાલવા માંડ્યું. જતા જતાં એ બોલી: "સાહેબજી! ગુડનાઇટ."

૩

"પ્રેમ, આશા, અભિલાષા મહત્ત્વાકાંક્ષા એ સર્વને જ્યારે મેં છેલ્લી સલામ કરી ચાલતી પકડી ત્યારે મને ફક્ત .....વીસ વર્ષજ થયાં હતાં. મારે માટે અશાંત અંતઃકરણ અને સુસ્ત એક રંગી જીવન પથ હતો. મારાં વીતકડાંને વર્ષો વીતી ગયાં. હવે એનાં સંભારણાંજ રહ્યાં છે. એમ છતાં આજ ફરીથી એ બધું તાજું કરી તમને સંભળાવવાનુ કારણ શું તે તમે જાણો છો!"

એણે ડોકું ધુણાવ્યું.

"લીલી! તમે રડો છો?" એને ગળે હાથ નાખી નરમાશથી પુછ્યુ: "તમે શા માટે રડો છો? તમને ખોટુ લાગે છે? તમને કંઇ દુઃખ થાય છે? અગર તમે મને ચાહો છો?"

કંઇજ જવાબ ન મળવાથી ફરી પાછો મેં એજ સવાલ પુછ્યો.

"લીલી! તમે મને ચહાશો?"

એણે ઉંચી ડોક કરી મારા સામું ભાળ્યું.

"લીલી ડીઅર! સાંભળો. હું તો પકકે પાયે માનું છું કે તમે મને ચાહો છો. તેથીજ અને તેથીજ હું આ સાહસ કરી શકું છું. તમે મને જે આપશો તેની સરખામણીમાં તો મારું આપેલું નપાસ નીવડશે. છતાં હું અંતરના ઉમળકાથી આપું છું. એટલે એ છેક નાખી દેવા જેવું નહીં ગણાય. ઇંદ્રિય સુખનો હું લાલચું નથી. મારી એ ભુખ તો કયારનીએ મરી ગઇ છે. હું તો તમારો પવિત્ર પ્રેમજ માગુ છું. તમે જોઇ શક્યાં હશોજ કે મને તમારા પર કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે. હું તમારા પર કેટલો બધો વિશ્વાસ મુકું છું એ કંઈ તમારાથી અજાણ્યું નથી. હું તમને મારાથી જુદાં ગણુતોજ નથી હું તમારા આગળ કશો પણ ભેદભાવ, કશું પણ કુડકપટ રાખ્યા વિના મારું દીલ ખોલી રહ્યો છું. હવે હું તમને પુછું છું કે એ દીલ તમારા લાયક છે કે? તમારા કામ આવે એમ છે કે? તમારા કામમાં આવે તો તમે લઇ શકશો કે?"

"હું તમને ચાહું છું" ફક્ત એટલુંજ એ બોલી.

"મારે હોઠના શબ્દ ન જોઇએ. હું તો હૈયાના શબ્દ માગું છું. મારું દુઃખ જોઇ દયાથી પીગળી જઇ મને ચહાતાં નહીં. પાછલી વાતો હવે સંભારવી નથી. ભૂતને ભૂત માની દૂર ભાગો એ દિવસો ગયા, આપણી યુવાનીએ બળી ગઇ. એ પછીથી અત્યાર સુધીનું મારું જીવન કેવું ગયું તે બતાડવાથી કંઇ ફાયદો નથી. એઠી ભોંયનો પોપડો ઉવેખવામાં કંઇજ માલ નથી. મારી ખરી સ્થિતિનો સાક્ષી એકલો ઇશ્વરજ છે. એ જીવન એ એક પ્રકારની વેઠ હતી. એ દિવસો, એ રાતો સંભારતાં આજ પણ હુ કમકમી ઉઠું છું. ઘેલછા, બેવકુફી, ભુલોની એ એક પરંપરા હતી! હું તો good for nothing (નકામો) થઇ ગએલો. તપશ્ચર્યાનો અવધિ પુરો થયો એનું ફળ દૃષ્ટિગોચર થાય છે."

મે દયામણે મોઢે પુછ્યું: "તમે મને ચાહો છો?"

"હા."

૪

હું એની પાછળ પાછળ ગયો. પહેલજ પગથીએ મેં એને પકડી પાડી. એણે પાછુ વાળીને જોયું તો મને દીઠો. તરતજ મેં એનો હાથ પકડ્યો કે હવે એ નાશી ન જાય. હવે મૈં

છટકી શકે એમ ન રહ્યું.

"તમે મારાં થશો ?" મેં કંપતાં કંપતાં પણ મુદ્દાનો સવાલ એકદમ પુછ્યો.

એની આંખમાંથી ખળખળ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

"અરે !" અસ્ફુટ સ્વરે એ બોલી; "તમને મારી દયા આવે છે. તેથીજ તમે મને આવું પુછો છો !"

"ના," મેં કહ્યું; "એમ નહીં. હું તો તમને ચહાઉ છું. પ્રેમ, નહીં કે દયાના આ શબ્દો છે."

એના ગાલ પર જાણે ગુલાબ ખીલ્યાં. એના હાથ પરથી મારો કાબુ ઓછો થયો. એનો લાભ લઇ હાથ ખેંચી લઇ એ ધબધબ કરતી પગથીઆં ચઢી ગઇ. મેં પણ એની પુઠ પકડી. જ્યારે એને લાગ્યું કે હું એનો કેડો નહીં મુકું ત્યારે એ ઉપરની બારીની ઓથમાં ઉભી રહી. સમય ઉગતા શીઆળાના સૂર્યાસ્તનો હતો.

"મારું કહેવું થોડું ઘણું તો સાંભળો; મને તમારી સાથે મોકળા મને બોલવાની તક આપો. થોડી મીનીટો મારે માટે બહુ છે" મેં કહ્યું.

"અરે ! હમણાં નહીં, હમણાં નહીં." બોલી ભાગી જવા પગ ઉપાડયો. હું સમજી ગયો. ઝટ મેં એનું કાંડુ પકડયું. આ વખતે એની જતાં રહેવાની દાનત ન જણાઇ. મેં પણ આ વખતે પોચુ પોચુંજ કાંડુ પકડી રાખ્યું. એ ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉભીજ રહી.

"કહો, કહો, હમણાં કેમ નહીં ?" મેં કહ્યું; "મારું કહેવું તમે સાંભળી લો. તમારી મરજી હશે તો હું ટુંકામાં અટપીશ. પણ તમે હમણાંજ, અબઘડી જવાબ આપો. જે જવાબ આપવો હોય તે આપો. હવે લંબાવો નહીં. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? હું તમને વધારે વાર ખોટી નહીં કરું."

એણે કબુલ કર્યું. હું એનો હાથ ઝાલી લઇ ગયો. ત્યાં અમે એકાંતમાં બેઠાં. કલાકેક પછી હસીખુશીને અમે કોઇ આવતા પહેલાં અમારે રસ્તે પડ્યાં.

૫

"મને કહેવા દો કે ચાર વર્ષથી મેં તમને મારા હ્રદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. કોઇ ન જાણે એવી રીતે હું તમારી પૂજા કરતો રહ્યો છું. તમને કોઇ પણ પદભ્રષ્ટ કરી શકે એમ નથી. તમે મને જાદુ કર્યું છે. હું પુરેપુરો પરવશ બની ગયો છું. હવે મારાથી તમારા વગર રહેવાશે નહીં, નાત જુદી, સ્થિતિ જુદી, સંજોગો જુદા તેથી શું ? તમારું હાલવું ચાલવું, બોલવું કરવું, પહેરવું ઓઢવું મને એટલું તો ગમી ગયું છે કે હું તમને ચાહું છું. હું તમને પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય ગણું છું."

શું કહેવું તે એ સમજી શકી નહીં. ખોળ્યો શબ્દ પણ એને ન મળ્યો. એ મને બોલતો ન અટકાવે એટલુંજ મારે જોવાનું હતું. મારે જે કહેવું હતું તે એકવાર ફરીથી હુ કહી ગયો.

"પછી !" હું કોટચ સવાલ થયો.

"તમે તો કંઇજ નહીં બોલો ? તમે મને નહીંજ ચાહી શકો ?" નિરુત્તર.

"તમે નહીં માનો પણ હવે મને કામ ધંધો પણ સુઝતો નથી."

"ચાલો મને જવા દો. સતાવો નહીં."

"તમારે જવું છે ? અજબ છે કે તમે જઇ શકો છો. મારું હૃદય લઇને તમે કેટલે જશો ? હું તમને નહીં જવા દઉં. મારી આંખ આગળથી દૂર નહીં થવા દઉં. મારા કબજામાંથી તમે નહીં છુટી શકો. હું બદલો માગું છું. મારું હૃદય તમે લીધું તો સાટામાં તમારું મને આપો. સમજ્યાં ?"

"તમે જે માગો છો તે ઠેકાણે નથી. કેટ-

લાક વખતથી ખોવાઇ ગયું છે. ચાલો જવા દો. હું શોધી કાઢું."

"ખોવાઇ ગયું છે? જો ખોવાઇજ ગયું હોય તો શોધવાની જરુર નથી. એ મારી કનેજ છે."

"તમે મને શું બતાડો છો? તમારા વગર મારે મરવું કે તમારા માટે મારે જીવવું? તમને શું ગમે?"

"તમને ગમે તે ખરું. હું શું કહી શકું?"

"ના. એમ નહીં. તમે તમારાજ શ્રીમુખે કહો કે તમે મને હતાશ કરવા માગો છો કે નવજીવન આપવા માગો છો?"

"જાઓ, જાઓ, બહુ થયું. હવે મને એકલી પડવા દો."

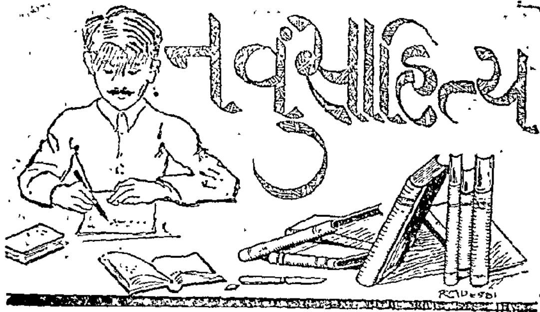
"તમને મારું મોં ન ગમતું હોય તો આ ચાલ્યો; પણ એક વાર ઉત્તર દો."

"તમને ગમે તો મારા વગર મરી જાઓ, હીંમત હોય તો મારી ખાતર જીવો. થયું?" છણકો કરી એ બોલી. એ છણકો રીસનો નહોતો એ કહેવાની જરુર નથી. "મહેરબાની કરી હવે મને વધારે પજવો નહીં."

"મારી સિંહણ! હું તમને પાળીશ એટલે મારે ડરવાનું નથી. હું તમારી ખાતર જીવીશ. હું તમારો છું અને તમારોજ રહીશ. તમે મારાં. હું તમારો."

[આ લેખનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.]

—:o:—

લેખકઃ
રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ: છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત પત્રકાર મંડળ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ., અમદાવાદ. મૂલ્ય : રુ. ૪-૦-૦.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ને શિષ્ટ માસિક 'વસંતે' પચ્ચીસ વર્ષ પુરાં કર્યાં તે નિમિત્તે એ પત્રના પ્રાણભૂત આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવને 'ગુજરાત પત્રકાર મંડળે' વસંત રજત ઉત્સવ સમયે ખાસ અભિનંદન આપવાનો નિર્ણય કર્યો. "પરંતુ એ અભિનંદન માટે માનપત્ર આપવાની ચાલુ પ્રણાલિકા પસંદ નહીં કરતાં, એમના સહાધ્યાયીઓ, એમના મિત્રો, એમના શિષ્યો, એમના પ્રશંસકો અને વસંત માસિકના લેખક વર્ગ પાસેથી, તેમના પોતાના અભ્યાસના ખાસ લેખો મેળવી, તે લેખોનો સમગ્ર સંગ્રહ એક સ્મારક ગ્રંથરૂપે, જાહેર મેળાવડો કરી, અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો; અને તે કાર્યમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ની સહાયતા માંગી." અને એ સંકલ્પ તથા સહાયતાને પરિણામે આ 'દળદાર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે.

ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા હીંદી: એવા ચાર વિભાગમાં આ ગ્રંથને વહેંચેલો છે. પ્રથમ વિભાગ, સ્વાભાવિક રીતેજ, સૌથી મોટો છે. તેમાં રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ, મહાત્મા ગાંધી, દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, સર રમણભાઇ લેડી વિદ્યાગૌરી, રા. લલિત, રા. ખબરદાર, અ. કાન્તિલાલ પંડ્યા, રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. કેશવ હ. શેઠ, અ. રામનારાયણ પાઠક, રા. મંજુલાલ મજમુદાર, અ. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા. પ્રાણજીવન પાઠક, રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, અ. જ્યેન્દ્રરાય દૂરકાળ, રા. મનહરરામ મહેતા, રા. હીરાલાલ પારેખ; ઇસદિ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ને લેખકોનાં નામ માલમ પડે છે.

રા. નરસિંહરાવે ઉપોદ્ઘાતમાં નર્મદાશંકર, નવલરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી વગેરે લેખકોના

લેખમાંથી તથા લેખોના ઉતારા આપી ભાષાશૈલીનો વિકાસ શી રીતે થયો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરાંત 'સૂક્ષ્મ સૌંદર્યનું પૂજન' એ વીશેનું એમનું કાવ્ય પણ આ ગ્રંથમાં માલમ પડે છે.

રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું,' રા. મનહરરામ મહેતાનો 'ગુજરાતી પદ્યરચનાની મીમાંસા,' રા. રસિકલાલ પરીખનો 'એરીસ્ટોટલની કાવ્યમીમાંસામાંથી કેટલાક મુદ્દાઓ,' રા. ભરતરામનો 'આપણી વર્ણમાળાની પ્રાચીનતા,' આચાર્ય જીનવિજયજીનો 'કુવલયમાળા,' રા. પ્રાણજીવન પાઠકનો 'કલાનાં મૂલ તત્ત્વોમાં સૌંદર્યનું સ્થાન,' અધ્યાપક રામનારાયણ પાઠકનો 'પરાર્થાનુમાનના નિયમો અને તેને ઉપકારક વ્યાપારો;' ઇત્યાદિ લેખો માહીતી અને નવીનતાથી ભરેલા છે. અને તે તે વિષયમાં રસ લેતા વાચકને વાંચવા યોગ્ય છે.

રા. લલિત, રા ખબરદાર, રા. કેશવ શેઠ ને રા. દેરાસરીનાં કાવ્યો તેમજ આ એકસરખા ભારે લેખોમાં ભાત પાડતી અને તે રીતે ખાસ આવશ્યક લાગતી રા મુનશીની વાર્તા સર્વ પ્રકારના વાચકને આકર્ષક લાગશે.

અંગ્રેજી વિભાગમાં ડૉ. ભાંડારકરનો, પ્રો. બેલવલકરનો, રા. નાનાલાલ મહેતાનો તથા આચાર્ય વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યના લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

હીંદી વિભાગમાં માત્ર રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાનોજ લેખ માલમ પડે છે.

એકંદરે ગ્રંથ ઘણો ઉત્તમ કોટિનો થયો છે એમાં સંદેહ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર જેવા રસિક ને પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનને અર્પણ કરવામાં આવેલો આ ગ્રંથ એમની યોગ્યતાને સર્વ રીતે છાજે એવો બનાવવાનો 'સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ'નો પ્રયાસ ઘણે અંશે સફળ થયો છે એમ કહી શકાય. વિદ્વત્તા ને અભ્યાસના શોખીનને આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઇ પડશે.

કથામંજરી ભાગ ૩: સંપાદક અને પ્રકાશક: ગ. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૫૪ મું પુસ્તક છે. રા. જીવણલાલે જુદા જુદા લેખકોની સામાન્ય વાચકો પણ સમજી શકે તેવા પ્રકારની વાર્તાઓનો સંગ્રહ રજુ કરી પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક વાર્તાઓ અનુવાદ રૂપે છે, કેટલીક સૂચિત છે ને કેટલીક સ્વતંત્ર છે, ને કેટલીક અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલી છે.

'રાજ્યશ્રીની વાર્તા' અમે અન્યત્ર કોઇક બંગાલી લેખકે લખેલી વાંચ્યાનું સ્મરણમાં છે; મોપાસાની નેકલેસની વાર્તાને લગભગ મળતી આવતી 'શરદ પૂર્ણિમા'ની વાર્તા રા. ધયદાનાં 'અમી ઝરણાં'માં આવતી 'હીરાની પીન' કે એવીજ કોઇક વાર્તા સાથેનું સામ્ય તાજુ કરાવે છે, ને 'એક યાહુદી વીરાંગના'નું મુળસ્થાન અંગ્રેજીમાં છે.

આ વાર્તાઓમાં સરસતા કરતાં પ્રચારકાર્ય વધારે સધાયું છે: કલ્પનાપ્રધાન નથી પરંતુ ઉદ્દેશપ્રધાન વાર્તાઓ છે. સમાજમાં પ્રચલિત અનેક વહેમ, રુઢિઓ ને ભાવનાઓની વાર્તાના રૂપમાં ઝુલણુ ઘણી કરવી ને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપવું એ આ વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ સધાયો છે એમ કહેવામાં જરાકે અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર એમાં કલા દૃષ્ટિની ઉણપ સાલે છે એટલુંજ અમે કહીશું.

'વડીલનો વારસો' 'માણેકની મુક્તિ,' 'આપવીતી,' 'જસોદાની સેવા બુદ્ધિ' એ વાર્તાઓ વાંચવા જેવી છે.

સામાન્ય જનતાને કદાચ ઘણું ગમી જાય એવું વાચન પુરું પાડવાના જે પ્રયાસો રા. જીવણલાલ કરે છે તે માટે અમો એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

[સ્થળ સંકોચને લઇ બીજાં પુસ્તકો માટેના અભિપ્રાયો આ અંકમાં નથી આપી શકાયા—ઉપતંત્રી.]

કરમાએલું કમળ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી]

૩

ટુંક મુદ્દતમાંજ મારા પિતાજીનું અવસાન થયું. થોડાક દિવસ અમારું ગામડાનું ઘર ઉઘાડું રહ્યું. રાતદિવસ માથાકુટ કરી હું જેમ તેમ પુરું કરતો. પરંતુ એ મને ભારે પડવા માંડ્યું. વળી મારે મારા ભાઈઓને ભણાવવાના હતા. છેવટે વતનના ઘરને તાળું દેવાયું. મારી બા ને નાનાં ભાંડુઓ અમદાવાદ આવ્યાં. બીજાં સગાંનું અમે પોષણ કરી શકીએ તેમ નહોતાં. એમણે દરેકે પોતપોતાનું ઠેકાણું કરી લીધું.

અમારું પુરાણું ઘર જરી ગએલું હતું પણ વિશાલ હતું–હવા અજવાળાની ખોટ નહોતી. પરંતુ અમદાવાદનું ભાડુતી ઘર-એની તો બસ વાત ના પુછોઃ એને શોધતાં શોધતાંજ નવનેજા થયા. નવા જોડાનાં તળીઆં પણ સાફ થઇ ગયાં. છતાંએ મન તો મનાવવાનુંજ રહ્યું. મારી કોટડી કરતાં તો અવશ્ય સારું હતું–પણ વહાલા વતનની તોલે આવે ? મારી બાનું હાસ્ય તો ઉડીજ ગયું હતું. છતાંએ એના માયાભર્યા વદનને લીધેજ આ ગંધાતું ઘર પણ મારું વહાલસોયું વતન થઇ પડ્યું.

અમદાવાદમાં ગીચ વસ્તી છે કે નહીં તે તો રામ જાણે–પણ મિત્રો મળવા તો મુશ્કેલજ હતા. અમારા નાનકડા ઘરની ચોમેર રાજસી મકાનોનો ગંજ ખડકાયો હતો. દરવાજે દરવાજે પટાવાળા ખડા રહેતા. શેઠીઆની મોટરોનો ગડગડાટ સંભળાતો. કોઇ કોઇ વાર જીન્નતની હુર દર્શન દઇ અદૃશ્ય થઇ જતી. અમારે મન તો એ બધાં સજીવ રમકડાંજ હતાં. ચાલતાં ચિત્રો હતાં. એમને જીવતાં નરનારીઓ ભાગ્યેજ ધારી શકતા.

અમારું ઘર એક સાંકડી ગલીમાં હતું. સામેજ એક રાતા પથ્થરનું મહાલય ઝઝુમી રહ્યું હતું. એના આગળના ભાગમાં એક મનોરમ ઉદ્યાન હતો. એનું મુખ્યદ્વાર રાજમાર્ગ પર પડતું. અમારી ગલીમાં તો એની પછીત હતી. નોકરોની આવજા માટે એક નાનકડું દ્વાર હતું. મારાં ભાઇ બહેને તો માળી જોડે થોડાજ વખતમાં ભાઇબંધી કરી દીધી. બાગનાં ફળફુલ પણ ધીમે ધીમે મારા ઘરમાં આવવા લાગ્યાં. એ મહાલય કોનું હતું તેની મને ખબર નહોતી. અમારા તરફની બારીઓ ભાગ્યેજ ઉઘડતી.

એક દિવસ હું શાળામાંથી પાછો વળ્યો ત્યારે મધુ ને તારા રડતાં હતાં. મેં પડપુછ કરી તો જણાયું કે પેલા વિશાલ મહાલયમાં મોટી મીજલસ થવાની હતી. અતિથિઓને આનંદવા સુંદર યોજનાઓ કરવામાં આવી હતી. તારા ને મધુને વણનોંતર્યાં પણ જવું હતું. બાએ તેમને ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મહામહેનતે મેં તેમને મનાવ્યાં ને પ્રબોધ જોડે વીક્ટોરીઆ બાગમાં ફરવા મોકલ્યાં.

શાળામાંથી પાછા વળ્યા બાદ પણ વિશ્રાન્તિ મારે કરમે નહોતી લખાઇ. ફરીથી લુગડાં પહેરી બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ કરાવવા જવાનું હતું;

ગલીની બહાર આવતાંજ સમસ્ત વાતાવરણ સજીવ થઇ ગએલું લાગ્યું. ભારે તૈયારીઓ થઇ રહી હતી. હરીઆળા નીલરંગી મયદાનમાં વીશાલ શમીઆનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. વિજળીની દીપાવલીનો સુમાર નહોતો. અંધકાર તો ક્યાંએ છુપાઇ ગયો હતો. બાગનો ફુલવૈભવ લુંટાઇ ગયો હતો–ઘરની યુવાન લલનાઓ કુદરતના એ અમુલા ઉપહારને રહેવા દે ખરી ? દાસદાસીઓનાં વૃંદ આમ તેમ ઘુમી રહ્યાં હતાં. દરેક વ્યક્તિને મહોત્સવની તાલાવેલી લાગી રહી હતી.

પરંતુ એ બધું નીરાંતે નીહાળવાની મને ફુરસદ નહોતી હું રસ્તે પડયો

હું પાછો વળ્યો ત્યારે ઉત્સવની જમાવટ થઇ ગઇ હતી મહિલાનો મધુર સ્વર સંધ્યાની શાંતિમાં ઉલ્લાસ ભરતો હવામાં સુગંધના તરંગ ઉછાળતો. ફરતી દીવાન પર બહારના લોકોની મેદની જામી હતી રસ્તો કરતાંએ મને કેટલીક માથાકુટ કરવી પડી અવારનવાર સંગીતનો ઠમકો થતો, વાહવાહના અવાજો ગગનભેદી નાખતા આમંત્રિત ગૃહસ્થો તો આ ભવમાં ઓછોજ ભાગ લેતા કોઇપણ ચીજની કીંમત આંકે એ પણ કેટલાકે તો પસાર કરી દીધી હતી

ટોળું ગીચ થતું ગયું મને માર્ગ ન મળ્યો આખું મકાન દીપમાળાઓથી ઝળહળી રહ્યું હતું બધાએ બારીબારણાં ઉઘાડી નાખનામાં આવ્યા હતા અંદરનો પ્રકાશ પણ બહારના અંધકારને ભેદી આકાશપ્રતિ ઉડી જતો

એકાએક મારી દૃષ્ટિ થંભી ગઇ આ શું ? એ અહીં કયાંથી ? મારા હૈયાએ પારખેનું અંગાર ઝરતું સૌંદર્ય આ શૂન્ય ને ગભીર મહાલય શી રીતે સાચવી શકયું ? આટલા દિવસ ! અજાણ્યો જ રહ્યો ?

વાતાયનને અઢેલી ઉભેલી સૌંદર્યમૂર્તિ સ્વર્ગની મહામાયા લાગી—એ સુવર્ણાજ હતી એને મે એના પિતાને આંગણે છેલ્લી દીઠી હતી આજે તે ભવ્ય સુવર્ણાજ હતી એની દેહલતા હીરા માણેકથી ઝગમગી રહી હતી એની પહેલાની મૃદુતાને સ્થાને આરસના પુતળાની સખ્તાઇ આવી હતી છતાંએ હું ભુલ્યો તો નહોતોજ એના ચમકતા નેત્રો નિર્દોષતા ને નમ્રતાના ઝરણાં સમોવડા નહોતા રહ્યા છતાએ એને હું વીસરી શકયો નહોતોજ એક ક્ષણભર તેણે નીચે બગીચામાં નજર નાખી એનાં ચક્ષુઓમાં ધીકતો તિરસ્કાર ભર્યો હતો તે દૂર થઇ એક ધડાકા સાથે બારી દેવાઇ ગઇ મે બાજુ ઉભેલા માણસને પ્રશ્ન કર્યો—'આ શું છે તે ?'

"શ્રીમાન પ્રતાપરાય છત્રપતિને ત્યાં પૌત્ર પ્રાપ્તિ થઇ તેનું ઉજમણું છે આજે મોટી બીજ લગ્ન ગખવામાં આવી છે જુઓ, પેલા રહ્યા એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર" મે જોયું એક પ્રૌઢ મનુષ્ય આમતેમ ફરી રહ્યો હતો એનું વદન આકર્ષક શરીર જરા સ્થૂલ હતું એનું તાલવાળું માથું ચમકી રહ્યું હતું સુવર્ણા—આની માતા !—"પ્રતાપરાય કયાં ?" મે પુછ્યું

"પ્રતાપરાય ! ઓ રામ ! પ્રતાપરાય અહીં કયાંથી હોય ? એમને તો બે વર્ષથી લકવો થયો છે તે જરાએ હરી ફરી શકતા નથી"

સુવર્ણાના નયનમાંથી ઝરતા અંગારનો અર્થ હું હવેજ સમજ્યો મારા હૃદયમાં કંઇક પ્રકાશ પડયો જેમ તેમ કરી મે મારો માર્ગ મોકળો કર્યો હું ઘેર પહોચ્યો આખી રાત બીજલસનો કોલાહલ ચાલુજ રહ્યો શયતાનના ચિત્કારથી મારા કર્ણ ભેદાઇ રહ્યા

આજ સુધી એ ગતા મહાલયને હું નિર્જન સમજતો પણ હવે મને એમાં રસ પડવા લાગ્યો મારી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઇ મે જોયું કે રોજ અમારા તરફની એકાદ બારી તો ઉઘડતીજ. કોઇક વાર કોઇ દાસી ડોકીઉ કરતી તો કોઇવાર કોઇ બાલક નજરે ચઢતું પરંતુ જેના માટે હું મથી રહ્યો હતો તે એકજ વાર દેખાઇ અમારા ઘર તરફ તે તાકીને જોઇ રહી શું તે જાણતી હશે ?

જાણતી હોય તોએ શું ? હવે તે શ્રીમંતાઇમાં સ્નાન કરતી ને હું ?—ગુજરાતી શાળાનો ગરીબ શિક્ષક ! મે ઘણુંએ મારા મનને મનાવ્યું. પરંતુ એ સ્થાપિત શ્રીમંતાઇમાં એને ધકેલી દેનાર હુંજ હતો એ વાત હું ભુલી શકયો નહીં

દિવસો ઉગ્યા ને આથમ્યા. કાલચક્રે

શ્રીમંતની પણ પરવા નથી, ગરીબની પણ દરકાર નથી. મારી બા પ્રબોધ માટે કન્યા શોધવાની ગડમથલમાં પડી હતી. એણે એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મેં એમાં જરાએ ડખલ કરી નહીં. મારા ઘરનું સુકાન હવે કૈં મારા કાકાના હાથમાં જનાર નહોતું.

અમે ઘણીએ કન્યાઓ જોઇ. પરંતુ કોઇને માટે પણ નિર્ણય કરી શકયા નહીં. કેટલીક મારી બાને ગમી તો પ્રબોધને ફાવતી ન આવી. કોઇ એને ગમી તો મારી બાની કસોટીમાં પસાર થઇ શકી નહીં. અમારી પાડોશમાં એક બાલા હતી. એની વાત પણ ઉપાડી જોઇ. એના પિતા ગરીબ હતા. કન્યા સુંદર હોય તો ગરીબાઇ હવે આડે આવે તેમ નહોતું. પરંતુ તદ્દન સાદી હતી તેથી મારી બાનું મન માન્યું નહીં.

વૈશાખનો સુરજ તપતો. અમારી શાળામાં રજા પડી હતી. પરંતુ કેટલાકને હું ખાનગી રીતે શીખવતો હોવાથી હું સવાર સાંજ મારા કામમાં ગુંથાએલોજ રહેતો. એક દિવસ ખુબ ઘામ થયો. જરાએ હાલવાનું દીલ થતું નહીં. પરંતુ બહાર નીકળ્યા વિના છુટકો નહોતો. મારા પડોશીની પેલી સાદી કન્યાનું તેજ રાત્રે લગ્ન હતું. પ્રસંગ પતવવા તેના પિતા ઘરને ઘરાણે મુકનાર હતા. સૌંદર્ય કરતાં લક્ષ્મીને વરવાનું ઘણાએ પસંદ કરતા. હું ઘરની બહાર આવ્યો તો તેના ઘરને આસોપાલવનાં પાનાંથી–શણગારમાં આવતું હતું. આંગણામાં વાજાંવાળાએ પોતાનું કામ શરુ કર્યું હતું. પાડોશનાં બાલકો એમની ચોમેર ઉલટી પડ્યાં હતાં. વાજાંની તાનમાં ડોલી રહ્યાં હતાં. મારા ભાઇ બહેન પણ સારાં સારાં કપડાં પહેરી ત્યાં હાજર થઇ ગયાં હતાં. મને ને પ્રબોધને પણ આમંત્રણ તો હતુંજ. પરંતુ અમે તો સાંજના હાજર રહી આપત્તિધર્મ નિવારનાર હતા. હું આગળ વધ્યો એટલામાં પેલા રાતા મહાલયનું દ્વાર ઉઘડયું. રેશમી વસ્ત્રો પહેરી એક દાસી બહાર આવી. એના હાથમાં ઉપહારનો થાળ હતો. જમીનદારના કુટુંબનું એક ઝુલકું એની આંગળીએ વળગાડેલું હતું. ગરીબ પાડોશીના આનંદમાં ભાગ લઇ તેના પર આવી રીતે આભારનું પોટલું ચઢાવનાર હતા. મહાલયના મહાજનોને તો ત્યાં આવવાની ફુરસદ કયાંથીજ મળે? મારે મોડું થતું હતું એટલે હું તો રવાના થયો.

મારા શિષ્યોને પાઠ આપી હું પાછો ફર્યો. ગલીઓમાં દીવા થઇ ગયા હતા. એટલે ઘેર જવાને બદલે મારા પાડોશીના આંગણા તરફજ વળ્યો.

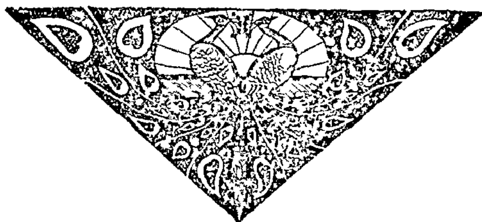
પણ આ શું? ઘડીભર મને લાગ્યું કે હું સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો. મારા જીવનની પેલી યાદગાર રજની ફરી ઉપસ્થિત થએલી લાગી. વરપક્ષ તરફથી પેલી સુજનજુની વાટાઘાટજ વટાઇ રહી હતી. કન્યાનાં સગાં યુગયુગાંતરથી કરગરી રહ્યાં હતાં. મહિલામંડળના વણભુલ્યા આક્રંદ સુર ફરી એકવાર વાતાવરણને ગજાવી રહ્યા હતા. બીજીજ પળે લાગ્યું કે આવાં દશ્યોનો ગુજરાતમાં સુમારજ નહોતો.

હું આવ્યો ત્યારે નાટકનો છેલ્લો ભાગ ભજવાઇ રહ્યો હતો. વરનાં સગાં દમભેર બહાર પડ્યાં. થોડીજ વારમાં એમનો કોલાહલ શ્યામ રજનીમાં ભળી ગયો. કન્યાનો પિતા કહેલી પહેરામણી આપી શકયો નહોતો. તેથીજ એ કંગાલ પ્રસંગ ઉભો થવા પામ્યો હતો. બીચારી કન્યા એ ધમાધમથી બેભાન થઇ ઢળી પડી હતી. એની ભાળ કાઢવાની કોઇનેએ ફુરસદ હોય તેમ લાગતું નહીં. દરેક જણ સરી જતી આબરુ સાચવવા ગમે તેવો વર ગોઠવી દેવાની વેતરણમાં હતું –કન્યા ન પરણે તો કુટુંબ જ્ઞાતિ બહાર મુકાય.

ફાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી વિધિના અગમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આફત અણધારીજ હતી. કોઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શકયું નહોતું. અત્યારે સૌ સ્મશાન યાત્રાની તૈઆરી કરી રહ્યા હતા.

હું ત્યાં ચોટીજ ગયો. આજ સુધી અમારા જીવનમાર્ગ અળગા હતા. એના અંતિમ પ્રવાસે એ નીકળી ચુકી હતી. મૃત્યુના શ્યામ અંધારે સમાઇ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડયો.*

* મૂળ લેખિકા–શ્રી. સીતાદેવી.

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨થી]

જુદા ઘરમાં વસાવી તેમને ઘેર બેઠાં કામ આપવાની અને લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે. નીશાળો, રમતગમત માટે મેદાનો, પુસ્તકાલયો, બાગ બગીચાઓ, મંડળીઓ વગેરે સામાજિક સુખનાં સર્વે સાધનો તેણે પોતાના કામદારોને પુરાં પાડ્યાં છે. અને તેમને નવરાશ મળે, મજુરી સીવાય બીજાં ઉચ્ચ કાર્યોમાં મન પરોવવાની તક અને સમય મળે તે માટે પણ સગવડો કરી આપેલી છે. અને એ દિશામાં તે હજી પણ વધારે આગળ પગલાં ભરીને નવી કાર્ય પદ્ધતિ અમલમાં મુકી મોટા પાયા ઉપર આવતા ઉદ્યોગોને પરિણામે જે હાનિ થાય છે તે દૂર કરી શકાય તેવી છે એવું તે સાબીત કરવા માગે છે.

વળી, યંત્રના અને આધુનિક સુધારાના ચિન્હ ગણાતાં સાધનોને "આદર્શ" જગતમાંથી બાતલ કરનારા "મહાત્મા" પણ પોતાના વર્તનમાં સામંજસ્ય સાચવી શક્યા છે એમ કોણ કહી શકશે ? 'નવજીવનની' ત્રીસ હજાર નકલો ખપ ની તે યંત્રને પ્રતાપે. અને એક વર્ષ સુધી સમસ્ત હીંદને ચારે ખુણે મહાત્માએ સંદેશો પહોંચાડ્યો તે પણ રેલ્વે, ટપાલ, તાર વગેરેનો ઉપયોગ કરીને.

હકીકત એમ લાગે છે કે પ્રત્યેક માનસિક આદર્શ તર્કવડે ગમે તેવા સકારણ લાગતો હોય પરંતુ વ્યવહારમાં તેને બાંધછોડ કર્યા વિના કદી ચાલતું નથી. અને એ બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિમાં તેની નિષ્ફલતાનો આરંભ છે. ગમે તે માનસિક આદર્શ લ્યો, વિશ્વ બંધુત્વ, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર, અહિંસા–વગેરેની ઉત્તમતા દલીલ વડે સાબીત કરવી બહુજ સહેલું કામ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં ઉતારતાં તે આદર્શો અશક્ય બની જાય છે; અથવા તો આજુબાજુની પરિસ્થિતિ જોડે તેમને બાંધછોડ કરવીજ પડે છે. "પ્રેમ" અને "ન્યાય" બન્ને ઈષ્ટ અને ઉત્તમ છે. પરંતુ એ બંનેનું સંપૂર્ણ પાલન વ્યવહારમાં કરવા જતાં પરસ્પર વિરોધી બની રહેવાનો સંભવ ઘણો વધી જાય છે. "ન્યાય" જે કરવાની ફરજ પાડશે તેનો "પ્રેમ" ઇન્કાર કરશે ?

અને વર્તનમાં એવી બાંધછોડ સ્વીકારીએ તો પછી તેની સીમા કોણ નક્કી કરી શકે ? હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન પણ તેવો છે. માંસ ખાનાર માણસ હિંસા કરે છે અને વનસ્પતિનો ખોરાક લેનાર હિંસા કરતો નથી અથવા તો ઓછી હિંસા કરે છે એવું મનાતું હતું. આજે વનસ્પતિમાં પ્રાણીના જેવુંજ જીવન છે. એ એ ભૌતિક શાસ્ત્ર સાબીત કરી રહ્યું છે. અને તે બાદ કરતાં પણ "શ્વાસેશ્વાસે હિંસા થઇ રહી છે" એ કવિની અતિશયોક્તિ ભરી ઉક્તિ નથી, ભૌતિક શાસ્ત્રની એક નગદ હકીકત છે ! અને જીવન ટકાવવા માટે "હિંસા" થવી અનિવાર્યજ હોય તો પછી તેની સીમા કઇ ? "બુદ્ધિપૂર્વક મારવાનું" અને "નહીં મારવાનું" તેમાં પણ સમાજને ભયરૂપ થઇ રહેલ કુતરાંઓને જ્યારે મારી શકાય ત્યારે પ્રજાને કે સંસ્કૃતિને ભય રૂપ થઇ રહેલ શત્રુને શા માટે નહીં ?

જીવનમાં હિંસાની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અહિંસાના ચુસ્ત હીમાયતી કેવી અર્થ વિનાની દલીલો કરે છે તેના એક બે પુરાવાઓ આપીશું. સત્યાગ્રહ આશ્રમના વિનોબા ભાવેએ નવજીવનમાં એકવાર એવી દલીલ કરેલી કે 'આદર્શ અહિંમા અનશનવ્રત કરી દેહત્યાગ કરવામાં સમાએલી છે!" અહિંસાના એવા હીમાયતીને પોતાના વિચારોમાં રહેલી અસંગતતા દેખાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. કેવળ દલીલ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરતાં પણ તે ખરી ઠરતી

નથી, કારણ કે અનશન કરી દેહત્યાગમાં રહેલાં અનેક જંતુઓનો વિનાશ થવાનો તેનું શું ? અને દેહત્યાગમાંજ જીવનની ઉત્તમતા હોય તો માનવ જીવનનું પરમશ્રેય શું મૃત્યુ સમજવું ? " સ્વદેશીધર્મ "માં પણ " દરેક માણસે પોતાને જોઈતી વસ્તુ પોતે ઉત્પન્ન કરી લેવી જોઈએ. " એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. એ પણ કેટલો અશક્ય છે તે વાંચનારને સહેજે જણાઈ આવશે. માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલી વશિષ્ટતાને પરિણામે માનવ પોતાને જરુરની બધી વસ્તુ જાતે પેદા કરી લેતો નથી એ હકીકત છે. અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની બધી જરુરીઆતો પુરી પાડવા પ્રયત્ન કરે તે વ્યક્તિની અને સમાજની પ્રગતિ માટે ઇષ્ટ છે કે કેમ ? એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

વળી, હીંદના દરેક માણસને પહેરવા કપડાં મળે નહીં ત્યાં સુધી કૌપીન પહેરવાનો આગ્રહ બળતી દેશદાઝ અને ગરીબાઇ પ્રત્યે ઉદાત્ત સહાનુભૂતિ બતાવે છે. પરંતુ એજ સરણીએ " દરેકને ખાવા ન મલે ત્યાં સુધી હું ખાઇશ નહીં. " એવો આગ્રહ કરે તો યોગ્ય ગણાય કે કેમ એ વિચારવાનું છે. વળી દેશનો પ્રત્યેક અભણ માણસ ભણે નહીં ત્યાં સુધી પોતે કેળવણી લેવી એ પણ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ ઠરતો નથી ? અને એવા અભણે અભણ દેશબંધુઓ કેવી રીતે ઉન્નતિ કરી શકે ? એ પ્રશ્ન પણ ઉકેલવાનો છે.

કયા મહાપુરુષના જીવનમાં એવા વિરોધ અને વિરોધાભાસો નથી ?–મહાપુરુષનાં કાર્યની એવી પરીક્ષા કરવા જતાં આપણે સમગ્ર જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતો અલભ્યલાભ ભુલી બેસીએ તો બહુજ ખોટું કહેવાય. ઉપર જણાવેલી વિચાર સરણી બાજુ ઉપર મુકી વિચાર કરશું તો જણાશે કે ગાંધીયુગે હીંદમાં–અને દુનીઆમાં પણ–કેટલાક મહાન વિચાર પરિવર્તનોનો આરંભ કર્યો છે. હીંદી પ્રજાના જીવનમાં ગાંધી વાદે એક નવીન વિચાર પદ્ધતિ અને જીવનમાં એક નવીન દૃષ્ટિ કોણ દાખલ કર્યો છે. અને તેમાં પણ, સમસ્ત હીંદમાં તેની કેટલીક અસરો ઘણી, ઉંડી અને ચિરસ્થાયી થવાને સરજાએલી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હીંદીભાષાનો દેશની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાની મજબુત હીમાયત કોઇ નેતાએ કરી હોય તો તે મહાત્મા ગાંધીએ. અને તે પણ કેવળ હીમાયત કરીને અટકયા નથી પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતમાં તેના પ્રચાર માટે વ્યવહારુ ઉપાયો પણ તેમણે યોજ્યા છે. તામીલ નાડુમાં હીંદી ભાષાનો તથા ખાદીનો પ્રચાર ગાંધીયુગને આભારી છે. વાયેમમાં હીંદુ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે અસ્પૃશ્ય ગણાતા હીંદી ભાઇઓનો સત્યાગ્રહ અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ પ્રત્યે એક ડગલું આગળ પ્રગતિ સુચવે છે; અને તામીલ સાહિત્યમાં રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનાર પત્રો અને પરિભાષા–નવાં ઉભાં થયાં તે પણ આ યુગને લીધે. આંધ્રમાં અવશેષ રહેલી પ્રાચીન કાંતવાની કળાને તથા ઝીણી ખાદીના વણાટને પુનરુજ્જીવન મળ્યું; આંધ્રમાં "જાતીય કળાશાળા"—અને રાષ્ટ્રીયશાળાઓને ઉત્તેજન મળ્યું. પતિત નારીઓના ઉદ્ધારના પ્રયાસો થયા અને અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ રાજકીય નેતાઓએ પોતાના એક આવશ્યક કાર્ય તરીકે સ્વીકારી લીધું.—એ બધું ગાંધીયુગને આભારી છે.

પંજાબમાં શીખ ધર્મમાં પરિવર્તન થઇ " અકાલી " ઓનું વ્યવસ્થિત બંધારણ ઉભું થયું. અને તેમનો " સત્યાગ્રહ "— શાંતિમય–સવિનય કાયદાનો ભંગ એ પણ ગાંધીયુગના સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનીજ એક વ્યવહારુ application ગણી શકાય–પરંતુ પંજાબમાં –હીંદુ મુસલમાન ઐક્ય, ખાદી પ્રચાર વધારે સ્વીકારાયાં જણાતાં નથી. અને અસ્પૃશ્યતા તો

આર્ય સમાજે ઘણે અંશે દૂર કરેલી હોવાથી તે દિશામાં પંજાબ બહુ ઝાઝું કરવાનું હતું નહીં.

બંગાળામાં ડૉ. રૉયે ખાદીકાર્યમાં જે રસભર્યો ભાગ ઉત્સાહપૂર્વક લીધો અને ખાદી પ્રતિષ્ઠાનની સંસ્થા સ્થાપન કરી એ ગાંધી યુગની બંગાળમાં થએલી વ્યવહારુ અસરનું ઉદાહરણ છે. બંગાળની વિચાર સરણીમાં કે તેના રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુમાં ગાંધીવાદની મહારાષ્ટ્રમાં થઇ છે તેટલીજ–(નહીં જેવી)—અસર થએલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અલબત્ત અસહકારની ભરતીના સમયમાં દેશબંધુ દાસ અને હજારો બંગાળીઓ જેલમાં ગયા–તેને તો આપણે તાત્કાલિક ઉશ્કેરણીના કાર્ય તરીકે ગણીશું: તે સમયે બંગાળના ઉપર ગાંધી વાદનો બાહ્ય વિજય તો થએલોજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તિલક મહાવિદ્યાલય એજ અરસામાં સ્થપાયું—અને બેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ તિલકને ગુરુસ્થાને મહાત્માને સ્વીકાર્યા! મહારાષ્ટ્રમાંથી ગાંધીવાદને મરાઠાની લાક્ષણિક દૃઢતાથી અને ચીવટાઇથી વળગી રહેનાર કાલેલકર, ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, ભાવે વગેરે મહાત્માના રથીઓ મળ્યા. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં તેની અસર ઊંડી કે સ્થાયી થઇ નથી.

અને ગુજરાત! ગુજરાતમાં તો પ્રજાજીવનનું એક પણ એવું અંગ નહીં હોય જેમાં ગાંધીવાદની થોડી ઘણી પણ અસર આપણને ન દેખાય. સમાજસુધારો, કેળવણી, મ્યુનીસીપાલીટી, સેનીટેશન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગામડાનું રચનાત્મક કાર્ય, મંદિરોનો સુધારો; મેજ.ઓની ઉજવણી, પત્રકારના ક્ષેત્રમાં "નવજીવનની" શરુઆત અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્નોનો આરંભ; કાઠીઆવાડની પ્રજામાં નવચેતનનું-પ્રગટી નીકળવું; ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદી ભંડારો અને ખાદી કાર્યાલયોની સ્થાપના–એ અને એવાં અનેક કાર્યો ગાંધીયુગને સીધી કે આડકતરી રીતે આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

"નવજીવનમાં" દર અઠવાડીએ પ્રગટ થતાં સરળ અને જુસ્સાદાર લખાણોએ ગુજરાતી ભાષામાં રાજકીય લખાણનો નવો યુગ શરુ કર્યો એમ કહેવું જોઇએ. તેમાં ઇંદુલાલના પ્રેરક અને બળતા લેખો પણ ગણવા જોઇએ. "નવજીવનની" વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકોની એક ટોળીજ ઉભી થઇ, અને તેમણે પ્રજાને રાજકીય વિચારોનું શિક્ષણ આપવું શરુ કર્યું.

ગાંધીયુગે ખબરદારને પ્રેરણા આપી ગુજરાતી ભાષામાં દેશભક્તિનાં ગીતો રચાવ્યાં; નાનાલાલને "ગુજરાતના તપસ્વી"ની પ્રેરણા આપી અને કેશવ શેઠની કૃતિઓને જન્મ આપ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રાયચુરામાં પણ ગાંધી યુગનું પ્રોત્સાહન સ્પષ્ટ છે. અનેક કવિઓની કલમને તે યુગે પ્રેરણા આપી છે.

કાઠીઆવાડનું "સૌરાષ્ટ્ર" અને મેઘાણીની સાહિત્ય સેવા; સુરતનું "નવચેતન" અને દયાળજીભાઇ તથા કલ્યાણજીભાઇ વગેરેની સુરતની સેવાઓ; દરબાર ગોપાળદાસનો ત્યાગ અને બોરસદના કાર્યની શક્યતા; વલ્લભભાઇ અને તેમની સાથે અમદાવાદના બીજા બુદ્ધિશાળી દૃઢ અસહકારીઓનાં કાર્યો; સુરત, નડીઆદ અને અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીની સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાની લડતો– ગોધરામાં શરુ થએલાં અંત્યજાશ્રમ અને અમૃતલાલ ઠક્કરનો ભીલ સેવાશ્રમ વગેરે અનેક નાનાં મોટાં રચનાત્મક કાર્યો–દેશ સેવાના અનેક સફળ અને નિષ્ફળ પ્રયોગો અને ઉચ્ચ જીવનો ગાંધીયુગને આભારી છે.

શુદ્ધ સાહિત્ય વીશે મહાત્મા ગાંધીના વિચારો જાણીતા છે. "ખેડુત માટે તમે શું કર્યું ?",

એવો પ્રશ્ન તેઓએ ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદ-માં વિદ્વદ્ ભોગ્ય લખાણ કરનાર લેખકોને પુછેલો હતો. પરંતુ–સાહિત્યનો આત્મા " કલા અથવા તો રસાત્મક કૃતિની ઉત્પત્તિ છે " એવો મત જો સ્વીકારીએ તો આપણે સખેદ કબુલ કરવું પડશે કે શુદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીવાદે બહુ થોડી સેવા બજાવી છે. સાહિત્યનો આત્મા સૌંદર્ય, તેની પૂજા અને તેનો આવિર્ભાવ છે, એ દષ્ટિએ સાહિત્યમાં " રૂપ "ના સૌંદર્યને અનુપમ સ્થાન મળે છે; ગાંધીવાદમાં તે ગૌણ રહે છે. ટાગોરનાં કાવ્યો બંગાળમાં ઠીક પ્રચાર પામ્યાં છે. પરંતુ તેનો અર્થ બધા માણસો તે કાવ્યો સમજે છે એવો નથી થતો. વળી, લોકોમાં પ્રચાર પામવા માટે તેમનામાં રૂપના સૌંદર્યનો અભાવ હોવો જોઇએ એમ માનવું પણ સત્ય નથી. ગાંધીજીની પોતાની તે સમયની શૈલીમાં સરળતા, સ્પષ્ટતા અને ઓજસ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. સચોટતા પણ ઓછી નથી. પરંતુ સુંદરતા, કલ્પના, રૂપની છટા ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. એમની પોતાની શૈલીમાં સહૃદયતાની ઉંડી છાપ લગભગ હંમેશ હાજર હોય છે. પરંતુ એજ શૈલીમાં લખવા પ્રયત્ન કરતા એમના અનુયાયીએ લેખકોમાં આપણને એ સંગીનતાની ખામીનું દુઃખકર ભાન થયા વિના રહેતું નથી. ઘણે ભાગે તો સહૃદયતાની ગેરહાજરીને લીધે એ લખાણ કૃત્રિમ, શુષ્ક અને કોઇકવાર ડાહ્યું–ડોઢ ડાહ્યું પણ–લાગે છે. અલબત, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને લીધે-રાષ્ટ્રીય પાઠ્યપુસ્તકો-નાં લેખન તથા પ્રચારને પરિણામે અને પુરાતત્વ મંદિર સ્થાપવાને લીધે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોના અભ્યાસની વિશિષ્ટ શોધખોળને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. પરંતુ સર્જક સાહિત્યમાં ગાંધીવાદે વિવેચન અને રાજકીય સાહિત્ય સીવાય બહુ સંગીન ફાળો આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ગામડાઓને લગતું સાહિત્ય જેની આપણા સાહિત્યમાં ખોટ હતી–તે ગાંધીયુગની અસરને લીધે ઉભું થયું એમ કહેવું જોઇએ. ગ્રામ્ય જીવનના પ્રશ્નો રાજકીય કાર્યકર્તાઓની દષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે અને કેળવાએલા વર્ગના મનમાં ગામડામાં કામ કરવાની અગત્ય પૂર્વયુગ કરતાં વધારે સમજાવા લાગી છે, તે પણ ગાંધીયુગને લીધે.

પૂર્વયુગમાં સમાજ સુધારાના અને આર્થિક પ્રશ્નો ગૌણ ગણાતા અને રાજકીય પ્રશ્નોની પાછળ રહેતા–ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ખાદી પ્રચાર રાજકીય પ્રશ્નોની આગલી હરોળમાં આવી ગયા. પૂર્વયુગમાં ભાષણો, ઠરાવો અને રાજકીય ચળવળ સીવાય બીજા કોઇ પણ કાર્યમાં મહાસભાનું રોકાવું અશક્ય જેવું લાગતું. જ્યારે ગાંધીયુગમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ—ખાદી, ચરખો વગેરે પ્રશ્નોનો મહાસભાએ સ્વીકાર કર્યો છે. ગાંધીયુગની સાથે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક પ્રકારની ભાવનાશીલતા આવી નીતિના સિદ્ધાંતોને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાન મળ્યુ, સ્વતંત્રતા કાજે દુઃખ સહન કરવાની અગત્ય પહેલાં કરતાં વધારે સ્વીકારાઇ અને રચનાત્મક કાર્યનો સ્વીકાર થઇ વ્યવહારુ પગલાંઓ ભરવા ઉપર ભાર મુકાયો.

સામાજિક પ્રશ્નોમાંથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ દારુનિષેધ અને સામાજિક જીવન સાથે જોડાએલા આર્થિક પ્રશ્નોમાં ચરખાને અગ્રસ્થાન મળ્યું. પૂર્વયુગમાં અસ્પૃશ્યતાને સશાસ્ત્ર ઠરાવનારા પંડિતો પણ મળી આવતા. ગાંધીયુગમાં તેમનો અવાજ સંભળાતો નથી. પૂર્વયુગમાં જેટલે અંશે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં ગાંધીયુગમાં થએલું વ્યવહારુ કામ અનંતગુણું વધારે કહેવાય.

પૂર્વયુગમાં હીંદુ મુસલમાન એકતાનો પ્રશ્ન અગત્યનો ગણાતો છતાં તેને ગાંધીયુગે જે અગત્ય આપી તેટલી તે સમયે અપાઇ ન હતી. મોટે ભાગે રાજકીય ચળવળનું કાર્ય સંસ્કારી હીંદુનેતાઓના હાથમાં હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ ગાંધીયુગમાં મુસલમાનોને સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હીંદુઓને પડખે ઉભા રાખવાની ઇચ્છાથી કે શુદ્ધ ભ્રાતૃભાવની લાગણીથી પ્રેરાઇને મહાત્મા ગાંધીએ ખીલાફતનો ધાર્મિક પ્રશ્ન રાજકીય ચળવળમાં ભેળવ્યો. તેનું પરિણામ અજ્ઞાન, ઝનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોની જાગ્રતિમાં આવ્યું ખરું. પરંતુ ખીલાફતના સડી ગએલા જુનાં ખોખાંને મુસ્તફા કમાલના નેતૃત્વ નીચે નવીન તુર્ક પ્રજાએ સદાને માટે તિલાંજલિ આપી હીંદી મુસલમાનોની દખલગીરીનો કડક રદીઓ આપ્યો; ત્યારે ખીલાફતની ચળવળને પરિણામે જાગ્રત થએલી ધર્માંધતા હીંદુઓ પ્રત્યે વળી અને કોહાટથી કુર્ગ અને મૈમનસિંગથી સહરનપુર, નાગપુર, અકોલા, અને અર્વી-માં કોમી ઝઘડાઓ ફાટી નીકળ્યા. હીંદુઓની અવ્યવસ્થાનો, નિર્બલતાનો, ઉદાસીનતાનો, અને એકતાની ખામીનો તથા ઝનુનના અભાવનો, લાભ મુસલમાનોએ લીધો. અસહકારના સ્થંભ ગણાતા મુસલમાન નેતાઓએ—અલી બીરાદરોએ—ઉઘાડે છોગે રાષ્ટ્રીયવાદને તિલાંજલિ આપી, કોમી વાદને સ્વીકાર્યો. પરિણામે, હીંદુ રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓમાં પણ ભાગ પડયા. કોમીવાદનાં અનિષ્ટ સ્વરૂપો રાજકીય ક્ષેત્રમાં બહાર પડવાને લીધે નવીન પરિસ્થિતિ ગાંધીયુગની પાછળ ઉપસ્થિત થઇ છે. હજી દેશ એમાંથી મુક્ત થયો નથી. એક રીતે, હીંદુ-મુસલમાનનો અત્યાર સુધી અનુત્તર રહેલો પ્રશ્ન પાકો પ્રજાકીય નેતાઓની સમક્ષ એ રીતે પણ ઉપસ્થિત થયો છે તે સારું પણ છે. કારણ કે એનો ઉકેલ લાવ્યા વિના રાજકીય સ્વતંત્રતાની આશા મૃગજળ સમાન છે.

[આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે]

નૈવેદ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી]

બાલા

ના. ના. પણ લોકો બબડે કે જોયુ બીજા કોઇને વહુ હોય છે કે નહીં કે ભાઇ લઇને નીકળી પડ્યા ! તમારે માટે આવું બોલાય તે મારાથી નથી સાંભળી શકાતું.

કુમાર

જો ગાંડી. મારે એવી વાતો નથી સાંભળવી.

બાલા

ત્યારે શું બોલું ?

કુમાર

આપણે હિમાલય પરથી આવ્યા પછી તને ગમતું હતું કે ?

બાલા

મને તો બહુજ ગમતું હતું.

કુમાર

(કચવાતાં) એટલે ?

બાલા

કેમ તમને નહોતું ગમતું ? મને તો બહુજ ગંમત પડતી હતી.

કુમાર

શેમાં ?

બાલા

હિમાલયમાં શું શું જોયું તે બધુ યાદ કરવામાં.

કુમાર

યાદ કરવામાં તે કૈં ગંમત પડતી હશે ?

બાલા

(તોફાને નયન નચવતાં) એ તમને નહીં સમજાય.

કુમાર

કેમ વારું ?

બાલા

જુઓને, તમારાં બા અમારે ઘેર આવતા પછી અમે બંને હિમાલયની વાતો કરતાં. મને બધુ રજે રજ યાદ છે. હું બધું કહેતી તે સાંભળવાની તમારી બાને બહુજ ગંમત પડતી. પણ તમારાં બા બહુ પક્કાં છે જો !

[ઘડીભર કુમારને જોઇ રહે છે.

કુમાર

કેમ ?

બાલા

હું તમારી કૈં વાત કરું તો સાંભળે અને મારી વાત કરું તો કૈં નહીં.

કુમાર

પછી ?

બાલા

પછી શુ ! હું એવી રીતે વાત કરતી કે મારી વાત આગળ બે ભેળી દેતી એટલે પછી સાંભળવીજ પડે.

કુમાર

ત્યારે પછી શું ? પક્કાં કેમ કહેવાય ?

બાલા

ત્યારે બીજુ શું ? વાત સાંભળતાં જાય અને કહેતાં જાય કે આપણા બેની જોડ કેવી સરસ થાય ?

કુમાર

(ધીમેથી) એમાં શું ખોટુ ?

બાલા

જાઓ નથી બોલવાની તમારી સાથે.

[મોં આડું ફેરવીને પડી રહે છે. કુમાર હાથ લંબાવી એની લટો સાથે રમે છે.

કુમાર

તો ત્યારે હિમાલયની વાતો કરવીજ ન હતી.

બાલા

તે મારી મરજીની વાત છે. તમે કોણ કહેનાર ?

કુમાર

ત્યારે એટલુંજને કે તને મારી બા કહેતાં હતાં તે ગમતું હતું ?

બાલા

બીલકુલ નહીં.

કુમાર

દીલ એક કહે અને જીભ જુદુંજ લવે એ વાત ખરી લાગે છે.

બાલા

તદ્દન જુદી વાત. મને તો તમારે માટે એટલો બધો કંટાળો હતો !

કુમાર

કંટાળો કેમ આવ્યો ?

બાલા

અરે બધેથીજ જુલમ ! તમારી બા વાત કરે, મારી બા પણ એજ વાત કરે અને પાછી કહેતી જાય 'બાલા ! તને અને કુમારને ઠીક હળી ગયું છે' એવું કહેને મારો જીવ જતો રહે.

કુમાર

ત્યારે પરણી શું કામ !

બાલા

(તોરમાં) એમાં કૈં અમારો ઐરાંનો ઉપાય ચાલે છે ? બધાંએ તમારાં વખાણ કરી કરીને મને તમારે ગળે વળગાડી દીધી.

કુમાર

બાલા, તું મારી સાથે લડે છે શું કામ ?

બાલા

લડું નહીં તો શું કરું ? હિમાલયમાં તમારા આપ્તજનનું વર્ણન કરીને અત્યાર લગી મને ગુંગળાવી નાખી.

કુમાર

બા... લા... !

બાલા

તમને ક્યાં દયા છે ? પુરુષ જેટલું જડ પ્રાણી દુનીઆમાં શોધ્યું ન જડે.

કુમાર

જો પાછી, તે દિવસે જતાં જતાં છેવટના મારા તરફ દીલના દર્દભર્યું જોઇ ગઇ હતી. એ નજરે મને આ છ મહીનામાં દીવાનો બનાવી મુક્યો છે.

બાલા

(કુમાર તરફ મીટ માંડીને.) વહાલા !

[કુમાર ચુમવા વાંકો વળે છે.

બાલા

(તોફાનમાં) ના. હજુ પરણીને કુળદેવીને પગે લાગવાનું બાકી છે.

કુમાર

(હસતાં) લુચ્ચી !

[ત્રાંસી નજરે જોઇ રહે છે. બે ચાર પળ અનિમેષ વીતી જાય છે. દીલનો એકરાર પુરો થાય છે

બાલા

તમે ક્યારે બહારગામ જવાના છો ?

કુમાર

એ વળી તને કોણે કહ્યું ?

બાલા

મેં સાંભળ્યું કે કોઇ ઠેકાણે તમે અધ્યાપક થવાના છો.

કુમાર

ખરું.

બાલા

તમારાં બા બબડતાં હતાં કે ઘરનો ધંધો મુકી આવું ધતીંગ શું શોધી કાઢ્યું છે !

કુમાર

એ એમને શી રીતે સમજાય ? બાલા, મારે જીવનમા મારા આદર્શો ઉતારવા છે.

બાલા

એ શું વળી !

કુમાર

ભુલી ગઇ ? હિમાલય પર કહ્યા હતા તે.

બાલા

પણ તમે જતા રહો તે મને કેમ ગમે ?

કુમાર

એમ ગાંડાઇ કરે કેમ ચાલશે ? અધ્યાપક થઇ મારે ઉગતી પ્રજામાં પ્રાણ રેડવા છે. આજના વહેતીઆ આદમી મર્દીથી આપણી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ (Superman) સરજાવવાના મને કોડ છે. જીવન મહીં ઉત્સાહ વિનાની, સત્યના આગ્રહ વિનાની નિર્માલ્ય વ્યક્તિઓને બદલે રગેરગ મહીં નવચેતન રેલાતું હોય એવી નવી પ્રજા ઘડવાની અભિલાષા છે. માનવ જીવન ક્ષુલ્લક છે છતાએ એ મહીએ મહત્તા વસે છે એ અનુભવ કરાવવાની મને તૃષ્ણા છે.

બાલા

(નિરાશ થતાં) પણ તમે જાઓ એટલે મને અહીં નહીં ગમે.

[આંખમાં આંસુનાં બિંદુઓ ચમકી રહે છે. આથમતા સૂર્યના તેજમાં અશ્રુ બિંદુઓ બાલાને અતિશય મોહક બનાવે છે. કુમાર એને જોઇ રહે છે. સૂર્યાસ્ત થાય છે

કુમાર

બાલા, જોયું ? સૂર્ય પશ્ચિમમા આથમ્યો અને પૂર્વ દિશા રંગાઇ રહી છે.

[બાલા ઉંચે જુએ છે

બાલા

હા, એમ કેમ થયું ?

[કુમાર ઉંચું જોતી બાલાને જમણા કપોલે ચુમે છે. બાલા ચમકે છે અને પાછુ ફરે છે. મુખમુદ્રા પર લજ્જાની છોળો પથરાઇ રહે છે

કુમાર

બાલા ! (હાથો ગાલ બતાવીને) અહીં કેમ લાલી ચઢી આવી ?

[બાલા સરોષ જોઇ રહે છે.

બાલા

ચાલો, તમને તો કોઇ જાતની લાજ શરમ નથી. સારું છે કે અહીં કોઇ નથી બાકી કોઇ જોઇ જાય તો કેવુ ખરાબ લાગે !

[કુમાર હસે છે.

મોડું થયું. તમારાં બાં ભુમ મારતાં હશે. ઘડપણે એમને રાખવુ તે કેટલુ અઘરું થઇ પડે ?

કુમાર

(હસતા) હવે મને ભુખ નથી રહી

[બંને એક બીજાના સામું ઘડીભર જોઇ રહે છે. થોડીવાર પછી બંને ખડખડાટ હસે છે. અને બને ઉઠીને જાય છે

પડદો પડે છે.

[આ નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે]

પાપીષ્ટા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪થી]

એક બીજાને બતાવીને કહેતા "આ તો પેલી પ્રજ્ઞા, બાપ વિનાનાં છોકરાંવાળી પાપીષ્ટા" વગેરે.

સત્યકામના વિકાસ માટે તેને બધે સ્થળે લઇ જવાની જરુર પ્રજ્ઞાને લાગી. એક દિવસ તે તેને મંદિરમાં લઇ ગઇ. ત્યાંનો પુજારી જુવાન બ્રાહ્મણ હતો. પ્રજ્ઞાને દેવળના ઓટલા ઉપર ચઢતી જોઇને તે ગુસ્સે થયો. એકદમ બહાર આવ્યો. બહાર શું તમાસો થાય છે તે જોવા પ્રજ્ઞા પાછળ કેટલાક લોકો આવેલા હતા. લોકોને દેખી પુજારીને શુર ચઢયું અને પુછયું: "પધારો બહેન, આપ તો ઠાકોરજીનાં દર્શને પધારતાંજ નથી, કહો જોઇએ આ છોકરાનો બાપ કોણ છે?"

પ્રજ્ઞાને પણ કશીક નવી કસોટી થવાની વકી તો હતીજ. તેણે નિશ્ચિત મને જવાબ દીધો, "આપણો બધાનો બાપ પરમેશ્વર તેજ આ છોકરાનો બાપ છે એટલુંએ પુજારી થઇને તમે સમજતા નથી?"

પુજારી છોભીલો પડી ગયો. પ્રજ્ઞા ચાલી ગઇ.

બહારના જગતમાં આટલું બધું દુઃખ, વેદના, અપમાન, તિરસ્કાર સહન કરવાં પડતાં હતાં છતાં પ્રજ્ઞાનું ઘર તો સ્વર્ગીય આનંદોથી ભર્યું હતું. એ આનંદ નિત્ય નિત્ય નવીન સ્વરૂપ ધરતો હતો. પહેલાં સત્યકામે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પ્રજ્ઞા તેને હાલરડું ગાતી હતી. એક પુરું થયું એટલે બીજું ઉપાડયું તે સત્યકામને ગમ્યું નહીં. તેણે તેના સુકોમલ નાના હાથ લાંબા કરીને વિરોધ કર્યો, "આ–આ–આ–" પ્રજ્ઞાએ કહ્યું "આ આ નહીં, 'બા' કહે," અને સત્યકામે માતૃભાષાના પ્રથમ શબ્દનો ઉચ્ચાર સફલતાથી કર્યો. પ્રજ્ઞાને ખાત્રી થઇ કે તે માતા બની ચુકી.

એમ કરતાં કરતાંએ વર્ષો વહી ગયાં. સત્યકામ હવે આઠ વરસનો હરતો ફરતો થયો હતો. તેને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ બહુજ હતો. એક સાંજે પ્રજ્ઞા બાગમાં બેઠી બેઠી સત્યકામની રમતો તરફ જોઇ રહી હતી. સત્યકામ રમતો છોડી ઉભો થયો ને હવામાં વાળનાં ઝુલ્ફાં ફરકાવતાં ફરકાવતાં આવીને તેણે પ્રજ્ઞાને કહ્યુંઃ "બા! બા! એક વાર્તા કહોને. મારે વાર્તા સાંભળવી છે" આ દિવસોમાં પ્રજ્ઞાને મન તેનું આખું વિશ્વ સત્યકામમાં સમાઇ ગયું હતું. તે તેની બધી નિર્દોષ માગણીઓ પુરી પાડવા તત્પર હતી. તેણે પુછયું: "નવી કહું કે જુની?"

ટેવથી બાલકે ઉત્તર આપ્યો "જુની"

"જુની; કઇ કહું"

"ના, ના, જુની નહીં નવી."

આ વખતે આ સ્વર્ગીય આનંદો વચ્ચે કોઇકવાર એક દુઃખદ વિચાર હમણાં હમણાં તેને સતાવવા લાગ્યો હતો તે એ કે હવે કોઇ આવીને સત્યકામની માગણી કરે અથવા બીજી રીતે તે અને સત્યકામ જુદાં થાય તો તેની દશા શી? સત્યકામ આવ્યા પહેલાં પણ તે એજ વિચારમાં હતી તેવામાં તેણે વાર્તાની માગણી કરી અને પ્રજ્ઞાએ વાર્તા શરુ કરીઃ—

"એક મોટો, મોટો રાજમહેલ હતો. એ મહેલમાં એક કુંવરી એકલી રહે. રોજ સવારે ઉઠીને કુંવરી તેની બારીમાંથી ડોકાય. પણ કોઇ નજરે પડે નહીં. ઘણી કુંવરીઓને મળવા રાજકુંવરો જાય પણ આ કુંવરીને મળવા કોઇ જાય નહીં."

"બા શું કામ નહીં જતા હોય?"

"કાં કે એ રાજકુંવરી બીજી કુંવરીના જેવી નહોતી. બીજી કુંવરીઓ તો રૂપરૂપના અવતાર અને આ તો બીચારી સાદી. કુંવરો

બીજી કુંવરીને ન મળે તો કુંવરીઓ ખીજાય અને આ બીચારી ભલી એટલે કૈ બોલે નહીં. હવે એક દિવસ એ કુંવરી બહુ નાની હતી ત્યારે આકાશમાંથી એક પરી આવી. પરીએ રાજકુંવરીને કહ્યું કે તને કોઇ રાજકુમાર મળશે નહીં. ત્યારે રાજકુંવરીએ કહ્યું કે તે ન મળે તો કૈં નહીં. મને એક બાળક આપજે, બાળક."

"બા બા બાલક પરીએ આપ્યો ?"

"હા."

"બા એ બાળક શેના જેવો હતો ?"

"શેના જેવો ન કહેવાય, કોના જેવો કહેવાય."

"બા કહોને બાળક કોના જેવો હતો ?"

"એ બાળક તારાજ જેવડો અને તારીજ જેવો હતો."

સત્યકામ મોટેથી આ સામ્યની કલ્પના કરીને હસ્યો. ત્યાં જડાવે આવીને કહ્યું: "પન્ના બહેન, ગોવિંદજી શેઠ કોઇકને લઇને મળવા આવ્યા છે."

૫

જ્યારે પહેલ વહેલો ઇન્ફ્લુએન્ઝા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તેણે અનેક માણસોની મુરાદો અનેક રીતે ધુળમાં મેળવી દીધી. ઘણા જુવાનો તેમાં મરી ગયા; ઘણા વૃદ્ધો તેમાં સપડાઇને પોતાના જુના રોગોથી મુક્ત થઇ બીજાં વધારે વરસો જીવવાની આશા પામ્યા. એ ઇન્ફ્લુએન્ઝાના જીવલેણ સપાટામાં લલિતા અને તેનો વર બન્ને ગરી ગયાં. . લલિતાનો સસરો અને તેનો બાપ વલ્લભરામ પણ મરી ગયા. તેમાં વલ્લભરામે તો પોતાની બધી મીલકતનું વીલ લલિતાના લાભમાં કરીને તેના એકઝીક્યુટર તરીકે વીલાયત બેરીસ્ટર થવા ગએલ તેના ભત્રીજા શીલકુમારને નીમ્યો હતો.

શીલકુમાર બેરીસ્ટર થઇ પાછો ફર્યો ત્યારે તેને આ બધી ખબર પડી. લલિતા તેને માટે એક ચીઠ્ઠી મુકી ગઇ હતી.

ભાઇ,

માને છોકરાં વાલાં હોય, પણ મા તો આપ મુએ પણ છોકરાને દુઃખી નો કરે. એટલા વાસ્તે મારા છોકરાને મેં વીરમગામમાં એક ડબામાં મુકી દીધો એકવાર કથામાં ભટ્ટ બાપ કોક સત્યકામની વાત કેતા હતા. ઇ છોકરો બાપ વન્યાં ગરુને ઘેર્યે ભણવા રીયા. એમ મારો છોકરાય તે બાપ વન્યાંજ ભવાનો એટલે મેં એનું નામ લખ્યું સ્તુ. ભાઈ ઇ છોકરો તું ગોતીને તારે ઘેરે ન રાખ તો આ મરતી બેનની તને આણ છે. ભો ભુલતો નહીં, વીરગામમાં ઇ ડબામાં કોક બાવડી ચડી હતી.

પત્રમાં બીજું ઘણું હતું. પણ શીલકુમાર માટે આટલી માહિતી બસ હતી. તેણે તપાસ શરુ કરી. જે લોકોએ લલિતા ઉપર આટલો જુલમ કર્યો હતો તેઓ તો તેનાં પરિણામ જોવા હયાત નહોતાં, અને આવી નિષ્ઠુર જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ પણ અનિષ્ટ એમ વિચારી શીલકુમારે લગ્ન કરવાનીએ ના કહી હતી. પણ લલિતાની મરતી વખતની ઇચ્છા ગમે તે ભોગે પુરી પાડવાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો.

તે વીરમગામ ગયો. ત્યાં કોઇને કશી ખબર ન હતી. તે પ્લેટફોર્મ ઉપર આમતેમ ફરતો હતો ત્યાં તેને એક પોર્ટર મળ્યો. ટ્રેનને આવવાને વાર હતી એટલે તે પોર્ટર સાથે વાતે વળગ્યો. ઉતારુઓ હવે પૈસા આપતા નથી અને સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસનાર પણ કંજુસ છે એ વિષય ઉપર પોર્ટરની જીભ છુટી. "અરે મેરેબાન સેકીન કલાસમાં બેસવા વાળીયું બાઇયું તો મરી ખુટી, મરી. એક બાઇ હતી સાચ્ચી સેકન્ડ કલાસમાં બેસવા વાળી. એ તો ક્યાંકની રાણી હતી, એણે મને એક રુપીઓ આપ્યો. અને સામાન પોતે ઉપાડી લીધો. એ રુપીઆથી મારી માનો જીવ બચ્યો. પરમેશ્વર એ બાઇનું કલ્યાણ કરો."

શીલકુમારે અમરતુંજ પુછ્યું: "પણ એ બાઇની જોડે કોણ હતું ?"

"જોડે કોઇ હતુંજ નહીં, આ-એક બાઇ આ ડબ્બામાંથી ઉતર્યાં ને આ બાઇ ચઢયાં એટલું જ. મેરબાન એ વાતને આજ સાત આઠ વરસ થઇ ગયાં છે પણ તોએ મને જાણે એ કાલજ બન્યું હોય એમ થાય છે."

આ માહીતીથી શીલકુમારના વિચારમાં કૈંક અજવાળું પડયું. તેણે વીરમગામની કાઠી-આવાડ બાજુ તપાસ શરુ કરી. પણ કયાંઇ પત્તો મળ્યો નહીં એટલે શીહોર પાછો ફર્યો.

ગાડીવાળો તેને ઓળખતો હતો. વૃદ્ધ હતો. અને ઇશ્વરની સુંદર સૃષ્ટિમાં લોકોને બરાબર રહેતાં આવડતું નથી એવો તેનો મત હતો. "જુઓને ભાઇ દુનીઆના ઢંગ ! આ લલિતા બેનના છોકરા માટે આપ આભ ધરતી એક કરો છો. અને ઓલી ઉસરડવાળી પન્ના પૈસા-દારની છોકરી છે તે જેની તેની સાથે નાચી. પછી છોકરું લઇને નફ્ટ નાકે ગામ આખામાં ફરે છે."

શીલકુમારને રસ પડયો. તેણે બધી માહીતી મેળવી. પછી તે ઉસરડ ગયો અને ગોવિંદજી શેઠને મળ્યો. ત્યાં એ છોકરાનું નામ પુછ્યુ.

"સત્યકામ" જવાબ મળ્યો.

શીલકુમાર સ્તબ્ધ થઇ ગયો. સત્યકામ નામ અમુક સંજોગોમાં લલિતાએજ પાડયું હતું. તેણે ગોવિંદજી શેઠને પ્રજ્ઞા વીશે પુછ્યું. પણ છોકરો પ્રજ્ઞાને શી રીતે થયો તે એ પોતે પણ જાણતા નહોતા. પણ તેઓ બંનેએ પ્રજ્ઞાકુમારી-ને મળવા નિશ્ચય કર્યો. શીલકુમારની વાત પછી ગોવિંદજી શેઠને પણ નવો પ્રકાશ મળ્યા જેવું લાગ્યું. છોકરાને ઓળખવાનું એક નીશાન હતું, તેના ગળામાં બેસરી માળા હતી. અને તેની ત્રીજી સર લલિતાએ પોતે રાખી હતી કે જેથી તે બાળક ઓળખી શકાય. ગોવિંદજી શેઠને બતાવતાં તેમણે તરત કબુલ કર્યું કે તેમણે છોકરાને રમાડવા લીધો ત્યારેજ તેની એક ખુટતી સર તરફ ધ્યાન ગયું હતું. પણ પછી તો તે પણ ઉંધે રસ્તે દોરવાઇ ગયા.

"અને ગામ આખાએ આટલું આટલું માથે વીતાડવા છતાં પ્રજ્ઞાકુમારીએ શું એક શબ્દ પણ કોઇને કહ્યો નથી ?"

"જરાએ પણ નહીં."

તેઓ બંને પ્રજ્ઞાકુમારીના બંગલા તરફ ઉપડ્યા.

ઉસરડ ગામનાં ખેતરો શરુ થાય છે ત્યાંજ એક મનોહર ઉદ્યાન વચ્ચે, હાર વચ્ચેના હીરા જેવો, એક સુંદર બંગલો છે. એક સાંજે ત્યાં એક લગભગ ત્રીસેક વરસની લાગતી સ્ત્રી સુંદર કપડામાં નાની ગોંદરી ઉપર બેઠી હતી. તેની સામે પ્રકાશિત અને કુતૂહલ ભર્યાં નેત્રો રાખી, એક ચિત્તે તેની વાણીનો પ્રવાહ જાણે પીતો હોય તેમ એક બાલક બેઠો હતો. બંગલાની ઓસરી ઉપર એક વૃદ્ધ સ્ત્રી આ દેખાવ ઉપર સ્મિત કરી રહી હતી. ખેતરેથી પાછો ફરતો કોઇ ખેડુત આ દેખાવથી મુગ્ધ થઇ ઉભો રહી ગયો હતો અને ઉપર પક્ષીઓ કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં.

જ્યારે શીલકુમાર અને ગોવિંદજી શેઠ દરવાજામાં દાખલ થયા ત્યારે કોઇ બાલકનું મધુર હાસ્ય સંભળાયું.

અકથ્ય આનંદથી ભરેલાં મુખે ગોવિંદજી શેઠ બોલ્યા: "પ્રજ્ઞાબહેન ! અહીં આવો તો એક ખુશ ખબર છે. તમારે ઘેર એક મહેમાનને પણ લાવ્યો છું."

સત્યકામને તેડી પ્રજ્ઞા ધીમે પગલે આગળ આવી. અનેક ચિંતાની રાત્રિઓ પછી અને અનેક દુઃખો જગતમાં તદ્દન એકલાં સહન કર્યાં પછી ઘણે વરસે પ્રજ્ઞાની નવીન પવિત્ર મુદ્રા જોઇ

તે અટકી ગયા અને બોલવું હતું તે પણ એક દુર્દમનીય લાગણીના જોરે ભુલી ગયા.

"બહેન ! બહેન ! તેં મારા જેવા ઘરડાને આજે શરમાવ્યો છે. દુનીઆમાં ઉદાર માણસો થતાં હશે પણ બહેન કોઇકના છોકરા માટે વગર ગુન્હે દુનીઆની નિંદા સહેવાનું અને આટલું દુઃખ વેઠવાનું તો મહાત્માઓથીજ બની શકે. આજ આ તારો ગોવિંદજી કાકો બોલી શકતો નથી. બહેન બોલતો નથી પણ તારે પગે પડું છું. તું તો દેવી છો. મને માફ કર."

ગોવિંદજી શેઠની આ વૃત્તિઓમાં કશું નવાઇ ભરેલું ન હતું. અનેક વર્ષોના બ્રહ્મચર્યે પ્રતાને દીપ્તિ આપી હતી. અનેક વેદનાની કેવળ પોતાનાજ મનમાં સમાવેલી યાતનાએ તેને સૌમ્યતા અર્પી હતી, અને અનેક દિવસો સુધી અવિરત વર્ષા કરેલા વાત્સલ્યના ઝરાએ તેની મુદ્રાને વિરલ સૌંદર્ય આપ્યું હતું.

સત્યકામ આમાં કશું સમજ્યો નહીં. તેણે તરત પુછયું: "બા ! બા ! આ કોણ છે ?"

ઉત્તર મળ્યો: "આપણા ગોવિંદજી કાકા."

ફરી પુછયું: "આ બીજું કોણ છે?"

શીલકુમાર વચ્ચેજ બોલ્યો: "હું એ બાલકનો મામો છું. અને બહેન જ્યારથી વીરમ-ગામના મજુર, જેની માનું જીવન આપને પ્રતાપે બચ્યું છે, તેની પાસેથી શીહોરમાંથી, અહીંથી, ગોવિંદજીભાઇ પાસેથી આપની હકીકત સાંભળી ત્યારથી આપને માટે મારી કેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ જાગ્રત થઇ છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી. જો હીંદુ સ્ત્રીનાં તેનેજ મોઢે વખાણ થઇ શકતાં હોય તો હું કહું કે આપ અદ્ભુત છો."

"શા માટે ? શું માતૃત્વ એ સ્ત્રી માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક નથી?"

"જરુર છે. પણ હીંદમાં આવ્યા પછી આવાં વિરલ સાધ્વીનું દર્શન પામીશ એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. પણ આજે તો અમે આપને રોકયાં. એક વધારે મહત્વને કામે હું હવે પછી આપની રજા હશે તો આવીશ."

તેઓ ગયા. સત્યકામે દાવો ફરી રજુ કર્યો: "બા ! બા ! પેલી વાર્તા કહોને. પછી એ રાજકુંવરીના બાલકનું શું થયું ?"

"હમણાં નહીં. મને લાગે છે કે એ રાજકુમારીની વાર્તા તદ્દન ખોટી હતી. ચાલ હું તને અંદર જઇને બીજી વાર્તા કહું."

પણ એ વાર્તા ને આ વાર્તા સાથે સંબંધ નથી.

ડાયરીમાંથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૧ થી]

તા. ૭ મી : આપણે માત્ર દરવાન કે 'ઉઢાણી જેવી પાઘડી' (સ્વ. ભોગીંદરાવ) વાળા વેપારી તરીકે જેને ઓળખીએ છીએ, તે આરબ કેટલો જ્ઞાનભુખ્યો છે? તે સાતઆઠમી સદીમાં આપણા દેશમાં આવીને તક્ષશિલામાં ભણ્યો, ખગોળ ને ગણિત શીખ્યો, ને યુરપમાં એ ફેલાવ્યું. પછી નવમે સૈકે એ પ્રજામાં અલબેરુની થયો—સંસ્કૃતનો પ્રખર પંડિત ને 'યોગસૂત્રો'ને અરબીમાં ઉતારનાર. ને આજે કેરોનો તાર છે કે આરબની જ્ઞાનપિપાસા એકલી એક અલઅઝાર યુનીવર્સીટીથી છીપતી નથી, એટલે તેના નેતાઓએ તેને માટે ગીઝામાં નેવું—એકરી નવી યુનીવર્સીટી સ્થાપી છે.

— 'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે		વાચન ભાગની બહાર	
એક પાનું ૧૨ માસે.	... રૂ. ૧૬	એક પાનું ૧૨ માસે ...	... રૂ. ૧૨
અર્ધું પાનું ,, ,, ...	... રૂ. ૧૨	અર્ધું પાનું ,, , ...	... રૂ. ૭
પાપાનું ,, ,, ...	. રૂ. ૫	પા પાનું ,, ,, ...	... રૂ ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો: વ્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

તમારા પુસ્તકાલયને

ઉન્નત બનાવવું હોય તો

'પુસ્તકાલય' માસિકના ગ્રાહક થાઓ.

પુસ્તકાલય-

માં

દેશપરદેશનાં પુસ્તકાલયોની વિગતો; સ્ત્રી-ઉપયોગી, બાલોપયોગી, તેમજ ભિન્નભિન્ન વિષયો પરત્વેનાં પુસ્તકોની યાદીઓ; ચાલુ સાહિત્ય તથા વાર્તાસાહિત્યનો દિશાસૂચક પરિચય; બાળકો, સ્ત્રીઓ, અંધ વગેરેનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાઓ; છાપકામને લગતા માહિતીપૂર્ણ લેખો; માસિકોના અંકો બહાર પડ્યાની વિગત, તથા એમાંના વાંચવા જેવા લેખોની યાદી; પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની ચાલુ નોંધ : ટુંકામાં પુસ્તકાલયોના સંચાલકો અને વાચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં અનેક લખાણોનું ૪૮ પૃષ્ઠનું વાચન દર મહીને આવે છે. ઉપરાંત દરેક અંકમાં વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી ડિપાર્ટમેંટના સરક્યુલર તથા અવારનાર જુદાં જુદાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો વગેરેનાં ચિત્રો પણ આવે છે. કાગળ, છપાઇ, રૂપરંગ બધું સુંદર હોય છે. પુસ્તકાલયોને ઉપયોગી ન હોય તેવી જાહેરખબરો લેવામાં નથી આવતી.

:લવાજમ:

વરસના રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૫-૦-૦

આ માસિક વિના તમારું પુસ્તકાલય અપૂર્ણ રહેશે; માટે તુરત ગ્રાહક થાઓ.

વર્ષની શરૂઆત જાન્યુઆરીથી થાય છે.

પાછલા અંકો શિલકમાં હશે ત્યાં સુધી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક: 'પુસ્તકાલય'

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી૦ વડોદરાએ

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો

મે. લા. ડિ. ના સરક્યુલરો, સૂચનાઓ જાહેરાતો વગેરેનું એકીકરણ. ૧-૪-૦

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ ૩-૦-૦

રાજપૂત જીવનસન્ધ્યા ... ૧-૦-૦

મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રભાત ... ૧-૮-૦

(આ બંને પુસ્તકો સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તની રાષ્ટ્રપ્રેમપૂર્ણ બંગાળી નવલકથાઓના શ્રી. નરસિંહભાઇ ઇ. પટેલે કરેલા અનુવાદની બીજી આવૃત્તિઓ.)

તારામંડળ (બાલવાર્તાસંગ્રહ)

પાકું પુંઠું ૦-૯-૦

કાચું પુંઠું ૦-૬-૦

કુમાર વીરસેન (બાલવાર્તા) ... ૦-૪-૦

ચાર બાલસંવાદો ... ૦-૩-૦

ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર... ૩-૦-૦

'બાલમિત્ર'ની વાતો. ભાગ ૧ લો.

પાકું પુંઠું ૦ ૧૨-૦

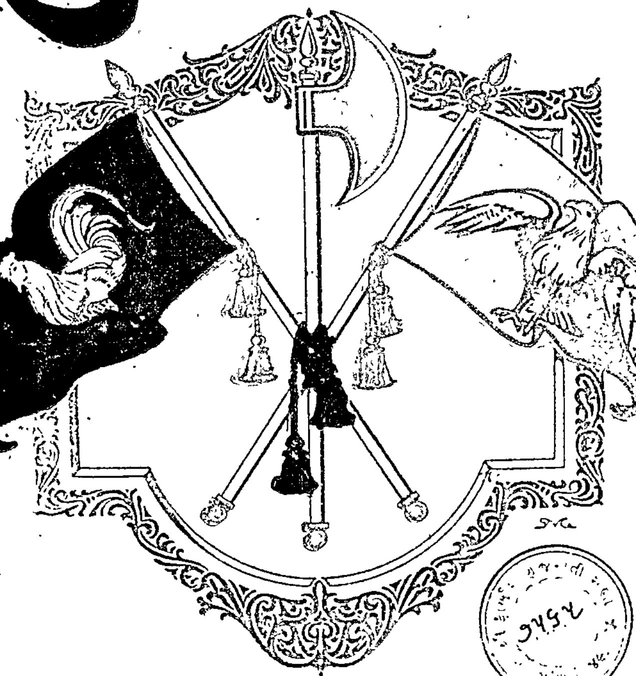
કાચું પુંઠું ૦-૪-૦

કુમાર વીરસેન
(ચિત્રો સાથેની બીજી આવૃત્તિ.) ૦-૬-૦

લખો :

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી. વડોદરા.

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ.
લવાજમ: હીંદુસ્તાન: રુ. ૮. દેશાવર: રુ. ૧૦. છુટક નકલ: રુ. ૧.
ઠેકાણું:—"ગુજરાત" કાર્યાલય, મોદીખાના રોડ. વડોદરા.

આ 'ગુજરાત' ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોદીખાના, વડોદરા મધે પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોદીખાના વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે તા ૨૯-૫-૨૮

: જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૪ની અનુક્રમણિકા :

—ચિત્ર દર્શન—

— સાહિત્ય સૂચિ —

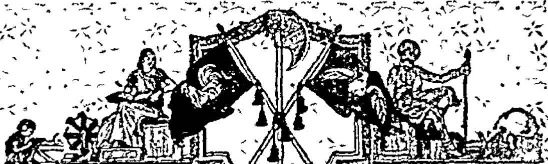
લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં : રુ. ૮. પરદેશમાં : રુ. ૧૦. છુટક નકલ : રુ. ૧.

: તંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. : : ગુજરાત : : મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

નોંધ : ગતાંકમાં : 'અગ્નિ'ની વાર્તાના લેખક રા. સનાતન મહાશંકર બુચને બદલે રા. સનાતન જન્મશંકર બુચ એમ સુધારી લેવું.

ચૈત્ર અંકમાં : 'ફાંસીની સજા'ની નીચેની ફુટનોટ વાંચી નીચેનો ખુલાસો વાંચવો :
એ વાર્તાના મુળ લેખક રા. ભાઇ રામુ ઠક્કર છે એ જણાવતાં અમને આનંદ થાય છે.

—ઉપતંત્રી.

પુસ્તક ૧૩]　　　　જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૪　　　　[અંક ૩

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બીબાંમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ બનશો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉલ્લાસ અનુભવજો; અને આમ ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો— શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,–કોઇનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના; ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા મર્જાવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

'કુમાર': આષાઢ '૮૩ના અંકમાંથી.

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય:

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થળોની માહીતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાજગૃહ
} પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ...... તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત
રત્નનંદ
} શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

શેષ...ક્ષુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઈ.
ભિખ્ખુ ચસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત......હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી........સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી......મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
પ્રમંડક, **કદુ** ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
શ્રીયક..., **સ્થૂલભદ્ર** ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત......નરેંદ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરુ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ઘણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પગે ચાલીને જાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજી થઈ. મહાપદ્મ નંદે કંઈ હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યુ.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ઘરડા પતિની જુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચહાતી હતી પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા જાય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, ક્ષુદ્રક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ જોયા પછી ઘરમાં પ્રવેશ થઇ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના ક્ષાત્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેંદ્રદેવ આંભિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલાં હચમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંભિએ સુમોહા સાથે આવતી નોમે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્‌ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એનો એક ભાઇ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને લઇ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગ્નાશ થઇ ઘેર ગઇ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેંદ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીયેરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શકયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૭ મું (ચાલુ)

—o—

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

"આ કારણથી કાયર બને છે ? તો જાણ હે મૌર્ય ! કે તારો પિતામહ કુમારગુપ્ત શૈશુનાગ મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર પુત્ર હતો. મુરા દાસીનો પુત્ર નહોતો" આચાર્યે કહ્યું.

ચંદ્રગુપ્ત આંખો ફાડી શબ્દોના અર્થ ન સમજતો હોય તેમ જોઇ રહ્યો.

મૈનાકી પણ વાર જોઇ રહી, અને ઉઠીને ચાણક્યની સામે આવી. તેનું તેજસ્વી મોઢું જિજ્ઞાસા અને દબાવેલા ઉત્સાહથી તપ્ત સુવર્ણ સમું જ્વલંત લાગતું હતું.

" કોણ ? કુમારગુપ્ત–મહાનંદીના ઔરસ પુત્ર ! "

" શું કહો છો ! " નિર્બલ અવાજે ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

" જો સવાર પડવા આવી છે ને વખત છે નહીં. તું દાસીપુત્ર છે તે ભુલી જા. તારા પિતામહ કુમારગુપ્ત મહાનંદીની મહાદેવી સુભગાના પુત્ર હતા."

" કયાંથી જાણ્યું !" મૈનાકીએ પુછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં રહેલા ગાંભીર્યથી તેના મુખ પર લોહી તરી આવ્યું.

થઇ. તે સ્વસ્થ હતા છતાં તેના મોં પર હૃદયમાં બળતી જ્વાલાઓનાં તેજ દેખાવા માંડયાં.

"પણ ત્યારે એ ફાંફાં શા માટે?"

"મૌર્ય! એ પાવકની સ્થાપના એ મારા સંકલ્પની સિદ્ધિ—એજ મારો સ્વાર્થ." તે અટક્યા. તેની સ્થિર આંખોમાં હૃદયની જ્વાલાઓની આંચ લાગી ને તે ભભુકી ઉઠી. તેના અવાજમાં સર્વભક્ષી અગ્નિની વિનાશક ગર્જનાનો પ્રતિશબ્દ સંભળાયો. તે સદા શાંત ને તટસ્થ દેખાતા હતા, પણ અત્યારે જાણે અશાંત તેજોમય વૈશ્વાનરની મૂર્તિ જેવા જણાયા; અને તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રદીપ્ત ભાવનાઓના શબ્દતણખા ઉડાવવા લાગી. "તે સંકલ્પ સિદ્ધિનું દર્શન કરવું છે?"

કોઇ બોલ્યું નહીં. આચાર્યે આંખ મીંચી. તે પરાઇ દુનીઆની વાત કરતા નહોતા, પોતાના જીવન સર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા.

"તાત! તને હું રાજ્યદંડ હાથમાં લેતો જોઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા તને હું પ્રેરતી જોઉં છું—પ્રજ્ઞા, વાક્ય ને ક્રિયામાં તને વિશારદ કરતી જોઉં છું—લોક કલ્યાણમાં તને મચ્યો રાખતી જોઉં છું. ત્રણે વેદો વડે લોકને રક્ષતો, વર્ણાશ્રમને સાચવતો, આર્ય મર્યાદાઓને જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રજાને પ્રવૃત્ત રાખી તેને સ્વર્ગ ને આનંત્ય[1] અપાવતો હું તને જોઉં છું. હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો વાણિજ્યથી વૈભવને વિસ્તારતો જોઉં છું. લોકયાત્રાના આધાર રૂપ દંડનીતિથી અલબ્ધનો લાભ મેળવતો—લબ્ધને રક્ષતો—રક્ષિતને વધારતો—વધારાને સુયોગોમાં વહેંચતો હું તને જોઉં છું. અને મૌર્યશ્રેષ્ઠ! ચારે વિદ્યાથી રાજ્યચક્ર ચલાવતો, તારા છત્ર નીચે અનેક રાષ્ટ્રો ને ગણો સંઘરતો, આર્યોના ધર્મો વડે લોકસંગ્રહને ઉદ્ધારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને સનાતન કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાએ એક કરી નાખતો હું તને જોઉં છું. મૌર્ય! આ મારો સ્વાર્થ!"

તે જરા વાર થોભ્યા. "ચંદ્રગુપ્ત!" તેણે આજ્ઞા કરી; "એ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થા. ચાલ."

આચાર્યની આજ્ઞાની ગર્જના બધાના હૃદયમાં ભય પ્રસારતી, ખંડમાં ભયંકર પ્રતિશબ્દ કરતી દૂર ને દૂર જતી સંભળાઇ. મૈનાકી પૂજ્યભાવથી અવાક્ બની જોઇ રહી. ચંદ્રગુપ્ત આંખો વિકાસી, સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યો.

શકટાલની નિસ્તેજ આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડતાં હતાં. તેના હોઠ થર થર કંપતા હતા. હાથ લંબાવી, તે લથડતે પગે, તે એક બે ડગલાં પાસે આવ્યા. હાથવડે વિષ્ણુગુપ્તને શોધ્યો. તેનું માથું શોધી તેના પર તેણે જમણો હાથ મુકયો.

"વિષ્ણુ...! આયુષ્માન્...!" તેનો અવાજ રડતો હતો; "વૃદ્ધ શકટાલની આશિષ" તે ગુંગળાઇ ગયા. તેણે હાથવતે વિષ્ણુગુપ્તને લીધાને છાતી સાથે દાબ્યા.

મૈનાકી ધ્રુસકાં ભરતી હતી.

વિષ્ણુગુપ્તે છુટા પડી હાથ જોડ્યા. તેણે શાંતિ ને તટસ્થતા જોતજોતામાં પાછાં મેળવ્યાં.

"કૌટિલ્ય!" શકટાલે સબહુમાન કહ્યું; "આજે હું શિષ્યનો પણ શિષ્ય થવામાં સદ્‌ભાગ્ય સમજું છું. જા, વિજય કર!"

"જેવી ગુરુદેવની આજ્ઞા" કહી આચાર્ય ચંદ્રગુપ્ત તરફ ફર્યા.

ચંદ્રગુપ્ત ધ્રુજતો હતો. તેની આંખો, વણ પળાં આંસુથી લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. તે એકથી બીજા તરફ જોતો હતો.

---

૧. મોક્ષ.

"તાત!" ચાણક્યે શાંતિથી પુછ્યું; "શું કહે છે? મારો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર છે કે નહીં?"

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું–હાથ જોડ્યા તે ચાણક્ય આમળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

"આચાર્યદેવ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ, હું તૈયાર છું."

"ચંદ્રગુપ્ત! યાદ રાખજે. જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે દહાડે તું છવથી જશે."

"ગુરુદેવ!" રડતે અવાજે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું; "તમારા સ્વાર્થ વીસરતાં પહેલાં હું પોતે જીવથી જઇશ."

"શતં જીવ તાત!" કહી ચાણક્યે તેને ઉઠાડ્યો ને કહ્યું; "તું મૈનાકીની રજા લઇ લે. સુકેતુ તને યસ પાસે લઇ જશે. વૈશાલીમાં તારે માટે બધી તૈયારી થઇ ગઇ છે."

"જેવી આજ્ઞા"

"આર્યે!" ચાણક્યે મૈનાકીને કહ્યું; "તમે પણ પાછાં જાઓ. સવાર પડવા આવી."

"જેવી આજ્ઞા!" કહી શરમાતી મૈનાકીએ નીચું જોયું.

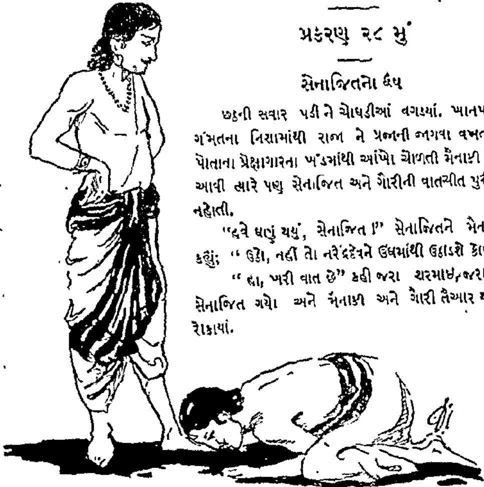
પ્રકરણ ૨૮ મું

સેનાજિતનો વધ

છઠ્ઠની સવાર પડી ને ચોઘડીઆં વગડ્યાં. ખાનપાન ને ગંમતના નિશામાંથી રાજા ને પ્રજાની જાગવા વખત થઇ. પોતાના પ્રેક્ષાગારના ખંડમાંથી આંખો ચોળતી મૈનાકી બહાર આવી ત્યારે પણ સેનાજિત અને ગૌરીની વાતચીત પુરી થઇ નહોતી.

"હવે ઘણું થયું, સેનાજિત!" સેનાજિતને મૈનાકીએ કહ્યું; "ઉઠો, નહીં તો નરેંદ્રદેવને ઉંઘમાંથી ઉઠાડશે કોણ?"

"હા, ખરી વાત છે" કહી જરા શરમાઇ, જરા હસી સેનાજિત ગયો અને મૈનાકી અને ગૌરી તૈયાર થવામાં રોકાયાં.

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું–હાથ જોડયા, તે ચાણક્ય આગળ પડયો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

થોડીક નાલિકા પછી નરેંદ્રનાં દર્શને પુરુષો- એ અને મહાદેવીનાં દર્શને સ્ત્રીઓએ જવાનું હતું એટલે આખા સમાજમાં પ્રવૃત્તિ આવી અને બધા નહાવા, ધોવા, વસ્ત્રાલંકાર પહેરવામાં રોકાયા.

વખત થયો એટલે સરસ્વતીના મંદિર આગળ પુરુષો આવી, દેવીનાં દર્શન કરી, નરેંદ્રની વાટ જોતાં બેઠાં.

નરેદ્રદેવ આવ્યા; સાથે આંભિકુમાર, વક્રનાસ, સંનિધાતા, રાક્ષસ વગેરે મહાપુરુષો આવ્યા. લોકોએ જયજય પોકારી દર્શન કર્યાં, અને બધાની સમક્ષ સરસ્વતીનું પૂજન થયું.

અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગારની પાછળના ચોકમાં વિધવિધ શણગાર સજી સ્ત્રીઓ ભેગી મળી. અલંકારોથી ઓપતાં, પાસે આવતી સ્વતંત્રતાથી ઉલ્લાસભર્યાં મહાદેવીએ દર્શન આપ્યાં. આ સમૂહમાં તેને હવે રસ નહોતો—તેની આંખ તો તક્ષશિલાના પર્વતો પર ઠરી હતી.

શંખ ફુંકાયા અને વાજિંત્રો વગડયાં અને નરેંદ્રદેવ પ્રેક્ષાગારમા ગયા. લોકો વીખરાયા, અને નાના મોટા ટોળામાં વહેંચાઇ જઇ ગાવા, વગાડવા લાગ્યા. કેટલાક નટ, વિટ ને ગાયકો પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવા બેઠા. કેટલાકો અબીલ ગુલાલ વહેંચવા લાગ્યા. કેટલાકો ઉડાવવા લાગ્યા. કેટલાક મદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા. બધા ફુલોની લહાણ કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેક્ષાગારોમાંથી હસી હસીને જોવા માંડયું. કેટલીક ગંમતમાં આવી સખીઓને ખભે હાથ નાખી કુદવા લાગી. કેટલીક તાળી લેવા લાગી, કેટલીક નીચે જતા આવતા લોકોની ચેષ્ટા કરવા લાગી.

આખા ચોગાનમાં સામાન્ય લોકો ગાવા, કુદવા અને નાચવા માંડયા. ગુલાલથી વાતાવરણ લાલ થઇ ગયું. બધી તરફ પ્રેક્ષાગારમાં મહા પુરુષો ને સ્ત્રીઓ આ ગંમત જોઇ, ગંમતમા આવવા માંડયાં.

નરેંદ્રદેવે પીચકારી ભરી કેસરથી નીચે જતા વૃંદને છાટી નાખ્યું. તરત અનેક પ્રેક્ષાગારોમાંથી કેસર ને કેસુડાની પીચકારીઓ નીચે મજાહ કરતા લોકો પર રંગ વર્ષાવવા લાગી. ધીમે ધીમે પાસે પાસેના પ્રેક્ષાગારોમાંથી મહાજનો એક બીજાને રંગભીના કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પણ એક બીજા પર કે સગાં સંબંધીઓ તરફ પીચકારીથી સદ્‌ભાવ દર્શાવવા માંડયો.

આંભિકુમારને પણ રસ ચઢયો. તેણે પીચકારી ભરી નરેંદ્રદેવને છાંટયા. નરેંદ્રદેવે આંભિને છાંટયા. રાજપ્રેક્ષાગારમાં આનંદની રેલમછેલ થઇ.

અંતઃપુરમાં રાણીઓને પણ રસ લાગ્યો. કેસુડે તેમણે એક બીજાના પાલવો રંગી નાખ્યા.

નીચે લોકો તાનમાં આવી નાચવા લાગ્યા. રંગની રેલમછેલ થઇ રહી.

અધીરા સેનાજિતને કામ કે નહોતું તે સંનિધાતાના પ્રેક્ષાગારે ગયો. ત્યાં તોફાનનો સ્પર્શ નહોતો. ગૌરી તો માત્ર જોવામાંજ રસ લેતી હતી. મોજીલી મૈનાકી અત્યારે ગંભીર નયનોએ, તિરસ્કારથી આ ઉત્સવ જોઇ રહી હતી.

"કેમ દેવી ! તમે કંઇ રસ લેતાં નથી !'

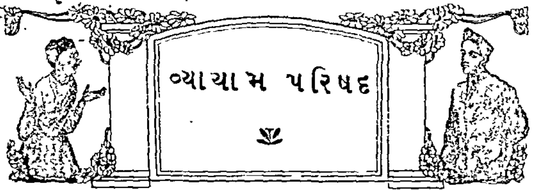
"મને કહો છો તો તમે કેમ ? ગૌરી આ લે પીચકારી" કહી ત્યાં પડેલી પીચકારી તરફ તેણે આંગળી કરી.

ગૌરી શરમમાં નીચું જોઇ રહી.

"દેવી—" સેનાજિત બોલવા જતો હતો.

"અધ્યક્ષરાજ !" મૈનાકીનો સેવક આવી સેનાજિતને પગે લાગ્યો; "બહાર આપનો માણસ આવ્યો છે તે બોલાવે છે."

[વધુ માટે, જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૫]

લેખક :
રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

———o———

એક વખતની ગરીબડી ગુજરાતમાં આજે જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં નવચેતન પ્રસરી રહ્યું છે, અને સાથે ગરવી ગુજરાત બને છે. ગુજરાતનાજીવનમાં ધાંધલીઆ જીવનનું ઉપરછલ્લું ચેતન નહીં જણાય પરંતુ જીવનનાં નીરમાં તલ સુધીનો ખળભળાટ અને મંથન જણાશે ધીમી ને વ્યવહારુ ગતિએ ધ્યેય પ્રતિ આ ગુજરાત ચાલી રહ્યું છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિવર્તન અને મંથનમાંથી નવ ગુજરાતનો જન્મ થઇ રહ્યો છે.

ગુજરાતના શરીરને સુદૃઢ, સ્નાયુઆળું સશક્ત, વીર્યવાન અને પ્રાણવાન બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા એક ઉગતા ગુજરાતી બ્રાહ્મણે આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે સેવી, એ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે એણે ઉગ્ર પ્રયત્નો શરુ કર્યા.

૧૯૦૭ નું હીંદનું રાજકીય વાતાવરણ વડોદરાના કેટલાક યુવાનોને સ્પર્શ્યું હતું. એમના અંતરમાં 'માતા' નો સાદ પુકારા દેતો હતો. કોઇ પણ પ્રકારે 'મા' ની મુક્તિ અર્થે સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિ અર્થે, આ શરીરયષ્ટિનું બલિદાન દેવા તે તલસતા હતા.

આ યુવાનોની એક સભા મળતી. એક સભામાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. છોટુભાઇ પુરાણીને એઓ લેઇ આવ્યા. આ 'સાયન્ટીસ્ટે' નક્કર સત્યના પ્રયોગો હાથ ધરવા કહ્યું. અને તેજ સમયે ગુજરાતમાં શરીર–શક્તિની ઉપાસના શરુ થઇ.

શ્રી. પુરાણીના પોતાનાજ શબ્દોમાં આ શરીર, આરોગ્ય અને શક્તિની ઉપાસના કેમ શરુ થઇ તે કહીશઃ—

"૧૯૦૭ માં ભણતર પુરાં થતાં મેં વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી લીધી. અને કલાભવનમાં દાખલ થયો. દેશોન્નતિના વિચાર મારા મનમાં નિરંતર ઘુમ્યા કરતા.

ભાઇ લક્ષ્મીનાથને ત્યાં કેટલાક યુવાનો મળતા હતા અને દર રવિવારે વિવિધ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. એકવાર બે ભાઇઓએ તેમની સભાનું પ્રમુખપદ લેવા મને કહ્યું. હું ત્યાં ગયો.

બધી ચર્ચા સાંભળી. જોસીલાં ભાષણ કર્યે કૈંજ નહીં વળે પણ કે વ્યવહારુ કામ હાથ ધરવાથી દેશની સેવા સારી રીતે થઇ શકશે તે સમજાવ્યું. પ્રશ્ન પુછાયો કે 'દેશોન્નતિમાં વિદ્યાર્થીઓ શુ કરી શકે?' મેં તુરતજ વ્યાયામના પ્રચારથી આપણા દેશના યુવાનોની કમજોરી દૂર કરવાની સુચના કરી, અને વાતો ન કરતાં હૃદયની બધી શક્તિઓ લગાડી એ કામમાં લાગી જવા સુચવ્યું. ભાઇ લક્ષ્મીનાથે પોતાના ઘર પાછળનો વાડો એ કામ માટે આપી દેવા કહ્યું. એટલે તેજ દિવસે ત્યાંની જમીન સાફ તથા સપાટ કરી અને થોડાજ દિવસમા ત્યાં દંડ બેઠકનું કામ શરુ કર્યું. પાછળથી ફંડ કરી ત્યાં કુસ્તી માટેનો ખાડો કર્યો તથા મલખંભ વગેરે સાહિત્ય વસાવી છાપરું ઉભું કર્યું. આ અખાડો બાંધવાની બધી મજુરી અમે જાતેજ કરી હતી.

અમને કુસ્તી, મલખંભ વગેરે આવડતાં નહીં તેથી વડોદરામાં દક્ષણીઓને હાથ ચાલતા અખાડાઓમાં અમે નિયમિત જવા માંડયું પણ તે લોકોએ અમને કૈંજ બતાવ્યું નહીં. એ અખાડાઓમાં અમને દક્ષણીઓ માટેનો તીવ્ર પક્ષપાત તથા વિદ્યાચોરીનું વાતાવરણ જણાયું. સવા રુપીઓ આપી ગુરુ કરે તોએ મરજીમાં આવે તો શીખવે. એમની પાસે શીખતાં ઘણો સમય તો નકામો જાય અને સમયના પ્રમાણમા શીખવાનુ ન મળે. વળી ત્યાં સેવા કે ઉંચી ભાવનાનું વાતવરણજ ન મળે. અમે તો સારા ભાવનાશીલ દેશ સેવકો તૈયાર કરવાના હેતુથી અખાડો ખોલેલો હોવાથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે ત્યા 'ઉસ્તાદી પદ્ધતિ' બીલકુલ દાખલ ન કરવી. જ્યાં જ્યાં શીખવા જેવું હોય ત્યાથી શીખવું; જે જે સારું હોય તે શીખી લઇ દાખલ કરવું, અને તે છુટથી બીજાઓને શીખવવું. 'ઉસ્તાદી' પદ્ધતિનો ત્યાગ અમે આવા 'કડવા અનુભવો ઉપરથી કરેલો છે. એ પદ્ધતિએ ચાલતા અખાડાઓમાં વિદ્યા તથા આવડત વધારે હશે, પણ સામાન્ય વાતાવરણ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે એવું હોતું નથી. આજકાલ કેટલાક જુના અખાડાઓ આ બાબતમાં સમયને અનુસરીને કૈંક સુધર્યા છે, પણ તે બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં."

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નવીન પદ્ધતિએ એટલે કે 'બીનઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં થઇ.

પરંતુ આ પ્રગતિ લગભગ ૧૯૧૪ માં વધારે જોશમાં આવી અને છેક ૧૯૧૬–૧૭ માં તો ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે અખાડા શરુ થયા.

આ નવીન અખાડાનું એક મુખ્ય લક્ષણઃ માત્ર શરીર મહનશીલ, આરોગ્ય અને અડીખમ, સ્નાયુઆણુ દઢ બને એટલોજ નહીં પણ બુદ્ધિવાદી ને દેશપ્રેમી યુવકો ઉત્પન્ન થાય એ હતુ, ને છે. પરિણામે આજે આ અખાડામાંથી વિદ્યાર્થી અવસ્થા પસાર કરેલા ગુજરાતમાં કેટલાએ ઉત્તમ કોટિના મહાજનો છે.

દંડ, બેઠક મગદળ, મલખમ, લાઠી, લકડી, કુસ્તી, બોકસીંગ, જુજુત્સુ અને એવી બીજી કસરતો તથા રમતોથી નિયમિત રીતે શરીરને કસવુ; ગામ કે શહેર બહાર છ સાત કે વધુ માઇલ સુધી અઠવાડીઆમાં એક વખત દોડતા જવુ અને રવિવારે બુદ્ધિ ખીલે, વિચારોની આપલે થઇ શકે એ હેતુથી એક રવિસભા મળે; બીજો વિકાસ સાધી શકાય માટે એકાદ હસ્તલિખિત માસિક ચાલે, અને દર વર્ષે લાંબી ટુંકી, પગે ચાલીને ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોની મુસાફરીઓ કરી ઐતિહાસિક ને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું ને સાથે સાથે અગવડોવાળું (Hard life) જીવન ગાળવાની ટેવ

પાઠળી એ આ અખાડાની નિયમિત પ્રવૃતિઓ છે.

આ અખાડાઓનું એક સંમેલન થાય અને બધા એક વખત એકઠા થઇ શકે એ આ હીલચાલના એક આદ્ય સ્થાપક મુ. છોટુભાઇ પુરાણીનું સ્વપ્ન હતું.

૧૯૨૪ની સાલમાં નડીઆદના અખાડાના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે કંઇક નાના પાયા ઉપર આ પ્રયાસ થયો હતો ને એક સામાન્ય બંધારણ પણ ઘડાયું હતું. પરંતુ આટલી વ્યાપક પ્રવૃત્તિ આવડી નાની રહેવા નહોતી સર્જાઇ.

આખરે ગયે વર્ષે ભરુચમાં વ્યાયામ પરિષદ એકઠી કરવી એમ નક્કી થયું પણ અકસ્માત એને બંધ રાખવી પડી.

: ગરીબડી ગુજરાતનો ઉદ્ધારક :
વ્યાયામવીર શ્રી. છોટુભાઇ પુરાણી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

નડીઆદે આ વર્ષે બીડું ઝડપ્યું અને પરિષદ એકત્ર થઇ શકી.

ગુજરાતના છેક મુંબાઇના કીનારેથી, આમ ભાવનગર, જુનાગઢ, જાફરાબાદ ને પોરબંદર સુધીમાં લગભગ આવા ૮૦ અખાડા છે ને એ બધાના લગભગ ૩૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા હતા.

તા. ૪ થી ને શુક્રવારથી પ્રતિનિધિઓની પધરામણી શરુ થઇ હતી: કેટલાક ગાડીએ, કેટલાક ચાલીને પગપાળા, કેટલાક સાયકલો ઉપર ૫૦–૫૦ માઇલની મુસાફરી માત્ર ૪–૫ કલાકમાં કરીને. તે દરેક જણ પોતાના જરુરીઆત, કપડાં લોટો, પથારી, લાઠી ને વ્યાયામની પ્રયોગો અર્થેનો સામાન્ય સામાન આટલી ચીજો પોતાની સાથે લઇ ખડા થવા લાગ્યા હતા.

ને પરિષદની સ્વાગત સમિતિએ કેટલી ઝહેમત ઉઠાવેલી ?

ત્રણ હજાર જુવાનીયાના સંઘને બે દિવસ પહોંચી વળવું એટલે શું ? એમને માટે ભોજનની વ્યવસ્થા તો નડીઆદના એક સપુત શ્રી. હરિદાસે બે દિવસનો અતિથિસત્કાર કરવાનું માથે લેઇને કરી લીધેલી. આ અતિથિ સત્કાર કેવો સરસ! ત્રણ ત્રણ હજાર, કસરતબાજ ક્ષુધાતુર યુવાનોની પંગત એમના આંગણે પડે. બેસતાંની વારમાં ૧૦–૧૫ મીનીટમાં તો આ ખુણેથી છેલ્લા ખુણા સુધી બધી રસોઇ પીરસાઇ વળે. ને પુરો કલાક પણ ન થાય તેટલામાં તો જમી આ પંગત ઉભી થઇ આરામ અર્થે ચાલી નીકળે. ન કશાનીએ ઉણપ રહે ! આ વ્યવસ્થા: આપણ, વેપારી ગુજરાતીને અભિમાન ઉપજાવે તેવી જરુર ગણાય !

પરિષદે પોસ્ટ અને તાર ઓફીસ સાંજ

આણ્યાં હતાં. ને એક વિશિષ્ટ અંગ તે બેંક. પરિષદે એક બેંક ખોલેલી. આ હઝારો યુવાનોની થોડી ઘણી પુંજી-લક્ષ્મી હોય તેની સંભાળ રાખવા તદ્દન નવીન પદ્ધતિએ એક બેંક કાઢેલી. ગમે તે માણસ એક આનાથી માંડી ગમે તેટલા રૂપીઆ સુધી એમાં જમા કરાવી શકે. અને દિવસના સવાર અને સાંજના અમુક કલાકે પૈસા મુકી શકે યા લઇ શકે. દરેક ખાતેદારનું કાર્ડ; અને તેમાં જેમ ચોપડામાં જમા ઉધાર થાય તેમ તેમાં પણ જમે ઉધાર થાય. આ વ્યવસ્થા પણ મુગ્ધ કરે તેવી હતી.

બીજી લક્ષ ખેંચે તેવી મોઇ તે ત્યાં ઉઘાડેલો સ્ટોલ. આ સ્ટોલમાં વ્યાયામવીરોને ઉચિત બધા ભોજ્ય પદાર્થો જેવા કે, બદામ, પીસ્તાં, ફળફળાદિ, ભોયશીંગ, ચણા, ગોળ, દુધ, મલાઇ, માવો, છાશ વગેરે મળે, માત્ર ચહા, કોફી કે એરેટેડ વોટર (લેમન, સોડા ઇત્યાદિ) ન મળે.

આ પરિષદ માટે કૈં મોટો ભવ્ય ને ખુબ શણગારેલો મંડપ ન જોઇએ. અહીં તો બધા અખાડાની માટીમાં શરીર પછાડનાર પડછંદ એકઠા થતા હતા. ચાર હઝારની મેદની સમાઇ જાય એવડો મોટો ભવ્ય પણ સાદો મંડપ અહીંના અખાડાના વિદ્યાર્થીઓએજ પોતે જાતમહેનતથી ઉભો કર્યો હતો.

આ પરિષદમાં બહુ સ્વયંસેવકો પણ નહોતા. જ્યાં બધાએ યુવાનોનું નિયંત્રિત સૈન્ય હોય ત્યાં એમને તો શા માટે સ્વયંસેવકો જોઇએ ? સ્વયંસેવકો માત્ર પ્રેક્ષકો ને અતિથિઓ માટેજ હોય. એટલે બધા મળી આશરે સો સ્વયંસેવકો યુવતિઓ અને યુવકો મળી હતાં. ને તેમાંએ અખાડાનાજ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની બહેનો, સ્ત્રીઓ ને મિત્રોજ સ્વયંસેવક બનેલાં.

આટલી મેદની ત્રણ દિવસ સુધી જામેલી તોએ સ્વચ્છતા અજબ રીતે જળવાઇ હતી. મુતરડીનુ પાટીયું હોય તેજ સ્થળ તેને માટે વપરાય અને પાયખાના માટેનાં સ્થળો તેજ ઉપયોગ માટે-ને જેમ સુચનાઓ ત્યા ચોઢી હોય તેજ રીતે તેનો ઉપયોગ થાય.

આ સ્વચ્છતા ને નિયંત્રણ બંને મુગ્ધ કરે તેવાં હતાં.

પ મી તારીખે સવારમાં સરઘસ હતુ. ત્રણથી ચાર હઝાર યુવાનોનું આવું ભવ્ય સરઘસ કોઇએ કયાએ દીઠું નહીં હોય-બધા ખાદીના સફેદ ઝાંઘીઆમાં, લાઠી ને બજરંગના ધ્વજ સાથે ! મોઢેથી શબ્દ નહી. માત્ર તાલબદ્ધ ચાલે ચાલ્યું જાય. મોખરે આ પ્રવૃતિના જનક છોટુભાઇ પુરાણી ને એમના જમણા હાથ સમા-સેનાપતિ ચંદ્રશંકર ભટ્ટ. તેમની પાછળ મુંબાઇની ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની બેન્ડપાર્ટી ને કન્યાઓ. તેમની પાછળ મુદ્રાલેખો સાથે જુદા જુદા અખાડાઓ ટુકડી બંધ, વચમાં અમરેલી, ને વડોદરાની બેન્ડપાર્ટીઓ.

છેલ્લે ૨૦૦-૩૦૦ ગરવી ગુજરાતણો તેએ સફેદ સાડીના એકસરખા પોશાકમાં ચાર ચારની હારમાં ચાલતી; આ દેખાવ જોઇ ગયા મહાયુદ્ધના બેલ્જીઅમ અને જર્મન સ્ત્રીઓના પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે.

પાછળ સૌથી છેલ્લે પ્રમુખ સાહેબ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ, અને અતિથિઓનું મહાજન મંડળ. બધી પરિષદોના પ્રમુખ ગાડી યા મોટરમાં બેસે. પણ આ પરિષદ-વ્યાયામ પરિષદના પ્રમુખ તો ચાલતાજ હતા. માત્ર બધાથી નીરાળા પડે તેવી નીશાની તે એમના ગળામાં સુતર

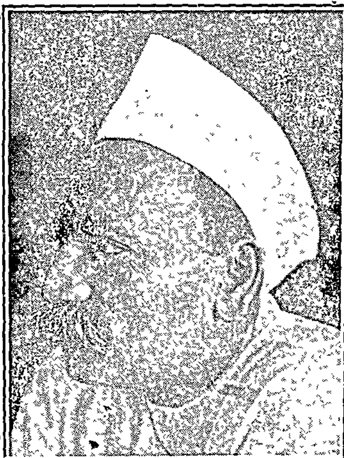
-અને ફુલના હાર. આમંત્રિત ગૃહસ્થો પણ ખભા પાછળ ચાર ચારની હારમાં! આખુએ સરઘસ અડધા માઇલની લંબાઇથી ચાલતું હશે! ખરેખર આ ભવ્ય દેખાવ જોવા દેવો પણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા હશે.

સરઘસ પુરું થતાં ત્રણ કલાક થયા. ગામમાં ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. લોકોએ ફુલ, તોરણ, ને મુદ્રા લેખો ધ્વજા પતાકા ને કુકમ સાથીયાથી ઘરઆંગણાં ને શેરીઓને શણગાર્યાં હતાં.

સરઘસ લગભગ ૧૦ વાગે સંતરામના મંદિર સામે આવી ખડું થયું. અહીં એ દિવસથી ખાદી પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાઇ ગયું હતું. વ્યાયામ પરિષદને અંગે જુનાં અને નવાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર અને સાધનોનું પ્રદર્શન વડોદરાવાળા પ્રો. માણેકરાવના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રો. માણેકરાવનું ટુંકમાં ઓળખાણ આપ્યું: 'વ્યાયામના પ્રચાર અર્થે એમણે જીંદગી સમર્પણ કરી છે. ને એમનાથી વધારે લાયક પુરુષ પદર્શન ખુલ્લું મુકવા આપણને બીજા કોણ મળી શકે? એમણે ગુજરાતમાં ફરી ગએલો વીરરસ જાગ્રત કર્યો છે.'

પ્રો. માણેકરાવે આ પ્રસંગે ચચોટ રીતે કહ્યુ: "માત્ર પથ્થર તોડવા કે દાંતથી પથ્થર ખેંચવો કે મોટર અટકાવવી એ આ વ્યાયામનો ને પરિષદનો હેતુ ન હોઇ શકે. આપણે દ્રોણાચાર્ય, ભીમ, અર્જુન અને એકલવ્યની શક્તિ અને તેજ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ હથીઆરો જોઇ તમે આવો ઉપયોગ કરતાં શીખો એજ મારે તમને કહેવાનું."

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ.
પ્રમુખ, પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ.

શ્રી. ફુલચંદભાઇએ પ્રો. માણેકરાવનો ઉપકાર માનતાં એક નાનકડું પણ બહુજ વિચારશીલ ભાષણ આપ્યું. એમણે આ પ્રદર્શન ઉભું કરતાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઇ તેનો ખ્યાલ આપેલો. "આ હથીઆરો પ્રદર્શનમાં મુકવા

માટે પણ આપણે આ પરતંત્ર સરકાર ની પરવાનગી મેળવવી પડે છે અને એ બધી સરહદોમાંથી ન મળતાં, આ અપૂર્ણ દશામાં પણ અમે પ્રદર્શન ઉભું કર્યું છે."

ખરેખર આ પ્રશ્ન દરેક યુવકે વિચાર કરવા જેવો નથી ? આ પ્રદર્શનમાંથી આ વિચારનો તણખો અનેક યુવક હૃદયોને સ્પર્શ્યો હશે તોએ આ પ્રદર્શનનો હેતુ અચુક સધાશે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. બીજા દેશોમાં પ્રદર્શન માટે તો ઠીક પણ સ્વરક્ષણ અર્થે નાનું બાળક પણ હથીઆર રાખી શકે ! માત્ર, આપણા દેશમાંજ પ્રાથમિક હકકો પણ ઝુટવી લેઇ, આપણું રક્ષણ કરવા સદાએ તત્પર રહેતી-પણ દરેક અણીની પળે નિષ્ફલ જતી આ સત્તા નીચેજ આપણે આમ કાપુરુષ બની બેસી રહેવું પડે છે.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખે 'નવ ગુજરાત-ને ઘડી રહેલ અનેક શક્તિઓમાંની એક જ્વલંત મૂર્તસ્વરૂપ સમાન આ પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદના પ્રતિનિધિઓને તેમજ આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પધારેલા માનનીય મહેમાનો, શુભેચ્છકો અને પ્રેક્ષકોને' વધાવી લેતાં જણાવ્યું :

નડીઆદમાં રાષ્ટ્રસેવાની અનેક પ્રવૃતિઓ થએલી, તેમાં આ પરિષદનું સ્થાન કંઇક વિશેષ પ્રકારનું છે. આજે નડીઆદ કૃતાર્થ થયું છે. ખરેખર, આજે સ્વાગતસમિતિને જરાએ મુંજ-વણ નથી. તારુણ્યના બહારમાં મસ્ત એવા તાલીમયુક્ત યુવાનોનું આ સંમેલન સ્વાગતની મોજ નથી માગી રહ્યું. અહીં તો પ્રેમ અને શૌર્યના ઉપાસકો એકત્ર થયા છે. સ્વાગત કરનાર અને સ્વાગત સ્વીકારનાર એવો અહીં ભેદજ નથી જણાતો. સર્વ એકજનાવમાં બેસી અભેદ-નાં ગાન ગાઇ રહ્યા છે; બલ, તેજ, વીર્યની ઉપાસના કરી સર્વ શક્તિનું આહ્વાન કરી રહ્યા છે. આજે પ્રેમની ઝલક છવાઇ રહી છે.

અખાડાઓ માટે પહેલાં વડોદરા ગુજરાતમાં વિખ્યાત ગણાતું. વડોદરા નરેશ શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજાના સમયમાં એને ઘણું ઉત્તેજન મળતું. ગુજરાતમાં ગામડાં પણ શ્રમજીવી અને બહુધા સ્વાવલંબી હોવાથી, ગામડાનાં સ્ત્રી પુરુષો આરોગ્ય અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતાં. મરદાનગીભરી રમતોથી પણ શરીર કસાતાં. જનતામાં રસ, ઉલ્લાસ અને સત્વ હતાં. સાઠ વર્ષનો ખેડુત એકસો ચાર ડીગ્રી તાવને ના ગણકારતાં ખેતરમાં ભજન લલકારતો હળ હાંકી શકતો. આજે તાવના સામાન્ય હુમલા સામે એજ ખેડુતના પુત્રો હોલાની પેઠે કંપે છે અને એ દશામાં મરણ-ને શરણ થાય છે. આ દશામાં નીતિ, ધર્મ કે ચારિત્ર્ય બલ કયાંથી હોય ? આ દુર્દશા દૂર કરવાને ઘણાએ પોકળ આક્રંદ કરતા, પણ તે અરણ્ય રુદન સમાન નીવડતાં.

ખરેખર, આજે ગુજરાતમાં નિર્ભયતાનો સચાર થઇ રહ્યો છે. દસ વર્ષ પહેલાનું ગુજરાત આજે નથી રહ્યું. આજે ગુજરાતનો દેહ અને આત્મા નિર્ભય બનતો જાય છે. એનાં મન, વચન અને કર્મમાં એકતા આવતી જાય છે. આજે ગુજરાતમાં ૮૦ અખાડા એવા ચાલી રહ્યા છે કે જેમાં પુરાણી ભાઇઓનો આત્મા થનથનાટ કરી રહ્યો છે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને અરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાં વ્યાયામની આવશ્યકતા સ્વીકારાઇ છે. સરકારે પણ એનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરવાને એક સમિતિ નીમી છે કે જેમાં ભાઇશ્રી છોટુભાઇ જેવા એના સભ્ય છે. આમ શક્તિની યથાવિધિ ઉપાસના થઇ રહી છે.

ભાઇશ્રી છોટુભાઇ પુરાણી અને એમના નાનાભાઇ અંબુભાઇ પુરાણીનું નામ નવગુજ-

રાતમાં અમર રહેશે. નવા યુગના વિધાતાઓમાં એમનું સ્થાન ચોક્કસ છે. વડોદરામાં વીસ વર્ષ પહેલાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સ્વેચ્છાથી કોઇની પણ પ્રેરણા વિના અનેક નિરાશામાં મહાપ્રયત્ને તાલીમ લેઇ કસરતબાજ બને તો તે છોટુભાઇજ. આ તાલીમ લેવામાં એમનો શુભ સંકલ્પ હતો, કે "ગુજરાતના શિરનું બાયલાપણાનું કલંક હું ધોઇ નાંખીશ." પોતે આ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે સાધનહીન દશામાં એકલે હાથે અખાડો કાઢ્યો. અખાડો, અખાડાના શાગીર્દ અને એના ઉસ્તાદ જે કહો તે પોતેજ, કિંવા પોતાના એકાદ બે મિત્ર! લોકો હસે, વખને એઠાં પાણી છંટાવ; આમ અનેક પ્રકારની પજવણી થાય પણ ટેકીલો ટેક કેમ ચુકે? એમણે પોતાના નાનાભાઇને તાલીમ આપી. કષ્ટમય જીવન અંગીકાર કર્યું– અંતે કેટલાક સમર્થ તપના પ્રભાવે–થોડા તાલીમ લેનાર યુવાનો મળ્યા. છોટુભાઇ લાહોરની દયાનંદ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની ગએલા, ત્યાં પણ પુરાણીના અખાડાનો અવતાર ખરો! ગુજરાતનો બ્રાહ્મણ પંજાબીને વ્યાયામની તાલીમ આપે એ આશ્ચર્યજ ગણાય. ત્યાં પણ અખાડાને પુરાણીનું નામ સ્વયંભૂ મળેલું. અખાડાઓના ભડમાં પુરાણીની મહત્તાના કારણ પ્રેમ, સંયમ, સરલતા, નિરભિમાન અને જ્વલંત રાષ્ટ્રપ્રેમ એ હતું. પુરાણીની તાલીમમાં કેવળ પશુબલ વધારવાનું નથી હોતું, પણ બ્રહ્મચર્ય, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય પ્રેમ, અને બહાદુરીના ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્ય, સેવા અને સ્વદેશપ્રેમની સાધના થાય છે. આ માટે શાળા નથી હોતી. પુરાણીનું પોતાનું જીવનજ આ શિક્ષણ સરસ રીતે આપી રહે છે. ગુજરાતમાં એ ભાઇઓનાં પુરુષાર્થ અને ટેક વડેજ વ્યાયામની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઇ છે.

આજે ગુજરાતના વ્યાયામમંદિરોમાં ભાવિનું ગુજરાત ઘડાય છે. શરીર બળ ઉપરાંત ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્ર પ્રેમ ખીલી રહ્યાં છે. આજે આ અખાડાઓનું બાહ્ય સંગઠન નથી; છતાં, એક બીજાના દીલની ગ્રંથિ એટલી બંધાઇ છે કે, બધા અખાડા એકજ અંગની પેઠે ચાલી રહ્યા છે. આજ આ અખાડાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે સર્વ પ્રેમ, અભિમાન અને સમભાવથી જુએ છે. આ પ્રેમને એ પાત્ર છે. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાનાં કાર્ય તનમનથી કરનારમાં આ વ્યાયામમંદિરોના વિદ્યાર્થી અગ્રસ્થાને છે. આગ, તોફાન, અકસ્માત, રોગ અને સંકટ સમયે મદદે દોડી આવનાર એજ વિદ્યાર્થી હોય છે. વિનય અને વિવેક; સ્વાભિમાન અને શૌર્યની સાચી તાલીમ આ અખાડાઓમાં મળી રહી છે.

આ પરિષદનું ધ્યેય ક્યારનુંએ નક્કી થયું છે. પ્રાચીનનું પુનર્જીવન થાય અને નવીન ઉપયોગી હોય તેને અપનાવાય, નવયુવાનો નિરોગી, આયુષ્યમાન, તેજસ્વી, શીલવાહન, હિંમતવાન ને ચપળ બની ઉચ્ચ ધ્યેયને ધારણ કરનાર થાય. આ માટેનાં જ્ઞાન અને સાધનનો પ્રચાર જેટલો થાય એટલો ઓછો છે.

રાષ્ટ્ર જાગ્રતિનું મોજું બધે ફરી વળ્યું હતું, ત્યારથી સંરક્ષણ માટે શરીર સંવર્ધનની જરુર જણાઇ છે. એ સમયે સરકારે પણ એનો વિરોધ કરેલો, છતાં સર્વત્ર વ્યક્તિગત પ્રયત્ન થવા લાગેલા. અસહકારના યુગમાં એને વધુ વેગ મળ્યો છે. ક્રીકેટ જેવી રમતોને બદલે ઘણા યુવાનો વ્યાયામમંદિરોમાં ઉમંગથી જાય છે. એસેમ્બલી અને કાઉન્સીલમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાય છે. ડૉ. પ્રાંજપેએ પણ ફરજીઆત સૈનિક તાલીમનો પ્રશ્ન છેડ્યો હતો અને એની તો નહીં પણ દેખાવ માત્રની સ્કાઉટીંગ–બાલચમૂ–ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી છે! વળી મહાસભાના નેતૃત્વ નીચે ડૉ. હાર્ડીકરે ભારત સેવા દલ જમાવ્યું છે. શ્રી સાત

વલેકરે તો શાસ્ત્રીય નમસ્કાર વગેરેની વ્યાયામ પદ્ધતિનું નિરુપણ કરવા માંડયું છે. સાધુવસવાણી, પં. જવાહીરલાલ નહેરુ વગેરે પણ યુવક સંઘને ઉત્તેજી રહ્યા છે. આમ ચારે દિશામાં ઉત્થાનનાં ચિન્હ જણાય છે. નવયુગના પ્રસવની આ તૈઆરીઓ છે, અને તે અભિનંદનીય છે. આપણે આપણા અને એ સર્વના અનુભવનું દોહન કરી આગળ વધવાનું છે. ખરું શિક્ષણ આ વ્યાયામ મંદિરમાંજ મળી શકશે. આપણે શરીર બલજ નહીં પણ આત્મબલ મેળવના માગીએ છીએ. શરીર એ સાધન છે. શરીર અને મનનો અન્યોન્ય સંબંધ છે. આપ્ત વચન છે કે. શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મ સાધનમ્ આથીજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે બલની–શક્તિની ઉપાસના કરેજ છુટકો છે.

પ્રતિનિધિ બંધુઓ ! વિશેષ શું કહું ? તમો સર્વ આ તાલીમલેનાર છો. તમારામાં આશાએ અને ઉમંગ ભરેલાં છે. તમારામાં માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ છે. ગહનએવા સેવાના માર્ગે જવાના મનોરથવાળા છો. ભારત ભૂમિની સર્વ આશા તમારા ઉપર છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું રક્ષણ તમારા વડે થનાર છે. તમોજ રાષ્ટ્રનું સર્વસ્વ છો. તમારા યૌવનને દીપાવો. તમો તમારા માટે નહીં પણ દેશ અને જગત માટે છોની જાણો. આજની પરિષદથી કોને આનંદનાં આંસું નહીં આવે ! પોતાના અને પારકા સર્વ તમારા તરફ મીંટ માંડી રહ્યા છે. સર્વને તમારા કરો. નિર્ભય અને નિર્ભ્રાન્ત બનો. દેશના એજ સાચા અમૃત પુત્રો છો. નવગુજરાત તમારા વડેજ ગૌરવવંતુ બનશે. "

ને પ્રમુખસ્થાનેથી ડૅા. હરિપ્રસાદ દેસાઇએ એમની વિશિષ્ટ શૈલીથી કહ્યું:

"આ સંસ્થા ભાષણોને માટે નથી પણ કામને માટે છે. અને આપ સૌને અત્રે આની મોટી સંખ્યામાં, આ કાળ ઉનાળાના દિવસોમાં એકઠાં કર્યાં છે; તે ભાષણો સંભળાવવા માટે નથી પરંતુ ૨૦ વર્ષથી અખાડાઓની જે પ્રવૃતિ ગુજરાતમાં શરુ થઇ છે તેને વધારે વ્યાપક કરવા માટે આપ સૌની અમારે મદદ જોઇએ છીએ.

પુરાણી ભાઇઓના અખાડા એ કંઈ છીપા કે ભૈયાઓના અખાડા જેવા જડ નથી. શરીરનીજ ખાતર શરીરનો વિકાસ ત્યાં નથી થતો. " પડયા રહે પહેલવાન, અખાડામાં પડયા રહે પહેલવાન " એવાં પાડા જેવાં શરીર બનાવવાનો એનો ઉદ્દેશ નથી. " સુદૃઢ શરીર હોય તોજ બુદ્ધિ તેજસ્વી બને છે. " એ અંગ્રેજી કહેવત Sound mind in a sound body અનુસાર, ત્યાં આચરણ રાખવામાં આવે છે.

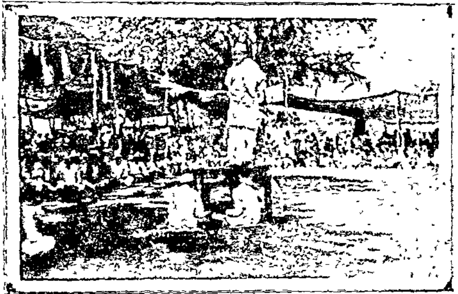
અત્યાર સુધી ક્રીકેટ કે કસરતમાં આગળ વધેલા, ભણવામાં ઘણે ભાગે મૂર્ખ રહેતા તેનું આ અખાડાઓમાં ના બને એને માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે. ચર્ચામંડળો, પુસ્તકાલયો, વિદ્વાનોના મેળાપ અને પરિષદો કે મેળા વખતે સેવા, એ આ અખાડાઓનાં ખાસ લક્ષણ છે. દેશાટન, "સ્કાઉટીંગ", હોળીના તહેવારોને પ્રસંગે મરદાનગીની રમતો અને રમતગમતના મેળાવડા વારંવાર યોજવામાં આવે છે.

સ્વરક્ષાનો મોટો ગુણ અહીં કેળવવામાં આવે છે અને સાથે સાથે સંપ, અરસપરસ સહાય કરવાની ટેવ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને નિયમન (Desciplìne), ઉછરતી પ્રજામાં હું આવતાં જોઉં છું.

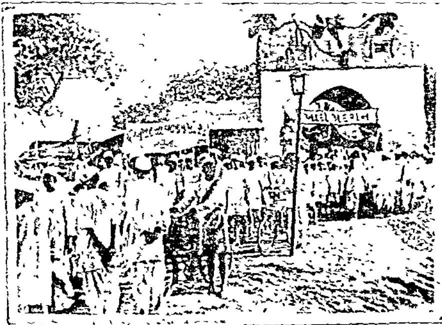
બ્રહ્મચર્યને માટે પ્રેમ વધતો જાય છે. લગ્નની વય આગળ વધે છે; સાદાઇ, જાત મહેનત,

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૭]

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ :

શ્રી. સુભાશ બોઝ વ્યાયામ પરિષદમાં.

વ્યાયામવીરોનું સરઘસ.

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ:

વ્યાયામ પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ અને અતિથિઓ.

અમદાવાદના શારદા મંદિરની કન્યાઓના પ્રયોગો.

નૈવેદ્ય

લેખક :
રા. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

: પાત્રો :

કુમાર.................જગતનો એક યુવાન.
બાલા.................જગતની એક મુગ્ધા.
માતા ....જગતની એક માતા.

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૯૬)

અંક ચોથો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું નિવાસ સ્થાન.
સમય : રાત્રિના બીજા પહોરનો.

[કુમાર અગાસીમાં આંટાં મારતો દેખાય છે. પ્રકૃતિ ઉદ્વિગ્ન જણાય છે. કુમારની માતા માળ પર બેઠાં છે. જ્યોત્સ્ના વરસી રહી છે.]

માતા

મેં વહુને બહુએ ના કહી પણ એ ગઈ ! એનું દીલજ ઉડી ગયું હતું. તું આજે આવવાનો હતો તે પણ કહ્યું પણ એનું અંજળ (અન્નજળ) ઉઠેલું એટલે એ એકની બે ન થઈ.

કુમાર

ભલે ! (કુમારના કપાળે કરચલીઓ પડે છે) જવુ હોય તો જાય.

માતા

તેં એને એકદમ અહીં મોકલી દીધી તેથી મને વહેમ તો પડેલો. એ તો નાદાન છે. તારે નીભાવી લેવી જોઇએ.

કુમાર

(નયન સતેજ થાય છે) શું કહ્યું ? નીભાવી લેવાનું ! મેં મારું બનતું કર્યું પણ આખરે ર્યું.

માતા

હજુ તો પરણ્યાંને બે વર્ષ પણ પુરાં થયાં નથી આમ કંટાળે જીવન કેમ નભે ? ચાલ હું એને કહીશ ! છોકરી એવી મજેની છે કે કંઈ કહેવાની વાત નહીં. એના દીલમાં પાપ વસતુંજ નથી. મારું કહ્યું જરુર માનશે.

કુમાર

બા, તને આશા હોય તો ભલે ! મને તો હવે આશા નથી રહેતી. હું ગયો અને થોડે દહાડે અહીં તોફાન કરી એ ત્યાં આવી. મને એ જરાએ નહીં ગમ્યું.

માતા

તને કયાં ખબર છે ? એ તારા વિના એવી થઇ ગઇ હતી કે મને તો થયું એ કરમાઇ જવાની !

કુમાર

હશે, પણ ત્યાં આવીને મને એણે ઘડી જંપીને બેસવા દીધો નથી. દહાડો પડે અને ફલાણી બેન પાસે આવી સાડી છે અને આવી બંગડીઓ છે. મારે જોઇએ. આ ચેઇન તો જુની થઇ ગઇ. હવે નવી જાતની ચેઇનો તો આવી થાય છે. એવું ને એવું કંઈને કંઈ હોયજ.

માતા

હોય. બૈરાંને કપડાંલત્તાં અને દાગીનાનો શોખ ન હોય તો પછી બીજું કોણ શોખ કરવાનું ? પુરુષો કમાય તે શા માટે ?

કુમાર

પણ આવક હોય તેમ ખરચ થાયને.

માતા

બાલા કંઈ એવી ગાંડી નથી કે ગાંડો ખરચ કરે.

કુમાર

એ તો માત્ર જોઇએ તે લવી જતી. મારાથી એને કેમ ના પડાય ? એના દીલને દુભવવું મારે માટે અશકયજ હતું.

માતા

ત્યારે એ કોનો વાંક ?

કુમાર

અધ્યાપક તરીકેની જગ્યાનું મારે રાજીનામુ આપવુ પડયું. મારા આદર્શ ઝનુની લાગ્યા. ઉશ્કેરણી કરે એવા ફીતુરી લાગ્યા. ઉગતી પ્રજામા પ્રાણ રેડવાની મારી અભિલાષા ભાંગી પડી. કમાણીનું સાધન ગયું અને એ આમ રોજ પજવે એટલે હું તો કંટાળી ગયો. (એનાં વિષાદપૂર્ણ નયનો ઘડીભર મીંચાય છે.)

માતા

એમાં એ બીચારી શું કરે ?

કુમાર

છાપખાનાનું કામ હાથ પર લીધું. પત્રકારિત્વમાં પણ મારા મનોરથો નિષ્ફલ ગયા. મારા હાથ બધેથી પછા પડ્યા. જેટલા પૈસા હતા તેટલા બધા ગયા. 'આવતી કાલનો પુરુષ ઘડવાના મારા અભિલાષ હેઠા પડ્યા. જીવનનો આનંદ ગયો. આગ્રહ અને ઉત્સાહ સરી પડ્યા છતા એ—બસ એનાજ ધ્યાનમાં. એને એ બધાની પરવાજ ન હતી.

માતા

એને એ સ્થિતિ શી રીતે સમજાય? પુરુષોને સ્ત્રીઓને એવી વાતો કરવાની ટેવ નથી હોતી.

કુમાર

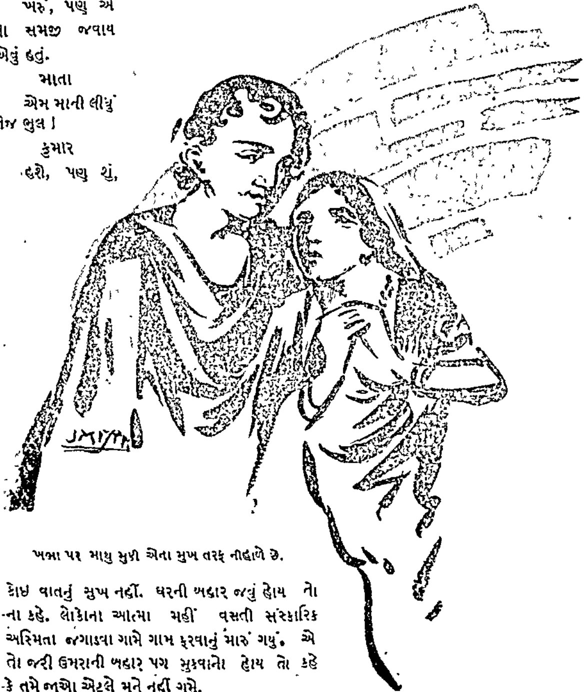
ખરું, પણ એ તો સમજી જવાય એવું હતું.

માતા

એમ માની લીધું તેજ ભુલ!

કુમાર

હશે, પણ શું,

ખભા પર માથુ મુકી એના મુખ તરફ નીહાળે છે.

કોઇ વાતનું સુખ નહીં. ઘરની બહાર જવું હોય તો ના કહે. લોકોના આત્મા મહીં વસતી સંસ્કારિક અસ્મિતા જગાડવા ગામે ગામ ફરવાનું મારું ગયું. એ તો જરી ઉમરાની બહાર પગ મુકવાનો હોય તો કહે કે તમે જાઓ એટલે મને નહીં ગમે.

માતા

હજુ એની શી ઉંમર વહી ગઇ! એ હજુ નાદાનજ ને! એ વરઘેલીને તું ન પરખી શકયો!

કુમાર

મને ગમે તેનાથી એ ઉલટુંજ કરે! મને

છેક સાદાં કપડાં ગમે. એ એકદમ ભપકાબંધ નવી તરેહના પાછળ ભમે. મને જીવનમાં સાદાઇ જોઇએ એને વિલાસ ગમે. સાચું કહું છું. મારો તો જીવ કપાઇ જાય છે. આજીવિકાનાં સાધન ગયાં, મારા આદર્શોને લીધે મારી બુદ્ધિમાં મુર્ખાઇ લોકોને સુઝી. નહીં બહારનુ સુખ કે નહીં ઘરનું સુખ. જ્યાં ત્યાં મારે માટે તો હોળીજ સળગેલી.

માતા

ઘરમાં તને શુ દુઃખ પડયું ? બાલાને સારો દહાડો આવ્યો વછી બીજુ કયું સુખ બાકી રહ્યું ! તમે ભણેલાને તો બધે દુઃખ માની લેવાની ટેવજ પડી ગઇ છે.

કુમાર

હા. એ માટેએ મારી સાથે એ લઢી. બા, તને શુ ખબર એ એને પસદ નથી. અને છેલ્લે જતા જતાં કહેતી ગઇ કે હવે હું મરી જવાની.

માતા

એ તો નરી નિર્દોષતા છે. એ લવે છે. એ એ કયાં બોલે છે !

કુમાર

એના સ્નેહમાં આત્માની ઐકયતા સાધી મારે તો જીવનમાં વિશ્વપ્રેમ ઉતારવો હતો. હું વિચારું છું તે એ વિચારતી નથી અને જે સાર અસાર દેખાય છે તે એ જોવા મથતી નથી. મારી કર્તવ્ય બુદ્ધિ ઉડતી જાય છે. એને એવું કશુંએ થતું નથી. મારે હૈયે જે ઊર્મિએ અભિલાષ ઉછળે તે એને હૈયે વસતા પણ નથી. અનુકુળ સ્નેહ નહીં પછી જીવનમાં આનંદ કયાંથી જડે ? એનો સ્નેહ તો ગળપણુ જેવો છે. એકલું ગળપણુ ખાધે મોં ભાગી જાય. એનો સ્નેહ જીરવતાં જીવન જીવવાની ભુખ ભાંગી જાય છે.

માતા

ખરેખર તું તો ગાંડો થયો છે. આવી રૂપ-રૂપની ભરી છોકરી સારી નાતમાં શોધી જડે એમ નથી. એવી ભલી છે કે એની જોડ નથી. ખોટાં ખોટાં ચીમળાયા કરવાની પુરુષોને ટેવજ પડી ગઇ છે. કોઇ વાતમાં સંતોષજ નહીં. બાલા હજુ બાલકજ છે.

કુમાર

મારું દુઃખ કોઇથી કળી શકાય એવું નથી.

માતા

છેકજ ગાંડો જા, સુઇ જા. દશ વાગે આવ્યો અને આમાં ને આમાં બહુ મોડું થયું. બારના ટકોરા સંભળાયાને ?

કુમાર

ચાલો, દુઃખમાં ઉંઘ પણ નાસી ગઇ.

[બંને જાય છે.

:: પડદો પડે છે ::

અંક પાંચમોઃ પ્રવેશ પહેલો

સ્થળઃ કુમારનું મંદિર
સમયઃ સવારનો

[નિદ્રાદેવીને ખોળે સુતેલો કુમાર દેખાય છે. અંતરનો આભાસ સુખમુદ્રા પર આછો છવાએલો છે. જીવનના અનુભવની કરચલીઓ તેને કપાળે વળેલી દેખાય છે. પ્રભાતની મીઠી નિદ્રામાં પડેલો છે. કુમારની માતા અને બાલા ધીમે ધીમે દાખલ થાય છે.]

માતા

લે જો. હજુ તો એ ઉંઘે છે. છેક મોડી રાતે અમે સુતાં. કેવી મીઠી• નિદ્રામાં પડ્યો છે. તું તો છેકજ બાવરી બની ગઇ છે તો.

બાલા

મને ઘેર નજ ગમ્યું. સારી રાત મારી આંખ જરાએ મળી નથી. સવારની વાટ જોતાં જોતાં આંખોએ રાતી થઇ ગઇ. જેવું અજવાળું થયું કે બાને ઉઠાડીને અહીં દોડતી આવી.

[કુમાર ધીમે ધીમે જાગ્રત થાય છે અને આંખો ઉઘાડી બંનેને વારા ફરતી જુએ છે.

માતા

(કુમારને) જો મેં નહોતું કહ્યું એને તારા વગર ઘડીભર ચાલે એમ નથી. જોને હજુએ કેવી બાવરી બાવરી દેખાય છે.

[કુમાર એક ક્ષણ બાલાને જુએ છે. બાલાની કીકીઓ મહીંથી કામણ વરસે છે. કુમાર દૃષ્ટિ ખેંચી લે છે.

કુમાર

બા, કેટલા વાગ્યા ! હું બહુ ઉંઘ્યોને !

[બાલાનું મોં જરા લેવાય છે. ઉર અભિલાષ હેઠા પડ્યા તેવા કંઇક દીલમાં થતા કચવાટ મુખમુદ્રા પરથી જણાય છે.

માતા

હશે, હવે તેની શી ફીકર છે ?

[બાલા તરફ જુએ છે.

કુમાર

ફીકર ! છે તેને છે નથી તેને કે નહીં.

[એક ક્ષણ શાંતિ ફેલાઇ રહે છે.

માતા

જો પાછી ગાંડાઇ કરી કે ! ચાલ હું ચાહ કરી લાવું.

બાલા

ના, તમે બેસો• હું બનાવી લાવું !

માતા

ના. મને એને ચહા બનાવીને પાવાના કોડ છે. નાનો હતો ત્યારથી એને રોજ ઉઠે કે તરત ચહા મેં પાઇ છે. (હસે છે–જાય છે.)

[કુમાર બાલાને જોઇ રહે છે. બાલા ધરતી પર અને છત પર ભીંતો તરફ વારા ફરતી જુએ છે. એની જીભ ઉપડતી નથી.

કુમાર

કેમ મરી જવાની હતીને ! હજુ જીવે છે !

બાલા

હા.

[કકડતી ટાઢાસ એના અવાજમાંથી વરસે છે.

કુમાર

તારું મારા પર જરાએ હેત નથી ?

બાલા

(આંખમાં આંસુ ચમકે છે) વહાલા !

કુમાર

આપણું આવું જીવન કેમ નભશે !

બાલા

શું થયું ? આપણા જેવું સુખી બીજું કોણ છે ! મને તો તમે મળ્યા એટલે બસ થયું.

કુમાર

ખરેખર તને એમ લાગે છે ?

બાલા

નહીં ત્યારે !

કુમાર

મારું દીલ નથી માનતું. બાલા, જીવનના બધા આદર્શો, આશા, સ્વપ્નાંઓ સરી પડ્યાં. હવે જીવનમાં ઉમંગ નથી રહ્યો.

બાલા

એટલે ! હું છું ને ! (સ્નેહાળ મીટ માંડે છે.)

કુમાર

તું—હા, તું છે. પણ—

બાલા

પણ, વળી શું ?

કુમાર

ખોટું ના લગાડતી. આપણી વચ્ચે અંતર કેટલાં વધતાં ગયાં છે ? મારો માનસિક વિકાસ કેટલો થઇ ગયો ? તું બીજે છેડે રહી ગઇ.

બાલા

તેમાં મારો શો વાંક ?

કુમાર

તારો કશો વાંક નથી. તું તો સ્નેહની રસ-સરિતા છે.

બાલા

તમે કહો તે કરું.

કુમાર

શું કહ્યું ?

બાલા

આર્ય અબળા માટી જેવી છે. કુંભાર જેવા ઘાટ ઘડે તેવી જુદી જુદી ભાત પડે. તેમ હીંદુ સમાજની સ્ત્રી ઘડાય છે. જેવી ધારો તેવી બનાવી શકાય છે.

કુમાર

સાચું પણ ઘાટ ઘડતાં આવડવા જોઇએ ને.

બાલા

તમને ન આવડે એ બને ?

કુમાર

મને મારા સ્વપ્નાં જતાં કરતાં નથી આવડતું. જે આચર્યું તે નીભાવી લેવાનું મારાથી નથી બનતું. જીવન એટલે આત્મસંતોષ (Compromise) એ નથી બનતું.

બાલા

એ મને ન સમજાયું.

કુમાર

મારો ઉર સાગર ઉલટતો હોય અને તું વસ્ત્રોની વાત કરે, મારું અંતર આદર્શોની અફળતાના વિષદંશથી તરફડતું હોય અને તું મોજમઝાની વાતો કરે, તારું વર્તન અજાણ નિર્દોષ સ્નેહથી નીતરતું હોય તોએ નીભાવી લેવાનું મારાથી બનતું નથી.

બાલા

હું તમે કહો તેવી થઇશ.

કુમાર

બા...લા !

બાલા

નાથ !

કુમાર

બાલા ! મહત્વાકાંક્ષાને સંતોષના શીતળ જળ મહીં ઝબકોળી દઉં; જીવનને કલ્પનાના રંગે રંગવાજ દઉં; પ્રભુએ આપ્યું તેથી કૃતકૃત્ય થયો માનું, પ્રભુ ચરણે જીવનના નૈવેદ્ય ધરું --તો પછી સર્વત્ર આનંદ ને પરમ સુખજ છે.

બાલા

તો તમે એમ નહીં કરો ?

[બાલા કુમારની નજીક જઇ ખભા પર માથુ મુકે છે. સ્નેહાળ મીંટ માંડતી આશાભરી બાલા જોઇ રહે છે.

કુમાર

બા...લા ! (નીચો નમી ચુમવા જાય છે.)

[વધું માટ જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૦]

જામ્બુ

: : એક કળાવીરની કથા : :

લેખક :
રા. પ્રતાપરાય ભાનુશંકર પંડ્યા

કળાની દૃષ્ટિમાં તો, સમ્રાટનાં રાજભુવન ને ઝુંપડી સરખાંજ.

એનો આત્મા જગતની અન્ય કોઇ વસ્તુ કરતાં પોતાને હાથે દોરેલાં ચિત્રો જોઇ શાંતિ પામતો. એનો આત્મા પ્રતિદિન કળામાં વિકાસ પામતો. દુનીઆદારીથી લય પામતો. એની જન્મતિથિ કળામંદિરને શણગારવામાં ઉજવાતી. એના મિષ્ટ ભોજનનું નૈવેદ્ય કળાને ધરાતું. એની આરતીની ટોકરી કળાપૂજન સમયેજ વાગતી. એની ચાલમાં કળા ઝબકતી. એની વાણીમાં કલા ઓપ ચઢાવતી. કળા એની દૃષ્ટિ કસતી. એનું સંગીત કળા હતી. એનું કાવ્ય એની કળાજ.

એક વાત આજથી ભુલી જાઓ. અલગ થાઓ. ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલા, અને ઉચ્ચ સંસ્કારમાંજ જન્મેલાને કળા વરતી. ના! નહીંજ. કળા કુદરતથીજ નિર્માણ થએલ છે. એક બીજીજ કુદરત હોઇ સુકાં પાતરાં અને ખડથી ઢંકાએલ જીર્ણ ઝુંપડાંમાં વસનાર, કો નવરૂં, અસંસ્કારી, કે અપંગમાંએ જન્મતી–ટહુકતી, હીંચતી.

આજે જામ્બુને વૃદ્ધપણાએ વટાવ્યો છે. પણ કળાએ એને વલોવી વલોવી કસદાર. બનાવ્યો છે. આજે એની માળાના પારામાં કળાની અજબ ધુન છે. એની નીચે ઢળકતી સફેદ દાઢી કળાની શોધ કરી ચુકી છે. ગામના લોકોએ એને આકાશ સાથે વાતો કરતો જોયો છે.

એને આકાશમાં ઉંચે ઉંચે ઉડતાં, વિહંગોને ધરતીમાં ઉડ ઉતારતો જોયો છે. ત્યારે કોઇએ તેને ઉંડાં પાણીમાંથી બહાર નીકળતો જોયો છે. એની દુનીઆ પ્રત્યેની બેદરકારીએ જગતના લોકોએ પાગલ કહી સંબોધ્યો છે. એની પરીક્ષા જગતના લોકોને હાથે ક્યાં નિર્માએલી છે ?

જામ્બુની ઝુંપડીમાં સમૃદ્ધિ નથી. ભવ્યતા છે. શણગાર નથી શાંતિ છે. એ ધનવાન નથી. ધનને ઇચ્છયુંજ નથી. કારણ કે ધનની ગુલામી ક્ષુદ્રતાજ છે. કળાની ગુલામી અમર રસની હેલ છે.. પોને પીએ ને પરનેએ પાય.

ગામના લોકો એનાં ચિત્રો જોતા. ઘડીભર ગમ્મત લેતા. મુક્તકંઠે અનેરી પ્રશંસા કરતાં. ઘણાએ ચિત્રો વિનામૂલ્યે લઇ જતા. પૈસાની વાત જામ્મુ પાસે કરવી અને ભીષ્મને પ્રતિજ્ઞા ખંડન કરવા કહેવું બંને બરાબર. એની પાગલતામાંએ ગામને ગૌરવ હતું. એમને આંગણે એક કલાકાર વસનો. સૌ કોના હૃદયમાં જામ્મુ પ્રત્યે પરમ ભક્તિભાવ હતો.

પણ જગતમાં ક્યાં નથી એવા કલા હૃદયઆંએ પરની પીડા? એવા સમર્થ કળાવીરને ઢાંકયો, એક ટચુકડી, લજ્જાતી, માટીનાં પુતળા ઘડનાર બાળાએ.

જમની હંમેશા જામ્મુના ઘર પાસેથી જળ આરે પાણી ભરવા જતી. એણે જામ્મુની કીર્તિ જગત લોકથીએ કૈંક વધુ સાંભળી હતી. એ જામ્મુને ઓળખતી. કોણ જાણે કેમ પણ જામ્મુની સફેદ દાઢીમાં એની નજર સંકેલાઇ હતી. જામ્મુથી એ લજ્જાતી, શરમાતી, છટકતી જાણે અજાણ્યે કદીક તો ઉભય દૃષ્ટિ એકતાર થતી. ને વળી તરતજ નીચે ઢળી જતી. જેમ જેમ એ જામ્મુને વધુ ને વધુ જોતી તેમ તેમ, તેનો ભાવ વધતો ગયો. હદ બેહદ વધ્યો. વધુ ને વધુ વખત પાણી ભરવા જવા લાગી. ઘરનુ પાણી ભરાઇ રહે, આડોશી પાડાશીનું ભરે. જામ્મુએ એને સેવાવૃત્તિની કેવી અજબ દીક્ષા આપી!

જમનીના અનાથ કુટુંબનો આધાર માત્ર એક જમનીજ હતી. જમની રોજ અવનવાં પુતળાં કરતી. અને એનો મસ્તીખોર, બટકબોલો નાનો ભાઇ કાકુ ગામમાં વેચી આવતો. ભાગ્યેજ કાકુને આખું ગામ ફરવું પડતું. જમનીનાં પુતળાં પળવારમાં ખપી જતાં. રોજ નવાં કરે ને રોજ વેચાઇ જાય. દેવદેવીઓનાં પુતળાંમાં તો વૃદ્ધો સાક્ષાત સ્વરૂપનું દર્શન કરે. વીરનાં પુતળાં જોઇ યુવકોમાં નવચેતન રેડાય. ઘડીભર તો અવશ્ય કમ્મર કસતા થઇ જાય. ઢીંગલી, પુતળી, રમકડાં માટે તો ઘેર ઘેર બાળકોના કજીઆ દરરોજ ચાલ્યા કરે. મા, બાપ તો જમનીને પરોક્ષમાં બેચાર સુણાવી પણ દે. વળી છોકરાંને રોજ ને રોજ કરેલાં રમકડાં અપાવવાં પણ પડે.

કેટલાંક માબાપ તો જમનીની કૃતિ માટે તલપાપડ થઇ રહે છે. ક્યારે નવાં આવે ને લઇએ. ગમે તે હો પણ લોક હૈયામાં જમની માટે ગૌરવભર્યાં મીઠાં બીજ હતાં.

પણ ભલા! જગત ક્રમ એકસરખો કદી રહ્યો છે?

હવે જમની નવાં પુતળાં ઘડતીજ નથી. આજ એનાં નવાં પુતળાં લઇ કાકુ ચૌટે ચૌટે નથી ભમતો. આજે જમની બીમાર થઇ પથારીવશ પડી છે. એ માંદી માંદી પણ એક પુતળું ઘડે છે. લોકોને જમનીની માંદગી અસહ્ય થઇ પડી. સૌના અંતરમાં ઉંડા ઉઝરડા થયા. બીચારી દેવ સરીખડી જમનીને વળી આ શું થયું? કેમ થયું? શું થશે? કયારે ઉઠશે ને કયારે અમને નવા પુતળાં ઘડી ઘડીને આપશે? વળી ઘણાએ ભવિષ્ય અશુભ કલ્પ્યું. જગતમાં કલ્પના કોની છે?

જામ્મુને સવારે ઝુપડીમાંથી બહાર જોવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. હમણાં તો એ બારણા પાસેજ બેસતો. આજે એ લળી લળીને જોતો હતો, તેને આજે કયાંઇ ન હતો ઉત્સાહ કે નહોતો હંમેશનો આનંદ.

એના દીલમાં એકજ ચિંતા હતીઃ આજે જમની કેમ નથી જણાતી? આજે તો જમનીની છબી તેને આપવાનો હતો. અને એ રીતે આજે જીવનમાં પહેલીજ જમની સાથે વાત કરવાનો હતો. ને જો એમ થાય તો જામ્મુને આંગણે આજે કુમકુમ છંટાય ને બારણે તોરણ લટકે." અભિલાષના

નવદીપક પ્રગટે. એની નાનીકશી ઝુંપડીમાં અમૃત અજવાળાં સાહે. એના જીવનમાં અમૃતની નાની નીક વહેતી થાય. અને નવી આશા ને નવો ઉત્સાહ એના સરલ જીવન પંથે વહે. જગતમાં જામ્ભુને કળા પ્રિય છે. પણ એથીએ વધુ પ્રિય તો જમની છે. જામ્ભુ કળામાં પ્રવીણ હતો. જમની પણ ક્યાં નહતી? ઉભય પોતપોતાને પંથે પારાંગત હતાં. છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ, જીવન કક્ષાએ પણ, છતાં વધુ મહત્તા હતી એમના જીવનની સરલતાની. નહોતા જીવન ખોટા આડંબર. નહોતી ખોટી મોટાઇ. નહોતાં પંથે ખોટાં વ્રત કે નહોતી તવંગરી.

જગતના મહાન રસ્તા પર માત્ર હતી એક તેની નાની કેડી. એમની કેડીમાં હતું એ ક્યાંએ બીજે નહોતું. કેડીમાં પ્રવાસી માટે પરબો ને વૃક્ષોનો છાંયડો હતો. પંથી બેસતાં-ગાતાં. એમનું જગત એમની ઝુંપડી હતી, એમનાં હથીઆર તેમનાં ભાંડું હતાં.

જામ્ભુ રાહ જોઇ થાકી ગયો; ક્યાંએ જમની ન દેખાય. બીજો દિવસ થયો, ત્રીજો દિવસ થયો. છતાં જમની તો નજ દેખાય. જામ્ભુ ચિંતામાં પડ્યો. જમની કેમ દેખાતી નથી? શું થયું હશે? આખરે ગુંચ જરા ઉકેલાઇ. કાકુ હાથમાં પાણીનું માટલું લઇ ભરવા આવ્યો હતો. પણ એ તો ઘેરથી કુવે ને કુવેથી સીધો ઘેર જાય.

જમનીની છબી કાકુને બતાવી.

નાના કાકુને જામ્ભુ પાગલ ચીતારો હતો. એ કહેતો એને ક્યાં છે દુનીઆદારીનું ભાન કે સારા-નઠારાનીએ સાન? એને તો

કવિતા ક્યાં છે ?

: લેખક :

રા. જી એચ. બ્રોકર

(અંજની)

સુંદર સ્ત્રીના મધુર વદનમાં,
કે શાંતિના સુખદ સદનમાં,
કે ઉરના નૈરાશ્ય રુદનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

પ્રેમલીના કૌમુદી ઝરણમાં,
કે વિરહીના દિન ગણનમાં,
કે કવિઓના કાવ્ય મનનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

રસિકોના કો રમિક મિલનમાં,
પ્રિયતમ કેરા હાસ્ય ઝીલનમાં,
અંતરના રસભર ડોલનમાં,
કવિતા વસતી શું ?

આશતણા ઉન્નત હીંડોળે,
કે કુદરતના કમનીય ખોળે,
સાગર જલના હર્ષ હિલોળે,
કવિતા વસતી શું ?

બુલબુલના કો મધુર શબ્દમાં,
કોયલના ટહુકાર મહીં કાં,
કુમુદ કૌમુદી પ્રેમ કરે ત્યાં,
કવિતા વસતી શું ?

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

લેખક: રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી]

ગાંધીયુગનાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં કેટલીક વસ્તુઓ ખુબ આગળ તરતી માલુમ પડી આવે છે. સામાન્ય જનસમૂહની અગત્ય ગાંધીયુગમાં ઘણીજ વધારે અંકાઇ છે. દેશનો સામાન્ય માણસ, પછી તે મજુર હોય કે ખેડુત હોય, તે દેશના કાર્યને માટે ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ દેશની સેવા કરનારાઓએ તેનાથી શરુઆત કરીને પોતાની સર્વ સફળતાનુ માપ એ સામાન્ય માણસને થએલા લાભાલાભ–ઉપરથી કાઢવું જોઇએ. આ વિચાર ગાંધીયુગમાં બળવાન થયો.

પરંતુ, કેવળ એજ વિચારને વળગીને અતિશયોક્તિ કરવામાં આવે તો પ્રજાને અંતે લાભ થવાનો સંભવ ઘટે છે. સામાન્ય જનવર્ગમાંથી નેતાઓ પણ ગાંધીયુગમાં પાક્યા છે, પરંતુ એ અપવાદોજ ગણાય. બાકી, જનસમૂહ મોટે ભાગે, દોરતો નથી, પણ દોરાય છે. અને નેતૃત્વ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકૃતિથી લાયક હોય તેવાઓના હાથમાંજ જઇ પડે છે.

બીજી એક વાત ગાંધીયુગના પરિણામરૂપે આપણને જણાઇ આવે છે તે એ છે કે હીંદના વિશાળ ખંડમાં શહેરે શહેર અને તેને ખુણે આવી રહેલાં ગામડાંઓમાં અને ઝુંપડાંઓમાં "સ્વરાજ"નો સંદેશ પહેલવહેલો સાંગોપાંગ પહોંચ્યો ! હીંદ જેવા દેશને માટે એ કંઇ નાની સુની વસ્તુ ગણાય નહીં. શિવાજીના નેતૃત્વ નીચે જ્યારે મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો ત્યારે એવા પ્રકારનો અસ્પષ્ટ સંદેશો મરાઠી લશ્કરો ચોમેર ફરી વળ્યાં ત્યારે પહોંચ્યો હશે કે કેમ એ પણ શંકાની વાત છે. પરંતુ હીંદના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનો સંદેશો, આત્મનિર્ણયના હક્કનો પ્રતિધ્વાન, સમસ્ત હીંદમાં પહોંચી વળ્યો હોય તો તે ગાંધીયુગમાંજ. હીંદમાં વસતા કેવળ શહેરીઓને અને કેળવાએલા માણસોને નહીં પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતમાં વસતા ગામગામડાના લોકોને ખબર પડી કે તેઓ હીંદી તરીકે એક છે,–તેમનો સ્વાર્થ સમાન છે, તેમના ઉપર એક પરદેશી રાજતંત્ર ચાલી રહ્યું છે; અને સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો તેમણે બધાએ એકત્ર થઇને પ્રયાસ કરવા પડશે, સહન કરવું પડશે; અને સામાજિક, આર્થિક વગેરે જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં ઘણું ઘણું નવું સ્વીકારવું પડશે અને જુનું ત્યાગવું પડશે.

ગાંધીયુગની બીજી મહાન સેવાઓ બાદ કરતાં પણ ઉપર જણાવી તે સેવા કંઈ જેવી તેવી નથી. ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા વિશાલ પ્રદેશમા વિધવિધ જાતીય, પ્રાંતીય અને ભાષાના ભેદોથી વિભક્ત થએલી હીંદી પ્રજાના એકેએક માણસને એ સંદેશો ચાર કે પાંચ વર્ષના ટુંકા સમયમાં પહોંચાડવો એજ ભગીરથ કાર્ય છે.

વળી, દેશ સેવા કરવાને ઉત્સુક દરેક માણસને થોડુંઘણું જાતે કરી શકે તેવું કામ બતાવવામાં ગાંધીયુગ કંઈક અંશે ફ્લેહમંદ નીવડયો હતો. રેંટીયા, ખાદી, અંત્યજોદ્ધાર, કાયદાનો સવિનય ભંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરનારને પ્રસંગી કરવાની તક મળતી. અલબત્ત, રાજકીય કાર્યમાં ગાંધીજી સર્વે રાષ્ટ્રીય બળોને એકત્ર અને વ્યવસ્થિત ન કરી શકયા તે તો આપણે આગળ નોંધેલું છે.

ગાંધીયુગમાં જાહેરજીવનની શુદ્ધિ થઇ એમ કહી શકાય. શુદ્ધિ એ અર્થમા કે મન, વચન અને કાર્યની એકતાની માગણી જનસમાજે નેતાઓ પાસે કરવા માંડી પરતુ સખેદ કહેવુ પડે છે કે એ શુદ્ધિની (જો તેને ખરી શુદ્ધિ માનીએ તોપણ)—સાથે સાથે દંભ, અપ્રમાણિકતા, વગેરે પણ ઓછા પ્રમાણમાં દાખલ થયાં નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમા નેતા થવું એ જવાબદારીનું, બુદ્ધિનું અને ચારિત્ર્યબળનુ કાર્ય છે. પરંતુ બુદ્ધિ વિનાના, જવાબદારીના ભાન વિનાના નેતાઓ, જનસમાજની વાહ વાહ માટે આગળ પડે અને, ખાદીની ટોપી કે ખાદીનાં કપડાં પહેરવાના બાહ્ય દંભથી લોકોને દોરે ત્યારે જાહેર જીવનમાં અશુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એ દેખીતુ છે. અને અસહકારના યુગમાં એક કરોડ રુપીઆની વ્યવસ્થામાં ઘણી જગોએ જે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા થઇ હતી તે જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવા પામેલી એ અશુદ્ધિનો સબળ પુરાવો છે.

ગાંધીયુગના પરિણામ તરીકે એક વાત આગળ પડતી જણાય છે તે એ છે કે હીંદની પ્રજા મહાન વ્યક્તિઓથી દોરાય છે; ધાર્મિકતા, સાધુતા વગેરે સાત્વિક ગુણોને જોઇને ઘેલી થાય છે. આ એક સારો ગુણ હોઇ શકે, પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં એનું પરિણામ બહુજ અનિષ્ટ આવે એ સહેલાઇથી સમજી શકાય તેવુ છે. પશ્ચિમમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર અને ચર્ચા કરનાર જનસમૂહ ભલે તે વિચાર પ્રમાણે વર્તન ન કરતો હોય. આપણા દેશમાં ગાંધીયુગ પહેલાં રાજકીય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ તથા કેળવાએલા માણસો વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતા. ગાંધીયુગ પછી રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણામાં જે અરાજકતા મહાસભામાં આવી તેમાંથી પ્રજાને ઉદ્ધાર કાઢવા માટે કહેવાતા નેતાઓમાંથી પણ ઘણા ચચોટ પ્રયત્ન કરી શકયા નહી અને કેળવાએલા માણસો પણ વિચારપૂર્વક અભિપ્રાયો બાધી શકયા નહી એ બીના ગાંધીયુગને પરિણામે પ્રજામાં આવેલી માનસિક પક્ષાઘાતની નીશાની છે. એ સમય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ લાગે છે કે જાણે પ્રજા વિચાર કરવા માગતી ન હતી; કેળવાએલા લોકો સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવતા નહતા, અને ધરાવતા તો ઉચ્ચારવાની હીંમત કરતા નહીં. વ્યક્તિપૂજા—વીરપૂજાના જમાનામાં અનેક લાભો થાય છે તેમ હાનિઓ પણ થાય છે. ગાંધીયુગમાં આપણે એ બંને પરિણામો જોઇ શકીએ છીએ.

વળી જાહેર જીવનમાં, તેમજ ખાનગી વ્યવહારમાં મહેનત મજુરીની પવિત્રતા અને મહત્તાનો સ્વીકાર થયો તે ગાંધીયુગને આભારી છે. દેશનેતા એટલે લોકોનો નાયક. અને લોકોનો નાયક એટલે તેનાથી કોદાળી-લેવાયજ કેમ? એવી મનોદશા પૂર્વયુગમાં હતી તે ગાંધીયુગમા

ખલાઇ ગઇ. અને દેશનેતા એટલે દેશ સેવક. અને સેવકને કોઇપણ પ્રકારની મહેનત કે મજુરીમાં વળી શરમ શેની? એવી મનોદશા સમસ્ત દેશમાં જાગ્રત થઇ.

અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ વીશે સુધારકોની પરિષદો પૂર્વયુગમાં ઠરાવો કરતી. પરંતુ એવી પરિષદના ઘણા સભાસદોએ અંત્યજોના લત્તો પણ ભાગ્યે જોયો હશે! જ્યારે ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા દૂર કરનારાઓને વ્યવહારુ પરીક્ષા આપવાનો સમય આવ્યો. અને ઘણુંખરું એવી સભાઓ અંત્યજોના લત્તામાંજ ભરાવા લાગી! અંત્યજોના પછાત વર્ગ ઉપર એવી સભાઓની કેટલી બધી અસર થાય તે આપણે સહેલાઇથી કલ્પી શકીએ છીએ. પૂર્વે આપણા ગુજરાતના આદ્ય કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ જુનાગઢમાં ઢેડને ચોરે ભજન કરેલું એવી દંતકથા આપણે સાંભળી છે, પરંતુ સાબરમતીના મહાત્માએ દેશભરમાં જ્યાં જ્યાં બની શકયું ત્યાં અંત્યજવાડામાં હાજરી આપી અનેક સૈકાઓથી કચરાઇ રહેલા ગરીબ દેશબંધુઓને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્વતંત્રતાનો, ધાર્મિક જીવનનો અને સ્વચ્છતાનો પેગામ પહોંચાડયો છે. એમની એ મહાન સેવા માટે પ્રત્યેક હીંદુ તેમનો ઋણી છે.

ગાંધીયુગને પરિણામે દાંપત્ય જીવનનો પણ એક નવો આદર્શ કેળવાએલા લોકોમાં અને ખાસ કરીને દેશ સેવા કરનાર કાર્યકર્તાઓમાં દાખલ થયો છે. ગાંધીવાદમાં દેશસેવાને અર્થે અખંડ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન આવશ્યક મનાયું છે. પરંતુ દાંપત્ય જીવનનો તેમાં અસ્વીકાર નથી. પતિપત્નીનો સંબંધ સ્થૂલ દેહની વાસનાથી મુક્ત હોવો જોઇએ એવી તેની માંગણી છે. પ્રજોત્પત્તિ કરવાની કુદરતી અંધ પ્રેરણા પ્રાણીઓમાં તથા માનસજાતિમાં છે. એની અવગણના કરવામાં કહો કે એના ઉપર સંયમ મેળવવામાં દેશભક્તિની ભાવના પુરેપુરી સફળ થાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વળી, વધારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન તો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે માનવમાં રહેલી એ વાસના શું કેવળ અસત્ય—પાપમય છે? સ્વીકારી લઇએ કે જે સ્વરૂપમાં એ વાસના માનવમાં અત્યારે કાર્ય કરે છે તે અપૂર્ણ--અસત્ય અને અજ્ઞાનમય છે—છતાં તેની પાછળ કોઇ સત્ય કાર્ય કરવા મથતું જણાતું નથી? અને જો તેની પાછળ કંઇ સત્ય હોયજ તો દાંપત્ય જીવનમાં તેને શા માટે સ્થાન ન આપવું? પરંતુ એ ચર્ચાસ્પદ વિષયને દૂર રાખીને આપણે ગાંધીયુગમાં દાંપત્ય જીવનમાં પતિપત્નીના સદ્વ્યારનો, દેશ સેવાનો એક આદર્શ રજુ થએલો જોઇએ છીએ.

ગાંધીયુગની વિશિષ્ટતાઓમાં સ્ત્રીઓને જાહેર જીવનમાં જે સ્થાન મળ્યું છે તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. પૂર્વયુગમાં રાજકીય કે સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ભાગ્યેજ હતું. સભાઓમાં પણ બેચાર સન્નારીઓ ભાગ્યેજ દેખાતી. ગાંધીયુગમાં તો એક કરોડ રૂપીઆ ભેગા કરવામાં અને બીજાં જાહેર ફંડોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાના શણગાર પણ ઉતારી આપવાના બનાવો હીંદમાં ઘણે ઠેકાણે બન્યા. પરદેશી કાપડનો સ્ત્રીઓ પાસે ત્યાગ કરાવી શકાય તો પુરુષો આપોઆપ સ્વદેશી કપડાં વાપરે એ સત્ય મહાત્મા જાણતા હતા. એટલે તેમને સ્ત્રીઓ પાસે પરદેશી કપડાંનો ત્યાગ કરાવવા ઠેરઠેર સ્ત્રીઓની ખાસ સભાઓ ભરી અને પરદેશી કપડાંઓની હોળી કરી. અલબત્ત એ કાર્યમાં તેમને સ્થાયી ફતેહ ઘણી ઓછી મળી. પરંતુ મોટે ભાગે ઘરમાં પુરાઇ રહેનાર અને બહારની દુનીઆંથી કેવળ અજાણ, હીંદી સ્ત્રીઓમાં દેશભક્તિના વિચારોનો સંચાર થયો એ તો નિઃસંશય છે. જાહેરજીવનમાં

પણ સ્ત્રીઓ બહાર આવવા લાગી અને સ્ત્રી કેળવણી સંસ્થાઓમાં આજીવની સેવિકાઓ તરીકે જન સેવિકાઓ તરીકે, અને પરિષદોમાં સ્વયં સેવિકાઓ તરીકે તેમણે ભાગ લેવા માંડયો.

એક બાબતમાં ગાંધીયુગ તેની પૂર્વના યુગ કરતાં પછાત પડે છે: તે મુત્સદીપણામાં. રાજકીય ચળવળનું ક્ષેત્ર હજી સુધી નીતિના નિયમોનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનું ક્ષેત્ર થયું નથી ત્યાં સુધી મુત્સદ્દીપણું, રાજકીય કાર્ય કરનારાઓનો અને ખાસ કરીને નેતાઓનો વિશિષ્ટ ગુણ મનાય છે. અને તે સકારણ છે. ગાંધીવાદના હીમાયતીઓ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં નીતિના નિયમોનો નિરપેક્ષ અમલ કરવાની ખાહેશ ધરાવે છે અને તેની યોગ્યતા પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમની દલીલ સામે વાંધો ન લેતાં પણ તેમના પોતાના વ્યવહારુ જીવનમાં એ નિયમોનો અખંડિત પ્રયોગ નથી થઇ શકતો એટલો પુરાવો કાં તો વર્તમાન જીવન તે નિયમોને માટે હજી તૈઆર નથી એમ બતાવે છે અથવા તો એ નિયમો જીવનને લાગુ પડે એવા વ્યવહારુ નથી, એમ સિદ્ધ કરે છે.

કલકત્તામાં રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ બોલાવવા માટે સરકારે જે દરખાસ્ત કરી તેનો અસ્વીકાર મહાત્મા ગાંધીએ કર્યો. એ મુત્સદીપણાની ખામી હતી એવું ઘણા માને છે. પૂર્વયુગમાં લોકમાન્ય તિલકને કદાચ એવી તક મળી હોત તો તેઓ એનો લાભ લેવા ચુકત નહીં એમ ઘણા રાષ્ટ્રવાદીઓ માને છે ખરા.

બારડોલીનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં તેમણે મુત્સદ્દીપણાની ખામી બીજી વાર બતાવી એવો પણ અભિપ્રાય ઘણા ધરાવે છે. એ સત્ય હોય કે નહીં, પરંતુ એટલું તો નક્કીજ છે કે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખવાને પરિણામે રાજકીય જીવનમાં ભારે ઓટની શરુઆત થઇ અને પ્રજા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા થઇ છે તેમાંથી હીંદ હજી પણ બહાર નીકળી શક્યું નથી.

ખીલાફતના ધાર્મિક પ્રશ્નને રાજકીય ચળવળ જોડે મેળવવામાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ મુત્સદ્દીપણાની ખામી બતાવી છે એવું પણ ઘણા માને છે. એટલું તો નિઃસંશય છે કે ખીલાફતની સડી ગએલી સંસ્થાને કાયમ રાખવા માટે હીંદી મુસલમાનોએ રાજકીય નેતાઓ જોડે એકપક્ષ કર્યો; અને સ્વતંત્ર, નવીન તુર્ક પ્રજાએ જ્યારે તે હાનિકારક સંસ્થાને પોતાના દેશમાંથી જડમૂલથી ઉખેડી નાખી ત્યારે હીંદીમુસલમાનોને આઘાત થયો. પ્રાચીનપ્રિયતા, ધર્મનું ઝનુન, અસહિષ્ણુતા, જુન્નીપણું, અજ્ઞાન અને એશઆરામમાં પડેલા હીંદી મુસલમાનો મહાસભાને ટેકો આપતા તે ફક્ત તેમની ધાર્મિક ઝનુની–ધર્માંધ પણ કહી શકાય–વૃત્તિને લઇને. હીંદની રાજકીય સ્વતંત્રતા તેમને મન ગૌણ હતી. આ બાબતનો સબળમાં સબળ પુરાવો હીંદી મુસલમાન નેતાઓમાં "રાષ્ટ્રવાદી" "અસહકારી" "જહાલ" વગેરે પક્ષમાં ગણાતા "અલીભાઇઓ" એ રાષ્ટ્રવાદને બે વર્ષ ઉપર જે તિલાંજલિ જાહેરમાં આપી છે તે છે. નેતાઓમાં જ્યારે કોમીવાદ એટલો પ્રબળ છે તો પછી સામાન્ય મુસલમાનમાં તે કેવો હોઇ શકે તેનું અનુમાન, કોહાટ, મુલતાન, સાહરનપુર. કલકત્તા, પટના, પટુઆખાલી, નાગપુર, આર્વી, નેલોર, કુર્ગ–કુલબર્ગ–વગેરે સ્થળમાં થએલાં કોમી હુલ્લડો ઉપરથી આપણે સહેજમાં બાંધી શકીએ છીએ. બંગાળામાં અને ઉત્તર હીંદમાં દરરોજ મૂર્તિના ભાંગવાના સમાચાર છાપાંઓમાં વાંચવામાં આવે છે. હીંદુ સ્ત્રીઓના અપહરણના

[વધુ માટ જુઓ પૃ ૨૭૧]

મારી નોંધપોથી

લેખક:
રા. ગુપ્તા

તા. ૩૦-૪-૨૮.

એ, આ, પેલો, ઓલો વગેરે દર્શક સર્વનામો અને વિશેષણો અમુક ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવાને બદલે ઘણી વાર ઉલટો ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. જગતમાં ઘણી વાર કેટલીક વસ્તુ જે કાર્યની તેના તરફથી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેના કરતાં ઉધુંજ કાર્ય કરે છે. અન્નથી સ્ફુર્તિ આવશે એમ ભોજન કરતી વેળા આપણને લાગે છે. વહેલા ઉઠવાથી તબીઅત સુધરે છે એમ ડોકટરો કહે છે, ને વહેલા ઉઠવાથી તબીઅતનો 'ભુક્કો' થઇ જાય છે એવો મારો અનુભવ છે. ઉંઘ સારી ન આવતી હોય તો સુતાં પહેલાં કસરત કરવી, એવો અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંત મને મારા મિત્રે બતાવ્યો હતો. પણ તેમ કરવા જતાં સાધારણ આવતી ઉંઘ પણ ખોઇને 'હાડકાં અતિશય દુ:ખે છે' એવા સતત ભાનમાં અનેક રાત્રિઓ વીતાવી છે. મારી સામે હજામોનાં નિવાસસ્થાન છે. આથી મારે હજામને શોધતાં કોઇ દિવસ હરકત પડવાની નથી, એમ હું નાનો હતો, જ્યારે દાઢીએ દર્શન નહોતાં દીધાં, ત્યારે માનતો હતો. પરંતુ હવે ઉલટું એજ કારણને લીધે મારે હાથ હજામતનો હુન્નર કેળવવો પડયો છે. સવારે જાગીને જોઉં તો હજામ કોઇ ભાસે નહીં, સૌ ધંધાર્થે બહાર નીકળી ગયા હોય ને ઘેર પાછા આવે ત્યારે આરામ લેવા માંગતા હોય! મારી સામે ર્‍હેતા હજામો મને જ્યારે પોતાના ઘરમાં મળતા ત્યારે હજામરૂપે નહીં, પણ હજામત કરી આવીને થાકેલા, વિરામ લેવા માગતા માનવ બંધુઓ તરીકે મળતા.

પણ આ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છોડીને પ્રસ્તુત વિષય પર આવું.

એક જાણીના વાર્તાલેખક મારા મિત્ર છે. તેમણે એક નવી વાર્તા હમણાંજ પુરી કરી છે. પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એ વાર્તા કોઇને વંચાવવી એમ એમને લાગવાથી પોતાની હસ્તલિખિત પ્રત લઇને એ મારે ત્યાં આજે પધાર્યા હતા. 'આ વાંચીને કેવી લાગે છે તે જરા કહેજો' એમ એમણે મને વીનંતી કીધી. મેં એમની પાસેથી હસ્તલિખિત પ્રત લીધી, ઉઘાડી, થોડાંક પાનાં ફેરવ્યાં, એમના હસ્તાક્ષરો જોયા ને એ પ્રત પાછી મુકી દીધી. અનેક સ્થળે ફરી આવેલા મુસાફરને માટે પણ એકાદ પ્રદેશ એવો હોય છે કે જ્યાં એ કદી જઇ શકે નહીં, તેજ પ્રમાણે,

જાતજાતના હસ્તાક્ષરો મે ઉકેલ્યા હતા પણ આ હસ્તાક્ષરોની તો સામુજ જોવા ની મારી હીંમત ચાલી નહીં ! મગરૂર કે નિષ્કારણ માગ કાઢી આપના સારે પોને ગુન્હેગાર નથી એમ પુરવાર કરવા પ્રયાસ કરવાનો વિચાર સુદ્ધા મારા કાકા કરી શકતા નહીં ! એ પાછળથી કહેતા કે કેટલાક કામજ એવા કપરા હોય છે કે તે કરવ નો વિચાર કરવાની પણ આપણી હીંમત ચાલતી નથી મારા મિત્રના હસ્તાક્ષરો ઉકેલવાનું કાર્ય એવુજ હતુ થોડાક વિરામચિહ્નો, કેટલીક આકૃતિઓ ને ગુજરાતી લિપિ આટલા સાધનો વડે માત્ર એક હાથથી એક મનુષ્ય કાગળના નાનકડા ટુકડા પર આટઆટલુ અંધેર, આટઆટલી અવ્યવસ્થા, આટઆટલો પરિગ્રહ, આટઆટલો જુલમ ચલાવી શકે એ લગભગ મનાય નહીં એવી વાત છે.

"કેમ, આ પાછુ મુકી કેમ દીધુ ?" મારા મિત્રે પુછ્યુ

"ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે–

"અરે ! જાણીતા અમીરનુ અહીં શુ કામ છે ? તમે તમારે આપણીજ વાત કરોની "

"ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે–"

"ઇંગ્લંડના કોઇ જાણીતા અમીર વાશે હુ કંઇ પણ જાણવા આવ્યો નથી હુ તો મારી આ વાર્તા વચાવવા આવ્યો છુ તમારે એ વાચવી છે કે નહીં ?"

"ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે–"

"તમારે જો ઇંગ્લંડના જાણીતા અમીરનીજ વાત કર્યા કરવી હોય તો હુ ચાલ્યો જાઉં છુ "

"ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે–"

"હા, બોલો, બોલો ! ઇંગ્લંડના એક 'જાણીતા' અમીરે શુ કીધુ ? ક્યારે કીધુ ? કેમ કીધું ? એ સૌ જાણવાને હુ બહુ આતુર છુ હું એટલા માટેજ રહુ છુ. બોલો ઇંગ્લંડના એક 'જાણીતા' અમીરે શુ કીધુ ?"

"તમે જ્યારે આટલો આગ્રહ દર્શાવો છો. ત્યારે કહુ છુ ઇંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે પોતાના કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રત, એને ઉછેરી ને મોટો કરનાર આયાને વાચવા આપી તેણે એ પ્રત આમતેમ ઉથલાવીને કહ્યુ 'હજી તમારી નાનપણની ટેવ ગઇ નહીં! કેટલા બધા સુંદર કાગળો તમે બગાડ્યા છે ! તમે નાના હતા ત્યારે કાગળ પર લીસોટા કાઢતા તે જોઇને અમે બધા હસતાં હતા પણ હવે, આટલી ઉમ્મરે પણ એવુ કરો તે ઠીક કહેવાય નહીં—"

'હ પછી પેલા 'જાણીતા' અમીરે શુ કહ્યુ ? તેનો પેલી આયાએ શો જવાબ દીધો ? એ જવાબનો વળી પાછો પ્રત્યુત્તર પેલા 'જાણીતા' અમીરે શો વાળ્યો ? કહો કહો, બધું કહો '

"તે બધાનું અહીં કંઇ પ્રયોજન નથી–"

"ત્યારે આટલાનુ પણ હતુ ખરુ ?"

"હા એ આયાએ અમીરને જે જવાબ દીધો તેજ જવાબ મારે તમને પણ દેવાનો છે "

"એટલે તમે શુ એમ કહેવા માગો છો કે મે પણ માત્ર કાગળોજ બગાડયા છે ?"

"એમ કહેવા માગુ છુ એટલુજ નહીં, પણ એમ કહુ છુ પણ ખરો તમે માત્ર કાગળો જ બગાડયા છે "

"જરા પણ વાચ્યા વગર આવો અભિપ્રાય આપો છો તે તમારી બુદ્ધિ પણ પેલી આયા જેવીજ હોવી જોઇએ–એનાથી પણ ઓછી એનાથી તો કદાચ વચાતુ નથી

"મારે માટે પણ તમારા હસ્તાક્ષરોની બાબતમા તો એમજ છે મારાથી તમારુ લખાણુ વંચાતુ નથી."

"અરે ! ત્યારે એમ કહોની. લો, હુ વાચી સભળાવું "

"આટલું બધું વાંચતાં પાર ક્યારે આવશે! એક કામ કરોની. તમે વાર્તાનું વસ્તુ શી રીતે કર્યું છે તે સંક્ષેપમાં વર્ણવો એટલે હું બધું સમજી જઇશ."

એઓ કબુલ થયા. અને વાર્તાનો સારાંશ એમણે કહેવા માંડયો. એમાં દર્શક સર્વનામો ખાસ કરીને 'પેલો,' 'પેલી' ને 'પેલું'—નો એમણે જેવો ને જેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેવો ને તેટલો ઉપયોગ એ શબ્દોનો કોઇએ કર્યો નહીં હોય. વૈયાકરણો કહે છે કે સર્વ દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો અમુક નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. લગભગ એમનાજ શબ્દોમાં હું એ વાર્તાનો સારાંશ આપું છું ને જગતભરના વૈયાકરણોને એમાં વપરાએલાં દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો કઇ નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે તેનો નિશ્ચય કરવાનું જાહેર આહ્વાન કરું છું.

"એક જણે વાર્તાનો નાયક, બીજી નાયિકા હવે પેલો હતો—"

"પેલો કોણ?"

"કેમ, પેલો નાયક. તે પેલી જોડે—

"પેલી કોણ?"

"કેમ, પેલી નાયિકા."

"હા, હા. પેલો એટલે નાયક ને પેલી એટલે નાયિકા. વારુ, પછી?"

"પછી પેલો પેલી જોડે પ્રેમમાં પડયો, તેમાં પેલાને વાંધો હતો."

"ઉભા રહો. નાયક નાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડયો એ બરાબર પણ તેમાં નાયકને પોતાનેજ વાંધો શી રીતે હોઇ શકે?"

"નાયકને નહીં. પેલાને—એના બાપને. પણ પેલાનો દોસ્તદાર હતો તેની ઇચ્છા એવી હતી કે પેલાના પેલા વાંધાની જરાપણ દરકાર કર્યા વગર પેલાને ને પેલીને પરણાવી દેવાં. પણ એ કંઇ એમ કબુલ કરે ખરો? એણે આને ચોખ્ખું કહી દીધું કે એ નહીં બને. હવે પહેલાં બન્યું હતું એવું કે પેલાનો બાપ, પેલાનો જન્મ થયો તે પહેલાં પેલાની માતા સાથે પ્રેમમાં પડયો હતો."

"એટલે છોકરાનો જન્મ થયો તે પહેલાંનો પેલાના બાપનો પેલાની મા—એટલે પોતાની પત્ની માટે પ્રેમ હતો?"

"ઉહું, એમ નહીં. પેલાની મા ને પેલાની મા નહીં!"

"એની તે કોઇથી ના કહેવાય? પેલાની મા તે પેલાની મા કોઇ પણ દિવસ હોઇ શકે ખરી? કોઇની હીંમત છે કે પેલાની મા તે પેલાની જ મા એમ કહી શકે? વારુ, પછી?"

"પછી પેલું ખુન થયું હતું કેની—

"ખુન? કયું ખુન? તમારી સામે સુથાર રહેતો હતો તેના ખુનની વાત કરો છો?"

"ના, ના, હું તો આ વાતમાંના ખુન વીશે કહું છું. પેલો ખુની પેલે ઠેકાણે સંતાયો હતો ......તમે સમજ્યા?"

"હા; પેલો ખુની પેલે ઠેકાણે સંતાયો હતો."

"તેની પેલાને ખબર હતી. એણે એને કહ્યું કે આનો કંઇ ઘાટ ગોઠવી આપે તો હું તને આમાંથી છોડાવું. એણે કહ્યું કે એ બધા જાણે તો? એટલે એણે એને યુક્તિ કરવાનું કહ્યું. હવે જે પેલો હતો તેને પેલીની એક સખી સાથે ઓળખાણ હતું. એટલે એને પેલાની પેલી યુક્તિની પેલી પાસેથી ખબર પડી ગઇ. આથી પેલાએ જે કહ્યું હતું તે પેલાની જાણમાં આવી ગયું. એટલે પેલું થાય શી રીતે એટલે પેલું રીતે? ......નહીં સમજ્યા?"

"સમજ્યો બરાબર: પેલાનું પેલું પેલાની જાણમાં આવી ગયું એટલે પેલું થાય શી રીતે?"

"હવે જે પેલો ખુની હતો તે પેલાનો છોકરો હતો પણ તેની પેલીનેજ ખબર હતી,-

પેલાને નહીં, પણ પેલી પેથીને નહીં.......તમે કૈં બરાબર સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી "

"નહીં, બરાબર ન સમજાયું "

"કેમ ? પેલાને ને પેથીને ખબર નહીં કે પેલો પેલાનો છોકરો હતો; પણ પેથી ને પેલો એ વાત જાણતાં હતાં '

"હા, બરાબર પછી ?"

"પછી પેનાએ પેલા ઠેકાણે બોલાવ્યા ને પેનાં બધાને પણ ત્યાં બોલાવ્યા ને પેથી વાત કહી દીધી ....નહીં સમજાયું ?"

હુ માનુ છુ કે સામાન્ય રીતે મારી સાથે વાત કરનારને હુ 'ડફોળ' લાગતો નથી હુ 'ડફોળ' હોઈશ તોએ બીજાના મન પર એવી છાપ ક્વચિત જ પાડુ છુ પરંતુ આ મારા વાર્તાકાર મિત્રની આગળ પા કલાકમા, આખી જીદગીમા કોઈની આગળ નહીં દેખાયો હોઉં, એટલી વાર 'ડફોળ' દેખાયો હોઈશ એમ ધારુ છુ, છતા બધુ સમજું છુ એવો ડોળ રાખી મે કહ્યુ, ' ના, ના. બધુ સમજાય છે તમે આવી સારી રીતે કહો છો ને સમજાય નહીં ? '

" પછી પેનાએ તો પેથી વાત બધાને કહી દીધી ને પેલા ખુનીએ પણ પેલાને કહ્યુ કે તમે પેનાને પેથીને પરણાવશો નહીં તો હુ પેલા ન્યાયાધીશ આગળ બધી વાત જાહેર કરી દઈશ. ભલે હુ ફાંસીએ જઈશ પણ તમારી આબરૂ નો જાય " એટલે આખરે પેલાને પેનાને ને પેથીને પરણાવવા પડ્યા ને પેલાના પ્રયાસથી પેલો ખુની પણ છૂટી ગયો ને આખી જીદગી સુધી પેલા કામનો પસ્તાવો કરી જીવન સુધારી નાખ્યુ. કેમ વસ્તુ કેવુ છે ? "

" બહુજ સુદર છે જરૂર તમે છપાવો "

" પણ એનું નામ શુ રાખવુ ? તમે કૈં સૂચવોની "

" પેનાનુ નામ શીર્ષક તરીકે રાખો "

" હા, એ ઠીક પડશે "

" અથવા પેલીનું નામ રાખો તો ? "

" એ પણ કૈં ખોટું નથી. "

" નહીં તો પેલુજ નામ રાખો "

" હા, એ સૌથી સરસ લાગશે "

" અથવા પેલો, પેથી ને પેનુ ત્રણેનું નામ મુકો તો કેવુ ?"

" એ બધા કરતા સરસ એજ ગણીશ " એમ કહી પ્રસન્ન વદને એમણે વિદાય લીધી.

એ વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી છપાય એવી મારી ઇચ્છા છે એ વાર્તા છપાશે નહીં ત્યા સુધી 'પેલો' 'પેથી' ને 'પેનુ' મારા મગજ-માથી જવાના નથી

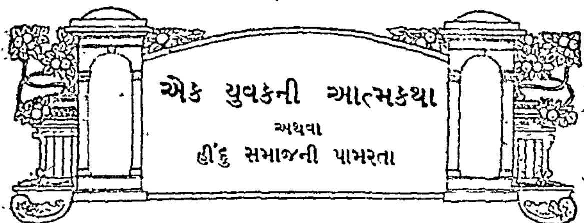
તા ૫-૫-૨૮

આજે એક હાસ્યરસનું પુસ્તક વાચ્યુ વાચી રહ્યા પછી લેખકના કહેવા પરથી માલમ પડ્યું કે એ પુસ્તક હાસ્યરસનું હતું !

હુ નાનો હતો ત્યારે રસ્તા પરથી પસાર થતી મોટરો જોવામાં મને બહુ મઝા પડતી મારા બે ત્રણ બાલમિત્રોને લઈને ગોખમા બેસીને આખો દહાડો મોટરો પસાર થતી જોતો અમારો રીવાજ એવો હતો કે કદાચ અમારા-માંથી એકાદ જણ ઘરમા અંદર હોય ને આઘે-થી મોટર આવતી દેખાય તો તેને બુમ પાડીને બોલાવવો કેટલીક વખત હુ અંદર હોઉં ત્યારે મોટર પસાર થઈ ગયા પછી મને ખબર કરવા-માં આવતી એ વેળા મને જેવી ચીઢ ચડતી તેવીજ આજે એ પુસ્તકના લેખક પર ચડે છે

આખી નદી તરી જઈને તરસ્યા રહેવુ પડે એનો શો અર્થ ? હાસ્યરસના દોદમો પ્રકો મારી આખ આગળથી પસાર થઈ ગયા છતાં મારા મુખ પર એક પણ સ્મિતની રેખા ન આવી ! લેખકે જો પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર જ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૯૭]

એક યુવકની આત્મકથા
અથવા
હીંદુ સમાજની પામરતા

સંપાદક :
રા. રાવજીભાઈ જોરાભાઇ પટેલ

અષાડ મહીનાની એક સાંજે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. દેડકાં અને તમરાંના અવાજથી દશે દિશા ગુંજી રહી હતી. મારી ઓસરીમાં ફાનસ સળગાવીને હું બેઠો હતો; તેવે વખતે મારો મિત્ર અબદુલ હમીર આવી પહોચ્યો. જે નીશાળમાં હું શિક્ષક હતો, તેજ નીશાળમાં તે પણ શિક્ષક હતો. હું હતો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, અને અબદુલ હમીર હતો ધર્મચુસ્ત મુસલમાન. છતાં પણ અમારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ હતો. અબદુલ હમીર હતો પાયજામો પહેરનાર, અને હું હતો ઢીલું પીતાંબર પહેરવાવાળો, ગળામાં દુપટ્ટો નાખવાવાળો ત્રિપુંડ્રધારી આસ્તિક બ્રાહ્મણ. પણ કપડાંના આ ભિન્ન પહેરવેશથી અમારા બંનેના સ્નેહ-ભાવમાં રહેજ પણ ઉણપ આવી નહોતી. જો કે અબદુલ હમીર પોતાના ધર્મનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતો; તો પણ તે કટ્ટર મુસલમાન નહોતો. હીંદુ ધર્મ પર તેને તિરસ્કાર નહોતો, એટલુંજ નહીં પણ રામાયણ અને મહાભારત વાંચવાનો તેને બહુ શોખ હતો. સંસ્કૃત ભાષા પર તો તેને અસીમ પ્રેમ હતો. તેના આવા આચરણથી મારી તેના પ્રત્યેજ નહીં, પણ ઇસ્લામ ધર્મ પ્રત્યે પણ શ્રધ્ધા વધવા લાગી. હું મનમાંજ કહેતો હતો કે "અહા! કેવો પવિત્ર મુસલમાન છે? જો દેશમાં આવા મુસલમાનો અધિક પ્રમાણમાં વસતા હોત, તો આ દેશ કયારનોએ સ્વર્ગ બની ગયો હોત." ટુંકામાં અબદુલ હમીરને જોતાંજ હું પ્રસન્ન થઇ જતો, અને મારો જીવ શાંત થતો. શાળાના બીજા હીંદુ શિક્ષકો અમને જોઇને મશ્કરી કરતા અને કહેતા "હીંદુ-મુસલીમ ઐક્યનો આ કેવો સુંદર નમુનો છે?" તેમની મશ્કરીની અમારા ઉપર જરાએ અસર નહોતી થતી. ઉલટો અમારા પવિત્ર મિલનનો અમને ગર્વ રહેતો.

હમીરને જોતાંજ આનંદમાં આવી જઇ મેં કહ્યું: "જનાબ, આકાશ વાદળાંથી ઘેરાએલું છે. આખા દિવસથી વરસાદ પડયા કરે છે; રસ્તા કીચડથી લથબથ થઇ ગયા છે, છતાં આપ ઘરથી નીકળ્યા. બહુ મહેરબાની કરી!"

"શું કરું ભાઇ, એકલા ઘેર ન ગોઠયું. તારા પ્રેમે મને ખેંચી આણ્યો. વિચાર કર્યો, ઘડીભર તારી પાસે બેસીશ. જે સમય આનંદ-માં ગયો તે ખરો." આમ કહેતાં કહેતાં

હમીરખાં મારી સામે પડેલી ખુરશી પર બેઠો.

આજે નિશાળમાં શિક્ષકોએ અમારી આ મિત્રતા પર કેટલાંએ કટાક્ષબાણ માર્યાં હતાં, અને તે સર્વ મારા સ્મૃતિપટ પર હતાં. બેસતાંજ હમીરખાંને મેં કહ્યું: "ભાઇ, આપણી આ મિત્રતા લોકોની આંખોમાં શુળની માફક ખુંચે છે. દુનીઆમાં આટલા બધા લોકો વસે છે; છતાં હું તારી સાથે કેમ મિત્રતા બાંધી બેઠો છું? મને લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં આપણે બંને સગા ભાઇઓ હોવા જોઇએ. નહીં તો આપણી વચ્ચે આવો ગાઢ પ્રેમ કેવી રીતે હોય? કેમ ખરું ને?"

હમીરે હસીને કહ્યું: "સંભવ છે એમ પણ હોય."

હું ખડખડાટ હસી પડયો, અને બોલ્યો: "તમે લોકો તો પૂનર્જન્મને માનતાજ નથી, અને આજ સંભવ છે એ કેવુ?"

"ભાઇ એમાં સંભવ અસંભવનો સવાલજ કયાં રહે છે? મારા ને તારા વિચાર મળતા છે, મારો તારી ઉપર સ્નેહ છે; અને તેં પણ મને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે. પછી લોકો બળે તો ભલે બળતા." આટલું કહેતાં કહેતાં હમીરખાંનુ મોં ઉતરી ગયું.

આ જોઇને મારા હૃદયમાં દુઃખ થયું. મેં તેને પ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: "ભાઇ, તને દુઃખ લાગે એવી કોઇ વાત મેં કહી નથી. શું મારી ખરી વાતોથી તને ખોટું લાગ્યું?"

"તારી વાતોથી તે ખોટું લગાડવાનું હોય? કૈં નહીં. એમજ પાછલી વાતો યાદ આવી ગઇ. હાય! મારા તે દિવસ નથી. નહીં તો આપણી આ પવિત્ર મિત્રતાની મજાક લોકો શું કરે?" આમ કહેતાં કહેતાં. તેની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ, ગળુ રુંધાઇ ગયું. તેની આ દશા જોઇને હું ગભરાઇ ગયો. ખુરશી જરા તેની પાસે ખેંચીને સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું: "ભાઇ, વાત શું છે; તે તો કહે? આટલો દુઃખી કેમ જણાય છે? પહેલાં તારા દિવસો કેવા હતા? તારા શબ્દોએ મને મુંઝવણમાં નાખ્યો છે. કહે, તારા જીવનનું દર્દ કહે!"

ઓશરીમાં શાંતિ પથરાઇ હતી. હમીર વિચારોમાં લીન હતો, હું એકી ટસે તેના મોં તરફ જોઇ રહ્યો હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મોંઢાના ભાવ બદલાતા હતા. થોડા વખતમાં શાંતિનો ભંગ કરીને હમીર કહેવા લાગ્યો: "ભાઇ, આ પરદેશમાં તારા સીવાય મારું કોણ બેલી છે? મિત્ર કહું તોએ તું, અને હિતસ્વી કહું તોએ તું. મારા આકુળ હૃદયનું દુઃખ તને નહીં કહું તો કોને કહીશ? અહા! તે દિવસો કેવા હતા! તે દિવસોમાં હું કેવો હતો, હવે કેવો થઇ ગયો છું! તે દિવસોની યાદ આવતાંજ મારા રોમેરોમમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી ઉઠે છે. અને ભાઇ, ખોટું ન લગાડતો, મનમાં થાય છે કે તમારા આ ભીષણ અને નર્ક સમા હીંદુ સમાજને કચડી નાખું."

ખરેખર હમીરનું મોં રુદ્રમૂર્તિ સમ બની ગયું હતુ. અને આંખો અંગારાની માફક લાલ થઇ ગઇ હતી. આ જોઇને તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી કોમળ સ્વરે મેં કહ્યું: "ભાઇ, તું આમ ખીજવાઇ કેમ ગયો છે? હીંદુ સમાજે તારા ઉપર શું જુલમ ગુજાર્યો છે? કહેતો ખરો, હું પણ સાંભળુ."

"હીંદુ સમાજના જુલમનું તું પુછે છે? હીંદુ સમાજ જેટલો જુલમ ન કરે તેટલો ઓછો છે. તે પોતાનાંજ બાળકોને ગળે છરી ફેરવે છે. આનાથી બીજો જુલમ શું હોય? આવો જુલમ દુનીઆમાં બીજું કોણ કરે છે? અહા! તે વાતો યાદ કરવાથી આજે પણ-

હૃદયમાં ભયંકર તોફાન ઉઠે છે. પણ નહીં, તે બધી વાતો તને કહીને આજે તે તોફાનનો વેગ હું ઓછો કરીશ. હૃદયનો ભાર હલકો કરીશ."

"ભાઇ તું જાણે છે કે હું મુસલમાન છું–કટ્ટર મુસલમાન છું! હા, હું મુસલમાન છું. પણ મને મુસલમાન કોણે બનાવ્યો તે તું જાણે છે? તારા હીંદુ સમાજેજ મને કટ્ટર મુસલમાન બનાવ્યો છે. હું તે પાપી સમાજનો એક અભાગી પુત્ર છું. એક કુલીન બ્રાહ્મણને ત્યાં મેં જન્મ લીધો હતો. પણ તે સમાજે મને પોતાને નિર્દય હાથેજ મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દીધો. જ્યારે મને કોઇની સહાયતા ન મળી, ત્યારે હું મુસલમાન જમાતમાં જઇ પહોંચ્યો. અને આજ આ રૂપે તારી સામે બેઠો છું. અહા! તે કથા બહુ હૃદય–વેધક છે. મહેરબાની કરીને મારી આ કથા બીજા કોઇને કહીશ ના. નહીં તો લોકોની નજરે હું નીચો પડીશ."

હમીરનું કથન સાંભળીને હું આભોજ બની ગયો, આશ્ચર્યચકિત થઇને તેની સામે જોઇ રહ્યો. ધીરેથી મેં તેને કહ્યું: "શું તું જન્મથી બ્રાહ્મણ છે! પછી મુસલમાન કેવી રીતે થઇ ગયો?"

હવે હમીરનો ક્રોધ શાંત થતો જતો હતો, અને મોઢા ઉપર એક પ્રકારની કોમળતા પ્રકટવા લાગી હતી. નરમાશથી તે બોલ્યો: "તેજ હું કહું છું! મારી આત્મ–કથા દુઃખ ઉપજાવે તેવી છે. તે સાંભળવાથી તને લાભ તો કંઇજ નહીં થાય, ફક્ત એટલું અવશ્ય સમજાશે કે હીંદુ સમાજ કેવી રીતે પોતાને હાથે પોતાના પગ ઉપર કુહાડી મારી રહ્યો છે. ઠીક, તો ધ્યાન દઇને સાંભળ."

"મારી જન્મભૂમિ કયી છે, તેનું નામ અને મારા પિતાનું નામ હું નહીં કહું; કારણ કે હવે એ વિષેની ચર્ચા કરવામાં કંઇ સાર નથી. ફક્ત એટલુંજ કહીશ, કે મારા પિતા એક કુલીન અને ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા; ઘરના સુખી હતા, જમીન, જાગીરી, મકાન ખેતીવાડી વગેરે સર્વ કંઇ હતું. યજમાનવૃત્તિની પણ સારી આવક. ન્યાત જાતમાં તેમનું માન–પાન સારું હતું. તે પોતાના પરિવાર સાથે શહેરમાંજ રહેતા હતા. માસ છ માસે ખેતીવાડી જોવા ગામ પર જઇ આવતા હતા. જો કે તે જુના વિચારના માણસ હતા તો પણ સતત શહેરમાં રહેવાથી વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમના પર પુરો પ્રભાવ પડયો હતો. પરિણામે તે પ્રાચીનતાના પક્ષપાતી હોવા છતાં પણ નવી જાતનો વિશેષ વિરોધ કરતા નહોતા. પરંતુ કાર્ય પ્રસંગે તે જુના રીવાજ પ્રમાણેજ ચાલતા. સમાજનો તેમને બહુ ડર રહેતો હતો. પોતાનું નાક કાન સાબુત રાખવાના વિચારથી સમાજની ઉચિત અનુચિત સર્વ પ્રણાલિઓનું તે સમર્થન કરતા હતા, અને ચાલતા પણ તેને અનુસરીનેજ.

"હું મારા પિતાનો ત્રીજો પુત્ર હતો. મારાથી મોટા બીજા બે હતા. તેમાં મોટાભાઇ ખેતીવાડીની દેખરેખ રાખતા હતા, અને વચટ ભાઇએ યજમાનવૃત્તિ પસંદ કરી હતી. પણ મારી ઇચ્છા ઇંગ્રેજી ભણવા તરફ હતી જ્યારે ગુજરાતી પૂરું કરીને ઇંગ્રેજી ભણવાનો વિચાર મેં જણાવ્યો, ત્યારે પિતાજી વિચારમાં પડી ગયા. પહેલાં તો હા, ના, કરવા લાગ્યા, પણ માતા અને ભાઇઓના કહેવાથી માની ગયા. ઇંગ્રેજી ભણવું મેં શરુ કર્યું. અને તેમાં મારી હોંશીઆરી જોઇને પિતાજી બહુજ ખુશી થઇ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા:—' ચાલો! ઇંગ્રેજી ભણીને સારી નોકરી મળશે, તો ઘરનું તો નામ કાઢશે!'

"જે વર્ષે હું મેટ્રીકમાં આવ્યો, તેજ વર્ષે મારું લગ્ન થઇ ગયું, લગ્ન બહુ ધામધુમથી

થયું. કન્યાનો બાપ પણ શ્રીમંત હતો, દશ બાર ગામનો તે જાગીરદાર હતો; મહા મહેનતે મારા જેવો વર તે મેળવી શક્યો હતો. તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, મારી સાથે તેની પુત્રી સુખમાજ રહેશે. અને જ્યારે હું ઇંગ્રેજી ભણીને મોટો સાહેબ બની જઇશ, ત્યારે તો પોતાનું ગૌરવ અને માન ખુબ વધી જશે. આવી મિથ્યા લાલસાનો તે બીચારો એક પ્રકારે બલિદાન બન્યો હતો. લગ્નમાં તેણે છુટ્ટે હાથે ખર્ચ કર્યું હતું. અને દીકરીના નામે મારા પિતાને પુષ્કળ પરઠણુ પણ આપી હતી.

"મારી પ્રિય પત્ની સાસરે આવી. જ્યા નહોતુ તેનું કોઇ સગું, કે નહોતું તેની ઉપર કોઇ મમતા કરનારું. મારી પત્ની મારાથી ચાર વર્ષે નાની હતી. યૌવનાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કરવા માંડયો હતો. તેનું મુખ ગુલાબ કળીની માફક ખીલી ઉઠયું હતુ. અને સ્ત્રી સુલભ લજ્જા, કોમળતા અને ભોળપણે તેના મુખતીની શોભા સોળગણી વધારી મુકી હતી. તે કેટલી ગંભીર, કેટલી બુદ્ધિશાળી અને કેટલી પતિપરાયણા હતી! ગુરુજનોની કેટલી આજ્ઞાધારિણી હતી! તેના સદ્ગુણોની યાદ આજ પણ મને વ્યાકુળ બનાવે છે, મન અને જીવ બેચેન બની જાય છે

"પત્નીના નિર્મળ પ્રેમ અને સતત સેવાથી મારો ચાહ તેના તરફ વધવા માંડયો; તે એટલે સુધી કે તે લક્ષ્મી ઉપર હું પ્રાણ પાથરવા લાગ્યો. અમારા બંનેના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા. પણ તેજ વખતથી અમારા સુખાકાશમાં દુઃખના ધૂમકેતુના ઉદયની શરુઆત થઇ. અમારો પ્રેમ નવો નવો હતો, જીવન ઉમગોથી ભરપુર હતું; એટલે દુઃખના તે ધૂમકેતુની અમે ઉપેક્ષા કરી. અહા! મનુષ્ય જીવનમાં કોઇ કોઇ વખતે એવી ગંભીર ભુલો થઇ જાય છે, કે જે ભવિષ્યના જીવનની સુમધુર કલ્પનામાં પોતાનું વર્તમાન, ભવિષ્ય અને જીવન સુદ્ધાં સર્વસ્વ નષ્ટ કરી દે છે. દુઃખના તે ધૂમકેતુને જોઇને જો તે વખતેજ મેં મારા કર્તવ્યનો ભલી રીતે વિચાર કરી લીધો હોત, તો પ્રેમની તે દેવીને માટે હમેશના હાથ ધોઇ બેસવાનો પ્રસંગ આજે ન આવ્યો હોત. અને જન્મભૂમિને છેલ્લા પ્રણામ કરીને ધર્મભ્રષ્ટ થઇ આ પ્રકારે તારી સામે હું ન બેઠો હોત

'હીંદુ સમાજ નૈતિક આદર્શમાં બહુ નીચો પડેલો છે. અને કેટલીક સામાજિક દુષ્ટ પ્રથાઓ એવી તો ઘર કરી બેઠી છે, કે ચાહે હીંદુ હો, મુસલમાન હો, યા જૈન, ગમે તે જાતિ હો, પણ સર્વમાં એકજ સ્વરૂપે તમને દેખાશે. પહેલાં તો અમારાં માતા પિતાને એક બે વાતોનો બહુ મોહ હોય છે. ઘરમાં કયારે નવી વહુ આવે, અને ઘરને દીપાવે. પણ એ મોહ, ઘરમાં નવી વહુનાં પગલાં નથી પડયાં હોતાં, ત્યાં સુધીજ રહે છે. વહુ ઘરમા આવતાજ સાસુની પ્રસન્નતા, ખિન્નતામા ફેરવાઇ જાય છે. જે સાસુનું કર્તવ્ય વહુને દીકરી બરાબર સમજવાનું છે, જે નણંદનું કર્તવ્ય ભોજાઇને બહેન સમાન ગણવાનુ છે; તેજ સાસુ વહુની અને નણંદ ભોજાઇની દુશ્મન બની જાય છે. એટલુંજ નહીં, પણ જો કદિ દીકરો વહુની સાથે પ્રેમથી વર્તતો હોય, તો તે તેમની આંખોમાં ખટકે છે. વહુના આવતા પહેલાં દીકરાની ગાળોને બાળ-લીલા સમજનારી માતાને મન વહુના આવ્યા પછી દીકરાની સેવા પણ ઝેર સમાન લાગે છે. વહુ દીકરાના પ્રેમની બરદાશ્ત તેઓ નથી કરી શકતાં, તેમનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે જે દીકરો આજ અમારો હતો; જેના ઉપર અમારોજ અધિકાર હતો તે હવે બીજાનો થઇ ગયો છે, તેના ઉપર બીજાએ અધિકાર જમાવ્યો છે. દીકરાનું ભલું થવા માટે પરમાત્માને તે પ્રાર્થના કરે છે, પણ જ્યારે

દીકરો તેની પાસે બેસીને મીઠી મીઠી વાતો કરે છે; ત્યારે તે મોં મરડી બેસે છે. પરિણામે હૃદયથી તે દીકરાને પોતાના તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પ્રબળ આકર્ષણથી તે વહુની તરફજ

મુકાબલો કરવો પડયો, પણ તેમાં મેં બેપરવાઈ બતાવી; તેથી હું પરાજીત થયો, અને પવિત્ર પ્રેમ રાજ્યથી હાથ ધોઈ બેઠો.

"મને ધર્મપત્ની મળી હતી, ગૃહલક્ષ્મી

..હીંદુ સમાજના જુલમનું શું પુછો છો?

ખેંચાય છે. અને મા દીકરા વચ્ચેનું અંતર દિવસે દિવસે વધતુંજ રહે છે, તથા ઘર કજીયાનું કેંદ્ર બની જાય. મારે પણ આ પરિસ્થિતિનો

મળી હતી, પ્રેમની દેવી મળી હતી. પણ તેથી શું? ધરવાળાઓને તો એક દાસી મળી હતી; અને એવી દાસી મળી હતી, કે જેનું મૂલ્ય ન-

હોતું ખર્ચવું પડયું; ઉલટું તેજ પોતાની સાથે અઢળક ધન લઇને આવી હતી. મારી પ્યારી પત્ની આવી ને થોડાએ દિવસ નહીં રહી હોય, ત્યાં તો તે બીચારી ઉપર ઘરનો બધો ભાર નાખવામાં આવ્યો. માતાએ તો પહેલેથીજ ઘરનુ કામકાજ કરવાનુ નેવે મુકયું હતું. હવે ભોજાઇઓનુ પણ ચઢી વાગ્યું. મોટી ભોજાઇને માથાનુ હંમેશનું દર્દ લાગુ પડયું, અને વચટ તાવના દર્દથી પીડાવા લાગી. આ દશામાં ઘરનું કામકાજ કોણ સંભાળે? મારી પત્ની બધાથી નાની હતી, મોટેરાની સેવા કરવી એ તેનો પરમ ધર્મ હતો. ઘરમા જે બાઇ નોકર હતી, તેને પણ મારી પત્નીના આવ્યા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેને નોકરડીથી પણ કઠણ કામ સોંપવામાં આવ્યુ હતુ. કેમકે તે ઘરની વહુ હતી ને? બીચારી એ ઘડી રાત હોય ત્યારથી ઘરકામમાં જોડાતી, અને આખો દિવસ સતત કામ કર્યા પછી, મહા મુશીબતે રાતના અગીઆર વાગ્યે છુટતી. પોતાને હાથેજ દળી, ખાંડી રસોઇ બનાવીને તે બધાને જમાડતી; તથા વાસણ પણ હાથેજ માંજતી હતી. સાસુ તથા બંને જેઠાણીઓનાં કપડાં સુદ્ધાં તેને ધોવા પડતા, અને તેમના પરચુરણ કામનો ભાર પણ તેનેજ માથે હતો.

"આ ઉપરાંત ઘરમા તેની સાથે બેસીનેએ મીઠી વાતો કરવાવાળું કોઇ નહોતું, ઉલટુ સર્વ કોઇ તેને ધમકાવવા તૈઆર થઇ જતુ માતા પણ પોતાની બે મોટી વહુઓનોજ પક્ષ લેતી હતી. કેમકે મારી પત્નીથી તે મોટી હતી; અને તેની પાસેથી સેવા લેવાનો તેમને અધિકાર હતો. જો કદિ તેની તબીઅત બગડતી તો તે કામ નહીં કરવાનું બહાનું ગણાતુ. તે સર્વથી નાની હતી ને? ભોજાઇઓ મજાકમાં મને કહેતી કે— 'દીએરજી, રાણી સાહેબને કેં બહુ તોખવી મુકયું છે. કામ કરતાં તો તેમની છાતી ફાટી જાય છે, જ્યારે અત્યારથીજ તેમની આ દશા છે, તો પછી ભવિષ્યમાં તમારુ ઘર કેમ ચાલશે? સ્ત્રી જાતને આટલી માથે ચઢાવવી ઠીક નથી. અમે તો તમારા ભલાને માટે કહીએ છીએ, બાકી તમે જાણો ને તમારું કામ જાણે.' માતા પણ કહેતી કે દીકરા તે સાચુંજ કહે છે. તારી વહુ આખા દિવસમા જેટલું કામ કરે છે, તેટલું તો જ્યારે હુ તેની ઉમરની હતી; ત્યારે વાતો કરતાં કરતાં કરી નાખતી હતી. તું કંઈ કહેતો નથી, તેથીજ તે આવડી ફાટી છે. આવી સ્ત્રી તો મેં કોઇ જોઇ નથી, જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાનું શરીરજ જોયા કરે. કોઇ કોઇ વખત ધોલ ધપટ કરતો રહે, તો કંઈક સીધે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પડે.

"હું સાંભળતો બધાનું પણ કરતો મારા મનનુ, એથી કરીને ઘરનો સ્ત્રીવર્ગ મારા પર નાગજ રહેતો. અને કહેતો કે, વહુએ એને પોતાનો કરી લીધો છે. જાદુ કર્યું છે જાદુ! અને તેથી તેની પાસે ચું કે ચાં કરી શકતો નથી. તેમની વાતો સાંભળીને મને હસવું આવતું. તેમની ઇચ્છા એવી હતી, કે હું મારી પત્નીને મારું. પણ પોતાની ઇચ્છા બર નથી આવતી જાણીને, તેઓ મારા ઉપર ખુબ કઢાપો કરતી હતી સ્ત્રીને જો પતિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત હોય છે, તો તે સર્વ કંઈ સહન કરી શકે છે; પછી જોઇએ તો ઘરના માણસો તેનો ગમે તેટલો તિરસ્કાર કરે, અને મરજીમાં આવે તેટલું દુઃખ દે; તેની તે પરવા કરતી નથી. પણ પતિ જો તેનો સહેજે તિરસ્કાર કરે તો, તે તેનાથી સહન થઇ શકતો નથી; તેના રોમે રોમમાં દુઃખની વેદના ઉઠે છે. જ્યારે રાત્રે તે મારી પાસે આવતી, ત્યારેજ તેનું મધુર મુખ હું જોવા પામતો. અને તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાની ઝલક જોઇ શકતો. જો કદિ હું તેને અમસ્તો

પણ ધમકાવતો, તો ધરવાળાનો અત્યાચાર યાદ આવતાં; તે વ્યાકુળ બની જતી, અને ડુસકે ડુસકે રડતી. જ્યારે હું તેને બે મીઠી વાતો કહેતો અને મારે હાથે તેનાં આંસુ લુછતો, ત્યારે તેનું મુખકમળ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠતું. ઘરવાળાના અત્યાચારની ફરીઆદ તો કદિ તેણે મારી પાસે કરીજ નથી. જો કદિ કોઇ વખત હું તેને પુછતો કે, કેમ ચાલે છે? તો તે પ્રસન્નતાપૂર્વક એવોજ જવાબ આપતી કે, સર્વ કંઈ ઠીક છે. અહા! તે અશિક્ષિત રમણી કેવી કષ્ટ–સહિષ્ણુ, અને ગંભીર હતી! ખેર, આમ કરતાં મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી.

"વેકેશનની રજા પુરી થતાંજ હું કોલેજમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારો આ વિચાર જાણતાંજ મારી પત્નીનો ચહેરો ઉદાસ થઇ ગયો. જે દિવસે મારે જવાનું હતું, તે દિવસે તે ખુબજ ઉદાસ રહી. તે દિવસે તેણે મને કહ્યું: "શુ આપ મને અહીં એકલી મુકીને ચાલ્યા જશો? ઓ પ્રભો! હવે હું કોને જોઇને મારો જીવ ઠારીશ? કોને જોઇને વિયોગના આ દિવસો વીતાવીશ? કોને જોઇને મારા દુઃખી મનને હસાવીશ? શું હવે આગળ વધુ અભ્યાસ કર્યા સીવાય ચાલે તેમ નથી? આટલું ભણ્યા પછી પણ ઉદર પોષણને માટે શું રોટલો નહીં મળી શકે?" મેં તેને છાતી સરસી ચાંપીને કહ્યું: "પ્રિયે! આટલી વ્યાકુળ કેમ થઇ જાય છે! હવે ચાર વર્ષજ બાકી છે. જેવી રીતે આજ સુધી રહેતી આવી છે, તેવીજ રીતે હવે પછી પણ રહેજે; જેમ તેમ આ દુઃખી દિવસો પુરા કરજે! દુનીઆમાં સુખ દુઃખ સાથે સાથેજ ચાલ્યા કરે છે. દુઃખના દિવસ જોયા વગર સુખનું દર્શન નથી થતું. ચાર વર્ષ કંઈ વધારે નથી. પછી તો હંમેશાં સુખમાંજ રહેવાનું છે. અને હું કંઈ તને ભુલી જવાનો નથી; હું રહીશ ત્યાં પણ મારો જીવ તારામાંજ રેહેશે. જ્યારે જ્યારે રજા પડશે ત્યારે ત્યારે અહીં આવતો જતો રહીશ"; મારી વાતો સાંભળીને તેણે કહ્યું: "તો ભલે." પણ તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. જેમ તેમ તેને સમજાવી, અને ઘરનાં બધાંની રજા લઇને હું ઉપડયો!

"જો કે કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો, મિત્રોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતો હતો; આમ તેમ સહેલ સપાટા પણ ખુબ મારતો હતો, છતાં પણ મારો જીવ ઘેરજ હતો. પત્નીની ચિંતાથી હું હંમેશાં બેચેન રહેતો. કોણ જાણે તેના દિવસો કેવી રીતે જતા હશે, તેના મનની શી દશા હશે, ઘરવાળાં મારી ગેરહાજરીમાં કોણ જાણે હવે કેવે કેવે પ્રકારે તેને કેટલુંએ સતાવતાં હશે? વગેરે વગેરે વાતોથી મારું મન હંમેશાં ઘેરાએલું રહેતું. તે દિવસોમાં પંચાંગ જોવાનો મને બહુ શોખ હતો. પંચાંગમાં હું ફક્ત એટલું જોતો કે કયો તહેવાર ક્યારે આવે છે, અને તેને કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે; તથા તેની કેટલી રજાઓ છે. રજા પડતાંજ કેટલી કેટલી અભિલાષાઓ સાથે હું ગાડીમાં બેસતો, ગાડી ઝડપથી ચાલતી; તોપણ મારા મનમાં ડ્રાઇવર બરાબર ચલાવતો નથી, એમ થયા કરતું. જ્યાં સુધી હું ઘર ભેગો નહોતો થતો ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત અત્યંત બેચેન અને ખિન્ન બની રહેતું; અને ઘરમાં પગ મુકતાંજ કોણ જાણે કેમ મારો જીવ શાંત થઇ જતો. આજે વર્ષો વીતી ગયાં છે, તો પણ તે વાતો મારા હૃદયમાં તાજીજ છે. હું કેટલા ઉલ્લાસથી પત્નીને મળતો, અને પુછતો: "બધાં કુશળ તો છે ને?" ત્યારે તે, "આપની કૃપાદૃષ્ટિ જોઇએ" કહીને હસી પડતી. પણ તે વખતે તેની આંખોમાંથી એક બે ઉનાં આંસુ ટપકી પડતાં. તે આંસુમાં કેટલી વિરહ વેદના, કેટલી સહિષ્ણુતા, કેટલી કાયરતા, અને કેટલીએ

મૌન પ્રાર્થનાઓ હતી? હાય! તે વખતે હું તેને સમજીને પણ ન સમજી શક્યો.

"આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ પુરાં થયાં, અને બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને હું ઘેર આવ્યો. આ વખતે બહુ બહુ ઉમંગ અને આશાઓ સાથે હું ઘેર આવ્યો હતો, પણ ઘરમાં પગ મુકતાંજ તે બધી ઉપર પડદો પડયો. આ વખતે મારું શયનગૃહ સુનું હતું. તેમાં પ્રેમની તે મૂર્તિ નહોતી. મને ખબર મેળવતાં વાર ન લાગી. બહુ દિવસ માંદી રહેવાથી, અને તેની સેવા ચાકરી કરી કંટાળી જવાથી; ઘરવાળાંએ તેના ઉપર દયા કરીને તેને પિતાને ત્યાં એક અઠવાડીઆથી મોકલી દીધી હતી. આ દુઃખદ ખબર મળતાંજ મારા હોશકોશ ઉડી ગયા, અને જીવ ઉચો નીચો થવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારની નિરાશા આવી ગઇ. હું વિચારવા લાગ્યો કે, "હે પ્રભુ! સંસારનો આ કેવો કઠોર નિયમ છે? હજારો રુપીઆ લઇને આ ઘરમા તે દાસી થઇને આવી હતી, અને દાસીની માફકજ રાત દિવસ ઘરવાળાંની સેવા કરતી હતી; જેના બદલામાં તેને ઘોર તિરસ્કારજ મળતો હતો. આટલું છતાં પણ તે કોઇને કદિ કૈં કહેતી નહોતી, બધું ચુપચુપ સહનજ કરી લેતી. તો પણ ઘરવાળાંની આ નિર્દયતા! તે આટલા દિવસ માંદી રહી, અને મને ખબર સુદ્ધાં ન મોકલી! અને તેને ચુપચુપ પીયર મોકલી દીધી કેમ જાણે આ ઘર સાથે તેને કૈં સબંધજ ન હોય. મારાં આ ઘરવાળાં કેવાં? માત પિતા અને ભાઇ ભોજાઇ પણ કેવા?" મને ઘરવાળાઓ ઉપર ખુબ તિરસ્કાર છુટયો. બધાં મારે મનથી ઉતરી ગયાં.

"સવાર થયું. કોઇને કૈં કહ્યા વિના હું મારે સાસરે પહોંચ્યો. મારી પત્ની ખાટલા ઉપર સુતી હતી, મને જોતાંજ તે ઉઠીને બેઠી થઇ ગઇ. તેની તે આકર્ષક વિસ્તૃત આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ગરવા લાગ્યાં. મને ખબર ન પડી કે તે આંસુ હર્ષનાં હતાં કે દુઃખનાં. તેનું તે ગુલાબ કળી સમ મોં કરમાઇ ગયું હતું: જ્યારે મેં તેને પુછયું: "તબીયત કેમ છે?" ત્યારે તેણે ક્ષીણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: "ઠીક છે, ખબર લેવાની કૃપા કરી તે સારું થયું." અહા! તેના તે શબ્દોમાં કેટલી મનોવ્યથા હતી! મારી ભુલનું આ ભીષણ પરિણામ જોઇને મારા ભવિષ્ય સુખની કલ્પનાની તે મૂર્તિને જોઇ હું વ્યાકુળ થઇ ગયો.

"મારી પત્ની તેના પિતાને ત્યાં ગઇ હતી; પણ ત્યાંએ તેની દેખરેખનો કૈં વિશેષ પ્રબન્ધ નહોતો. તેની મા પહેલેથીજ સ્વર્ગવાસી થઇ હતી, અને તેના પિતા વૃદ્ધ હતા. તેમની તો ઘણીએ ઇચ્છા હતી, કે દીકરીની દવા-દારુની બરાબર ગોઠવણ થાય; પણ ઘરમાં તેમનું સાંભળે તેવું કોઇ નહોતું. મારા સાળા ખેતીના કામમાં રોકાએલા રહેતા, અને ગામમાં વૈદ ડાકટર પણ નહોતા. પછી તેની દવાનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે થાય? હવે રહી સેવા ચાકરીની વાત, જે કરવા જેટલી ફુરસદ તેની ભોજાઇઓને ઘરકામ અને બાળકોની દેખરેખ આગળ નહોતી મળતી. હા, તેની એક મોટી બહેન તેની સેવા ચાકરી તનમનથી કરતી હતી. બીચારી તેને છાતી ઉપરજ રાખતી હતી. પણ આમ કરવાથી કૈં દરદ થોડુંજ મટે છે? તેને માટે તો કોઇ કુશળ વૈદ ડાકટરની જરુર હતી. આ સ્થિતિ જોઇને હું તેને શહેરમાં લઇ આવ્યો, અને સસરાની આજ્ઞાથી તેની સેવા ચાકરીને માટે મારી સાળીને પણ સાથે લેતો આવ્યો.

"ક્રૂર વિધાતા મારી તરફ પહેલેથીજ ક્રૂર નજરે જોઇ રહી હતી. હું ગયો હતો તો ભલું કરવા પણ મારે હાથેજ બાજી બગાડી બેઠો. ગરમીના દિવસ હતા, અને ગાડાનો રસ્તો. મારી પત્નીને લુ લાગી. ઘેર પહોંચતાંજ તેની તબીયત

વિશેષ બગડી. ઘરવાળાઓને મારું આ કામ પસંદ ન પડયું. ભોજાઇઓ માંહેમાંહે કહેતી કે, "જોયું કેવી તાજી તડીંગા જેવી છે, છતાં મંદવાડનું બહાનું કાઢી બેઠી છે; અને તેને માટે આ અર્ધો અર્ધો થઇ જાય છે." આ તેમના સહાનુંભુતિના શબ્દો હતા; પણ તે લોકો ની આ વાતોનો ખ્યાલ ન રાખતાં તત્પરતાથી હું તેની દવાદારુ કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જેટલા પ્રખ્યાત વૈદ્ય ડાકટર અને હકીમ હતા, તે બધા-એ ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા આગળ કોનું જોર ચાલે છે? આઠમે દિવસે મારો લીલોછમ બાગ ઉજ્જડ થઇ ગયો। મારી બોલતી મેના પિંજરને સુનું મુકીને ઉડી ગઇ.

"હું ખુબ રોયો—પસ્તાયો. પણ શું વળે? ઘરમાં નાનું સરખું તોફાન ઉઠયું. સ્ત્રીઓ રોવા અને કુટવા લાગી. મા અને ભોજાઇઓ મને સમજાવવા લાગી. મા કહેતી : "દીકરા, તે અભાગણની પાછળ કયાં સુધી રડીશ? તે તો મરી ગઇ, હવે તારે પણ તેની પાછળ જીવ આપવો છે કે શું? હજુ તારી ઉંમર વહી ગઇ છે? હું તો તારા ચાર ચાર વખત વિવાહ કરીશ. તેનાથી પણ રુપાળી વહુ લાવી આપીશ." ભોજાઇઓ કહેતીઃ "દીયરજી, તમે પણ ગાંડા કેમ થાઓ છો? તમારા ઘરમાં શી વાતની ખોટ છે? જે જોઇએ તે છે. તમોને શી વાતનું દુઃખ છે, કે નાહક તે અભાગણીની પાછળ ગાંડા થઇ જાઓ છો. સ્ત્રી તો પગનું પગરખું છે, એક ફાટે તો બીજુ. તમે તમારે આરામથી રહો, અને પછી જુઓ એક નહીં પણ પચાસ તમારી સામે હાથ જોડતી આવે છે કે નહીં? આ લોકોની વાતો મને ઝેર જેવી લાગતી હતી। આ લોકોએજ તેનો જીવ લીધો હતો, અને ઉપરથી આમ કહેતા હતાં. તેમની સાથે વાત કરવાને મારું મન માનતું નહોતું. મારું લુખું વર્તન જોઇને તે લોકોએ પણ મારી સાથે વાત કરવાનું બંધ કર્યું."

"આ વખતે ઘરમાં મારું દુઃખ જાણનાર મારી સાળી સીવાય બીજું કોઇ નહોતું. મારી પત્નીની તે સગી બહેન થતી હતી. અને તેના ઉપર તેનો પ્રેમ પણ વિશેષ હતો. તેના મરી જવાથી તેને બહુ દુઃખ થયું, છતાં પણ તે બહુ ધીરજવાન હતી. પોતાનું દુઃખ અંતરમાં સમાવીને ઉલટી તે મને સમજાવતી હતી; અને તનમનથી મારી સેવા કરતી હતી. તેની મધુરી વાતોથી, સેવા ચાકરીથી મને ખુબ શાંતિ મળતી હતી. વાત એમ હતી કે તે બીચારી પણ નાની ઉમરથીજ દુઃખી હતી. પોતાના દુઃખની કથા મને કહીને મારું દુઃખ ઓછું કરવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

"મને દુઃખી થતો જોઇને તે કહેતીઃ "તમે તો પુરુષ છો, જરા મારી તરફ જુઓ, હું સ્ત્રી છું. જ્યારે હું કંઇક સમજણી થઇ ત્યારે માતા દેવલોક પામી. માતાની મમતા કેવી હોય છે, તેનો પ્યાર કેવો હોય છે? તે હું જાણતી ન હતી. તેનો રહેજ પણ અનુભવ મને નહોતો થયો. તે પછી મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાંજ મારું લગ્ન થઇ ગયું; પણ નિર્દય વિધાતાએ બચપણમાંજ મારું સૌભાગ્ય સિંદુર ભુસી નાખ્યું. મેં પતિનું મોં પણ જોયું નહોતું, પછી તેમનો પ્યાર પામુંજ કયાંથી? સાસરીવાળા તો મારું મોં જોવામાં પણ પાપ માનવા લાગ્યા. એટલે હવે હું જેમ તેમ પીયરમાં દિવસ વીતાવી રહી છું. પીયરમાં ભાઇ ધમકાવે તે જુદું, અને ભોજાઇઓ લઢે વઢે તે પણ જુદું. આ બધા અપમાનને કડવી દવા સમજીને હું પી જાઉં છું. જ્યાં સુધી પિતાજી છે, ત્યાં સુધી તો જેમ તેમ રોટલો મળે છે. પણ તેમના ગયા પછી તો કોણ જાણે મારી કેવીએ દશા થશે. એટલે સુખ દુઃખ તો વારા ફરતી બધાને માટે લખાએલું જ છે. અને તમારે માટે તો સુખના દિવસ આવવાની આશા પણ

છે. અને મારું ભાગ્ય તો એક વાર ફુટયું તે ફુટયુંજ. વળી આ સંસારમાં કૈં થોડાજ તમે એકલા દુઃખી છો? તમારા કરતાંએ અનેક ઘણા દુઃખી જીવ આ સંસારમાં છે. માટે મહેરબાની કરીને જીવ બાળવો મુકી શાંત થાઓ." આની દશા હું જાણતો નહોતો, એમ નહોતું. તો પણ તેની કરુણ કથા સાંભળવી મને બહુ ગમતી. જે હું બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો, તેનાથી મારા દુઃખી મનને બહુ શાંતિ મળતી હતી.

"સંસારમાં કોઇ ચાહે તેટલો દુઃખી બનીને રહે, પણ તેનું કામ એક ક્ષણ માત્રને માટે બંધ રહેતુ નથી. ઘરમાં પત્ની વિયોગથી હું રડ્યા કરતો હતો, ત્યાં પિતાજીની પાસે મારા વિવાહને માટે હંમેશાં સંદેશા આવ્યા કરતા હતા. લોકોની આ સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર મને ખુબ તિરસ્કાર આવતો હતો એક દિવસ પિતાજીએ મને બોલાવ્યો. તેમની પાસે તે વખતે મારી માતા અને બંને ભાઇ બેઠા હતા. ત્યાં બેસતાંજ પિતાજીએ મને કહ્યું: "દીકરા જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું, હવે નકામી ચિંતા કરવાથી શો ફાયદો? તું ક્ષેમકુશળ હશે, તો કેટલીએ સ્ત્રીઓ આવશે, અને જશે. આજેજ વીરપુરના જમીનદારનો સંદેશો આવ્યો છે કે, તેમની એક નવ વર્ષની દીકરી છે જે સાંભળવા પ્રમાણે બહુ સુંદર છે તેનો સંબંધ તારી સાથે જોડવાની તેમની ઇચ્છા છે. ઘરના સુખી અને આબરુદાર છે. પૈસા ટકા પણ મોં માગ્યા આપવા કહે છે. અને મારી સમજ પ્રમાણે તો સંબંધ ઘણો સારો છે. જેની મેં હા પણ પાડી છે. જો કે છોકરીની ઉંમર જરા નાની તો છે. પણ તેથી શું? છોકરાને વધતા વાર શી? બોલ તારી શી મરજી છે?

"અત્યાર સુધી પિતાજી ઉપર મારી જે થોડી ઘણી શ્રદ્ધા હતી, તે પણ ઉડી ગઇ. મારી મનોદશાનો એમને ખ્યાલ પણ નહોતો. એમને તો ફક્ત રુપીઆનીજ પડી હતી. ધનની લાલચથી મારા જેવા નવજુવાનને ગળે એક અબોધ બાલકીને બાંધવા તૈયાર થયા હતા. તેનાથી મને શું સુખ મળશે, તેની તો એમને કૈં ચિંતાજ ન હતી. મેં પિતાજીને જવાબ આપ્યો: "આપ જમીનદાર સાહેબને કહી દેજો, કે તે તેમની પુત્રીનો સંબંધ બીજી જગ્યાએ કરે, અને મારે ભરોસે બેસી ન રહે. મને પૈસા અને પરણવાનો જરાએ મોહ નથી. હું લગ્ન કરવાનો નથી." મારો જવાબ સાંભળીને પિતાજી ખુબ ગુસ્સે થયા માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. અને ભાઇ મને જાત જાતના ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; પણ હું મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યો. તે દિવસથી ઘરનાં બધાં મારી તરફ વક્ર દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. ઘરવાળાંના જુલમ અને સગાં વહાલાંના આગ્રહથી હું હેરાન થઇ ગયો. અહા! સમાજ કેવો નિષ્ઠુર છે. દુઃખમાં પણ દુઃખીને તે સેવા દેતો નથી. ધીરે ધીરે સમાજ પ્રત્યે મને ખુબ તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો, અને તેના તરફ મારો જે પ્રેમ હતો, તે દિવસે દિવસે ઓછો થતો ગયો."

આટલી કથા કહીને હમીરખાં બોલ્યો: "ભાઇ, મારી કથા લાંબી થતી જાય છે. કદાચ તને કંટાળો પણ આવ્યો હશે. પણ આટલું સાંભળીને તને સારી રીતે સમજાયું હશે, કે મારી સ્થિતિ કેવી હતી; અને હું સમાજથી કેવી રીતે દૂર થતો જતો હતો. તે ઘર અને સમાજમાંથી કોઇએ મારા દીલને સબુરી મળે એવો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. કે જેથી સમાજ પ્રત્યે મારો વધતો જતો તિરસ્કાર ઓછો થાય. ખરું પુછો તો સમાજ પ્રત્યેના મારા તિરસ્કારેજ મને ડુબાડયો. ખેર, હવે હું તારો વધારે વખત નહીં લઉં. તને વખત તો છે ને?"

મેં કહ્યું: "હા, હા, તું તારી કથા પુરી કર, હું તારી એકે એક વાત ધ્યાનપૂર્વક

સાંભળું છું."

હવે હમીરે તેની કથા આગળ શરુ કરી.

"મારા તે ઘરમાં બધાં, સ્વાર્થી હૃદયનાં માણસો હતાં, તે તો તેં જાણ્યું. તેમની એક એક વાતમાં મને સ્વાર્થની ગંધ આવતી હતી; મને કોઇની સાથે વાત કરવાનું મન નહોતું થતું. ફક્ત એકલી મારી સાળીજ એવી હતી, કે જેની વાતોથી મને કૈંક શાંતિ મળતી હતી. તે મોટે ભાગે તેની સાસરીવાળાંની નિષ્કાળજી અને કૈંક મારા આગ્રહથી અહીંઆં રહેતી હતી. બીચારી બાળ વિધવા હતી, અને ઘરવાળાની ગોદીઆરીથી ઘરકામમાં તે હોંશીયાર થઇ ગઇ હતી. તે મારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતી, અને મને વિવિધ પ્રકારે સમજાવતી. હું પણ ગ્રેજ્યુએટ થઇને તે અશિક્ષિત બાળાની વાતો પર લટુ થઇ જતો હતો, અને હૃદયનો ભાર હલકો કરતો હતો. મને સુખી જોવાને હંમેશાં પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરીને મોટે ભાગે મારી પત્નીની ગેરહાજરી તેણે મને ભુલાવી દીધી હતી.

"મારી સાળી મારી પત્નીથી બે વર્ષે મોટી અને મારાથી બે વર્ષે નાની હતી. તે વખતે તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. તેનું પ્રત્યેક અંગ લાવણ્યના તેજથી ઝળહળી રહ્યું હતું. તે મારી પત્નીના જેવીજ સ્વરૂપવાન હતી. તેવુંજ ગોર વદન, તેવુંજ ગુલાબ પુષ્પ સમ મુખ, તેવુંજ નમણું નાક, તેવાંજ કમળ સમાન નેત્ર, અને તેવાજ સુડોળ હાથ પગ; જાણે તેનીજ બીજી પ્રતિમા. બંનેમાં ફેર માત્ર એટલોજ હતો, કે મારી પત્ની હતી હસમુખી, અને આના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદનાની વિષાદમયી છાયા હંમેશાં દેખાતી હતી. પત્નીની માફકજ કર્તવ્યપરાયણ રહી તે મારી સેવા કરતી હતી. અને તે એટલે સુધી કે મારી પત્નીજ ઘરમાં હાજર છે, એવો ભાસ મને થયા આવતો હતો, પણ જ્યારે તેના મ્લાન મુખ ઉપર દુઃખ છાયાએ કેવો અધિકાર જમાવ્યો હતો! તેની તેજસ્વી આંખોમાં કેટલી વેદના—કેટલી કરુણા હતી! જ્યારે તે મારી સામે જોતી, ત્યારે મને એમ લાગતું હતું, કે તેની તે આંખો સો સો શબ્દોમાં મને પોતાની દુઃખ કથા કહી રહી છે. અહા તેની તે નજર મારે માટે કેટલી મર્મ-વેધક હતી! મારા હૃદય પ્રદેશમાં ભાવોનું એક પ્રકારનું તોફાન ઉઠતું હતું. કેટલાએ વિચાર મને આવતા, અને લીન થઇ જતા. કોઇ વખત હું વિચારતો, "અહા! આની સાથેજ જો મારું લગ્ન થયુ હોત તો હું કેટલો સુખી હોત." વળી વિચારતો—" અહા! બીચારી કેટલી દુઃખી છે? એના ભાગ્યમાં સુખની છાયા પણ નથી. હે ભગવન! શું કદિ આના દારુણ દુઃખનો વિનાશ થશે ખરો? મને શાંતિ આપવાને માટે બીચારી કેટલી મહેનત કરે છે? પણ તેને માટે હું શું કરું છું? ભાવિના તોફાનથી જ્યારે મારી જીભ બંધ થઇ જતી હતી, ત્યારે હું પણ તેવીજ વિષાદમય આંખોથી તેના તરફ જોઇ રહેતો, અને દૃષ્ટિમિલન થતાંજ તેનાં નેત્ર બંધ થઇ જતાં. તેના મનને આનંદ આવે તેને માટે હું ભાત ભાતની વાતો કરતો હતો. અને તે ચુપચુપ ધ્યાનથી સાંભળતી હતી. જ્યારે મારી વાતો પુરી થતી, ત્યારે હું જોતો કે, મારા ઉદ્વિગ્ન મનનો ભાર હલકો થતો હતો; અને તેથી મને બહુ સંતોષ થતો હતો.

"ધીરે ધીરે અમારા બંનેમાં આત્મીયતા વધતી ગઇ, પ્રેમ-ભાવ દિવસે દિવસે બળવત્તર થતો ગયો. હવે મને બીલકુલ ચેન પડતું નહોતું, કોઇ કામમાં જીવ ચોંટતો નહોતો. મનમાં થયાં કરતું હતું. કે તેનીજ પાસે બેસી રહું, તેનીજ વાતો સાંભળ્યાં કરું; અને મારી વાતો તેને

સંભળાવું. જો કદિ થોડા વખતને માટે પણ હું બહાર જતો, તો આખો સંસાર મને ઉદાસીન લાગતો. મિત્રોની વાતો મને નીરસ લાગતી. પ્રકૃતિ જાણે મારી મશ્કરી કરતી હોય, સંધ્યાકાળની ઠંડી હવાના સુસવાટાથી જાણે મારુ દર્દ વધતું હોય; એમ મને લાગતુ. અને ઘેર આવવા ને માટે મારો જીવ તલપી ઉઠતો. ઘેર આવીને જ્યારે તેના વિષાદમય મુખનું દર્શન કરતો, ત્યારેજ મારો જીવ શાંત થતો. અમે ચાંદનીમા ખુલ્લી અગાશીમાં બેસતાં, અને દીલ ખોલીને વાતો કરતાં હતાં. વાતો કરતાં કરતાં હું મારી શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઇ બેસતો, ઘડીભર દુઃખ-દર્દ ભુલી જતો. આમાં મને એવો આનંદ આવતો હતો, કે જાણે હુ મારી પ્યારી પત્નીની સાથેજ વાતો કરી રહ્યો હોઉં. પરંતુ વચમા જ્યારે મને મારી વાસ્તવિક દશાનો ખ્યાલ આવતો ત્યારે મારું આ સુખસ્વપ્ન ક્ષણમાં હવામાં ઉડી જતુ ખેર, અમારા તે દિવસો સુખમા જતા હતા. અમે પતિ પત્નીની માફકજ જીવનની ઘડીઓ વીતાવતાં હતા. તેને મારા સુખની અને મને તેના સુખની ચિંતા હંમેશા રહ્યા કરતી. છતાં પણ હજુ સુધી ન તો અમે કોઇ પણ પ્રકારે પાપી બન્યાં હતા, ન તો અમારા મનમાં તે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હતી.

"હા, એક વાત કહેવી ભુલી ગયો, તે સુખના દિવસોમાં પણ કોઇ કોઇ વખત હું ઉદ્વિગ્ન થઇ જતો હતો. જ્યારે હુ આ વાતનો વિચાર કરતો, કે આજ નહીં તો કાલે અને કાલે નહીં તો પરમે, મારા દુઃખી દિવસોમાં આરામ દેતી એ સ્નેહમયી મને સદાને માટે છોડી જશે; ત્યારે મર્મવેદનાથી હું વ્યાકુળ થઇ જતો. હવે સાસરીમાં સંબંધજ શો રહ્યો છે? જ્યારે અહીંઆંથી તે ત્યાં જશે, ત્યારે હું શુ મોંઢું લઇને સાંસરીમાં જઇશ અગર તે ત્યાંથી શુ કરવા અહીંઆં આવશે? બીચારી યુવાન વિધવા છે, છતાં સુખની કલ્પના સુદ્ધાં કરવાનો તેને લેશ માત્ર અધિકાર નથી! અને તેની સાસરીવાળા તો તેનું મોં જોવામાં પણ પાપ સમજે છે. ભાઇ ભોજાઇઓને મન સુખમાં એક કાંટારૂપ છે. તેના પિતાના મરણ પછી કોણ જાણે તેની શુંએ દશા થશે? દુનીઆ તેણે હજી પુરી જોઇ નથી. લુચ્ચા લફંગા લોકો આવી ભલી ભોળી રમણીઓની તપાસમાં હંમેશાં કરતાં રહે છે. ભગવાન જાણે કેવી લાલચમાં ફસાઇને કેવાએ દુઃખમાં જઇ પડશે! અહા! હીંદુ સમાજની દશા કેવી અંધકારમય છે! આવી બાળ-વિધવાઓને માટે સુખ શાંતિની ગોઠવણ કરવી તે પણ પાપ મનાય છે! મારો હવે તેની સાથે સંબંધ શો? તેને સહાય કરવાનો મને શો અધિકાર છે? આજે હું તેને મદદ કરીશ, કાલેજ લોકો તેની અને મારી ઉપર કલંક ચઢાવી બદનામ કરશે.

"આમ જ્યારે હું સુખ અને નિરાશાની લહેરોમાં ઝોકાં ખાઇ રહ્યા હતો, ત્યારે સમાજ મારા ગળા ઉપર તીક્ષ્ણ છરી ફેરવવાને તૈઆર થઇ ગયો હતો. કેમ જાણે વિધાતાએ આપેલુ દુઃખ તેની નજરમાં મારે માટે ઓછુ હોય! ખરેખર જ્યારે દુઃખ આવે છે, ત્યારે બધી બાજુએથી સામટું આવી પહોંચે છે. એક દિવસે સંધ્યા સમયે હું મારી સાળી સાથે વાતો કરતો બેઠો હતો, તેવામાં પિતાજીએ મને કઠોર ગંભીર સ્વરે બુમ મારી. હું તરતજ તેમની પાસે ગયો. ત્યાં મેં શું જોયું? મેં જોયું કે પિતાજી સાક્ષાત ક્રોધની મૂર્તિ બની બેઠા છે, તેમની આંખોમાંથી અંગારા વર્ષી રહ્યા છે. અને સામે માતા બેઠી નિઃશ્વાસ નાખી રહી છે. આ દશા જોતાંજ હું બહાવરો બની ગયો. વાત શું છે, તે હું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૬]

પરિવર્તન

લેખક:
રા. મલીક

તે એક કોમળ રાડ પાડીને બીજી સનારીને કહેવા લાગી

"બમ ભોલા નાથ." મારા કાનમાં અવાજ આવ્યો. હું ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. એક સ્ત્રી મહાદેવના પગ પકડીને તેમને વીનવી રહી હતી. પાસે જ પાર્વતીજી પણ બેઠાં હતાં. તેની વીનંતી હું કાન દઈને સાંભળી રહ્યો.

"શું તમે બીલકુલજ ભોળા બની ગયા છો? આ જગતમાં સ્ત્રી જાતિની થઈ રહેલી દુર્દશા, ત્રણે આંખમાંથી તમે એક પણ આંખે જોઈ નથી શકતા? શું અબળાઓની આંખોમાં ખળભળી રહેલાં આંસુ અને ડુસ્કાંથી ઉછળી રહેલ તેમનાં હૈયાંના ધબકારા તમારી સમાધિ હચમચાવી દેવા માટે બસ નથી? હં! હં! તમે પુરુષ છો એટલેજ સ્ત્રીઓનાં કચરાઈ રહેલાં હૈયાંઓ પ્રત્યે ધ્યાન આપવા માગતા નથી. નહીં તો બીજું એવું કોઈ પણ કારણ નથી કે પુરુષ સ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે, સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય અને યૌવન લુંટી લઈ, તેને ઠોકરે મારે; તેને ઢીંગલીના પેઠે જીવતી બનાવી રાખી, તેની સાથે મનગમતી રમત કરે, તેની પાસેથી નોકરનું કામ લે, પછી તેને પેટ પુરતું ખાવાનું અને શરીર જોગું પહેરવાનું આપે યા ન આપે-છતાં તમે દાઢી પસવારતા અને વાયુમાં મુંછો ફરફરાવતા મૌનજ ધારી રહો!"

તે સ્ત્રી તેમના મોઢા સામું જોઈ કહેવા લાગી: "કેમ એજ કારણ છે ને ભોળાનાથ?"

પણ ભોળાનાથે જવાબ ન આપ્યો.

"વોત, તારી. આ તો બોલતાએ નથી?" જવાબની વાટ જોઈને તે સ્ત્રીએ કહ્યું: "રહ્યું નથી બોલતા તો! પરવા નથી; ના બોલશો. હું માતાજી પાર્વતીને પ્રાર્થીશ. તેના પવિત્ર પગોમાં માથુ મુકી પોશ પોશ આંસુએ રડીશ. તેમને સ્ત્રી જાતિ પર થતા બળાત્કારો, સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે વર્તાવવામાં આવતો કેર આદિ સઘળું કરુણ ભાષામાં, આર્ત કંઠે કહી સંભળાવીશ. પછી ક્યાં જશો? સ્ત્રી હઠને તો તમે પણ જાણો છો-જ. માતાજી તમને પણ સીધા દોર કરી દેશે."

કહીને તે સ્ત્રી થોડે દૂર બેઠેલાં પાર્વતીજીના પગોમાં માથુ મુકી ડુસ્કે ડુસ્કે રડવા લાગી. તેના દયાજનક રુદનથી પાર્વતીજીનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. તેમની આંખોમાં પણ ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. તે તેને માથે પોતાનો પવિત્ર હાથ મુકીને કહેવા લાગ્યાં:

"રુદન ન કર-પુત્રી! હું સઘળું જોઈ તથા સાંભળી રહી છું. સ્ત્રીઓ પર પડતાં દુઃખો, તેમનું કરવામાં આવતું અપમાન અને તેમના પર વર્ષાવવામાં આવતા ભયંકર ધિક્કારથી હું કૈં સાવ અજાન નથી. અને તેથી હું કૈં વાર આ

ભોળાનાથને પ્રાર્થના કરી ચુકી છું કે પુરુષોના હક્કને મોઢીયું ચઢાવો. નહીં તો યાદ રાખજો કે આખા સંસારની સ્ત્રીઓ પુરુષોના અધિકારોથી, તેમના નિર્દયતાભર્યા સ્વામિત્વથી અને તેમના કઠોર પ્રભુત્વથી, અકળાઇ છેક છેલ્લે પાટલે જઇ બેસશે. લગ્નની પ્રથા નાશ પામશે. પતિપત્નીનો સંબંધ ધુળમાં રગદોળાઇ જશે. અને ના નવીન પ્રજા ઉત્પન્ન થશે કે ના......"

બોલતાં બોલતાં પાર્વતીજીની છાતી શ્વાસથી ઉછળવા લાગી. તેમનાં નસકોરાં ફુલવા લાગ્યાં. તેમનાં ખભાં ઉંચાં નીચાં થવા લાગ્યા. તેમના મુખપર શ્રમની કઠોર ભવ્યતા છવાઇ રહી. તેમનું આવું ઉગ્ર રૂપ જોઇ ભોળાનાથ ગભરાયા અને પાર્વતીજી કૈંક વધુ કહે તે પહેલાંતે બોલી ઉઠયાઃ "અંતે તમારી ઇચ્છા શુ છે ?"

" એજ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો બની જાય, અને પુરુષો સ્ત્રીઓ " પાર્વતીજીએ કહ્યું.

" એટલે ? સ્ત્રીને પુરુષ કરી દઉં અને પુરુષને સ્ત્રી ?" ભોળાનાથે પુછ્યું અને પછી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

"તો પછી આપણાથીજ શરુ થાય. શુભસ્ય શિઘ્રમ" આ સાભળી પાર્વતીજી પણ હસી પડયાં.

"એમ નહીં ! પુરુષો સ્ત્રીઓનું કામ કરે અને સ્ત્રીઓ પુરુષોનું."

" એમ. "

જવાબમાં પાર્વતીજીએ માથુ હલાવ્યું.

" સારી વાત છે. તથાસ્તુ !" કહીને મુખડું મલકાવતા ભોળાનાથ ઉઠયા અને થોડે દૂર ઝાડોની ડાળો સાથે બાંધેલુ પાલણું હીચોળવા લાગ્યા. હું પણ ભોળાનાથની ઉદારતા અને નીખાલસતા પર હસતો હસતો ત્યાંથી ઉતરીને ગામભણી ચાલવા લાગ્યો.

૨

ગામમાં આવીને જોયું તો આખી દુનીઆને કાંચિડાના રંગની પેઠે બદલાઇ ગએલી દીઠી. ઓફીસો, પેઢીઓ, કોરટો, કચેરીઓ, શોપો, વર્કશોપો, દવાખાના, સલુનો, હોટલો વગેરે વગેરે જ્યાં જ્યાં નજર મારી પડી, ત્યાં એજ ચોટલાવાળી, પતલીકમર લચકાવતી, મારકણી આંખો નચાવતી, રુપેરી ઘંટડીઓ ધણધણાવતી ધાધરા પલટણની શુરી સીપાહીનીઓ ઝુઝી રહેલી દીઠી. અને પુરુષો ?' પુરુષોનો તો ક્યાંય પત્તોજ ના મળે. બધાએ પોતપોતાના ઘરમાં પોતપોતાનાં કામો આરોપી રહ્યા હતા. કોઇ દળતો હતો, કોઇ રાંધતો હતો, કોઇ ચુલો ફુંકતો હતો, કોઇ છોકરાને હીંચોળી રહ્યો હતો તો કોઇ માથે પાણીનું બેડું મુકી રસ્તામાં મળતી સાળી, સાસુ વગેરેની લાજ કાઢતો ધસમસ્યો ઘર ભણી આવી રહ્યો હતો.

વળી એજ સમયના અનુકુળ સાહિત્ય, શાસ્ત્રો, કાયદા વગેરે વગેરે પણ તૈઆર થઇ ગયાં હતાં. પત્નીના ગુજરી જવા પછી પતિ માટે પતખા—વૃત્ત, વૈધુર્ય—પાલન આદિ વૃતો અને ધર્મો પણ સખત આજ્ઞા સાથે પુરુષો પાસે પળાવવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ પતિના મરી જતાંજ ત્રીજે દિવસેજ પત્ની માટે બીજો પતિ કરવાની પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ગોઠવણ કરી હતી. તથા એક પતિ પર બીજો પતિ કરવાની, અથવા પતિને તલાક આપવાની પણ એમનાં શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં છુટ હતી. એંસી વરસની ડુક્રીને પણ જો લગ્નનો ઉમળકો આવે અથવા તેના પૂર્વજો નર્કમાં જતા હોય તો બાપુશીથી કોઇ વીસ વર્ષના લાડાને વરી લાવતી. પણ જો કોઇ જવાન પુરુષની પત્ની મરી જતી અને તે પુનર્લગ્ન કરતો તો સનાતન ધર્મના પાયા ડગમગતા અને આખો સમાજ ખળભળી ઉઠતો.

તાત્પર્ય કે પુરુષના ધર્મો ને સ્ત્રીના ધર્મો અને સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોને પુરુષોના કર્તવ્યરૂપે ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં બે ચાર સ્ત્રીઓ બેઠી હોય ત્યાં પુરુષથી ઉંચા સાદે બોલાય પણ નહીં. અને ખાનદાન પુરુષથી બુરખા ઓઢ્યા સીવાય બજારમાં નીકળી પણ શકાય નહીં. ખાનદાન પુરુષો માટે બુરખાની બહુજ તાકીદ હતી. કારણ કોઇ સ્ત્રી પુરુષને જુએ પણ નહીં અને તેને નસાડી જાય પણ નહીં.

આ સઘળું જોતો કારવતો હું ઘેર આવ્યો. અને જેવોજ ઘરમાં પગમાં મુકું છું તેવોજ શ્રીમતીજીએ વાઘને મુવાટે ઘાંટો પાડીને કહ્યું: "ખબરદાર આજ પછી બુરખા વિના બહાર નીકળ્યા તો."

શ્રીમતીજીની ગર્જના સાંભળીને મારાં તો મોતીઆંજ મરી ગયાં કે આ શું ? કોઇ દિવસે પણ ચું ન કરે તે બીલ્લી આજે મીયાંથીજ મીયાંઉ કરે ? મને ગુસ્સો આવ્યો કે શ્રીમતીને સટાક સટાક દેવાજ માંડું. અને તે પ્રમાણે શ્રીમતીજીનો બરડો ખંખેરવા મેં બહુએ બાવડાં ઉચક્યાં, બહુએ દેવોને મારી વહારે બોલાવ્યા, કલ્લાપીર, લોની અમારી, વગેરે વગેરે દેવદેવીઓની બાધાઓ રાખી; પણ અફસોસ ! બરડો ખંખેરીજ ન શક્યો. શ્રીમતીજીના રસકેભર્યા નેનથી મારા ક્રોધની જ્વાળો ભભુકતાં નયનો લહતાં અને બંદા આઇસ્ક્રીમ જેવા ટાઢા હેમ બની જતા.

અંતે હારીને, થાકીને, હીંમતથી પાછળ હઠી અને બહાદુરીથી મનને મનાવવું પડ્યું કે "મનવા ! સૌની રાહ તે વહુની રાહ. એ તો બુરખો છે, ચોળી ને ચણીઓ પહેરવાનું હોય તોએ શું !"

વગેરે વગેરે પ્રચલિત રુઢિથી મનને મનાવી ને બુરખો પહેરવાની આદત તથા ઇચ્છા નહીં હોવા છતાં, બુરખાનો સ્વીકાર કરીને પુરુષ ધર્મનું પાલન કરવુંજ પડ્યું.

એક દિવસની વાત છે કે હું બુરખો પહેરીને બજારમાં જતો હતો. બજારમાં જતાં રસ્તામાંજ એક બગીચો આવતો હતો. હું તે બગીચામાં દાખલ થયો. બગીચાની અંદર લટુડાં મટુડાં કરતો અને રસ પરિમલના પુંજ વર્ષાવતો અનિલ અટખેલીઓ કરી રહ્યો હતો. લતાઓ લચકી રહી હતી અને ફુલડાં ફોરી રહ્યાં હતાં. હું ઘણા દિવસથી ઘરમાં ગોંધાએલો હોવાથી અકળાએલો હતો. અને તેથી એ સુરભિત અનિલનો લહાવ લેવાનો મને ઉમળકો આવ્યો. વિચાર કર્યો કે પહેલાં બુરખાના સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢવી અને જો કોઇ સન્નારી વાંધો ન લે તો બુરખાને બકુલે લટકાવીને આનંદથી વાયુનું સેવન કરવું. બસ આ વિચાર આવતાંજ મેં બુરખાના સુરાખમાંથી મુછો બહાર કાઢી અને અનિલની લહેરીઓમાં ફરફરતી મુકી દીધી. મુછો પણ ઘણા દિવસથી તાજી હવા નહીં મળેલી હોવાથી અનિલમાં નાચા નાચ કરવા લાગી ગઇ. અને હું બુરખાને કાઢી નાખવાની તૈઆરી કરતો સાંજ એક "પુરુષો માટે"ના બાંકડા પર બેઠો.

મારી પાસેનાજ બાંકડા પર બે ત્રણ સન્નારીઓ પણ વાયુસેવન કરતી બેઠી હતી. તેમાંની એકની નજર મારા એ પુરુષાર્થના વાવટા પર પડી. તે એક કોમળ રાડ પાડીને બીજી સન્નારીને કહેવા લાગી: "જોયું સખી ! આ મુવા નખ્ખોદીઆને જરા પણ લાજ કે શરમ છે ? પુરુષ થઇને મુંછો કેવી બુરખાથી બહાર રાખી છે ? અરેરે ! જ્યારે ખુદ પુરુષોજ આટલા બહેકે ને પુરુષ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનારા બને તો પછી એમાં સ્ત્રીઓનો શો વાંક ?"

"ખરેખર જ્યાં સુધી આવા નિર્લજ અને

પોતાના પુરષ ધર્મથી અજ્ઞાન પુરુષો આપણા દેશમાં વસે છે, ત્યાં સુધી આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી." કહી બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું: "આવા હરામખોરોને તો પોલીસવાળાનેજ હવાલે કરવા જોઇએ."

"બરાબર છે," કહી પહેલી સ્ત્રીએ પોલીસને બુમ મારી.

તરતજ મેં મારી મુછોને ધુરખામાં પાછી ખેંચી લીધી અને બહુજ લાંબી ફલાંગો ભરતો, કદી છલાંગો મારતો આંખો મીંચીને ત્યાંથી નાસી છુટી એક હર્યાભર્યા ચકલામા, આવી પહોંચ્યો જેનું મુબારક નામ 'નખ્ખોદ હાઉસ' હતુ.

એ નખ્ખોદ હાઉસ પર વૈશ્યાની ઓરડીઓમાં પુરુષો કમાવા બેઠા હતા. અને છટકેલ છબીલીઓ તેમની મજાક મશ્કરી કરતી, તેમને સતાવતી, પોતાની સખીઓ સાથે આનંદ મેળવી રહી હતી. કેટલીક ઓરડીઓનાં જાળીવાળા બારણાં ઉઘડતાં હતાં અને બંધ થતાં હતા. તેમાંથી સ્ત્રીઓ નીકળતી તથા પેસતી હતી.

આપણે તો ત્યાંથી પણ નાઠા અને સીધા ઘેર આવ્યા. બુરખો ઉતારીને ખીંટીએ ભરાવ્યો અને વાંસણ બાસણ માજીને ચુલો ફુંકવા બેઠા. બાપ જન્મારામાં ચુલો ચુલો ફુંકવાનું કામ કરેલું નહીં એટલે એકજ ફુંક મારતાં રાખોડી ઉડીને આખા મોઢા પર છવાઇ ગઇ. બંદા ફુંકણી ભુંકણી ફેંકીને હફ હફ કરતા બહાર નીકળી આવ્યા. ત્યા તો શ્રીમતીજી 'ટાઇમ્સ'ને ફેંકીને બરાડ્યાં.

"તમને એટલી પણ ખબર નથી કે મારે ઓફીસે જવાનો વખત થઇ ગયો છે અને હજુ સુધી ખાવાનું ઠેકાણું પણ નથી શુ તમારું માથું ખાઇને ઓફીસે જઇશ?' મીસ-કેટલી ગુસ્સે થશે?"

આપણે તો 'તેરીભી ચુપ ઔર મેરી ભી ચુપ.' પણ એથી તો શ્રીમતીના ગુસ્સાનુ ટેંમ્પરેચર વધ્યું ને તે વધારે ખીજ્યાં.

"માણસ થયા છે? જાનવર કેમ ના થયા કે કોઇ કુંભારનુ કામ તો કરી છુટત? હાય! હું તમારે પાલે કયાં પડી કે મારી આખી જીંદગી બરબાદ થઇ ગઇ." કહી તેણે કપાળે હાથ માર્યો અને દાસ્તાનને ખાનપાન આગળ ચલાવ્યું. "હજુ સુધી ઘરમાં બેસીને ચોકો ચુલો કરતાં નથી આવડતુ. હું આખો દિવસ ઓફીસમાં લમણા પટકીને મરી જાઉં છું. મને એક વાર પણ અરીસો જોવાની અને બેર વીખેર થઇ ગએલા વાળ સીધા કરવાની ફુરસદ નથી મળતી. અને અહીંઆ આવું છું ત્યારે અહીંઆં પણ એજ માથા ઝીકણી! આ કરમની કહાણી કોને કહેવી? હુ સૌથી સારો ડ્રેસ કરીને ઓફીસમાં તો શુ જાઉં? મારું કપાળ? કમેં પહાણો પડયો ત્યાં?'

૩

મેં જેમ તેમ કરી ખાવાનું તૈઆર કરી નાખ્યું, અને લાવીને શ્રીમતીજી આગળ મુકી દીધું. શ્રીમતીજી ઝુટ સાથેજ ખાવા બેઠાં અને હું હાથમાં પંખો લઇ માંખો ઉરાડવા લાગ્યો. ખાઇ પરવારી જ્યારે શ્રીમતીજી ઓફીસ જવા લાગ્યાં, ત્યારે મેં આંખોમાં આસુભરી; એક અંદાઝની સાથે બીનાં બીતાં કહ્યું: "મારી ધોતી ફાટી ગઇ છે. ઓફીસેથી આવતા મારા માટે એકાદ ધોતી લેતા આવજો."

બસ પછી શું હતું? આ સાંભળીજ શ્રીમતીજીના મીજાજનો પારો પોણી પાનસો પર જઇને ઉભો રહ્યો. -અને કાબુલી અખરોટ ભાગીએ ને ધડાકો થાય તેથીએ વધારે જોરથી પગ પછાડતાં તે બોલી ઉઠ્યાં.

"જ્યારે જુઓ ત્યારે લેતાં આવજો! લેતાં આવજો! તમારા બાપે મારે ત્યાં હુંડીઓ હલકારી હશે? તમારો સણીજો કોઇ મારે ત્યાં નાખી ગયો હશે!"

આ સાંભળી મારી આંખમાં ટપાટપ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

"આજે તે લાવી આપો અને કાલે તે લાવી આપો." શ્રીમતીજીએ હાંકે રાખ્યું. "મારો જીવ ખાઇ ગયા. પણ એટલું નથી સમજતા કે ધોતી ફાટી ગઇ તો શું? મારે કૈં બહાર તો જવું આવવું નથી; આખો દિવસ ઘર કામ કરવાનું છે. અને કૈં જવાનું થાય તોએ શું? બુરખામાં કોણ જોનાર છે કે તમારી ધોતી ફાટી ગએલી છે કે સારી!"

"શ્રીમતીજીનો બરડો ખંખેરવા તૈયાર થયો પણ ...... બરડો ખંખેરીજ ન શક્યો."

"પણ બીલકુલ ચાલે એવી નથી." મેં હાથ જોડીને ગળગળા સાદે કહ્યું.

"બીલકુલ ચાલે એવી નથી તો ભલા માણસ જરા અક્કલનો ઉપયોગ કરો. સોય દોરો લઇને થીંગડી મારો. પૈસા કૈં વાડે બાડે પાકે છે કે

તમને વરસે વરસે ધોતી લાવી આપું ? અને તમારા માટે એ કેટલી શરમની વાત છે કે તમે ખાનદાન હોઇને રાંધવું સાંધવુંએ નથી શીખ્યા ? હજુ સુધી તમને દાળમાં મીઠું સુદ્ધાં નાખતા નથી આવડતું. પછી આપણી ગૃહસ્થી નભશે કેમ ? તમારે ને મારે બનશે કેમ ? હાય ! મારી કીસ્મતમાં તમે કયાં લખી રાખ્યા હતા ?"

એક લાંબો નીસાસો નાખી શ્રીમતીજી ચટક મટક કરતાં ઓફીસ તરફ રવાના થયાં. મેં એક ખુણામાં બેસીને માબાપના નામનો છેડો વાળ્યો.

"વોત તારી આનો રડવા બેઠા ?" શ્રીમતીજી અડધે રસ્તેથી પાછાં આવીને કહેવા લાગ્યાં. "એય......જુવો......"

હું આંસુ લુંછીને તેના સામે જોઇ રહ્યો.

"તમારા ફુવડપણાં સહન કરતાં કરતાં મારી છાતી ઘસાઇ ગઇ છે. અને કાચું પાકું, ખારું, તીખું, મોળું મીઠું, ખાતા ખાતાં મારું પેટ અને હું કંટાળી ગયા છીએ. હવે હું વધારે વાર કંટાળવા, સહન કરવા કે પડયું પાનું નીભાવી લેવા માગતી નથી. તમને સાફ જણાવી દઉં છુ કે જો હવેથી ખાવાનું બરાબર તથા ટાઇમ સર નહીં બને તો તમને તલાક આપી સદા માટે છુટા કરી નાખીશ."

૪

"રે..." શ્રીમતીજીએ સાંજે ઘરમાં પગ મુકતાંજ કહ્યું.

"જી...જી..." મેં બીતાં બીતાં જવાબ આપ્યો અને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો.

"શું શું રાંધ્યું છે ?"

"બટાકા, મેથી ને સુરણ—"

"બટાકા ને મેથી કાબજ. (હજમ નહીં થનારાં)" વૈદકમાં પણ પારંગત શ્રીમતીજી બોલ્યાં.

"સુરણ પણ છે ને—" મેં કહ્યુ.

"ઓ માડી !" શ્રીમતીજીએ એક ઝીણી ચીસ પાડી. "સુરણ ગરમ આગ, મારાથી કેમ ખેવાય ?"

મેં ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં કહ્યું: "તો પછી તમારી જે ઇચ્છા હોય તે રાંધી આપું."

"હવે શું તમારા બાપનું કપાળ રાંધશો ?" કહી શ્રીમતીજી ખુણામાં નજર નાખતાં બોલ્યાં: "પહેલાંથી વિચાર કરવો હતો ને ? કે શ્રીમતીજી ઓફીસે ગયાં છે ત્યાંથી ભુખ્યાં આવશે તો શું ખાશે ? થોડોક મલીદાજ કરી રાખ્યો હોત, કંસાર કે શીરોજ બનાવી મુકયો હોત, કે થોડુંક કેશરીઆ દુધજ ઉકાળી રાખ્યું હોત તો બસ દશ શેર પંદર શેર ઝીંકયું પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને આ ગધેડાની પેઠે આખો દિવસ આળોટયા. કોઇની ફીકર ન ચિંતા. કે કામ ન કાજ. રેંટીઓ પણ ન ફેરવવો"

કહીને શ્રીમતીજીએ સટાક લઇને મને એક ચોઢી કાઢી. મારી આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરી પડયાં.

"ઓ બાપ ! મરી ગયો."

"ખુબ રડો તમારા બાપને કે તમને આવા પેદા કર્યા." કહીને શ્રીમતીજી લુગડાં ઉતારવા ડ્રોઇંગ રુમમાં ગયાં. એના એકજ લાફાથી મારું દીલ એના ઘર પરથી ઉઠી ગયું, હું એ રડતો રડતો એની પાછળ ગયો.

"શું છે ?" તપેલા લોઢા જેવી લાલ લાલ આંખો કાઢી તેણે પુછયું.

જવાબમાં હું હીંમત એકઠી કરવા લાગ્યો.

"બોલોને શું કહેવા માંગો છો ! અભાગી ઓ મરતોએ. નથી કે પીછો છુટે."

"જી......હું......" મારાથી વધારે ન બોલાયું.

"શું...હું...હું ? કે કહેશો કે હું હું જ કર્યા કરશો ?"

"જો...જો...તમે કહેતાં હો તો થોડાક દિવસ માટે મારે પીએર હું જઇ આવું." મેં હીમતથી કહી નાખ્યું. શ્રીમતીજીનાં આશ્ચર્ય તથા ક્રોધનો પાર ન રહ્યો.

"હેં ! પીએર ?"

"હા ! થોડોક વેખરું જીવ ખુલાસો કરી આવું."

"અને અહીં રોટલા કોણ તમારો બાપ કરી જશે ? ખબરદાર ! પછીથી પીએર જવાનું નામ લીધું છે તો મારી મારીને ચામડુંજ ફોડી નાખીશ."

૫

હું ક્યાંક મારી નાખેની બીકથી જરા પાછળ ખસ્યો. પાછળ ખસતાંજ મારું માથું પલંગના પાયામાં અથડાયું જેથી મારી આંખ ઉઘડી ગઇ. હું આંખો ચોળતો ચોળતો ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તે શંખણીના ક્રોધના તણખાને બદલે મેં મારા આખા પલંગપર ચાંદનીની રસ પાંખડીઓ વેરાયલી દીઠી. એ રસ પાંખડીઓમાં, એ અમૃત પાંખડીઓમાં મારા રસ જીવનની સૌંદર્ય રાણી ઘસઘસાટ ઉંઘી રહી હતી.

તેના સ્નિગ્ધ સૌંદર્ય ભરપુર અરુણ રંગી-અંગોનાં અમૃત અજવાળીઆં ઉદા રંગી સાડીના લહરીયા લહરીયામાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. જેવો આકાશના પલંગમાં ચંદ્ર, તેવીજ તે મારા પલંગમાં પ્રકાશતી.

તે નીંદ્રિત હતી છતાં તેના મૃદુ મુખપર હાસ્યની લહરીઓ રમી રહી હતી.

એ લહરીઓના અદ્ભુત દીદારે મારા હૃદયનો સાગર હિલોળે ચઢાવ્યો, અને મેં અભિલાષ ભર્યા સ્નેહાવેશથી તેના કુસુમ કર્માતિય કપોલોમાં ખળભળતા અખંડ અમૃત પાન કરી લીધાં

"અરરુ આ શું !" તેણે જાગ્રત થઇને કહ્યું અને પોતાનો ગાલ લુછયો.

"પ્રતિકાર !" મેં હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું.

"ઓ મા ! શાનો પ્રતિકાર !"

"મને હમણાંજ તેં લપડાક લગાવી હતી તેનો."

"ઉંઘમાં વાગી હશે."

"નહીં ક્રોધમાં."

"જો મેં તમને જાણી જોઇને લપડાક મારી હોય તો એ હાથ ભાંગી જાઓ" કહેતાં કહેતાં તે ગળગળી થઇ ગઇ ને તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. મેં તેને મારી પાસે બેસાડીને બધી વાત કહી. સાંભળીને તે કહેવા લાગી.

"એજ દાનવના છો !"

"એમ કે ?" મેં હસીને કહ્યું.

"નહીં તો ઉંઘનાં માણસોને પજવો ખરા!"

"ઉંઘતું માણસ કેં પરાયું હતું ?"

"પણ આ સામે છે તે પરાયો હતો."

કહીને તેણે ચંદ્ર ભણી આંગળી ચીંધી. હું પણ ઘડીક એ ખીલી રહેલા ચંદ્ર રાજને જોઇ રહ્યો. તેમની કળામાં અને અણુ અણુમાં અમૃત ઝરી રહ્યું હતું.

"કદી એ જોઇ જાત તો."

"તો શું થાત ?"

"જુઓ બા ! કેવા છે ! કોઇને કહીના દે કે?"

"તો શું એ ચંદ્રદેવ ચાડીઆ છે ?"

"જાઓ! જાઓ! તમે તો એવાને એવાંજ રહ્યા. દેવની એ મશ્કરી ને દેવીની એ મશ્કરી." કહીને એ મને ચામડી લેવા આવી. હું લાગમાંજ બેઠો હતો. ખુબ જોરથી પકડી.

" ઓમા ! " તે અકળાઇ ગઇ.

" ચુપ ! ચુપ ! ચંદ્રદેવ સાંભળી લેશે તો કોઇને કહી આવશે. " કહીને મે તેના વદનપર વદન ઝુકાવ્યું. તેણે મારા મોઢા પર હાથ મુકી દીધો.

" નહીં અમને મુકી દો. "

" નથી મુકતા. "

" બાને બોલાવીશ. "

" બોલાવ. "

" ઓ......"

પણ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળે તે પહેલાં તો એજ બાનો અવાજ આવી પહોંચ્યો.

"અલી, હજુ જાગે છે.કે ? "

વ્યાયામ પરિષદ

[અનુસંધાન પૃ૪ ૨૧૬થી]

સ્વાશ્રય અને ટેક અહીં ઉછળતાં બાળકોમાં મને આવતાં લાગે છે.

વ્યાયામ પ્રચાર આખા ગુજરાતમાં કરવાના ઉદ્દેશથી એક મંડળ સ્થાપવાનું છે. એને પૈસાની અને માણસોની પુષ્કળ મદદ જોઇશે. આપ સૌને અખાડાના કામથી સંતોષ થયો હોય તો એ મંડળને આપ બનતી મદદ કરશો. અત્યારે ધ્યેય તો એ છે કે ગુજરાતનું એકે ગામ કે શહેર અખાડા વગરનું ના રહે એમ કરવું. અત્યાર સુધીમાં સ્ત્રીઓને માટે અંગબળ ખીલાવવાનું કામ જુજ થયું છે. હવે પછી કન્યાઓ અને મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને કસરતના લાભ મળે એવી યોજના આપણે કરવી છે. આ પરિષદને અંતે હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે આપ સૌ સ્ત્રી પુરુષો એ કાર્ય તાકીદે શરુ કરશો.

હમીર માતાની એક ગલોલથી ઘોડાનો પગ લંગડો થઇ ગયો હતો. લક્ષ્મીબાઇ, ઘોડેસ્વાર થઇ યુદ્ધ કરવા જતી અને મુગલ યુગમાં એકેએક ક્ષત્રાણી કટારનો ઉપયોગ કરી શકતી. હાલમાં યુરોપ અમેરીકાની સ્ત્રીઓ તરવાની, પટાબાજીક ની, પહાડ પર ચઢવાની, હોડીઓને હલેસાં મારવાની, ધનુષ્યબાણની, કુસ્તીની એમ અનેક બળવર્ધક કસરતો કરે છે અને એમનાં કદાવર ખડતલ શરીર આપણને દિંગ્મૂઢ કરી નાખે છે !

સ્પાર્ટન પ્રજા, પોતાનાં શરીર બળવાન બને તે માટે સ્ત્રીઓનાં શરીર સુદૃઢ કરતી. દેશ રક્ષાને માટે એમને વીર પ્રજાની જરુર હતી; અને વીર પ્રજાને નિર્માલ્ય માતાઓ જન્મ નજ આપી શકે એમ એમનું માનવું હતું.

આપણે પણ ભવિષ્યની પ્રજાને શુરવીર, પરાક્રમી, સાહસિક અને તંદુરસ્ત બનાવવી છે: ભય, નિરુત્સાહ, કાયરપણું અને મંદવાડ આપણે દૂર કરવા છે અને તે માટે એકલા છોકરા નહીં પણ છોકરીઓને પણ કસરતના લાભ પુરેપુરા આપવા છે. મુસલમાન ભાઇઓએ તુર્કસ્તાનની માફક હવે ઝનાના દૂર કરવા જોઇએ, હીંદુઓએ બાળલગ્ન બંધ કરવાં જોઇએ અને ખોટી કહેવાતી શરમ, લાજ મરજાદા અને મોટાઇના ખોટા ખ્યાલ દૂર કરી છોકરીઓનાં શરીર ખીલવા દેવાં જોઇએ.

લાંબુ ચાલવાની, આપણી નદીઓનાં મૂળ અને મુખ જાતે જોઇ આવવાની, આપણા પર્વતોનાં શિખરો અને ખીણો જોવાની, તરવાની, સાઇકલ પર કે ઘોડેસ્વારી મારફતે લાંબી મુસાફરીઓની અને એવી એવી હરીફાઇઓ માટે બનતી સવડો આપણા મંડળે આપવી પડશે.

યુરેપમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને વ્યાયામ મંડળો આ કાર્ય કરે છે. ત્યાંની સરકાર અને પ્રજાના પ્રયત્નો જેવા પ્રયત્નો આ દિશામાં આપણા મંડળે કરવા પડશે. એવરેસ્ટના શિખરો પર અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની શોધખોળમા જે સેંકડો વીરોએ, જાન અર્પણ કર્યા છે તે અધિકાર ગુર્જર યુવક યુવતિઓને મળે એ જોવા હું ઉત્સુક છું.

ગુજરાતનાં અને હીંદના ઐતિહાસિક અને કલામય તથા કુદરતની અલૌકિક શોભાથી ભરપુર સ્થાનો જોવા અને યાત્રાઓ કરવા આપણે પણ નવા જમાનાને યોગ્ય સંઘો કાઢવા જોઇએ.

અમેરીકાથી જે મુસાફરોના ટોળે ટોળાં આવી આપણો આખો દેશ જોઇ જાય છે અને પૃથ્વી પર્યટનો કરે છે તેવે વખતે આપણ માનવડી-મુખા કે ઘરકુકડી બની રહેવુ યોગ્ય નથી. અસલના વખતમા આપણા પૂર્વજોએ, દિગ્વિજયો કર્યા છે, સંસ્થાનો વસાવ્યા છે. વ્યાપાર ધંધાને અર્થે દરીઆ ખેડયા છે, અને વહાણવટાં કર્યાં છે. ટીબેટને લિપિ આપણે આપી છે. એશીયાઇ તુર્કસ્તાન, ખોતાન, જાવા, સુમાત્રા અને કંબોડીયા સુધી આપણો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રસર્યાં હતાં. ચીન અને જાપાનને ધર્મ અને કલાનું જ્ઞાન આપણે આપ્યાં છે અગસ્ત્ય ઋષિએ દ્રવિડ દેશને સનાતન હીંદુ ધર્મનુ જ્ઞાન આપ્યું અને વિધ્યાચળને નમાવ્યો હતો એટલુંજ નહીં પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હતા!

અગસ્ત્ય મુનિની સાથે અને એમના અનુયાયીઓની સાથે આપણા ગુજરાતનાં, દ્વારકાની આસપાસનાં અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો, તામિલ દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે ત્યાંના આયર અને આયંગર બ્રાહ્મણો છે. દ્વારકાંની યાદવાસ્થળી પછી કેટલાએ યદુકુળો, દક્ષિણમાં ગએલાં, હોય્સાલ રાજાઓ, યદુવંશના હતા; જેમના વખતમાં બેલુર અને હાલાબીડનાં ભવ્ય અને સુંદર ઉત્તમ શિલ્પકલાના નમુનારૂપ મંદિરો બન્યાં છે. વિજયનગરના પ્રતાપી રાજાઓ, યદુવંશના હતા અને એજ કુળમાં ઉતરી આવેલા હાલના મૈસુરના મહારાજા છે

ગુજરાતના રાજાઓ અને સુલતાનો પાસે નૌકાસૈન્યો હતાં. અને મોઢેરાના વજ્રમુષ્ટિ પહેલવાનો, ગુજરાતનાં હીંદુરાજ્યો પડયા પછી દક્ષિણમા ગયા હતા. હાલ ત્રાવણકોર અને વડોદરા રાજ્યમા એમના વંશજો છે. અને ગુજરાતનાં બાહુબલ અને શારીરિક વિકાસની સંપૂર્ણતાનુ સ્મરણ કરાવે છે.

ઉપરની હકીકતોથી સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! આપની ખાત્રી થશે કે એકલા વકીલ દાક્તરો અને મહેના મામલતદાર બનવાના કોડથી આપણું દળદર નથી ફીટવાનું. આ બાળવીર સેના અને આ અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એરોપ્લેન ઉડાવનારા નૌકાધિપતિઓ અને સૈનિકો. ટોરપીડો અને સબમરાઇન્સ ચલાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એવી મહત્વકાંક્ષાઓ આપણે એમની આગળ ઉભી કરો!

આપણે ભવિષ્યની આખી પ્રજા આવી બનાવવી છે અને સ્વદેશાભિમાની, વીરતા, બહાદુરી અને બળ એનામાં આવે એ માટે આ પ્રયાસ છે.

અખાડાઓ અને ક્રીકેટ મેચો છતા કસરતને સર્વવ્યાપી કરવા માટે દેશી રમતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે. આ પ્રવૃત્તિદ્વારા એરંડા, ખોખો, હતુતુ વગેરે રમતોમા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. અને ભવિષ્યમાં તમામ રમતોને જમાનાને યોગ્ય કરવામાં આવશે.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! આમ આ પરિષદનો ઉદ્દેશ દેશનું તમામ વાતાવરણ બદલી નાખવાનો છે. વૃદ્ધોની ઉદાસી અને બદહજમી એ દૂર કરવા માગે છે, સ્ત્રીઓના કલેશ, કંકાશ-

લેઝીમના પ્રયોગ.

અને નંબળાઈઓ એને મટાડવી છે. વૈદ દાક્તરોની કમાઈ એને ધીમે ધીમે ઓછી કરી આખરે બંધ કરવી છે. લગ્નના વરઘોડા અને શુભ અશુભ પ્રસંગે થતાં અઘટિત ખર્ચ પ્રજાની શરીર સુધારણા અને વિદ્યાવૃદ્ધિમાં ખરચાવવા છે. મંદિરોના પ્રસાદ અને છપ્પન ભોગ ગરીબ બાળકોને કસરત પછી પુષ્ટિ માટે માટે મફત વહેંચાવી દેવાં છે અને ચોરાશીઓ યજ્ઞયાગ અને જમણવારોના પૈસા રશીઆની સોવીયેટ સરકારની માફક પ્રજાની મીલ્કત બનાવવા લુંટી લેવા છે.

અમારે દેશની અને જીવનની પુનર્રચના કરવી છે. આ આખા ભાષણમાં કે બીજા કાર્યક્રમમાં આપ, આ મંડળે સરકાર પાસે કશાની આશા રાખેલી નહીં જુઓ.

આવાં મહાન કાર્યમાં તેમ છતાં સરકાર કે સરકારી અમલદારોને મદદ આપવા હું અંતઃકરણપૂર્વક આમંત્રણ કરું છું. આ રાજકીય સંસ્થા નથી. અને સરકાર સામે એને સંસ્થા તરીકે વિરોધ નથી. એનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય ફ્નેહ્મંદ થશે તો સરકારને પણ ગૌરવનો વિષય છે.

આમ, અખાડાઓ જ્યાં જ્યાં થાય ત્યાંથી તમામ વસ્તીને, રમત ગમત અને ફરવા હરવામાં રસ લેતી કરીશું તો નીતિ, સંયમ, સહકાર અને સહિષ્ણુતાના ગુણ ખીલશે, સ્વભાવમાંથી ગંભીરપણું અને દોઢડાહ્યાપણું ઓછું થશે, નિન્દા, કુથલી અને દેષ જોવાની ટેવ ઘટશે અને આજથી એક જમાનામાં પ્રજા બદલાઈ જશે."

પ્રમુખનો ભાષણનો કાર્યક્રમ પુરો થયો ને પછી પ્રત્યક્ષ કાર્યરૂપે ગુજરાતના એકઠા થએલા ૮૦ અખાડાના સુનંદા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તમ પ્રયોગોના નમુના રજુ થવાના હતા. એટલે આ પ્રસંગે દરેક અખાડાને કૈં ને કૈં નવીન જાણવાનું ને શીખવાનું મળે તેવો સુંદર પ્રસંગ હતો.

સંતરામના ચોગાનમાં દસેક હજાર કરતાં વધારે સંખ્યામાં મેદની માઈ શકે. પરંતુ આજે

તો આ મોટા મેદાનમાં લગારે જગા નહતી. સ્ત્રીઓ કે નહીં તોએ બે ત્રણ હજાર હશે. અને આજુબાજુ છાપરાં, અગાસી ને ઝાડ વગેરે સ્થળે પ્રેક્ષકો જોવા ચઢી ગએલા. એક જણે કહેલું કે 'આખું નડીઆદ ઉલટયું લાગે છે.' એ આ મેદની જોયા પછી અતિશયોક્તિ નથી એમ અવશ્ય લાગે. આ બંને દિવસ સવારે ને સાંજે આટલી ઠઠ જામેલી રહેતી.

અંગબળના પ્રયોગોમાં મુંબાઇના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની, શારદા મંદિરની અને અમદાવાદની ધ્રાશીરામની પોળની તથા નડીઆદના અખાડાની બાળાઓના પ્રયોગો આકર્ષક હતા. તેમાંએ મુંબાઇનું શુટીંગ અને શારદા મંદિરની લાઠી એ બે પ્રયોગોએ આખા પ્રેક્ષકવૃંદને સ્તબ્ધ કર્યું હતું.

બેન્ડ, કવાયત, લકડીપટા, લાઠી, બોક્સીંગ, જ્યુજ્યુત્સુ, રોમનરીંગ, સીંગલબાર અને મલખમ વગેરેના પ્રયોગો અદ્‌ભુત ને સુંદર હતા.

રાતના સંવાદો ને સંગીતના જલસા થતા બાળલગ્ન, દેશી રમતો વિ. પરદેશી રમતો, પ્રસંગોપાત્ત આવતી ફેશન વગેરેને લગતા સાદ ઈ, કલાનું જ્ઞાન અંગ્રેજી અને પ્રસંગોચિત હાસ્યરસ દ્રવિડ દેશને સનાતનથી રંગીત સંવાદો હતા. અને વિંધ્યાચળને નમાવ્યો કોલેજીઅન'ના કટાક્ષો પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હજના કોલેજીઅન

અગસ્ત્ય મુનિની સાથે અને એરું બાંધ્યો છે યાયીઓની સાથે આપણા ગુજરાતનાં, દ્વારકાંતિ આસપાસનાં અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો, તામિલ દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે સાંના આયર અને આયંગર બ્રાહ્મણો છે. દ્વારકાંની યાદવાસ્થળી પછી કેટલાંએ યદુકુળો, દક્ષિણમાં ગએલાં. હોએશાલ રાજાઓ, યદુવંશના હતા; જેમના વખતમાં બેલુર અને હાલાબીડનાં ભવ્ય પ્રસંગ હતો.

શ્રી. સુબાશ બોઝનો પરિચય કરાવતાં પ્રમુખે યથાર્થ કહેલું કે એ બંગાળનો પ્રાણ છે ને દેશના યુવકોની આશા છે. સુધીન્દ્ર બોઝ અમેરીકાની આયોવા યુનીવર્સીટીના રાજ પ્રકરણના તત્ત્વવિદ અધ્યાપક છે. અને એમના કેટલાક નવીન સિદ્ધાંતોથી ભલભલા રાજનીતિજ્ઞો ને બ્રીટનની બાદશાહી થરથરે છે.

આ મહેમાનોને જોઇ અનેક જુવાનોને નવીન પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઇ હશે, ઘણાએ જીવનની તે ધન્ય ઘડીને રળીઆમણી માની હશે. એ શ્વેત ખાદીમાં વિભૂષિત થએલું ગૌર વાન, જરા દાસબાબુની નાની આકૃતિનું ભાન કરાવતી કાયા, તીક્ષ્ણ ને સ્થિર દૃષ્ટિ, સખ્તાઇમાં બીડાએલા છતાંએ કવચિત હાસ્યરેખાંકિત મુખમુદ્રા અને ઉઘાડા પગ—આ બધી સાદાઇથી ઉછળતાં લોહીને મુગ્ધ કરતું.

ઉંચા, સુકા વાનમાં નિરંતર ભડભડતા દાવાનળ સમા પ્રાણની ઝાંખી, સુધીન્દ્ર બોઝનાં વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં થતી.

સુબાશ બોઝે આ ઉછળતી મર્દાનગી અને નવશોહીઆં સ્ત્રી પુરુષોનું જુથ, ઉત્સાહ, કાર્યદક્ષતા, સ્વાસ્થ્ય ને શક્તિ જોઇ પ્રફુલ્લિત થયા. એમણે પણ જીવનમાં એક અનુપમ તકનો લહાવો માણ્યો. ને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેમણે તે કબુલ્યું.

"આજે ગુજરાતના વ્યાયામવીર જુવાનોની આ ભારે મેદની વચ્ચે ઉભા રહેતાં, મારા હૃદયમાં જે અનિર્વચનીય હર્ષનાં મોજાંની છોળો ઉડી રહી છે, તેનો હું તમને ખ્યાલ કેમ કરી પરિપૂર્ણ શકું...? અખાડાની હીલચાલે ગુજરાત નાખવાનો હું જેર જમાવ્યું છે, ગુજરાતના એ દૂર કરવા આટલો સખ્ત કબજો કર્યો છે, તેનો મારા આ ઉત્સવ જોયા વિના મને

કદાપિ ખ્યાલ આવત નહીં. પ્રત્યેક વિદેશી સત્તા તેની એડી નીચે ચગદાએલી પરાધીન પ્રજાના આવા પ્રયત્નોને સદા રુંધેજ છે. અને આ બ્રીટીશ સત્તાનો પણ એજ રાહ છે. તમને યાદ હશે કે ૧૯૦૫ માં બંગાળમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં આવી મંડળીઓ રચાઈ હતી. ને આજ સત્તાએ એ મંડળીઓને પેલા અદ્ભુત કાયદા ક્રીમીનલ એમેન્ડમેન્ટ લોની; સહાયથી આ સભાઓને બંધ કરી હતી. પણ તમે એ વિદેશી શાસકો-

આપણા રાષ્ટ્રનો આજનો સર્વોપરિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ સ્વાધીનતાની ભાવનાની જ્યોત હૃદયે હૃદયે, ઝુંપડે ઝુંપડે, ને દેશના ખુણે ખુણે પહોંચાડવાનો છે. જો તમે એ ભાવનાની જ્યોત પ્રગટાવી શકો, એ પ્રકાશથી તમારા દેશજનોનાં હૃદયોને પ્રકાશિત બનાવી શકો, એ પુણ્ય પાવકને ગામે ગામ પહોંચાડી શકો, તો થોડાજ દિવસોમાં સારા હીંદુસ્થાનમાં એવો સર્વભક્ષી હુતાશન પ્રગટશે કે પછી જગતની કોઈ સત્તા,

મુંબાઈના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની કન્યાઓના અંગકસરતના પ્રયોગો.

ની એ દમદાટીથી ડરશો નહીં. તેના બધા પ્રયત્નો છતાં, હીંદના પુનરુત્થાનનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતુંજ જવાનું છે. જગન્નિયંતાનું એ અચળ નિર્માણ છે.

ગુજરાતના જુવાનોને મારો સંદેશ છે કે સ્વાધીનતાની ભાવનાના તમે સૌ પાગલ પુજારી બની જાઓ. એ ભાવનાને તમારા જીવનની ઝંખના બનાવી દો. ગુજરાતના જુવાનો! સ્વાધીનતાની ભાવનાના નશામાં ચકચુર બનો.

ત્રીશ કોટિ ભારત જનોને ગુલામીમાં નહીં રાખી શકે.

જે ભારતવર્ષે અનેક પ્રજાઓના ઉદય અને અસ્ત જોયા છે, અનેક સામ્રાજ્યોને રસાતળ જતાં નીરખ્યાં છે અને છતાં જગતના પુરાણામાં પુરાણા અને પ્રાણવાનમાં પ્રાણવાન રાષ્ટ્ર તરીકે જીવન્ત છે, તે ભારતવર્ષને માટે સ્વાધીનતાનો જુસ્સો પ્રગટાવવાનું કાર્ય એ કોઈ અશક્ય કાર્ય નથી. અનેકાનેક ક્રાન્તિઓ, પલટાઓ, દુર્ભાગ્યો

અને આક્રમણો છતાં ભારતવર્ષ સજીવ છે.

વિશ્વનું નિયમન કરનાર વિશ્વનાથે ભારતવર્ષને જગતનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો : જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો ને જાતિઓનો સમન્વય કરવાનું, તેનો જીવન્ત પદાર્થપાઠ પુરો પાડવાનું કાર્ય માથે નાખ્યું છે.'

યુવાનો! આપણી જવાબદારી જબ્બર છે. આપણે કલ્પના પણ કરવાની છે અને કાર્ય પણ કરવાનું છે. બુદ્ધિ અને શરીર બંનેને આપણે કસવાનાં છે. ”

પરિષદની બેઠક, વિષયવિચારિણી સમિતિ ને ઠરાવો બધાંજ વિશિષ્ટતાથી ભરપુર હતા. ગુજરાતમા વ્યાયામનો પ્રચાર વધારે થાય એ હેતુથી એક વ્યાયામમંડળનું બંધારણ રચાય, તેનો ખરડો પરિષદની વિષય વિચારિણી સમિતિ આગળ મુકવામાં આવ્યો.

પહેલેથીજ કેટલાક કાર્યકર્તાઓનો નમ્ર પણ દૃઢ મત હતો કે કોઈ પણ સારા કાર્યને આપણે ને બંધારણની બેડીઓમા નાખીએ છીએ, માત્ર આપણે ભાવનાને નહીં વળગી રહેતાં શબ્દોના ખોખાને વળગી રહી, એ કાર્યને વણસાડી નાખીએ છીએ અથવા નિર્જીવ બનાવી મુકીએ છીએ. અને તેથી આવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને બંધારણની બેડીઓ ન નાખવી.

પરંતુ આ માન્યતા સર્વમાન્ય ન થઇ શકી બંધારણ ઘડાયું. અને 'બીન ઉસ્તાદી' અને એટલે 'ઉસ્તાદી' શબ્દ ઉપરજ પ્રથમ ચર્ચા શરુ થઇ

મારી તો સ્પષ્ટ ને દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યારે પણ સંસ્થાઓ 'ગુરુ' ભાવનાને શરણે જઇ પડે છે ત્યારે વર્ષોનાં વહેંણ સાથે એ સંસ્થા નાશ પામે છે. એથીજ પ્રજાની મનોદશા ગુલામી બને છે. ધીરે ધીરે એ આખીએ પ્રજા ગુલામી બનતી થતી જાય છે.

'ઉસ્તાદ'નો અર્થ આપણે ત્યાં અખાડાનો અધ્યક્ષ—અથવા સ્વામી એવો થાય છે. એ એકજ વ્યક્તિની એ માલીકી બને છે, એના ઉપરજ એ જીવનનિર્વાહ કરે છે. સવા રુપીઓ આપી ગુરુ કરે તેને તે અખાડામાં દાખલ કરે છે, તહેવારોએ ભેટ પૂજા ધરે તેને પ્રસન્ન થઇ દાવપેચ શીખવે અને શાગીર્દ બનાવે. ને આમ છતાંએ કળાની ચોરી તો કરેજ.

સમગ્ર પ્રજાના શરીરનો વિકાસ સાધવો છે, આ માંયકાંગલી પ્રજાના શિરનું કલંક ધોઇ નાખવું છે, એવી ઉગ્ર દેશભાવનાથી પ્રેરિત એકજ યુવાને આ હજારો વર્ષોથી જડ ઘાલી બેઠેલી 'ઉસ્તાદી' પ્રણાલિએ ચાલતી સંસ્થા સામે બળવો કરી નવીન—'શીખ્યા તેટલું બીજાને શીખવવું: જ્ઞાનદાન લેવુ તેટલુંજ દેવુ'—પદ્ધતિ સ્થાપી. ને આ પ્રવૃતિને વ્યાપક બનાવી.

ગુજરાતમા આજે માણેકરાવજી છે અને મજમુદાર સાહેબ પણ છે. એ ત્યારે પણ હતા. પરંતુ એમના અખાડાઓ ત્યારે ને છેક હજુએ આ જુની પ્રણાલિને વશવર્તી છે. અને તેથીજ મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે ઉગતા ગુજરાતના બુદ્ધિ ને શરીરના ઘડતરમાં પુરાણી ભાઇઓનુ સ્થાન અનોખું ને અજોડ છે. અને તેથીજ ગુજરાતમા 'બીન ઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોના 'આદ્ય સ્થાપક'ના સ્થાનના અધિકારી તો માત્ર પુરાણીભાઇઓ અને તેમના ચાર ગોઠીયાજ છે ને હોઇ શકે.

આ મંતવ્ય માટે આગ્રહ રાખનારા એને ભલે આ અખાડાની માટીમાં એક વખત જેણે રંગ માણ્યો નથી કે સ્વાદ ચાખ્યો નથી, માત્ર કાગળ ઉપરજ જેણે કુસ્તીઓ કરી છે એવા, એને 'દુરાગ્રહ' કહે કે 'અનિષ્ટ હઠીલાઇપૂર્વક પોતાના મતની બહુમતિથી સાચા પથને

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮૩]

મારી નોંધપોથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૯ થી]

લખ્યું હોત કે 'હાસ્યરસનું પુસ્તક' તો મારી આવી કરુણ સ્થિતિ થાત ખરી?

પુસ્તકને માટે જેમ શિર્ષક લખવું આવશ્યક મનાય છે તેજ પ્રમાણે એ પુસ્તક, લેખકના મત પ્રમાણે, કયા રસનું છે તે પણ લખવું જરુરનું ગણાવું જોઇએ. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થશે. લેખક પોતે કયા રસનું પુસ્તક લખવા માગે છે એ અત્યાર સુધી વાચકો સમજી નહોતા શકતા તે સમજી શકશે; પહેલેથી કયા રસનું પુસ્તક છે જાણ્યાથી તે રસનો આસ્વાદ લેવા પ્રથમથી તૈયારી કરી શકશે, અને આંધળા મનુષ્યની પેઠે પંથ કાપ્યાની મહેનતજ નહીં પણ સૌંદર્ય જોવાનો લહાવો પણ લઈ શકાશે. આ તો કોઇને ત્યાં આપણે મળવા ગયા હોઇએ ને તે આપણને જમવા બેસી જવાનું કહે તેની સ્થિતિ થાય છે, આપણી એ વસ્તુ માટેની કોઇ પણ પ્રકારની તૈયારી હોતી નથી. કદાચ નાહ્યા-જ ન હોઇએ. અથવા ઘેરથી જમીનેજ નીકળ્યા હોઇએ. પરંતુ નિમંત્રણથી આપણે જ્યાં ભોજન કરવાનું કબુલ્યું હોય છે ત્યાં તો સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીનેજ, પચાવવાની એક બે ગોળીઓ સાથે રાખીનેજ જઇએ છીએ. તેજ પ્રમાણે મારામાં રુદિવા વ્યાપી રહી હોય, સેવા સીવાય બીજું કંઈ કોઇ મારે માટે કર્તવ્ય નથી એમ મને લાગ્યાં કરતું હોય તે વેળા મારા હાથમાં હાસ્યરસનું પુસ્તક આવી ચઢે તો હું તેને યોગ્ય ન્યાય શી રીતે આપી શકું? તેમ મારા હૃદયમાં ઉલ્લાસની ઊર્મિઓ ઉછળી રહી હોય તેવે વખતે કરુણ રસનું પુસ્તક હું વાંચું તો લેખક તરફ સમભાવ પણ શી રીતે રાખી શકું?

આટલા માટે દરેક લેખકે પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર જે રસનું પુસ્તક હોય તે રસનું નામ લખવું; એટલુંજ નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે જે જે ગૌણ રસો, સંચારી ભાવો આવતા હોય તેનાં નામો પણ તે તે સ્થળે હાંસીઆમાં લખવાં. આથી જેને જે રસ જે સમયે વાંચવો હશે તે રસ તે સમયે વાંચી શકશે. તે પણ જે રસનું પુસ્તક એ વાંચવા માંડશે તેને માટે પહેલેથીજ તૈયારી રાખશે. ને લેખક તરફ સમભાવ પહેલેથીજ એનામાં આવશે. દાખલા તરીકે હાસ્યરસનું પુસ્તક વાંચતી વેળા એ મોં મલકાવીને પુઠું ઉઘાડશે. પહેલી લીટી વાંચતાં આછું સ્મિત કરશે, બીજી લીટી વાંચતાં સ્પષ્ટ સ્મિત કરશે, ત્રીજી લીટી વાંચતાં ઘેરું સ્મિત કરશે, ચોથી લીટીએ સ્મિતને બદલે હાસ્ય આવશે; પાંચમી લીટીએ અટ્ટહાસ્ય કરશે ને પહેલું પાનું પુરું કરતાં પહેલાં આળોટવા માંડશે.

હું જે પુસ્તક વાંચી ગયો હતો તે હાસ્યરસનું પુસ્તક છે એમ માલમ પડ્યા પછી મેં એ પાછું વાંચવું શરુ કર્યું છે. અને લાગે છે કે એ પુસ્તક હાસ્યરસનું પણ હોઇ શકે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ટ ૨૦૮ થી]

"કોણ ?" સેનાજિત એકદમ ફીક્કો થઇ ગયો. મૈનાકી ધ્યાનથી જોઇ રહી.

"શત્રુ."

સેનાજિત ફલંગ મારી બહાર ગયો અને મૈનાકીના મુખ પર અસ્પષ્ટ હાસ્ય પ્રસર્યું. ગૌરીએ ચિંતાતુર મુખે જોયા કર્યું. થોડીવારમાં સેનાજિત તદ્દન બદલાઇ જઇ પાછો આવ્યો. તેની આંખો બહાવરી થઇ ગઇ હતી, તેના મોં પર ગભરાટ હતો.

બંને સ્ત્રીઓ તરફ તેણે ગભરાટથી જોયું, મુઠીવાળી અને બોલવાનો પ્રયત્ન શરુ કર્યો.

"શું છે ?" ગૌરીએ ગભરાઇને પુછ્યું. મૈનાકીના ગાંભીર્ય પર વિજયનો પાસ હતો.

"કંઇ નહીં."

"પણ શું છે ?" હસીને મૈનાકીએ કહ્યું.

"કંઇ નહીં" અસ્વસ્થ સેનાજિતે જેમ તેમ કહ્યું; "હું જાઉં છું."

"પણ આવ્યા કેમ ? ચાલ્યા કેમ ? એવું તે શું છે ?" મૈનાકીએ પુછ્યું: "હું વચ્ચે પડતી લાગુ છું. ચાલો હું સ્નાન કરવા જાઉં છું" તેણે મચકો કરી, સાં પડેલું પોતાનું ઉપરણું લીધું અને ચાલ પકડી.

સેનાજિત સ્તબ્ધ બની ગૌરીને જોઇ રહ્યો. મૈનાકી ગઇ એટલે ગૌરી તેની પાસે આવી દયામણે મુખે જોઇ રહી.

"શું છે ?" તેણે આર્દ્ર અવાજે પુછ્યું.

"ગૌરી" ગળગળે અવાજે સેનાજિતે કહ્યું; "ગૌરી ! મારું આવી બન્યું."

"શું ?" ગભરાઇ જઇ ગૌરીએ પુછ્યું. "એવું શું બોલો છો ?"

"ગૌરી ! આજે સાંજે મને દેહાંત શિક્ષા થાય તો નવાઇ નહીં."

"પણ કેમ ?" ગૌરીની આંખો ભરાઇ આવી.

"તને કેમ સમજાવું ? મારી વલ્લભા ! ફરી મળીએ કે ન પણ મળીએ. ગૌરી ! નરેંદ્રદેવે મને એક કેદી સોંપ્યો હતો તે ગઇ કાલે છુટી નાસી ગયો."

"કેમ કરતાં ?"

"કાલે રાતે હું અહીંઆં બેસી રહ્યો તેમાં. ગૌરી ! આપણું પુણ્ય પરવારી ગયું. નરેંદ્રદેવ આવા ગુનાહ માફ કરતા નથી" સેનાજિતે હાથમાં હાથ નાખી આમળી નાખ્યો. તેના હોઠ થરથર ધ્રુજતા હતા.

"પણ એવો તે કેવો એક કેદી હતો ?"

"ગૌરી ! એના પર તો કેટલાયના જીવનનો આધાર રહ્યો હતો. ચાલ હવે જાઉં ! જે થાય તે ખરું. પ્રિયે ! વિધિએ આપણું લગ્ન નજ નિરધારેલું તે શું કરીએ ?" તેણે દુઃસહ નિરાશાથી ઉંડો નિ:શ્વાસ મુકયો.

એકદમ ગૌરીએ ઉંચું જોયું અને ગુંગળાતી હોય તેમ તેણે ગળે હાથ મુકયો. "મને હવે સમજાયું." તે બોલી અને ગભરાટથી ચારે તરફ જોઇ રહી.

"શું ? શું !"

"સમજાયું. તમારો કેદી કોણ છોડવી ગયો તે ખબર છે ?" બહાવરે ડોળે ગૌરી બોલી.

"ના. કોણ ?"

"આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત," ગૌરીએ કહ્યું.

ભલી ભોળી ગૌરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું એ કલ્પવાને અશક્ત સેનાજિત ચમકયો.

"મને અહીંઆં મોકલી એણેજ—નેમે ગઇ કાલે રાત મારી જોડે વીનાનો માટે. આર્યપુત્ર હુંજ તમારી વેરી થઇ." [illegible]

અને છતાં પોતે જાણે તેનું મધ્યબિંદુ હોય એવું તેને જણાતું હતું.

ગૌરીનો હવે ઉપયોગ હતો નહીં અને આચાર્યને છોડી તે સેનાજિતને વરવાની અધમતા દેખાડી રહી હતી એટલે મૈનાકીને મન તે અકારી થઇ હતી. પણ આદરેલો ખેલ પુરો કરવો એવો નિશ્ચય કરી તે આ છોકરી તરફ સ્નેહ દેખાડતી હતી.

મધરાત થવા આવી. બેમાંથી એકેનું ચિત્ત નાટકમાં ચોંટતું નહોતું. સ્ત્રીને નિરર્થક ક્રૂરતાના લહાવા લેવા ગમે છે. મૈનાકીને એ લહાવો લેવાનું મન થયું. "મધરાત થઇ!" તેણે કહ્યું; "ચાલો. સેનાજિતે પેલા આચાર્યને પુરા કર્યા હશે"

"હેં! શુ?"

"હા. કેમ તને કહી ગયા નથી?"

"ના. ના. ત્યારે મે ભુલ કરી. મારે તને નહોતુ કેહેવું જોઇતું."

"ના. મને કહો." ગૌરી મૈનાકીનો હાથ પકડી કરગરવા લાગી. "દેવી! આ શું છે? આ બધા આમ કેમ કરે છે? સેનાજિત ક્યાં ગયા છે? આચાર્યને શું થવાનું છે?"

"ગૌરી! તુ તો હજુ બાલક છે. આચાર્ય તારી ને સેનાજિતની વચ્ચે આવતા હતા ને." કટાક્ષથી મૈનાકીએ કહ્યું; "હવે નીરાંત થશે."

"પણ એ શુ કરવા ગયા છે.'

"તેને બાળી મુકવા."

"કેવી રીતે?"

"અરરરર— ને મારા પિતા—"

"સેનાજિત તેને કૈં કરવાના છે?"

"દેવી! દેવી! મને કહો. શું વિષ્ણુગુપ્ત બળી મુઆ હશે?"

"ક્યારના" મૈનાકીએ નીરાંતે કહ્યું.

"ના. ના." ગૌરીનું હૃદય કાંપી ઉઠ્યું. "આવા તેજસ્વી વિદ્વાન આચાર્ય!"

"તારે શી પીડા પડી છે?" મૈનાકી ગૌરીને તીક્ષ્ણ નજરે જોતી હતી. "તું ક્યાં એને પરણવાની હતી?"

"તેમાં શુ? પણ દેવી! કૈં કરો. એને બચાવો. એ મહાત્મા છે. તપસ્વી છે. એને માર્યે સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે. દેવી! કોઇને મોકલો. ઉઠો. કૈં કરો."

"હું ઉઠીને શું કરું? મારું કે કોઇનું સેનાજિત કોઇ દિવસ માને છે. તું જા. વખત છે ને માને." મૈનાકીએ કહ્યું.

"ત્યારે મને જવાદો. માણસ આપો. મને જવા દો" દુઃખની મારી ગૌરી હાથમાં હાથ દાબી ઉભી થઇ.

"હા. જો થાય તો કૈં કર. જો કે મને નથી લાગતું કે કૈં થાય."

"હશે દેવી! નહીં તો સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે."

મૈનાકી ટાઢે પેટે ઉઠી ને માણસોને આજ્ઞા કરવા ગઇ. થોડીવારમાં બધી તૈઆરી થઇ અને બે વિશ્વાસુ માણસ ગૌરીને લઇ, ઘોડે બેસી, નગર તરફ ઉપડ્યા.

એક સેવકે ગૌરીને પોતાની પાછળ બેસાડી હતી, એટલે સ્વારીથી અપરિચિત ગૌરી જેમ તેમ કરીને એ સેવકને વળગી રહી. તેની તો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને સૃષ્ટિઓ સ્થિરતા ખોઇ બેઠી હતી.

ગૌરીના મગજમાં ધમકારા થતા હતા. તેનું હૈયું ચીરાઇ જતું હતું. આ શુ? સેનાજિત આચાર્યને બાળી મુકે! બપોરની વાતો યાદ આવી; ક્રોધનો માર્યો તેનો સેનાજિત 'બાલ શંકર' જેવા આચાર્યને બાળી મુકશે? પછી? ને તેના અંધ પિતાને કૈં થાય તો? શુ થશે? નગર ક્યારે આવ્યું, દરવાજા કેમ વટાવ્યા, રસ્તો કેમ ગયો

તેનું તેને ભાન રહ્યું નહીં. પોતાના ઘર પાસે આવતાં તેણે જોયું તો આકાશમાં લાલ ને તેજોમય ધુમાડો દેખાતો હતો.

" ઓ મારી મા ! " એટલુંજ તે બોલી શકી.

ઘોડેસ્વારો આગળ વધ્યા. ગોરીએ પોતાની આગળ બેઠેલા સ્વારની પડખેથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેના ઘરની ભીંતો થોડીએક ઉભી હતી. છાપરું અંદર પડ્યું હતું. બારણાં ને બદલે બાકોરાં થઇ ગયાં હતાં. અંદરથી બળતાં નીકળતાં હતાં. તેનું ઘર ઘર રહ્યું ન હોતું—બળતી ચિતા થઇ ગઇ હતી.

તે ગાંડાની માફક બાવરી થઇ ગઇ. આગની જ્વાલાઓએ તેને આંધળી કરી મુકી. તેના મગજમાં પણ ભભુકા ઉઠ્યા. " આચાર્ય ! પિતા !......" તે બોલી અને ઘોડા પરથી બેભાન થઇને પડી.

[આ વાર્તાનો વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે.]

નૈવેદ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૨થી]

[ચહાના પ્યાલાનો ખખડવાનો અવાજ આવે છે. બંને પાછા ફરે છે–સ્વસ્થ થઈને જુદાં જુદાં બેસી જાય છે. કુમારની માતા ત્રણ પ્યાલા લઈને દાખલ થાય છે. બંને જુએ છે. બંનેની મુખમુદ્રા પર તોફાન રમી રહે છે.

માતા

કુમાર, લે ચહા લાવી.

[કુમાર ને બાલા એક બીજા તરફ જોઇ રહે છે.

કેમ નથી બોલતા ! વહુ દીકરા, શું થયું ?

બાલા

કંઈ નહીં. અમે વાતો કરતાં હતાં. તમારા જીવનમાં કેટલો આનંદ છે ?

માતા

પ્રભુએ જીવન આપ્યું તે બારે દહાડા અને બત્રીસે ઘડી ચીમળાયા કરવા માટે ! ઋણાનુબંધે બધુ આવી મળે છે. આપણે તો માલીકનાં રમકડા છીએ.

બાલા

(કુમારને) કેમ એમજ કહુંને કે સરજનહારના સૃષ્ટિ કાર્યક્રમમાં જીવનનાં નૈવેદ્ય ધરવામાંજ માનવજીવનની કૃતકૃત્યતા છે.

કુમાર

એટલે જીવનમાં કાયરતા ઉતારવી ? નસીબની ખીલીએ પ્રારબ્ધ ટંગાવી રાખવું ! વર્તમાનનાં પુતળાં બની ભવિષ્યને વેડફી દેવું !

માતા

નહીં. મહાનુભાવ માનવતા સૃષ્ટિ મહીં ઉતારવા મથવું–એજ જીવતાં નૈવેદ્ય.

બાલા

સાચું કહ્યું તમે.

માતા

અખંડ સૌભાગ્ય–વહુ દીકરા––

[બાલાનાં ઓવારણાં લે છે. બાલા નમે છે. કુમાર અનિમેષ જોઇ રહે છે. માતા પીવાઇ રહેલી ચહાના પ્યાલા લઇને જાય છે.

કુમાર

(પાછો ફરીને) હા— જીવનનાં નૈવેદ્ય એમાજ માનવતા–નૈવેદ્યના ઇષ્ટદેવ નથી આરોગતા–ભાવનાજ ગ્રહે છે. જીવનમાં નિષ્ફલતા ભલે આવે. મનુષ્યને ક્ષુદ્રતા સાલે પણ ભાવના અનંતતામાં પથરાઇ જાય છે. એ ચિરંજીવ છે.

[બાલા કુમારની નજીક જાય છે. અને ખભા પર માથું મુકી એની મુખમુદ્રા નીહાળે છે.

બા...લા !

બાલા

(મુખ ઉચું કરતાં) નાથ !

[ઉચું થએલું મુખ કુમાર સત્કારે છે.

: : પડદો પડે છે : :

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી]

કેસો પણ નજીવા નથી. ઘણાઓનું માનવું છે કે આ કોમી વીખવાદને ખીલાફત ચળવળે ભારે પોષણ આપ્યું છે, કારણ કે રાજકીય મુક્તિનો પ્રશ્ન ગૌણ કરીને તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નને જાહેર જીવનમાં વધારે અગત્ય આપી છે.

ઉપર પ્રમાણે જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદની અસરનું પૃથક્કરણ કરીને આપણે તે વાદના તત્ત્વોની કંઈક સમીક્ષા કરીશું અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો જોડે પણ તેની સરખામણી કરીશું તો આવા નિબંધમાં તે અસ્થાને તો નહીં ગણાય.

આર્યસંસ્કૃતિનું મૌલિક લક્ષણ આધ્યાત્મિકતા છે એ તો હવે સર્વે સ્વીકારે છે. અને ગાંધીવાદ "આધ્યાત્મિક" છે; "આત્મબળ તેનો પાયો છે" એવો વિચાર પ્રચલિત છે. અલબત, જીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રના વિભાગો એક લેખે જોતાં કૃત્રિમ છે, છતાં કામચલાઉ તેમનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. એ તો ખુલ્લું છે કે ગાંધીવાદમાં અને મહાત્માજીના જીવનમાં નિર્મલ સહૃદયતા, ઉચ્ચ સાધુતા, પવિત્રતા, સેવાભાવ, સંયમ, દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, નિર્દોષ સરળતા, ક્ષમા, સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની ધગશ, માનવજાતિ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વગેરે અનેકાનેક તત્ત્વો છે. અને એ બધાં સીધેસીધાં કે આડકતરી રીતે આધ્યાત્મિકતાને પોષે છે એ પણ ખરું છે.

પરંતુ, આધ્યાત્મિકતા એટલે કંઈ નીતિનું પાલન નથી. આધ્યાત્મિકતા નીતિથી બંધાતી નથી, (નીદાન, આર્યાવર્તની આધ્યાત્મિકતાનો ખ્યાલ) નીતિથી પર હોય છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતાનું કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને તેને દોરનારાં મૌલિક તત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી સાત્વિક ઉચ્ચ મહાનુભાવતા અને આધ્યાત્મિકતામાં રહેલો ભેદ કદાચ વાંચનારના મનમાં સહેલાઈથી આવશે.

એ ભેદ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે ગાંધીવાદમાં "કરવાને" "કર્મને" મહત્વ અપાયું છે. કર્મ કરીને "થવું" એવો તેનો મુદ્રાલેખ હોય એમ જણાય છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ "થવું" છે. "કરવું" એ તો ફક્ત "થવાનો" આવિર્ભાવ માત્ર છે. અર્થાત્ કર્મદ્વારા આંતર ચૈતન્યના પરિવર્તનદ્વારા જીવનનું રૂપાંતર કરવું એવો આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે. ખરું છે કે ગાંધીવાદમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, નીતિ, શમ, દમ, અહિંસા, તિતીક્ષા વગેરેનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ અધ્યાત્મિક હેતુ અને ઉપાયોનો સ્વીકાર તેમાં થયો હોય તો પણ તે આગળ પડતો તો નથી એટલું નક્કી.

ગાંધીવાદમાં બીજું પણ એક તત્ત્વ છે જેનો સ્વીકાર આર્યસંસ્કૃતિમાં ગાંધીજી કરે છે તેવા રૂપમાં થએલો જણાતો નથી. એ તત્ત્વ એટલે "ગરીબાઈ"નો જીવનના આદર્શ તરીકે સ્વીકાર. ગરીબો જોડે સહાનુભૂતિ હોવી એ એક વાત છે, ગરીબાઈ સહેવી અને તેનો પરિચય પાડવાનું સામર્થ્ય હોવું એ પણ એક વાત છે. પરંતુ કોઈપણ પ્રકારના વૈભવ, સમૃદ્ધિ તથા ઐશ્વર્યના અભાવને જીવનની આદર્શ સ્થિતિ તરીકે સ્વીકારવો એ જુદી વાત છે. એ બે વિચારોમાંથી કયો ખરો છે તે નક્કી, કરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં તો આર્યસંસ્કૃતિમાં ખ્રીસ્ત મતમાં "ગરીબાઈ" નો

જેવો સ્વીકાર થએનો છે (અને ગાંધીવાદમાં પણ જેવો થયો છે) તેવો સ્વીકાર થયનો જણાતો નથી એટલું બતાવી આપવાનો છે

ઉપનિષદ્‌મા એક ઋષિ બ્રહ્મજ્ઞાન સંબધી પ્રશ્ન પુછે છે ત્યારે જનકરાજા તેને કહે છે કે, "તમે એ પ્રશ્ન ન પુછો તમારે જોઇએ તેટલી ગાયો અને સોનામહોર માગો" તેના જવાબમા ઋષિ કહે છે. "શુ મારે ઘેર ગાયોની ખોટ છે એમ તુ માને છે? અને મારી પાસે સોનામહોરો નથી એમ તુ સમજે છે?'

રામાયણમા અયોધ્યાનુ વર્ણન વાચતા પણ એક સમૃદ્ધિવાન શહેરનું આપણને ભાન થાય છે

"સન્યાસ" નો આદર્શ અને "ગરીબાઇ ને આદર્શ સ્થિતિ' તરીકે સ્વીકારવાનો આદર્શ એક નથી એ અહીં આપણે ધ્યાનમા રાખવાનુ સન્યાસમા "ગરીબાઇ" નથી પરતુ જગતની વસ્તુઓ પ્રત્યે અમીરાઇભરી બેદરકારી છે!

આર્યપ્રજાના વિચારના નેતાઓ તો પ્રાણની વિપુલતાનો સ્વીકાર કરતા સકુચિત પ્રાણ વિશાળ જીવન જીવી શકતો નથી પ્રજા ગરીબ થવાનો આદર્શ રાખે છે તે કંઇ જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા-ને લઇને નહીં પરતુ પ્રાણની પરિમિતતાને લઇને હોય છે આર્યાવર્તમા તો સંપુર્ણ જીવનમા ગરીબાઇને સ્થાન નહતુ "દુખ" યા તો "સહન કરવુ" એ પણ ગાધીવાદનુ એક મૌલિક તત્ત્વ છે આર્યસસ્કૃતિમા તેનો અસ્વીકાર સ્પષ્ટ છે દુખને ખમીને જીતવાનુ તો તિતીક્ષા કહેવાય પરતુ દુખનો અભાવ કેવળ આત્મામા,–આતર–ચૈતન્યમાજ નહીં પરતુ બાહ્યજીવનમા પણ થવો જોઇએ એવો આદર્શ આર્યસસ્કૃતિ સ્વીકારે છે.

ગાધીવાદની સૌથી મૌલિક પરિમિતતા હોય તો તે એ છે કે, તે જીવનને અમુક માનસિક સિદ્ધાતોની વાડમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવન જાણે એક સાદા સીધા તત્ત્વનું બનેલુ હોય નહીં એવી ગર્ભિત માન્યતા ગાધીવાદમા રહેલી જણાય છે હકીકત તેનાથી જુદી છે જીવનને કોઇ પણ માનસિક સિદ્ધાતની વાડમા બાધવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે ઇતિહાસે તે અનેક વાર પુરવાર કર્યુ છે ઉપનિષદમા તો हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। "સુવર્ણના ઢાંકણથી સત્યનું મુખ ઢકાઇ ગયુ છે" એવી ઉક્તિ વડે માનસિક આદર્શોની અપૂર્ણતા દર્શાવવામા આવી છે જીવનને એ પ્રમાણે પરિમિત કરવાનો એ પ્રયત્ન મહદ્ ભાગેજ થાય છે, કારણ કે માનસિક સિદ્ધાતની વાડમાથી છટકી જવાનો માર્ગ જીવન શોધી કાઢે છે, અને દલીલોની પરપરા આપીને મનને છેતરે છે।

જીવન વિવિધતાભર્યુ–વિવિધ દિશાવાળુ છે, અને તેની વિવિધતાનો તથા એ વિવિધતામા પણ સંપૂર્ણતા વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ આર્ય સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે કોઇપણ તત્ત્વને બાતલ કરવુ, નિગ્રહવડે તેનો ઉચ્છેદ કરવા મથવુ, સયમવડે માત્ર તેને પકડી રાખવુ અથવા તો પાપ ગણીને તેનાથી દૂર નાસવુ—એ માર્ગ આર્યસસ્કૃતિ સ્વીકારતી નથી એ તો જીવનની વિવિધતા પ્રત્યે સમતાથી જુએ છે, માનવ સ્વભાવના પ્રત્યેક અગના અતાની મર્મને નીહાળે છે, તેના સત્ય સ્વરૂપની, તેના વાસ્તવિક તત્ત્વની, તે શોધ કરે છે, અને જ્યારે દેખીતા અજ્ઞાનની પાછળ કાર્ય કરી રહેલુ જ્ઞાન તેને મળે છે ત્યારે અજ્ઞાનને દબાવ વાની, તેનો સયમ કરવાની કે તેનાથી દૂર નાસવાની તેને જરૂર પડતી નથી જે જ્ઞાનનું વિકૃત સ્વરૂપ માનવનુ અજ્ઞાન છે તે પ્રાપ્ત કરવાથી તેનું અજ્ઞાન જ્ઞાનમા રૂપાંતર પામી જાય છે.

ઉપર જણાવેલા વિચારનું ઉદાહરણ ગાંધીવાદમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પુરું પાડે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ અહિંસાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે રુદ્રશક્તિની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ "રુદ્ર" ના સ્વરૂપની બીજી બાજુને "શિવ" તરીકે સ્વાકારે છે. એક બાજુ જગતજનની, કમળપુષ્પધારિણી દુર્ગાનો સ્વીકાર છે; બીજી બાજુ મહિષાસુર મર્દિની, નરમુંડમાલા ધારિણી ચંડીનો સ્વીકાર છે. અર્થાત ગાંધીવાદમાં અહિંસાના બાહ્યસ્વરૂપ અને આચરણને જે અતિશયતા આપવામાં આવેલી છે તેનો આર્યસંસ્કૃતિમાં સ્વીકાર થએલો જણાતો નથી.

વળી, હાલની હીંદીપ્રજાની નામર્દ અવસ્થામાં અને હથીઆરબંધના કાયદાના જમાનામાં નિર્બલ હીંદી પ્રજાને અહિંસાના આચરણનો ઉપદેશ પણ ઘણાંને અસ્થાને લાગે છે. પરંતુ, અહીં આપણે એ વ્યવહારુ દલીલની યોગ્યતા જોવા અટકીશું નહીં.

વળી, ગાંધીવાદમાં કળાનું સ્થાન કંઈ વિલક્ષણજ છે. કળા વીશે તેમણે વધારે લખ્યું નથી, તેમ વધારે બોલ્યા પણ નથી. પરંતુ કળા વીશે છુટાછવાયાં વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આર્ય સંસ્કૃતિમાં કળાનું જે સ્થાન છે તેનાથી ગાંધીવાદમાં તેને ઘણુંજ ગૌણ અને અપરિચિત સ્થાન મળે છે.

"ત્યાગ એ સર્વોત્તમ કળા છે." એ કળાની નવી વ્યાખ્યા જરુર વિચારવા જેવી છે. વળી, એના સ્પષ્ટીકરણમાં ભીંતોના ઉપર ચિત્રો કઢાવવાની અનાવશ્યકતા પણ તેમણે જાહેર કરી હતી. તથા માનવકળાનો ઉત્તમોત્તમ નમુનો તારાજડિત આકાશના કળાવિધાયકની કળાને કદી પણ પહોંચી ન શકે એવી પણ દલીલ તેમણે દિલીપકુમાર રોય જોડેની મુલાકાતમાં કરી હતી.

તે ઉપરાંત "મધપુડા"—નામના હસ્તલિખિત માસિક—માં કોઇ આશ્રમવાસીએ કળા ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો તેમાં તો બીચારી કલાની એટલી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી હતી કે તે ગુંગળાઇ ને રુંધાઇ જાય તોપણું આશ્ચર્ય નહીં !

કલાને ગાંધીવાદમાં "વિલાસ" તરીકે માનવામાં આવતી હોય એનો ભાસ મને થયા કરે છે. કળા સંસ્કૃતિનું આવશ્યક અંગ છે પ્રજાના પ્રાણનો એ આવિર્ભાવ છે એ ભાન ગાંધીવાદને થયું જણાતું નથી. પ્રભુની કળાકૃતિનો, કે આકાશની સુંદરતાનો ઇતિહાસની શરુઆતથી કોઇએ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ, માનવના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી કળામય સૃષ્ટિ પછી ભલે તે રૂપમાં કે શબ્દમાં, સ્થાપત્યમાં—નૃત્યમાં ગમે તેમાં વ્યક્ત થાય–પણ પ્રભુની અદ્દભુત કલામય શક્તિનોજ આવિર્ભાવ છે એમ શા માટે ગાંધીવાદમાં સ્વીકારવામાં નહીં આવતું હોય ? અને ભગવાનની કળાકૃતિઓમાં કવિ, ચિત્રકાર, સંગીતકાર કે સ્થાપત્યકારનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત હોય તો પછી નિઃશબ્દ, તારાજડિત બ્રહ્માંડોવાળા આકાશના કરતાં પણ વધારે સૌંદર્ય, રસ અને આશ્ચર્ય માનવ સ્વભાવમાં પ્રતીત થતાં કળા વિશ્વોમ નથી હોતાં ?

"કળા શોખને માટે છે" એવો ખ્યાલ ગાંધીવાદમાં રહેલો લાગે છે. ખરું જોતાં કળા એ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે; માનવતાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. જગતના સ્રષ્ટાની હારમાં માનવ વત્ત્વ બેસાડનાર અનેક ક્રિયાઓમાંની આવશ્યક એક ક્રિયા "કલાસર્જન" છે.

ગાંધીવાદમાં "ઉદાસીનતા", લગભગ કર્કશતા-કઠોરતા—વ્યાપ્ત હોય તેમ લાગે છે. ભોગવૃત્તિની વિપુલતા તેમાં જણાતી નથી જે

એક યુવકની આત્મકથા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી]

ન સમજી શકયો. મેં ગભરાઇને પુછ્યુંઃ 'કહો, શી આજ્ઞા છે ?' એટલે તે ગર્જના કરીને બોલ્યાઃ 'નીચ! કુળ-કલંક, તેં મારી સાત પેઢીની આબરુ ધુળમાં મેળવી દીધી છે. મારા મોં ઉપર મેંશ ચોપડી છે. સમાજમાં મારી પ્રતિષ્ઠા હલકી કરી નાખી છે. આવો કપુત જન્મતાંજ કેમ ના મરી ગયો !'

"આમ વિના કારણ ધિક્કાર અને તિરસ્કાર થવાથી મને બહુ ક્રોધ આવ્યો, પણ તેને મનમાં દબાવીને નમ્રતાપૂર્વક મેં તેમને કહ્યું : 'આપ કહો તો ખરા કે મારો શો અપરાધ છે ? જેથી આપ મને આમ વિના કારણ ગાળો દઇ રહ્યા છો.' જવાબમાં ગુસ્સાથી તેમણે મારી સામે એક કાગળ ફેંકયો અને કહ્યુંઃ 'લે, તારાં કારસ્તાન જો!' મેં કાગળ ઉપાડી લીધો. તે વાંચતાંજ મારી શુદ્ધ-બુધ્ધ જતી રહી, કાપો તો શરીરમાં લોહી ન મળે, પૃથ્વી જાણે મારા પગ નીચે થઇને ચાલી રહી હોય એમ મને લાગ્યું. હે પ્રભુ ! આ કેવો ખેલ ? જેનો કદિ વિચાર પણ નહોતો કર્યો, તે આજે પ્રત્યક્ષ જોઉં છું ! શું લોકોની આંખો હવે એટલી બધી તેજ થઇ ગઇ છે, કે દૂર બેઠા પણ બે ભીંતની વચ્ચે બનતી ઘટના તેઓ સીધી નજરે જોઇ શકે છે ? તે કાગળ ભાગી માસરીમાંથી આવ્યો હતો. તેમાં તેમણે ફરીઆદ કરી હતી કે મેં તેમની સાથે ઘોર વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તેમની વિધવા કન્યાને ધર્મભ્રષ્ટ કરીને તેમની આબરુ ધુળધાણી કરી છે. અને તે લોકોને સંસારમાં મોઢું બતાવવા જેવું પણ રાખ્યું નથી. વધારામાં તે લોકોએ મારા પિતાજીને પ્રાર્થના કરી હતી, કે તે તે કલંકિનીને સારી રીતે સમજાવી દે, કે તેમને વધારે બદનામ કરવાને માટે, તે હવે તેનું કાળું મોઢું તેમને ન બતાવે. દુનીઆ આખી પડી છે, જ્યાં તેને ફાવે ત્યાં ચાલી જાય.' આ બધી વાહીયાત વાતો વાંચીને મારું માથું ફરી ગયું; પરસેવો વળ્યો. આજ મને ખબર પડી કે, હીંદુ વિધવાનું જીવન કેટલું કષ્ટમય છે. સીધે રસ્તે ચાલતાં છતાં પણ, તેની તરફ વહેમની નજરે જોવાય છે. અને હીંદુ સમાજ કેટલો નિર્દય છે, કેટલો અન્યાયી છે ? ફક્ત ઉડતી ખોટી ખબર સાંભળીનેજ પોતાની માન મર્યાદાની આંટમાં તે તેના જીવનનો ફેંસલો કેટલી ઉતાવળે અને વગર વિચાર્યે કરી નાખે છે. તે સહેજ પણ વિચાર કરવાની તસ્દી લેતો નથી, કે તેની આ નિર્દયતાથી કેટલાં જીવન ધુળમાં મળી જશે. તથા ખુદ પોતાને કેટલું નુકશાન થશે, અને તેનો પ્રભાવ દેશ પર કેટલો પડશે.

"ઘણીજ દીનતાપૂર્વક મેં પિતાજીને કહ્યું : 'હુ ઇશ્વરને હાજર જાણીને પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક આપને કહું છું, કે અમારું બંનેનું ચારિત્ર્ય બીલકુલ નિર્મલ છે. કોઇ પણ પ્રકારે અમે પાપી બન્યાં નથી. તે બીચારી તો એટલી ભલી અને ભોળી છે, કે પાપને છાંયડે પણ ઉભી રહે તેવી નથી. હા, તેનો જો કોઇ અપરાધ હોય, તો તે એ કે તેણે મારા દુઃખી દિવસોમાં મારા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી છે; અને પવિત્રતાપૂર્વક મારી સેવા કરી છે. શું આ સત્કાર્ય બદલ તેને આવો કઠોર દંડ દઇ શકાય ? પિતાજી, શુ આપત્તિથી ઉગરવાનો કોઇ ઉપાયજ નથી ?' પિતાજીએ રોષમાં જવાબ આપ્યો : "શું તું બાવળ વાવીને કેરી ખાવાની આશા રાખે છે ? હમણાંજ તે પાપિણીને ઘરમાંથી બહાર કાઢ. બસ એમાંજ કલ્યાણ છે.' દયામણે સ્વરે મેં

ફરીથી પિતાજીને કહ્યું: 'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ. પણ જ્યારે આપનેજ મારો વિશ્વાસ નથી પડતો, તો પછી બીજું કોણ મારો વિશ્વાસ કરશે? હું એને અહીંઆંથી કાઢી તો મુકીશ, પણ જ્યારે તેના પીયરવાળા તેને ઘરમાં પગ પણ નહીં મુકવા દે; ત્યારે તેની શી દશા થશે?'

"તેમણે મને ખીજવાઇને જવાબ આપ્યો: 'હું તો તારો ઘણો વિશ્વાસ કરું છું; પણ મારામાં એટલી શક્તિ ક્યાં છે, કે હું સમાજનું મોં બંધ કરી શકું? તને તારા માન આબરુની ફીકર છે કે નહીં? અને તારે તેની પંચાતમાં પડવાનું કારણ પણ શું છે? દુનીઆ કૈં વાંઝણી નથી. જ્યાં તેને ફાવશે ત્યાં ચાલી જશે. તેની પાછળ કૈં આપણે આપણી આબરુના કાંકરા કરવાના નથી.'

"મેં તેમને કેટલીએ વીનંતી કરી, કેટલોએ ગળગળો થઇને કહ્યું: 'તે બીચારી નિરપરાધ અસહાય બાળા પ્રત્યે આટલા કઠોર ન થશો. કૈંક તો ન્યાય કરો.' પણ તે સમાજના જુના જોગી હતા. તેમનું પથ્થર હૃદય જરા પણ ન પલળ્યુ. હું જેમ જેમ પ્રાર્થના કરતો હતો, તેમ તેમ તેમની કઠોરતા વધતી જતી. હાય! પિતાજીએ તે દિવસ સુલ પ્રત્યે સહેજ પણ મમતા બતાવી હોત; તો મારા નસીબે આજે આ દિવસ ન હોત!

"જ્યારે પિતાજી જરા પણ ન પીગળ્યા, ત્યારે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે ભલે તેમ તો તેમ પણ ફક્ત બે દિવસ સબુરી પકડો, હમણાં કોઇ એને કૈં કહેશો નહીં. દરમ્યાન શું કરવું, તે હું નક્કી કરી નાખીશ. અને જો મારી આટલી વીનંતી પણ નહીં સ્વીકારવામાં આવે, તો પરિણામ સારું નહીં આવે. આ શબ્દો મેં એટલી દૃઢતાપૂર્વક કહ્યા હતા, કે પિતાજીએ મારી વીનંતી સ્વીકારી. હવે હું મોટી મુંઝવણમાં પડ્યો. તે નિર્દોષ બાલાને માટે કેટલીએ વાતોનો વિચાર કરતો, પણ મગજ કામજ નહોતું કરતું. એકાએક મારા મગજમાં એક વિચાર સ્ફુર્યો. સ્વભાવથીજ વિધવા વિવાહને પાપ માનનારા એક બ્રાહ્મણનો હું દીકરો હતો. જ્યારે કોલેજમાં મિત્રોમાં આ સંબંધી વાત નીકળે, ત્યારે હું તેનો કેટલોએ વિરોધ કરતો; અને વિધવા વિવાહનાં માઠાં પરિણામ સમજાવવાને માટે કેટલાએ દાખલા દલીલો રજુ કરતો. આજે તેજ વિષય મારી સામે ફરીથી ઉપસ્થિત થયો હતો. મારાં સામે એક અનાથ બાલ વિધવા હતી, જે પાપ શું છે, તે પણ નહોતી સમજતી. જેણે સંસારના ભોગ-વિલાસ અને પ્રલોભનની છાયા પણ નહોતી જોઇ. મારી દૃઢતા ઉપરજ તેનું જીવન નિર્ભર હતું. સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો મારા મનમાં એ ઘોળાયા કરતો હતો, કે તેણે દુઃખના દિવસોમાં સાચા મિત્રની માફક મને સાથ આપ્યો છે; અને તેજ અપરાધને માટે તેના ગળા ઉપર છરી ફેરવાય છે. હવે મારું કર્તવ્ય શું છે? શું તેને નિરાધાર રખડતી છોડી દઉં? બીચારી ભલી ભોળી છે, કોઇ અત્યાચારીના ફાંદામાં ફસાઇ ગઇ તો? તેને નિરાધાર રખડતી મુકી, તેના અમૂલ્ય જીવનને બરબાદ કરવું એ મહાપાપ છે. હાય! સમાજ કેટલો ઘોર નિર્દયી છે? આવા વ્યર્થ ખોટા વહેમો પર આજ સુધીમાં કોણ જાણે કેટલીએ કુમળી બાળાઓનું બલિદાન દેવાયું હશે? હાય! બાલપણમાં જો તે બીચારીનું લગ્ન ન થયું હોત, તો મુસીબતના આ દિવસો જોવાનો વખતજ ક્યાંથી આવત? વળી જેણે પતિનું મોં પણ જોયું નથી, સંસારની ખરી ખોટી વાતોનું જેને જ્ઞાન સુદ્ધાં નથી, તેનું લગ્નજ કેવું? આવી અબોધ અબળાઓનો પુનર્વિવાહ કરવો એ ઠીક, કે તેમના જીવનને જન્મભર દુઃખની આગમાં બળવા દેવું, અને પગલે પગલે પાપ કરાવવું એ ઠીક? જો કે

થતો ગયો છેવટે ન્યાતીલાઓએ પિતાજીને કહ્યું: 'તમારો પુત્ર ભ્રષ્ટ થઇ ચુક્યો છે. હવે અમે એને ન્યાતમાં લેવાના નથી અને જો તમે એને ઘરમાં રાખશો, તો તમને પણ ન્યાત બહાર મુકવામાં આવશે.' આટલું બોલીને ન્યાતીલા રસ્તે પડયા. અને અહીંઆં મારી ઉપર આપત્તિનો પહાડ તુટી પડયો, ભાઇઓએ મને મારીને બહાર કાઢી મુકયો.

"હવે હું મહા આફતમાં આવી પડયો. પાસે એક કોડી ન મળે, કયાં જાઉં? શુ કરુ? કંઇ સુઝ ન પડી ચારે તરફથી નિરાશા આવતી હતી. છતાં પણ હું હીંમત ન હાર્યો. સગા વહાલાંને ઘેરે ઘેર ગયો. મહોલ્લાવાળાઓને પણ મદદ માટે પ્રાર્થના કરી ચુકયો. પણ કોઇનાએ હૃદયમા રામ ન વસ્યા ઉલટું બધા મને ધિક્કારવા લાગ્યા. કોઇ ન્યાતીલાના ડરથી તો કોઇ મારા પિતાજીના ડરથી મને મદદ દેવા નહેતા ઇચ્છતા. હવે હું મારા હીંદુ મિત્રોને ઘેર પહોચ્યો. બધાએ કંઇને કંઇક બહાના બતાવ્યા. એકે તો મ્હેણુ મારીને કહ્યું: 'આ સાહેબ તો તારા જીવજાન દોસ્ત છે શુ આવા કટોકટીના વખતે પણ તેમણે મદદ ન કરી?' અંતે ચારે તરફથી નિરાશા અને ખિન્નતા અનુભવીને, હું મારા તેજ પ્રિયની પાસે ગયો. બધુ સાંભળ્યા પછી તેણે પ્રસન્ન થઇને કહ્યુ. 'આ ઘર તારૂંજ છે તને ફાવે ત્યા સુધી મઝેથી રહે. પણ આગળ પાછળનો ખુબ વિચાર કરી લેજે. અહીંઆ રહેવાથી તારા ઉપર વળી કોઇ નવી મુશીબત આવી ન પડે.'

"મેં કહ્યું: 'જયારે મુશીબતના રસ્તા ઉપરજ હું ઉભો છું, તો પછી તેનો ડર કેવો? જે વીતશે તે ભોગવી લઇશ' આ પછી હું મારી પત્નીને લઇને મિત્રને ત્યા જઇ રહ્યો. હું આગળ જણાવી ગયો છું, કે સ્વભાવે તે ઉદાર પ્રકૃતિનો હતો. તેણે અમે આરામથી રહી શકીએ, એવી બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. જેથી અમારા વખત શાંતિથી જવા લાગ્યો. આ દુઃખી દિવસોમાં પણ હું મને એક પ્રકારે બહુ સુખી માનતો હતો. મારા સદ્‌ભાગ્યે મને મારી પહેલી પત્નીના જેવીજ આ પત્ની મળી હતી. કેવળ સૌંદર્યમાંજ નહીં, ગુણોમાં પણ તે તેના જેવીજ હતી. અને મિત્ર પણ કહેવાનો નહીં, પણ સાચો મિત્ર હતો. હવે મને એટલીજ ચિંતા હતી કે કયારે હું કામ ધંધે લાગી જાઉ; અને નૂતન પત્નીને માટે સુખનાં સાધન ઉભાં કરું.

"મને આશા હતી કે ઘરવાળાએ ક્રોધાવેશમાં જો કે મને કાઢીજ મુકયો છે, પણ ક્રોધ શાંત થયા પછી તેઓ મારી ખબર જરૂર કાઢશે. દરમ્યાન હું મુસલમાન થઇ ગયો છું, એવી ખબર શહેરમાં ફેલાઇ ગઇ. આમ ને આમ એક અઠવાડીઉં પુરું થયું. પણ ઘરવાળાએ મારી તપાસ સરખી પણ ન કરી. એથી તો મારી રહી સહી આશા પણ નષ્ટ થઇ ગઇ. છતાં પણ હૃદય કઠણ કરીને મેં પિતાજીને પત્ર લખ્યો કે 'મારા મુસલમાન થઇ ગયાની ખબર તદ્દન ખોટી છે. જ્યારે કોઇએ મને મદદ ન કરી, ત્યારે મારા મુસલમાન મિત્રનો આશ્રય લેવો પડયો છે. તેનો આશ્રય આપદ્ ધર્મ સમજીનેજ મેં લીધો છે. મે મારો હીંદુ ધર્મ છોડયો નથી. હજીએ મને ભ્રષ્ટ થતો બચાવશો.'

"પરંતુ તેમણે પત્રનો જે જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી મારી આશાનો સદાને માટે અંત આવ્યો. તેમણે લખ્યું હતુ: 'તારા જેવા કપુતને માટે તો મરી જવુજ બહેતર છે ચાહે બ્રાહ્મણ રહે કે મુસલમાન થઇ જા હવે તુ અમારા કામનો નથી. ખબરદાર, તારું કાળુ મોઢું કોઇને ન બતાવીશ અમે સમજીશુ કે તુ અમારે ત્યાં જન્મ્યોજ નથી' આ પ્રકારે ઘરવાળાએ જુદી

માન મર્યાદા, અને ન્યાતે કુલીનતાને નામે મારું બલિદાન દીધું. હવે હું શું કરું ? હા ! આશાનાં થોડાં આછાં કિરણો બાકી રહ્યાં હતાં. આવી વાતોમાં ઘણું કરીને આર્ય-સમાજ વિશેષ આગળ પડતો ભાગ લે છે. એક દિવસ હું તેના મંત્રી મહાશયને મળ્યો, અને મારું દુઃખ તેમને જણાવ્યું. જે સાંભળી તેઓ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. અને મને કહેવા લાગ્યાઃ 'તમારું આ સાહસ બહુ પ્રશંસનીય છે, આદર્શ છે, અનુકરણીય છે. કાલેજ હું આપના પ્રશંસાપાત્ર કૃત્યનો રીપોર્ટ વર્તમાન-પત્રોમાં છાપવા માટે મોકલી આપીશ, આપનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં લાવીશ સમાજ સુધારક આદરપૂર્વક આપને વધાવી લેશે. આપ સમાજ-મંદિરમાં આવજો. ત્યાં હું આપનું લગ્ન વૈદિક-વિધિ પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાની ઉત્તમ ગોઠવણ કરી આપીશ.' મેં નમ્રતા-પૂર્વક કહ્યું : 'એ બધું તો થઇ રહેશે. પણ મારી ન્યાતમાં મારો વ્યવહાર શી રીતે ચાલશે ? કયા સમાજમાં રહીને મારું સામાજિક જીવન હું વ્યતીત કરી શકીશ?' આ સાંભળતાંજ મંત્રી-જીના હોશ ઢીલા થઇ ગયા, અને બોલ્યાઃ 'ભાઇ આ બાબતમાં હું શું કરી શકું ? સનાતન ધર્મી તો અમારી વાત પણ સાંભળતા નથી, સામાજિક જીવન વ્યતિત કરવાને માટે તો અમારે પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું પડે છે.' આટલું સાંભળીને હું ત્યાંથી રસ્તે પડ્યો. હું સમજી ગયો કે આર્ય-સમાજનો બધો કારભાર કેવળ કાગળ ઉપર છે. અને દેશમાં કૈં ને કૈં આંદોલન ચાલતું રહે તેટલા માટેજ આર્ય-સમાજની આવશ્યકતા છે.

"મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહ્યા વિના તેનું નાવ બરાબર ચાલી શકતું નથી. કોઇને કોઇ સમાજનું શરણું તેણે લેવું જ જોઈએ. પછી તે સમાજ હીંદુઓનો હો, મુસલમાનોનો હો, કે ખ્રીસ્તીઓનો. પણ હવે હીંદુ-સમાજે તો મારો ત્યાગ કર્યો હતો. એટલે હવે હું ચિંતામાં પડયો કે કયા સમાજનો આશ્રય લઉં. પરંતુ ધર્મ પરિવર્તન કર્યા સીવાય બીજા સમાજનો આશ્રય હું કેવી રીતે લઇ શકું ? અત્રે હું એટલું જણાવવાની જરુર સમજું છું, કે હીંદુ ધર્મ ઉપર મને તિરસ્કાર નહોતો. હું તેને સર્વ શ્રેષ્ટ ધર્મ સમજતો હતો, અને તેના ઉપર મારો હાર્દિક પ્રેમ હતો. પરંતુ હીંદુ-સમાજે મને બરાબર સમજ પાડી હતી કે, હીંદુ-ધર્મ ચાહે તેટલો શ્રેષ્ટ હોય, પણ અમારી સાથે રહીને તું તેનું પાલન નહીં કરી શકે. "ભલા ભાઇ, તુંજ કહે કયાં હીંદુ ધર્મે સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવાની આજ્ઞા આપી છે ? કયાં વિધવા વિવાહનો નિષેધ બતાવ્યો છે ? અને વિધવા વિવાહ કરનારને સમાજે દૂર કરવો એવી આજ્ઞા પણ કયાં આપી છે ? અસ્તુ." બહુ કષ્ટની સાથે હું હીંદુ ધર્મને છેવટના પ્રણામ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

"તું જાણે છે, કે મારા તે આપત્તિના વખતમાં કોઇ હીંદુ ભાઇએ મને જરા પણ મદદ નહોતી કરી. મદદ કરવાવાળો હતો, એક સાચો મુસલમાન. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિકજ રીતે મુસ્લીમ-સમાજ અને ધર્મ ઉપર મારી શ્રધ્ધા ચોંટી; મુસલમાનોનું સામાજિક સંગઠન જોઇને હું દંગ થઇ ગયો. તેમાં કેટલો ભ્રાતૃભાવ છે ? કેટલી અનેરી ઉદારતા છે ? તારા સમાજના મહા નીચ ભંગીને માટે સુદ્ધાં ઇસ્લામ ધર્મના દરવાજા સદા ઉઘાડા છે. ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા લેતાંજ તે સમાજનું એક આવશ્યક અંગ બની જાય છે. કેટલા બધા નૈતિક અને ધાર્મિક અધિકાર તેને મળે છે ? મસજીદમાં જઇને મોટા બાદશાહની સાથે ઉભો રહીને તે નમાજ પઢી શકે છે. તે કઇ ન્યાતનો છે એમ પુછવાવાળું નથી હોતું. મોટામાં મોટા કોઇ અમીર

ઉમગવની સાથે એક થાળીમા તે ભોજન કરી શકે છે, જ્યા કોઇ એને ટોકી શકતુ નથી ઇસ્લામની આ ઉદારતા પર હુ મુગ્ધ થઇ ગયો. અને મનથીજ ઇસ્લામનુ શરણુ લેવાનો નિશ્ચય મે કરી લીધો. મારો નિશ્ચય જાણીને મારો મિત્ર ખુબ ગભરાયો, અને બોલ્યોઃ "બાપુ! બદનામીના આ દંભને મારે માથે ન ચઢાવીશ ચાર હીંદુ મિત્રો જાણશે તો મને શુ કહેશે?" પણ મારો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને છેવટે તે સમત થયો અને અતે એક દિવસ હીંદુ-સમાજનો હું લાડકવાયો અભાગી પુત્ર મુસલમાન-સમાજનો બની ગયો. આજ દિવસો મા શિક્ષણ-વિભાગમા નોકરી મેળવવાને માટે મે અરજી કરી અરજી મજુર થઇ, અને મારી અહીંઆ નિમણુક થઇ. મારી પત્ની હજીએ મારી સાથેજ છે તેના પ્રેમમય વ્યવહારે મારા ઘરને સ્વર્ગ સમુ બનાવી મુકયુ છે. સંતાનનું સુખ પણ મને છે અને મારું જીવન ખરેખર સુખી જીવન છે. જો કોઇ વાતનુ દુઃખ મને જણાતુ હોય, તો તે એટલુજ કે, તે દિવસથી મે મારી પવિત્ર જન્મભૂમિનાં દર્શન કર્યાં નથી. જન્મભૂમિનો પ્રેમ કોણ ભુલી શકે છે? બસ, આ મારી આત્મ-કથા છે."

પોતાની કથા કહીને થોડા વખત પછી હમીરખા ઘેર ગયો. તેની કથા સાંભળીને હું બેચેન બની ગયો. અને હીંદુ-સમાજ સબંધીના ગહન વિચારોમા પડી ગયો. ખરેખર હીંદુ-સમાજ અંધકારથી કેટલો છવાઇ ગયો છે? આસ્તિક શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણને કેવી રીતે તેણે બળાત્કારે મુસલમાન બનાવ્યો, અને મુસલમાનની સખ્યામા વધારો કરી પોતાનુ નુકશાન કર્યું! આવી ઘટનાઓ સમાજ હમેશા નજરે જુએ છે. છતાં પણ તેની આખો ખુલતી નથી. આવા કેટલાએ વિચારો મારા મગજમા આવ્યા અને ગયા. અહા! પ્રભુ! હીંદુ-સમાજમા આવા અત્યાચારો થતા કયારે બંધ થશે?

દુઃખની વાત એ છે કે પ્રિય મિત્રવર હમીર હવે આ સંસારમા નથી. અને તેથીજ તેની આત્મ-કથા લખવાનુ મેં સાહસ કર્યું છે. હીંદુ ભાઇઓ આથી કંઇ ધડો લેશે?*

* હીંદી ઉપરથી

વ્યાયામ પરિષદ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી]

ઠરાવવાની થોડા ભાઇઓ 'દાદાગીરી' કરી ગયા' એમ કહે, પણ સામાને સત્યદર્શન થતાંજ નથી, એ અધિકાર તો આપણોજ છે એવી ખોટી માન્યતામાં ભમવું એ એથીએ વધારે 'દુરાગ્રહ' અને માત્ર 'દાદાગીરી' નહીં પણ 'વડદાદાગીરી' નહી તો બીજું શું કહેવું.

બાકી મુ. છોટુભાઇ જેવા 'તપસ્વી–મોટેરાનાં બોધ વચનોનો પણ અનાદર કરવાની' એમાં જરાકે વૃતિ નહોતીજ. 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પ્રતિનિધિને ભાગ્યેજ ખબર હશે કે આ અખાડાનો એકેએક યુવક અમારા મોટેરાની આજ્ઞા કેટલી કડક રીતે પાળે છે. આજે ખુદ ગાંધીજી કહે કે 'અહીં તમારું શિર આપો' તો આમાંના સાહસિકમાંના સાહસિક પણ ઘડીભર વિચાર કરશે. પણ છોટુભાઇ કે અંબુભાઇ 'અહીં શિર આપો' એમ આજ્ઞા કરે તો પળ માત્રનો પણ વિચાર કર્યા વિના ત્યાં હજારો શિર ઝુકી રહે–રહેશે એટલી તો આદરવૃતિ છે. ને આ આદરવૃતિનો ખ્યાલ તો એ બે પુન્યનેજ આવી શકે તેમ છે. ને આ અખાડાની તાલીમમાં એજ એક મોટો ગુણ છે કે મોટના માટે ગમે તેટલું માન હોય, પ્રેમ હોય, પરંતુ ચર્ચા સમયે દરેક વ્યકિતને જે સાચ લાગતું હોય તે ખુશીથી ને આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી શકે. એમાં મુરબ્બીઓના' મુરબ્બીપણા'નો કે વડીલોની 'પૂજ્યતા' નો સીધો કે આડકતરો જરીકે ત્રાસ હોતોજ નથી. ને ગમે તેટલા મતભેદ હોય તોએ આજ્ઞા થઇ એટલે અમલ કરવો એ બીજી બાજુ છે. અને તેથીજ આ સંસ્થાએ આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે. તેથીજ ઉગતી પ્રજાનો સ્વતંત્ર વિકાસ સાધી શકી છે.

આમ છતાં એ બંધારણ અમુક ફેરફારો સાથે પસાર થઇ ગયું. અને પરિષદની બેઠકમ. એ પાછું આવતી સભા ઉપર મુલતવીના ઠરાવ ઉપર પણ આવ્યું.

પરિષદમાં ઠરાવો પણ ઓછાજ હતા. એમાં ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારને માટે ધંન એકઠું કરવું; સ્ત્રીઓનો શારીરિક શિક્ષણ ક્રમ રચી પ્રચાર કરવો; તરવાની, દોડવાની, પર્વત પર ચઢવાની અને પગપાળા કે સાઇકલ પર લાંબા પર્યટન કરવાની શરતોને ધન વગેરેથી બનતી સહાય કરવા બાબત; ગુજરાત સમસ્તની વ્યાયામની સ્પર્ધાના વાર્ષિક મહાસંમેલન કરવા; શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વ્યાયામ ફરજીઆત કરવા; ને વ્યાયામને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા બાબત. ઠરાવો પસાર થયા હતા.

આ સ્થળે એક વાત કહેવી જોઇએ. સમયના અભાવને લેઇ કેટલુંક જરુરી કાર્ય ન થઇ શક્યું.

અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય ને સામાન્ય સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર્યા વિના વીખરાઇ જાય એ સારી સ્થિતિ તો નથીજ. જ્યાં બ્રહ્મચર્ય વીશે, સાદાઇ વીશે, પ્રમાણિક જીવન વીશે ઉગતી પ્રજાને વારંવાર કહેવાતું હોય ત્યાં આવા પ્રસંગે તો બાળલગ્નો નહીં કરવાં કે તેમાં ભાગ ન લેવા વીશે ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવા વીશે, જીવનનાં અમુક વર્ષો ખડતલ જીંદગી ગાળવા વીશે, વ્રતો લેવાવાં જોઇએ. ને આ ત્રણ હજાર યુવાનો ને યુવતીઓ એકઠાં થાય ત્યાં જેમ મુસાફરીઓમાં એકમેકનો પરિચય, 'અખાડાની રીતે' જ કરાવીએ છીએ તેમ એ પ્રસંગ પણ ગોઠવાઇ ન શક્યો.

આ બે અતિ જરુરી પ્રસંગો ન યોજી શકયા તે ખરેખર શોકજનક છે.

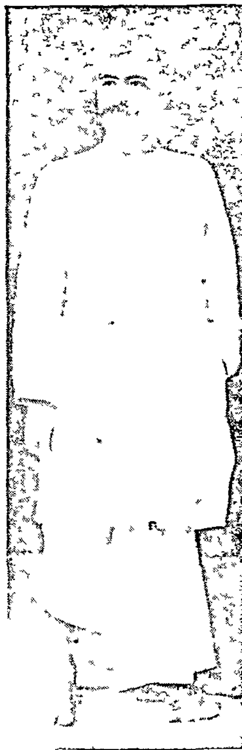
યુવક સંઘોને, અને બીજી સાર્વજનિક

સંસ્થાઓને અનુકરણીય એક લક્ષણ તરફ ધ્યાન ખેંચવુજ જોઇએ અહીં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના સમાન હક્ક સ્વીકારાયા હતા. કસરતમા, મેવામા અને પ્રેક્ષકોમા સ્ત્રીઓને માટે જેટલુ પુરુષો માટે સ્વતન્ત્ર વાતાવરણ હતુ તેટલુંજ સ્વતંત્ર હતુ અહીં આટલી મેદનીમાએ સ્ત્રીઓનેજવુ આવવુ હોય તો જગાએ અડચણ નહોતી આવતી. નિસંકોચ અને નિર્ભય બની સ્ત્રીઓ અહીં ખુશીથી મહાલી શકતીં.

અખાડામાં તાત્કાલિક મદદ (first aid)નુ જ્ઞાન કેટલું ઉપયોગી છે તેની પણ અકસ્માતજ કસોટી થઇ ગઇ પાસેના તળાવમા આ બે દિવસમા સ્થાનિક ત્રણ ચાર છોકરા અકસ્માત પડી ગયા. વડલાની છાયમા પાળ ઉપર ઉભેલા કે બેઠેલા વીરે જેણે આ જોયુ તેણે તરતજ 'યા બજરંગ કહી ઝંપલાવ્યુ. બેને ડુબતાં, બીજા બે ડુબેલાને એકદમ બચાવી બહાર આણ્યા પીધેલુ પાણી કાઢી, શ્વાસોચ્છ્વાસ આપી ભાનમાં આણી મુક્યાં ને આમ સંપાદન કરેલી કળા ને જ્ઞાનને સાર્થક કર્યા; 'અખાડાગીરી'ને શોભાવી

પ્રતિદિનનો કાર્યક્રમ પુરો થયો, ત્યારે રાત્રે મુ છોટુભાઇએ ટુકમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને જે બે શબ્દો કહ્યા તે અવિસ્મરણીય છે "અહીં આ પ્રસગે આપણી કેટલીક ઉણપો તમે જોઇ શક્યા હશો, આ ઉણપો આવતે વર્ષે ન રહે તે માટે તમો સૌ પ્રયત્નો કરતા રહેજો. અહીં નવું શીખ્યા હો તે તમારે ત્યા તરતજ બેસાડી લેજો."

ને આ રીતે આ બે ઐતિહાસિક દિવસો, આવતી કાલના ગુજરાતના સુખદ ને આશાભર્યા સ્વપ્નો સેવવા મુકી ચાલ્યા ગયા એને જીવનમા ઉતારવા વધારે સામર્થ્ય, ચેતન ને શ્રદ્ધા ભરી ગયા ઉછળતા ઉત્સાહ ને યૌવનના અજબ મસ્તીભર્યા થનથનાટના મીઠા સ્મરણો મુકી ગયા.

નવગુજરાતનો ઘડનાર
રા. અંબુભાઇ પુરાણી.

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રીઃ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ.

લવાજમ: હીંદુસ્તાનઃ રૂ. ૮. દેશાવરઃ રૂ. ૧૦. છુટક નકલ: રૂ. ૧.

આ 'ગુજરાત' ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોદીખાના, વડોદરા મ
પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોદીખા
વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે તા ૨૫-૬-૨૮

આજેજ શરૂ કરો

તન્દુરસ્તી તાકાત તથા તાઝગી માટે

બીનહરીફ અને અકસીર

અલેમ્બિક દ્રાક્ષાસવ

—≡ આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી બનાવેલું ≡—

એલેમ્બિકનું 'ક્રિયાશુદ્ધ અને સ્વાદિષ્ટ' દ્રાક્ષાસવ પીવામાં મધુર છે. તેનું સેવન કરવાથી રોજ પેટ સાફ આવે છે. અજીરણ, બંધકોશ અને તેથી થતાં દરદો મટી જાય છે, સારી ભુખ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને સારી ઉંઘ આવે છે. એલેમ્બિક દ્રાક્ષાસવ તનમનનો થાક દૂર કરી તાકાત વધારી તન્દુરસ્તી સાથે તાઝગી બક્ષે છે.

શરદીનાં દરદો, નવી યા જુની ખાંસી, દમ તથા છાતીના વિકારો, ખઈ રોગની પ્રથમાવસ્થા, નાનાં બચ્ચાઓના ઉંટાટીયા ઉધરસ વિગેરે પર સારી અસર કરે છે.

કીં. ૨॥ રતલ; રૂા. ૧-૧૨-૦; ૧ રતલ રૂા. ૧-૬-૦; ½ રતલ રૂા. ૦-૧૦-૦

ચોખ્ખું અને સર્વેથી ચઢીયાતું

એલેમ્બિક કોલન વૉટર

આજકાલ બધે વખણાતું અને માનીતું થયું છે. તાવમાં અને માથાનાં સખત દુઃખાવામાં તે અકસીર છે. વળી સુગંધી અને તેજીમાં સરસ હોવા છતાં કિંમતમાં ઘણુંજ સસ્તુ છે.

૧૦ ઔંસ બાટલી કિં. રૂા. ૩-૪-૦, ૮ ઔંસ રૂા. ૨-૧૨-૦ નાની રૂા. ૧-૪-૦

આબરૂદાર વેપારીને ત્યાંથી મળશે. ગુજરાતી કેટલોગ માટે લખો:

ધી એલેમ્બિક કેમિકલ વર્કસ, કં. લી.

કારખાનું–વડોદરા : : : : : : : : : : : : : : સ્ટોર્સ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ

શા માટે ગ્રાહકો અમારે ત્યાં ઑર્ડરો આપે છે?

પુષ્કળ પ્રમાણપત્રોમાંના થોડા ઉતારા આપનો સંશય ટાળશે.

(૧) આપના Prompt execution તરફ મારી સહાનુભૂતિ છે. વળી આપની નાણાંવિષયક Dealing ઘણીજ સારી છે.

કાઝીપેટ, તા. ૧૯–૫–૨૮. સહી. જનરલ મેનેજર, ત્રીકમજી પુંજા એન્ડ સન્સ.

(૨) આપની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રત્યે અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. વળી આપના ત્યાગ પ્રત્યે ખરેખર અમોને માન ઉત્પન્ન થાય છે. આપની સેવાની જો ગુજરાત કદર કરે તો નજીવી ન ગણાય, કારણ કે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ એ પણ એકંદરે સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાનો સહેલો રસ્તો છે. વળી આપના જેવા શ્રમજીવી, અને ખંતીલા માણસો એ દિશામાં પગલું ભરે એ ખાસ ઇચ્છનીય છે. વળી આપની દરેક ગ્રાહકની પસંદગી શી શી વસ્તુની છે તે કળવાની શક્તિ પણ સર્વોત્તમ છે. અમો આશા રાખીએ છીએ કે આપણો સંબંધ હજુ ઘણોજ ગાઢો બંધાશેજ.

કાઝીપેટ–(દક્ષિણ), તા. ૩૦–૫–૨૮. સહી. મેસર્સ ત્રીકમજી પુંજા એન્ડ સન્સ.

(૩) આર. વનમાળીદાસની કું૦ (પુસ્તક વેચનારાઓ) તરફથી મ્હને સંતોષ અને સગવડ એવાં મળ્યાં છે કે મ્હને જ્યારે પણ કોઈ પુસ્તક જોઈએ ત્યારે એ કંપનીને લખવાનીજ ખોટી... .. એજ ઇચ્છીશ કે એ કંપનીના માલેકની સુજનતા, વિવેક મિઠાશ અને પરસ્પરનો વિશ્વાસ મુંબઈ અને મુંબઈની બહારના સર્વ પુસ્તક વેચનારાઓમાં આવો મુંબઈ અને મુંબઈની બહારનાઓને જ્યારે પણ કોઇ પુસ્તકની જરૂર પડે ત્યારે આર. વનમાળીદાસની કું૦ને લખવાની અને તેનીજ સાથે સઘળું કામ પાડવાની હું તેઓને ભલામણ કરૂં છું. એ કંપની સાથે કામ પાડવામાં કદી પસ્તાવું ન પડે એની ખાત્રી રાખવી. એ કંપનીના માલેકની સુજનતા અને વિવેકજ એવાં છે કે એક વાર જે ગ્રાહક એમની સાથે કામ પાડે તે ફરી બીજે જાય નહિ.

કરાચી, ચૈત્ર વદી ૭. ગાંધી સને ૮. સહિ. નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા.

(૪) પ્રભુ પ્રત્યે નિરંતર એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપના જેવા સદ્‌ગુણી અને વિવેકી માણસને સદા સુખી રાખો તથા તમારા પ્રમાણિકપણાના ધંધામાં તમે ફતેહમંદ નીવડો.

ક્રેલેપી (ત્રાવણકોર), તા. ૪–૫–૨૮. સહિ. લક્ષ્મીદાસ નારાયણદાસ.

☛ આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમારા ધંધામાં ફત્તેહની ચાવી છે. ઉપરોક્ત વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ઘટતું ઉત્તેજન ન આપો? કોઇ પણ પુસ્તકની જાહેર ખબર ગમે તે બુકસેલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ ઓર્ડર અમારે ત્યાં આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેટલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે—

કોઇ પણ પુસ્તક માટે જરૂર પડે અમનેજ લખો:—

આર. વનમાળીદાસની કું૦.

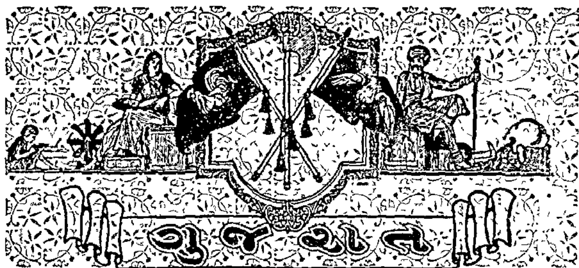
બુકસેલર્સ અને કમીશન એજંન્ટસ્

૨૯૭, કાલબાદેવી રોડ—મુંબાઇ નાં૦ ૨.

: આષાઢ ૧૯૮૪ની અનુક્રમણિકા :

— સાહિત્ય સૂચિ —

લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં: રૂ. ૮. પરદેશમાં: રૂ. ૧૦. છુટક નકલ: રૂ. ૧.
: તંત્રી ખાતુ : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. :: ગુજરાત :: મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

પુસ્તક ૧૩] આષાઢ ૧૯૮૪ [અંક ૪

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ચીતરેલાં બીબાંમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ બનશો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો, અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કારસમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; ને તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉલ્લાસ અનુભવજો; અને આમ વણાયેલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો— શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—કોઈનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવા હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા મેળવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

કુમાર : આષાઢ ૮૩ના અંકમાંથી

આચાર્ય કૌટિલ્યે ઘોડો આગળ આણ્યો.

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય:

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહીતી

પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર, રાજગૃહ } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ...... તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત, ધનનંદ } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

શેષ...ક્ષુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.
ભિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત......હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી.......સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી......મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
કર્દુ
શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
સ્થૂલભદ્ર
કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત......નરેંદ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરુ ' ૭. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વર્ષ થયા હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધ નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો।

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણેલો હતો સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ઘણે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પગે ચાલીને જાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યા ગયો

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આગમનના સમાચારથી તે રાજી થઈ. મહાપદ્મ નંદે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યુ.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ઘરડા પતિની જુવાન પત્ની હતી મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચહાતી હતી પણ તે ક્યાંક નાસી ગયો હતો મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી ભાગે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા જાય છે.

શકટાલને ત્યા આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, ક્ષુદ્રક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ જોયા પછી ઘરમાં પ્રવેશ થઇ શક્યો આ અપમાનથી તેનું હૃદય 'આકુળ-વ્યાકુળ થઇ ગયું'. સેનાજિત શકટાલને ક્ષમતિથિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના ક્ષત્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે, ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરણવા તૈઆર થાય છે.

નરેંદ્રદેવ આંભિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હડમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંભિએ સુમેહા સાથે આવતી નોમે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છટ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એનો એક ભાઇ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને ત્યજી અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી લગ્નાશા થઇ ઘેર ગઇ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું : 'નરેંદ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે, પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે.'

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાક્ષી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાક્ષીએ ગૌરીને હેતભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાક્ષીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શકયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાક્ષીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને તે મુરાદાસીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ઔરસપુત્ર કુમારગુપ્ત તેના પિતામહ હતા તેનો ભેદ ફોડે છે. ચંદ્રગુપ્તમાં નવી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાજિતનો કેદી નાસી છુટયાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગુપ્ત છોડવી ગયો એમ કહે છે. હતાશ સેનાજિત વક્રનાસને ખબર આપે છે. અંતે સંનિધાતાની યુક્તિ-શકટાલની ઝુંપડી રાત્રે સળગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ ક્રૂર વિચારે હબકી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાક્ષીનું ઘર છોડી એની ઝુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૦ મું

અર્ઘ્ય ?

બીજે દહાડે-સાતમે-સવારે આગલા દિવસની માફક લોકો તૈઆર થઇ સરસ્વતી મંદિરની સામે નરેંદ્રદેવનાં દર્શન કરવા, આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને અર્ઘ્ય અપાતો જોવા અને કુમાર આંભિને વીદાય કરવા ભેગા મળ્યા.

મૈનાક્ષીના મગજમાં અનેક યુક્તિઓ ને અનેક આશાઓ તરવરતાં હતાં. તે પણ નાહી, ધોઇ, વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઇ, અણધાર્યા પ્રસંગોની ઝાંખી કરતી તેના પ્રેક્ષાગારમાંથી જોઇ રહી. જીવનમાં પહેલી વખત

તેના પોતાના મુત્સદ્દીપણાનો પ્રથમ વિજ્યોત્સવ થઇ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પ્રફુલ્લ હતું. કુમારનાં સ્મરણો ને ભાવિ મહત્તાનાં સ્વપ્નાં તેને રોમાંચ કરી રહ્યાં હતાં. ઘડીભર આખો સમાજ સ્વપ્નવત લાગતો હતો. પોતે શું મગધની મહાદેવી થવાની હતી?...કેવું ભવ્ય...તેણે ધ્યાનપૂર્વક બધા તરફ નજર નાખી.

આ મોટા લોકસમૂહમાં કાલ જેવો આનંદ, તોફાન ને ઉત્સાહ નહોતાં. ચિંતા ને ભય દરેક મુખ પર દેખાતા હતાં, અને દરેક છીભને સંયમી બનાવતાં હતાં. ચારે તરફ અનેક ગપાટા ઉડી રહ્યા હતા. શકટાલનું ઘર રાતે બળી ગયું અને શકટાલ અને નંદનું અપમાન કરનાર તક્ષશિલાના આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત તેમાં બળી મુઆ. એ ગપાટો તેની દાસી તેની પાસે લઇ આવી હતી. લોકોએ પણ તે સાભળ્યો હશે. તે મનમાં હસી.

આવા ગપાટાઓ સાભળતા સામાન્ય લોકો ગભરાટમાં પડયા હતા. ધનનંદનું અપમાન કરનાર વિપ્ર માટે તેમના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. રાજ્યના જુલ્મથી ત્રાસતા છતાં એ બહાદુર પુરુષની હીંમત, ટેક ને વિદ્વતા માટે તેમણે સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. અત્યારે એ વિપ્રવર્યના આવા કારમા મૃત્યુથી અને ધનનંદના આવા ત્રાસદાયક પ્રતાપથી તેમના હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. આખરે નંદનું ભયજનક પ્રાબલ્ય વિધિના પ્રાબલ્યની માફક વિજય પામવાનુંજ એ ખ્યાલે તેમની હોંસ ને ઉલ્લાસ કચરાઇ ગયાં. તે હતા તેનાથી વધારે કાયર થઇ ગયા.

આ ગપ સાંભળી કેટલાંક નગર તરફ ચાલવા માંડ્યાં હતાં. ઘણાખરા આંભિકુમાર શુ કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા. કોણ શુ કરશે કે કોને શું થશે તે કોઇ કહી શકે એમ નહોતું. ગભરાટને જેમ તેમ કાબુમાં રાખી કુતૂહલને વશ થઇ, આ બધા મંદિર આગળ આવીને બેઠા.

નરેંદ્રદેવ આવ્યા; મૈનાકીની દૃષ્ટિમાં વેરભાવ ને દ્વેષ આવ્યાં. આ દુષ્ટને સ્થાને તેનો પ્રિયતમ કયારે બેસશે?

નરેંદ્રનું મોં આજે ઘણું મલકાતું હતું. સેનાજિતના મુખપરે પણ વિજયનો હર્ષ હતો. નરેંદ્રદેવ સેનાજિતના ખભા પર હાથ રાખી હસી હસીને બોલતા હતા ને આંભિકુમારને તાલી દેતા હતા. ભલે એ મલકાય. મૈનાકીએ વિચાર કર્યો:–'આ પળ એની છે, આવતી પળ કોની અવશે?' નરેંદ્રદેવે હંમેશની માફક ભારોભાર અલંકારો, પીતાંબર અને પીછોડી પહેર્યાં હતાં અને બેગમ ત્રિશૂલવાળું અર્ધચંદ્રાકાર પટ્ટસ કેડે લટકાવ્યું હતું. આંભિકુમારે પણ મુસાફરીની તૈઆરી કરી હતી. તેણે ડોકથી પગ સુધી લોહજાલિકા[1] પહેરી હતી, પણ માથું ઉઘાડું રાખ્યું હતુ.

પાછળ વક્રનાસ ને સંનિધાતા પણ હસતા હસતા આવતા હતા. પાછળ આંભિના બે યોદ્ધાઓ પણ લોહજાલિકા પહેરી આવતા હતાં.

આ બધાના મુખ પરનો આનંદ જોઇ લોકોનો ગભરાટ જરા શમ્યો. પ્રેક્ષાગારમાંથી સ્ત્રીઓ ડોકાવી જોવા લાગી. મૈનાકીનું હૃદય તો તેની આંખોમાં આવ્યું.

સેનાજિતની આજ્ઞાથી ચોગાનમાં બેઠેલા લોકોએ વચ્ચે માર્ગ આપ્યો. એ વાટે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત અર્ધ્ય સ્વીકારવા આવવાના હતા. ચોગાન પુરું થાય ત્યાં આંભિના ત્રણસો કવચધારી ને સશસ્ત્ર યોદ્ધાઓ ઘોડે ચઢી પ્રયાણની વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની પાછળ રાજગિરિ-

---

[1] માથાથી પગ સુધીનુ લોઢાની જાળીનું બખ્તર

ના ઢાળ પર આંભિના બીજા માણસો, અને નંદના સૈનિકો વાટ જોતા હતા.

નરેંદ્રદેવ અને બીજા રાજપુરુષો મંદિરના ઓટલા પર જ્યાં રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી ત્યાં પાથરેલાં આસનો પર બેઠા અને આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તની વાટ જોવા લાગ્યા. વખત જવા લાગ્યો, આંભિ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. નરેંદ્ર વક્રનાસ ને સંનિધાતાએ સામસામું જોઇ મલકાયા કર્યું. સેનાણીના મનમાં પણ ઉચ્ચાટ કે મલકાટ વધારે હતો તે કહેવાય એમ નહોતું.

"કેમ હજુ નહીં આવ્યા?" ગંભીર મુખમુદ્રા કરી વક્રનાસે ચિંતા દર્શાવી.

"મને પણ તેજ થાય છે" આંભિએ કહ્યું.

"મને પણ તેજ થાય છે" નરેંદ્રે ઉમેર્યું.

લોકો પણ થાકવા લાગ્યા. થોડી વારે અતંઃપુરમાંથી પાંચ શિબિકાઓ[1] નીકળી અને સરસ્વતીમંદિરની રંગભૂમિ આગળ એક તરફ ઉભી રહી. તેમાં મહાદેવી અને તેની સહચરીઓ પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઇ આવી હતી.

થોડીવારે પાંચ કવચધારી યોદ્ધાઓ યોગાનની પેલી તરફ ઉભેલા આંભિના યોદ્ધાઓમાંથી છુટા પડી આંભિનો ઘોડો લઇ મંદિરના ઓટલા તરફ આવ્યા. અને શિબિકાઓ હતી તેની સામી બાજુએ ગોઠવાઇ ગયા.

આ પાંચમાના ત્રણ જણ આંભિ અને તેની સાથે બેઠેલા યોદ્ધાઓના ઘોડા દોરતા હતા અને તેમાંના એકના હાથમાં આંભિનાં શિરસ્ત્રાણ[2] અને અસિયષ્ટિ[3] હતાં. આ પાંચ જણાએ એકજ જાતનું સોનેરી ચિત્રામણું લોખંડનાં પતરાંનું વારવાણ[4] શરીરે પહેર્યું હતું અને તેમનાં શિરસ્ત્રાણો માથા પર બાંધે હતાં. તેમના કવચધારી ઘોડા પર ધનુષ્યબાણ, કર્પણો[5], અને તાલમુશલ[6] વગેરે લટકાવ્યાં હતાં.

નરેંદ્રદેવ આ ભભકો જોઇ હસ્યા. આ શસ્ત્રસજ્જિત પાંચસો માણસોથી તેને આંભિ ગભરાવવા માંગતો હતો, પણ તે મૂર્ખને ખબર નહોતી કે રાજગિરિની તળેટીમાં બે હજાર યોદ્ધા અને આ સમાજમાં છુપે વેશે બીજા બે હજાર યોદ્ધાઓ તેની આજ્ઞાની વાટ જોતા ઉભા હતા. પણ ગને લાંબી મસલત કરી તેણે ને વક્રનાસે નક્કી કર્યું હતું કે કોઇ પણ કારણે યુદ્ધ તો મચાવવુંજ નહીં. તક્ષશિલા અને ક્ષુદ્રક માલવો જોડે વેર કરવાનો હમણાં વખત નહોતો. મહાદેવીને અહીંઆં રાખવામાં પણ કંઈ મુદ્દો નહોતો. અને આવા નજીવાં કારણો માટે મગધની પ્રજાનો અસંતોષ વધારવામાં પણ કંઈ ડહાપણ નહોતું. ચાણક્યને બાંધી મુકયો એ ઠીક ડહાપણભર્યું નહોતું, પણ એ બાબતમાં એથી વધારે પ્રતાપ દેખાડવામાં મુર્ખાઇ હતી. આથી આંભિને પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડવાનો આ સમય નહોતો. નરેંદ્રદેવ હસ્યા. "જા હમણાં તો મઝા કર."

એટલામાં શૈબ અને ક્ષુદ્રક માલવોના બીજા દૂતપ્રતિનિધિઓ આવી પહોંચ્યા તે સવારે વહેલા ઉઠી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. શૈબ અને તેના સહયોગીઓ પણ અત્યારે રજા લેવાના હતા એટલે તે પણ શસ્ત્રસજ્જિત હતા. તેમણે માત્ર છાતીનુંજ રક્ષણ થાય એવાં પટ પહેર્યાં હતા.

તેમની લાંબી દાઢીઓ હવામાં ફરફરતી હતી. શૈબના મુખ પર અત્યારે સખ્તાઇ હતી. તે અવારનવાર દાઢી પસવારતો અને દૂર જોઇ આચાર્યની વાટ જોયા કરતો. આ દૂતપ્રતિનિધિઓ આવ્યા

---

1. પાલખીઓ. 2. માથું રક્ષનો કવચનો ભાગ; ટોપ 3. લાંબી ધીંગી તરવાર. 4. બખ્તર. 5. હાથથી નાંખવાનું બાણ 6. લાકડાની ઢાલ.

અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી નરેંદ્રદેવ અને આંભિકુમારને મળ્યા.

"હજુ આચાર્ય નથી આવ્યા?" શેષે પુછ્યું.

"ના. અમે તેનીજ વાટ જોઇએ છીએ" નરેંદ્રદેવે કહ્યું.

નરેંદ્રદેવ અને વક્રનાસ શીવાય બીજા બધા અધીરા થતા હતા. આંભિકુમાર હોડ કરતા હતા. મૈનાકીનું હૃદય અધીરાઇ, આશા અને ચિંતાથી ધબકતું હતું; છતાં તે સ્થિરતાથી બધું જોઇ રહી. પણ એટલામાં શંખ ફુકાયા અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકના શિષ્યોનું ટોળું દોડતુ દોડતું આવી પહોંચ્યું. એક પડછંગ બાવો હાથમાં એક મોટો ડંડો લઇ, શંખ ફુંકતો આવ્યો. લોકો અજાયબ થયા. નરેંદ્ર ને વક્રનાસના કપાળ પર કરચલી વળી. દરેક જણના હૈયામા એવો ઉચ્ચાર હતો કે, કંઈ પણ અસાધારણ વસ્તુ બનતી, તો તે ગભરાઇ ઉઠતા. મેનાજિત ઓટલા પરથી નીચે ઉતરી આગળ આવ્યો ને બાવાને મળ્યો.

"કેમ?"

"જય જય જયંત! સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને વીદાય કરવા આવ્યા છે."

"આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત!" કટાક્ષથી મેનાજિતે કહ્યુ; "હજુ આવ્યા નથી. ઉભા રહો નરેંન્દ્રદેવની આજ્ઞા માગી આવું.'

મેનાજિત નરેંદ્રદેવ પાસે આવ્યો. અને તેણે રજા આપી તેની ખબર આપવા તે બાવા પાસે ગયો. બાવો 'જય જય જયંત' ઉચ્ચારી ચોગાનની બહાર ગયો. આ અણધારેલી પધરામણીથી લોકોમા સળવળાટ થયો.

"કૈં સમજાતું નથી." આંભિકુમારે શેષ તરફ જોઇ કહ્યું: "હજુ નથી આવ્યા! કોણ લેવા ગયું છે?"

"રાક્ષસ મંત્રી ગયા છેને" વક્રનાસે કહ્યું.

"હજુ એ કેમ નહીં આવ્યા?" મજાકમાં દયામણું મોઢું કરી નરેંદ્રે કહ્યું.

"પછી મોડું થાય છે." શેષે કહ્યું. "આપણે હવે નીકળી જવું જોઇએ."

શંખ ફુંકાયા. 'જય જય જયંત'ની ઘોષણા થઇ, અને લાકડાની કાળી ઘોડી[1] પર ચઢી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આવી પહોંચ્યા. લોકોએ લળી લળી પ્રણામ કર્યો. સંનિધાતા અને સેનાજિત તેને તેડવા આવ્યા.

પાલખી પરથી ઉચા ને પડછંગ સિદ્ધાચાર્ય ચારે તરફ જોઇ રહ્યા.

"જય જય જયંત! આચાર્ય ક્યાં છે? અર્ધ્ય અપાઇ રહ્યો?" તેણે બુલંદ અવાજે પુછ્યું.

"હજુ આચાર્ય આવ્યા નથી. રાક્ષસ મંત્રી તેડવા ગયા છે." સંનિધાતાએ પગે લાગતાં કહ્યું. "આપ ઉપર પધારો."

ઓટલા પર નરેંદ્રદેવાદિ તેને આવકાર દેવાને ઉભા રહ્યા હતા. સિદ્ધાચાર્યે તેમની તરફ જોયું, ઉપર જોયું, નીચે જોયું, શ્વાસ માપવા નાકને આંગળી લગાડી અને નીચેથી આંભિકુમારને કહ્યુઃ "આંભિકુમાર! જાઓ હવે મુહૂર્ત પુરું થવા આવ્યું છે."

"ઉપર પધારો" વક્રનાસે કહ્યું.

"ના" તેણે કહ્યું; "સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક સરસ્વતીને અહીંઆંથીજ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરશે." કહી તેણે પ્રણામ કર્યો. શ્વાસ રુંધી મૈનાકી અણધાર્યો રંગ જામવાની ક્ષણની વાટ જોઇ રહી.

---

[1] એક મકરનું હાથ વગરના કાઠ જેવું બખ્તર.

આંભિ અને શેષ આગળ આવ્યા. "નરેંદ્રદેવ ! આચાર્ય નથી આવ્યા તેનું કૈ પણ કારણ હોવું જોઇએ. " નાગોદરિકાવાળા[1] હાથ એક પર એક ઠોકી આંભિકુમારે કહ્યું.

" લેવા કોણ રાક્ષસ મંત્રી ગયા છે ?" શેષે પુછ્યું. નરેંદ્રદેવ, આંભિ અને શેષ એટલાની છેક પાગેર આગળ ઉભા હતા. નીચે, વચ્ચોવચ સિદ્ધાચાર્ય હતા. એક તરફ મહાદેવીની શિબિકાઓ હતી. બીજી તરફ વારવાણમાં સજ્જ થએલા આંભિના ઘોડેસ્વારો હતા.

" કયાં લેવા ગયા છે ? " ક્ષપણકે કહ્યું.

" નગરમાં, મંત્રી શકટાલને ત્યાં " વક્રનાસે કહ્યું

" શકટાલને ત્યાં ! હા, હા, હા, " ક્ષપણક હસ્યો. "એ તો રાતે બળીને ખાખ થઇ ગયું."

લોકો કાંપ્યાં, અજાણ્યાં હતાં તે ચમકયાં. આંભિકુમારે ભ્રૂભંગ કર્યો ને ખંગ પર હાથ મુકયો. સંનિધાતા ને સેનાજિતે સમાસામી નજર કરી. નરેંદ્રદેવ ને વક્રનાસે દીલગીરી જાહેર કરી. મૈનાકીની આંખમાંથી અગ્નિ વર્ષ્યો.

" અરરરર—શું કહો છો ? " નીચલો હોઠ લંબાવતાં દ્વેષી વક્રનાસે કહ્યું.

" અરર-અમારા ભાગ્યમાં અર્ધ્ય નજ આપવાનું—" નરેંદ્રદેવે ઉમેર્યું.

" જય જય જયંત ! " સિદ્ધાચાર્યે મોટો બરાડો નાંખ્યો. અને બે હાથ ઉંચા કર્યા ને વિપલ વાર આંખ મીચી. " ફીકર કરો નહીં. ઘર બળી ગયું, પણ આચાર્યને આંચ લાગી નથી." એના શબ્દોનો પડઘો બધે ફરી વળ્યો ને લોકો સ્તબ્ધ થઇ આ ગાંડા જેવા નાગા બાવાને જોઇ રહ્યાં. "સિદ્ધાચાર્યનું વચન છે. જય જય જયંત ! જય જય જયંત ! " તેણે મોટેથી ઘોષણા કરી, અને લોકોએ એકધ્યાને સાંભળી. " હિરણ્યગુપ્ત ! અર્ધ્ય આપવો હોય તો તારો અર્ધ્ય લાવ." તેણે એક હાથ નરેંદ્ર તરફ કર્યો અને બીજો બીજી તરફ લંબાવ્યો. "આચાર્ય કૌટિલ્ય ! અર્ધ્ય સ્વીકારો ! જય જય જયંત ! જય જય જયંત !"

જે તરફ સિદ્ધાચાર્યે દૃષ્ટિ કરી હતી તે તરફ બધાએ જોયું. આંભિના પાંચ બખ્તરવાળા યોદ્ધાઓ ઉભા હતા તેમાંના વચલાએ નાગોદરિકાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો. અને પોતાનું શિરસ્ત્રાણ કાઢી નાખ્યું. બધાં હૈયાં પળ વાર અટકી ગયાં. વારવાણમાં સજ્જ આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત તટસ્થતાથી સિદ્ધાચાર્યને પગે લાગતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રતિજ્ઞા

મૈનાકીએ આચાર્યનું તેજસ્વી ને નિશ્ચલ મુખ જોયું અને હર્ષનો ઉત્સાહ તેની રગેરગ ગુંગળાવી રહ્યો.

તેની વિજયથેલી દૃષ્ટિ બધા પર પડી. સંનિધાતા, પહોળે મોંટે ને ફાટે ડોળે જોઇ રહ્યા હતા. સેનાજિતના મુખ પર કાળું વાદળ પ્રસર્યું હતું, અને ગભરાટથી બેભાન બની તે વાળ ખેંચતો હતો. વક્રનાસનાં ભર્યાં ભયંકર દ્વેષથી ભેગાં મળ્યાં અને તેનો નીચલો હોઠ છેક લબડી પડ્યો હતો.

લોકો ગભરાટની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા.

---

[1] હાથના સોખંડનાં મોજાં

આચાર્ય કૌટિલ્યે ઘોડો આગળ આણ્યો. ક્રોધથી અસ્વસ્થ નરેંદ્રની આંખો લાલ થઇ રહી હતી. તે હોઠ પીસી, ભવાં ભેગાં કરી, વિકરાળ ઝનુનથી આચાર્યને જોઇ રહ્યા. તેમના હાથનાં આગળાં વિનાશકતાથી ભીડાતાં ને ઉઘડતાં...

પોતે ઓટલા પર ઉભા હતા. આચાર્ય સામે ઘોડા પર બેઠા હતા. તેના મુખની પાસે, જરા નીચું, હાથમાં મસળી શકાય એમ, આચાર્યનું મુખ હતું...

ઘાતક વૃત્તિ—ચંચલ પણ દુર્ધર્ષ—તેની રગોને પ્રેરી રહી...

આચાર્યની જટા તેના હાથ આગળ હતી. તેણે હિંસક પ્રાણીના જેવો નાદ કર્યો—હાથ લબાવ્યા ..ને આચાર્યની જટા બે હાથે પકડી.

નિઃશબ્દ જનસમૂહ, અનિમિષ, જોઇ રહ્યો.

આચાર્યના મુખે દેવોના મુખની સનાતન નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત કરી. અભેદ્ય શાંતિથી લોખંડી હાથે તેણે નરેંદ્રદેવનું કાંડું પકડ્યું—કચર્યું.

રવિકિરણ સમી દઝાડતી તેજ રેખાઓ તેનાં નયનોમાંથી ફુટી—નરેંદ્રદેવ અંજાએલા જોઇ રહ્યા. તેની ઘાતક વૃત્તિ ગભરાટમાં ફેરવાની હતી. તેની આંખની ઝનુનમાં ભીતિ પેઠી.

ધીમેથી આચાર્યના હાથની આજ્ઞાને વશ થઇ તેના હાથ જટા પરથી ખસ્યા, દૂર થયા.

આચાર્યના ભ્રૂભંગથી જાણે તેને ત્રીજું લોચન ઉઘડ્યું હોય એમ લાગ્યું.

તેના હાથને આચાર્યે છોડયા—તે હેઠા પડયા. તેનું મુખ ફીક્કું પડ્યું.

આચાર્યની જટા, સ્પર્શથી ઢીલી થએલી, તેના ખભા પર પડી.

"નંદ! તારા અગ્નિએ જેને બાળ્યો નહીં તે તારે હાથે મરશે? જવા દે! બધા મશ્કરી કરશે."

વારવાણુ ને જટામાં, સંયમભરી છતાં ઉગ્ર ભયાનકતામાં કાર્તિકેય સમા આચાર્યનો અ‍ સ્પષ્ટ ને શાંત, બધે સંભળાયો.

એક વિપળ વાર પ્રસરેલી ધા‍ નિઃશબ્દતાની શૃંખલા છુટી

લોકો પાસે આવ્યા. આંભિ, શેષ, મેનાકિ‍ ભદ્રસાલ બધા શસ્ત્ર પર હાથ મુકી પાસે આવ્યા બધા આજ્ઞાની વાટ જોતા હતા.

વક્રનાસે તરત સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું ને નરેંદ્રના હાથ પર હાથ મુકયો: તે હસ્યો "કાણુ આ‍ વિષ્ણુગુપ્ત! પધારો પધારો. અમે ક‍ વાટ જોઇએ છીએ. અમને શી ખબર કે આ વેશે તમે આવશો?" તેના અવાજમાં દૂ‍ ડંખ હતો.

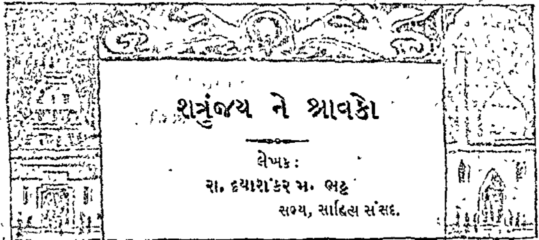
નરેંદ્ર તરત સમજી ગયા. તેણે ભય ને નિ‍ તાને જેમતેમ શમાવી શાંત થવાનો‍ કર્યો ને તે બબડયા: "પધારો! પધારો!"

મૈનાકીની ચમકતી આંખો એક દૃષ્ટિ‍ સમગ્ર દર્શન કરી રહી ને તેનું હૈયું ધ‍ ઉઠ્યું. લોકો અસ્વસ્થ થતા હતા; નરેંદ્ર યોદ્ધાઓ પાસે આવતા હતા. શું કતલ ચાલશે તેના જીવનનો પરમ પ્રસંગ આવ્યો તેને લા‍ આખી મેદની તેની આંખ આગળ તરવા‍

તેણે સિદ્ધાચાર્યને આચાર્યના ઘોડા‍ આવતો જોયો. તેની મોટી દાઢી બધાનો પ‍ કરતી હતી. તેનો બુલંદ અવાજ ગાજ્યો. "જ‍ જય! આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તનો જય! આચા‍ નો જય!"

તેના શિષ્યોએ, શેષ ને આંભિના અનુયા‍ ઓએ, અને કેટલાક લોકોએ ઘોષણા‍ લીધી. મૈનાકીને એ ઘોષણા જોર વગરની લાગ‍ પોતાનો અવાજ તેમાં ઉમેરવાની તેને‍ થઇ, પણ હીંમત ચાલી નહીં.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૭]

શત્રુંજય ને શ્રાવકો

લેખક:
રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

આઇ ૨૬ મીની સાંજે જૈન જગતમાં હાકલ પ્રસરી: " જય જિનેશ્વર ! અહિંસા પરમો ધર્મ: ! સત્યમેવ જયતે ! " ને વાયુવેગે બધે સમાચાર ફરી વળ્યા: શ્રાવકોનો સત્યાગ્રહ સફલ થયો છે.

આંટરોડના સ્ટેશને પેશાવર મેલ આવવાને હજી તો એક કલાકની વાર છે ત્યાં જૈનો પડાપડી કરી રહ્યા છે. તસુભર જગા મળતી નથી. જેના હાથમાં જુઓ તેના હાથમાં ફુલના હાર છે. સ્વયંસેવકો ટુકડીબંધ બેન્ડસહિત પ્લેટફોર્મ પર ને બહાર ઉભા છે. પેશાવર મેલ પ્લેટફોર્મ-માં દાખલ થયો. ' જિનેશ્વર ભગવાનની જય ' ને 'શત્રુંજયની જય ! 'ના જયનાદોથી સ્ટેશનનું વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું. ગાડીમાંથી શેઠ કીકાભાઇ અને તેમના સાથીઓ ઉતર્યા ને શ્રદ્ધાળુ સ્વધર્મી-ઓએ ને સ્નેહીઓએ ફુલડે વધાવ્યા.

બબ્બે વર્ષના શત્રુંજયના યાત્રાત્યાગના સુખા-ન્તની, સમાધાની કરી સીમલાથી એમના જૈન પ્રતિનિધિઓ ઉત્સાહભેર વિજયથી લેઇ પાછા ફર્યા હતા.

x x x

સોરઠ દેવદેશ છે.

પશ્ચિમનો અરબી સમુદ્ર એની પાળોને પખાળ્યા કરે છે. સૂર્ય ને ચંદ્ર નિરંતર એની પરકંમા ફર્યા કરે છે. ચમારડીના ડુંગર ઉપર ઉભા રહીને દક્ષિણ ભણી નજર કરો તો ખોખરાના ડુંગરની હારમાળા સિહોરને વીંટાતી જણાશે. ને એથીએ છેક પશ્ચિમમાં, દૂર ક્ષિતિજમાં કોઇ નાનકડો હાથી આળોટતો પડ્યો હોય તેમ પવિત્ર શત્રુંજય પર્વત જણાશે. સમુદ્ર-ની સપાટીથી સુમારે બે હજાર ફુટની ઉંચાઇ ઉપર રાજમંદિરના જેવી બાંધણીઓથી ભરપુર એનાં દેવાલયોથી શોભતો એ કૈલાસસમી ભવ્યતા ધારે છે. એના પગ તળે પાલીતણા લાંબુ-પહોળું થઇ સુતું છે. અના ગગન સ્થંભશા મીનારા હાથણીના આજુબાજુ ચમકતા ભાલા-ની ભભકથી હુલી રહ્યા છે.

જૈન તીર્થંકર આદિ આદિનાથની તપશ્ચર્યા-ના પુણ્ય મેળવી પાવન થએલ શત્રુંજય જૈનોનું પરમ યાત્રધામ બન્યું છે. ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક તવારીખ પ્રમાણે આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સ્થળ ઇ. સ. ૪૮૧ માં અસ્તિત્વ ધરાવતું એટલું પ્રાચીન

છે. પાલીતાણા શહેરમાં એનું ને એના યાત્રાળુઓનું પ્રથમ રખોપું લેનાર ગોહિલોના વંશજો આજે રક્ષણકર્તાની પુરાણી કીર્તિ ઉજમાળતા રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

× × ×

ભાવનગર સ્ટેટની રેલ્વેના સીહોર સ્ટેશને થઇ પાલીતણા પહોંચાય છે. ત્યાંથી પર્વતની તળેટીમાં થઇ યાત્રાળુઓ ઉપર ચઢે છે. રસ્તે બંને બાજુએ સૂર્યકિરણોથી કોરાઇ રહેલી વડલાની ઘટા પથરાઇ રહે છે. તળાવ, કુવા; નાનાં દેરાસરો ને ચૈત્યો ઠેરઠેર પુષ્પોની પેઠે વેરાએલાં છે. શેરીઓ, ચકલાં ને ચોકથી, ભવ્ય દેવાલયોને તેના કોટથી ઓપતો ડુંગર કોઇ નગર સરીખો લાગે છે. ઉંચે આકાશ સાથે વાતો કરવા મથતાં દેદીપ્યમાન આરસપહાણનાં દેવાલયો, નીચેથી જોનારને અલકાપુરીનાં યક્ષમંદિરોની હરીફાઇ કરતાં જણાય છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગભારામાં અજીતનાથ કે આદિનાથ કે કોઇ બીજા સ્થિતપ્રજ્ઞ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ શિલ્પીની ટાચણીના પ્રભાવે ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બેઠેલી જણાશે. મૂર્તિઓ, દેરાસરો ને રચના તથા કોતરકામમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ પઠાણ કળાની છાયા તરવરતી જણાશે પરંતુ વસ્તુતઃ આ દહેરાં પ્રાચીન હીંદુ શિલ્પકળાનો અત્યુત્તમ અવશેષ છે રુપેરી દીવાઓના આછા પ્રકાશના છાયાભેદ, સંગેમરમરની નિર્મલતા, અગરબતીના પમરાટની મોહકતા, ચકચકિત ફરસબંધી ઉપર રંગબેરંગી વસ્ત્રાભૂષણો ને સુવર્ણના શૃંગારોથી ઝબમઘાટ મારતી, એકસ્વરી પણ મધુર સ્તવન ભણતી, શ્વેત પહાણ ઉપર ગોરા ગુલાબની ફુલપાંદડીઓ શી પગલીઓ પાડી પ્રદક્ષિણા ફરતી સુંદરીઓ કો અપ્સરાવૃંદશી, ભવ્યતા અર્પે છે. આ આખાએ પર્વતને એક આંગ્લકવિએ 'પૂર્વની અદ્દભુત કથાના કોઇ રમણીય ડુંગરની' ઉપમા આપેલી સાર્થવતી શતી લાગે છે.

× × ×

"નાથ! શું કરીશું હવે!"

"ગાંડી, જય જિનેશ્વર કર, એમાં ગભરાય છે શું કામ?"

પણ, નાથ હવે તો જરાએ આબરુ રહે તેમ નથી.'

સોરઠના એક ખુણે કામ્પિલ્યપુર નગરી શ્યામ રાત્રિમાં નક્ષત્ર મંડળના ચંદરવા નીચે શાંત બની વિરામ લેઇ રહી છે. એક બેડી બાધણીના નાનકડા ઘરમાં શ્રાવક શ્રેષ્ટિ ભાવડ અને તેની સ્ત્રી ભાવલા રહેતાં હતાં. અતિથિપુજન, જિનપ્રભુનું સ્મરણ અને સ્તવન એજ એમનું નિત્યકર્મ હતું. ભાવલા રાધે ને જમાડે. ભાવડ ફેરી ફાંટી કરે, થોડો ઘણો વેપાર કરે ને દેરાસરોમાં ફરતો ફરે. સાધુ, સાધવી, જતિ અને સ્વામીઓની પૂજા અર્ચા ને જીવનબોધ સાંભળવામાં જીવન ગાળે.

ચાર અતિથિઓ સંધ્યા પહેલાં બીજે જવા ઉપડી ગયા હતા. ઘરમાં અન્ન ન હતું. આજે રાત્રે ભાવિક દંપતીએ અપવાસ કર્યો હતો. થોડીવારમાં તો બીજા બે અતિથિઓ આવી લાગ્યા. રસ્તામાં આશ્રયસ્થાન ન મળ્યું ને અહીં પહોંચતાં પહેલાં સૂર્યાસ્ત થવાથી નિરાહારીજ રહ્યા હતા. પ્રભાતમાં બીજે ગામ જવા એમણે જવુંજ જોઇએ એમ હતું. એ જાય તે પહેલાં ભોજન કરાવવું એ આ દંપતીની ઇચ્છા હતી. ઘરમાં કંઇ નહતું.

"ભાવ! ગભરાઇશ નહીં. હું હમણાંજ બહાર જઇ આવું છું." ખભે ખેસ નાખી, માથે એક નામનીજ પાઘડી કહી શકાય તેવી પાઘડી મુકી તે બહાર પડ્યો.

ભાવલાએ અતિથિઓની આગતાસ્વગતા કરી. જતિ ત્રિકાળજ્ઞ હતો. એણે આ દંપતીના અતિથિ સત્કાર વીશે અદ્ભુત વાતો સાંભળી હતી. એના યજમાનની વૃત્તિ તાવી જોવાની તેને ઇચ્છા થઇ આવી.

"ભાવલા! સવારમાં જરા વહેલું જવાય તો સારું. ને મારે તો ગાયનું દુધ પણ જોઇશે. ફળફળાદિ મળે તો ઘણુંજ સારું." અતિથિએ જરુરીઆતો જણાવી.

"મહારાજ! બધુંએ મળી આવશે. સુખેથી શયન કરો. જે કૈં જોઇએ તે ખુશીથી નિઃસંકોચ કહેશો, મહારાજ!" એના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ને ભક્તિભાવ નીતરતાં હતાં, માત્ર હૃદયમાંજ ખળભળાટ હતો.

ભાવડ અંધારી રાત્રે પાસેના ખેતરમાં ગયો. પટેલને ઉઠાડ્યા ને એમનું અનાજ તોળી આપવા માંગણી કરી. ખેડુતે 'અત્યારે તો નહીં સવારે આવજે' એમ કહ્યું. બીજે ખેતરે, ત્રીજે ને ચોથે એમ છ સાત ખેતર ફરી વળ્યો. એક ખેડુતે હા પાડી. બાજરીનો સોમણ ઉપરનો ઢગ સામે પડ્યો છે. ને ભાવડે એક પગે પલાંઠી વાળી તાજવું હીલોળ્યું.

"જો ભાવડશેઠ! જોખવી હોય તો પુરી જોખી દેજે."

"હા, ભા, પુરી જોખી દેશ."

"જો ભુલ નો પડે હોં."

"બાપ, કે મફતનું આપ્યું છે તે ભુલ પડે!"

અહીં તો એણે તાજવું હીલોળે ચઢાવી લાભ-સવાયાં લાભોજી-આ બંનોજી કહી જોખવામાં તે મશગુલ થયો છે. સો મણ જોખ્યા પછી એને બે મણ બાજરી અને સો ફુદીઆં ઉપરામણી મળવાનાં હતાં. એમાં તો કેટલાએ અતિથિઓ સચવાશે એવી એને આશા હતી.

અતિથિઓ નિદ્રામાં પડ્યા હતા ને ભાવલા વ્યગ્રચિત્તે આંગણામાં ખાટલો ઢાળી બેઠી. પ્રહર બે પ્રહર ગયા ને એની ધીરજ ખુટી. એ ઉઠી ને પડોશણને ત્યાં ગઇ. વખતે દળવાનું મળે તોએ ઠીક. પણ અડધી રાતે કોણે દળણું તૈઆર કર્યું હોય તે એમ આપે? ફળીઆમાં ઘર ઘર ફરી વળી, પણ નીરાશ થઇ પાછી ફરી. હજુએ ભાવડ પાછો ફર્યો નથી. મધરાત વીતી ગઇ. ને ઉપર એક પ્રહરની ચોકીદારની બુમ સંભળાઇ. એને જરીકે જંપ વળતો નથી; એ ઉઠી. ગામમાં અત્યારે કોણ જાગતું હોય? એ એનાં ફાટાં તુટ્યાં લુગડાં તરફ જોઇ રહી. એની સ્થિતિના એને વિચાર આવ્યા. ઘડીભર પ્રભુમાંથી શ્રદ્ધા સરી ગઇ. પણ પાછું નશીબ યાદ આવ્યું. પાછલા ભવમાં ન કર્યું હોય તો આ ભવમાં ક્યાં-

શત્રુંજયનું સમાધાન

—×—

:: :: :: નવું કરારનામું :: :: ::

૧. શત્રુંજય ડુંગર પાલીતાણા સંસ્થાનમાં આવેલો છે અને ૧૬ માર્ચ ૧૮૭૭ ના ૧૬૪૧ નંબરના ઠરાવમાં નક્કી થયેલી મર્યાદાઓ અને તે ઠરાવમાં લખાયેલા જૈનોના અધિકારો મુજબ પાલીતાણા સંસ્થાનનો એક ભાગ છે.

૨. ધાર્મિક ક્રિયાઓ અર્થે અને એવી ક્રિયાને લગતાં બીજાં કાર્યો માટે ગઢની અંદરની તમામ જમીન, વૃક્ષો, મકાનો અને છાપરાંઓનો ઉપયોગ કરવાનો, અને પોલીસ કામ કાજ સીવાય દરબારના કોઇ પણ પ્રકારના અંકુશ કે દરમ્યાનગીરી વગર સદરહુ ધાર્મિક મીલકતનો વહીવટ કરવાનો જૈનોને હક્ક છે.

થી પમાય? આમ નાસ્તિક થવા માટે પશ્ચાતાપ થયો શૂન્ય-મને નીચી નજરે એ બેસી રહી. એની નજર પાછી એનાં કપડાં ઉપર પડી. ફાટેલું લુગડું જોયું. સાંધવાનું મન થયું. ત્યાં અચાનક એને યાદ આવ્યું દરજી-નો દીકરો અત્યારે જાગતો હશે. એ કંઈક કામ આપશે. એ ઉઠી ધીમે પગલે ઘર-ની બહાર પડી. કાપડ, અનાજ ને પરચુરણ સામાનના ચૌટાં વટાવી ચોકમા આવી. માત્ર એકજ દરજી ધીમો દીવો બાળી હુકો ગગડાવતો બેઠો હતો. એના પગ ઉપર લુગડું પડયું હતુ ને મોહ્દોરો કાને લટકતા હતા. તેનામાં આશા-એ સંચાર કીધો. ઉતાવળે પગલે તે ત્યાં પહોંચી ગઈ. પણ થોડીવાર તો શુ કહેવું તેજ સુઝ્યુ નહીં. દરજીએ ઉંચી આંખ કરી. આ કોણ હતુ? ને આમ મધરાતે કોઈ બાઇ! વખતે ભૂત હશે. તે મનમા બીધો. એ બોલી ન શકયો. મહા-મહેનતે એણે કાતરને હાથ અડાડયો. ભાવલા સ્વસ્થ થઇ હતી. તેણે દરજીને કહ્યું: " ભાઈ કંઈ કામ આપશો? વેતરવાનું કે ઓટવાનું?"

"કોણ ભાવલા! અરેરે, આમ મશ્કરી શુ કરો છો? બોલો અત્યારે શું વેતરાવવું છે! બાપ!. મને ત્યાં બોલાવ્યો હોત તો હું આવી જાત. આમ અરધી રાતે તમારા જેવાંને આવવું પડે?"

"ભાઈ, હું વેતરાવવા નથી આવી. મારે કંઈક કામ જોઈએ છે. હું ઓટી આપીશ. ઉંઘ નથી આવતી ને કામ ન હોય તો વિચારમાં ને વિચારમા ગાંડા થઇ જવાય એટલે કામ કરવા આવી છું."

હા, ના કરતાં એક પહેરણ ઓટવા-નું એને મળ્યું. ને ઓટામણ એને છ પૈસા મળવાના હતા.

× × ×

પ્રભાતનો કુકડો બોલ્યો ને પહેરણ ઓટાઇ રહ્યુ.

"ભાઈ, આ પહેરણ!"

"હા, મુકો બહેન! પૈસા સવારે હું આપી જઇશ." દરજીએ ધીમેથી કહ્યું.

"ભાઇ, પૈસાનો અણવિશ્વાસ નથી પણ હમણાં આપો તો સારું. તમે સવારે આપવા આવો. નકામા ખોટી થાઓ, કામ બગડે અને લોકો જાણે કે શાના પૈસા હશે?"

દેમે કરતાં દરજીએ ગોદડા નીચેથી ચાર

૩ જરુર પડે ગઢની દીવાલો ફરીથી ચણવાની, સમરાવવાની અને સાચવવાની જૈનોને છુટ રહેશે, સીવાય કે એમ કરતાં તેનાં અત્યારના આકાર ને સ્થાનમાં ફેરફાર થવો જોઇએ નહીં. છતાં, અત્યારના મંદિરનો ભાગ હોય એવી ગઢની દીવાલોનો એવો ભાગ સદરહુ મંદિરની બીજી કોઇ દીવાલની સરખી ઉંચાઇ સુધી વધારવાની તેમને છુટ રહેશે. સદરહુ ગઢની દીવાલોના બીજા ભાગ વધુમાં વધુ ૨૫ ફુટ ઉંચો બંધાવવાની પણ તેમને છુટ રહેશે.

૪. દરબારની કંઈ પણ દખલ વિના ડુંગર પરનાં અને ગઢની બહારનાં દેવાલયોની વ્યવસ્થા જૈનો કરશે.

૫. ગઢની બહારના ડુંગર પરનાં પગલાં દેરીઓ અને છત્રિઓ તેમજ કુંડ ને વિસામાં પર જૈનોની માલીકી રહેશે. શરત એટલી કે કુંડ ને વિસામાનો ઉપયોગ (જૈનતર) જાહેર પ્રજા કરી શકશે; જૈનો તેમને મંજુરી વિના અમરાવી શશે

૬ સદરહુ કુંડોની સરવાણી પાલીતાણા દરબાર જાળવશે ને સમરાવશે.

૭. તળેટીથી ગઢ સુધીનો મોટો રસ્તો ને તેની વંડી પોતાને ખર્ચે જાળવવા અને વગર

પૈસા કાઢી આપ્યા. બે બાજી શર્યા.

ભાવલા ઉત્સાહભેર ઘેર પહોંચી ગઇ. પણ હજુએ ભાવડ ઘેર નહોતો આવ્યો. ભાવડ તો બાજરી જોખ્યેજ જતો હતો. પણ કેમે કરી ખુટેજ નહીં. બાજમાંખરું થયું સારૈં તો ઢગનો હજી અડધ ઉપર થોડો ભાગ જોખઇ રહ્યો હતો. એને ઘર ને અતિથિઓ સાંભરી આવ્યા. કેટ-કેટલાએ વિચારે પછી મહામહેનતે એણે પેલા ખેડુતને સમજાવ્યો કે પાછો રાત્રે આવી જોખી જશે. ને તેને પાંચશેર બાજરી ને આઠ દીયાં આપી. વદાય કર્યો તે ઉત્સાહભેર ઘેર ગયો.

× × ×

ભાવડ ને ભાવલા અતિથિએ ને પગે પડયાં. અતિથિની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડયાં.

"ભાવડ! ધર્મલાભ! અતિથિઓની પૂજા માટે આટઆટલો ટેક ને આટઆટલી સહન શક્તિ!"

"ભાવડ! આ એક ઘોડી આપું છું. ચમત્કારી ઘોડી છે. જા વિજય કર! તને આજથી કશુંએ દુઃખ ન પડે—જિન પ્રભુનો જય છે!" ભાવડ ને ભાવલા ભાવભર્યાં અતિથિના પગમાં પડી રહ્યાં છે. ભક્તિભાવનાં આંસુથી પગ પખાળી રહ્યાં છે. સાધુ ધર્મલાભ બોલી ચાલી નીકળ્યા.

× × ×

વિક્રમ રાજા પૃથ્વીને ઋણમુક્ત કરવા ઉઠયો. પાપીનો પરાજય કરી ધર્મીઓને સંરક્ષતો તે ચાલ્યો જાય છે. કામ્પિલ્યપુરની નજીકમાં તે ડેરા તાણી પડયો છે.

ભાવડ ઘોડાનો મોટો વેપારી બન્યો છે. રાજાને એણે સારા સારા ઘોડાની ભેટ ધરી. રાજા પાણીપંથા ને તેજીલા ઘોડા જોઇ ખુશ થઇ ગયો. રાજા રીઝે તો ગામ આપે: એણે ભાવડને મધુમાવની (હાલનું મહુવા) તાંબાપત્રએ લખી આપ્યું.

ભાવલાને ત્યાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. પુત્રનું નામ પેલા જતિની યાદગારમાં જાવડ પાડયું.

જાવડ દિનપ્રતિદિન ચંદ્રની કલાની પેઠે વૃદ્ધિંગત થવા લાગ્યો. એ એના પિતાની શ્રદ્ધાને પણ ટપી જાય એવો ધર્મશીલ છે, દેવ કરતાંએ વધુ ડહાપણનો એ ભંડાર છે. બાપના સ્વર્ગવાસ પછી એણે નગરનો કારભાર સંતોષજનક રીતે ચલાવવા માંડયો છે.

તક્ષશિલા તરફથી સિંધુને કીનારે કીનારે મ્લેચ્છો ઉતરી આવવા

મંજુરીએ સમરાવવાની જૈનોને છુટ રહેશે; માત્ર જાહેર પ્રજાને સદરહુ રસ્તાનો ઉપયોગ કરવા દેવો પડશે.

૮. (અ) શ્રી પુંજ ટુક સુધીનો મોટો રસ્તો (બ) ઘેટી પાયગા, (ક) રોહીશાળા કેડી, (ડ) છ ગાઉ રસ્તો, (ઇ) શેત્રુંજી નદી કેડી, (ફ) દોઢ ગાઉ રસ્તા (ગ) છ ગાઉ રસ્તાના આડ માર્ગો અને રોહીશાળા રસ્તા ને છ ગાઉ રસ્તા વચ્ચેનો માર્ગ પાલીતાણા દરબાર પોતાને ખર્ચે સાચવશે અને સમરાવશે અને જૈનો એ ઉપર મરજીમુજબ આવજા કરી કરશે.

૯ મી. ગન્ડીના અહેવાલમા લખેલ જૈનેતર મંદિરો પર જૈનોનો અંકુશ અને વહીવટ રહેશે. આમાં ઇંગારશા પીરનો સમાવેશ થાય છે અને મહાદેવના મંદિરનો સમાવેશ નથી થતો. સદરહુ મહાદેવના મંદિર ફરતી વંડી ચણી લેવાશે અને ગઢની દીવાલથી તેને અલગ રખાશે અને ગઢની બહારથી, મહાદેવ મંદિરની હદ બહાર અલગ રસ્તો રાખવામાં આવશે.

૧૦. ગઢનાં મંદિરો ને ટુકોના તેમજ ડુંગર પરનાં બીજાં થાનકોના યાત્રાળુઓ માટે તમામ બાબતો ધારાધોરણ ઘડવાનો જૈનોને હક્ક રહેશે; પણ જૈનેતર થાનક સંબંધીનાં

ધારાધોરણ ત્યાં યોગ્ય ને વ્યાજબી પૂજા કરવામાં અડચણકર્તા નીવડવાં જોઈએ નહીં.

૧૧. મોટા રસ્તાની હદ અને ડુંગર પરનાં ને ગઢ બહારના સદરહુ મંદિરો, પગલાં, દેરીઓ છત્રીઓ, વિસામા ને કુંડનાં સ્થાન નકશામાં નક્કી કરવામાં આવશે અને એ નકશો આ કરારનો એક ભાગ ગણાશે, અને સદરહુ નકશા પર કાયદેસર મહી સીક્કા લેવાશે.

૧૨. જૈન મંદિરની મૂર્તિઓના શણગાર માટે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી અલંકાર અને જર જવાહીર લાવે તે પર પાલીતાણા દરબાર કોઈ પ્રકારની જકાત કે કર ઉઘરાવશે નહીં. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીના મુનીમે કરેલા એકરારના આધારે આવી જકાતમુક્તિ મળશે.

૧૩. આ કરાર મુજબ જૈનોના અધિકારોને અંગે અગર તેને લગતો અગર આ કરારની શરતોના પાલનમાં વાધો જાગે, ત્યારે પાલીતાણાનરેશ કારોબારી સત્તાધારીની રુએ, જૈનોની અરજી ઉપરથી, તે બાબતમાં નિર્ણય આપશે; અને જૈનોને આ ચુકાદો અસંતોષકારક લાગે તો તે એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલને અરજી કરી શકશે; તે બન્ને પક્ષોની કેફીયતો સાંભળી ચુકાદો આપશે; અને ઉપલી સત્તાને

લાગ્યા ને દેશમાં પથરાવા લાગ્યા. પણ અહીં આવી લુંટ કરી એ પાછા જતા. તેઓ સોરઠ, લાટ, કચ્છ, અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ, અનેક પ્રકારની માલ મીલકત, સર્વ જાતિની સુંદર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ લેઈ ગયા. એમાં જાવડને પણ પકડી ત્યા લેઈ ગયા. જાવડ તક્ષશિલા પાસેના એક ધર્મ-ક્ષેત્રમા ગુલામ તરીકે વેચાયો હતો. ત્યાં પણ તેની ધર્મશ્રદ્ધા અવિચલ હતી. ધીરે ધીરે તે ગુલામીમાથી છુટી વેપાર કરવા લાગ્યો. અહીં ધર્મ-પુરુષો આવતા તેની તે સેવા ચાકરી કરતો. તેણે ધર્મી પુરુષો પાસેથી "જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર થયા તેમાથી આદિ આદિનાથે સોરઠના સીહોરની પછવાડે ઉત્તમ આકારે ઉભેલા શેત્રુંજય પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી પવિત્ર બનાવ્યો. તેની પુણ્ય કથાઓ ને મહાત્મ્ય સાભળ્યું."

ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નાનાભાઈ બાહુબલિના પુત્ર સોમ્યુશે શેત્રુંજય પર્વત ઉપર ઋષભદેવનો પ્રાસાદ બાંધ્યો; ને ભરતે ને તીર્થના ખર્ચને સારુ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી. તે દિવસથી તે દેવદેશ કહેવાયો. પછીથી શત્રુંજય ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્લેચ્છ લોકોએ નાશ કર્યો અને ઉજ્જડ વેરાન બનાવ્યો તેની હૃદયભેદક વાત કહી.

તેમણે કહ્યું કે પવિત્ર પર્વતના રક્ષણહારો માંસાહારી, દારુડીઆ ને પ્રાણઘાતક થઈ પડયા છે. સ્વધર્મત્યાગી કવદયક્ષ જૈનધર્મના જે માણસો ત્યાં જવાની હીંમત ચલાવે છે તેનો નાશ કરે છે. શત્રુંજયની ચોગરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. અને ઋષભદેવની પૂજા કરવાને કોઈ નથી. હે અતિથિધર્મોત્સુક ભાવડના કુલદીપક ધર્મપ્રિય જાવડ ! આ ધર્મસ્થાનનું તું સંરક્ષણ કર, એનું પુનરુત્થાન તારે હસ્તેજ થવાનું નિર્માયું છે.

જાવડે ચક્રેશ્વરીની આરાધના કરી શક્તિ મેળવી. તેણે તક્ષશિલાના જગતપાલ રાજા પાસેથી ઋષભદેવની ચોરાએલી મૂર્તિ મહાપ્રયત્ને પાછી મેળવી. રાજાના આશ્રયથી સંઘ કાઢી મધુમાવતી આવી પહોંચ્યા. પર્વતને ચોખ્ખો કરાવ્યો ને વાજતે ગાજતે યાત્રાળુઓ મૂર્તિ સહિત ઉપર

-ચઢ્યા ને સ્થાપનો કરી.

× × ×

આ ભક્તિ ને ધર્મ શ્રદ્ધાને વર્ષો વહી ગયાં. રાજસત્તાઓ ઉગી ને આથમી. પવિત્ર શત્રુંજય જૈન લોકોનું યાત્રાધામ બની રહ્યું.

સતરમી સદી અંધારી હતી. મોગલ સત્તા આથમતી હતી. દેશમાં મારફાડ, લુંટ ને જુલ્મ વધી રહ્યાં હતાં. બહારવટીઆ ને લુંટારાની હાક વાગતી હતી.

જૈન લોકો આ સમયમાં પણ યાત્રાગમન કરતા. એમને લાગ્યું કે યાત્રીઓના જાન માલની સહીસલામતી માટે ચોકીદાર રાખવા એ ઇષ્ટ છે. એમણે ગરીઆધારના ગોહિલો સાથે મસલત શરુ કરી અને અમુક પૈસા અને માલ આપવાની શરતે એમણે યાત્રાળુઓનું રક્ષણ કરવું સ્વીકાર્યું. આ કોલકરાર ગોહિલોના મુખી શ્રીકંધેજી સાથે પ્રથમ થયો.

આમ ગોહિલો સાથે શ્રાવકોનો પ્રથમ સંબંધ ઇ. સ. ૧૬૫૧માં બંધાયો ને જતે દિવસે રખે વાળી કરવા તેમને પાલીતાણામાંજ વસવાટ કરવો પડ્યો ને કાલક્રમે તેમણે તેમની સત્તા સ્થાપી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ સુધી પ્રથમના કોલકરારો પ્રમાણે શુદ્ધબુધ્ધથી કાર્ય ચાલુ રહ્યું પણ પછી ગોહિલો ધીરેધીરે યાત્રાળુઓ પાસેથી જુદા જુદા કર ઉઘરાવવા લાગ્યા ને જુલ્મ શરુ થયો.

કંપની સરકારની સત્તા અમલમાં આવી ને ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કાઠીઆવાડમાં એજન્સી સ્થપાઇ. શ્રાવકોએ મુંબાઇ સરકારને અરજી કરી. શ્રાવકોની અરજી ધ્યાનમાં લેઇ મુંબાઇ સરકારે પાલીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના ડીસેમ્બરની ૯ મી તારીખે સમાધાની કરી. અને વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦૦) દશ વરસ સુધી શ્રાવકોએ રક્ષણ પેટે પાલીતાણા દરબારને આપવાના કોલકરારો થયા.

આ કોલકરારો દશને બદલે ૪૦ વર્ષ સુધી બીનતકરારે કાયમ રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પાલીતાણા દરબારે પાછી આ નિયત રકમ સ્વીકારવા ના પાડી.

પોલીટીકલ એજન્ટ વચમાં પડ્યા ને દરબારને સખત સુચના આપી આ રકમ સ્વીકારવા લખ્યું.

ધોરણસર અપીલ કરવાનો હકક બન્ને પક્ષને રહેશે.

૧૪. ૩૫ વરસ સુધી દર વર્ષે ૬૦૦૦૦ રુપીઆ સ્વીકારવા પાલીતાણા દરબાર કબુલે છે અને જૈનો તે ભરવા કબુલ છે. આ શરત ૧૯૨૮ ના જુનની ૧લી તારીખથી અમલમાં આવશે, અને પહેલું ભરણું ૧૯૨૮ના જુનની પહેલી તારીખે ભરાશે, અને ઉપર લખ્યાં વરસો દરમ્યાન દરવર્ષે એજ તારીખે ભરણું ભરાશે. ઉપરની રકમના અને પછીની વાર્ષિક રકમોના બદલામાં જાત્રાના કરને અંગે જૈનો પાસેથી કોઇ પ્રકારનો કર નહીં લેવાની પાલીતાણા દરબાર કબુલાત આપશે. આ રકમમાં માલ વગેરેના સંરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. ૩૫ વરસની મુદતને અંતે એમાંથી એક પક્ષ સદરહુ બાંધી રકમમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી શકશે, અને આવો ફેરફાર આપવા કે અટકાવવાનું, બંન્ને પક્ષોને સાંભળ્યા પછી, બ્રીટીશ સરકારને હસ્તક રહેશે. બાંધી વાર્ષિક રકમનો આંકડો અને મુદતની મર્યાદા આવી મુદતને અંતે બ્રીટીશ સરકાર નક્કી કરશે.

૧૬. ઉપરની સ્થિતિમાં નક્કી થએલી તારીખથી પાલીતાણા દરબારે કયો માર્ગ લેવો તે એજંટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ નક્કી કરશે.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં દરબારે આ કોલકરારો રદ કરાવ્યા. ને ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મુબાઇ સરકારને અરજી કરી કે આ કોલકરાર ટૂંકાવવ્યચંદ ટિકાકગૈ નથી. આખરે ઇ સ. ૧૮૬૩ના ડીસેમ્બર માં દરેક દશ વર્ષે કોલકરારોમા સુધારા વધારા કરવા ને હવેથી દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦, દશ વર્ષ સુધી આપવા એમ ઠેરાવ્યુ. ત્યાર પછી પણ અવારનવાર દરબારે વાંધા ઉઠાવ્યા કર્યા ને મુબાઇ સરકારની દરમ્યાનગીરીથી એનુ સંતોષકારક સમાધાન કરવામા આવતુ.

૧૭. મુબાઇ સરકારના રાજપ્રકરણી ખાતાના ૫ જુલાઇ ૧૯૨૨ના ૧૮૩ ટી નંબરના અને ૨૫ મે ૧૯૨૩ના ૪૪–૧–૬ નંબરના ઠરાવોમાંથી અને હીંદી વજીરના ૯ ઓક્ટોબર ૧૯૨૪ના ૧૨૮૧ બી નંબરના પત્રમા લખેલા ફરમાનોમાંથી જેટલા આ કરારથી વિરુદ્ધ કે અસંબંદ્ધ લાગે તેટલાં રદ કરવામા આવે છે.

૧૮. આ કરારનામાની બાબતમાં બન્ને પક્ષોએ કરેલી તમામ સહીઓ અને દરખાસ્તોનો આ કરારથી નીવેડો આવી ગયો સમજવો.

૧૯. દરબાર શબ્દના અર્થમાં પાલીતાણા સસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે અને જૈનો શબ્દમાં શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી ને તેના વારસદારો જેના પ્રતિનિધિ છે તે હીંદુસ્થાનની શ્વેતાંબર મૂર્તિપુજક જૈન કોમનો સમાવેશ થાય છે.

આ કરારનામું ૨૬ મે ૧૯૨૬ ના રોજ સીમલા મુકામે બન્ને પક્ષોએ રજુ કર્યું છે અને હીંદી સરકારે મંજૂર રાખ્યું છે.

જૈનો તરફથી શેઠ કીકાભાઇ પ્રેમચંદ, કસ્તુરભાઇ નગરશેઠ, માણેકલાલ મનસુખલાલ, સારાભાઇ ડાહ્યાભાઇ, અમૃતલાલ કાળીદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહોલાલે જૈન કોમના સંસ્થાપિત પ્રતિનિધિઓ તરીકે ને પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેબે સહી કરી છે. લોર્ડ ઇરવીને આ કરારના સાક્ષી તરીકે પોતાની સહી મુકી છે.

મત્તા આપનારો ઠરાવ આપ્યો

આ આખીએ વિધિ અયોગ્ય હતી. જૈનોએ આ ઠરાવ સામે સખત અણગમો દેખાડ્યો ને ત્યારથી શત્રુંજયનો યાત્રા ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રમાણે સત્યાગ્રહ શરુ થયો.

× × ×

શ્વેતાંબર મૂર્તિપુજક જૈનના પ્રતિનિધિ તરીકે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જાણીતી છે. પાલીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો તરફથી આ પેઢી વચ્ચે કોલકરારો થાય છે: ને આ બંને જવાબદાર ગણાય છે.

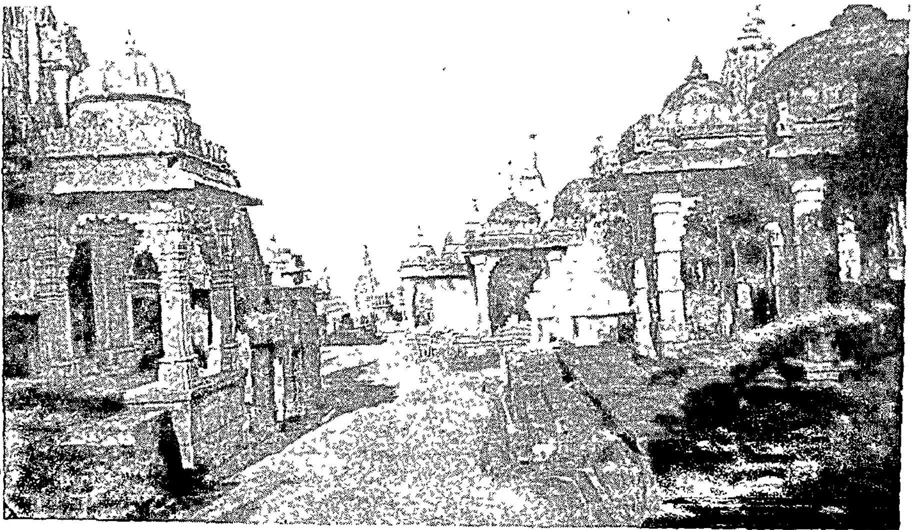
૧૯૨૬ ના એપ્રીલમાં દેશમાં વાવટ ફરી વળ્યા: પાલીતાણા

ઈ સ ૧૯૨૫ મા દરબારે પાછો વાંધો ઉઠાવ્યો ને વધુ માગણીઓ કરી. ઓ. મી. વોટસન, એજન્ટ ટુ ધી ગવનર જનરલે, ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના માર્ચ માસમા આબુ પર્વત ઉપર દરબાર પક્ષ ને જૈનપક્ષને સાભળી લઇ ૧૯૨૬ના જુનમા ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના કોલકરારો પ્રમાણે રુ. ૧૫,૦૦૦ ને બદલે જૈનોએ વાર્ષિક રૂ. એક લાખ દશ વર્ષ માટે દરબારને ભરવા અને દશ વર્ષને અંતે દરબારને માણુસદીઠ રુ. ૨) થી વધારે નહીં એ પ્રમાણે વેરો વસુલ કરી લેવા

દરબારે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટદારોને શત્રુંજય સંબંધી મસલત કરવા પાલીતાણા આમંત્ર્યા છે. વહીવટદારોની મંડળી સ્પેશીઅલ ટ્રેનદ્વારા ત્યાં જઇ દરબારની પરોણાચાકરી ચાખી આવી; પરંતુ શત્રુંજય બાબત કૈં સંતોષકાર સમાધાન ન થઇ શકયું.

શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી તરફથી તેમના બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી સર ચીમનલાલ સેતલવડે આ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૮]

 શત્રુંજય ઉપર તીર્થંકર આદિનાથનું દેરાસર : પાષાણ કળા કૌશલ્યનો નમૂનો. [શત્રુંજય ને આવરો.

“ કેમ બહેન ! તમે કેમ રડતાં હતાં ? બાઈ સાહેબ વઢ્યાં ! ”

દુનીઆમાં ઘણી બહેનો હોય છે તેવી તે બન્ને પણ બહેનો હતી. સગી નહી પણ પીત્રાઈ: એક દયા, બીજી દામિની. એક પ્રતિષ્ઠિત, ડાહી ગણાતી, ઉદાર મનાતી મોટા ઘરની, સત્તાપ્રેમી ગૃહિણી હતી. બીજી બહેનના આશ્રયે રહેતી, બહેનના અભિપ્રાયને અનુસરીને પળેપળની જીંદગી રચતી, જેને રુચિ કે અરુચિ ન હોવી જોઈએ એવી નાની બહેન હતી.

દયાકોરનો પતિ ચાર મીલોનો માલીક હતો; ઘરમાં ચાલીસ માણસોને પોષનાર હતો. એનામાં ડહાપણ હતું કે નહોતું એ કોઈ કહી શકે તેમ નહોતું. એમની આવડત વીશે પણ સારો કે ખોટો કશો અભિપ્રાય ખાસ સંભળાતો નહીં. એમનામાં જે કૈં કોઈ વખત ઓછું લાગતું તો તેની ઉણપ દયા તરફથી પુરી લેવામાં આવતી હતી.

હીંદુસ્તાનના લગભગ દરેક પર્વતપર સૂર્યરામના—જેમને આખ્ખ જતો સુરજરામના નામથી ઓળખતા તેમના—બંગલા હતા. અને વારા ફરતી દરેક સ્થળે જઈ આવી પોતે ખરચેલા પૈસાનો શેઠ સાર્થ ઉપયોગ કરતા. દર વર્ષે તે સૌ સ્થળોની શેઠના ઘરમાં રહેતા સેક્રેટરી માધવલાલ તરફથી નાના પેમ્ફલેટના આકારની માર્ગદર્શક ચોપડીઓ લખાતી અને સ્વજનોમા અને જેને જરૂર હોય તેવા માણસોમાં તેને છુટથી વહેંચવાનો પ્રબંધ શેઠ તરફથી થતો. અને શેઠના બંગલાઓનાં આકર્ષક ચિત્રોથી તે પુસ્તકો (પુસ્તિકાઓ કહીએ તો) ખુબ આકર્ષક બની રહેતાં.

સૌ. દયાનું આખું નામ દયાકોર હતું પણ જેકોર, મહાકોર, વીજકોરનાં જમાનાની યાદ આપતું એ નામ તેમને પસંદ નહોતું. અને તેથી દયાબહેનના સાદા નામથી તે વધારે ઓળખાતાં. એમની ઉંમર ત્રીસ-પાંત્રીસથી વધારે નહોતી. દેખાવે તે ગાજરમાન અને પ્રભાવશાળી હતાં, ધંધાને અર્થે ગએલા સુરજરામ શેઠની સાથે તે થોડો વખત જર્મની જઇ રહી આવેલાં

પર અને આની બહેનને કેળવવામાં દયાકોર કેટલો આત્મભોગ આપતી હતી તેની કદર-દાનીમાં હસી. દયાકોર લાલપીળી થઇ ગઇ.

બધાં વિદાય થયાં ને દયાકોરે દામિનીને સંબોધીને કહ્યું; "આવડી મોટી છોકરીને શીખામણ આપવી પડે તે મને ગમતું નથી. પણ આજથી તારે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કોઇ મોટાં બોલે તેની વચ્ચે બોલવું કે તેનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવો એ સારાં છોકરાનાં લક્ષણ નથી. ફરી વાર આવી ભુલ કોઇના દેખતાં ન થાય તે ધ્યાનમા રાખજે."

"વારુ બહેન!" દામિનીએ નીચી નજરે જવાબ આપ્યો અને ક્રોધે ઉકાળેલા અશ્રુ ચક્ષુ-ઓમાથી બહાર ઉભરે તે પહેલા તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ

દામિનીને આ વખતે ખુબ ખોટુ લાગ્યું બહેનને અપમાન લાગે એવુ એ શુ બોલી હતી એ એનાથી સમજાયું નહીં. કોલેજમા છોકરી-ઓ અને છોકરાઓ સોશીઅલ ગેધરીંગ વખતે સાથે પાર્ટ કરે કે નહીં તે વીશે વાત ચાલતી હતી. દયાકોરના મત પ્રમાણે હજુ એટલી છુટ આપવાનો સમય આવ્યો નહતો. કોલેજના સ્વતંત્રતા અને સરખાપણાના હીમાયતી વાતા-વરણમાં દામિનીનુ મન ઘડાતુ હોવાથી તે એની તરફેણમાં હતી. "શા માટે નહીં?" તેણે ભાર દઇને કહ્યુ. "છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે પાર્ટ કરે તેથી શુ બગડી જવાનુ હતુ?" આટલો તેનો વાંક!

જ્યાં કોઇની નજરે ન પડે એવી તે ધીરે રહીને બાગમાં ઉતરી અને એક ખુણાની બારટી પર જઇ બેઠી, અને કોઇ જોતુ નથી એવી ખાત્રીથી તેણે પોતાનુ હૈયું ખાલી કરવા માડ્યું. "શુ હુ બહેનને ઘેર રહું છું તેથી કે એની ગુલામ છું કે મારા પોતાના અભિપ્રાય પણ ન હોય! સ્વતંત્રતાના નવા સિદ્ધાંતોએ તેના મનને પ્રશ્ન પુછાવ્યો અને જવાબમાં હોય તેમ થોડાં વધારે આંસુ વધારે જોરથી સરી પડ્યાં.

નીરાધાર સુંદરી બાગના એકાંત ખુણામાં રડતી રડતી બેઠી હોય એવા કાવ્યમય પ્રસંગે ઘણુંખરું કોઇ યુવકને મોકલીને એ પ્રસંગની સંપૂર્ણતા ન સાચવે એવો વિધિ અરસિક નથી, અને આ પ્રસંગે પણ શેઠનો સેક્રેટરી માધવલાલ હાથમાં અભ્યાસાર્થે એક પુસ્તક લઇ કયાંઇકથી ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. તેણે પહેલાં તો દૂરથી દામિનીને રડતી જોઇ ન સમજાયું હોય એમ આંખો ચોળી. એક ક્ષણવાર તેને ત્યાંથી જતા રહેવાનો વિચાર આવ્યો પણ એકલી યુવતીને રડતી જોઇ તેને સાંત્વન ન આપે એવો છેક અરસિક તે નહતો. તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. રદનમાં તન્મય થએલી સુદરીએ તેને ન જોયો. છેક બારટી પાસે આવી પહોચી તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

"દામુ બહેન! આ શું? અહીં એકલા એમાંને રડો છો? શુ થયું?" તેણે ઉપરા ઉપરી સામટા પ્રશ્નો કર્યા. એટલે દયાની બહેનને ગુસ્સે ચવું હોય તો પણ પ્રશ્નોની જાળમાં ગુંચવાઇને તે વીસરી જાય.

"કોણ માસ્તર?" શેઠોના સેક્રેટરીઓ, ઘણુંખરું માસ્તરના નામે ઓળખાય છે. ને માધવલાલ તેનો અપવાદ નહોતો. તમે કયાંથી અહીં આવ્યા?" તેણે આંસુ લુછતાં પુછ્યું. "બહેને મને મનાવવા મોકલ્યા?" તેણે રડતી આંખે હસતાં કહ્યુ.

માધવલાલ ડઘાઇ ગયો. જરાકવાર પર ડુસકે ડુસકે રડતી છોકરીની હસતી આંખો તે અજાયબીથી જોઇ રહ્યો. "ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતા-મુપૈતિ" તેણે કોલેજમાં શીખેલું એક સંસ્કૃત

વાકય આ અવનવા પ્રસંગે યાદ આવ્યું. તે મોટેથી બોલ્યો. "કેમ બહેન! તમે કેમ રડતાં હતાં? બાઇ સાહેબ વઢયાં!"

"ના, વઢે શું! અમારે મતભેદ થયો. કોલેજના મેળાવડા વખતે છોકરા છોકરીઓ સાથે પાર્ટ કરી શકે એવો મારો મત બહેનને ગમતો નથી. ને મારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય કોઇ આગળ દર્શાવવા નહીં એવું એમણે ફરમાન કર્યું છે."

માધવલાલનો મત પણ દયાકોરને મળતોજ હતો, છતાં દામિનીને ઠારવા તેણે કહ્યું. "અજબ જેવું કે બાઇ સાહેબ જેવાં આગળ પડતાં વિચારનાં સ્ત્રી પણ આવા સાંકડા વિચાર ધરાવે છે!"

દામિનીએ માધવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો "આવો, બહેનને કહીએ."

દામિનીને આશ્વાસન મળ્યું. "લુચ્ચોને — માસ્તર! બહેન તો દહાડે દહાડે છેકજ વિચિત્ર થતાં જાય છે. આપણે કહીએ તેનાથી બધુંજ ઉંધું કહે. ને કોઇ વાર તો આપણે

શેઠ પાસે તે ગયો ત્યારે તે દિવસે તેમને કે તેનું નામ વારંવાર વાપરવાનુંજ શુર ચઢી આવ્યું હતું. "માધવલાલ! આનું આમ કરવાનું છે. માધવલાલ! તેનું તેમ કરવાનું છે" વગેરે વગેરે. મહામહેનતે શેઠની પાસેથી ઉઠવાનો વખત થયો ત્યારે તેણે હીંમત એકઠી કરીને આંખો પૃથ્વી પર ઢાળતાં કહ્યું: "શેઠ સાહેબ! હું મારું નામ બદલવા માંગું છું."

"શું? શું કહ્યું?" શેઠે સમજ્યા નહીં હોય તેમ આંખો ફાડી.

હવે પાછા હઠાય તેમ નહતું. "હું માધવલાલને બદલે મી. માધવ એવું ટુકું નામ રાખવા માગું છું."

શેઠ એક પળ સમજ્યા નહીં, પણ પછી માધવલાલે કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં આવતા તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. એકવાર પોતાને પણ આ નામનો પ્રશ્ન કેવો મુઝવતો હતો તે તેમને યાદ આવ્યું ને હસવું શમ્યું, એટલે સહાનુભૂતિથી માધવલાલનો ખભો થાબડ્યો અને કહ્યું: "મી. માધવલાલ...! માધવ હું તમને મુબારકબાદી આપુ છું. અસંતોષ એ પ્રગતિનું ચિન્હ છે. અને તમારી આ ઇચ્છાજ તમને પ્રગતિ કરવાની કેટલી હોંસ છે તે બતાવી આપે છે. જાઓ ફત્તેહ કરો."

શેઠના શબ્દોથી માધવલાલની આંખમાં લગભગ આંસુ આવી ગયાં પણ તે તે જોવા ન રહ્યા- આવું મુશ્કેલ કાર્ય આટલું સહેલાઇથી પાર પડતાં તેનો હર્ષ તેના ચિત્તમાં માતો નહતો.

અકસ્માત બારણા પાછળથી દામિની વગર બોલે ચાલે આવીને ઉભી રહી અને તેણે માધવલાલ તરફ "ઠીક કર્યું" એવું કહેતી હોય તેવું એક સ્મિત કર્યું. "મી. માધવ! કેટલી સહેલાઇથી તમે બધી મુશ્કેલીઓ પાર ઉતારો છો?" તેના સ્વરમાં ઉત્તેજકની માદકતા હતી.

પોતાના નવા નામ સાથે સંબોધાએલા આ પ્રશંસાના વચનો સાંભળતાં માધવના આત્માએ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. "દામુ બહેન! તમારીજ સુચનાના પ્રતાપે" તેણે આભાર વચન કહ્યું.

દામિની જાણતી છતાં આ વચનો તેને અત્યંત કર્ણમધુર લાગ્યાં. પોતે આ માણસના આત્મા પર સત્તા ચલાવે છે એ વાતનું ભાનજ સુખદ હતું. તેને પોતાની શક્તિની વધારે અજમાએશ કરવાનું મન થયું. "પણ મી. માધવ! તમારા આ નવા નામ સાથે તમારાં આ દેશી કપડાં નહીં ચાલે હો. નહીં તો તમારો ને તમારા નામનો મેળ નહીં ખાય!"

આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ માધવને સુઝયું નહોતું. તેણે દિન વદને નીચું જોઇ કહ્યું: "બહેન! મને એ વાત સુઝી નહોતી."

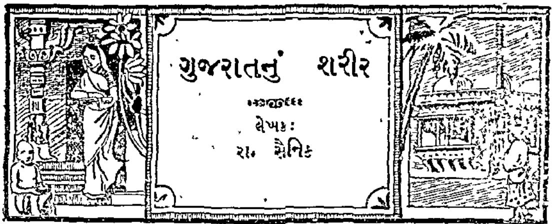
"તેમાં નાહીંમત શું થાઓ છો? ઉલટું તમે અંગ્રેજી પોશાકમાં તો વધારે શોભી નીકળશો. તમારું કાઠું સરસ છે ને રંગે ગોરા છો પછી શું જોઇએ!"

માધવના મુખ પર હાસ્ય પથરાયું "તમે એમ ધારો છો?"

"ત્યારે નહીં?" દામિનીની આંખો મસ્તીમાં હસી રહી. તે ખરેખર એમ ધારતી હતી કે માધવને બનાવીને માત્ર તોફાન કરવાનીજ તેની વૃત્તિ હતી તે સમજાતું નહોતું.

એક અઠવાડીઆમાં તો માધવલાલનો- મી. માધવનો અવતાર ફરી ગયો. તેણે પોતાના નવા નામ સાથેનાં એક હજારેક વીઝીટીંગ કાર્ડ છપાવી રાખ્યાં; અને દરજીને ત્યાંથી સીવાઇ આવ્યાં કે તરત તેણે કોટ પાટલુન પહેરવાં શરુ

[વધું માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૯]

ગુજરાતનું શરીર

લેખકઃ
ર. મૈનિક

ગુજરાતની જમીન જેવુંજ ગુજરાતનું શરીર છે. ખ્રીસ્તી વીસમી સદીની શરુઆતથી "શારીરિક કેળવણી"ના પોકારો પડયા છે. છતાં આજે એ કેળવણીનાં બીજ જમીન ફોડી બહાર નીકળ્યાં નથી. શારીરિક કેળવણીની જેટલી જરુરીઆત દેખાડાય છે તેટલી દરકાર શરીર કેળવવા પાછળ નથી લેવાય. ગુજરાતના શરીરની ઓછામાંઓછી આવશ્યકતાનો ઉજળો ખ્યાલ પણ કોઇને નથી. પશ્ચિમની પ્રથાનું અનુકરણ અથવા વેદકાળનો વ્યાયામ એવા બે મન વચ્ચે તોડ થયો નથી. હજુ કુતરું તાણે છે ગામ ભણી અને શીઆળ તાણે સીમ ભણી.

ગુજરાતનું શરીર નબળું છે. એ નબળાઇ ગુજરાતનાં હવાપાણીની અસરને લીધે છે એમ મનાતું આવ્યું છે. ગુજરાતમાં દક્ષિણના ડુંગરાઓની હારમાળા નથી. કચ્છના રણની રેતી નથી. ઉછળતી નદી કે મહાસાગરનાં મોજાં નથી. એને લીધે પ્રજામાં મહારાષ્ટ્રની સાહસિકતા નથી, કચ્છની કઠણ કઠોરતા નથી; કે વહાણવટાથી જોખમમાં ઝંપલાવવાની તાકાત નથી. સ્વતંત્રતાની ઉપાસના સામર્થ્યથીજ થઇ શકે. સ્વતંત્રતાનો વાસ પહાડ કે પાણીમાં છે તેટલો બીજે નથી. ઇંગ્લેંડ, સ્વીઝરલેન્ડ, એરેબીઆ આંખ આગળ તરે છે. જેટલે અંશે જીવનું જોખમ તેટલે અંશે તેની સહામે થવાની શક્તિ.

ગુજરાતની હવા નિરોગી, ગુણવલ નહીં. ઉનાળામાં ફક્ત હઝાય કે વંટોળ ધુલેટી રમે. આથી જરા આળસ થાય. ચોમાસામાં તો આકાશ ચુવે. શીયાળો મધુર ચટકે. છતાં ઇશ્વરે ન આપ્યું તે માણસે મેળવી લેવું જોઇએ.

ગુજરાતનું શરીર સુકાતું જાય છે. સૌંદર્ય શુષ્ક થયું છે. યુવાનીને એબ સંતાડવા શણગાર સજવા પડે છે. દુધની તર જેવા ઉંચા વર્ગોમાં આ ક્ષય વધારે છે. પ્રજાના સૌંદર્યનો નાશ એ પ્રજાના પતનનું પહેલું નીશાન. સોનું હત તો કટાત નહીં. કટાતું લોખંડ ચળકે નહીં.

ગુજરાતનું હૃદય પોચું છે. ઇતિહાસમાં બીજા ભાગોએ ઘા સહ્યા છે. ગુજરાતે તો ફક્ત ઉઝરડાજ ખમ્યા છે. મુસલમાની તરવાર ને મ્યાન થયે બસો વર્ષ પુરાં થયાં છતાં હજુ ગુજરાતમાં મુસલમાનનો ડર છે. ચરોતરના સુંદર વાડીઓ આજે પરદેશી પરોણા સાચવે છે. ઘરની શાંતિ બીજાની દયા ઉપર જીવે છે. એક કારણ ગુજરાતનો ખોરાક ઘાસચારો છે.

ગુજરાતનું જીવન ચાર ઘડીનું છે. છઠ્ઠીના સંસ્કારને છઠ્ઠે દહાડે બારમાના સંસ્કાર થાય છે. એને માટે માતાનાં આંસુની અંજલિ બસ

નથી. કવખતે કરમાતા યુવાનો કેટલીએ સુંદરીઓના વૃંદાવનના કુંજ જેવા ઉમરને સહરાના રણ સમુ કરી મુકે છે. યમરાજ યુવતિઓના જીવન તપથી સંતોા નહીં પામે. કેટલીએ વનવેલીઓ દિવસ બે દિવસમાં સુકાય છે.

ગુજરાતની આંખમાં તેજ નથી એટલે બીજાના તેજમાં અંજાય છે. ગુજરાતની ચાલમાં છટા નથી એટલે બીજાના કદમથી ધ્રુજે છે. ગુજરાતમાં ધમધમાટ નથી. શાન્તિ છે પણ સ્મશાન શાંતિ છે. આનંદ ઉત્સવોમાં ઉલ્લાસ નથી કારણ આળસથી આંખો મીંચાય છે. હોળી જેવા દેહ ઉત્સવ રંગભીના થયા છે. ભાઇના આશ્વાસન માટે બહેન રક્ષા બાંધે છે. આ વિષ હજુ સમઝાયું નથી.

ગુજરાતમાં સહનશીળતા છે કારણ ગુજરાતનું લોહી ઉછળતું નથી, ઉકળતું નથી. જીવનનો અગ્નિ મંદ બળે છે. ગોળથુથીમાંથીજ એ મંદ જીવન પવાય છે.

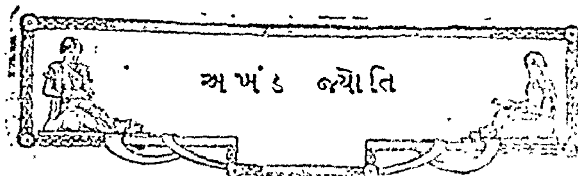
ગુજરાત હીંદુસ્તાનનું ગુલીસ્તાન છે. ગુલાબ ખરી ગયાં છે. ગણ્યા ગાંઠ્યા રુષ્ટપુષ્ટ યુવાનો એ ગુજરાતના અલંકારો પણ ગુજરાતનું શરીર નહીં. રખીઆમાં રહી ગએલા કોલસા શહેરોમાં, ગામડાના જીવનનો તો બોજ પડે. શહેરો સુસે છે ગામડાં ભુખે સુવે છે. શહેરમાં બગડતો ખોરાક કેટલીએ ગામડાંમાં પેટભર છે. અપચો અને ઉપવાસ બંને છે.

આપણી સુંદરતા કે શરીરનો ખ્યાલ આપણા ઉપર રાજ્યબળે ઠસાવવા માગતા ઉપરથી લેવાનો નથી. દૃષ્ટિ ક્ષિતિજે પહોંચવા દો. દુનીઆ ઉપર સુંદર પ્રજા અફઘાન પ્રજા છે. અફઘાન પ્રજાનું સૌંદર્ય આપણું સૌંદર્ય હોય. શરીર પણ તેમનુંજ. દમામ રશીઅન કોસેકનો અને તાલીમ અંગ્રેજી. આપણો ખોરાક ગમે તે હોય. આપણા વિલાસનું સ્થાન કાશ્મીરની ખીણ કે કૈલાસની ટોચ હોય. આપણે જીંદગી મુઠીમાં લઇને ચાલીએ. આપણી રમતગમત અને મોજ પળેપળ મૃત્યુની આંખ નીચે રહે. તોજ આ હાડપિંજર જેવું શરીર પરમેશ્વરને વસવાલાયક મંદિર બને.

વહાણવટું કરનાર શરીરની સાથે કોઇની તુલના ન થાય. તેવા બીજે પહાડ કે રેતાળ રણમાં વસનાર આવે. ખલાસી અને લશ્કરી સીપાઇની સરખામણીથી સરસ ખ્યાલ થશે. મીલ મજુર અને દરીઆની ગોદીના મજુરને જરા તપાસો. તેમની વચ્ચેનો ફેર એ જીવનનો ફેર. જબરામાં જબરાં પ્રાણીઓ જંગલ કે સાગરના પેટમાંજ વાસો કરે. પાણીદાર ગુજરાતીઓ નદીની ભેખડોમાં વસે છે.

ગુજરાતમાં ભુખથી મરનાર કરતાં ચોખ્ખી હવા ન મળવાથી મરનાર વધારે છે. પ્રજાને ચોખ્ખા ઘી કરતાં ચોખ્ખા પાણીની વધારે જરુર છે. થોડા ખોરાકને માટે વધારે શારીરિક મહેનત એ લાંબા આયુષ્યનું તત્ત્વ છે. પથરામાંથી દાણા છુટા પાડતા કાઠીઆવાડના શરીર પાસે ગુજરાતનું શરીર હલકું છે. વ્યાયામ કે અંગ કસરત કુદરતી નથી. કુદરતમાં માણસ સીવાય બીજાં પ્રાણીને આવા વ્યાયામની જરુર નથી. ફુલાવેલા ગોટલા કે છાતી આપો આપ મળે તોજ ઉત્તમ હરણની દોટ સોટી જેવા હાડકા ઉપર છે. વાંદરાની ચપળતા દોરડા જેવા હાથ-પગ ઉપર છે. કોઈ દિવસ એવું તો નજ ઇચ્છીએ, કે આખી પ્રજા સવારના ચાર વાગે ઉઠી દંડ બેઠક કરતી થઇ જાય. સરસ તો એજ કે કુદરતી રીતે જોઇતો વ્યાયામ મળે. ગુજરાતમાં લાકડાં ફાડનાર વાઘરીઓની જીંદગી તરફ જુઓ.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૧]

લેખક:
રા. રમણિકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ
ચિત્રકાર:
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

૧

સંધ્યાનાં આછેરાં અંધારાં પૃથ્વીના પટ પર પથરાઈ રહ્યાં હતાં. પાટનગરની સાંકડી નાળમાં થઈ એક યુવાન ઉતાવળે પસાર થઈ રહ્યો હતો. એનાં વસ્ત્રો ફાટેલાં ને ગંદાં હતાં. જતાંએ એના વદનનું માપ લેતાં એની ગૃહસ્થાઈ પરખાઈ આવતી; પણ સહેલાઈથી તો નહીંજ. તથાપિ કુલિનતા ને કેળવણીની છાપ તદ્દન સ્પષ્ટ હતી.

પેલી મઢીના ઉંબરા પર આવી ને થંભ્યો. મુખ્યદ્વાર બંધ હતું. બારણાની અસંખ્ય ફાટો-માંથી રજનીના ઘોર અંધકારમાં સરી જતાં પ્રકાશકિરણો જોવાની રોજની પેઠે આજે પણ તેણે આશા રાખી હતી. પરંતુ એ આશા નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ. એણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી ને બુમ પાડી: "ચારુ! ચારુ!"

જવાબ ન મળ્યો. સાંકળ જરા જોરથી ખખડાવી. જરા જોરથી બુમ પાડી: "બા! ઓ બા!" આ વેળા ક્રોધથી ફુંફાડો મારતું દ્વાર ઉઘડ્યું. પેલો યુવાન સાચવીને અંદર પેઠો ને પુછવા લાગ્યો: "દીવો કેમ નથી કર્યો? બા! જુઓને, કેટલું બધું અંધારું છે!"

"તારો દીવો પ્રગટાવવા હું તેલ લાવું!" સુંધવાતા કોપને પરાણે દાબતો એની બાનો અવાજ આવ્યો. "તારો દીવો આગમાં બળતો મુકી દીધો રહ્યો."

સદ્દગત પિતાજી ઉપર ફેંકેલા આ અતિશય સખ્ત ફટકાથી યુવાનનું મોં તદ્દન શીવાઈ ગયું. તેણે છાનામાના ઉપર ચડવા માંડ્યું. પહેલા માળની એક નાનકડી ઓરડીમાં ચૌદેક વર્ષનો કુમાર ચીથરેહાલ દશામાં બીમારીને બીછાને પડ્યો હતો. મીણબત્તીના એક નાનકડા કકડાએ ત્યાં પ્રકાશ પુર્યો હતો. પીગળતું મીણ ભેગું કરતી એક નાનકડી બાલિકા તેની બાજુમાંજ બેઠી હતી.

પેલો યુવાન અંદર આવ્યો. "ચારુ! આ શું કરે છે?" તેણે પુછ્યું.

"મીણ ભેગું કરું છું, ભાઈ! એની નવી મીણબત્તી બનાવીશ." પેલી બાલાએ તુરતજ જવાબ વાળ્યો.

"ઓહો!" તેના ભાઈએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું. "મોટી પંડિત થઈ ગઈ. નવી મીણબત્તી કેવી રીતે બનાવીશ?"

"અરે ! એમાં તે શું ? એ તો તદ્દન સ્હેલી વાત છે." ચારુએ ચલાવ્યું; "મોટાભાઇ મીણની પેલી ડબ્બી છેને–તેમાં આ કકડા ભરી મધરડી આગળ મુકીશ. એટલે બધુંએ મીણ ઓગળી જશે. પછી તેમાં વાટ મુકીશ; ને ઠમી સઘડીથી દૂર ખમેડી મીણ ઠરવા આવે કે નવી મીણબત્તી બહાર કાઢી લઇશ."

૨

એવામાં પેલો માંદો કુમાર તેમની તરફ વળ્યો ને પુછવા લાગ્યો: "મોટાભાઇ ! મારું ખાવાનું લાવ્યા ?"

"હજી તેં નથી ખાધું ?" મોટાભાઇએ નિરાશામાં પ્રશ્ન કર્યો.

વાક્ય પુરું કરે તે પહેલા એમની માતા રંગભૂમિ પર ઉપસ્થિત થયાં. "શું ખાય ?" ચંડિકાસ્વરુપે તે તડુકયા. "સવારનો થોડોક ભાત હતો. તેમાથી ચારુએ ખાધું; ને થોડો તારે માટે રહ્યો છે. એને માટે મેં થોડી રાબ બનાવી હતી પણ આપણા નવાબજાદાને ગળે ઉતરે ? ભાઇસાહેબને તો નારંગી ને દ્રાક્ષ જોઇએ છે.

પેલા યુવાનનો ધાટો દુઃખથી ચડકી ગયો. તે ધીમે ધીમે ખંડ બહાર ચાલ્યો. "કયા જાય છે ?" તેની બાએ પુછ્યું: "જરા ભાત ખાઇ લે ને."

"પ્રભાકરે કશુએ નથી ખાધું ?" સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. "એણે કશુએ લીધું નથી ત્યા સુધી મારે ગળે કેમ ઉતરે ? ચરુ ! તારી મીણબત્તી સળગાવ, તો દાદરમાં અંધારું છે. મારી જોડે નીચે ચાલ બારણું દઇ જા તો."

ચારુએ તેના બોલ વીણી લીધા. સુધાકર નીચે ઉતર્યો, ઘરની બહાર પડ્યો. ગલીને છેડે એક ક્ષણભર થંભ્યો. અંધારઘેર્યો આકાશ તરફ એક ઉડતી નજર નાખી. ધુમાડાનાં થર પથરાઇ ગયાં હતાં. શાંત વનનો એક શબ્દ પણ સંભળાતો નહીં. તે આગળ વધ્યો.

એક બીજા ઘર આગળ તે ફરીથી થંભ્યો. એના ઘરના જેવોજ આ ઘરનો પણ નિર્માલ્ય દેખાવ હતો. પરંતુ નીચે રસોડામાં એક દીપક પ્રકાશકિરણો વેરી રહ્યો હતો. રસોઇ તૈયાર થતી હતી. એક ઉગતી કુમારિકા ચુલા પાસે બેઠી શાક સમારી રહી હતી. એને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એ કહેવું કઠિન હતું. એનું છાયલ મેલું ને ફાટેલું હતું. એની દેહલતા ઉપર આભૂષણનું નામનીશાન નહોતું. એના હાથે માત્ર બે હાથીદાંતની બંગડીઓજ હતી. લાંબી મુદતની હોવાથી એનો રંગ પણ ઉડી ગયો હતો. એ બાલા સુંદર નહોતી લાગતી પણ કદરુપી તો નહોતીજ. સારાં વસ્ત્રો પહેરે ને નીરાંત જીવે ફરે તો સારી દેખાય એમાં જરાએ શંકા નહોતી.

સુધાકર અંદર આવ્યો. રસોડાને ઉંબરે ઉભો રહી બોલ્યો: "સરયૂ ! સુંદર કયાં છે ?"

પેલી બાલાએ ચમકીને ઉંચુ જોયું. "તમે કયારે આવ્યા ? તેણે પુછ્યું: "મને ખબર પડીજ નહીં. આગલું બારણું ઉઘાડું છે ?"

"હા" સુધાકરે કહ્યું. "કોઇપણ બદમાસ અંદર ઘુસી જઇ શકે. આમ ઉઘાડું ન રાખવું હો !"

તે બાલા ફીકકું હસી ને બોલી: "બદમાસોને લલચાવે એવું અહીં શું છે ? થોડાંક ભાગલાં ઠીકરાં, ભાત ને શાક. બહુ માલમતા ન કહેવાય."

"છતાંએ એમનાથી છળી મરવું તો પડે ને ?" યુવાને વાત સંભારી. "પણ સુંદરભાઇ કયાં છે એ તો તેં કહ્યું નહીં."

"તે ભાગ્યેજ ઘેર આવે છે એ તમારાથી કયાં અજાણ્યું છે ?" તે બાલાએ જવાબ

વાળ્યો. "અત્યારે પણ તે ધંધાની શોધમાં બહાર રઝળતા હશે."

"પણ એમને કારકુનની નોકરી મળી હતીને ?" સુધાકરે તપાસ કરી. "એ ઠેકાણે પડયો હશે એવો મને તો ખ્યાલ હતો."

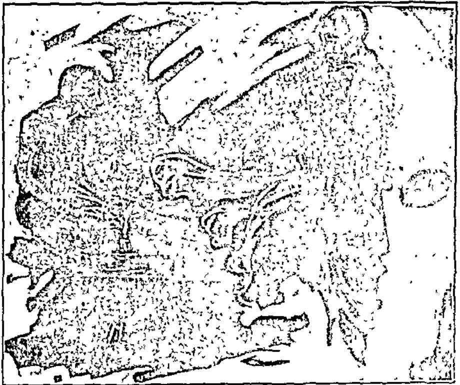
"બહુ સારી ખબર રાખતા જણાઓ છો" પેલી બાલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું. "નહીં તો એ ઠેકાણે નથી પડયા એ જાણ બહાર હોય ?"

થોડાક દિવસથી અમે તો જીવ પર આવી ગયાં છીએ. એક એક દિવસ દોહ્યલો જાય છે. બીજી બીકથી તો હું ટેવાઇ ગઇ છું, પરંતુ લોભી ની ગાળો કેમ સહન થાય ? લેણદારોનાં ટોળાં ઉભરાય છે. અમને જુઠ્ઠા ને દગાબાજ કહે છે. મને તો ધરતી માર્ગ દે તો સમાઇ જવાનું મન થાય છે."

એનું ફીકું વદન એ બાલિકાના શબ્દોએ જરા પ્રફુલ્લ થયું--" આ દોરંગી દુનીઆમાં તારા કરતાં ઘણાએ કમનસીબ હવો પડ્યા છે. સરયૂ!" જરા થંભી તે બોલ્યો: "તું લેણદારો પર ચીડાઇ પણ શકે છે. મેં તો એ હક્ક પણ ગુમાવ્યો છે. ઘેર બધાંએ ભુખે મરે છે. મારા બીમાર ભાઇને ખાવા પીવા માટે કશુંજ નથી. થોડાક પૈસા મળતા હોય તો ગમે તેનું અપમાન વેઠી લેવા ઘડીભર તૈયાર છું. પણ તને શું કામ ખોટી કરૂં ? લે, હું જાઉં છું બારણું દઇ જા તો."

"પણ ભાઇ હમણાં આવશે" તે બાલા બોલી. "થોડી વાર રોકાવ-તમને જરુર મળશે."

"મને જોઇ તે રાજી નહીં થાય" સુધાકરે

ચૌદેક વર્ષનો કુમાર ચીથરેહાલ દશામાં બીમારીને બીછાને પડયો હતો

કહ્યું. 'હું કેમ આવ્યો છું તે ન સમજી ?"

બાલા જરા અચકાઇ. પછી ડોકું ધુણાવ્યું.

સત્યને છુપાવવાના એના પ્રયત્ન પર સુધાકરને હસવુ આવ્યું. "ભાઇને કહે જે કે હું આવ્યો હતો. એ સમજી જશે." તે બોલ્યો: "મને ન મળાયું તેથી એ જરાએ દીલગીર નહીં થાય."

સરયૂએ વાત બદલી. સુધાકર થોડાક પૈસા

એક અનુપમની બા, બીજી કામ કરનાર બાઈ. એ બીજી બાઇ રાત્રે પોતાના ઘેર જતી. આખા દિવસના કામથી તે કંટાળી જતી, રાત્રે દૂર રહેવામાંજ ને આનંદ માનતી. એટલે સુધાકરને અંદર આવ્યા પછી કોઇ પણ માણસ નજરે ન ચઢ્યું તેથી આશ્ચર્ય થયું નહીં. કામ કરનાર બાઇ ઘેર ગઇ હશે. અનુપમની બા અંધ ને બહેરી હતી. એ અત્યારે ઉંડી નિદ્રામાં પડી હશે. પણ અનુપમનું મુખ્યદ્વાર ઉઘાડું રહે એ અજબ બનાવ હતો.

મહામુશ્કેલીએ તેણે દાદર શોધી કાઢ્યો. અથડાતો કુટાતો ને ઉપર ચઢ્યો. અનુપમના ખંડમાં પણ અંધારું હતુ પરંતુ દ્વાર ઉઘાડું જણાયું. સુધાકરે ખીસ્સામાંથી દીવાસળીની પેટી કાઢી; ને એક સળી સળગાવી.

બીજીજ પળે તે દાદર તરફ ધ્રુજી–ભયનો માર્યો ભાગ્યો દીવાસળી બુઝાઇ ગઇ. બીજી સળગાવવા જીવ ન ચાલ્યો. અંદરના દેખાવે એના મગજમાં દાવાનળ પ્રકટાવ્યો.

એ ખંડમાં બધી ચીજો અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પડી હતી. કાગળો, ચોપડીઓ ને બીજી વસ્તુઓ જમીન પર વેરાએલી હતી. ટેબલ ઉંધુ વાળવામાં આવ્યુ હતું. એના ઉપરનો દીવો પણ ગબડી ગયો હતો. ખંડની વચ્ચે એક મનુષ્ય શબવત સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એના દેહ પર અનેક ઘા પડેલા હતા. નુર ઉડી ગયું હતું.

સુધાકર પલકમાં બધી વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયો. શુ બન્યું હશે એ તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું. પાડોશના બદમાસો અનુપમને સારી રીતે પીછાનતા અનુપમ શ્રીમંત કંજુસ હતો એ તેમની ધ્યાન બહાર નહોતું. ધણીજ સંભાળ લેવાની ટેવને લીધેજ આટલા દિવસ બચી ગયો હતો. કોણ જાણે કયા ખુણામાંથી એની કમનસીબી આજે અંદર ઘુસી ને એના જીવનને તેમજ સંપત્તિને લુંટી લીધી? અત્યજબ જેવું તો એ હતું કે કોઇએ કશીએ ગરબડ સાંભળી નહોતી. જો કે એ લત્તો ખરાબ હતો પરંતુ ત્યાંની વસ્તી ગીચ હતી. વળી હજી રાત પણ બહુ નહોતી ગઇ. જરાપણ નજરે ચઢ્યા વિના ખુની કેવી રીતે છટકી ગયો હશે ?

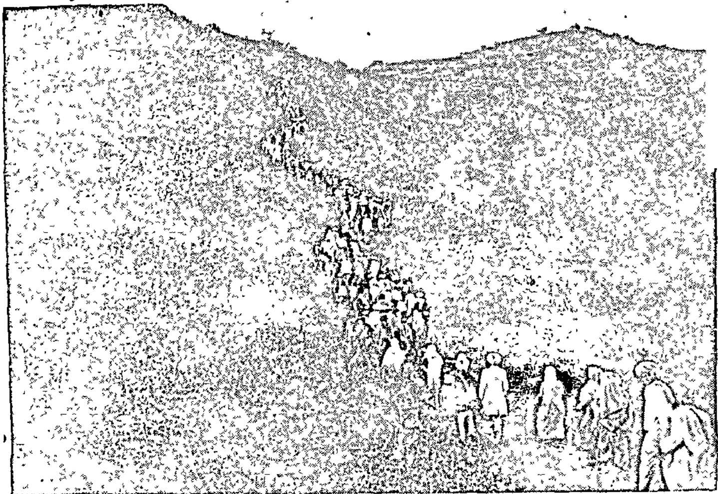
પરંતુ નિર્બલતાએ એના ચરણો કંપાવી મુક્યા. તે દોડતો દાદર ઉતરી ગયો. પલકમાં બારણાથી બહાર પડ્યો. છુટા મેદાનમાં આવી છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, ભયભીત નજરે એણે ચોમેર નજર નાખી. કોઇ એને જોતું તો નહોતું ? પછી ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યો. અવસાન પામેલા અનુપમની મૂર્તિ જાણે એની પાછળ દોડી રહી હતી. અનુપમ ને સુધાકરનાં કુટુંબોમાં કજીઓ જગજાહેર હતો. એટલે રાત્રિની એ ઘડીએ કોઇ એને અનુપમના ઘર આગળથી દોડી જતો જુએ તો તુરતજ એના પર અનુપમના ખુનનું આળ ચઢાવે

સુધાકર લગલગ એ ગલીની બહાર નીકળી ગયો. એવામાં એકાએક કોઇ મનુષ્ય એની સાથે અથડાઇ પડ્યો. સુધાકર નિરાશાથી બાજુએ હટ્યો. જોડેની બત્તીના થાંભલાના આધારે મહામનતે પડતો બચ્યો.

" વળી પાછો સુધાકર ! " આવનાર બોલી ઉઠ્યો. " આજે કલાકે કલાકે તને મળવાનું લખેલું જણાય છે. આ ઘડીએ આ બાજુએ કયાંથી ? અનુપમ પાસે ગયો હતો ? ફાવ્યો !"

" હું નહીં યાર ! " સુધાકર મુશ્કેલીથી બબડ્યો. એના મિત્ર અરવિંદ પાસેથી ઉતાવળે છુટો પડ્યો. ગમે તેમ દોડયાજ ગયો. છેવટે ખુબ થાકી જવાથી એને અટકવું પડ્યું. પગથી પર પટકાઇ પડ્યો. એક પગલું પણ ભરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

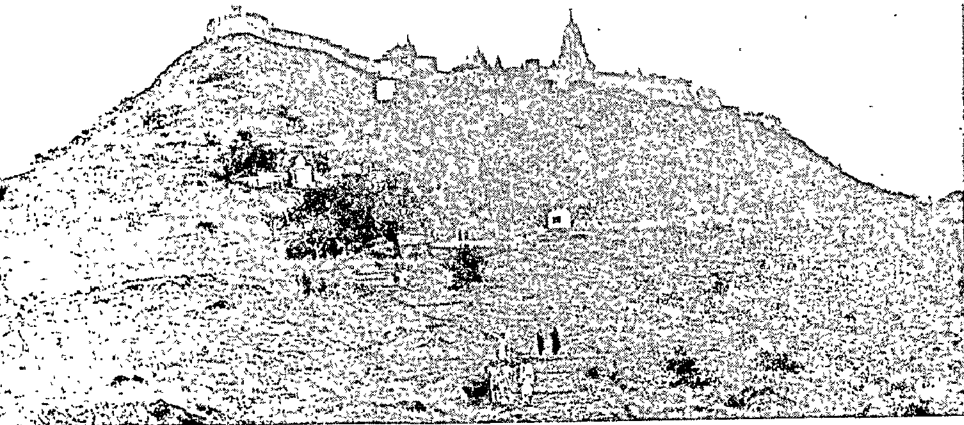
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૪]

...સ્થાન · આષાઢ '૮૪]

પવિત્ર શત્રુંજયના બે વર્ષના યાત્રાવિરહને અંતે શ્રદ્ધાળુ સંઘ.

[શત્રુંજય ને શ્રાવકો.

પવિત્ર શત્રુંજય ઉપરનાં જૈન દેરાસરોનું તળેટીમાંથી દૃશ્ય.

સાચી જુડી

લેખકઃ
રા. રાધારમણ

ચિત્રકાર:
રા. જગમોહન
મીસ્રી

ઘણાં વરસોની વાત છે આજે અચાનક યાદ આવી ગઇ છે. બહાર મધુર અનિલ વાહી રહ્યો છે. પુષ્પોની સુગંધ બહેકી રહી છે. વરસો પહેલાં આજ સમય હતો. આજ વસંત હતી. તરણોનાં હૃદયોને ઉન્માદતી આજ મદઘેલી વસંત પોતાને મદે આખા જગતને મદમાતી કરતી હતી.

આ મારા ગત પ્રેમની ઝાંખી છે. મારા જીવનના આછા અને ઘેરા રંગે રંગાએલા ચિત્રપટનું એક ઝાંખું ચિત્ર છે. હાય! એ પ્રસંગો અત્યારે મારી સામે કેવા તરે છે? મેં પ્રભાને સમજવામાં ભુલ કરી હતી કે પ્રભાએ મને? આખી જીંદગી ઉપરદેખી શાંતિમાં કાઢયા પછી અત્યારે એ પ્રશ્નો મને કેમ મુંઝવે છે?

પ્રિય વાચક! તને મારા લખવામાં કશુ એ સમજાયું નહીં હોય. જન્મથી અમુક કાળ સુધી સ્થિર રહેલા હૃદયને ચેતનવંતી કોઇ તરુણીએ હલકે હાથે ટકોર મારી હલાવ્યું છે? મારી આ કથા તેના માટે છે. આમાં હું જગતને કશું એ આપવાનો દાવો કરતો નથી. મારા જેવાં પ્રેમદગ્ધ જીવડાઓ માટે એ સરજાયેલ છે, દીસાયેલ છે.

હું તે વખતે-કોલેજમાં હતો. અમારી પરીક્ષાના દિવસો નજીકમાંજ હતા. આખુંએ વરસ રમતગમત અને મોજમજાહમાં ગાળ્યા પછી પરીક્ષા આવે ત્યારે કેવું સખત વાંચવું પડે છે એ અત્યારે પણ મને બરાબર યાદ છે. વર્ગના સાધારણ વિદ્યાર્થી કરતાં જરા વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી મને કોઇ પણ પરીક્ષાએ મુંઝાવ્યો નથી.

૧૯—નો એપ્રીલ મહીનો હતો. વાંચવાના દબાણ છતાંએ ‘ એપ્રીલ ફુલ ’ નો દિવસ અમારી હોસ્ટેલ તથા કોલેજમાં, વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીનિઓ તથા પ્રોફેસરો વચ્ચે સારો ઉજવાયો હતો. ‘ એપ્રીલ ફુલ ’ની રજા એકેએ કોલેજમાં હોતી નથી. અમારી કોલેજ એ દિવસ ‘ ફુલીંગ ’ કરવામાં ગાળતી એ દિવસ માટે કેટલીએ રાત્રિનાં ખુન કરવામાં આવતાં. કેટલીએ નિર્દોષ જીંદગીઓને પજવવામાં આવતી, હા!

એ દિવસ યાદ આવતા ફરી એકવાર નાના થઇ જવાનુ મન થઇ આવે છે ! પણ અત્યારે હું જગતના પ્રતા અને સન્ય ગણાતા સોમ માહેનો એક છુ !

એ વખતે માત્ર પોતાના વતી, વતા અને કમનાને વચાવતુ પડતુ એટલે સાંજે ઘેર હોસ્ટેલમા આવતા મોડુ થતુ અમારી કોલેજના કમ્પાઉન્ડમા વેમોરેટરી પાસેના લીમડાના છાયડાવાળો એક સુંદર ખુણો હતો ત્યજગાએ અનત કાળ સુધી ગયુ રહુ ! અને એક ખુણેી પડયા રહેતા નટવરની ગનેમના જ્યારે વખત મળે ત્યારે અમાના નરેનો સાહચર્ય પાર બનતો એ અમારી નાનકડી નીશાળ હતી

રાત્રે હુ આવી તરત જમી લેતો અને જમીને વાચવા બેસતો. મારી વાચવાની રીત વિચિત્ર હતી—ત્યારે હતી અને હજુએ છે હવની રીત એકવાર ખોયા પછી માણુસ હમેશા આમ જ વિચિત્ર થઇ જાય છે. રાત્રે અગીઆર માડા અગીઆર વાગે સુઇ અઢી વાગે ઉઠતો Sleep is not a necessity but a luxury (ઉંઘ એ જરૂરીઆત નથી પણ વિલાસ છે) એમ હું માનતો અને મારા મિત્રોને મનાવતો

" ટક, ટક, ટક ? "

" કોણુ એ ! " મે પુછ્યુ.

સાહેબ, એ તો હું " Outdoor ના વૉર્ડ બોય બેચરનો અવાજ આવ્યો.

" આ ચીઠ્ઠી લાવ્યો છું. "

પરીક્ષાનો વખત હોવાથી Outdoor duty હોવા છતાંએ અમારા House surgeonની મહેરબાનીથી અમે રૂમપર વાચતા કેસ આવતાં માણસ બોલાવવા આવતો. હજુ ગઇ રાત્રિએજ મારી ડયુટી હતી અને આજ આ ચીઠ્ઠી શાની ? હુ ઉઠયો અને બારણુ ઉઘાડયું.

ભાઇ ત્યામ

આ ચીઠ્ઠી વાચતા તુરતજ ચાલી આવજે. આજે Mother બાનીમાથી પડી ગયા છે સખત વાગ્યું છે, ફેકચર હોવાનો સભવ છે

શંભુ

મે ટોપી અને કોટ ઉંચકયા અને ચાલવું શરૂ કર્યું હાસ્ટેલથી હોસ્પીટલ બહુ દૂર નહતી એટલે થોડીવારમા ત્યા પહોચ્યો.

" કેમ ભાઇ આવ્યો ? "

" હા, મા, હવે કેમ છે ? "

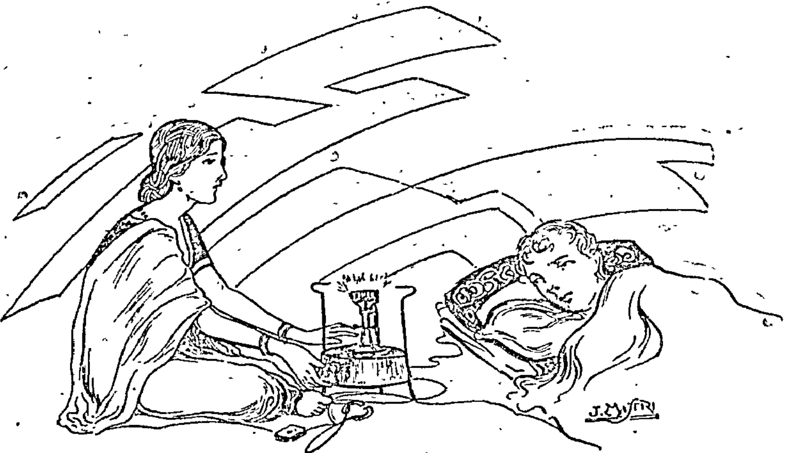
શંભુના માતુશ્રી હમણાંજ શુદ્ધિમા આવ્યા હતા સ્ટુડન્ટના નામા હોવાથી તેમને સ્પેશીઅલ રૂમ આપવામા આવી હતી શંભુના પિતાશ્રી, બેન વગેરે બધા હતા

" Good evening, sir ! "

" Good even..." બોલી ' સ્ટ્રોક ' ઉપર લાલ પટ્ટાવાળી ' વીએલા ' નો ' સ્લીપીંગ સૂટ ' પહેરી, માથે ' નાઇટકેપ ' ચઢાવી લાકડી ઠોકતા અમારા સ્થૂલદેહી, હસમુખા ' સર્જન 'ની મૂર્તિ પધારી.

આવતાવેતા હમેશની રીત પ્રમાણે "What is the ' હીસ્ટ્રી ' ? " એવો સવાલ કર્યો.

શંભુનાથ મારો સહાધ્યાયી હતો. કોલેજમા દાખલ થતાજ મારી અને એની ઓળખાણ થઇ હતી. વખત જતાં એ ઓળખાણે નિઃસ્વાર્થ બધુપ્રેમનુ રૂપ પકડયું હતુ એ જુનાજ ઘરોને જોડી દઇ બનાવેલું શંભુનુ મકાન હતુ સુતારના વગેરે ખર્ચાથી ગમોડુ એકદમ અલગ હતુ. એ મકાનનો નકશો શંભુએ ગણેલો. ગલ્લાની બારીઓ આગળ ચોકમા પડતી અને ચોક પથ્થરથી જડેલો જુના વખતની બાંધણીનું ઘર હોવાથી બારીઓને સળીયા ન હતા પણ લાકડાના આડા મારેલા પુખ્ત ઉમરનું માણુસ બહાર ડોકીયું કરે તે તો જઇ નીચે જઇ પડવાના

એજ વખતે તેણે મારી સામું જોયું. તેની સામે આંખોએ આંખો મળી !

વાનો સંભવ હતો. મેં ઘણીએ વાર એક વધારે આધું મરાવી લેવાનું કહેલું પણ એ વાત ભુલી જવાતી. તે દિવસે સાંજે નીચેની પાડોસણ જોડે વાત કરતાં બાનો ઝોક ગયો અને એકદમ ધબાકો થયો. બારેક ફુટની ઉંચાઇએથી એકદમ અજાણતાં પડતાં ગમે તેમ પડાયું અને સખત વાગ્યું. પાછી કાઠીનાં હોવાથી શુદ્ધિ એકદમ ગઇ નહીં પણ બોલાયું નહીં. પાડોસણે અને બધાંએ એમને ઉંચકી ઘરમાં આણ્યાં અને દેશી દવાઓ શરુ કરી પણ હાડકાં તુટી ગએલાં એટલે સંજ્જડ થઇ ગયાં. શંભુ બહારથી આવતાં ગાડીમાં ઘાલી એકદમ હોસ્પીટલમાં લાવ્યો.

હાઉસ સર્જને તપાસવા માંડ્યું. જમણો હાથ બીલકુલ હલતો નહોતો એટલે હાથનું હાડકું ભાગ્યું છે એમ કહ્યું. જમણો સાથળ પણ અચલ હતો એટલે સવારે X'ray લઇ ખાત્રી કરીશું એમ કહી પાટા બાંધી તેઓ ગયા.

બધાંનું કામ નહતું એટલે તેમને ઘરે મોકલ્યાં. શંભુએ અને મેં ત્યાં સુવાની તૈઆરી કરી. મેં રુમ પરથી ચોપડીઓ તથા ઓઢવા શાલ મંગાવી.

૨

"કુમારભાઇ ! ઓ કુમારભાઇ ઉઠો" મારે કાને અસ્પષ્ટ ગણગણાટ થયો. મેં ધીમે રહીને આંખ ઉઘાડી તો બારીએ સૂર્યદેવ ડોકીયું કરી રહ્યા હતા. તેમનું હસમુખું મોઢું જોઇ હું પણ હસ્યો. બધુંએ વાતાવરણ મને પ્રસન્ન લાગ્યું. આંખ ઉઘાડતાંજ ઉઠવાની મને ટેવ ન હતી. હજુએ નથી ! શીઆળાની સવારોમાં રજાઇમાં મોઢું ઘાલી વિચાર કરતાં પડ્યા રહેવાની કેવી મજા આવે છે ? મારી દૃષ્ટિ બહુ ચપળ છે, લતા અને કમલા પણ એમજ કહેતાં. તેમાં વળી કમલા તો ખાસ મારા દૃષ્ટિપથમાંથી કે ચુકે નહીં એટલે તેમને મારા remarks માટે બહુ સંભાળ રાખવી પડતી. એ Observation ની શક્તિએ મને આ નિરસ જીવન જીવવામાં બહુ મદદ કરી છે. કે નહીં તો એ ગત પ્રસંગો સંભારી બે આંસુ પાડી હૃદયનો ઉભરો શાંત કરવા માટે તો મરીજ. એ એકજ પળમાં મેં જોયું કે બાના પલંગ ઉપર એક આધેડ વયની સ્ત્રી બેઠેલી. એકાદ વાર જોઇ હોય એવું પણ લાગ્યું. મારી પથારી જોડે આગળ સ્ટલ મુકી મારી તરફ મોઢું કરી બેઠેલી એક બાલા જોઇ. તે એવી રીતે બેઠેલી કે મારાથી બાનું કે પેલી સ્ત્રીનું મોઢું બરોબર ન જોવાય.

સ્ટવનો અવાજ સાંભળ્યો છે ? ઘણુંએ નવોઢ યુગલો 'સાયલન્ટ' પસંદ કરે છે. એમને એ રણકારના સંગીતનું ક્યાં ભાન છે ? પ્રાતઃ કાલમાં આંખ ઉઘડતાંજ એક અલૌકિક બાલાનાં દર્શન થવાં એ અહોભાગ્ય નહીં ? ભાગ્યેજ ૧૫–૧૬ વરસની ઉમર હશે. મેં આંખો મીંચી દીધી. એનું ધ્યાન ચ્હામાં હતું.

પાંચેક મીનીટ પછી મેં આંખ ઉઘાડી તેનેજ જોવા માટે ! એજ વખતે તેણે મારી સામું જોયું ને તેની સામે આંખોએ આંખો મળી ! આંખોનાં કામણ જાણો છો ? હજારો લક્ષનાઓ નીહાળી હોય છતાં એક અનેરે ચોઘડીએ આપણે જાગ્રત થઇએ છીએ. હું આ 'Love at first sight' નહીંજ કહું—જુની ઓળખાણ તાજી થાય, ભુલી ગએલાં, વીસરી ગએલાં પાછાં યાદ આવે એવું કૈંક એ હતું. મને કૈંનું કૈં થયું. પાછી આંખ બંધ કરી.

થોડીવારે સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગ્રત થાય એમ એકદમ ઉઠી, બ્રશ લઇ મોઢું ધોયું. પેલી સ્ત્રીએ તો શંભુનાં મામી એમ મેં ઓળખ્યાં.

"કેમ મામી ક્યારે આવ્યાં ?"

"આ અબઘડીજ આવી ને પ્રભા ચાહ મુકે છે" પેલી બાળા તરફ જોતાં તેમણે કહ્યું.

એ કોણ એ મારે પુછવાનું રહ્યુંજ નહીં. એ બધીએ વખત તેની દૃષ્ટિ મારા તરફ હતી.

"શંભુ ક્યાં ગયો ?"

"એ ઘેર ગયો છે હમણાં આવશે." અમે ચહા પીધી અને બાને પાઇ. થોડીજ વારમાં અમારે—પ્રભાને અને મારે—છુટાપણું થઇ ગયું. ચહા ઘણી થઇ હતી. અમે વધી એટલી હોંસે હોંસે પી ગયાં. તેણે મને પાઇ એમ કહું તો ?

"પ્રભા, સારે હું જાઉં છું. તું ભાઇ જોડે શાંતા આવે તેની સંગાથે આવજે" મામી ઉઠતાં બોલ્યાં. "હું અપોરના આવીશ."

"વારુ" એ ટુંકા જવાબમાં કેટલું માર્દવ અને મીઠાશ હતાં ! હજુએ એ અવાજ મારે કાને પડકાર કરી રહ્યો છે.

મામી ગયાં એટલે મેં પણ જવાની તૈઆરી કરવા માંડી. એણે મારી સામે વ્યાકુળ નજરે જોયું.

"ભાઇ ! શંભુ આવે એટલે જજોને ? તારે શી ઉતાવળ છે ? વળી દાકતર આવે તો !—"

ભાવતું હતું અને વૈદે બતાવ્યું. પલંગને એક છેડે મેં ખુરશી ઉપર ઝુકાવ્યું. મારી સામે બીજે છેડે બાના પગ દાબતી પ્રભા બેઠી. થોડી વારમાં બા ઉંઘી ગયાં અને વાંચવામાં મારું ધ્યાન લાગે જ શાનું ? ધડકતે હૈયે અમે બેસી રહ્યાં. શરમનો પડદો તેની આગળ ઝુકી રહ્યો, શરમના શેરડા તેને મુખચંદ્રમાએ ચમકી રહ્યા.

૩

શંભુ આવ્યો અને હું ગયો. જતી વખત મારી સ્થિતિ શોચનીય હતી. શંભુ અને બાની નજર ચુકાવીને મારે પ્રભાને જોવી હતી, નીરખવી હતી. એ કેટલી કઠણ તપસ્યા હતી એ જાણો છો !

રુમ ઉપર આવી નહાવા માટે ટુવાલ ખભે નાખી હું બેસી રહ્યો. વિચાર કર્યા કર્યા. અનંતકાળ સુધી શાંત રહેલા ઉદધિને કોઇ ક્ષુબ્ધ કરે એમ મને આજ થયું હતું.

નહાઇને જમ્યો. કલઅને આજના પેલા હેરામના આપું છું એમ મને લાગ્યું. આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં મારાથી લતા અને કમલા સાથે કેમ વંચાશે, તેમનો વારો આવ્યાથી હવે તેઓ કેવું વેર લેશે એ વિચારોએ મને વધારે ટુભવ્યો.

"પ્રણામ, ગુરુજી !" ભક્તિ ભાવથી લીન થઇ હોય, છતાંએ આંખોમાંનું ટીખળ અને હસું હસું કરી રહેલા ઓઠ ન છુપાય એવી કમલા બોલી.

"હું પણ પ્રણમું છું—" ડોકું નમાવી લતાએ શરુ કર્યું. "છો તો સ્વસ્થના ?"

કોલેજ શરુ થતાં પહેલાં અમે એટલે કમલા, લતા અને હું અમારા દરબારમાં મળતાં. વિદ્યાર્થીગણની દૃષ્ટિએ અમારું ત્રય એ ચર્ચાનો વિષય હતો. લતા અને કમલા મારી સહ ધ્યાયિની હતી. સ્ત્રી જાતથી દૂર નાસનાર હું આ સ્ત્રી યુગલમાં કેમ સપડાયો એ મારા મિત્રોનો એક ચર્ચાનો વિષય હતો !

મને મેળવવા માટે તેમણે કેવા પ્રયત્નો આદર્યા હતા. અત્યારે એની સ્મૃતિએ આનંદકારક છે. અમારી ઓળખાણ થતાં પહેલાં મારા પ્રત્યે તેમની માનની, સ્નેહની લાગણી હતી. પહેલી ટર્મમાં મારી 'બેંચ'માં અમે ચાર જણ હતા. એક જણ માંદો પડવાથી એણે કોલેજ છોડી. નવી ટર્મ હોવાથી અમારી અધુરી 'બેંચે' કામ ચલાવ્યું. પણ બીજી ટર્મમાં તો મારે એક 'પાર્ટનર' ખોળી લેવો રહ્યો.

શંભુ શહેરમાં રહેતો હોવાથી અને હાઇસ્કુલમાં લતા જોડે ઓળખાણ હોવાથી કોલેજમાં તેમની ઓળખાણ વધી. મારી 'બેંચ'માં આવવા, મારી સાથે વાંચવા એ બન્ને એટલી તલસતી કે બીચારા શંભુની ઓળખાણી એમણે એક કાવત્રું

ને હૃદય જાણવાની મારી શક્તિ છે એમ લતા, કમલા કહેતાં, તે એ માનતો—છતાં મારા હૃદયનું જાણનાર તો હજુ કોઈ મળ્યું નથી! આપણી વસ્તુ કોઈ પચાવી પડે આપણે જે ગુસ્સાથી જોઈએ છીએ તેવી તેની આંખો હતી મારી સામે જોતી ત્યારે મારી દયા નથી આવતી એ એમ તે ક્ષણે એની આંખમાં હર્ષના કિરણ સ્ફુરી રહ્યા હતા, ત્યાંથી આગળ મચકોડી, નાકનું ટેરવું ચઢાવી તેણે pose બદલી જાણે પીઠ ફેરવી બેસતી હોય તેમ બેસી મારી સામે ગર્વથી જોયું આ બધું કેમ બનતું હતું અને કેટલી વારમાં તેનો હીસાબ ન હોય!

થોડીવાર સુધી બધા ચુપ હતા લતા ને કમલા ઉપર પ્રભાના શાંત સાદર્યે અસર કરી હતી સમજું કમલા તેમાં ઘણુંએ સમજી અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તેણે લતા સામું જોયું—બન્ને એક દમ હસ્યાં

Lets see the X'rays લતાએ ફરમાવ્યું ટેબલ પરની X ray ની શીશીઓ ઝડપાઈ, અમે બધા બારી પાસે ગયા લતાના હાથમાં 'શીશી' હતી અને કમલા જોડે હતી બન્નુ તેમની પાછળ અને હું તેમની જમણી બાજુ એટલે પ્રભાની ખુરસીની પાસે આ હાડકું અહીં ભાંગ્યું છે તેના કારણ, નિદાન બધું હું મોટે બોલતો હતો પણ મારો જીવ ક્યાં હતો? મારી પાસે તે બેઠી હતી! મારા અંગ ઉપર તેના ઉષ્ણશ્વાસ પથરાતા એક વખત અજાણતાં મારો હાથ તેના ગાલને અડકી ગયો હતો એ પળો મને કેવી લાગી હશે?

"કંઈ ગભરાવા જેવું નથી એકાદ મહીનામાં તદ્દન આરામ થઈ જશે" મેં ઉપરથી મત આપ્યો

"હા બા, તમે ફીકર કરશો નહીં, હ" લતાએ ટાપસી પુરી.

"કંઈ નહીં ભાઈ, એ તો ભોગ ભોગવવા લાગ્યા તે છુટકો છે?"

"મામી ગયા?" મેં પુછ્યું. આ વખતે તેણે મારી સામું જોયું એટલીવાર તેનું મધુ આનંદ હતું

"હા, હમણાંજ ગયા" બા બોલ્યાં "તરી તો કેટલીએ વાટ જોઈ"

મેં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો

"ત્યારે અમે હવે જઈશું બા, આવજો હ પ્રભાબહેન!" લતા-કમલા ઉઠતાં બોલ્યાં

પ્રભાએ તેની આંખમાં પ્રેમમૈત્રી જોયા તેનો રોષ ઉતર્યો

'આવજો લતાબહેન, કમલાબહેન આવજો" હસતે મુખડે તે બોલી

"બા, ત્યારે હું પણ જાઉં છું સાંજે 'બાસ્કેટ' લઈનેજ આવીશ કુમાર! હું આવું ત્યાં સુધી બેસજો હ કદાચ ડૉક્ટર round ઉપર આવે" મારી તરફ ફરતાં શંભુ બોલ્યો મને બોલવાનો વખતજ મળ્યો નહીં. પ્રભા શાન્તા આવે ત્યાં સુધી બેસવાની હતી

બધા ગયા એમને મુકવા ફાટક સુધી હું ગયો પાછો આવ્યો તો તેના મોઢા ઉપર વિજયનું હાસ્ય જોયું

"લ્યો, બેસવું હોય તો ખુરશી ખાલી કરી આપું" નયનો ચમકાવતાં તે બોલી.

"On thank you!"

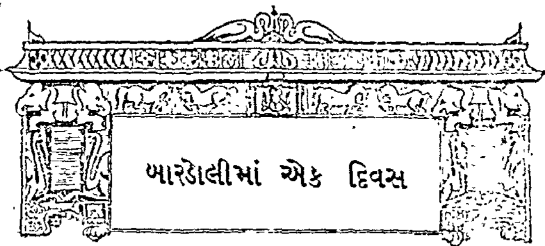
"એમાં વળી શાનું 'થેંક્યુ'! ખુરશીને લાયક ખુરશી ઉપરજ બેસેને!" મંદમંદ હસતાં તે બોલી

કાલ બેઠા હતા તેમ આજેએ બેઠાં, મેં વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"રજાઓ ક્યારે પડે છે?" બાએ પુછ્યું.

"પહેલી મે થી"

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૦]

બારડોલીમાં એક દિવસ

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—— o ——

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું રે
ભલે કાયાના કકડા થાય—અમે.

—લોકગીત

બારડોલી વીશે અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરુદ્ધ હેવાલો સાંભળ્યા પછી અમે તા. ૧૪ મીની રાત્રે સાશંક હૃદયે બારડોલી જવા નીકળ્યાં. સાશંક હૃદયે એટલા માટે કે વ્યક્તિગત છુટા પ્રયત્નો બાદ કરતાં આપણા લોકો વીરતા દાખવે, ધૈર્ય સાચવે અડગ ટેક નીભાવે એ બધી વસ્તુઓ કેંક સદીઓ થયાં એટલી બધી અપરિચિત થઇ પડી છે કે જબરામાં જબરા આશાવાદીથી પણ લોકોના એવા મહાપ્રયત્ન તરફ પહેલી દૃષ્ટિએ અવિશ્વાસથી સહજ જોવાઇ જાય છે, અને થોડાં ઘણાં પણ વીરતા, ટેક, ધૈર્ય દાખવ્યાં હોય તો રખેને એટલે હદે વાત આવી પહોંચે કે જેથી નાના નબળા પ્રયત્નો પણ છેક તુટી જાય અને હોય તેટલો આત્મવિશ્વાસ સોતો ગુમાવી બેસે એવો ભય થઇ આવે છે.

પણ એવી અશ્રદ્ધા કાપવાને બારડોલીમાં એક દિવસ અમને બસ નીવડ્યો. જે શ્રદ્ધા, ટેક અને આત્મવિશ્વાસ અમે તે દિવસે જોયાં તે જોયા પછી હીંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય તે એક ઘણાં લાંબા કાળ લગી જોઇ રહેવાનું સ્વપ્નું છે એવી નિરાશા તે વખતે તો અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

એવી નિરાશાને કાઢનારા થોડા પ્રસંગો આ સ્થળે લઇએ.

તા. ૧૫ મીએ સવારે અમે બંને અને રા. બા. ભીમભાઇ નાયક બારડોલીના સ્ટેશને ઉતર્યાં અને રા. વલ્લભભાઇ આવેલા તેમની સાથે આશ્રમમાં ગયાં. આખા આશ્રમમાં ઉત્સાહનું, વેગનું, સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ વ્યાપી રહેલું હતું. શોક, દુઃખ, ચિંતા, દૌર્બલ્ય ક્યાંએ જણાતાં નહતાં. ત્યાંની પરિસ્થિતિ વીશે રા. વલ્લભભાઇએ અમને માહીતગાર કર્યાં અને આશ્રમના

પ્રકાશન વિભાગ તરફથી તૈઆર થએલા બારડોલીમાં બનતી દરેક વિગતો અને બનાવોનાં કાગળીઆં જોઇ જવાથી રા. મુનશીને પણ ઘણી વસ્તુઓ થોડીવારમાં સમજી લેવાની તક મળી. બારડોલીનું પ્રકાશનખાતું અત્યારે ઘણું સરસ કામ કરી રહ્યું છે.

પણ સૌથી ખરેખરો અનુભવ તો હજી આવવાનો હતો તે અમે ત્યાંથી જમી પરવારી મોટર લઇ ગામડાંઓ જોવા નીકળ્યાં ત્યારે મળ્યો. વરસાદ આવી ગયો હતો એટલે ધુળ બેસી ગઇ હતી અને તડકાની છાંટ છતાં તાપ નહીં એવી બપોરે ગાડાઓએ ચીના પાડેલા ખરબચડા રસ્તાઓમાં ફોર્ડના ઉલ્લા મોડલની મોટરમાં બેસી રા. બા. ભીમભાઇ અને અમે નીકળ્યા. રસ્તામાં આ લડતની ઘણી કરૂણ કથનીઓ અમે સાંભળી

સૌથી પહેલા અમે સરભોણ ગયાં ત્યા, આવતી વખતે વધારે રોકાવાનુ કહી અમે બામણી ગામે ગયાં...

અરેબીઅન નાઇટસમા કોઇ નિર્જન શહેરની વાર્તા વાચતા હોઇએ તેવુ આખું ગામ દેખાતુ હતું. દરેક ઘરના બારી બારણા બંધ હતા અને એ ઘરોમાં જીવતા આત્માઓ કોઇ વસતા હશે એવું પહેલી નજરે જોનારને તો નજ લાગે. એક બાજુની ઓળના ઓટલાઓ ઉપર માત્ર એક ડોસા ફરતા હતા તેણે અમારી મોટર ઉભી રહી એટલે તરત બુમ પાડી. " અલ્યા, ઉઘાડો આશ્રમની મોટર છે, આશ્રમની." અને ધીરે ધીરે એક પછી એક બારણાંઓ ઉઘડવા માંડ્યાં.

અમે એક ઘરમાં ગયાં અને ત્યાં જે દશ્ય જોયું તે તો જીંદગીભર ભુલાય એવું નથી. માત્ર બારણા વાટેજ પ્રકાશ અને પવન આવી શકે એવું એ ઘર બારીઓ વિનાનું હતું. એ ઘરમાં ત્રણચાર સ્ત્રીઓ છોકરાંઓ લઇને ઉભી હતી. એક બાજુના ભાગમાં ભેંસો, પાડીઓ વગેરે ઢોરો બાંધેલાં હતાં. બંને પાસનાં બારણા ઉઘાડાં હતાં છતાં પણ એ ઘરમાં અંધારું લાગતું હતું.

પણ એ ઘરનાં બારણાં વસાય ત્યારે બધાની શી દશા થાય તે કોઇ કલ્પી શકે તેમ છે ? કલકત્તાની અંધારી કાળી કોટડી કરતાં એ વધારે અંધારુ કારાગ્રહ બનતુ અને આવા માત્ર એકજ નહીં પણ અનેક ઘરોમાં સ્ત્રીઓ, બાલકો અને ગંદવાડમાં અંધારે રહીને રોગગ્રસ્ત સડી ગએલાં અને ઘેળાં પડી ગએલા ઢોરો એક સાથે રાત્રિદિવસ આજે ત્રણ ત્રણ માસ થયાં વસતાં. એમનાં પ્રિય ઢોરો વાડામાં રહી જપ્તી અમલદારને હાથે પકડાઇ કપાઇ જાય તે કરતાં આ સ્થિતમાં દુર્ગંધ, ગંદવાડ, મંદવાડ, અંધારુ વેઠવુ પડે તે વેઠવાને આ લોકો તૈઆર હતાં. અને જપ્તી અમલદારની નિર્દયતા વધારે ચાલતી હોય ત્યારે તો કેટલીકવાર શૌચાદિને માટે પણ બહાર ન જઇ શકાતુ તેથી ઘરમાં ખાડા ખોદી લોકોને મળમૂત્ર તેમાં દાટવાં પડતાં. અને આટ આટલાં દુઃખ સહન કરવા છતાં સ્ત્રીઓના મુખ પર પણ કાયરતાની કે દુઃખની નીશાની દેખાતી નહોતી.

આ બધું જોતાં જોતાં ઘરનાં એક વૃદ્ધ માજીને મેં સહેજજ કહ્યું: " માજી ! આટલું દુઃખ સહન કરો છો ત્યારે પૈસા આપી દો તો કેવું ? "

જવાબમાં એ વૃદ્ધ બાઇ હસી. " હવે આટ આટલું સહન કર્યું અને પૈસા આપી દઇએ ! ન્યાય કરશે ત્યારે પૈસા આપીશું, અન્યાયની એક દમડી વધારે નથી મળવાની. "

ફરી ધૃષ્ટતા કરીને મેં એક બીજા બાઇને કહ્યું: " સરકાર વલ્લભભાઇને પકડી જશે તો શું કરશો ? "

"એક વલ્લભભાઇ જશે તો બીજા એવા અનેક વલ્લભભાઇ પાકશે" જવાબ મળ્યો. આટલી દૃઢતા આગળ નિર્બલતાનો એક શબ્દ પણ બોલવો તેમાં પાપ હતું.

આ અરસામાં તો ગામનાં લગભગ બધાંજ માણસો એકઠાં થઇ ગયાં હતાં. તેમની આગળ થોડી વાતો કરી તેમનાં સુખ દુઃખ જાણવાનો થોડો પ્રયત્ન કરી તેમની મક્કમતાને વખાણતાં અમે આગળ ચાલ્યાં.

× × ×

સરભોણના આશ્રમમાં ગયાં ત્યાં ડા. સુમંત અને સૌ. શારદા બહેનને મળ્યાં. થોડીવાર ત્યાં બેસી ભુવાસણ નામે પાસેનું ગામ જોઇ આવ્યાં અને સરભોણ ગામમાં જવા નીકળ્યાં. ત્યાં પહેલેથી ખબર હોવાથી લગભગ આખા ગામનાં લોક રા. લલ્લુભાઇને ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં.

બારડોલીના લોકને મન વલ્લભભાઇ માત્ર માર્ગદર્શકજ નહીં પણ તારણહાર છે.

આ રા. લલ્લુભાઇ ઉપર કોઇના સગીરના વાલી નાજરને ગામ લોકનો ઠરાવ—પૈસા ન ભરવા બાબતનો – પહોંચાડવા બાબતનો કેસ સુરતની કોર્ટમાં ચાલે છે. એમ કરવામાં એમણે શો ગુન્હો કર્યો એ કોઇ આ સરકારના તંત્ર વગર બતાવી શકે તેમ નથી.

પણ આમ અમે ક્યાં ક્યાં ફર્યા તે કહેવા કરતાં અમે શું શું જાણ્યું તે જણાવવાનું અત્રે વધારે અગત્યનું છે.

ખરું પુછો તો અત્યારે બારડોલીમાં સરકારનો ડર અને રાજ્ય તરફનું માન એ બેમાંથી એકે વસ્તુ રહી નથી. જેટલા વલ્લભભાઇની છાવણીના હુકમ પળાય છે તેટલા સરકારી હુકમો હાસ્યાસ્પદ બનવાની સ્થિતિએ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. પટેલો અને તલાટીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં અને લોકોએ ઘરોના નંબરો લઇ ઉંચા મુકયા એટલે હવે લોકોને કે જમીનોને ઓળખનાર કોઇ રહ્યું નથી; અને જપ્તીની અને ખાલસાની નોટીસો વગર ઓળખે ગમે ત્યાં અને ગમે તેને ત્યાં બંધાય છે. લોકો નથી તે પીળા કાગળના ફરફરીઆને જોતા કે નથી તેને વાંચતા. લોકો તો એમજ માને છે કે "જમીન અમારી છે તો સરકાર કોણ થાય છે ?"

કોઇ સરકારી અમલદારને ત્યાં પૈની ચીજ કે વાહન નથી મળતું. ચહા પીવાને પાશેર દુધ તેને કોઇ આપવાને તૈઆર નથી. તેનું કોઇ પણ પ્રકારનું કામ કરવાને રાની પરજનાં માણસો પણ મળતાં નથી. એક અમલદારની મોટર કાદવમાં ખુચી જાય તો કલાકો સુધી લોકોને ધમકી અને લાલચો આપ્યા છતાં તેને ત્યાં વાટ જોયાં કરવી પડે. પણ કોઇ તેને હાથ ન લગાડે. અને વલ્લભભાઇ આવે ત્યારે તેમની આજ્ઞાથીજ લોકો તેને તે કાઢી આપે એ સ્થિતિ ત્યાં છે.

અને સરકારી અમલદારો યોગ્યાયોગ્યનો બધો વિચાર લગભગ વીસરી ગયા છે. ચાલીસ હજારની જમીન ચારસોમાં વેચી, એટલાથી ન ધરાતાં રાંધવાનાં વાસણ અને ઘરનાં ગાડી ઘોડા સુદ્ધાંતની એક થોડાક સો રૂપીઆની મહેસુલને

માટે ત્યાં હરરાજી થાય છે. પણ આ જમીનો કોઈને પચવાની નથી. શ્રીમતી મીઠીબહેન, મણિ બહેન, સૌ. ભક્તિલક્ષ્મી વગેરે બહાદુર બહેનોએ એ જમીનોનો કબજો ક્યારનો લઇ લીધો છે, અને તેમને ત્યાંથી ખસેડયા સિવાય એ જમીનનો કબજો કોઇના હાથમાં આવે તેમ નથી. પણ એ તો લગભગ અશક્ય વાત છે.

સરકારી અમલદારના મનસ્વી હુકમોમાંથી એક હુકમ તેમનાથી ત્યા નીભાવી શકતો નથી. કલેકટરના બંગલાની બહાર ચોકી કરતા ત્રણ જુવાનોને એક પછી એક પકડયા અને વધારેને પકડવાનો સંભવ ઉભો થતાં કલેકટરનેજ ત્યાંથી નાસી જવું પડયું એ સુપ્રસિધ્ધ બીના ભાગ્યેજ કોઇથી અજાણી હશે. વડી કુદાવી કાયદા વિરુદ્ધ ગાડીની જપ્તી કરી પણ તેને જોડવાને બળદ કે ખેંચવાને મજુર ન મળતાં આજની ઘડી સુધી લોકોની દૃઢતાના કીર્તિસ્થલ સમી તે રસ્તા વચ્ચે ઉભી રહેલી છે.

પઠાણોના નામે પણ હદ કરી. તેમના નગ્ન થઇને નહાવાની વાત, સ્ત્રીઓને સતાવવાની વાત, સાકર ધારી મીઠાની ગુણ ફાંડી ચોરી કરવા બાબતની વાત, લોકોના ઘરમાં બળજબરીથી ગમે તે રીતે પેસી જવાની વાત એ સૌ વાતો પણ વિગતવાર દૈનિક છાપાંઓમાં આવી ગએલી છે. અમલદારોએ પણ એમના અધિકારોને ખુબ મગડયા છે. જપ્તી દિવસે સૂર્યોદય પછીજ થઇ શકે એવો નિયમ છતાં પરોઢના ચાર ને સૂર્યાસ્ત પછી સંધ્યાકાળે કરતાં એમનો કાયદો તુટતો નથી. તાળાં ન તુટે એવો નિયમ તેઓ ઘરનાં બારણાંના નકુચા ઉતારી તોડી શકે છે.

આ જપ્તી અમલદારો ઘરના સગા થઇ આવતાં પણ શરમાતા નથી. એક રાત્રે એક જણનાં બારણાં ઠોક્યાં. "ફલાણા ભાઇ! બારણાં ઉઘાડો તમારા વહેવાઇ આવ્યા છે." ઘરધણી કહેઃ "અમારા વહેવાઇ હશે તો સવારે આવશે. અત્યારે બારણાં નહીં ઉઘડે." પેલી પંચતંત્રમાંની બીલાડા ઉંદરભાઇને ઘેર જઇ પોતે તીર્થ કરી આવી અહિંસાનું વ્રત લીધું છે તેથી બહાર નીકળવાની વીનંતી કરતી હતી એવી વાર્તા આ લાગે છે.

પણ કોઇ વેળા ખરેખરા પરોણા પણ આવે છે, ને તેમ એક જણને ત્યાં પરગામથી કેટલાંક સગાં આવ્યાં. બારણાં ઉઘાડી શકે તેમ હતું નહીં પણ ઘરધણીએ ઘરમાં ચઢા કરી બારી વાટે દોરડુ બાંધી લોટો ભરીને ઉતારી અને એટલે સગાને રાત રાખી સવારે વિદાય કર્યા. ભુલે ચુકે બારી ઉઘાડી રહે તો તેમાંથી પઠાણો કુદીને આવે અને વાડાની ભીંતો પર ચઢાય તો તેમ કરવામાં તેઓ પાછું વાળીને ન જુએ. ઘણીવાર ભુખ્યાં તરસ્યાં ઘરોમાં પુરાએલાં માણસોને સ્વયંસેવકોને છાપરે કાણું પાડી પાણી ને ખાવાનું પહોંચાડવાં પડતાં. ને છતાં આ સ્થિતિ લોકો વગર ફરીઆદે સહન કરે છે.

એક વખત એક બાઇ સહેજ બારણું ઉઘાડી વાડામાં કૈં કામ કરવા આવી. એવામાં તો જપ્તી અમલદાર આવ્યાજ છે. બાઇ તરત ઘરમાં પેસી ગઇ અને અમલદાર બારણું પકડી ઘરમાં આવે તે પહેલાં બારણું વાસવા માંડ્યું. તેના પર તે અમલદારે પોતે બારણામાં પગ મુકયો છતાં બારણું બંધ કરવાનો અને પોતાનો પગ કચરવાનો કેસ ચલાવ્યો. બાઇનો પતિ બીચારો ભલો માણસ હતો તે પહેલીવાર બરાબર જવાબ ન દઇ શકયો. બીજીવાર કોરટમાં જવાનો વખત થયો ત્યારે બાઇ સાથે ચાલી અને વરને ગાડીમાં હીંમત આપવા લાગી. "આવા રોતા જવાબ આપી ડરો છો શું? જે બન્યુ હોય તે બરાબર કહેજો અને છ મહીના

જેલ આપે તો બાર મહીનાની માંગજો. મને પુછશે તો હું તો ખરેખરું કબુલ કરવાનીજ છું કે મેં એને ઘરમાં ન આવવા દીધો.'' બારડોલીની આ લડતમાં આમ સ્ત્રીઓ પુરુષોને ખરેખરા ટકાવી રાખે છે.

અને બારડોલીની આ બહેનોનો જુસ્સો કંઈ જેવો તેવો નથી. જેટલાં દુઃખો પડે છે તે તેઓ હસતા મુખે સહન કરે છે, અને પોતાના સ્વયંનિર્મિત કારાગારમાં મહીનાઓ થયાં પુરાયા છતાં વિષાદની એક વાદળી એમના અંતરને કલુષિત કરતી નથી. શ્રીયુત વલ્લભભાઇ પર તો એમની શ્રદ્ધા અજબ છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં ગામની સ્ત્રીઓ એક પછી એક આવી એમના લલાટમાં કુંકુમનું વિજયતિલક કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રુપીઆ બેમે રુપીઆની ભેટો જે વિશ્વાસ અને ભક્તિબળથી મુકતી જાય છે તે જોતાં ગમે તેવા અશ્રદ્ધાળુનું હૃદય પીગળી જાય, અને એમના લોકગીતના સુરોમાંથી દૃઢતા અને આત્મવિશ્વાસ નીતરતાં દેખી આ અજ્ઞાન લોકોના આત્માની મહત્તા આગળ આપણું હૃદય નમી જાય.

પણ વલ્લભભાઇ પરનો આ વિશ્વાસ જોવાની તક તો અમને છેક સાંજના મળી. નાની ફરોદ નામના ગામે તે સાંજે તેમનું ભાષણ હતું ત્યાં અમે સાથે જવા નીકળ્યા. અને ત્યારેજ રસ્તામાં આવતાં ગામોમાં જે ઉમળકાથી, ભાવથી, ભક્તિથી તેઓ તેમનું સ્વાગત કરતાં, અને સ્ત્રીઓ એમને કુંકુમ, અક્ષત અને પુષ્પ ચોઢી એમની આગળ ભેટ ધરતી તેનાં અપૂર્વ દૃશ્યો અમને જોવાનાં મળ્યાં. બારડોલીનાં અઠ્યાશી હજાર સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકોને મન વલ્લભભાઇ માત્ર તેમના માર્ગદર્શકજ નહીં પણ તારણહાર છે, અને એમની આજ્ઞા તેઓ પ્રાણાંતે પણ પાળવાને તત્પર છે.

અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશું રે
ભલે કાયાના કટકા થાય-અમે.

આ ઘોષ માત્ર એકજ ગામની બહેનોનો નથી પણ આખી બારડોલીની વસ્તીનો છે. સરકાર એમને ડરાવવાની વાત કરે તો તે મિથ્યા છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ ગાય છે કેઃ

સરકાર જોને અભાગીઆ તું જાગી
તારા બાર ઉપર બે ગયા વાગી.

કોણ કહેશે કે આ લોકો હારની જરાએ આશંકા રાખે છે?

નાની ફરોદામાં રા. વલ્લભભાઇનું ભાષણ સરસ થયું અને લોકોમાં ઉત્સાહ પણ વધારે હતો. સરકારી રીપોર્ટર શરમાતો હોય તેમ આવી પાછળની જગા પર બેસી ગયો રા. મુનશી પણ વલ્લભભાઇની આજ્ઞા થતાં ''ગુજરાત એક અને વ્યવસ્થિત જોવાનાં પોતાનાં સ્વપ્નો કદી પણ સિદ્ધ થઇ પોતાના જીવનમાં તેને સત્ય હકીકત રૂપે જોઇ શકાશે એ વીશે પોતાને શંકા હતી પણ આજ તે નષ્ટ થઇ'' એ વીશે લાગણી પૂર્વક બે શબ્દો બોલ્યા. એમના અંતરમાં આજનું દૃશ્ય જોતાં ખુબ અસર થઇ હતી.

બારડોલીનો એક અપૂર્વ દિવસ આમ પુરો થયો અને સૌ લગભગ ત્રીસેક માઇલ દૂર આવેલા નવસારીના સ્ટેશન તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાં રા. વલ્લભભાઇએ આ લોકોની દૃઢતા વીશે કરુણ વિનોદની અનેક નાની નાની કથાઓ કહી અને આટલો ઉત્સાહ, આટલી દૃઢતા, આટલો આત્મવિશ્વાસ, આટલી શ્રદ્ધા અને મરી ફીટવાની આટલી તૈયારી એ બધું જોયા પછી એમનાથી સરકારનું ગમેતેવું સમાધાન સ્વીકારી પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય એમ એમણે પ્રશ્ન પુછ્યો. એનો ઉત્તર કોઇપણ ગુજરાતી નકાર સીવાય બીજી કઇ રીતે વાળે!

'સાહિત્ય'ને દેખાય છે તેનો રોધ રા. કૃષ્ણલાલભાઈ કરી શકશે. ૯ પરિષદ મંડળની કાર્યવાહી સમિતિનું સદ્‌ભાગ્ય ગણું છું કે એમણે કરેલા સંક પથી આવો ફાયદો 'સાહિત્ય' જોઇ શકે છે અને કે નહીં તો એટના માટે એ ચુટણીને બ્યાજની ગણવાનો સંતોષ હું લઇ શકું છું.

મને આશા છે કે 'સાહિત્ય'ની કીમતી મદદ આ અને બીજી રીને પરિષદ મંડળને મળ્યા જ કરે.

સ્વીકાર

નીચેના પુસ્તકોની સમાલોચના આ અંકમાં સ્થળસંકોચને લેઇ પ્રસિદ્ધ કરી શકયા નથી. તે આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. વિલંબ માટે અમે દીલગીર છીએ —

દ્વિરેફની વાતો લેખક ગ. રામનારાયણ પાઠક. પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૧–૪–૦

પડઘા લેખક રા. ધૂમકેતુ. પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦–૭–૬

સુંદર વાતો, **દેવકથાઓ**, **લેખ** — પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦–૪–૦, ૦–૪–૦, ૦–૬–૬

બાલકાવ્યો, **સંવાદ શેઠ**: પ્રકાશક પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી લી. વડોદરા. મૂલ્ય ૦–૭–૦.

સ્નેહપૂર્ણા: **વ્યાંમજીની વાર્તાઓ** — લેખક શ્રી ગોકળદાસ ગયચુરા

પાપીની દશા, **સાહિત્યનો વિકાસ કેમ થાય?**, **સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો** — લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ

વેણીનાં ફુલ: લેખક રા. ઝવેરચંદ

ચીનગારી લેખક રા. સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી. મૂલ્ય રૂ. ૦–૧૨–૦

બુદ્ધિનું બજાર: **૯ નવી વાતો** — લેખક રા. જ. દ. ખધડીઆ. પ્રકાશક ધી જનરલ બુક ડીપો. મુંબાઇ

પકવાન પોથી અથવા પાકશાસ્ત્ર, ત્રીજી આવૃત્તિ) લેખક ગં. સ્વ. લલિતગૌરી સામરાવ તથા ગં. સ્વ. વિમળાગૌરી મગનલાલ. નડીઆદ, મૂલ્ય રૂ. ૩–૦–૦.

અબળાની આહુતી યાને સળગતો સંસાર લેખક, પ્રકાશક: રા. જેશંગલાલ મોતીરામ ભટ્ટ, અમદાવાદ, મૂલ્ય ૦–૧–૦

આયુર્વેદામૃત યોજક અને પ્રસિદ્ધ કર્તા વૈદ્ય જીવનરામ માણેકરામ ઓઝા, સુરત, મૂલ્ય, રૂ. ૨–૦–૦

સામાન્ય રીતે આપણા વૈદ્યો પોતે જે ખાસ પ્રયોગ જાણતા હોય છે તેનું બહુજ કાળજીથી સંગોપન કરે છે પરંતુ રા. જીવનરામે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પોતાના ખાસ પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ કરી એ પુરાતન પ્રણાલિકાનો ભંગ કર્યો છે તે બદલ તેમને અભિનંદન ઘટે છે. વ્યાધિના ચિહ્નો, તેના કારણો ને ઉપાયો ઇત્યાદિની આમાં ચર્ચા કરી છે. વૈદકમાં રસ લેનારને આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

સરિતા

(એક ચાલુ એકાંકી નાટક)

લેખક :

અ. જયેંદ્રરાય ભ. દૂરકાળ

— o —

પ્રવેશ પહેલો

સરિતા : (સ્વગત, મંદ સ્વરે) હું નાની છું પણ કેવી નિર્મળી ને ફુટડી દેખાઉં છું !

પ્રવેશ વચલો

સરિતા : (સ્વગત, સૂસ્વરે) હવે હું મોટી થઈ. (પોતાને નિરખતી) રંગ બદલાવા મંડ્યો, હોં !

પ્રવેશ છેલ્લો

રતા : (સ્વગત, ઘુઘવાટથી) હવે તો, —ચાલ, સાગરને મળું.

મારી નોંધપોથી

લેખક:
રા. ગુપ્તા

તા. ૫-૬-૨૮

આજે એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું, "જગત એટલે સ્વાર્થ સાધુઓનું નિવાસ સ્થાન."

જગત ને જગતના માનવીના સ્વાર્થીપણા વીશે આવાં અનેક વિધાનો મહાપુરુષોએ કર્યાં છે. મનુષ્ય સ્વાર્થનું પુતળું છે, એવો અભિપ્રાય લગભગ દરેક મહાપુરુષે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ તે પરથી એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે મહાપુરુષો પણ ભુલ કરી શકે છે; મહાત્માઓનું દર્શન પણ અવાસ્તવિક હોઇ શકે છે. એમ ન હોત તો ઇશ્વર જેવો પુરુષ (?) જગત જેવી વસ્તુ રચવાની ભુલ કરે ખરો ?

અનેક અનુભવો મેળવીને તેમજ જગતનું બાહ્ય અવલોકન તથા મારી પોતાની જાતનું આંતર અવલોકન કરીને હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ પરાર્થી છે; સ્વાર્થ જેવી વસ્તુ જગતમાં છેજ નહીં. એ અમૂલ્ય વસ્તુ કદાચ કૈલાસ કે વૈકુંઠમાં હોય તો કોણ જાણે; પણ અહીં, આ મૃત્યુલોકની ભૂમિમાં તો એનાં દર્શન દુર્લભ છે.

મનુષ્ય જેટલો પારકાનો વિચાર કરે છે તેટલો પોતાનો કરે છે ખરો ? અને પોતાનો વિચાર કરે છે ત્યારે પણ બીજા પોતાને માટે શું ધારશે એવોજ વિચાર એ કરે છે.

'ઇશ્વર ! તને મારી ફીકર છે' એમ હું બોલું છું ત્યારે ઇશ્વર તરફની મારી અનન્ય શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં મારી આસપાસના મનુષ્યોને હું અન્યાય કરું છું, એ વાત હું ભુલી જાઉં છું.

મારી સામાજિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આર્થિક, શારીરિક ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે જેટલી ફીકર ઇશ્વરને છે, અને જેટલી ફીકર મને પોતાને છે, તેથી વિશેષ ફીકર મારાં હિતેચ્છુઓને છે, એવી અનેક અનુભવને આધારે, મારી પ્રતીતિ થઇ છે.

એક એવો વર્ગ છે કે જેને મારી સામાજિક સ્થિતિ માટે ઘણીજ કાળજી છે. સમાજ સાથે મારે કેવો સંબંધ રાખવો, મારે પરણવું કે નહીં, પરણવું તો કેવી કન્યા પસંદ કરવી, કેટલી ઉંમરે પરણવું વગેરે વગેરે બાબતો માટે મારે માત્ર પરમાર્થ વૃત્તિથીજ નક્કી કરનારાં એટલાં બધાં છે કે તે વીશે મારે જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તેઓ માત્ર સલાહ આપીનેજ અટકતાં નથી. મારે પરણવું જોઇએ એવો એમનો

વ્યાજબી અભિપ્રાય થાય તો પછી કેવી કન્યા સાથે પરણવું જોઇએ તે નક્કી કરી તેવી કન્યાની તેઓ શોધ કરે છે. કન્યા જડયા પછી તેઓ લગ્નની તિથિ નક્કી કરે છે, અને-પણ અસંભવિત લાગવાથી મારે બદલે પોતેજ પરણી જવાનું કાર્ય તેઓ કરી શકતાં નથી. મારી શારીરિક સ્થિતિની અહોનિશ ચિંતા કરનારા વર્ગે મારા મન પર ઠસાવ્યું છે કે હીંદુસ્થાનની પ્રજાની નિર્બલતાનું કારણભૂત મારું શરીર છે. હું જો કસરત કરું તો તેત્રીશ કરોડ લોકો એક સામટા પહેલવાન બની જાય, ને એક અઠવાડીઆમાં સ્વરાજ્ય તો શું, પણ ઇંગ્લંડનું પણ આધિપત્ય આપણા હાથમાં આવે. આ સ્તુત્ય હેતુ સાધવાને હું કારણભૂત થાઉં એટલા માટે તેઓ 'ફીઝીકલ કલ્ચર'નાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચે છે, તેમાંથી કેટલુંક યાદ રાખે છે ને મને તે કહી જાય છે; મારે શું ખાવું તે નક્કી કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ મારે ખાવા યોગ્ય વસ્તુઓ મારે ત્યાં આપી જાય છે. મારા શરીર સંબંધી આટલી કાળજી રાખનારાઓને જોઇને મને એટલો સંતોષ થાય છે કે મારી તબીઅતની ફીકર મને કદી પણ થતીજ નથી. મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં, મારાં કરતાંએ વધારે રસ લેનારાં ઘણાં છે. મારે કયા વિષય પર લખવું તે તેઓ ઘણી મહેનત કરીને શોધી કાઢે છે; શું લખવું તેના મુદ્દાઓ વિસ્તારથી ચર્ચે છે. કેવા કાગળો ને કેવી શાહી વાપરવી તે નક્કી કરી તેવા કાગળો ને તેવી શાહી મારે માટે આણે છે, અને મારું લખાણ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેનો ફેલાવો વધારવા અથવા ઘટાડવા તેઓજ પ્રયત્ન કરે છે. મારી નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે પણ આવાજ પ્રયત્ન કરનારાં છે.

આથી, મારી એક પણ બાબતમાં મારે વિચાર કરવાની જરુર ન રહેવાથી, હું પણ પરાર્થી બની જાઉં છું. મારી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેનારાં ઘણાં છે એમ માની અન્યની પ્રવૃત્તિમાં હું રસ લેવા માંડુ છું. કાલે હું ક્યારે ઉઠીશ તેનો હું કદી વિચાર કરતો નથી, પણ મારો પાડોશી ક્યારે ઉઠશે તેની ચિંતા દરરોજ રાતના સુતી વેળા મને થાય છે. મારા ઘણા દૂરનાં સગાની સાવકી છોકરી માટે સારો વર શોધી કાઢવાની ફીકરમાં, મારી સગી બહેન કુંવારી કે પરણેલી છે તે પણ હું ભુલી જાઉં છું. નડીઆદમાં સાહિત્ય પરિષદ નહીં ભરાય તો શું થશે એ ચિંતામાં ઉદરમાં અન્ન ભરવાનું પણ હું વીસરી જાઉં છું. આમ અન્યનું જીવન જીવતાં જીવતાં આપણે પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરી નાખીએ છીએ.

તા. ૧૦-૬-૨૮

મારા તા. ૫-૬-૨૮ના લખાણના જાણે સમર્થનમાં હોય તેમ આજના 'પ્રજામિત્ર કેસરી'ના અંકમાં રા. 'તીરંદાજે' 'શરસંધાન'માં લખ્યું છે :

"સૌ લેખકોને મારું સૂચન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી ઇન્તેજારી ન રાખજો. શીખાઉ અવસ્થામાં લખેલા લેખો ઘણી વાર કાચા અને નમાલા હોય છે. એવા લેખોને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી.

શ્રી ગુપ્તાની નોંધપોથીમાં પણ, શ્રી ગુપ્તાના કોઇ હસ્તલિખિત પત્ર માંહેના વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં લખાણો ઘણી વાર યાદ આવે છે. એમને પણ હું ઉપરની નમ્ર સુચના પર લક્ષ આપવા વીનંતી ગુજારું છું."

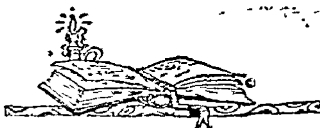
રા. તીરંદાજના વણમાંગ્યે છોડેલા આ શરને હું પુષ્પધન્વાના બાણ પેઠે વધાવી લઉં છું. હું ભાઇ તીરંદાજનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. પણ મેં-ગુપ્તાએ.-કોઇ

'હસ્તલિખિત પત્ર'માં કદી લખ્યું નથી. છતાં તે 'મારિના વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં લખાણો' 'મારી નોંધપોથી'માં ક્યાંથી 'ચાલ્યાં આવે છે' તે સમજાતું નથી. 'કદાચ ગ. તીરંદાજ હસ્તલિખિત પ્રતને બદલે વર્ણવ્યત્યય કરી 'હસ્તલિખિત પત્ર' કહેતા હશે. અને જો એમ હોય તો તેમાં મારો ઉપાય નથી.

મુદ્રણાલયમાં મોકલવા માટે હસ્તલિખિત પ્રત તૈઆર કર્યા વગર છુટકો નથી. હસ્ત શીવાય બીજા કોઇ અવયવ વડે લખવાની મારી અશક્તિ હું કબુલ કરું છું. પાદલિખિત, નાસાલિખિત, મુખલિખિત કે એવી કોઇ હસ્તેતરાવયવલિખિત પ્રત મારાથી, આ તો શુ પણ આવતા જન્મમાં પણ તૈઆર થઇ શકે એમ નથી. રા. તીરંદાજ જો 'હસ્તલિખિત પત્ર' એ શબ્દો વાપરી 'હસ્તલિખિત પત્ર'જ કહેવા માંગતા હોય, તો એઓ જે કહેવા માંગે છે તે બગબર કહી શકે છે, એટલા બદલ હું એમને અભિનંદન આપું છું. પરંતુ એઓ જે કહેવા માગે છે તે તદ્દન ખોટું છે એટલા માટે હું મારી દીલગીરી પણ જાહેર કરું છું. કારણ કે મેં હજી સુધી 'વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં' કે જ્ઞાનીની અવસ્થામાં હસ્તલિખિત પત્રમાં કદી પણ લખ્યું નથી. છતાં જે અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતાં એવાં મારા 'હસ્તલિખિત પત્ર માંહેનાં લખાણો ચાલ્યાં આવતાં' સ્રતા રા. તીરંદાજને મળે તો બેધડક એમણે એ લખાણો શરસંધાન કરી અર્ધે રસ્તેજ વીંધી નાખવાં.

મેં આગળ લખ્યું છે તેમ જગત પરાયું છે; મનુષ્યને પોતાના કરતાં પારકાની ચિંતા વિશેષ થાય છે. મારા લખાણમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થાની લેખોની અપક્વતા ન ઘુસી જાય તે બદલ રા. તીરંદાજને કેટલી ફીકર થાય છે તે ઉપર ટાંકેલા એમના અવતરણ પરથી સમજાય છે. પરંતુ હું પણ રા. તીરંદાજ જેટલોજ પરાયો' છું. મારે માટે જેટલી એમને કાળજી છે. તેટલીજ એમને માટે મને કાળજી છે આથી એમણે મને 'નમ્ર સુચના' કરી છે તો હું પણ એમને એમનાજ શબ્દોમાં જરા ફેરફાર કરી અતીવ નમ્ર સુચના કરવા રજા લઉં છું કે—

"સૌ ટીકાકારોને મારું સૂચન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી ઇન્તેજારી ન રાખજો, અજાણ અવસ્થામાં કરેલી ટીકા ઘણીવાર અસત્ય અને નમાલી હોય છે. એવી ટીકાને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી."

[બારડોલીના ખેડુતોની વ્યાજબી માગણીને સરકારે ઠોકરે ચઢાવી દમદાટીથી મહેસુલ વસુલ કરવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરેલી છે; તે નજરેનજર જોઇ રા. મુનશીએ, યુનીવર્સીટીના મતદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી, એમના મતદારોનો નીકાલહુકમ માગતાં, નામદાર ગવર્નરને, બીનજવાબદારીભરી નીતિનો સખ્ત ઝાટકણી કાઢતો નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે.

રા. મુનશીએ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રી. હુસેનભાઇ લાલજી, શ્રી. શીવદાસાની, ડૉ. ગીલ્ડર, રા. બ. ભીમભાઇ નાયક, શ્રી. ચંદ્રચુડ, શ્રી. ખેર અને શ્રી. મુનશીની, ધારાસભાના ચાલુ અને માજી સભ્યોની બીનસરકારી સમિતિ સ્થાપી છે અને તેઓ એક વખત બારડોલી જઇ, કેવી રીતેતપાસ શરુ કરવી વગેરે નક્કી કરી આવ્યા છે. —ઉપતંત્રી.]

શ્રી. મુનશીનું રાજીનામુ

૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબઇ.
જુન ૧૭, ૧૯૨૮.

વ્હાલા સર લેસ્લી સાહેબ,

આ પત્ર લખતાં મને ખેદ થાય છે પરંતુ મને લાગે છે કે મારે મારી ફરજ બજાવી આ પત્ર આપને લખવો જોઇએ. કારણ મેં હંમેશાં ધાર્યું હતું કે અમારામાં કેટલાકની ઇચ્છા પ્રમાણે આપ નામદાર વચ્ચે પડી બારડોલીના મામલાનો સંતોષકારક નીવેડો લાવશો. આપ નામદાર જાણો છો કે બંધારણપૂર્વકની સરકારનું અસ્તિત્વ ભયમાં આવી પડે એવી કોઇ પણ ચળવળને હું ટેકો નજ આપું, પરંતુ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઇપણ સરકારને કાયદાના સવિનયભંગની ચળવળ સામેની લડતમાં પણ પ્રજાની વ્યાજબી ફરીઆદો દૂર કરવાની ના પાડવાનો, એ લડતના ભોગ થઇ પડેલાં નિર્દોષ પ્રજાજનોને વેઠવાં પડતાં દુઃખો બાબત અખાડા કરવાનો, એ લોકોની સામે કઠોર અને અન્યાયી નીતિ અખત્યાર કરવાનો કે વેર લેવાનું વલણ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નજ હોય. સરકાર જો એમ વર્તે તો ગમે તેવા ચુસ્ત બંધારણવાદીને પણ પોતાનો વિરોધ

સબળ રીતે બતાવવાની દુઃખદાયક આવશ્યકતા-ને વશ થયા સીવાય છુટકો ન રહે.

ધારાસભાના સભ્યોની માગણી

૨ બારડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની આકણીના સંબંધમાં ધારાસભાના ગુજરાતના સભ્યોની કેવળ એટલીજ માગણી હતી કે સ્વતંત્ર સરકારી અમલદારો પાસે ફેરતપાસ કરાવો. ફેરતપાસની વીનંતી એ નરમમાં નરમ માણસો કરી શકે અને ઓછામાં ઓછી નરમ સરકાર પણ સહેલાઈથી મંજુર કરી શકે એવી અતિનરમ માગણી છે. બારડોલીના દાખલામાં બન્યું છે એમ જ્યાં દેખીતી રીતે ભુલભરેલા આંકડાઓ પર અમુક અહેવાલ રચાયો હોય ત્યાં આપણુદમાં આપખુદ સરકાર પણ આવી માગણી વિના આનાકાનીએ મંજુર રાખે એવી આશા રખાય. છતાં આવી નમ્ર માગણીનો પણ જે ઇન્કાર કરવામા આવ્યો છે એ કારણેજ આ કમનસીબ મુશ્કેલી ઉભી થવા પામી છે.

સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાશે

૩ અત્યારે ઠરાવેલું મહેસુલ નવી આકણી કરાવ્યા પછી અયોગ્ય છે એમ ભલે ન સાબીત થાય પરંતુ થએલી આંકણી જો યોગ્યજ હોય તો પછી આપની સરકારે અખત્યાર કરેલું વલણ કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદાર સુધરેલી સરકારને છાજે એવું એ નથી એ નિર્વિવાદિત છે. લાગતા વળગતા દરેક માણસ તરફથી દબાણ થયા છતાં આપની સરકારે ફેર તપાસ કરવાની ના પાડી છે અને પોતે જ કલ્પેલી ઉદારતાથી સંતોષ માન્યો છે, પોતાના નિર્ણયના વ્યાજબી પણાની ખાત્રી કરવા દેવાની તકને એણે ઠોકર મારી છે, અને આવી નજીવી બાબતમાં પણ લોકમતને નમતું ન આપતાં એવો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે કે જેને પરિણામે બારડોલીના વર્તમાન ખેડુનો કાં તો સદંતર નાશ થશે અથવા તો લોહી રેડાશે, અને નિઃશંકપણે પ્રજાના દુઃખને લીધે સરકાર પ્રત્યે જ્યાં ત્યાં અપ્રીતિ ફેલાશે. ફેરતપાસની માગણી જેવા નાનકડા પ્રશ્નને આટલું અજુગતું મોટું સ્વરૂપ પકડવા દેવું, એ ઓછામાં ઓછી કડક રીતે કહું તો પણ હીંદુસ્તાન જેવા નિરાધાર લોકો વીશે અને હીંદી સરકાર જેવી જબર જસ્ત સરકારના સંબંધમાંજ શકય છે.

બારડોલીની લડત રાજકીય નથી

૪ જાતતપાસ પરથી હું જોઇ શકયો છું કે બારડોલીની લડતના આગેવાનો પોતાની પ્રવૃત્તિને કોઇ પણ રાજકીય સ્વરૂપ આપવાની વિરુદ્ધ છે, સીવાય કે સરકાર એમને એમ કરવાની ફરજ પાડે. આ દાખલામાં અત્યાર સુધી ચુસ્તમાં ચુસ્ત અસહકારીએ પણ કેવળ એટલીજ માગણી કરી છે કે સ્વતંત્ર તપાસ કરાવો, અને તાલુકાના લોકોને એવી તક આપો કે સરકારી આંકડાઓનું ખરાખોટાપણું તપાસી શકે અને પોતાના આંકડા રજુ કરી શકે. આ માગણી તપાસપંચ સાથે સહકાર કરવા દેવાની છે. અને તેથી કરીને સરકાર વિરુદ્ધની અથવા અસહકારના પક્ષની એમાં કોઇ પણ ગંધ છે એમ કહી શકાયજ નહીં, પરંતુ આ દાખલામાં મને તો એમ જણાય છે કે સરકારની ઇચ્છા કેવળ બારડોલીમાં વિરોધ ઉઠાવવાનો જુસ્સો ખીલવનાર અસહકારીઓને કેવળ કચરી નાખવાનીજ છે; અને એમ કરતાં થોડાં હજાર કુટુંબો જમીનદોસ્ત થઇ જાય એની એને પરવા નથી. વાંધો દર્શાવવાના અંતિમ ઉપાય તરીકે સવિનયભંગ જેને ભડકણીઆઓ રાજદ્રોહી-હીલચાલ તરીકે વર્ણવે છે, તે હીંદના જાહેર જીવનમાં હવે તો સ્થાયી થઇ ચુકયો છે; અને એ હીલચાલના કેટલાક આગેવાનો, પછી તેમને ગમે એવા અણઇચ્છવા જોગ ભલેને ધારવામાં

આવ, આ દેશના સૌથી પ્રતિભાવાન અને સાધુ-ચરિત આત્માઓ છે. અને એમણે નિયત કરેલા સ્વધર્મના માર્ગથી ભય કે લાલચ કશાથી એઓ ચ્યૂત થવા સંભવ નથી. એ વાતનો સરકાર સ્વીકાર કરી લે એ સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સંજોગોમાં લોકો આગળ પોતાની જુલ્મ કરવાની શકિતનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેમનાં પર તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સરકારની ન્યાયબુદ્ધિ વીશે લોકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો એ સરકાર માટે ડહાપણભર્યું થઇ પડશે.

સરકાર હાસ્યસ્પદ બને છે

સત્તાના શિખર પર બેઠેલા અમલદારોના મોંએ સહેલા થઇ પડેલા તિરસ્કારથી નામના ગુન્હાઓ માટે ફરમાવવામાં આવતી અસાધારણ સખત સિક્ષાઓથી, તુમાખીભર્યા જાહેરનામાંની ગર્જનાઓથી અને અમલદારોની તલવારોના ખખણાટથી પ્રજા આજે ડરતી નથી, જો તેનું કંઈ પણ પરિણામ આવવું હોય તો તે એજ કે સરકાર એથી હાસ્યાસ્પદ બને છે. આ ઇલાકાની સરકાર, જેણે અસહકારના પુર જોશના દિવસોમાં ડહાપણભરી રાજનીતિ અખત્યાર કરી હતી તે આજે આવી જરીપુરાણી રીતોનું શરણ લેવા જેટલી ભાનભુલી બની ગઇ છે એ ખરેખર ખેદકારક છે. આ રીતોથી નથી સરકારની આબરુ વધવાનો સંભવ, કે નથી લોકોમાં રાજપ્રીતિની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ.

૫. મેં આપ નામદારને ક્યારનું લખી જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સરકારની શિક્ષાસહસ્ત્રીના જેને લેશમાત્ર ડર નથી એવાં માણસોને હાથે ગુજરાતનો પોચામાં પોચો તાલુકો સવિનયભંગના પાઠો પડી રહ્યો છે. અમલદારોના અહેવાલોએ આપ નામદારને, અને મને ભય છે કે આપની સરકારને, બારડોલી તાલુકાની પુરી ગંભીરતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો અટકાવ્યો છે. ૧૩૦ ગામડાં અને ૧, ૨૬,૦૦૦ એકર ખેતીલાયક જમીનવાળા બારડોલી જેવા મોટા તાલુકામાંથી ૭૦ માંથી ૬૯ પટેલોએ અને ૩૫માંથી ૧૧ તલાટીઓએ ગજીનામાં આપ્યાં છે.

લોકોનો નિશ્ચય.

ત્યાં ૮૦,૦૦૦ મરદો, બૈરાં અને બાળકો સુસંગઠિત વિરોધ દાખવવાની ભીષ્મ ભાવનાથી કૃતનિશ્ચય થઇ ઉભેલાં છે. આપના જપ્તી અમલદારને હજામ મળતો નથી ને તે સારુ તેને માથલો સુધી રવડવું પડે છે! આપના અમલદારની મોટર, જે કાદવમાં ખુંચી ગઇ હતી તે શ્રી. વલ્લભભાઇ આપના કહેવા પ્રમાણે બારડોલીના લોકો પર જીવનાર ધાંધલીઓ ન હોત તો ત્યાંની ત્યાંજ રહી હોત. ગાડાં જેને હજારોની કીંમતની જમીન માત્ર નામના મૂલ્યે વેચી દેવામાં આવી છે તેને એના ઘર માટે ઝાડુ કાઢનારો ભંગી પણ મળતો નથી. કલેકટરને રેલ્વે સ્ટેશન પર એક વાહન મળતું નથી, સીવાય કે શ્રી. વલ્લભભાઇ તેની પરવાનગી આપે. મેં જે થોડાં ગામડાંની મુલાકાત લીધી તેમાં એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી મને એવી ન મળી કે જે પોતે પસંદ કરેલા વલણ માટે દીલગીર હોય, યાતો પોતે સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમાં ડગુમગુ હોય. શ્રી. વલ્લભભાઇ એક ગામથી બીજે ગામ પસાર થતા ગયા તેમ તેમ મેં જોયું કે ગામેગામ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સ્વયંસ્ફુર્ણાથી તેમને વધાવવા દોડી આવતાં હતાં. અભણ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધ અને જુવાન, પોતાનાં ફાટ્યાંતુટ્યાં કપડાં પહેરી તેમને કપાળે અક્ષત કુંકુમ લગાડતાં હતાં, અને મહામહેનતે મેળવેલા પોતાના એકાદ બે રુપીઆ પોતાના તાલુકાના ધર્મયુદ્ધને ખાતર

એમના ચરણે ભેટ ધરતાં હતાં. અને એમનાં ગામડીઆ ઢાળ અને ઉચ્ચારણોમાં 'અભાગીઆ સરકારનાં દુષ્કૃત્યો 'નાં ગીતો ગાતાં હતાં. આ બધું જોઇને મારે મારા મનમાં કબુલ કરવું પડ્યું કે સરકારી રીપોર્ટોમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચળવળ તો ઉભી કરેલી બનાવટી ચળવળ છે અને લોકો પર એમની મરજી વિરુદ્ધ લાદવામાં આવી છે એ નરમમાં નરમ શબ્દોમાં કહું તો સાવ ખોટું છે.

સરકારની આબરુ રહી નથી

લોકોને ચગદી નાખવાના આપની સરકારના પ્રયત્નની લોકો ઠેકડી કરે છે. એમણે હીંમત પૂર્વક સહન કર્યું છે અને હજી સહન કરવા તૈઆર છે. વધારેમાં વધારે સભ્ય રીતે બોલાવવો હોય ત્યારે મી સ્માર્ટને લોકો 'ભેંસડીઓ વાઘ' કહે છે અને જપ્તી અમલદારને ' છોટા કમીશ્નર ' કહે છે. આપના સાહસિક અને મહત્ત્વાકાંક્ષી મી. અલમૌલાનું એમણે જે નરમમાં નરમ નામ પાડ્યું છે તે પત્રમાં લખવાની હું હીંમત્ કરતો નથી. સરકારના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ મી. અલમૌલા જેટલા ઉત્સાહી છે એટલા શાણા થાય તો સારું એમ હું ઇચ્છું છું. આ બધું હું એવી આશાથી લખું છું કે મારા જેવાના અંગત અનુભવો જાણીને આપ નામદારના અને આપની સરકારના હૃદયમાં કૈં નહીં તો વસ્તુસ્થિતિની જાતતપાસ કરવાની ઇચ્છા જાગે. આવા જુસ્સાની અવગણના કરવાનો કે એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બ્રીટીશ સરકાર માટે પણ ડહાપણભર્યું નથી. આવા મક્કમ નિશ્ચયવાળાં ૮૦,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને આપ ટુકડા રોટલા માટે રડવડતા કરી શકો; આપને પસંદ હોય તો આપ એમને તોપે ચડાવી શકો; પરંતુ આ ભાગમાં સરકારની આબરુ, જેને માટે આટલું બધું કહેવાય છે અને કરાય છે તેની કોઇ વસ્તુજ રહી નથી. આબરુ એ એવી વસ્તુ નથી, જે હુકમ કરવાથી મેળવી શકાય; એ તો પેદા કરવી પડે છે અને એને માટે હમેશાં લાયક બનવું પડે છે.

અમલદારોની ડંશીલી નીતિ

૬ પરંતુ બારડોલીનો પ્રશ્ન મારા અભિપ્રાય મુજબ આજે બદલાઇ ગયો છે. હવે પ્રશ્ન કેવળ એ નથી રહ્યો કે સ્વતંત્ર ફેરતપાસની માગણી મંજુર કરવી કે નહીં, પરંતુ નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે અમલદારોને ગમે તે ભોગે મહેસુલ વસુલ કરવાની પોતાની ડંશીલી નીતિનો અમલ ચાલુ રાખવા દેવો કે નહીં ? જપ્તીદાવા વિશેષે કરીને દીવાની અધિકારોના પ્રકારના છે. અને એથી કરીને એવીજ આશા રખાય કે એની અમલબજાવણી કરતાં અમલદારો એનો ઇન્સાફ્‌બરદારીનો ઉંચો દરજ્જો નહીં ભુલે. પરંતુ મને ખેદ છે કે મી. સ્માર્ટ અથવા તો જે કોઈ અમલદાર એને માટે જવાબદાર હોય તેણે વૈરી વિજેતાનો ભાગ ભજવવાનું માથે લીધું છે અને વધારેમાં વધારે દુઃખ ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એની આ મુરાદ બર નથી આવી. એનું કારણ એ છે કે લોકોએ આગ્રહપૂર્વક અને સુસંગઠિત રીતે અને છતાં ઉશ્કેરણીઓ કરવામાં આવી છે તે જોતાં ઘણા આત્મસંયમથી એનો વિરોધ કર્યો છે.

૭ આશરે રુ. ૭૦૦ જેટલી જમીનમહેસુલને ખાતર વીરચંદ નામના આસામીની ૩૦ થી ૪૦ હજાર સુધીની કીંમતની જમીનો ખાલસા કરવામાં આવી છે. એક બીજા માણસનો ૩૪ એકરનો બીજો પાટ, જેના ગમે ત્યારે વધારે નહીં તો રુ. ૧૫,૦૦૦ તો ઉપજેજ ઉપજે તેને રુ. ૧૬૧ માં વેચી માર્યો. જાણે આ પુરતું ન હોય એમ રુ. ૬૫ ખાતર એનાં રાંધવાખાવાનાં વાસણો જપ્ત કર્યાં. એના બે ઘોડા ખાનદેશના કોઇ મુસલમાનને નામની કીંમતે ફટકારી માર્યા,

અને એના ભત્રીજા પર ખોટા સોગન ખાધાના આરોપસર ફોજદારી મુકદ્દમો ચાલુ છે! રૂ. ૨૫૦ નો કપાસ ૨૧ રુપીઆમાં વેચી માર્યો. રૂ. ૭૧૬ નું જમીનમહેસુલ નહીં ભર્યા માટે દોરાબજીનો રૂ. ૨,૦૦૦નો દારુ જપ્ત કર્યો. અને દુકાને તાળું મારી સીલ કરી. ત્યાં એક પોલીસ બેસાડ્યો આટલેથી ન ધરાયા તે વિશેષ જપ્તી કરી. કેટલોએ દારુ તો ઢોળ્યો અને બાકીનો રહ્યા તે નજીવી કીંમતે વેચી દીધો. અને એમ છતાં પણ રુ. ૩૧૬ માંથી રૂ. ૧૯૪-૮-૬ લેણા કાઢ્યા અને એ પેટે એની રુ. ૩૦,૦૦૦ ની કીંમતની જમીનો ખાલસા કરી. એક જીનીંગ ફેક્ટરીએ પૈસા આપીને ખરીદેલું રુ ખાલસા કર્યું છે, અને એના વેચાણથી ઉપજે તે રકમ ખેડુતોના બાકી ખાતાં પેટે દાખલ કરવાની ધમકી આપી છે. આ તો હું જાતે જોઇ તપાસી શક્યો એવા થોડાજ દાખલા છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય દાખલા કોઇ પણ ન્યાયપંચ આગળ હું સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું.

બીનજવાબદાર જપ્તીદારો

૮ પણ આ પુરતું નહોતું. ગમે તેટલી જમીનો ખાલસા કરવાથી પણ લોકો દબાઇ જાય એમ નથી એમ જોયું ત્યારે ભેંસો પર ચઢાઇ કરવાનો પેંતરો રચવામાં આવ્યો. જે પેંતરાને લીધે મી. સ્માર્ટે પોતાને માટે 'ભેંસડીઆ વાઘ'ના તિરસ્કારભર્યા ઉપનામની કમાણી કરી. જપ્તી અમલદારોની ભેંસોની ભુખ અસાધારણ હોય એમ જણાય છે. ભેંસો કોની માલકીની છે એની કશીજ પુછગાછ કર્યા વિના ભેંસો જપ્ત કરવામાં આવતી. કેટલીક વાર બીનખાતેદારોની ભેંસો પકડાતી, અને માલીક શોધતો આવે ને આવે ત્યારે જેટલો વખત એમ રોકી રાખી હોય એટલા વખતનું ખર્ચ આપ્યા પછીજ તે પાછી આપવામાં આવતી. વડોદરા રાજ્યની પ્રજાની ભેંસો પણ જપ્ત કરવામાં આવી હતી. એક ભેંસ થાણામાં માવજતને અભાવે મરી પણ ગઇ. એક બીજી ભેંસને એટલો બે સીતમ માર મારવામાં આવ્યો કે એ ઉભેથી ભાંગી પડી અને ફરી કદી ઉભી ન થઇ શકી. મેં સાંભળ્યું કે ઘણી જપ્તીઓ તદ્દન ગેરકાયદેસર કરવામાં આવી છે. ઘણા દાખલાઓમાં પંચનામાં પણ કર્યાં નથી. જપ્તીમાં લીધેલી મીલકતનો કોઇ પણ જાતનો હીસાબ માલધણીને આપવામાં આવ્યો નથી. જપ્તીમાં ન લેવાય એવી વસ્તુઓ પણ જપ્ત કરવામાં આવી છે. સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ જપ્ત કર્યાના અને હસવું આવે તેવી જુજ કીંમતે વેચી દીધાના અસંખ્ય દાખલા અત્યારે હું ટાંકવા છોડી દઉં છું.

પઠાણોથી સરકારની નાલાશી થઇ

૯. અને ભેંસો જપ્ત કરવામાં ઘટતી ગંભીરતા અને ત્રાસમાં જે. બાકી હતું તે પુરું કરવા પઠાણોને બોલાવી લાવવાની વિચક્ષણ યુક્તિ પણ કરી જોઇ. પઠાણોને હવે પાછા બોલાવી લેવામાં આવે છે એ માટે હું આપ નામદારનો આભાર માનું છું. પરંતુ પોતાની ગેરવર્તણુંક માટે નામચીન થએલા વર્ગની મદદથી કોઇ પણ સરકાર પોતાના દીવાની દાવાઓની અમલ બજાવણી કરે તે કદી નહીં સાંભળેલી વાત છે. એક જપ્તી અમલદાર કોઇ એક બંધ ઘર આગળ ઉભો રહે અને પઠાણોને વાડ કુદવા અથવા તો ભીંત ચઢી ઘરમાં ઉતરવા અને બારણું ઉઘાડું ન હોય તો જબરદસ્તીથી ઉઘાડી ઘરમાંની કોઇ પણ વસ્તુ જોરાવરીથી કબજે કરી લેવા કહે, એની નૈતિક અસર કેવી થાય તે સરકારના કોઇ પણ માણસે વિચાર્યું છે? આપ નામદાર પરના મારા પત્રમાં મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું એમ પઠાણો લાવવાનો પાછળ રહેલો હેતુ સ્પષ્ટ હતો. અને તે એ કે (અ)

લીધાં છે. આ જમીનમહેસુલની બાબતની જેમ દરેક બાબતમાં રાજદ્વારી વિચારના સભાસદોના સમૂહના અભિપ્રાયની અવગણના કરવામાં આવી છે. એમના ઠપકાને ઘોળી પીધો છે, અને એમની અપીલો સામે નાક મરડવામાં આવ્યાં છે. વાડા પાડીને કબજે કરેલી ધારાસભામાં સલામત રહીને આપની સરકાર એમ માનતી થઈ ગઈ છે કે પ્રજાપક્ષના સભાસદોના વિભાગ સામે વધુ મત ઉભા કરવા એ સરકારને સ્થિર કરવા બરાબર છે. જમીનમહેસુલના વીખવાદનો ઇતિહાસ શો છે તે હું પુછું? પાર્લામેન્ટની સંયુક્ત સમિતિએ દરખાસ્ત કરેલી કે જમીનમહેસુલનું નિયમન કરનારા સિદ્ધાંતો પર ધારાસભાનો કાબુ મુકવો જોઇએ. ૧૯૨૪ મા ધારાસભાએ વધુમતિથી ઠરાવ કર્યો કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો કાયદો અમલમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી નવું જમીનમહેસુલ ઉઘરાવવું નહીં. ૧૯૨૭ મા ધારાસભાએ એજ અર્થનો ઠરાવ ફરીથી કર્યો. જમીનમહેસુલની આંકણી કરનાર સમિતિએ ધારાસભાના સભ્યોની એક સલાહકાર સમિતિની દરખાસ્ત કરેલી છે. અને છતાં સુરત જીલ્લાના મારા મિત્રો રાવ બહાદુર નાયક અને શ્રી શિવદાસાનીએ મી. એન્ડર્સનના હરકોઇ આરપાર જોઇ શકે એવા ભુલભરેલા અહેવાલ સામેજ પોતાનો બધો હુમલો ચલાવ્યો ત્યારે તેમની ફરીઆદોને તુમાખી-ભર્યા તિરસ્કારથી કાઢી નાખવામાં આવી. એમની ખાનગી મેળે કરેલી આજીજીઓ પણ નિષ્ફળ નીવડી. કેવળ એક અકસ્માતથીજ બજેટની ચર્ચા વખતે અમને બારડોલીનો સવાલ ચર્ચવાની થોડી મીનીટો મળી શકી, અને એના બદલામાં અમને શું મળ્યું? જેની તપાસના આંકડાના ખરાપણાની મતરાજી આખા ઇલાકા-માં મશકરીનો વિષય થઇ પડી છે એવા આંકણી અમલદારનો કેવળ બહુમોલકણો સ્વચ્છંદાચાર!

અમે મત આપવા ગયા અને આપની સરકારે પોતાની હંમેશની કુનેહભરી ભેદનીતિથી તત્કાળ મારે જગતને એમ દર્શાવવામાં સફળતા મેળવી કે ધારાસભામાંના રાજ્યદ્વારી વિચારના બંધા-રણવાદીઓ ધારાસભાનો કે ઇલાકાનો અભિ-પ્રાય રજુ કરતા નથી. આવી રીતે મેળવેલો ધારાસભાનો અભિપ્રાય એટલો સગવડભરી રીતે પવિત્ર થઇ પડ્યો છે કે જે સરકારે ધારાસભાના જુના ઠરાવોને જ્યારે એ પ્રજાપક્ષના અભિપ્રાય-ને રજુ કરતા હતા ત્યારે ઠોકરે ચઢાવ્યા તેજ સરકાર હવે આ છેલ્લા પોતાને અનુકૂલ થઇ પડેલા ઠરાવને ઘડી વિસરતી નથી. અને લોર્ડ વીન્ટરટન પણ એના પર મુસ્તાક રહેતાં શીખ્યા છે, અને હવે જ્યારે બારડોલીના લોકોએ દૃઢતા-પૂર્વક સવિનયભંગની લડત આરંભી છે; હવે જ્યારે એ લોકો સાબીત કરે છે કે ધારાસભા-માંનું અમારુ વલણુ બરાબર હતું, એટલુંજ નહીં પરંતુ લોકમતના પ્રતિનિધિરૂપ હતું—એની પાછળ તો આખા ઇલાકાનો જબરદસ્ત લોકમત ખડેપગે હતો; હવે જ્યારે એમણે ધારાસભામાં આપની સરકારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મેળવેલા મતનું પોકળ બહાર પાડી દીધું છે; જ્યારે એમની હીલચાલના પરિણામે આપની સરકારને ગયા ફેબ્રુઆરીમાં અમારા સ્વપ્નની સૌથી હોંશીલી ઘડીઓમાં અમે મેળવવા ધારેલું એના કરતાં પણ વધારે આપવું પડશે અને તેમ છતાં તે વખતે જો આપની સરકારને વીશે અમારી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાસ રહે તો અમે માણસજ ન કહેવાઇએ. આજે જો આ લડતમાં બંધારણ-વાદીના નામને છાજતો એક પણ માણસ આપની સરકારના પક્ષમાં ન ઉભો રહી શકે તો તેને સારુ ધારાસભામાંના રાજ્યદ્વારી વિચાર ધરાવ-નારા સમૂહોને વેડી લેવાની અને મતગણનામાં ઉથલાવી પાડવાની એક નાહકની પીડારૂપ ગણવાની આપની સરકારની નીતિ એકલીજ જવાબદાર છે.

હવે સરકાર અમારી રહી નથી

૧૪. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જે રાવ બહાદુર નાયક માગતા હતા, જે એ અને રાવ સાહેબ દાદુભાઈ ગયા મે મહીનામાં માગતા હતા, તે જો એ વખતેજ આપવામાં આવ્યું હોત તો આનંદથી વધાવી લેવાયું હોત અને એથી અમને પણ એમ લાગત કે સરકાર આપણી છે. એ વખતે જે માગવામાં આવ્યું હતું તે જો આજે આપવામાં આવે તો અમે અજમાવી જોએલી રીતો કરતાં જે આગળ વધેલા છે તે તેને વીરોના તિરસ્કાર અને ધિક્કારને લીધે એની સામું પણ નહીં જુએ! અને આપની સરકાર હવે નમતું મૂકે કે જુલમ કરે, ગમે તે કરે, એ સરકાર હવે સાચી રીતે અમારાં દુઃખો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અથવા તો કલ્પનાશક્તિ પર ગમે એટલું તાણ કરીને પણ અમે એને અમારી કહી શકીએ એવી નથી રહી.

૧૫. સાહેબ, ગયા રવિવારે હું આપની પાસે આવ્યો હતો તે એવી સાચી ઉમેદથી કે કે નહીં તો દમનનીતિનાં પગલાં તો મુલતવી રાખવામાં આવશેજ, અને તટસ્થ તપાસ ફરમાવવામાં આવશે. મારી એ ઉમેદને કશો પાયો હોય એવું મને જણાયું નથી. બારડોલીમાં મને બાતમી મળી છે કે ત્યાં ૨૮૦ હથીઆરબંધ પોલીસો મુકવામાં આવનાર છે, અને ચાર ખાસ મેજીસ્ટ્રેટો તથા સ્પેશીઅલ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે આવતા મી. હીલી ત્યાંના લોકોના ભાગ્યવિધાતા બનવાના છે. આ વલણ જોતાં, અને બારડોલીમાં મારા જોવામાં આવ્યા તે સંજોગો જોતાં, જો હું મુંબાઈ ઇલાકાના મારા કોન્સ્ટીટ્યુએન્ટ મતદારો પાસે નીચેના પ્રશ્નોનો નીકાલ હુકમ ન માગું તો એમના પ્રતિનિધિ તરીકેના મારા સ્થાનને અજુગતું વર્તન મેં કર્યું મનાય. એ પ્રશ્નો તે આઃ (અ) બારડોલીના લોકોને સ્વતંત્ર અને ખુલ્લી ફેરતપાસ મેળવવાનો હક છે કે કેમ; (બ) આવી તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી વધારેલું જમીનમહેસુલ મોકુફ રાખવું કે નહીં; અને (ક) જમીદાવાઓનો અમલ કરવા માટે સરકારે અખત્યાર કરેલી રીતે સરકારને લાજમ છે કે નહીં.

સ્વમાનને છાજતો જવાબ

૧૬. મોર્લી–મીન્ટો સરકારની પૂર્વેના દિવસોમાં સર ગોકુળદાસ પારેખ, જે એ વખતે ધારાસભાના સભ્ય હતા તે જમીનમહેસુલના વિષયમાં ખુલ્લી તપાસ મેળવી શક્યા હતા. છેલ્લા સુધારા અમલમાં આવ્યા તે પૂર્વેની સરકારના સમયમાં જ્યારે એક હીંદી સભાસદ અને મોર્લી–મીન્ટો કાઉન્સીલથી વહીવટ ચલાવવામાં આવતો હતો, ત્યારે મતિનવભંગ થયા છતાં ખેડુ સાથે સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું અત્યારે જ્યારે કારોબારી મંડળીમાં પાંચ હીંદીઓ છે અને 'જવાબદાર' સરકારનો વહીવટ ચાલે છે, ત્યારે અમે લાચાર થઈ પડ્યા છીએ! મુંબાઈની ધારાસભા એવી પ્રતિનિધિક સંસ્થા છે કે જ્યાં લોકોના મોટા પક્ષના પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાયની સદા અવગણના કરવામાં આવે છે અને એમના મતને ઠોકરે મારવામાં આવે છે. આપ નામદાર અને અર્લ વીન્ટરટન બન્નેએ આવી ધારાસભાના અભિપ્રાય પર આધાર રાખ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હું એકજ જવાબ આપી શકું એમ છું, અને તે એ કે મારે મારી ધારાસભામાંની જગાનું રાજીનામું આપવું અને મારું મતદાર મંડળ જે આખા ઇલાકામાં ફેલાયેલું છે તેનો આ સવાલો પર નીકાલહુકમ માગવો. આવા અસાધારણ સંજોગોમાં મને લાજમ છે કે હું એવા મતદાર સંઘનો પ્રતિનિધિ છું કે જેને બારડોલીનાં દુઃખો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭૨]

સમી સભળાઇ તેને બે નિશ્ચેતન આખોની રશ્મિઓ બાળી મુકતી હતી એક વિષમય ક્રૂર ટકની ફણામથી નિકળાયા તેના શરીરની આસપાસ ગુંચળાતી હતી

લિનિજ્જપર પોતાના હામ પર ગીધ ઉભા હતા

અને દશે દિશામા જન લામય ધૂમ છવાતો હતો તે બોલ્યા નહીં તેમનું ચેતન ભયગ્રસ્ત જડતામા હોલવાઇ ગયુ હતુ

થોડીક નાલિકામા લોકો પીખગાઇ ગયા અને નરેન્દ્રદેવ વક્રનામને લઇ પાછા જવા હાથી પર ચઢયા ત્યા સુધી પણ તેને વક્રનાસ ની સનાહ ગળે ઉતરી નહોતી

' ગુરુ ! તમે આ દુષ્ટોને મફતમાં જવા દીધા

'દેવ !'' વક્રનામે કહ્યુ 'આ બધાને મારી નાખ્યા હોત તો શુ થાત તે ખબર છે ? ઉતાવળા મા બાનગ હવે જોઇએ તો મેનાજિતને મોકલીએ એ કામ પાર પાડશે '

શુ કપાળ કરશે ? કાને તો એણે બધુ બગાડયુ

' કૈ બગાડયુ નથી ' વક્રનામ કહ્યુ " મેનાજિત !''

મેનાજિત હાથ જોડી ઉભો રહ્યો તેને શી શિક્ષા થશે તે કોણ કહી શકે ? ' ગુરુદેવ !'

'મેનાજિત !' વક્રનામે કહ્યુ "તે અક્ષમ્ય અપરાધો કર્યા છે '

મેનાજિતે માથુ નમાવ્યુ

" તેનું પ્રાયશ્ચિત તારે કરવુ એમ નરેન્દ્રદેવ આજ્ઞા કર છે જેટના જોઇએ તેટના સૈનિકો લઇ પેના બ્રાહ્મણ પાછળ જા અને એ અને કુમાર ભેગા ન થાય તેની ચોકસી કરી આવ "

' જેવી આજ્ઞા !'

" ને મેનાજિત !'' વક્રનામનો નીચનો હોઠ આગળ આવ્યો "મગધની બહાર ગયા એટલે એ મેનાથી, એક નહોત તો પણ શુ ? ખરી વ તને ?' દુષ્ટતાથી તે હસ્યો મેનાજિતે હાથ જોડી માથુ નમાવ્યુ

' ને મેનજિત ! જોજે કુમારને કૈ થાય નહીં તો મારુ ' ફરીથી ભયકર રીતે હસીને વક્રનાસે કહ્યુ નરેન્દ્રદેવ આ વૃદ્ધ અમાત્યની કહેવાની રીત પર હસ્યા

" સમજ્યો જેવી આજ્ઞા !'

એને આજ્ઞાજ જોઇતી હતી આ આચાર્ય તેની વિનાશકતામાથી બચી ગયો નરેન્દ્રના ક્રોધથી બચી ગયો, હવે તેના હાથમાથી નહીં બચે આ તેનો, નંદની રાજ્યલક્ષ્મીનો કટ્ટા વેરીનો પોતે કાલ હતો

તેણે દાતપીસ્યા અને જોઇતા સૈનિકો ભેગા કરવામા રોકાયો મધ્યાન્હ પહેલાં તેને વિષ્ણુગુપ્તની પુઠે પડવુ હતુ

તેને ગોરીને મળવુ હતુ પણ કયા ? જે ઘર બાળીને તેણે ભસ્મ કર્યુ હતુ ત્યા જવાની હીંમત નહોતી તેણે મૈનાકીને ત્યા તપાસ કરી ગોરી ત્યા હતી પણ માણસે ખબર આપી કે તે બેભાન સ્થિતિમા હતી એટલે કોઇ તેને મળી નકે એમ નહોતુ

નિશ્વાસ નાખી, વિષ્ણુગુપ્તના વિનાશને એકાગ્ર ચિત્તે ઇચ્છતો તે લશ્કર લઇ પાટલિપુત્રની બહાર પડયો

[આ સિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે]

સત્તાકાંક્ષા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૮ થી]

કરી દીધાં. પોતાનામાં થએલો ફેરફાર જાહેર કરવા તેણે પોતાના નવા ડ્રેસમાં બધા મિત્રો અને ઓળખીતાઓને ઘેર મળવા જવા માંડયું. અને ફેરફાર પણ માત્ર એકજ વાતમાં થયો નહોતો. તેનાં ચશ્માની ફ્રેમ બદલાઇ; વાળ ઓળવાની ઢબ બદલાઇ. તેણે અક્કડ અને ટટાર રીતે ચાલવા માંડયું. તેને સંગીત અને ચિત્રોમાં વધારે રસ પડવા માંડ્યો. કોઇ અદૃશ્ય હાથ તેનું આખું ઘડતર બદલવાને મથી રહ્યો હતો.

અને માધવ અસંસ્કારી નહોતો. તે ગરીબ વિધવાનો પુત્ર હોઇ એકલે હાથે એમ. એ. સુધી ભણ્યો હતો. પણ ગરીબાઇ અને નીરાધારીને કારણે તેનામાં કેટલાક પ્રકારની ગ્રામ્યતા રહી ગઇ હતી. તેના સ્વભાવમાં ગરીબાઇ અને શ્રીમંતો તરફની માનવૃત્તિ પણ તેને લીધેજ પેસી ગઇ હતી. વગર બોલાવ્યે કોઇની સાથે એક શબ્દ ઉચ્ચારી શકતો નહીં અને તેના આશા સ્વપ્નોનો વિસ્તાર પણ હજુ સુધી ઘણો સાંકડો—વધારેમાં વધારે બસો અઢીસોનો પગાર, એક નાનીશી ઓરડી, કોઇક દહાડો આવવાની હતી એવી એક નાનીશી પત્ની; પોતાની ઘરડી માતા અને થોડાંક છોકરાં—એટલોજ હતો.

પણ તેણે નામ બદલ્યું; વેષ બદલ્યો અને તે ન જાણે તેમ તેનો આત્માએ બદલાવા માંડ્યો. અત્યારસુધી નિષ્ક્રિય શાંતિ અને એકાગ્રતા તેના જીવનમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં તેને બદલે કાગળની ટીકડીઓ પાણી સ્પર્શતાં ફુલીને ફુલના આકારમાં બદલાઇ જાય તેમ આ નવી અસરથી તેના સ્વપ્નોનો વિસ્તાર થવા માંડ્યો. નાની ઓરડીને બદલે એક નાનોશો ફ્લેટ, નાનકડી પત્ની ને બદલે એક સ્મિતમુખી બાર્બી; અલમસ્ત છોકરાં તો ખરાંજ, અને મા પણ.

પોતાની સત્તાનું આવું સુંદર પરિણામ જોતાં દામિનીને પણ આનંદ થતો. ઘણી વાર તે માત્ર સુચનાઓજ કરતી, કોઇ કોઇ વાર તે માધવને ધમકાવી પણ કાઢતી. તેને કોઇ કોઇ વાર આવા વ્યક્તિત્વ વિનાના માણસ પર તિરસ્કાર પણ આવતો હતો. પણ એને છોડી દઇને પોતાની સત્તાના પરિણામનો પ્રત્યક્ષ આનંદ તેને છોડી દેવો ગમતો નહોતો. દયાબહેનના દાબનો ત્રાસ વધારે લાગે ત્યારે એવું આશ્વાસન દામિનીના આત્મ વિશ્વાસને વધારે દૃઢ કરતું.

દયાકોર જેવી પાકી સ્ત્રી આ ફેરફારોને ન જુએ એવું તો બનેજ નહીં. એક પાસ દામિની બદલાતી, બીજી પાસ શેઠનો સેક્રેટરી માધવ બદલાતો. એ બેની વચ્ચે કંઇ સબંધ હોઇ શકે એવું પહેલાં એને નહોતું લાગતું પણ કૈંક અસ્પષ્ટ રીતે બે ફેરફારો વચ્ચે કૈંક સંબંધ છે; તેના કાર્યકારણો એક છે એવું તેને લાગવા માંડ્યું. તેણે જે હોય તે શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરુઆતમાં એકદમ તેનાથી કૈંજ પકડાયું નહીં. દામિની માધવની જોડે વાતો કરવા કદી બેસતી નહીં કે તેને મળવાના પ્રસંગો પણ ખાસ યોજ્યા છે એવું દેખાડતી નહીં. માત્ર ઘરમાં હરતાં ફરતાં સહેજ મળી જવાતું હોય ત્યારે થોડીક વાત તે બંને કરી લેતાં. માધવ તે વાત પર જીવતો અને તેનો અક્ષરશઃ અમલ કરતો. દામિની દૂરથી તે જોઇ ગર્વ પામતી અને સંતોષ માનતી. તે જાણતી કે દયાબહેન એક વખત જો સહેજ પણ શંકા પામશે તો તેમની સત્તાના સામ્રાજ્ય આગળ તેનો આ નાનોશો આનંદ ટકવાનો નથી.

પણ જેટલું ડહાપણ પરવશ પડેલી સ્ત્રી રાખી શકે તેટલું ડહાપણ એકવાર જેની કલ્પના ઉત્તેજાય હોય એવો પુરુષ કેદી રાખી શકે છે? અને જે સ્ત્રીની અસરથી તે ઘડાય તે સ્ત્રીના સ્વપ્ન ન જુએ ભગિની રૂપે, પત્ની રૂપે, માતા રૂપે કે પુત્રી રૂપે—એવો પુરુષ કદી પાકશે? ત્યારે દામિની ના સ્વપ્નો માધવ ન જુએ એવું બનેજ કેમ? અને તેના સ્વપ્ના જુએ તો તેને મળવાના વધારે પ્રસંગો યોજ્યા વિના તેનાથી રહેવાયજ કેમ? દામિનીને કંઈને કંઈ બહાને મળવાના પ્રસંગો શોધી કહડતો અને તેની સાથે બને તેટલી વાત કરવાની પળો સાધતો

૩

દયાશંકર વકીલ તેમને માસ્તરના ને દામિની ના લક્ષણ સારાં ન લાગ્યા તેમણે દામિનીને બોલાવીને હુકમ કર્યો

"પેલા ત્રણ બદામના માસ્તર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ આજથી બંધ થયો છે એમ મને જણાશે તો ભણવા ગણવાનું મુકી દઈ અહીંથી વિદાય થઈ જવું પડશે" તેમણે જેતરની સખ્તાઈ સ્વરમાં આણીને કહ્યું એમાં જો જરા માયાનો અંશ હોત તો દામિની જરૂર નામે ચાત એને માધવ માટે કઈ પ્રકારનું માન નહોતું ભાવ પણ નહોતો માત્ર પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ થતો વસ્તુપર પ્રોફેસરને જેટલો રસ હોય છે તેટલોજ રસ તેને તેનામાં હતો પણ ત્યારના સત્તાશીલ અવાજે તેની પોતાની સત્તાની ભાવના વધારે ઉશ્કેરાઈ "માધવની સાથે ?! એના સંબંધમાં વાંધો લેવા જેવું શું હતું કે ભાઈસાહેબને આવું કહેવું પડે ! એને શું માણસ તરીકે કોઈની સાથે બોલવાનો પણ અધિકાર નહોતો?"

પણ જવાબ દેવાની તેનામાં હીંમત નહોતી અને એકવાર ભાઈસાહેબની આજ્ઞા થઈ એટલે તે ઉથાપાય એમ પણ નહોતું. નીચુંધારીના, ગુસ્સાના આંસુ દાબતી દાબતી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ

તેણે માધવને છેલ્લીવાર મળી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો માધવની આંખો તેને શોધતીજ હો એમ તેને ખાત્રી હતી તે બાગમાં ઉતરી

દામિનીમય માધવની દૃષ્ટિ દામિની બાગમાં ઉતરે ને ન પડે એવું બનેજ નહીં પાકનાકમાં તે પણ એની દૃષ્ટિ ચુકાવી બાગમાં ઉતરી પડયો

મહાશોકમાં હોય તેમ હથેલીમાં માથું ટેકવીને દામિની બાંકડી પર બેઠી હતી એની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડતા હતા

માધવનું અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું "બહેન ! આ શું ? કેમ રડો છો?"

દામિનીએ ઉંચું જોયા વગર ન બોલાય કીધું થોડી વારે તણે આંખો લુછીને ઉંચું જોયું "માધવ ! બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે આજથી બોલવાનું બંધ કરવું"

માધવનું હૃદય સહેજવાર ચાલતું અટકી ગયું 'શું? શું કહ્યું?'

"બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે બોલવું નહીં" દામિનીએ ફરી તેનું તે વાક્ય કહ્યું "મને તે બાબતનું તો કંઈ લાગતું નથી પણ બહેન વિચારીને કે અવિચારીને ધાર તેવો હુકમ કરે ને તે મારે પાળવો? હું શું માણસ છું કે ઢોર?"

માધવનું હૃદય ધવાયું. દામિનીના અશ્રુનું કારણ પોતે નહીં પણ તેનું અભિમાન હતું એ જાણીને માધવનું હૃદય ઘવાયું પોતાની સાથે બોલવું બંધ કરવું પડે તેનું તેને જરાએ દુઃખ થતું નહોતું તેને શું બોલવું તે સુઝયું નહીં 'બહેન ! બાઈ માણસ કહે એટલે બીજું શું થાય?" તેની આંખ ભરાઈ આવી

દામિની દયાથી આ માનવજંતુ તરફ જોઈ રહી. "ચાલો, તમે શાના રડો છો? તમને તો કોઈ કંઈ કહેતું નથી?"

માધવનો અવાજ છેક ગળગળો થયો, "દામુબહેન! તમે છેક દયા વગરનાં છો. તમારા વગર-તમારી સલાહ વગર" તેણે સુધાર્યું; "મારાથી કેમ જીવાશે?"

દામિનીએ અનુકંપાથી તેના તરફ જોયું. "બીજું શું થાય?"

ડૂબતો માણસ છેલ્લી ઘડીએ અપ્રતિમ હીંમત બતાવે તેમ દામિની વગરના જીવનમાં આવવાના અંધકારે માધવમાં અપૂર્વ સાહસ આવ્યું. "દામુ બહેન! દામુ! એક રસ્તો છે. મને તમે પરણશો? તમે ધારો છો તેવો હું છેક નમાલો નથી. તમને હું દેવી કરીને પુજીશ." પોતે કરેલા સાહસથી ગભરાયો હોય તેમ તેણે નીચું જોયું.

દામિની ચમકી. તે-તે-આ-આ માણસને -માધવને પરણે? એક પળ તે તિરસ્કારથી ધ્રુજી ઉઠી. શી આ માણસની ધૃષ્ટતા? તેને માધવને એક તમાચો મારીને કાઢી મુકવાનું મન થયું.

પણ બીજીજ પળે તેનો વિચાર બદલાયો. "શા માટે નહીં? દામિની કૈં તેની સગી બહેન નહોતી. તેના પિતા સાધારણ સ્થિતિના માણસ હતા. ને આમ વર્ષોના વર્ષો દયાબેનની દયા પર જીવ્યાં કરતાં તે આ માણસને પરણે તો શું ખોટું? પોતે જેવો ધારશે તેવો ઘાટ તેને તે આપી શકશે. પરમેશ્વરનેપણ સૃષ્ટિ બનાવવામાં ને સત્તા ચલાવવામાં આટલો આનંદ પડે છે, તો પોતે પણ પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિ બનાવે તેમાં શું ખોટું?"

"માધવ! હું પરણું પણ એક શરતે." તેના અવાજમાં લાગણી કે આવેશનો અંશ નહોતો. "આખી જીંદગી મારું કહ્યું કરવું પડશે."

માધવ આ નવા અણધારેલા આવેલા સુખથી ગભરાઈ ગયો. દામિની તરફ એક ડગલું આગળ ભરવાની તેની હીંમત નહોતી. "કબુલ છે." તેણે છેક બીતાં બીતાં કહ્યું.

દામિની ઉઠી. માધવનો હાથ તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. "ચાલો, બહેનને કહીએ" તેણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું ને બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

"હા. ચાલો" નીરાધારીથી માધવ ખેંચાયો.

આવા નિરસ જણાતા દંપતિના જીવનમાં રસ રેડતી હોય તેમ કોકિલા ક્યાંઇકથી ટહુકી રહી.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

યા

ખાસ વિષયનું

કોઇ પણ પુસ્તક

યોગ્ય ભાવે

વિના વિલંબ

જોઇતું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હીંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગટુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઇ.

ગુજરાતનું શરીર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી]

ચોખ્ખી હવાની કસરતોથી મગજ શક્તિ વધે નહીં પણ નિરોગી રહે. બાપદાદાનો વ્યાયામ છોકરાંને તંદુરસ્ત જીંદગીની જોગવાઇ કરી આપે એટલે છોકરાંને આળસુ થયે ન પરવડે. બ્રહ્મચર્યના આદર્શ જોડે હઠયોગ અને દેહ દમનના વિચારોના ભેળસેળથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું પણ અશક્ય કરી મુક્યું છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે સાત્વિક સંયમ કરતાં વધારે હોય તો પ્રજા પાળી નજ શકે.

ગુજરાતીઓના આખા જીવનને પક્ષરો લેવાનો છે. રોમ સિંહની કુસ્તાઇ કરતાં પણ પછડાયું. કુસ્તાઇ જોનાર જેટલા કુસ્તાઇ કરનાર ન હતા. ભલભલા અખાડાઓ, દેશને નીભાવી ન શકે. દેશનું એકે એક મેદાન આજે દેશની વ્યાયામ શાળા હોય. રહેવા કરતાં રમવાની જગા વધારે હોય. જંગલે જંગલ મોરના ટહુકાર જોડે મનુષ્યનો પગરવ સંભળાય. પાણીના મોજાના સ્વચ્છંદ સંગીતમાં મનુષ્યના આલાપ ભળે. મદમસ્ત માનવીઓને પડધો આપતાં પણ પહાડો થાકે તો દેશ જરુર અમર થાય.

યુવાની તોફાનીથી છુટી ન પડે. યુવતી અને યુવકની તાલીમમાં કે તુલનામાં લેશ પણ ફેર ન હોય. વાયુ જેટલી સ્વતંત્રતા આજે દેશની યુવાનીને હોય, જેટલો ભોગ અકસ્માતથી લાચારીએ " દેવે કર્યું " કહીં આપીએ છીએ. તેટલો ભોગ ખુશીથી મર્દાનગી માટે આપીએ. તો જરુર સહિકુળ દીપે. ગુરખાઓ યુરોપને વિક્રમથી આંજે છે. ગુરખા આગળ પરદેશી પણ નમ્યા. ગુજરાતે પણ રમતીઆળ અને રણવાસને લાયક થવા દોડવું જોઇએ. આરામ ખુરશીનો વ્યાયામ મુકવોજ જોઇએ. ગુજરાતના સાહિત્યમાં શૃંગાર છે તેટલાંજ વિરાગ અને વિચાર જોઇએ છે. ગુજરાતના ઘરસંસારમાં જેટલો કલેશ છે તેટલુંજ પ્રચંડ હાસ્ય જોઇએ. ગુજરાત એટલે આર્યભૂમિની આરસી હોય. ગુજરાતે બે ચાર સામટીજ કાંચળી ઉતારવાની છે. નહીં તો ગુજરાતના ગાડાનો વેગ શરીરનો વેગ હશે.

અખંડ જ્યોતિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી]

થોડી વાર પછી તે ઉભો થયો. કોઇ હલવાઇવાળાની દુકાન સુધી ધસડાતો ગયો. ત્યાં ઘડી ચંભી શાંતિથી વિચારવા પ્રયત્ન કર્યો. એના મગજનું ઠેકાણું ન હતું. એને શું થયું હતું? ત્રણ કલાક પહેલાં તે ગરીબાઇ લઇ ગલીની બહાર પડયો હતો. ગરીબાઇ એજ માત્ર એની ફરીઆદ હતી. પરંતુ આટલા થોડા કાળમાંજ એક નિર્દોષ માણસમાંથી પલટાઇ તે ન્યાયાસનથી ભાગી જતો ગુનેહગાર બની ગયો હતો! એણે કશુંએ કર્યું ન હતું. અત્યાર સુધીમાં ખુન જાહેર થઇ ગયું હશેજ, આટલી મોડી રાત્રે અનુપમને મળવા ગયો હતો એવું પુરવાર કરનાર સાક્ષીઓ મળી શકે તેમ હતા. મોડી રાતે અરવિંદ પણ એને ફરી જોયો હતો. અનુપમના ઘરથી તેને ગલીમાં દોડી આવતો તેણે જોયો હતો. સુધાકર સ્વસ્થ તો નહોતોજ જણાયો. એટલે એને માથેજ આળ ઠોકી બેસાડવામાં આવશે એ વાત નક્કીજ હતી. એનું મગજ ભમવા લાગ્યું. હવે એણે શું કરવું?

એણે નાસી જવુંજ જોઇએ. એની પાસે એક ફુટી બદામ પણ નહોતી. દુનીઆમાં એનો કોઇ દોસ્ત નહોતો. એની વિધવા માતા ને અનાથ ભાઇ બહેનોનું શું થશે? પરંતુ હવે એ રહે ને તેમને જરાએ મદદ કરી શકે તેમ નહોતો. એ ગુનેહગાર ઠરશે. એના પર ખુનનો આરોપ આવશે. બહારની દુનીઆ સાથેનો એમનો બધોએ સંબંધ તુટી જશે.

તે ઉભો થયો. એની માતા, ભાઇ બહેન—બધાંએ યાદ આવ્યાં. એમની સાથે બીજું એક નાનકડું વદન એના દૃષ્ટિપથે તરવરી રહ્યું. સરયૂની યાદીથી એનું હૃદય ચીરાઇ ગયું. હવે બધાએનો અંત આવી ગયો હતો. એને હવે તે મળી શકશેજ નહીં. પોતાની બનાવવાની આશા તો સદાને માટે અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી.

દારુડીઆની માફક લથડીઆં ખાતો તે ફરીથી ચાલવા લાગ્યો. આજ રાત્રેજ એણે નાસી જવું જોઇએ. તદન છુપી રીતે, જરાએ નીશાની રાખ્યાં સીવાય. પણ એ કેમ બને? એણે વિચાર્યાજ કર્યું. કોઇ પણ નિર્ણય પર તે આવી શકયોજ નહીં.

અજાણેજ તે પોતાના લત્તામાં આવી ચઢયો હતો. સામેજ સરયૂનું ઘર આવી ઉભું હતું. કોઇ અદૃશ્ય શક્તિથી તે એ તરફ પ્રેરાયો. એક વાર એને મળવુંજ જોઇએ. એના ભવિષ્યને છાવરી દેતી અનંત રાત્રિ એની નજર આગળ વિસ્તરી રહી હતી. એનાં લથડતાં પગલાંને મક્કમ બનાવવા એ જરાક જ્યોતિ ઝડપી લેવા પ્રયત્ન કરે તો યોગ્ય નહોતું?

તેણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી. ધીમેથી સાદ દીધોઃ "સરયૂ! સરયૂ!"

એ યુવાન બાલા હજીએ રસોડાના કામમાં ગુંથાઇ હતી. વાસણ માંજતી હતી. એણે તુરત એનો અવાજ ઓળખ્યો. તુરત તે બારણું ઉઘાડવા દોડી. એનું વદન હર્ષથી ચમકી રહ્યું. હસીને પ્રશ્ન કર્યોઃ "જોષ જોતાં શીખી આવ્યા કે શું?"

સુધાકર મુઝાયો. "એટલે?" તેણે પુછ્યું. "આટલી મોડી રાત્રે આ ઘેર આવવાથી તમને લાભ થશે એમ શાથી જાણ્યું?" તે બાલાએ કહ્યું. "આમ ચિંતાતુર કેમ જણાઓ છો? અત્યાર સુધી રઝળ્યા કર્યું?"

"હા!" સુધાકરે ટુંકામાંજ પતાવ્યું. "પણ, કયા લાભની તું વાત કરતી હતી?"

"હું નહીં કહું" હસીને સરયૂ બોલી. "સાંભળવું હોય તો અંદર આવીને બેસો."

સુધાકર એક ક્ષણભર અચકાયો. પછી અંદર ગયો. પેલી બાલાએ એને પાટલો ઢાળી આપ્યો. પછી તે બોલી. "એક ઘડીક થોભો. હું ઉપર જઈ આવું."

તુરતજ તે પાછી વળી. ચલણી નોટોની એક થોકડી તેની આગળ ધરી." "ભાઇ તમારે માટે મુકી ગયા છે." તે બોલી.

સુધાકરે યંત્રવત નોટો લીધી. ગણી. સો રુપીઆ. "આ કયાંથી લાવ્યો?" તેણે પુછયું.

"વર્ષો પહેલાં પિતાજીએ એમના કોઇ મિત્રને રુપીઆ ધીર્યા હશે." સરયૂએ ખુલાસો કર્યો. "આટલા બધા લાંબા ગાળા પછી તે આજે આવ્યો ને સ્વેચ્છાએજ તે પાછા આપી ગયો. ભાઇએ એમાંના અર્ધા રુપીઆ તમને આપવાના કહ્યા છે. અર્ધા અમે રાખ્યા છે."

સુધાકરને શું કહેવું તે સમજ પડી નહીં. ધર્મ ને સદ્‌ભાવનાનું આ સંસારમાં અસ્તિત્વ હશે કે કેમ તે એ લગભગ ભુલી ગયો હતો. પરંતુ હજીએ એ ઝરો ચિરંજીવ હતો તેની આજે તેને પ્રતીતિ થઇ. દશ રુપીઆ તે પોતે રાખશે. બાકીના તે એની બાને આપશે. એટલે એમનું ગાડું નભશે: બે મહીના તો જરુર સારા જશે. પછી તો માલીકની મરજી.

તે જવાને ઉભો થયો. તેણે સરયૂ તરફ જોયું. એનો સંયમ સરી ગયો. બંને હાથે તેણે સરયૂનો હાથ દબાવ્યો. થરડાએલા અવાજે બોલ્યો: "સરયૂ મને ભુલીશ નહીં હોં! દુનીઆ મને કાંમીજ ગણશે પણ તું એમ ન માનીશ."

એના સ્પર્શથી તે બીચારી બાલા કંપી ઉઠી. "તમે કયાં જાઓ છો?" તે પુછવા લાગી.

"વિધિ જ્યાં દોરશે ત્યાં" તેણે જવાબ વાળ્યો. ને તુરંત તે બહાર દોડયો. અર્ધઅંધારી ઓરડીમાં એકલડી સરયૂ ઘડીભર થંભી ગઇ— એનાં નયનોનાં નીર નીતરી રહ્યાં.

સુધાકર એ રાત્રે અદ્રશ્ય થઇ ગયો. કોઇને એણે વાત કરી નહીં. કયુંએ તે લઇ ગયો નહીં. બીજે દિવસે એના મિત્રોએ તેમજ શત્રુઓએ એને માટે આકાશપાતાળ એક કરી મુકયાં. પરંતુ એ કમનસીબ યુવાનનો પત્તોજ નહોતો.

૨

"સરયૂ! ઓ સરયૂ! બારણું કેમ નથી ઉઘાડતી? બહેરી થઇ છે? અર્ધા કલાકથી બુમો પાડી રહી છું નેં?"

સરયૂએ મીજાજમાંજ બારણું ઉઘાડ્યું. "શું છે?" તે ચીઢાઇને બોલી. એક ઘડી પણ આરામ નહીં જાણે તેણે પોતાનો કોપ દબાવ્યો. ક્રોધથી ફુંફાડા મારે કશુંએ વળનાર નહોતું. "નથી જાણતી? વરરાજા વગેરે આજે તને જોવા આવનાર છે: આપણી પાડોશણ સુમતિને મેં બોલાવી છે. એ તને જરા તૈઆર કરશે. એ આવતીજ હશે. તેથી હું તને બોલાવું છું."

"મને તૈઆર કરવાની?" સુક્કા હાસ્ય સાથે સરયૂએ પુછ્યું. "મને શું તૈઆર કરવાની છે? મારી કુરૂપતા વસ્ત્રોથી છુપાશે ખરી?"

"કુરૂપતા!" તેની માતા બોલી ઉઠી. "તું જરાએ કદરૂપી નથી. જરા સારાં વસ્ત્રો પહેરે, જરા ઠીક ઠીક ખાય તો સ્વરૂપની પરી બની જાય."

"ભલે" પુત્રીએ ચલાવ્યું: "આપણે ત્યાં સ્વર્ગની સુંદરીનેએ પહેરામણી આપવી પડે છે.. તમે શી પહેરામણી આપશો? આંતરે દિવસે આપણે ઉપવાસ કરવા પડે છે એવી વેળાએ તમને મારો વિવાહ કરવાનું કયાંથી સુઝે છે?"

"પણ કરવું શું?" જરા ઠેકાણે આવી તેની માતાએ પ્રશ્ન કર્યો: "તારે લીધે અમારે ન્યાત-

બહાર મુકાવું ? તારી વય માટે તો મેં કેટલાંએ જુઠાણાં ફેંક્યે રાખ્યાં છે. પણ એમ લોકો ભોળવાય ? તું તાડ જેવડી તો ઉંચી વધી છે. તને ચૌદ વર્ષ થયાં છે એમ કોણ માને? આટલું બની શક્યું કારણ કે વરપક્ષ મોટી કન્યાની શોધમાં છે. કદાચ તેઓ પહેરામણી નહીં માગે. માત્ર તુ એમને ગમવી જોઇએ."

સરયુ કશુંએ બોલી નહીં. પાડોશણ પાસેથી આ વરરાજા વીશે તમામ હકીકત તેણે મેળવી હતી. તે અનીતિનો ભંડાર હતો. એના ઉકળતા તરંગોને શૃંખલાબદ્ધ કરવાજ એના કુટુંબીઓ મોટી કન્યાની શોધમાં હતા. આ વિવાહની વાત સાંભળતી ત્યારે તે લજવાઇ મરતી–દુઃખી થતી. પોતાના ભવિષ્ય પ્રતિ એ બેદરકાર બની ગઇ હતી. પોતાનું શું થશે એની તેને પરવા નહોતી. પોતાના બલિદાનથી પણ કુટુંબીઓ સુખી થતા હોય તો તે તેમ કરવા તૈઆર હતી. પણ આ બલિદાન એના જીવનનું નહોતું એના સ્ત્રીત્વનું હતુ. એના વિચારેજ તે કમ્પી ઉઠતી. એને ગુંગળાવી નાખવા એ કલ્પનાજ પુરતી હતી. એણે એકને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. કૌટુમ્બિક સંયોગોથી હવે તે બીજાને વેચાવા તૈઆર થઇ હતી. હીંદુ સ્ત્રીઓના પ્રખ્યાત પાતિવ્રતની કેવી બલિહારી! બાલા પોતાનું હૃદયદાન દઇ શકે–પણ દેહ કેવી રીતે વેચી શકે ?

છતાંએ એની માતાનું મન મનાવવા ને તૈઆર થઇ હતી. કદાચ એના બીજા ભાઇ બહેનોનાં જીવન એથી પલટાઇ જશે. તેના બલિદાનથી તેઓ સુખી થશે. સુધાકરને તો તે હવે મરી ગએલો માનતી હતી. છેલ્લાં બે વર્ષથી એના કશાએ સમાચાર નહોતા. એની માતા નાનાં બાળકોની સહાયથી દોહ્યલા દિવસો વીતાવતી.

એ પળેજ સુમતિ ત્યાં ઉપસ્થિત થઇ. ટાપટીપનો બધાએ સરંજામ તે લેતી આવી હતી. સરયૂની માતા પાડોશમાંથી થોડા અલંકારો પણ માગી લાવી હતી.

સુમતિને શણગાર સજાવતાં આવડતું. એ કલામાં તે સંપૂર્ણપણે પારંગત હતી એણે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે સરયૂનો અંબોડો લીધો. પાવડર ને પુવથી એનું મધુરું વદન શણગાર્યું. આછી સુવર્ણી સાડી ને એનાજ પોલકાથી એના દેહને દીપાવ્યો. સરયૂ સોહામણી બની રહી. સરયૂની માતા તો માગી આણેલા તમામ અલંકારો સરયૂની દેહલતા પર લાદવા ચહાતી હતી. પરંતુ સુમતિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે કશુંએ કરી શકી નહીં. "નહીં કાકી !" સુમતિએ છેવટનો નિર્ણય કર્યો: "એ નહીં બને. તમારે મારી તમામ મહેનત પર પાણી ફેરવવું છે, એમ આભૂષણો લાદવાથી તો એ પ્રદર્શનની પુતળી જેવી લાગશે."

સરયૂ એમ માનતી હતી કે એની કુરુપતા કવચની ગરજ સારશે, પરંતુ અરીસામાં નજર કરતાંજ એ આછેરી આશા પણ વણસી ગઇ.

વરરાજા ને તેમના અંગત મિત્રોનું આગમન થયું. કન્યા તો તુરતજ ગમી ગઇ. સરયૂને અંદર લઇ જવામાં આવી. પછી વ્યવહારી બાબતો હાથ ધરવામાં આવી. વરપક્ષે પ્રથમ તો સરયૂની માતાને ખાત્રી આપી હતી કે તેઓ એક પાઇ પણ પહેરામણીમાં નહીં માગે. પણ હવે તો લગ્ન ખર્ચને પહોંચી વળવાને બહાને તેમણે ચારસો રુપીઆની માગણી કરી. એમણે જોયું કે કન્યાનો કન્યાકાળ વીતી ચુકયો હતો. એટલે કોઇ પણ માગણી સ્વીકાર્યા વિના કન્યાપક્ષને છુટકો નહોતો. માથેથી ભાર ઉતારવા એના વડીલો એક પગે થઇ રહ્યા હોવા જોઇએ. એમની માગણી સાંભળતાંજ સરયૂની માતાએ મોં વાળ્યું. સરયૂના અંતરમાં આશાની આછેરી રેખા અંકાઇ, એ બહાનેએ કદાચ તેને મુક્તિ મળશે.

ન્હાય નસીબ ! બેત્રણ ડચકાં ખાઇને તેની માતા શાંત પડી, વરપક્ષને સંદેશો મોકલાવ્યો કે માગી ત્તાગીનેએ તે ત્રણસો રુપીઆ કરી આપશે—વધારે બનવું અસંભવિત છે. વરપક્ષ રાજી થઇ રવાના થયો.

તુરતજ સરયૂએ લાકડી વસ્ત્રાલંકાર દૂર કર્યાં, અને પુછવા લાગી: " હેં બા ! આ ત્રણસો રુપીઆ તું કેવી રીતે લાવીશ ? આપણે વેચાઇએ તોએ એ રકમ પુરી થાય તેમ નથી."

" હું તારા મામાને લખી જણાવીશ. આવી અણીની પળે પણ તે આપણને મદદ નહીં કરે ?"

સરયૂ ફીક્કું હસી. " હજીએ તમે મોટી આશાઓ રાખતાં જણાવ છો–હેં બા ! " તે બોલી; " આપણે ભુખે મરતાં હતાં ત્યારે તો મામાએ મદદ કરી નહોતી, ન્યાત બહાર મુકાઇએ એ ખોટું ખરું પરંતુ જીવ જાય એ તો એથીએ બદ્દતર. તમારે પહેરામણી કબુલ નહોતી કરવી."

" બેસ બેસ ડાહીલી ! એમની માગણી કબુલ ન કરું તો કરું શું ?" તેની માતા ગાજી ઉઠી. "જ્યાં હોય ત્યાં માથું મારવાની તારે શી જરુર ? આવી તે લાજ વગરની કોઇ હશે ?"

સરયૂ એની માતા પાસેથી ઉઠી રસોડામાં ગઇ. કામે વળગી. લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. કોઇએ કશીએ તૈયારીઓ કરી નહીં. મહાપહેનને થોડી ચીજો ભેગી કરવામાં આવી. એક સોંઘી લાલ સાડી લાવવામાં આવી. ભલી સુમતિએ સરયૂને રેશમી પોલકું ભેટ આપ્યું. એની બા પાસે બે સાદી હેમની બંગડીઓ હતી. બસ. એટલી વસ્તુઓ નવવધૂ માટે પુરતી હતી. સુંદરલાલ મહામહેનતે સો રુપીઆ એકઠા કરી શક્યો. એટલા તો જમણવારમાંજ પુરા થઇ જવાના, પછી પહેરામણીનું શું ? છતાંએ વિવાહ તોડી નાખવા સરયૂની બાએ માન્યું નહીં. જક્કી ઘેટાની પેઠે પોતાની મમતામાં તે મક્કમ રહી.

૩

" પણ બા હવે કોઇ પણ ઉપાયે તારે એ ગોઠવણ કરવી પડશે. મેં મારાથી બનતું બધુંએ કર્યું. તેં અમને ગીચામાં ઉતાર્યાં છે તારેજ હવે બહાર કાઢવાનાં."

પરંતુ માતા તો રોકકળ કરવામાંથી નવરીજ પડતી નહીં. જવાબ તો વાળેજ શાનો ? લગ્નનાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરી સરયૂ એક ખુણામાં બેઠી હતી. ખુશી થવું કે દુઃખી થવું એની તેને ગમ નહોતી. જ્ઞાતિબહાર મુકાયાથી એનું શીયળ બચી જાય; પણ કુટુંબ પર સીતમ ગુજરે.

આખા આંગણામાં મૃત્યુની શાંતિ પથરાઇ રહી હતી. કહેલા પૈસા નહીં મળવાથી વરપક્ષના માણસો બીજજમાંજ રવાના થયા હતા. પણ તેઓ બહુ દૂર નહોતાજ ગયા. બાજુનાજ ઘરમાં ભરાઇ બેઠા હતા. અતિશય દમ ભીડાવવાથી એ વિધવા નીચોવાશે એવી એમને પુરેપુરી ખાત્રી હતી.

સુંદરલાલનાં વચને એની માતાનું આક્રંદ વધ્યું એજ. "હું શું કરું !" એમ કહી તેણે ડુસ્કો મુકયો. " હું તો નિરાધાર વિધવા છું. તું હવે મોટો થયો. કુટુંબનો થંભ કહેવાઉં. જ્ઞાતિબહાર થતાં બચાવા તારેજ કંઇ કરવું જોઇએ."

" તો વિવાહ કરતી વેળાએ તો મને પુછવાએ નહોતાં આવ્યાં ! તમને કોણ કહેવા આવ્યું હતું ? હું ક્યાંથી રુપીઆ લાવું ? મારી જાત વેચું ત્યારે."

તે ઘરની બહાર દોડયો. આક્રંદસ્વર ગાજી રહ્યા.

સુંદરલાલ ગલીની બહાર પહોંચ્યો. એકાએક કોઇએ તેના ખભા પર હાથ મુકયો.

ઝટ તે ફર્યો. દિંગ્મૂઢ બની ગયો.

"સુધાકર!" મહામહેનને તે બોલાવી શક્યો.

"હા—હું સુધાકર." સુધાકરે જવાબ વાળ્યો "હું પાછો ફર્યો છું. મારાથી એમ નાસભાગ ન થઇ શકી. ફાંસી મારી વાટ જોઇ રહી છે છતાંએ હું આવ્યો છું. કોઇ અદૃશ્ય શક્તિ મને ખેંચી રહી છે. તું કુશળ છે?"

"હા! કુશળ છું." સુંદરલાલ કડવાશથી બોલ્યો. "જેના ભલા માટે તું મરી પડે છે તે ટેકરીની ધાર પર છે. એને માટે હું આમ ગાંડાની માફક દોડી રહ્યો છું"

સુધાકરના વદન પર વિષાદવાદળ ઘેરાઇ વળ્યું. "સરયૂને શું થયું છે?" તેણે પુછ્યું.

"એને લીધે અમે ન્યાત બહાર મુકાવાની અણી પર છીએ. આજે તેનાં લગ્ન હતાં પરંતુ અમે પહેરામણી ન આપી શક્યા તેથી તેઓ વરને લઇ વીદાય થયા છે. હુ પૈસા મેળવવા જાઉં છું હું જાતે વેચાવા તૈયાર છું."

"પણ અત્યારે તને કોણ ખરીદશે?— આટલી રાતે?" કપરા હાસ્યથી સુધાકરે કહ્યું.

"છે એક જણ," સુંદરે જવાબ વાળ્યો. "બાજુની ગલીમાં એક મહાશયને સાં બહેરી ને મુગી કન્યા છે. એક દિવસ એમણે મને પહેરામણીના હજાર રુપીઆ આપવા કહ્યા હતા. પણ હું કબુલ થયો નહોતો. એણે મને ફરી પરણવાની પણ છુટ આપી હતી. વળી એની પુત્રીને પાલવવી પડે તેમ પણ નહોતું. છતાંએ મેં માન્યું નહોતું. પણ મારે છુટકો નથી. આપણી સમાજના વિધાતાને હું મારું બલિદાન દઇશ."

"જા—નસીબ અજમાવ" સુધાકરે કહ્યું. "હું અહીં ઉભો ઉભો તારી વાટ જોઉં છું."

સુંદર દોડી નજર બહાર ગયો. એક ઘરના બંધ બારણે અટેલી સુધાકર ઉભો રહ્યો. એના અંતરમાં આગના તણખા ઝર્યા.

પાંચેક પળમાંજ સુંદર પાછો ફર્યો. "મારું બલિદાન અમુરું પડ્યું." તેણે ખુલાસો કર્યો. "એણે મને કુતરાની ગતે ઘર બહાર હાંકી કાઢ્યો. એને પોતાની કન્યા માટે બીજો કોઇ યુવાન જડ્યો છે. હવે આત્મઘાત કર્યા સીવાય મુક્તિ નથી."

"ચાલ મારી સાથે—સુંદર!" અંતે સુધાકરે કહ્યું. "હું તને પૈસા અપાવું."

"કેવી રીતે?" સુંદર આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. સુધાકરે જવાબ ન દીધો. પસાર થતી ભાડુતી ગાડીને સાદ દીધો. બંને મિત્રો અંદર ચઢ્યા. સુધાકરે પોલીસ સ્ટેશને લઇ જવા સુચના કરી.

ગાડીવાને જિજ્ઞાસાથી એના સામે જોયું ને ગાડી હંકારી. સુંદર ગાંડાની પેઠે કુદો—ગાજી રહ્યોઃ "ઉભી રાખ. ઉભી રાખ. હું નહીં આવું. ગાંડો થયો છે? સુધાકર! હું કસાઇ નથી. ચંડાળ નથી."

"બેસ છાનો માનો" સુધાકરે તેને બેસાડી દીધો. "પકડાવાનો નિશ્ચય કરીનેજ હું અહીં આવ્યો છું. નાસભાગથી હું કંટાળી ગયો છું. મારાથી છુપા રહી શકાય તેમ નથી. મારા મૃત્યુથી સરયૂને લાભ થતો હોય તો વિવાહથી રળીઆમણું શું?"

પોલીસ સ્ટેશને ગાડી ઉભી રહી. સુધાકર ઉતર્યો. સુંદરને હીંમત આપી. "મારે માટે સંતાપ ન કર. મારા જીવન કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારું છે." તેઓ અંદર ગયા. સુંદરલાલ એકલોજ બહાર આવ્યો. અર્ધો કલાક વીતી ગયો હતો. સુધાકરને પકડી લાવનાર માટે જાહેર થએલું ઇનામ તેને મળ્યું હતું

પરંતુ એ રાત્રે સરયૂને પરણવાનું વિધાતાએ નિર્માણ નહોતું કર્યું. સુંદરે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં આક્રંદનો પડછંદ પડ્યો. ચિંતાથી તે આભો.

બની ગયો. વળી પાછું શું થયું થશે? નવું સંકટ કયું આવ્યું હશે?

એનો નાનો ભાઇ દોડતો આવ્યો. "કંઇ નહીં. મોટાભાઇ! આપણે બ્રહ્મોસમાજમાં ભળી જઇશું. જહાન્નમમાં ગયો આપણો સમાજ ને તેના ખુની કાયદાઓ."

"પણ થયું છે શું?" સુંદરે પુછ્યું.

"પેલો હરામખોર વર પેલી બહેરી મુંગીને પરણી ગયો. આપણી બહેન કુંવારી રહી ગઇ. મંગલમુહૂર્ત વીતી ગયું."

"સુધાકરને નકામો શુળીએ ચઢાવ્યો." સુંદર કકળી ઉઠયો.

"શું કહ્યું?" દરેક જણ સુંદરને વીંટાઇ વળ્યું. માત્ર સરયૂને કશું પુછવાનું નહોતું. સુંદરના વચનેજ તે મૂર્છા ખાઇ ઢળી પડી.

૪

ચાર દિવસો વહી ગયા. ફીક્કી નિર્માલ્ય સરયૂ બીમારીને બીછાને પડી હતી. મહામૂલો વિશ્રામ હવે તેને મળ્યો હતો. લગ્નના દિવસથી જ વૈદ્યે તેને પથારી છોડવાની મનાઇ કરી હતી. એની માતા રસોડામાં કામે ચઢી હતી.

સુંદર એના ખંડમાં આવ્યો. એના વદન પર આનંદનો અતિરેક હતો. વૈદ્યની સુચના ભુલી જઇ સરયૂ પથારીમાં બેઠી થઇ ગઇ. "ભાઇ! શું ખબર?" તેણે પુછયું.

"અખંડ જ્યોતિ ઢળી ગઇ નથી." તેના ભાઇએ ખુલાસો કર્યો. "અવસાનને આરે ઉભેલા એક ખૂનીએ હાજર થઇ અનુપમનું ખુન કર્યાની કબુલત દીધી. સાક્ષીઓ રજુ કર્યા. સુધાકરને છુટો કરવામાં આવ્યો."

સરયૂના ફીક્કા વદન પર આભારદર્શક આનંદના ઓઘ નીતરી રહ્યા. *

* મૂલ લેખિકા—શ્રી. સીતાદેવી.

સાચી જુઠી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૪ થી]

"ત્યારે તું પણ પહેલીએજ જવાનો હશેને."

"ના, ભાઇનો કાગળ આવ્યો છે કે ૧૦–૧૨ દહાડા મોડા આવજો. એ પણ મોડા જવાના છે" મેં કહ્યું. "માટે મારે રોકાવાનું થશે."

પ્રભાએ મારી સામુ જોયું. હું સમજ્યો. એએ સમજી. અમે બંને આછું હસ્યાં !

પાછું મેં વાંચવા માંડયું. પણ એ મને એમ વાંચવા થોડીજ દેવાની હતી.

"કુમાર ! વાંચવા માટે તમને ભાઇ એ બેસાડ્યા હશે નહીં ?" દમ ભરાવતી હોય તેમ બોલી.

"ત્યારે બેસીને શું કરું ? એટલે વાંચવું."

"આજે હું આવતી હતી ત્યારે તમારા બાગનાં પેલા ધોળા ફુલોની એવી તો સુગંધ આવતી હતી. એ શાના ફુલો છે ?" તેણે શરુ કર્યું.

"નામબામ તો નથી જાણીએ. બાકી છે તો ફક્કડ. મારી રુમમાં હંમેશા એક ગુચ્છ રાખું છું" મેં જવાબ આપ્યો.

"મનેએ એ ફુલ બહુ ગમે છે" એ બાગમાં જઇએ એમ કહેવાની એ રીત હતી. બા પણ સમજ્યાં કે છોકરી બેસીને કંટાળી હશે.

"જાને ભાઇ, જા, પ્રભાને તમારું હસ્પીતાળ અને બાગ દેખાડી આવ." બાએ પરવાનગી આપી.

હૃદયમાં કોઇ વાતની ઇચ્છા હોય અને તેજ સુચવાય ત્યારે આપણે તેના મનમાં કેટલો આભાર માનીએ છીએ ? કૃતજ્ઞ હૈયે અમે ઉઠ્યાં.

"હમણાંજ આવશું અમે. જોઇતું કરતું હોય તો આયાને બોલાવજો." જતાં જતાં મેં કહ્યું.

કોઇ સૌંદર્યવતી તરુણી તમારી સાથે ચાલતી હોય ત્યારે છાતી કેટલી ફુલે છે તે જાણો છો ! એ એક અલભ્ય લહાવો છે.

અમે ચાલતાં નહોતાં, જાણે મોજાં ઉપર તરતાં હતાં !

"હસ્પીતાલ જોવી છે કે બાગમાં ફરવું છે ?" મેં પાણી માપવા માંડયું.

"હસ્પીતાલ ક્યાં ભાગી જાય છે ! આજે તો આપણે બાગમાંજ ફરીએ" એક એને પ્રકારે ડોકી હલાવી તેણે હસતાં કહ્યું. પદલાલિત્ય જેવુંજ ડોક આ ડોકલાલિત્ય હતું. અપૂર્વ હતું !

ફરતાં ફરતાં અમે વચ્ચેની સ્કેવરમાં આવ્યાં. વચ્ચે આરસ પહાણની એક, કલાની પ્રતિમા સમો સુંદર ફુવારો હતો.

ચાલતાં એ મારી સામું જોવામાં હસવામાં અને હુંકારા આપવામાંજ સરત હતી. મારા શબ્દોનું પાન કરી તે તૃપ્ત થતી નહોય એમ લાગતું. ફુવારાની ફરતાં પેલાં શુભ્ર ગુચ્છાનાં ઝાડ હતાં.

"આજ પેલાં ફુલ" એમ કહી હસતી કુદતી તે દોડી ગઇ. નિમિષ માત્ર હું આ કુદરતની પ્રતિમા સામુ જોઇ રહ્યો.

ક્યા ભાગ્યશાલીની અર્ધાંગના થવા એ સરજાઇ હશે ?

મંદ ડગલે, વિચાર કરતો હું પણ એ બાજુ ગયો એટલી વારમાં તો એણે કેટલાંએ પુષ્પોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. મેં પણ થોડા ગુચ્છ તોડ્યા.

"કેવાં સુંદર પુષ્પ છે, નહીં ?" જમણા હાથની એ આંગળીવતી એક નાજુકશા ગુચ્છાને પકડી, અદ્દભુત રીતે ડોકું હલાવી તે બોલી.

"કેવી મધુર પણ મંદ સુગંધ આવે છે. !"

મેં તેના રૂપનું પાન કરતાં જવાબમાં ડોક જ હલાવી. મને તો એ તે વખતે વનબાલાજ લાગી. હજુએ તે ચિત્ર એટલુંજ તાજું છે !

" કુમાર ! હું એ થાકી ગઇ છું. આપણે ક્યાંક બેસીએ " યાચનાની દ્રષ્ટિએ તેણે સુચવ્યું.

હોસ્પીટલનો બાગ એ વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન નહોતો કે ઠેર ઠેર બેસવાનાં સ્થળ મળે. હું જરા મુંઝવાણો.

" પેલું ' બોવર ' જેવું શું છે ? " આંગળી ઉપરની વીંટી ચમકાવતાં તેણે પુછ્યું. સૂર્યાસ્તનો સમય હતો. તેનાં લાલ કિરણો એના નાજુક ગાલોને વધારે લાલ કરી રહ્યાં હતાં. વાળની થોડી લટો પવનથી આમ તેમ ઝુરી રહી હતી, સાડીનો છેડો ખસું ખસું થઇ રહ્યો હતો. યુવતીને, તમારી મન માનીતી તરુણીને આમ જોવાના જુજ પ્રસંગો મળે છે.

" સાંભળ્યું ! " કોયલ ટહુકી.

" ઓહો ! હું સમજી ! " એક કટાક્ષ ફેંકી તે બોલી.

" મને જોવા આવ્યા છે કે બતાવવા ? " મને ચીઢવવા સાડીનો છેડો તેણે આગળ ખસડયો અને હસી.

" અમે તો બોલ્યા કરીએ તેમાં કોઇનેએ શું ? " તે જરા રોશથી બોલી.

" પ્રભા ! મને માફ કરજે હં ! મારું ધ્યાન બીજે હતું. " મેં કબુલ કર્યું.

" ત્યારે તમારું ધ્યાન ક્યાં હતું ? " કોટ-વાળ ચોરને દંડતો હતો.

મૂકદ્રષ્ટિએ મેં તેની સામે જોયું. વધારે હું શું બોલત ? મારી ચોરી પકડાઇ હતી.

" આ ગુન્હા માટે તમને સજા કરવી જોઇએ " ટચલી આંગળી દાંતમાં કરડતાં, પગ ઠપકારતાં મોટા ડોળથી તે બોલી.

" તમે કરો તે ખરી " મેં પણ ઢોંગ કર્યો.

" ત્યારે પેલી ગુલાબી વેલનાં થોડાં ફુલ લઇ આવો. જાઓ જલદી ! "

ન્યાયાધીશ સજા ફરમાવે એવા ડોળથી તે બોલી.

એટલી વારમાં અમે ' બોવર 'માં આવ્યાં... એ કુંજ અમારી ' સીસ્ટરે ' પોતાને બેસવા માટે બનાવી હતી. એમાં એક નાનકુંસું બાંક અને ઘણાં કુંડાં હતાં ' સીસ્ટર ' રજા ઉપર ગએલ હોવાથી કુંજ વપરાશમાં ન હતી. આજુ-બાજુ બે વેલીઓની ઘટા હતી. સાધારણ માણસને તો એનું અસ્તિત્વજ ન જડે.

" આ બાંક ઉપર બેસજે, હમણાં હું આવું છું " રુમાલવતી સાફ કરતાં મેં હસ્યું. જવાબ-માં એક નાજુક ડોકું સ્હેજ કર્યું !

જેટલી ઝડપથી ચલાય તેટલી ઝડપથી ચાલી હું વેલ પાસે પહોંચ્યો. અમારા એક ' વોર્ડ 'નો આગલો બધો ભાગ એ વેલોથી ઢંકાએલો હતો. એ વેલનુંએ નામ મને ખબર નથી. નાના નાના ગુલાબી રંગના પુષ્પોની સાંકળ જેવી એ વેલ શોભતી. મેં ૧૦-૧૨ સાંકળો ચુંટી કહાડી.

" સેવક હુકમ તાલીમ કરી આવ્યો છે ! " ફુલ આપતાં મેં ઉદ્દું હાંક્યું.

" વારુ ! ત્યાં બેસો " ફુલ લેતાં તે બોલી.

દોઢ માણસ માટે બનાવેલ બાંક--અમારી ' સીસ્ટર ' જરા સ્થૂલાંગી હોવાથી અમે તેને દોઢ માણસ કહેતાં !-ઉપર આજે બે માણસ બેઠાં હતાં, મારી અને તેની વચ્ચે બહુજ થોડી જગ્યા હતી. ફુલ આપતાં અમારાં આંગળાં અડક્યાં—કૈંક થયું !

મેં જોયું તો પેલા ગુચ્છાઓની વિભાગણી થઇ હતી.

" મારી સામે જોવું હોય તો હવે પેટ ભરીને જોજો " ટીખળી રીતે આંખો નચાવતાં તેણે કહ્યું. વેલોને ચુંટી ગોઠવણી કરવા માંડી. હું પુતળાની જ્યમ બેસી રહ્યો હતો. વેલોને ગુંથી તેણે એક સુંદર શી વેણી બનાવી. મહારાષ્ટ્રીય-લલનાઓને આ વેણીનો અલંકાર કેટલો મનોરમ

લાગે છે પણ તેનું સૌંદર્ય મહાસત્તા માથું એ પુસ્તું રાખવું જોઇએ.

"જરા બે મીનીટ આમ જોશો ?"

"કેમ ?" મેં કુતૂહલથી પુછ્યું.

"તો આ વેણી માથામાં ઘાલી લઉં" અસ્ફુટ હસતાં, લજ્જાતરબ્બ મુખે તે હસી. "તો હું જોઉં તેમાં શો વાંધો છે ?" અજાણ પણાનો ઢોંગ કરતાં મેં પુછ્યું. "પેટ ભરીને જોવાની તો તમે પરવાનગી આપી છે ને ?" મેં એને પકડી પાડી.

"પણ મને...જરા...શરમ..."

"વારું" કહી મેં બીજી તરફ જોવાનો ડોળ કર્યો. પણ આંખોના ખુણા મહીંથી હું તેને જોતો હતો ! મારું હૃદય તેનેજ જોતું હતું ! આસ્તે રહીને છેડો ખસ્યો અને નાજુકશી ડોક ઉપર રહેલો અંબોડો દેખાયો. બહુ નાનોએ નહીં તેમ મોટોએ નહીં. તેમાં સાદાઇ છતાં સૌંદર્ય હતું, મસ્તી હતી. મેં જોયું કે તેના વાળમાં નાનેરી છાંટ હતી. તેના ગૌરવર્ણને તે દીપાવી રહ્યા હતા. ડોક વાળને શોભાવી રહી હતી કે વાળ ડોકને ? હજુએ હુ તેનો નિર્ણય કરી શક્યો નથી. છટાથી હાથ ઉચકી તેણે વેણી બાંધી. વચ્ચે બે ગુચ્છ ખોસ્યા.

"લ્યો, હવે જુઓ" મારા તરફ ડોકી મરોડી તે બોલી.

જવાબ આપવાની મને પુરસદ ક્યાં હતી ? અત્યારે એ દેવાંગનાસમ લાગતી હતી. તેના ચરણોમાં પડવાનું મને મન થયું હોય તો શી નવાઇ ? મને થયું કે એના ચરણ ચુમી લઉં !

થોડી વારે મને ભાન આવ્યું.

"આ ફુલ કોને માટે રાખ્યાં છે ?" વધેલા ગુચ્છ બતાવી મેં પુછ્યું.

"તમારેજ માટે તો—"

"પછી તારે ?—"

"મને તમે આપો તે—" આંખોના ખુણામાંથી જોતાં તે બોલી.

હળવેથી હાથ લંબાવી એક સુંદર ગુચ્છ ઉંચક્યો. જાણે વાસ લેતી હોય તેમ તેની સાથે તેણે રમવા માંડયું. મારું ધ્યાન નથી એમ ધારી એક નાજુક ચુમી લઇ "આ તમારી મહેનતનો બદલો" એમ કહી એ ગુચ્છ મને ધર્યો. એને ક્યાં ખબર હતી કે મારી આંખોએ ચપલ છે. મેં હાથ લંબાવ્યો. મારો હાથ ધ્રુજતો હતો. તેનોએ. એ ગુચ્છ લેતાં મને સદીઓ વીતી એવું લાગ્યું.

મેં ગુચ્છ લીધો મારો હાથ હૃદય તરફ વળ્યો. એક ઉંડી સાસ લઇ તેને મેં અંતર સાથે ચાંપ્યો. એ બધું કેમ થયું તેની મને બરાબર ખબર નથી. અમે પૃથ્વીનાં પાર્થિવ નહોતાં કેક ઉંચે ભવ્યતામાં વિહરતાં બે પ્રેમીઓ હતાં !

થોડીવાર થતે અમે ભાનમાં આવ્યાં. મેં નિર્જીવ રીતે હાથ લંબાવ્યો. વધેલા ગુચ્છને ઉચક્યો. તેની સામું જોતાં મારા ઓઠ પાસે લાવી એક ઉંડું ચુંબન લીધું !

"આ મારી યાદ—"

સ્વપ્નમાં હોય તેમ તેણે હાથ લંબાવ્યો. એક વાર વાસ લઇને, ચુમી આપી, ગાલે ફેરવ્યો.

"શ્યામ—"

"પ્રભા—"

"કેટલું સુંદર !" તે બોલી.

"હા, કેટલું સુંદર !"

મારો ગુચ્છ તે હૃદયકપાટમાં સાચવતી હતી તેનો ગુચ્છ મારી પાસે હતો !

અમે બોલ્યા વગર ઉઠયાં. મુંગા મુંગાં પાછાં આવ્યાં. રસ્તામાં બાને માટે થોડાં પુષ્પો વીણી લીધાં.

શંભુ આવ્યો હતો એટલે હું જવા નીકળ્યો. શાંતા આવી હતી એટલે એએ જવા નીકળી. ફાટકની બહાર જુદાં પડતાં અમે આંખોએ રજા

લીધી. બોલવાની કયાં સાન હતી ?

"આવજે—"

"આવજે–"

હજુએ તે ગુરુજી મેં જાળવી રાખ્યો છે !

૪

તે રાત્રિ મેં કેવી ગાળી હશે? અનંતના વચ્ચે લટકતા, ઝોલાતા લોલકને કો દિવસ શાંતિ સાંભળી છે ? મારું હૃદયએ આજે લોલક બન્યું હતું. પ્રેમની પરિશીમાઓ વચ્ચે, એ લટકી રહ્યું હતું. આશાનિરાશા વચ્ચે ઝોલાઇ રહ્યું હતું !

બીજે દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યોએ ! આજે પણ તેનાં દર્શન થયાં !

ત્રીજેએ દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યો. તમારા ઉપર કોઇ પ્રેમ કરતું હોય અને તમે કોઇ પર પ્રેમ કરતા હો એવી જીંદગી અનુભવી છે ? એજ જીવન છે એજ જીંદગી છે.

પરીક્ષા આવી અને ગઇ. મન ક્ષોભને કારણે છતાં તેના પ્રેમના આશ્વાસનથી સારું લખાયું હતું. બાને દિવસે દિવસે સારું થતું જતું હતું. અમે હંમેશાં મળતાં પણ વાતચીત કરવાનું ધૈર્ય કોઇને હતું નહીં. અમારાં નયનો બોલતાં !

એ વખતે એક અણચિંતવ્યા પ્રસંગે અમે પાસે આવ્યાં. રજાઓમા 'મેસ' બંધ થતા જમવાની કેવી અગવડ-પડે છે તેનો બધાએનેએ અનુભવ હશે. બા અને શંભુના આગ્રહથી મેં તેને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું. પ્રભા, ભાભીને મદદ કરવા ત્યાં આવી રહી હતી.

જમતી વખતે પ્રભાજ પીરસતી, મને પીરસનાં તેના હાથમાં અમૃત નહોય એવું મને લાગતું. હું ખુબ જમતો. હું અને શંભુ સાથે જમવા બેસતા. શંભુ ન હોય ત્યારે મારે એકલા બેસવું પડતું. પ્રભાને એવખતે રોટલી વણવાની -હોંસ થઇ આવતી !

એક સુઘડ ગૃહિણી જેમ રોટલી વણતા તેના ગૌર હાથ હજુએ મારી સામે છે. જે પ્રેમ અને આગ્રહથી તે જમાડતી એ મેં બીજે કયાંય ચાખ્યો નથી !

રજાઓમાં ઘરે જતા પહેલાનો છેલ્લો દિવસ હતો. હું ધારું-છું કે એ ગુરુવારનો દિવસ હતો. તે દિવસે મારી છેલ્લી 'ડયુટી' હતી. હું વહેલો જમી હોસ્પીટલમાં ગયો હતો. એટલે ચાર વાગે 'ડયુટી' ખલાસ થતાં હું શંભુને ત્યાં ગયો. ત્યાંથી અમે સાથે ફરવા જવાનું રાખ્યું હતું.

મારી હંમેશની રીત પ્રમાણે મેં દાદર ઉપર એકદમ ધસારો કર્યો. અર્ધે આવી બુમ મારી "શંભુ, શંભુ–"

"શંભુભાઇ નથી, તમે ઉપર આવો" હૃદય પરિચિતાનો પ્રેમાલ સાદ આવ્યો. ઉપર જતાં હું જરા ચમકયો શંભુની ગેરહાજરીમાં બનતા સુધી હું બહુ રોકાતો નહીં.

"ઉપર નથી આવવું ?" એહમિશ્રિત, રોષપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. તેની મૂર્તિ દાદર ઉપર આવી ઉભી રહી. હંમેશની શરમાળ મારી સામે છેડાએ સંકોરતાં લજ્જાતી પ્રભા આજે અપૂર્વ વેષે ઉભી હતી. મેં પગથીયાં ચડી નજર કરી કોઇ દેખાયું નહીં.

"શાંતા વગેરે કયાં ગયાં ?"

"શાંતા અને ભાઇ દવાખાને ગયાં છે અને ભાભી તો તમે જાણો છો–જમણે હાથે ચાળમાં કાંસકો ખોસી, ડાબે હાથે અંદરના ખંડ તરફ આંગળી બતાવી.

ભાભી–મારાં !–એ શંભુના ઘરનું અણમોલું રત્ન હતું. જુના વિચારના કુટુંબમાં ઉછરેલાં હોવાથી અને મુજે શરમાતાં હોવાથી લાજ કાઢવાની ચાલુ હતું. વળી શંભુ કરતા હું સહેજ મોટો હોવાથી મારો તો પગરવ સંભળાતાં અંદરના ખંડના આશ્રરો લેવાતો !

હું ઢરયો અને ઉપર ચઢયો. શાંતવતી પાયલ સાચવતા તેણે ખુરશી આગળ કરી.

"એમ –" કટાક્ષ ફેંકતાં કહ્યું. "બાએ બોલાવવાથી બાઇ ત્યા ગયા છે. તમને બેસવાનું કહી ગયા છે" મારા પુછતા પહેલા તેણે બકી નાખ્યું. હું ચાલી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ એમ તેને કદાચ લાગ્યું હશે !

"ત્યારે તો આ બેઠા–" કોટ કાઢતાં મેં કહ્યું

"Thank you" આરસી આગળ બેસતાં તેણે કહ્યું

"આટલો અંબોડો બાંધી ચહા મુકું એટલી વાર તો ખમાશેને ?" નીચી આંખે આરસીમા જોવાનો ડોળ કરતા તેણે પુછ્યું.

"છટ્, એટલી ધીરજ કાને છે?" આંખ મચકાવતા મેં કહ્યુ. હુંએ હવે તોફાની બન્યો હતો

"આમ શુ કરતા હશો ? તો પછી પરણ્યા પછી શુ કરશો ?" ભવિષ્યના ઉચ્ચ સ્વપ્નામાં રંગાતા તે બોલી. મને માગમા, તેના પ્રેમનાં વિશ્વાસ આવ્યો !

"લો ચાલો ત્યારે" અંબોડો બાધી બોલી, "શાનું તેલ છે ખબર છે ?" હાથ ઘસતા તે બોલી.

"હાથ સુંઘવા દે તો કહું"

"મારી સામે અલ્હડપણે તેણે હાથ ધર્યો. નાક લંબાવતા તે હાથને અડકી ગયું.

"જો લુચ્ચા નહીં તો ? આટલાજ માટે હાથ સુંઘવા દેતા નહીં ?" ઢોંગી ગુસ્સાથીં તે બોલી; "હું તો આ ચાલી" હળવે હાથે મારા ગાલોને સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઇ ! હું જોઇ રહ્યો. હજુએ તે મધુર સ્પર્શ મારે ગાલે સ્ફુરે છે. કેટલીક વાર સુધી તે તેલ લુછવાનુ ગમ્યું નહીં.

આજે અમે એકલા હતાં. ઘણે દહાડે, બંધ રહેલા હૈયા ઉઘડ્યાં, બોલ્યા. એ દિવસની યાદી મારાથી કદી ભુલાશે નહીં !

"અહીં આવોને" 'સ્ટવ' પર ચાહ મુકતાં તેણે ટહુકો કર્યો.

"ના, અહીંજ ઠીક છે" વધારે છુટ લેવી સારી નહીં એમ ધારી મેં કહ્યું

"ના ના, એક વાત છે, ન આવે તો મારા સમ !" કગરને કહે તે બોલી.

જેની જીંદગી હું જીવતો હતો તેણે સમ આપ્યા ! હું ઉઠયો. રસોડાને બારણે ઉભા રહ્યો.

"તમે છો ત્યાં સુધી ભાભી બહાર આવશે નહીં" પાટયો ઢાળતાં તેણે કહ્યું. "એટલે હવે હાથ ઝાલી બેસાડવાનું રહ્યું હતુ. તેએ તે બાકી રાખત નહીં !

હું બેઠો, મારી હૃદયેશ્વરી પાસે બેઠો ! તેનું ચહામાં ધ્યાન નહોતુ !

"તમે હો છો ત્યારે મારાથી કશુંએ થતુ નથી" આજે પહેલીવાર એણે હૃદય ખોલ્યું. "મારો જીવ તમારામાંજ હોય છે" પાલવ જોડે રમતા તે બોલી.

"મેં આ દિવસો કેમ ગાળ્યા છે તેની તને ખબર છે ?" મે કહ્યું. "ચોવીસ કલાક તારી મૂર્તિ મારી સામે હોય છે !"

"આપણે પ્રેમમા પડયાં છીએ નહીં ?" શરમનો પડદો ઉચકી ઐક્ય કરતી હોય તેમ 'સ્ટવ' બંધ કરતાં તે બોલી. આનો જવાબ અમારી આંખોએ આપ્યો ! અમે એક થયાં હતાં !

ચહા ગાળી પ્યાલાભરી અમે દીવાનખાનામાં આવ્યાં. એ નીચે બેઠી હું ખુરશી ઉપર.

"ભાભીને ચહા આપી આવું છું" પ્યાલો લઇ ઉઠતા તે બોલી. ચહા આપીને આવી અમે રકાબીઓ ભરી. આખુંએ જગત અમને પ્રેમ

મય લાગતું હતું. અમારાં હૈયાં જોરથી ધડકી રહ્યાં હતાં ! મેં એક ઘુંટડો ચાહ પીધી હશે.

" તમારા પ્યાલાની તો આ રકાબી છે." મારી પાસે સરકતાં તે બોલી.

" લાવો, હવે એટલી ચહા હું પી જઈશ, તમે આ મારી પીજો, એ પ્રેમીડાંને વીખુટાં પાડવાનું પાપ લાગે તે ?"

રકાબી બદલવાની ખુબી હવે હું સમજ્યો ! બદલતાં અમારાં આંગળાં પણ અડકયાં. જે ચાહ તેના મધુર ઓઠોએ પીધી તે, મેં મારે ઓઠે પીધી !

એ એક અપૂર્વ લહાણુ હતી !

તમારી પ્રણયીની પોતાને હાથે પાન બનાવી તમારે મુખડે આરોગાવે એ રંગ ચાખ્યો છે ? એની નાજુક આંગળીઓ કાતરેલી સોપારી ખવરાવે એ આનંદ ભોગવ્યો છે ?

" પાન ખાવું છે કે સોપારી ? " પ્યાલા અંદર મુકતાં પુછ્યું.

"કોઇ બનાવી આપે તો પાન, નહીં તો પછી સોપારી ચાલશે " મેં વિવેકનો ઢોંગ આદર્યો.

" બન્નેએ આપું તો ?" આંગળી નચાવતી તે બોલી.

" ઓહો ! તેથી વધારે શું ? તારા હાથના પાનમાંએ કેટલો પ્રેમ હશે ? " મેં ચીડવવા માંડયું.

" ભાભી સાંભળશે " મારા કાનમાં ધીમેથી કહ્યું.

બે પાનને બદલે ત્રણ પાન થયાં. આટલીવાર હું ભાભીનું અસ્તિત્વજ ભુલી ગયો હતો. મારે મન એ અને એને મન હું હતો. બાકીનું અમારે મન અંધારું હતું !

" લાંચ આપે છે કે "—ત્રીજું પાન બતાવતાં મેં મહેણું માર્યું.

" અહં ! એ મારે માટે નહીં તમારે માટે !" ઉપકાર કરતી હોય તેમ બોલી.

" લ્યો આ પાન " નીચે મોઢે પાન મારી આગળ ધર્યું. મેં લેવા હાથ ધર્યો ત્યાં તો મોંના બારણાની તડમાંથી એ હડસેલાયું ! અમે હસ્યાં !

એના સાથળ ઉપર પડેલુ પાન મેં લીધું.

" લે આ પાન—"

બહુજ ગંભીરાઈથી એણે આંગળી પહેલાં પાન તરફ બતાવી પછી મોઢું બતાવ્યું. મેં તેને પાન ખવરાવ્યું ! એ મારી જીંદગીનો પહેલો અને છેલ્લો લહાવો હતો. એ પ્રસંગ અવિસ્મરણીય છે !

" પાન ખવડાવતાંએ આવડે છે કે ? " હલકે સાદે સોપારી કાતરતાં બોલી. સોપારી મારી હથેલીમાં મુકી તેની સાથે પોતાનો નાજુક હાથ પણ મુકયો, મેં મારો બીજો હાથ તે ઉપર દાબ્યો. મને ભાન નહતું. તેનેએ ! અમે આમ કેટલુંએ બેઠાં હતાં ! એ મારું પહેલું અને છેલ્લું પાણિગ્રહણ ! અમે સોપારી ખવરાવી. મને ઉંઘ આવતી હતી કે મૂર્છા ? પ્રેમનાં આંસુ જેમ પ્રેમની મૂર્છાએ હોય છે !

મેં પાસેના પલંગ પર ઝુકાવ્યું. એ અંદર ભાભી પાસે ગઈ !

કયારે જાગ્યો તે ખબર નથી. આજનો દિવસ અપૂર્વ હતો. અમને ખબર ન હતી કે વિધાતાએ અમારે માટે શું નિર્માણ કર્યું હતું ! આજનો દિવસ ચહાવાનો મહાલવાનો હતો ! થોડાજ સમય પછી અમે વીખુટાં પડવાનાં હતાં. થોડાં માટે નહીં સદાને માટે !

રાત્રે ફરીને અમે આવ્યા. બાપાની વાટ જોતા બેઠા હતા. પ્રભા નીચે પાણીની ડોલ ભરવા ગઇ હતી પવનનો ઝપાટો આવતાં રસોડાનો દીવો ઓલવાઇ ગયો એટલે શાંતા દીવાનખાનાનું લેમ્પ લઇ ગઇ. અમે અંધારામાં, સખત અંધારામાં બેઠા હતા.

"આમાં તેલ થઇ રહ્યું લાગે છે" દીવો હલાવતી શાંતા રસોડામાંથી કોઠારમાં ગઇ.

હજુએ અંધારું હતું. એક બીજાનાં મોઢાં દેખાતાં નહોતાં. એ કૃષ્ણપક્ષ હતું!

"ઓ મા, આમાં તો બહુ ભાર છે–" પ્રભાએ દાદરેથી બુમ મારી.

"ઉભી રહેજે. હું આવું છું" હું ઉઠયો. હું જ ઉઠયો અને શંભુ કેમ નહીં એ મને હજુએ સમજાયું નથી!

હજુએ અંધારું હતું!

ડોલ ઉંચકવા મેં જમણો હાથ લંબાવ્યો એ દાદરથી બે પગથીઆં નીચે હતી. હાથ ડોલ સુધી પહોંચતાં પહેલાં તેણે પકડી ધીમેથી દાબ્યો!

હું બધુંએ સમજી ગયો!

ડાબા હાથમાં એ મોટી ડોલ પકડી દાદર પર ઉભી હતી. જમણે હાથે મારો હાથ પકડયો હતો. પ્રેમની મસ્તીએ તેને મસ્ત બનાવી હતી. મારે ગાલે તેના શ્વાસ અથડાતા હતા, અમે એક બીજાની અડોઅડ ઉભાં હતાં!

પછી શું થયું એ બરાબર યાદ નથી. મારો હાથ ઉંચકી તેણે પોતાને ઓઠ મુકયો કેટલી વાર! ઘણી વાર સુધી! એ અમારું પહેલું અને છેલ્લું ચુંબન! પછી સાંથી લઇ એણે પોતાની છાતી સરસો ચાપ્યો!

અમે આમ પાંચેક મીનીટ સુધી ઉભાં હઇશું.

હવે અજવાળું થયું. ટેબલ લેમ્પ પાછું આવતું હતું.

ડોલ ઉંચકી મેં રસોડામાં મુકી. એ ધીમી ચાલે મારી પાછળ આવી.

૫

બીજી રાત્રે હું ઘરે જવાનો હતો. હૈયું કહ્યું નહોતું માનતું. બપોરે જમ્યા પછી મેં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. શંભુ મને મુકવા આવવાનો હતો. પ્રભાનું ચાલત તો એએ આવત પણ આખરે એક હીંદુ કુમારિકાને? આજે અમે છુટાં પડવાનાં હતાં. સદા માટે નહીં તો થોડા વખત માટે. એક વખત ઘરેએ જવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર થએલ ને કાગળ લખી નાખેલ.

પ્રભાને ઘરે જવું હતું મારે એ બાજુ રહેજ કામ હતું. એટલે મારેજ પ્રભાને મુકવા જવી એમ નક્કી થયું.

અમે નીસર્યાં.

એ સૌંદર્ય દેવીની સાથે ચાલવાનો છેલ્લોજ પ્રસંગ હતો!

"આપણે બે સાથે કેવાં લાગીએ છીએ?" કૈંક વિચાર આવતાં તે બોલી.

"આખુંએ જગત જેનો દ્વેષ કરે એવું એક પ્રેમીજોડું નહીં?" મેં સસ્મિત પુછ્યું.

ધુનથી તેનું ડોકું હલ્યું!

જે રસ્તે તેનું ઘર હતું ત્યાં અમે આવી પહોંચ્યાં.

"તમે જાઓ, અહીંથી હવે હું જઇશ એકલી" તે બોલી.

"વારું" કહી મેં ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મારા પગજ ઉપડતા નહોતા. મેં જોયું તેની આંખમાં આંસુ હતાં. મારીએ આંખમાં!

"રજાઓમાંથી આવો કે તુરત મને મળશોને!" વિશ્વાસથી તેણે પુછ્યું.

"નહીં તો બીજા કોને?" મેં ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું.

"આવજો હં, વ્હાલા" મારી પાસે આવી ધીમેથી બોલી. મારાથી કશુંએ બોલાયું નહીં. હું આંખો લુછતો ચાલવા માંડયો-હું દેખાઉં ત્યાં સુધી એ ઉભી હતી. મારી જીવન પ્રતિમા!

૬

વાચક! આ મારી કથની! ખલાસ? નહીં

હજુ થોડી બાકી છે. એ સાચી લાગે તો સાચી માનજો નહીં તો જુઠી! બે સાચા પ્રેમીઓને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યાં એ સાચી બાકી બધું જુઠું! આ જગતમાં બધુંજ ખરૂં પાતું હતે તો પછી સ્વર્ગ ક્યાં રહેત?

રજાઓમાંથી પાછો આવ્યો ને સાંભળ્યું કે પ્રભાનાં લગ્ન થયાં. એ સાંભળી મને ધક્કો લાગ્યો હજુએ તેમાંથી મુક્ત થયો નથી. જીંદગી મને અકારી થઇ પડી!

બે નિર્દોષ પ્રેમીઓને ડુબવવામાં કોણે સાર કાઢ્યો?

એ બધો કોનો વાંક? મારા પ્રશ્નોને હજી એ ઉત્તર મળતો નથી!

કે કારણસર તેનાં એકદમ લગ્ન લેવાયાં, સાધારણ ભણેલા માણસની એ દેવાંગના–પત્ની બની! તેને કે કહેવાનો વખતજ આપવામાં આવ્યો નહીં. નહીં તો એ મનેએ ખબર કહેવડાવત!

જગતનાં માતપિતાઓ! તમારાં લાડકવાયાં બાળકોને લગ્નસંબંધમાં જોડતાં એમનાં પ્રેમઅંકુરો ન બાળો. ચેતવણી લેજો! હું દાઝયો છું એટલે બધાઓનેએ કહેવું!

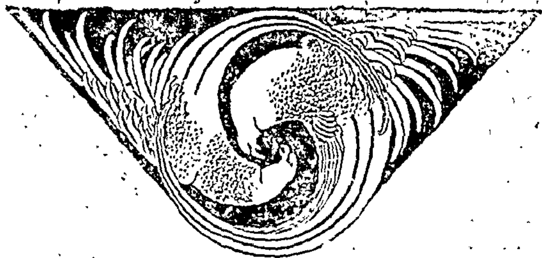
હું નાગર હતો એ બ્રાહ્મણ! છતાંએ ભગવાન મનુના વર્ણાશ્રમ ધર્મના એકજ અંગ હતાં ને?

સમાજની વેદી ઉપર અમારા જેવા કેટલા પ્રેમીઓના પ્રેમની આહુતી લેવાય છે!

બે મહીના પછી પ્રભા, મારી જીવનજ્યોત પ્રભા આથમી, શમી ગઇ. મારાથી રીસાઇને ચાલી ગઇ!

અત્યારે મારી સામે તેનો ફોટો પડ્યો છે અને પેલો કરમાએલો ગુચ્છ!

વરસો સુધી તેઓ સાથે રહ્યાં છે અને હવે મારી સાથે શમશે!

શત્રુંજય ને શ્રાવકો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી]

બાબતમાંના. વાયસરોયને અરજી (અપીલ) કરી.

કેટલાક પત્રવ્યવહાર પછી છેવટે તા. ૨૪-૫-૨૮ ના રોજ પાલીતાણા દરબાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી શ્રી ભુલાભાઇ દેસાઈ સાથે અને જૈનો તરફથી તેમના પ્રતિનિધિઓ શ્રી. કીકાભાઇ પ્રેમચંદ શ્રી. કસ્તુરભાઇ નગરશેઠ, શ્રી. માણેકલાલ મનસુખભાઇ, સારાભાઇ ડાહ્યાભાઇ અમૃતલાલ કાલિદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહોલાલભાઇ સાથે સર સેતલવડ નામદાર વોઇસરોય સમક્ષ રાઇન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં એકઠા થયા.

બને પક્ષની દલીલો ને ચર્ચાઓ સંભળાઇ. આખરે ના. વોઇસરોયે સમાધાનની શરતો સુચવી ને બંને પક્ષે થોડી ઘણી છુટછાટ સાથે સ્વીકાર્યું કે જૈનો વાર્ષિક રૂ. ૬૦,૦૦૦ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી પાલીતાણા દરબારને ભરે અને બદલામાં પાલીતાણા દરબાર યાત્રાળુઓનુ ને સ્થળનું રક્ષણ કરે અને કોઇ પણ જાતનો બીજો કર લે નહીં. ને પાંત્રીસ વર્ષના અંતે કોઇ પણ પક્ષ આ કોલકરારોમાં સુધારા વધારા સુચવી શકશે અને બંને પક્ષની દલીલો સાંભળ્યા પછી બ્રીટીશ ગવર્નમેંટને આ સુધારા વધારા સ્વીકારવા કે કેમ તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક રહેશે.

ને આ ખત ઉપર બંને કુશળ ધારાશાસ્ત્રીઓની સમક્ષ બને પક્ષે તા: ૨૬ : ૫ : ૨૮ ના રોજ મતુમાર્યું ને ના. લોર્ડ ઇરવીન, વોઇસરોય અને ગવર્નર જનરલે સાખ આપી આને કાયદેસર જાહેર કર્યું.

દરેક સવાલને બે બાજુ હોય છે. એક પક્ષ એવો પણ છે કે જેને આ સમાધાન રુચતું નથી. પરંતુ જો શાંત ચિત્તે શત્રુંજય અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચેના પ્રથમ સંબંધથી તે ગઇકાલ સુધીનો ઇતિહાસ ઉકલશો તો એકજ વસ્તુ જણાશે કે આ બાબતમાં કંઇ ને કંઇ બાંધછોડ કરવીજ પડી છે ને સમાધાની સ્વીકારાઇ છે. ને આ વખતે જે સમાધાન થયું છે તેને ઝીણવટથી જોઇશું તો ઉલટું જૈનોએ પોતાના હકકો વધુ સુરક્ષિત કર્યા છે.

સર સેતલવાડ, કીકાભાઇ પ્રેમચંદ અને તેમના સાથીઓ, પાલીતાણા દરબાર અને ભુલાભાઇ દેસાઈ આ સર્વને આ મહત્વના સવાલનું સંતોષકારક સમાધાન આણવા માટે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. ને જૈનલોકને તો અમે, એમની યાત્રાવિરહની અસહ્ય વેદના સહીને, દેવનાં દર્શન કરવાની જીવનની અમૂલ્ય તકોને જતી કરીને પણ સત્યાગ્રહ કર્યો ને લીધી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી તે માટે એમને ધન્યવાદ ને અભિનંદન આપીએ છીએ.

બબ્બે વર્ષના દેવદર્શનના વિરહને અંતે તા: ૧ : ૬ : ૨૮ ના રોજ યાત્રા કરવાની છુટ્ટી થઈ. અને આ પુણ્ય દિવસે, આ વિજયોત્સવ અને સત્યની ઝાંખી થતાં આવેલી આત્મશ્રદ્ધાના ગૌરવ ને આનંદથી હીલોળે ચડેલાં જૈનહૃદયનો અપૂર્વ ઉત્સાહ; યાત્રા માટેની દોડધામ ને યાત્રા ખુલ્લી મુકાતાં દરબારે આપેલું ટુંક પણ હૃદયંગમ ભાષણ, એ શુરા ક્ષત્રિયની સંરક્ષણ આપવાની ચીવટાઇ ને ઉત્સાહ પર્વત ચઢવામાં એનું જ મુખીપણું ને યાત્રાળુઓએ અને વહીવટદારોએ એ હૃદયપલટાનું કરેલું આમંત્રણ ને પૂજનઃ આ ભવ્ય દર્શન કરવા દેવો પણ તે દિવસે પર્વતને શિખરે શિખરે ઘુમી રહ્યા હશે !

* આ લેખ નીચેનાં પુસ્તકોને આધારે લખ્યો છે. ૧. શત્રુંજય મહાત્મ્ય. ૨. Aryan Rule in India by E. B. Havel. ૩. રાસમાળા. ૪. Appeal from Sheth Anandji Kalyanji to H. E. The Viceroy against Watsons award. ૫. Agreement of 1928. ૬. "જૈન"—(સાપ્તાહિક) તા ૧૦ : ૬ : ૨૮ નો અંક.

કેટલાંક સંવનન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

એવી મારી માગણી છે. તમે મારું જીવન સફળ કરો. "

એણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો નહીં.

" મને જે જે લાગે છે, જે જે થાય છે તે હું કહી શકતો નથી, જણાવી શકતો નથી. મારી ભાષા કઠોર છે, મારી વાણી કર્કશ છે. મારા ઉચ્ચાર ઠંડા છે. પણ લીલી ! ડીયર લીલી ! એ તો સ્પષ્ટ છે કે હું તમને ચાહું છું. "

કંગાલ બની મેં એના સામું જોયું.

" મને લાગે છે કે તમે મને ચાહો છો. " હસતાં હસતાં એ બોલી." આપણને કોઇ ચહાય એના જેવું મઝાનું તે બીજું શું ? "

મેં એનો હાથ ચુમી લીધો. ધીમે ધીમે એ હાથ એણે ખેંચી લીધો.

" સાચે. શું કહેવું, શું કરવું તે હું સમજી શકતી નથી. તમે મને બહુ ગમો છો. " આમ બોલી પલવાર એણે મારી આંખથી આંખ માંડી અને પછી નીચું ભાળી દીધું.

" વહાલી ! " મેં એને કમરમાંથી પકડી લીધી અને એના હોઠ પર ઉપરાઉપરી ચુંબન કર્યાં.

મારી બાથમાંથી એ સુશીબને છુટી. લગાર વેગળી ઉભી રહી બોલીઃ " ના. ના. બધું આમ શું કરો છો જે ? દુનીઆમાં બીજી ઘણીઓએ છે. મારા કરતાં પણ વધારે સુખ તમને એ આપી શકશે. "

હું એને કેટલી બધી પુજતો હતો, હું એનો સ્વભાવ કેટલો બધો પસંદ કરતો હતો, એના સૌંદર્ય એની સદ્દગુણનાં હું કેટલાં બધાં વખાણ કરતો હતો તે બધુ મેં એને મારી ભાગીતુટી ભાષામાં જણાવ્યું. મારા મનોરાજ્યની મારી પ્રિયતમા એજ હતી એ મેં એને બતાવી આપ્યું. એ આદર્શ ગૃહિણી નીવડશે એ મેં એને સમજાવ્યું. મારા લાયક એજ છે એની મેં એને ખાત્રી કરી આપી. હું વાગ્પટુ નથી, વાતમાં રસ જમાવતાં મને આવડતો નથી છતાં મારું કહેવું એણે બધું સાંભળ્યા કર્યું.

" તમે મને બરાબર પીછાની નથી. " મારું કહેવું સાંભળી લઇ એ બોલી.

" ગમે તેમ પણ તમે મારી માગણી કબુલ તો રાખો છોને ! હું માનું છું, કે તમે ખુશી છો, રાજી છો. "

" એમ ? ક્યારે ? " એણે હસતાં હસતાં પુછ્યું. એ હસવું સ્વીકારતું હતું. એની આંખો દરવાજા ભણી ફરી. એના હોઠ હાલ્યા.

" વહાલા !" એકવાર ઉંચું જોઇ એ બોલી " તમે સાચું બોલો છો ! તમે મને ખરેખર ચાહો છોજ ? તમે મને છેતરતા નથી ! જો તમે મને દગો દેશો તો હું જીવી શકીશ નહીં."

૮

લીલી પર હું છાપ પાડી શક્યો હતો. કોઇ અજબ રીતે હું એને આકર્ષી રહ્યો હતો. પણ મારી આ દરખાસ્ત એની શક્યતાની કક્ષામાં નહીં આવેલ હોવાથી પ્રથમ તો એ દિંગ્મૂઢ બની ગઇ.

" ના. ના. " ઉંચુ ભાળી એ બોલી. મારી આંખોમાં એ શું વાંચી શકી તે પ્રભુ જાણે પણ ફરી મારા સામું ભાળવા એનામાં હીંમત ન રહી.

" હું તો માની શક્યો છું " મેં ચલાવ્યું, " તમે મારા પ્રત્યે સહાનુભુતિ ધરાવો છો. મારી માગણી ભલે કબુલાય કે તિરસ્કારાય પણ તમે જાણી શક્યાં, જોઇ શક્યાં તો હશોજ કે હું તમને ચાહું છું. જ્યારથી મેં તમને જોયાં ત્યાર થીજ હું તમને ચાહું છું."

હું ધીમે ધીમે, શાંતિથીજ બોલતો હતો, છતાં લીલી મને રોકી શકી નહીં, કૈં જવાબ આપી શકી નહીં. એ તો આભીજ બની ગઇ.

"મારે બીજું કૈંજ કહેવું નથી. હું ફક્ત એટલુંજ પુછું છું કે તમે મને ચહાશો ?"

લીલી હવે બોલવા તૈઆર થઈ. એના ગાલે શેરડા પડ્યા. લુગડાથી પગની પાની ઢાંકતા ઢાંકતા બોલી: "તમે ગાંડા તો નથી થયા ? લોક શું કહેશે ? તમે કોણ, હું કોણ ?"

"લીલી !" હું એકદમ બોલી ઉઠ્યો. "ઇશ્વરની ખાતર સાચુ બોલો. જગતની દીવાલો આપણી વચ્ચે ન આવવા દો. મેં ઉતાવળ કરી હશે એ ખરું. વિવેકબુદ્ધિને પણ કદાચ ગીરો મુકી હોય. પણ હવે જે તીર મેં ફેંક્યું તે ન ફેંક્યું નથી થનાર. હવે તો મારુ જીવન તમારા હાથમાં છે. મારો કે તારો."

"ત્યારે મારુ પણ તેમજ." સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાને અળગી કરી એ પણ ઉત્સાહમાં આવી બોલી.

"લીલી ! મને શરુઆતમાજ કહેવા દો કે જો તમે અલ્પજીવી આવેશમા આવી જઇ આમ બોલ્યા હો તો એ ફોક કરવા હજુ સમય છે. સાહસ ન કરતાં. બોલતાં પહેલાં બેવાર વિચાર જો. જો તમારામા હીમત હોય, જો તમે મક્કમ રહી શકો તોજ આવું પગલું ભરજો. તમે તમારા અંતઃકરણને પુછી જુઓ કે હું તમારા લાયક છું કે કેમ ? તમારી અભિલાષાઓ મારાથી પુરાય એમ છે કે કેમ ? તમારાં સ્વપ્ન હું સત્ય કરી શકું એમ છું કે કેમ ? અલબત, હું પોતે તો તમારી ખાતર ગમે તેવું જોખમ ખેડવા જ્યારે કહો ત્યારે તૈયારજ છું. સંકટમાત્ર ખુશીથી સહન કરવા તત્પર છું. ફક્ત નહીં સહાય એક તમારો વિયોગ."

ઉભરો શમતો જણાયો, પાણી ઉતરતાં દેખાયાં. મેં એનો હાથ પકડી કહ્યું: "વહાલી લીલી ! હું પોતે તે માનું છું કે તમારા માટે હું નાલાયક નથીજ. તમારી માટે કેટલી બધી અગલ છે તે હુંજ જાણું છું. તમારા માટે મેં કેટકેટલું વેઠ્યું છે તે હું તમને કહી બતાડવા નથી માગતો. લીલી ડીઅર ! જો તમને મારા પર શ્રધ્ધા હોય, જો તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ હોય, હું સાચો છું, વફાદાર રહી શકુ એમ છું એવું તમને લાગતું હોય તો તમે મારી સહધર્મચારિણી થવાની ના નહીંજ પાડે."

હળવેથી હાથ દબાવી મેં આગળ ચલવ્યું. "મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે હું ગાડીઘોડાવાળો નથી, દીલગીર છું કે બીજાના જેવી મોજમઝા હું તમને મણાવી શકું એમ નથી. છતાએ મારી પાસે જે છે તે સઘળુ તો હું તમારે ચરણે ધરું છું. હું કૈં સદ્‌ગુણસંપન્ન નથી. મારામાં અનેક દોષ હશે છતાં પણ હું 'જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કૃપાસિંધુ મ્હેરબાની કર મારો.' મારી અપૂર્ણતાઓ સામું ના જોતાં, મારા ભાવ, મારી લાગણી ભણી જોજો. મારી પ્રિયતમાને મનમાન્યા ભોગ વિલાસ હું ન ભોગવાવી શકું તેથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હુંજ જાણું."

એના ઓઠ મલક્યા. સાહસ કરી મેં એને હાથ ચુમી લીધો અને આગળ વધ્યો.

"જેવો હાથ આપ્યો તેવુ હૈયું આપો એટલે બસ. અત્યાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરી છે તેમાંએ કૈં કારણ હોવું જોઇએ."

"વહાલા ! તમારા પરથી દીલ ઉઠાડી લેવા મેં ઘણુ કર્યું પણ હવે......"

૯

"મી. રાય !" દુઃખાતી હોય એમ એ બોલી; "આવું આવું ન બોલો. એમાં તમારું

અને મારું બન્નેનું ખોટુ."

"લીલી! ડીયર લીલી!" મેં પુછયું; "તમને ખોટું લાગ્યું? તમને શું થયું?" હળવે હળવે એની પાસે જઇ ધીમે રહી મેં એનો હાથ ઝાલ્યો.

"હરગીજ નહીં," એ બોલી. પણ આ ખોટુ ગાંડું."

"વહાલી લીલી!" મેં પુછયું, "પ્રામાણિક પ્રેમમાં ખોટું શું, ગાંડુ શું? જો માણસો ચાહી ન શકે તો પછી ઇશ્વરે એમને હૃદય શા સારુ આપ્યાં હશે? જે હૃદય ચાહી ન શકે એ હૃદયનો ઉપયોગ શો? કહો, કહો. મારા બોલવાથી તમને માઠું લાગ્યું? તમારી લાગણી દુઃખાઇ?"

"અરે! અરે! આ શું?" મારી બાથમાંથી છુટા થવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી તે બોલી, "કોઇ આવશે, દેખશે. મને જવા દો."

"ના, ના. હું એમ તો નહીં જવા દઉં" મેં છાતી સાથે દબાવતાં કહ્યું, "તમારી હા કે ના મારે સાંભળવીજ છે. કેટલાએ વખતથી મેં તમારીજ પ્રતિમા મારા હૃદયમંદિરમાં પધરાવી છે. તમારા સીવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન હું ધરતો નથી, ધરનાર નથી. હું ફરી જાઉં એવો નથી. કોઇપણપ્રકારની બીક રાખતાં નહીં. આત્મશ્લાઘાત નથી કરતો છતાં પણ કહ્યા વગર નથી રહેવાતું કે યુવાનોના દોષથી હું મુક્ત છું. જે સૂર્ય અત્યારે આપણા માથે તપી રહ્યો છે તે પણ મારા કરતાં વધારે વફાદાર નહીં હોય. અત્યારે આપણો સાક્ષી એજ છે. તમે મારા નેત્રની કીકી છો, તમે મારા ઉરનો ધબકાર છો. ચોક્કસ માનજો કે જ્યાં સુધી તમે મારાં નહીં થાઓ ત્યાંસુધી સુખ અને શાંતિ મારા માટે સર્જાયાં નથી."

લીલી મને રોકી શકી નહીં. હું બોલતો ગયો, એ કાંપતી ગઇ. મારું પીંજણ થતા પહેલાં તો એણે મારા ખભે પડતુ નાખ્યું. બોરબોર જેવડાં આંસુ એની આંખમાંથી નીકળી પડયાં.

હું છોભીલો બની ગયો. એની આ લાગણીનું શું કારણ હોવું જોઇએ તે એકદમ ન કહી શકાયું. હું એને સારી રીતે ઓળખતો હતો તેથી એની આ વખતની સ્થિતિ મને કંઇક વિચિત્ર લાગી. એને શાંત પાડવા કરવું જોઇએ તે મેં કર્યું. ડુમોશમ્યા પછી મેં લગાર સંકોચ પામી કહ્યું:" લીલી ડીઅર! મારા બોલવામાં કંઇ અણછાજતી ભાષા આવી ગઇ હતી?

[આ લેખનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.]

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૫ થી]

મારા જેટલાંજ ખુંચી રહ્યાં છે એ મારે પુરવાર કરવું.

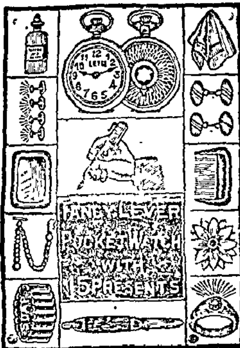
આપણું રાજતંત્ર નથી પ્રજાકીય કે નથી વ્યક્તિગત.

૧૭. અંતમાં બારડોલી પ્રત્યે અને મારા જેવાઓ જેણે એના હિતનો સવાલ આપની સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવાઓ પ્રત્યે આપે જે અતીવ સભ્યતા અને મહાનુભૂતિ દાખવી છે એની હું આભાર સહિત નોંધ લઉં છું. આપણા જેવુ રાજતંત્ર પરંતુ કે જે નથી પ્રજાકીય કે નથી વ્યક્તિગત તેમાં તે સરકારના સૌથી વડા હાકેમની સહાનુભૂતિ પણ પ્રજાની ઇચ્છાના જેટલીજ વ્યર્થ થઇ પડે છે.

આપનો વગેરે,

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

એકની પાછળ પંદર.

અમારૂં સુંદર પોકેટ વોચ રૂ. ૪-૮-૦ ની કીંમતનું ખરીદનારને પંદર વસ્તુ ભેટ આપવામાં આવે છે.

ફાઉનટન પેન, હેરઓઈલ, કર ચીફ, તકતો,

— અને —

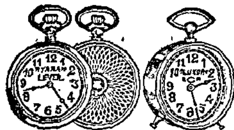
નેકલેસ, સાબુ, ચપ્પુ, વીંટી અને શર્ટનાં બટન

વગેરે સુંદર ચીજોનો લાભ લેવો હોય તો આજેજ લખો :-

ધી ઈંગ્લીશ એમ્પોરીઅમ

પોસ્ટ બોક્સ ૧૦૫, મદ્રાસ.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારૂં ૧૮ કેરેટ રોલ્ડગોલ્ડ ડાયલમાંજ પાંચ વર્ષની ગેરંટી સાથેનું "તારા" રજીસ્ટર્ડ પોકેટ વોચ (દિલ ડોલાવનારૂં પીરસાનું ઘડીઆળ) કીંમત રૂ. ૫-૩-૦ લેનારને રજીસ્ટર્ડ "સી" ટાઇમપીસ ઇનામ. ચાર દિનની ચાંદની પેઠે આ લાભ ટુંક વખત માટેજ માનજો. માટે આજેજ

લખો:-કેપ્ટન વોચ કું., પોસ્ટ બો. નાં. ૨૬૫ મદ્રાસ.

— 'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે		વાચન ભાગની બહાર	
એક પાનું દર માસે	૩ ૧૬	એક પાનુ દર માસે	૩. ૧૨
અર્ધું પાનુ ,, ,,	૩ ૧૨	અર્ધું પાનુ ,,	૩ ૭
પાપાનુ ,, ,,	૩. ૫	પા પાનું ,, ,,	૩ ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો· વ્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.
મોદીખાના રોડ, વડોદરા. ૯

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ
તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ.

લવાજમ: હીંદુસ્તાન: રૂ. ૮. દેશાવર: રૂ. ૧૦.
છુટક નકલ: રૂ. ૧.

આ 'ગુજરાત' ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોઢીખાના, વડોદરા મ
પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોઢીખાના
વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા. ૧૯-૮-૨૮

—'ગુજરાત' માટે જાહેર ખબરના ભાવ—

વાચન ભાગની સાથે		વાચન ભાગની બહાર	
એક પાનું દર માસે ...	... રૂ ૧૬	એક પાનું દર માસે ...	... રૂ. ૧૨
અર્ધું પાનું ,, ,, ...	... રૂ. ૧૨	અર્ધું પાનું ,, , ...	... રૂ. ૭
પા પાનું ,, ,, ...	... રૂ. ૫	પા પાનું ,, ,, ...	... રૂ. ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો છેવટના સમજવા.

લખો: વ્યવસ્થાપક: "ગુજરાત" કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

: અ. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪ ની અનુક્રમણિકા :

— ચિત્રદર્શન —

— સાહિત્ય સૂચિ —

લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં: રૂ. ૮. પરદેશમાં: રૂ. ૧૦. છુટક નકલ: રૂ. ૧.
તંત્રી ખાતું : :: ગુજરાત :: વ્યવસ્થા ખાતું :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ભૂલ શુદ્ધિ: 'જીવવું કોના માટે ?'ના લેખક મોહનલાલ પોટા ને બદલે મનસુખલાલ પોટા વાંચવું.
પૃષ્ઠ ૩૮૮ ઉપર વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૭ ને બદલે ૪૬૯ વાંચવું. તથા ૩૯૪ ઉપર ૪૩૮ છે તેને બદલે ૪૭૦ વાંચવું.

:: ધંધાદારીઓને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ ::

અમારો દીપોત્સવી અંક

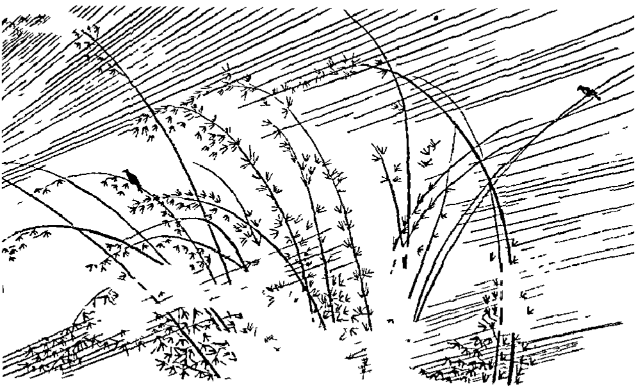
આ વખતે તદ્દન જુદાજ
ને અત્યંત આકર્ષક સ્વરૂપમાં
ત્રિરંગી, બેરંગી, ચિત્રો
અને રસિક વાર્તાઓથી
અનોખી ભાત પાડતો

બહાર પડનાર છે.

આ અંક માટેજ ખાસ ગ્રાહકો નોંધાયા છે.
તમારા ધંધાની પુરી જાહેરાત કરવી હોય તો
આજેજ આ અંકના ખાસ ભાવતાલ માટે લખો:

વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય.

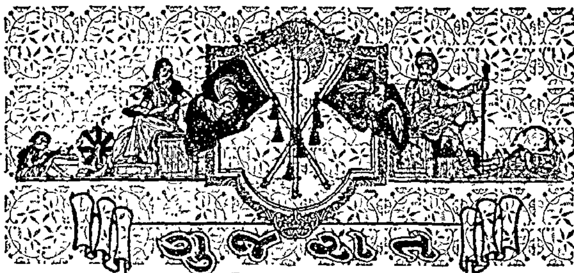
મોદીખાના, વડોદરા.

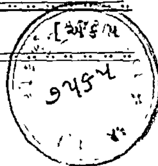
] ચોમાસાની ઝડી [શ. કનુ દેસ

ત્ર રેખાંકનથી જુદી જુદી ગતિ અને વાતાવરણ પ્રકટ કરવા માટે ભાઈ કનુ દેસાઈએ આ ચિત્ર ઉઠાવ્યું છે. ાા તીરકસ ઝાપટાથી વળી જતું વાંસડાનું જુથ જુદી જુદી રેખાઓમાં વાંક વળે છે તેમાં પ્રાકૃતિક ણુ અને મજબુતીના નિયમો દેખાઈ આવે છે. વાતાવરણની વિક્ષબ્ધ સ્થિતિમાં બે નિરાધારણ કાગડાઓને કોઈ આશ્રયસ્થાન મળતું નથી એ જોઈ આપણને સહેજ તેમની દયા આવે છે. ચિત્રકારમાં કુદરતની સહજ લીલા ચીતરવાનો ખાસ શોખ જણાઈ આવે છે. સાધારણ બીનાને ચિત્રયોગ્ય કરવાની નિપુણતા ાઈ કનુ દેસાઈની વિશિષ્ટતા છે.—ર. મ. રાવળ.

t Vijaya Press, Baroda.

પુસ્તક ૧૩] અધિક શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪ [અંક ૫

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે પડેલા બીબામાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગલીઓ બનશો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો, અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ ઉપજાવી ઉલ્લાસ અનુભવજો; અને આમ વડવાઓની માનવતાને જાગ્રત કરજો — શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં — કોઈનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના. ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા મંજાવવી જ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

ચિત્રકાર :] ગાંડી જેવી ગૌરી આવી પિતાની પાસે બેભાન થઈ પડી [રા. રવિશંકર રાવળ.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહીતી

પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર, રાજગૃહ } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ......મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ......મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ......તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત, ધનનંદ } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

શેષ...ક્ષુલ્લક માલવોના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.
ભિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત......હિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી........સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી......મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
કદ્રુ
શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
સ્થૂલભદ્ર
કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત......નરેંદ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થ ૭. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધ નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ઘણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પગે ચાલીને જાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજી થઈ. મહાપદ્મ નંદે કૈં હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યુ.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ઘરડા પતિની જુવાન પત્ની હતી મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચહાતી હતી પણ તે ક્યાંક નાસી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા જાય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, ક્ષુદ્રક માલવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ જોયા પછી ઘરમાં પ્રવેશ થઇ શક્યો આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઇ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના શ્રોત્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. તે બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેંદ્રદેવ આંભિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંભિએ સુમોહા સાથે આવતી નોમે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળી એનો એક ભાઇ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોશાને લઇ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

'ગૌરી ભાગનારા થઇ ઘેર ગઇ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેંદ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શકયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસી છૂટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને તે મુરાદાસીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ઔરસપુત્ર કુમારગુપ્ત તેના પિતામહ હતા તેનો ભેદ ફોડે છે. ચંદ્રગુપ્તમાં નવી મહત્વાકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાજિતનો કેદી નાસી છુટયાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગુપ્ત છોડવી ગયો એમ કહે છે. હતાશ સેનાજિત વક્રનાસને ખબર આપે છે. અંતે સંનિધાતાની યુક્તિ–શકટાલની ઝુંપડી રાત્રે સળગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ ક્રૂર વિચારે ઉબકી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનકીનું ઘર છોડી એની ઝુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ધ્ય અપાતો જોવા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સામે આવી એકઠાં થયાં, વક્રનાસ, સંનિધાતા ને સેનાજિત આવી ગયા. આંભિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શોણ ને ક્ષુદ્રક માલવોના દૂતપ્રણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની ચર્ચા શરૂ થઇ હતી. સિદ્ધાર્થ ક્ષપણક આવ્યા. એમણે પુછપરછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્ય શકટાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુઆ. ક્ષપણકે યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી ' આચાર્ય ! અર્ધ્ય સ્વીકારો ' ને આંભિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડયા. નરેંદ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેંદ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજા પળ સાચવી ગયો. આચાર્યે નંદ નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી આંભિ ને તેનું લશ્કર મહાદેવીને લેઇ ચાલી નીકળ્યું. સેનાજિત તેમની પુંઠે પડયો.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૨ મું

ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળી

ગૌરી ભાનમાં આવી. તે કોઇના સુંદર મકાનમાં, પથારી પર પડી હતી. એક દાસી પવન નાખતી હતી. તે જાગતી હતી કે ઉંઘતી હતી? સમાજ, દક્ષયજ્ઞ, સેનાજિત, અંધારી રાતે ઘોડા પર મુસાફરી અને પોતાનું બળતું ઘર, આ બધી વસ્તુઓ તેના મગજમાં આવતી ને જતી. તેના હૈયાને સ્થાને એક વિશાલ સ્મશાન હતી–તેમાં એક ચિતા ભડભડ બળ્યા કરતી. તે ચિતાનું એકજ રૂપ હતું. થોડી ભીંતો ઉભી હતી, છાપરું પડી ગયું હતું, બારણાની જગ્યાએ બાકોરાં હતાં. આ ભયંકર ચિતા તેના ઘરની, વિષ્ણુગુપ્તની, પિતાની, તેની આશાની, મનોરથોની ને જીવનની ચિતા હતી. એના રાતાપીળા ભડકા તેની આંખ આગળ નાચતા એના બળતાની ઝાળ તેના માથાને અને ગાત્રને તપાવતી હતી.

તેણે પથારીમાં બેઠા થઇને ચારે તરફ જોયું. મગરકું થવા આવ્યું હતુ. તેની આંખે બધે બળતાં દેખાતાં હતાં. તેણે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને આખરે વિચાર એકજ આવ્યો: સેનાજિતે તેના પિતા અને તેના વિષ્ણુગુપ્તને બાળી મુકયા! તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ગભરાટમાં બંને હાથ લંબાવ્યા.

તેની આંખ આગળ ઘર બળતુ દેખાયું; શકટાલ ને વિષ્ણુગુપ્ત બળીને ભસ્મ થતા દેખાયા; બંનેની કારમી ચીસો તેને સંભળાઇ. બંનેના બળેલા-હાડકામાંથી લીલી ભુરી જ્વાલા નીકળતી દેખાઇ. તેણે લમણે હાથ મુકી આ ચિત્રપરંપરા દૂર કરવા નિષ્ફલ પ્રયત્ન કર્યાજ કર્યો.

સેનાજિત ક્રૂર થયો; ઘાતકી થયો; પિતૃઘાતી થયો; બ્રહ્મહંતા થયો. હવે તે તેનો નહોતો. તેનો વેરી હતો, તેનાં લાડનાં સ્મરણો તેને સાપનાં ડંખ જેવાં વેદના દેવા લાગ્યાં. જે હાથ સેનાજિતે હાથમા લીધો હતો તે ઝળઝળ બળતો હતો. તેનો મોહ, પ્રેમ બળીને ભસ્મ થઇ ગયો.

દુષ્ટ સેનાજિતે કોને બાળી મુકયા? શકટાલ અને વિષ્ણુગુપ્તને? તેના પ્રિય પિતા, તેના જીવનનો આધાર, તેની સેવાના પૂજ્ય અધિકારીઓને? અંધ ને વૃદ્ધ પિતાએ આટઆટલા દુઃખમાં તેને માટે શું શું કર્યું હતું? પુત્રોને વીસારી પુત્રીના આશ્રય નીચે તેણે ઘડપણ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે પુત્રીના પ્રણયીએ આખરે એને દગો દીધો, જીવતા બાળી મુકયા. નંદના ક્રોધે અને વક્રનાસના દ્વેષે જે ન કર્યું તે આ પ્રણયીની ઇર્ષ્યાએ કર્યું. આખરે તેજ તેના પિતાની વેરી થઇ. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. "પિતા! પિતા! દીકરાઓ તો માત્ર છોડી ગયા, મેં તો તમને બાળી મુકયા. પૂજ્ય પિતા! જે સ્તંભ પર તમે આધાર રાખ્યો તેણેજ તમને કચરી નાખ્યા" તે બબડી.

આગ લાગી હશે ત્યારે વૃદ્ધ પિતા થરથરતે પગે નાસી જવા ઉઠ્યા હશે. પણ સદાના અંધકારમાં તેને દોરીને બહાર કોણ કાઢે? હંમેશાં તે દોરતી હતી–આજે પોતે તેની પાસે કેમ નહોતી? પોતે મજાહ કરવા ગઇ હતી, પ્રણયીની વાતો સાંભળતી હતી. અને કેવો ક્રૂર પ્રણયી! તેણે કેવા કોડથી સેનાજિતને પરણવાની ઇચ્છા રાખી હતી! હવે લગ્ન કેવું? કોડ કેવા? તેની અને સેનાજિતની લગ્નવેદી પર પૂજ્ય પિતાનું કારમું જળેલું શબ આડું પડયું હતું!

અને પિતાના કેવા કેવા મનોરથો હતા ! પુત્રીના સુખની ખાતર તેણે વેર વીસારે મુકયું હતું. તેણે વિષ્ણુગુપ્તને વરાવવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. આવા હેતાળ પિતા આખરે આવું મૃત્યુ પામ્યા !

કાઇ કેદી નાસી છુટયો તેથી ? પણ કેવો ભયંકર દ્વેષ ! સુતેલા આચાર્યને જીવતા સળગાવી દીધા !

તેણે આંખે હાથ દીધા. વિષ્ણુ કેવો વિદ્વાન હતો ! તે નાની બાલકી હતી, ત્યારે તે તેના ઘરમાં

" હું હું ! હું કુલકલંક. તેં બ્રાહ્મણકન્યાએ બાલ શંકર સમા વિષ્ણુગુપ્તને બાળી મુકયા ! "

ને વિષ્ણુગુપ્ત પણ બળી મુઆ. સેનાજિતે તેને બાળવા ઘર બાળી મુકયું ! ઇર્ષાથી, વેરથી,

રહેતો ને પિતાની સેવા કરતો. વિષ્ણુએ વખત છે ને તેને રમાડી હશે, વાતો કહી હશે, ભણાવી

તેમનાં ઉગ્ર નયનોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં. " દુષ્ટા ! દુષ્ટા ! એ વેદ ને વર્ણાશ્રમ સ્થાપત. એ વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરત. પણ એને તેં પાપિણીએ બાળી મુક્યો !" તે ગાંડી જેવી ઉઠી. " મેં બાળી મુક્યા. હા. ક્ષમા કરો. મને મારી નાખો " દિશાઓ ક્રોધથી કાંપી. શેષનાગ ડોલવા લાગ્યો. ભયંકર શાપોની ગર્જના તેના કાનમાં થવા લાગી. " ના. ના. તું જીવતી બળ્યા કર. "

" ના, ના, ના," કહી ચીસ પાડતી તે ઉઠી મહર્ષિઓના શબ્દોનો ભયંકર પ્રતિશબ્દ થયો. " અમને કોણ અંજલિ આપશે ? આર્યાવર્તને કોણ ઉદ્ધારશે ? વિદ્યાને કોણ સંરક્ષશે ? પાપિણી ! અમારું શુ થશે ? "

તે ગુંગળાઇ ગઇ આ ભયંકર શબ્દો તેની પાછળ પડયા. તે આગળ દોડી. " ઉભી રહે ! અમારું શું થશે ?" આમ પાછળ કોઇ બોલતું હતું. શબ્દો તેનાથી સહ્યા જતા નહોતા. તે ક્યાંથી નીકળી, કયા ગઇ તેનું તેને ભાન નહોતું. પાછળ બધા દોડતા હતા, આગળ એ જતી હતી. "અરે આ શું કરે છે ? અમારું શું થશે ! " એ શબ્દો પાછળ ને પાછળ આવતા હતા.

સૂર્યોદય થયો. તે દોડતી ગઇ. વગો પરિચિત હતો. ત્યાં લોકોની ઠઠ ભેગી મળી હતી. કોની ઠઠ ? પૂર્વજોની ? કયા પૂર્વજોની તે તે કહી શકે એમ નહોતી. " આચાર્ય બળી ગયા. " બધા કહેતા હતા "અમારું શું થશે ?" એમ પાછળ ગર્જના થતી હતી. તે આ ઠઠમાં પેઠી. બધાએ રસ્તો આપ્યો. તે આગળ ગઇ ને તેની આંખે અંધારા આવ્યાં.

તેણે બળેલા ઘરના કોલસા જોયા, તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો જોયો. તે આગળ દોડી. આ તેનું ઘર ! પાછળથી "ઉભી રહે, ઉભી રહે " ના પોકારો કોઇ કરતા હતા...ચારે તરફ બધા —કોણ ?—પૂર્વજો ?—ઉભા હતા.

બળતા ઘર આગળ કોઇ બેઠું હતું. કોણ હતું ? આ શું ? તેના પિતા—હતા તેવા—બળતા ઘર આગળ રસ્તામાં બેઠા હતા ? શું તે પિતૃલોકમાં આમ બેઠા હતા કે ખરેખરા જીવતા ? પિતા ! દયા કરો " તેણે આક્રંદ કર્યું. તે આગળ આવી વૃદ્ધ શકટાલે હાથ લંબાવ્યો. " બેટા ગૌરી " તેજ અવાજ ! તેજ હાથ ! તે ફસડાઇ પડી. પણ તેની નજર બળતાં ઘર તરફ ગઇ... આ બળતાં નીચે મહર્ષિઓને પ્રિય એવા બાલ શંકરનાં અસ્થિ પડ્યાં હતાં..."ક્ષમા કરો " તેણે ચીસ પાડી.

કોઇએ તેને પકડી. તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો......

ઘર આગળ ગામલોક એકઠું થયું હતું. બળતાં ઘર આગળ અંધ શકટાલ ભયંકર એકાગ્રતામાં પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી બેઠા હતા. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ઘર નીચે દબાઇ બળી ગયા હતા એમ લાગતુ હતું. ગાંડી જેવી ગૌરી આવી પિતાની પાસે બેભાન થઇ પડી.

આ જોઇ લોકોનો કોપ વધી ગયો. ચારે તરફ બડબડાટ થવા માંડયો. નંદના તરફ દ્વેષ વધ્યો. નિર્બલ પ્રજામાં પણ પલ વાર બળ આવ્યું.

કેટલાક જણે શકટાલને ત્યાંથી ખસવા વીનવ્યા.

" ના, મારું ઘર બળી ગયું. હવે મને આગ કયારે મુકાય છે તેની વાટ જોતો હું બેઠો છું. "

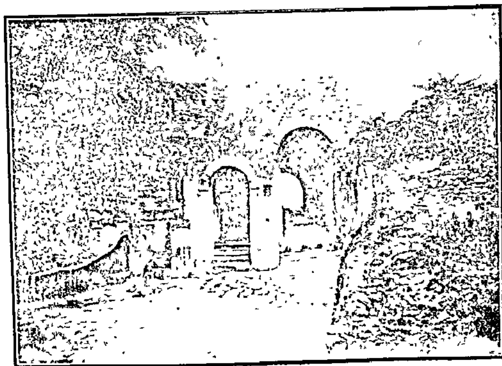
લોકો ત્રાસ્યા અને આવા કુકર્મી નંદ પર દેવો કેમ કોપતા નથી તેનો વિચાર કરવા બેઠા. મૈનાકીનાં માણસો ગૌરીની પાછળ આવ્યાં હતાં તે તેને ઉપાડી ગયાં.

આખરે કેટલાકે ઘર, છાપરું, બળેલાં લાકડાં જુદાં કર્યાં, અને તેઓ આચાર્યનાં હાડકાં શોધવા બેઠા. એટલામાં ભિક્ષાચાર્યના કેટલાક બાવાઓ આવી લાગ્યા અને ખબર આપી.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૭]

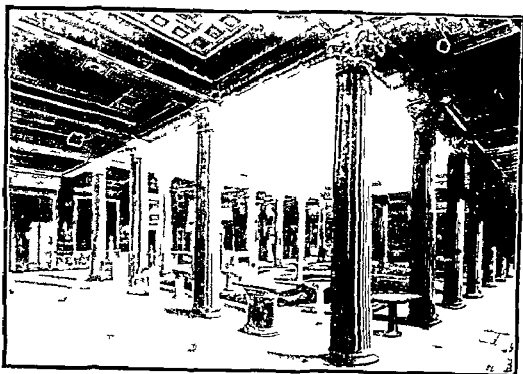

પોમ્પીઆઈનો મેરીન ગેટ પહેલાં હતો તેવો.

પોમ્પીઆઈનો મેરીન ગેટ હાલમાં છે તેવો.

—ગુજરાત: અ. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪. —એક પ્રવાસ.

વીટાનું ઘર જે પૈસાદાર ભાઈઓનું ગ્હેરાણ હતું પહેલા હતું તેવું

વીટાનું ઘર જે પૈસાદાર ભાઈઓનું ગ્હેરાણ હતું હાલ છે તેવું

—એક પ્રવાસ.

વ્હાલી

લેખક:
રા. પૂર્ણાનંદ છગલાલ વ્યાસ

૧

મલક મલક મુખડું મલકાવી,
ધીરે ઘેરાં નયન નચાવી,
ઝીણાં ઝાંઝરને ઝમકાવી,
વહાલી આવે છે.

૨

શ્વેત સાડી સ્હેજે સંકેલી,
ધીરે વહાલા પાછળ આવી,
મૃદુલ હસ્તથી નયનો ડાબી,
વહાલી ઉભી છે.

૩

મધુર સુગંધી સઘળે વેરી,
પલક નાથને મુગ્ધ બનાવી,
સોડ મહીં નિજ દેહ સમાવી,
વહાલી ઝુલી રે'ય.

એક મૂર્તિનાં નીરનીરાળાં છ પ્રતિબિંબ

લેખક :
રા. ચતુરભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ

પ્રતિબિંબ પહેલું :

બળ્યું ! એ તે કેવાક છે ? હું તો એમને સમજીજ નથી શકતી. જ્યારે જોઉં ત્યારે નવા નવા. કોઇક દિવસ ચોપડીમા આખો દિવસ માથું ઘાલી રાખે, કોક દિ' પેલીઓ... મને એ રાં...ના નામ તો સાભરતાંજ નથી. બાપ રે ! કેવાંક નામ ! મુઆ શેકોએ શી રીતે બોલતા હશે... સાથે કલાકના કલાક ગપ્પાં મારે છે ! એ બધાં એવી- તે શી વાતો કરતાં હશે ? અને બોલે છે તેએ જાણે ધાણી ફુટી. આ નવી વીજળીની ગાડી નીકળી છે તેએ એટલી ઝડપથી નથી ચાલતી.' અમે તે દિવસે વીક્ટોરિયાપાર્કે ગયાં ત્યારે રસ્તામા પેલી કાળમુખી મળી હતી તેની સાથે કેટલી વાતે ચઢયા હતા! અર્ધો કલાક સુધી હું તો મુગીમંતર બેગી રહી'તી. મને કોઇ બોલાવે તો બોલુંને ? અને વચ્ચે ટાપસીએ શી રીતે પુરું ? એ જખ્ખા ટોપીવાળાની ભાષામાં દઇ જાણે શુંએ બકતાં હતાં. અને બોલતાં બોલતાંએ કેટલા ચાળા ? અને પેલીએ તો લાજશરમ ઘરેણેજ મુકી હતી ! વાત વાતમાં એ કેવું ખડખડાટ હસતી. છેક બેશરમ, નિર્લજ્જ ! ભાયડાઓ સાથે આવી રીતે વાતો થાય ? અરે રે ! સ્ત્રીઓનુ શું થવા બેઠું છે ? અને ઇશ્વરેએ આવી ભ્રષ્ટતા કેમ સાખી શકતો હશે ? મારું ચાલે તો એવાં છકેલાં બધાને દેશ પાર કરું !......

અને એમનેએ લાજ નથી તો. બીજાની વહુ દીકરીઓ સાથે આવું છુટથી બોલાય. મને તો એમનાં આ ચેટક જરાય નથી ગમતા. હાય ! એમને શી ખબર ! એ એવી બેશરમ રીતે છડે ચોક પારકા સાથે બોલે ત્યારે મારું હૈયું કેવુ ચીરાઇ જાય છે .. પણ એમા હું— મૂર્ખનીજ વાંક નથી ?

પરણીને આ ઘરમા પહેલી આવી ત્યારે ! શો હર્ષનો ઉછાળો ! હૃદય તો એ ઉછાળે જાણે તુટું તુટું થઇ રહ્યું હતુ ! અને સાસુજીએ કેવા સ્નેહથી ઉછંગે લઇને પપાળી હતી... આછા ઘુંઘટમાથી સસરાજીના મો પર નાચી રહેલો આનંદ જોઇ મારા હેયામાં કેવાં ગલગલીઆં થયા હતાં !... અને એમની સાથનો પહેલો મેળાપ ! એ ફુલડાંની સેજ ! એમનું ઘેલું ઘેલું બોલવું ! એ આંખોના ચમકારા ને ત્યાથી નીતરતા વહાલની ન ભગન શી

સેરો! ...ને મારો ઉન્માદ! "એ પ્રભુ! સદાએ આ સુખ દેજે." એવી કોઇ દિવસ નહીં ને એ દિવસે કરેલી પ્રાર્થના! એ શીતળ ચાંદની! એ તારા દીપકોથી શોભતી મીઠું મીઠું મલકતી સુંદર રાત! એ મધુર સંભારણું! મારા હૈયાનું મોંઘેરું રતન! અરેરે! આજે એ કેટલું અળખામણું લાગે છે! એ સાંભરે છે ને હૃદયમાં આગ ઉઠે છે. ભડકા બળે છે...

એ અરસામાં એ પણ મારા પર કેવા વારી જતા? કેટલીક વાર તો મારી પગલીઓ ગણતા હોય એમ મને લાગતું... અને ચોર પગલે કોઇ ન જાણે એમ મારી પાછળ આવી કેવી આંખો દબાવી જતા... અને ત્યારે મારું હૈયું કેટલું ઉછળતું... એ હસતાએ કેવું મીઠું... આખો દહાડો હસતા ને હસતા. બા બાપુ તો એમને જોઇ અર્ધાઅર્ધા થઇ જતાં. એમનો પગ ઘરમાં પડતાંજ આનંદની કેવી મધુર ફોરમ સઘળે પસરી જતી?

ખરેજ, મારાં ગયા જનમનાં પાપ હશે તે એમનો સ્વભાવ બદલાયો. એમ કેમ થયું તે હવે હું સમજું છું. પણ બળ્યું! એમાં મારો શો વાંક? એ તો કહે કે તું ચોપડી લઇ ભણવા બેસ! હું તે કંઈ નાની કીકી-બીકી છું તે એમ પાટી લઇ બીલાડાં ચીતરવા બેસું? અને હુંએ પક્કી તો ખરી; એમને મનાવવા મેં બે ચાર દિવસ કેવો ઢોંગ કરેલો! ચિત્ત ચોંટાડવાની તો વાતજ નહોતી. પરણેલાં તે વળી ભણતાં હશે? પુરુષોને અમને ભણાવી ગણાવી મડમ જેવી બનાવવાની તે શું હોંસ હશે? આ પેલો ફાટી ગયેલો સુમન એની-બળ્યું શું એનું નામ. હાં હાં...ચાંદાવળી લઇ બગલમાં હાથ ઘાલીને ફેરવે છે એમ નફ્ફટપણે ફરતાં અમને શીખવવાની એમની દાનત. તોબા પુરુષોથી એમને હવે લાજ શરમનું ભાનજ નથી રહ્યું. એ ભગવાન, આ કળજુગની નફ્ફટાઇથી મને બચાવી લેજે. અને એ મને ભણાવવાની વાત કરે. આખો દહાડો ઘાંચીના બળદની પેઠ ઘરની ઘાણી ચલાવવાની ને જરાક થાકેએ ખાવાનો ન હોય? રાતે તો બાપ! આપણાથી ન વંચાય! અને હવે તે હું નાની છું? એકાદ વરસમાં તો બે ... પણ મરદો આ બધું શું સમજે?

અને મારાં બીજાં પણ ઓછાં દુઃખ છે? એમને તો હવે ઘેલુંજ લાગ્યું છે. ચાર પાંચ દિવસથી તો એ ને એમની કલમ ... અને ઓ ભગવાન! અંદર લખે છે એમાં કેવાં કેવાં નામ પાડયાં છે! વિમળા, કુમુદ ... હાય! આ બધીઓને એ કયારે મળ્યા હશે? એમની ઓળખાણ થયા વગર, સાથે ફર્યા વગર તે આવું લખી શકાતું હશે? કેવું કેવું લખ્યું છે! સંભારું છું ને માથું ફરે છે. પુરુષો બધાએ આવા હશે? એમને પુછીએ છીએ ત્યારે કેવા ડાહ્યાડમરા થઇ બેસે છે? બળ્યું. મને તો કંઈ સુઝ નથી પડતી. નહીં વાત, નહીં ચિત્ત. આખો દિવસ લખવાનોજ ધંધો અને તેએ આવું લખવાનું! આ જીંદગીથી તો પ્રભુ તોબા! અમારેએ જીવ તો છેને? અમારો હક્ક બે ઘડી આનંદથી વાતો કરવાનોએ નહીં? અને એમનામાં કોણ જાણે દયાનો છાંટોએ રહ્યો નથી. મધુ આખો દહાડો રોયા કરે તોએ એ જરાક દોરી ઝાલી હીંચકો ન નાખે. અને વહાલની વાતો કરવા મુકયા હોય તો! એવું તે લખવામાં શું બગડી જતું હશે તે જરા હાથએ લાંબો ન થાય?

આ આરસો! એને પહેલાં હું કેવો ચહાતી. હવે તો એને જોઇને એવી ચીઢ ચઢે છે કે જાણે ભાંગીને ચુરેચુરા કરી નાખું! મને મારા રૂપનો કેટલો ગર્વ હતો! અને એ આંખો નચાવતા હસતા હસતા મારા ભણી આવતા ત્યારે હું એમ

ત્યારેકોણ જાણે-કેમ-અસંતોષની એક વાદળી એમના મોં પર આવી ઉડી જતી.

પણ કોણ જાણે શાથીએ અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં ગયા પછી એ નિર્દોષ ગમ્મત, એ ઉન્માદજનક મસ્તી, એ મંદમંદ હસવું સૌ ઓસરવા લાગ્યાં. એમના મોં પર ધીમે ધીમે ગંભીરતા, કઠોરતા આવતી ગઇ. ધીમે ધીમે એ મારાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. કેટલીકવાર તો દિવસમાં હું એમને ફક્ત બેજ વાર જોવા ભાગ્યશાળી થતી, અને તેએ ફક્ત જમતી વખતે. આ ફેરફારનું કારણ હું સમજી ન શકી. મેં ધાર્યું કે એ ભણે-છે તેમાં તોફાન મસ્તી કરવાની મના કરવામાં આવતી હશે; અથવા તો ભણતરને લીધે એ ડાહ્યા થતા જતા હશે!

હું ધારું છું કે જ્યાં સુધી માણસો ભણે છે ત્યા સુધી તરંગી, ભાવનામય બહુ હોય છે. નહીં નહીં ભણતાં ભણતાં એવા બની જાય છે. એ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ એમની વિશાલ થતી ભાવનાસૃષ્ટિમાં મારા જેવી સાદી, રૂપમાં સાધારણ ને બીનભણેલી સ્ત્રી માટે સ્થાનજ નહીં રહ્યું હોય!

આ કોયડો બીજી શી રીતે ઉકેલાય? પરણ્યા તેથી મારા તરફ બેદરકાર થઇ ગયા એવુ તો નથીજ; કારણ કે બાપડી કુસુમની તો મારાથીએ માઠી દશા લાગે છે. મન મુકીને એની સાથે એમણે ઘણા દિવસથી વાત કરી હોય એમ પણ મને નથી લાગતું. પરણીને આવી ત્યારે પ્રફુલ્લ ગુલાબના ફુલ જેવી સુકોમળ ને સુંદર એ હતી, અને અત્યારે જાણે તાપે કરમાઇ ગએલું કરેણનું ફુલ!

ખચીતજ એમને ઘર કરતાં બહારનું આકર્ષણ હાલ વધારે છે. કોલેજમાં ગયા પછી તો એમનામાં અજબ પલટો! ત્યાંની છોકરી-સાથે ફરવામાં એ ઘરને તો તદ્દનજ વીસરી ગયા લાગે છે. હું તો જાણે ઠીક, પણ બાપડી કુસુમ-મૃદુ ફુલ જેવી કુસુમ,--તો ખરેખર કમનસીબજ લેખાય!

સાસુજી ને સસરાજી તો ફાટુફાટુ થઇ રહેલ જ્વાલામુખી જેવાં લાગે છે.

અત્યારે દીએરજી ભલે નગણા થયા, પરંતુ અંતર સાક્ષી પુરે છે કે અંતે તો એમને અમારા વગર નથીજ ચાલવાનું. હું એજ દિવસની વાટ જોઉં છું જ્યારે દીએરજી એકવાર આથમતા ચંદ્ર સમા ફીક્કા વદને પોતાના ઘેલાપણા માટે અફસોસ કરતા અમારી પાસે આવે! અને ત્યારે વ્યાજ સાથે. વ્યાજ છોડું ખરી... મને જે વ્યથા ભોગવવી પડી છે તેનું વેર લઇશ. એવા ચીઢવીશ એવા ...કે બળીને ખાક થઇ જાય. ઓ ઘેલા અંતર! તારાથી એ દીઅરીઆ તરફ એટલું નિર્દય થવાશે કે? તૈઆર રહેજે એ સમય દૂર નથી.

પ્રતિબિંબ ચોથું:

આ મારો રમેશભાઇ! લગ્ન થયાં ને કુસુમ ભાભી સાસરે આવ્યાં ત્યારે ભાભીને જોઇ ઘેલો ઘેલો થઇ જતો તેજ આ રમેશભાઇ? બંનેને સાથે જોતી ત્યારે મનમાં હું કેવી હરખાતી ને બોલતી: "રાધાકૃષ્ણ જેવાં શોભે છે, મારાં ભાઇભાભી"; ને તે વખતે ભાભીને 'કાનઘેલી' કહી ઓછી ખીલવતી? ભાભી પણ જબરો ટાણો મારતાં "તમે નહીં થાઓ તે જોઇશું ને બહેન! અમારોએ એક દિવસ આવશે, હાં કે!

મોટાં ભાભી હેમાં વગર એને એક પળ ન ચાલતું. સેંજ વીખુટાં થાય તો કેટલો બેચેન થઇ જતો? અને એ પીઅર ગયાં હોય ત્યારે

કેટલો ઉદાસ રહેતો, જાણે કાળા વાદળીએ ઘેર્યો ચાંદલીઓ! પણ ભાભીનાંએ હેતે એણે ફીસારે મેલ્યાં.

હું નાની હતી—ચાર પાંચેક વર્ષની—ત્યારે તો પીઠ પર નાખી એ ગોળ પોટલાં કરતો, અને ન કરે તો હું ઓછી પજવતી? રીસાઉં, રડું, ને ગોળપોટલાં કરાવું ત્યારેજ છાની રહું. ને મારાં બાવડાં ઝાલી એ મને કેવી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો! આખું જગત ત્યારે ભમરડાની પેઠ ચક્કર લેતું લાગતું. એ ફેરફુદડીના ફેરની રમઝટ હજીએ સ્મૃતિ તાજી થતાં આખા અંગમાં પસરે છે.. એ નિર્મલ આનંદ! મધુરા દિવસો!

હવે તો હું મોટી થઈ છું...ગણાઉં છું. બા બાપુ તો મને પરણાવવાની વાતો કરવાએ મંડી પડ્યાં છે! પણ આપણે એમ પરણવાનાં નથી. પરણવું શા સારું? કુસુમભાભીની પેઠ આમ દુ:ખી થવા? એ તો કુસુમભાભીજ આમ સહન કરે! હું હોઉં ને તો... પણ આપણે તો ખચીતજ પરણવાનાં નહીં એટલે એવો વિચાર કરવાનો પ્રસંગજ ક્યાં રહ્યો? કેવી રુપાળી, કહ્યાગરી, સ્નેહાળ ભાભી! તેને આવું સહન કરવાનું?

રમેશભાઈનાં બહેનપણાં તો જુઓ! પેલી ઇન્દુડી છે તે બોલવે તો ઘણીજ ચબરાક! પણ એ 'ગોટપીટ' કરે છે એટલુંજ. કાતર જેવી જીભ ચલાવી જાણે છે, બીજું એનામાં શું બળ્યું છે? નળીયા જેવું નાક ને આંખ્યો તો કાચબા જેવી. ભમ્મરના વાળ તો સુવા ચેરી ગએલા... એની સાથે તે રમુભાઇ જેવાને શી દોસ્તી! મરદોનાં મન પારખવાં મુશ્કેલ તો ખરાંજ!

...ને પેલી શીરીન! જાણે સુગ્રીવની દીકરી! જીંદગી ભર એક પગે તપ કરે તોએ મારી સહીએર એ ન થાય! એ તો રમેશભાઇની ખાસ સહીપણી! કલાકોના કલાક વાતો કરે તોએ ન ધરાય.' બળ્યું. એવી તે એ લોકો શું વાતો કરતાં હશે? ગમે તેમ પણ કુસુમભાભી કરતાં એ લોકો હોંશીઆર અને ચાલાક તો હોવી જોઇએ. 'નહીં તો રમુભાઇ જેવા સેંજમાં અંજાય નહીં. બંડી અક્કલબાજ હોવી જોઇએ. એ વિના બીજું તે શું આકર્ષણ હોય? પણ અમે બધા ધારીએ છીએ એવું ન પણ હોય. હું તો ધારું છું કે રમુભાઇ કુસમભાભીને હજીએ ચાહે છે. નહીં ચાહતા હોય તો ચાહવું પડશે, ને જો જો જ્યારે ફરીથી ચાહતાં શીખશે ત્યારે બમણા જોરથી.

બીજું બધું તો ઠીક. પણ ભાઇએ આપણને એક પાઠ શીખવ્યો. 'પરણવું નહીં કારણ કે પુરુષોનાં મગજો ચકી જેવાં. પવનનો સપાટો આવે કે ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડે! આપણે તો બા, આ અડગ નિશ્ચય! બા બાપુ નહીં માને તો? ત્યારે જોઇ લેવાશે.

પણ રમુની આ બધી હીલચાલ પાછળ કૈં જુદોજ આશય હશે તો? ખરેજ, એ પહેલાંનો રમુભાઇ નથી. પરંતુ મને તો એ સાગર જેટલો ઉંડો, અને સુરજ જેટલો નિર્મલ લાગે છે. મારા વીરામાં મને અખંડ શ્રદ્ધા છે. એ તો અવશ્ય વેષધારીના વેષ.

પ્રતિબિંબ પાંચમું :

રમુઃ મારા અંતરનો આરામ, મારી આંખોનું તેજ રમુ.
એને જન્મ દીધો, ઉર ધાવણથી પોષ્યો; પાંખો ફુટયા પછી સંસાર...

સંસારના ગગનમાં એને ઊડવાની શકિત આવી ત્યાં સુધી એકધારી મમતાથી જોયા કીધો; જેના નાના દોષને ગુણ કરી માન્યા. અરેરે ! એના સામું આજે બોલવું પડે તે પહેલાં જીભ તુટી કેમ નથી જતી ? હૃદય ચચણી રહ્યું છે એટલે ઉભરો કાઢ્યા વિના નથી રહેવાતું.

એ તો રમુને ઓળખીજ શકતા નથી. એના સામે નકામા શંકાભરી નજરે જુએ છે. પુત્રમાં કેટલું બળ છે તે માતાજ જાણે. ધાવણમાં મેં એને ચારિત્ર્ય પાયું છે. મારો રમુ ભલેને સ્ત્રીઓના ટોળામાં ભમે પરંતુ મેં વજ્રકવચ બાંધ્યું છે. એ નારીઓની નિકટ દુનીઆની આંખે દેખાય છે છતાં મારું અંતર સાક્ષી પુરે છે કે એ એમનાથી દૂરને દૂરજ રહે છે. માતાનું હૃદય કદિ ચુકેજ નહીં.

...અને એ તો એવા વહેમી છે ! રમુને સ્રીમિત્ર તો બેચારજ છેને ? પુરુષમિત્ર એને ક્યાં ઓછા છે ? એ ભાઇબંધો સારા નરસા હોય એ જોવાની એમને ફુરસદ નથી, પરંતુ બેચાર સ્રીમિત્ર, પછી ભલેને એ સારી હોય કે નરસીની, સામે એમનું નાકનું ટીચકું ચઢે ! સ્રીઓ તરફ પુરુષો આટલી વહેમની નજરે કેમ જોતા હશે ? અમે શું એટલી બધી ઠચુપચુ મનની હોઇએ છીએ ? મરદો એમજ માને છે કે અમારામાં સ્થિરતા નથી, ચારિત્ર્યબળ નથી. અમારી કીંમત આંકવાની એમની ઢબ તો જુઓ ! પ્રભુ, મરદો કયારે અમને ને અમારા બળને સમજતા થશે ?

છતાંએ કેટલીક વાર મારું શ્રદ્ધાળુ હૃદય પણ ડગુમગુ થઇ ઉઠે છે. આ આજકાલની છોકરીઓ. પ્રભુ બચાવે. ઓછી લુચ્ચી ! એમના ચાળા-ચટકા, હાવભાવ બધુંએ જાણે નાચનારીઓના જેવું ! અમારા વખતમાં તો બા, માથાં પરથી સાળુની કોર સેજ ખસી હોય તો વડીલની આંખ ફાટે ને સાસુજીના ટોણા સાંભળવા પડે તે જુદા. ઠપકાઓનો તો શ્રાવણભાદરવો વરસે... અને અત્યારની આ બધીઓનાં તો માથે ઓઢવાનાંએ ક્યાં ઠેકાણાં છે ? વધારે ભણીને એ લોકોને આવું ડહાપણ આવતું હશે ? મારા રડયા એમના માસ્તરો કોઇવાર નીતિના બે બોલ પણ કહેતા હશે કે નહીં ? રમુને આવી છકેલ કોલેજીઅનો સાથે જોઉં છું ત્યારે મારી શ્રદ્ધા ડગમગી જાય છે. એમના ઢંગ ને ચાળા-ચટકાથી તો તોબા ! એ છોકરીઓ રખે મારા રમુને ભરમાવે ને ભોળો એ આડે માર્ગે જાય તો ! ...પણ આ તો કોઇક પળેજ આવું થઇ આવે છે. નહીંતર મારી શ્રદ્ધા રમુમાં અચળ છે. મારાં દુધ જો પવિત્ર હોય તો એ દુધનો પીનાર અપવિત્ર ક્યાંથી સંભવે ? મારું દુધ લાજે.

પ્રતિબિંબ છઠ્ઠું :

જીવન કેવું રંગબેરંગી છે ! બા બાપુ તો મને ઉખડી ગએલજ માને છે. આ બુદ્ધિપ્રધાન જમાનો છે. એ જમાનાને અનુરુપ જીવન ઘડવું જોઇએ-ઘડવા મથવું જોઇએ એ સત્ય. હું એમને શી રીતે સમજાવું ! અને કુસુમ...ઘેલી કુસુમ...તો એમજ માને છે કે હું એનો રહ્યો નથી. છેકજ હાથથી ગયો છું. સ્રીઓ પુરુષને સમજતી કયારે થશે ? પરંતુ એ તો કયાંથી સમજવાની છે ? એનામાં એટલા વિચાર કરવાની શકિત જોઇએ ને ? ઇશ્વરેએ કેટલો બેવકુફ છે ! વિધાત્રી જેવી મૂર્ખ, કમઅકકલને લેખ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૭]

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

લેખક :
રા. ચંદ્રાનુરાગી

—— ० ——

મહીનામાં જેટલા દિવસ ચાંદની પુર બહારમાં ખીલી રહે તેટલા દિવસો પણ ખરા આનંદના હોય છે. એ વખતે હું શહેરની ધમાલથી દૂર દૂર "પબ્લીક પાર્ક"માં જઇ ત્યાં એક ખુણા પર નાખેલા બાંકડા પર બેસતો. મને બીજી કોઇ બેઠક ગમતીજ નહીં. અને તે બાંકડા પર મારી પહેલાં બીજો કોઇ આવી બેસી ગયો હોય તો તેના તરફ હું એક દુશ્મનની નજર ફેંકતો, અહીં તહીં આંટા મારતો; તેને ન કહેવાનાં વચનો મનમાં કહેતો અને જેવો તે ઉઠે તેવોજ હું એક સચોટ તરાપ મારી તે બાંકડા પર શાંતિથી બેસી જતો અને ચંદ્રિકાના તેજમાં જાદુગરની સૃષ્ટિ જેવી લાગતી શ્વેત મકાનોની હાર તરફ મીટ માંડી રહેતો. આ સ્વર્ગીય દેખાવ જોઇ મગજમાં તાજમહેલના ઇતિહાસનાં પાનાં ફરવા માંડતાં. અને આ સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર કલાક સહજ પસાર થઇ જતા.

એક દિવસ હું અહીં ચારેક કલાક ગાળી ઘર તરફ જતો હતો. હજુ પુરા બાર નહોતા વાગ્યા. ચંદ્રનું ભપકાદાર તેજ ચોમેરે પથરાતું હતું. રસ્તે પ્રેમજી પટેલના ઘર આગળ આવી હું અટકી ગયો. અંદર ગાંગો ભગત ભજન ગાતા હતા. ઢોલીઓ ઢાળી, તેના પર બગલાની પાંખ જેવો ઉજળો ચોફાળ પાથરી તેના પર બેઠા બેઠા, હાથમાં તંબુરો તથા મંજીરાં લઇ ભજનથી અદ્ભુત ધુન મચાવી રહ્યા હતા. આસપાસ બેઠેલું પટેલીઆઓનું મંડળ મંત્રમુગ્ધ બની ગાંગા ભગતના મોઢા સામું જોઇ રહ્યું હતું.

ગાંગા ભગતનાં ભજન મને બહુજ ગમતાં. મેં તેને એકવાર મારે ઘેર ગાવા બોલાવ્યા હતા. ગામમાં પણ જ્યાં જ્યાં ગાંગા ભગત ભજન ગાવા જતા ત્યાં ત્યાં હું પણ વગરતેડયો વણ-નોતર્યો જતો.

આજ પણ તેવુંજ બન્યું. હું થોડીવાર બહાર ઉભો રહ્યો અને ભજન સાંભળવા લાગ્યો. અંદરથી પ્રેમજી પટેલનું ધ્યાન મારા પર પડ્યું.

"આવોને, શરીખંગ ભાઇ" પટેલે બહાર આવી મારો હાથ પકડતાં કહ્યું.

મારા નામનો આટલો અપભ્રંશ સહન કરવાની શક્તિ મારામાં જરુર હતી. અને નહોત તો પણ પટેલે મારા નામની પાછળ "ભાઇ"નું પુછડું લગાડવાથી આવી જાત. વળી 'ગવર્નર'ને "ગવંડર" કહેતા અને "મેનેજર"ને "મણીજર" કહેતા અભણ ગામડીઆઓ તમારો સત્કાર કરવામાં તમારા નામનો ગમે તેટલો અપભ્રંશ

કરે તો પણ તે સાકર જેવો મીઠો લાગશે, અને જરાપણ ખોટું નહીં લાગે. તમે તેની અસંસ્કારી વાણી સાંભળી હસશો–તેઓની અજ્ઞાનતાપર નહીં પણ તેનાં મન અને વાણીની સાદાઇ જોઇ તમને વિનોદ થવાથી.

હું ઘણીજ ખુશીથી અંદર ગયો. અંદર જતાં વારજ સૌ પટેલીઆઓ "આવો, આવો" કહેતા અનેક રીતે મારી પ્રશંસા કરવા મંડ્યા. "આ આપણે...ભાઇના દીકરા શરીખંગ ભાઇ" "બહુ નરમ માણસ છે" "ઈંગરેજી નવ દશ ચોપડીઓ ભણેલા છે" વગેરે વગેરે. પણ ગાંગો ભગત તો તેના તંબુરાના સુમધુર સાદા ગુંજારવમાં અને મંજીરાના ટણકારમાં પોતાના ભજનની અખંડ હલક પુરતા, આમ તેમ ડોકું હલાવતા હતા. ચંદ્રના અજવાળામાં તેનો આનંદથી છલોછલ ચહેરો હું ઘડી ભર જોઇ રહ્યો.

ગાંગા ભગતની આજની ચમક કૈંક ઓર હતી. મેં તેની બાબતમાં નહીં અનુભવેલી કોઇ દિવ્ય છાયા તેના ચહેરા પર વિલસતી હતી. હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ થંભી ગયો.

ભજન ગવાઇ રહ્યા બાદ હું ઉઠીને ગાંગા ભગત પાસે ગયો.

"ગાંગાબાપા," મેં કહ્યું; "તમારાં આજનાં ભજન મને તો એવાં સરસ લાગ્યાં..."

પોતાની વિશિષ્ટતા જાણનાર માણસ પોતાનાં વખાણ સાંભળી જે જાતનું હાસ્ય કરે તેવુ હાસ્ય ગાંગા ભગતના ચહેરા પર ફરકયું.

"ઠીક છે, ભલા, એ ઘડી ભગવાનનાં નામ લઇએ છીએ."

"તે તો સમજ્યા, પણ તે દિવસે આપણે ત્યાં તમે આવાં ભજન ગાયાં નહોતાં."

"ક્યારે?"

"દીવાળી ઉપર"

"તે દિ' અંધારીઉં હતું ને!"

"એટલે?"

"અજવાળીઆ વિના ભજન ગાવાની મઝા આવે?"

બરાબર. ગાંગા ભગતનું કહેવું હું હવે સમજ્યો: તેના હૃદયની ચાવી મારા હાથમાં હવે આવી તેને ભજન ગાવામાં ચંદ્રિકા એ અગત્યની ચીઝ હતી. હવે જ્યારે જ્યારે ગાંગા ભગતનાં ભજન મારે સાંભળવાં હોય ત્યારે જો ચાંદની પુરેપુરી ખીલી હોય તોજ તેને મારે ઘેર બોલાવું. અને તે વખતે ઓટલા પર ગોદડું નાખી બેસાડું અને દુધનો પ્યાલો પાઇ તેની પાસે બેસું. પછી જોઇ લ્યો-મઝા! એક, બે, ત્રણ એમ કરતાં પચીશ પચાસ ભજન તે લલકારી નાખતા. સાંભળનારા તો સાંભળતાં થાકેજ નહીં. પણ જ્યારે તેનો શ્વાસ ખુટતો ત્યારે તે બે હાથ જોડી, જરા સ્મિત કરી, તંબુરો તથા મંજીરા એક તરફ મુકતા.

ગાંગા ભગતનો ચાંદની પર આવો પ્રેમ જોઇ મને આનંદ થયો. પણ સાથે દ્વેષની લાગણી થયા વગર રહી નહીં. મારી ખાત્રી છે કે "પબ્લીક પાર્કમાં"માં ગાંગો ભગત હાજર હોય તો પેલા બાંકડા માટે મારી સાથે જરુર તકરાર કરે અને કદાચ મને હરાવી દઇ તે બાંકડા પર જઇ બેસે અને ચાંદનીમાં નહાતાં મકાનો અને વૃક્ષો તરફ જોઇ, ધીમે ધીમે તાળીઓ પાડતા, "હરણાં હેર્યાં, લખચાર સતી રાણી" એ ભજન મનમાં ગણગણ્યા કરે.

ચંદ્રિકા તરફનો આપણો આ પક્ષપાત અકારણ કે અસ્થાને નથી. માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે "શાંતિ, શિતલતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા"વાળી દરેક વસ્તુ તરફ તેનું મન કુદરતી રીતે આકર્ષાય છે. એ જોતાં બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંતનો ચાંદની તરફ નિઃસીમ પ્રેમ છે

તે સ્વાભાવિક છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિઓ તો કહે છે કે સજીવ એટલાજ નહીં પણ નિર્જીવ પદાર્થોએ ચંદ્ર પર અનહદ પ્રીતિ રાખે છે અને તે સાબીત કરવા માટે તેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો જરાપણ ભય રાખ્યા વગર છુટથી કહે છેઃ—

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चंद्रकान्त ।

× × ×

નીરખી હરખે શું કુમુદ ? હું પુછું ચંદા.

—(રા. જટિલ)

× × ×

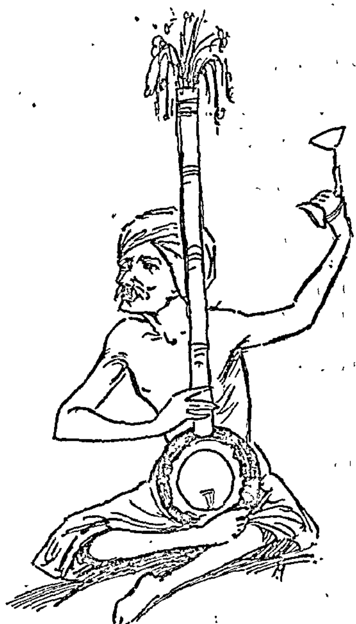
હસતી કોમલ રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિન્ધુની ઊર્મિ વિલાસમાં.

—(રા. દેશાઇ)

× × ×

સૂર્યના તેજ માટે આપણને એટલી બધી લાગણી નથી. તેમાં શોભા અને પ્રભા છે. પણ શાંતિ, શીતળતા અને મધુરતા તો તેમાં નથીજ. તેના સૌંદર્યમાં કુમાશ નથી; તેમાં ઉગ્રતા અને ભપકો છે. આને લઇને સૂર્ય પૂજનીય, વંદનીય છે, પણ ચંદ્ર તો મધુર, મનમોહક હોવાને લીધે કમનીય પણ છે. નક્ષત્ર ગણોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા મંદ મંદ હસી રહ્યો હોય, વૃક્ષોને પાંદડે પાંદડે બત્તીઓ પ્રકટાઇ હોય ત્યારે તમે જો બહાર ફરવા નીકળો તો તમારાં દુઃખ જરૂર ભુલી જશો. આવી ચાંદનીમાં સૌ પોતાનું ભાન ભુલે તો બીચારા ગાંગાભગત-નો શું વાંક ?

પેલો સર વોલ્ટર સ્કોટ પણ ચંદાનો જબરો શોખીન હતો. તેને માટે કવિના શબ્દો ટાંકવા ઠીક પડશે. "દિવસની કડાકુટ શાંત થતાં અમે રાત્રિએ ઘાસનાં મેદાનોમાં ફરવા નીકળી પડતાં—ખાસ કરીને ચાંદનીને વખતે. ત્યારે તે (સ્કોટ) જરા પણ કંટાળ્યા વિના નીચેની લીટીઓ ઉપરા ઉપરી બોલ્યા કરતોઃ—

ગાંગો ભગત તંબુરાના સુમધુર ગુંજારવમાં ને મંજીરાના રણકારમાં ભજનની અખંડ હલકપુરતા.

The Moon, sweet regent of the sky,

Silvered the walls of Cumnor Hall,
And many an oak that stood thereby.

પણ આ બાબતમાં આપણા રા. સુમન્ત તેના કરતાંએ ચડી જશે. તેની ચંદ્રિકા જોતાં જોતાં આપણી આસપાસ કોઇ પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાતું લાગે છે. પ્રભુતા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો ઓઘ ચોમેર ઉછળતો લાગે છે. હજુ તેની અસર અનુભવીએ તે પહેલાં તો તેની ચંદ્રિકામાંથી નિર્ઝરતો ગંભીર, શાંત, શુભ્ર રસ આપણને વીંટી વળશે અને એ દિવ્યરસનો ઉભરાતો જુવાળ આપણા આત્માને ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડતો હોય તેમ લાગશે. દાખલા તરીકેઃ—

"ઉઘાડી બારીમાથી સ્મિતભરી ચંદા દુધ જેવી ઉજળી ચાંદનીનો અમી છંટકાવ કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મીઠી લહેરો શાંતિનો સગીતભર્યો સુવાસ અંતરાત્માની ઉડી ઉડી કુંજોમાં ઉનારતી હતી. જેથી જગતના હળાહળ ઝેરની પીડા પણ ઘડીભર વીસારે પડી છે.

× × ×

"આકાશમાંથી શરદ પુનમની શીતળ ચંદ્રિકા વરસી રહી હતી. વટિકાનો સુવાસભર્યો અનિલ નદી ઉપરથી મીઠી મીઠી લહરો લાવી ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો. અને ગાન ઝરણાંના નન્દન સૂર, મનુષ્યકરનાં ઉંડા ઉંડા આત્મવાજીંત્રોના નાદ સાથે ભળી જઇ પૃથ્વી અને આકાશ બંનેને સંગીતની દેવીનું એક મૂર્તિમંત વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી સંયુકત કરી નાખતા, ઉંચા ઉંચા ઉડ્ડયનો પ્રસાર્યે જતા હતા. × × ×

"મધ્ય રજની ગઇ હતી. સ્વર્ગના નંદનવનની ખુશબો પવનની પાંખ્યો ઉપર સ્વારી કરતી ચોતરફ વિસ્તરતી હતી. ચંદ્રમંડળમાંથી ઝરતાં મુકતામય કિરણોમા દેવદૂતોના ટોળાં રુપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપથી તપેલી—તૃષાતુર થએલી પૃથ્વી પર 'ઉજળી દુધ જેવી' અમૃતમય આહ્લાદ આપતી મીઠી શીળી ચાંદની ઢોળતાં હતાં. પ્રેમભર્યાં જીવનનાં આનંદ–ઊર્મિ, રસકુંજોનાં સુધાઝરણાં જગતમાં ફેલાવતા હતાં..........." (યોગિની)

રા. નાનાલાલની ચંદ્રિકાનો તમારે આસ્વાદ લેવો હોય તો આમપાસનાં દશ્યો બદલી નાખવાં પડશે–જો કે ક્ષિતિજ તેનું તેજ રહેશે. રા. સુમન્તની ગંભીર, શાંત, ચંદ્રિકા દૂર થશે અને તેને બદલે સુંદરીઓના નુપૂર ઝંકારથી ડોલતી, તેઓના રાસની સુમધુર લહરીઓથી ગુંજતી ચંદ્રિકાની ઉનમત્ત છાયા તમારી આસપાસ તરવરવા માંડશે. પ્રભુનું ધ્યાન ધરવા યોગ્ય રા સુમન્તની ચંદ્રિકા અદશ્ય થઇ તમારી નજર આગળ અપ્સરાઓના ક્રીડાસદનની છબી દેખાશે. "ઉષા"–એ ચંદ્રિકામાં ઉદ્ભવેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિનું પહેલુંજ દશ્ય, જાણે ચાંદનીના રસમાં ઝબોળીને બહાર કાઢ્યું હોય તેવું લાગે છે. ચંદાનું ખરું તત્વ બતાવી આપવામાં એ બેમાંથી કોણ વધારે સરસ કામ કરે છે તેનો નિર્ણય કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન હું નહીં કરું. પણ "પબ્લીક પાર્ક"માંના મારા બાંકડા માટે તે બંનેને અંદર અંદર તકરાર કરતાં જોવાનો પ્રસંગ મળે તો હુ એક ઝાડવા પાછળ ઉભો ઉભો જોવા ચુકું નહીં અને મારું ચાલે તો કદાચ રા. સુમન્તને મદદ પણ કરું......

રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆની "ચંદા" માટે મને જોઇએ તેટલી સારી લાગણી નથી. એટલે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેમાં કવિત્વ નથી. ખરું જોતાં "ચંદા"માં કવિત્વના આછા ચમકાર ઢાંક્યા રહેતાજ નથી.

"વણી તેજ વિચરં ખેલવા આ વ્યોમ કેરી વાડીએ."
'માંહી વ્હેતી વ્યોમ ગંગા દુધ જેવી ઉજળી
ને ફુવડાં, પીઆમાં રૂપાનાં તે ગણુતી ફરં વળી.

પુલ શા માટે ગણુતી હશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન રખે કરતા. કારણ કે એક નાની દશ બાર વર્ષની રમતીઆળ બાળા પુલ શા માટે ગણે તેનો ઉત્તર આપવા પહેલાં પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલો પેલો ડૉ. જોન્સન ફાનસના થાંભલા શા માટે ગણાતો હશે તે સવાલનો જવાબ આપવાની પ્રથમ ગોઠવણી કરી રાખવી પડશે.

વાંકું વળીયું રમ્ય રીતે અણીવાળું નાકડું
× × ×
ચઢી મુકું તરતું તે સ્વચ્છંદ આવ્યું જાય ત્યાં,
ઉડું મુરું આકાશ કેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.

મૃગલાનાં બચ્ચાની પાછળ દોડતી શકુન્તલા કે અનેકવિધ તરંગોથી ભરપુર કુમુદની નાની બેન–કરતાં આ બાલિકા જુદાજ પ્રકારની છે. નભોમંડળની આ નાનકડી મહારાણી જ્યાં ફાવે ત્યાં જાય છે અને જે ધુન મગજમાં ઉઠે છે તેને અનુસરે છે.

Keats ની ચંદ્રા જરા વધારે ગંભીર અને પ્રૌઢ છે એટલુંજ.

...... Tender is the night
And happy the queen-moon is on her throne
Clustered around by all her starry fays.

રા. નરસિંહરાવની કવિત્વ શક્તિ માટે મને શક નથી, તો પણ એક વાત મને કાંટાની માફક ખુચે છે. તે એજ કે તેની ચંદ્રામાં વિજ્ઞાન (Science) અને સાહિત્યનું મિશ્રણ કરવાનો ભયંકર પ્રયત્ન છે.

કન્યકા હું ફુગવતી મુજ માત મોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા એમનાથી રહું બીતી.
માત મારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું હરખી
હું તાત તે પણ પૂજ્ય તેના વંદના કરું દૂરથી.
× × ×
ને જે સમે દેખાઉં નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું
એક ફેરી ફરી રહું માડી પગાડે જ્યાહરે
જઉં એક તેના એટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.

હાઇસ્કુલમાં શીખાએલા ગ્રહ અને ઉપગ્રહ પરના પ્રાથમિક પાઠોનો આટલી છુટથી કવિનામાં ઉપયોગ થાય તેને માટે મને બહુ માન નથી. ખરું પુછો તો ગેલીલીઓ કે કોપર્નીકસ તમારી પાસે છંદ, મેળ અને માત્રામેળ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માંડે ત્યારે તમને જેટલું હસવું આવે તેટલું કે બલકે તેથી પણ, પ્રેમાનંદ કે દયારામ શરીર શાસ્ત્ર કે ખગોળ શાસ્ત્રપર બોલે ત્યારે, મને વધારે હાસ્ય છુટે.

આપણા સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ પ્રકૃતિ દેવીના સૌંદર્ય પર લખી લખીને ખીચોખીચ પાનાં ભરવાનો યત્ન કરતાજ નહીં. તેઓ જેમ બને તેમ થોડા શબ્દોમાં, જેમ બને તેમ વિપુલ અને સુંદર દશ્યો આપણી માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરી આપતા. મેઘદૂતમાં ચંદ્રકિરણોથી તરબોળ થએલી અલકાપુરીની સુંદરતા અને મધુરતા આંખ આગળથી એક ઘડી પણ ખસતી નથી.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यान स्थित हरशिरश्चंद्रिका धौतहर्म्या ।

H. G. Wellsનું કામ પણ ઓછું નથી.

"...... the soft immensity of Indian night... Striped off The superficial reality of things.. the moon was full and high overhead, and the light had not gone so much as changed from... the blazing glitter...to a translucent and unsubstantial clearness.

આપણા કવિઓએ પણ પોતાનાથી બનતું કર્યું છે. રા. હરિલાલ ધ્રુવના "રાત્રિ વર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન"માં. ચાંદનીની તદ્રુપતા અસ્પષ્ટ રહેતીજ નથી.

શાંતિ શીતળતા તથા મધુરતા
સૌંદર્ય, શોભા પ્રભા,
રાત્રિરાણી સુહાવી સાડી
શરીરે, દીપાવી આ જ્યોત્સ્ના.

જ્યોત્સ્નાના અનેકવિધ ગુણોનો સરવાળો કરતા કવિત્વને જરાપણ ઝાંખપ આવતી જણાતી નથી.

તારા મંડળ સાથ રાસ રચીને બાળા તરંગોન્નાલા
શી આદર્શ સમે સરોવર જળે નાચે શશીની કળા.

પણ મને ખરો મોહ તો હું છઠ્ઠી ગુજરાતી ચોપડી ભણ્યો ત્યારથી રા. મધુવચ્છરામની "કુદરતનું વર્ણન" એ નામની કવિતાથી થયો છે. તેની કવિતામા કલ્પનાનાં ઉંચા ઉંચાં ઉડ્ડયનો નથી; કવિતા બનાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનોની સહાય તેમાં નથી; કે અટપટા શબ્દોની વ્યૂહ રચના નથી. ચાંદનીનું સુંદર રેખાચિત્ર તેણે એક બાળક પણ સમજી શકે તેવી ભાષામાં ઉતાર્યું છે.

હિસત જગલ મગલકારી રે,
મનુષ્યના પરિતાપ નિવારી રે
મધુર કોમળ ચદની શી ખીલે!
તરુવરો સહુ અમૃતને ઝીલે!

ચંદ્રિકાના અદ્દભુત પ્રભાવથી જગલમાં મંગળ વર્તી રહ્યું છે. 'સર્વ વનસ્પતિ ચદ્રદેવની અમૃત પ્રસાદી આનંદથી ઝીલી રહી છે.

પવન શીતળ મદ વિહાર તો,
જળ મહીં ઝીણી લહેરી પ્રસરતો

× × ×

કિરણ ચંદ્ર તણા રમતાં જળે
શશી તણી છબી અંતર ઉછળે.

× × ×

પથિક ઓઢણું તાણી નીરાત રે
સુઈ ગયા ભયની તજી બાત રે

× × ×

"દેવતાઓને પણ ઘડીભર વાસ કરવો ગમે" એવાં આ રમણીય સ્થળમાં ભયનો સંયોગ ક્યાંથી હોય?

ખળળ શબ્દ બહુ જળમા થતા,
શ્રમ થકી બહુ નાવિક હાંફતા,
× × ×
નદી મહીં જળ નાવડી કાપતી
શઢ સફેદ ફુલ્યો પવને અતિ;
× × ×

નાવિકોની પ્રવૃત્તિમય જીંદગી આવી અજવાળી રાત્રિએ છેક નિવૃત્તિ ભોગવવામા સંમત થતી નથી.

નદી તીરે છુટી ગાડી સમો જતા,
બળદ બેસી શું ઘાસ વગોળતા;
કદીએ વાંકડી શીંગડી ડોલતી
મધુર ઘટડી કંઠની ગાજતી.

ખરે મધ્યાન્હે પણ આ કવિતા વાંચવા બેસીએ તોપણ ચાંદનીનું સુકુમાર વાતાવરણ આપણી નજર આગળ અનેક દશ્યો ધરે છે.

એ કડી વાંચતા વાંચતાં તો કવિને Tennyson કે Wordsworth સાથે સરખાવવાનું મન થઇ જાય છે.

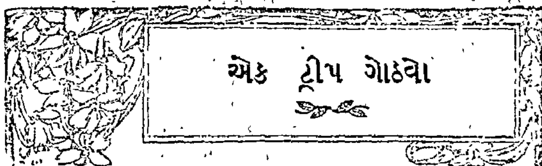
બાણની ચંદ્રા કૈંક રાક્ષસી સ્વભાવની છે. કામાતુર પુંડરિક ચંદ્રના કિરણમાં બળતો રહે છે અને તેની પ્રિયતમા તેને બચાવવા આવે પહોચે તે પહેલાં તો તેને શરણ થાય છે. ચંદ્રમાં આવો ભાવ કલ્પવાનુ સાહસ કરવા માટે બાણને હું કદી માફી નજ આપું.

શેક્સપીઅરની ચંદ્રિકા જરા જોવા જેવી છે.

How sweet the moonlight
sleeps upon these banks!

શેક્સપીઅરની ચંદ્રિકા સરિતાના તટપર નિરાંતે ઉંઘ્યા કરે છે! હું ધારુ છું કે ચંદ્રિકાનો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૮]

એક ટ્રીપ ગોઠવો

લેખક:
રા. મનહરનાથ માણેકનાથ ઘારેખાન

“ આ પણ બધાં અહીંઆં ઘણા વખતથી રહીએ છીએ પણ એકત્ર મળતા નથી, એ બહુ શોચનીય છે.” અતિશંકર બોલ્યા.

“ વાત સાચી છે. આપણે બધાં એકવાર પણ હજી એકજ સ્થાને એકત્ર મળ્યા નથી. આપણાં પાંચ સાત વચ્ચે પણ સ્નેહસંમેલન જેવું થવું જોઈએ. શી યોજના કરીશું?” માનચંદ્રે વિચારવમળમાં ડુબકી મારતાં પુછ્યું.

“ એક ટ્રીપ ગોઠવો! આપણે બધાં બોરીવલી પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાઓ જોવા જઇએ. બધાં સાથે બે કલાકની મુસાફરી કરી શકીશું અને પાંચ સાત કલાક સાથે ફરી અનન્ય અને અવર્ણનીય આનંદ મેળવી શકીશું!” અતિશંકરે સુચવ્યું.

“ સુચના ઠીક છે. અમને ‘ બાનુઓ ’ ને પણ એ ટ્રીપ ઠીક આલ્હાદજનક લાગશે ” અતિશંકરનાં પત્નીએ કહ્યું

“ આપને ઠીક પારસીઓનો સહવાસ લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. આપણા ગુજરાતી મંડળમાં પણ ‘ બાનુ ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરો છો.” માનચંદ્રે કહ્યું.

“વિચાર ઠીક છે. ટ્રીપજ ગોઠવો” વિનોદલાલે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ ઠીક ત્યારે, હું રજા લઉં. ટ્રીપનો વિચાર રાખજો. ભાઇ વિનોદ, એક દિવસ મુંબાઇ આવો, એટલે આપણે કાર્યક્રમ નક્કી કરીએ” માનચંદ્ર રજા લઇ વીદાય થયા.

આ ગોષ્ઠી જોગેશ્વરીમાં એક નાના બંગલામાં, સંધ્યા સમયે બે ત્રણ મિત્રો વચ્ચે ચાલતી હતી. તેઓ સુરતના અને સૌની એકજ જ્ઞાતિના હતા. અતિશંકર વિનોદલાલ તથા સૂર્યશંકર જોગેશ્વરીમાં રહેતા હતા; તથા માનચંદ, ભાનુશંકર, બાળકરામ અને જટાશંકર, મુંબાઇમાં રહેતા હતા. કેટલાક ગ્રેજ્યુએટ થઇ, અહીં કાયદાના અભ્યાસ માટે લૉ-સ્કુલમાં હતા, અને કેટલાક વિજ્ઞાન વગેરેના ઉંચા અભ્યાસ માટે વીલ્સન તથા ઝેવીઅર કૉલેજમાં હતા. કેટલાક પત્ની રહેતા હતા, અને કેટલાક પોતાના “ ફેમીલી ” ને વતનમાંજ રાખી, અહીં નાની રુમ રાખીને રહ્યા હતા. આ મંડળમાં અતિશંકરનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મીએ ઠીક કેળવણી લીધી હતી. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે સારું ભણ્યાં હતાં, તેથી પુરુષમંડળમાં બેસી વિવેચનમાં ભાગ પણ લેતાં હતાં; જ્યારે વિષય ગહન હોય ત્યારે એમ જણાતું હતું કે એમનું જ્ઞાન અર્ધદગ્ધ હતું. અંગ્રેજ લેખક સ્કોટનાં

બધાં પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ સવાલ થાય તો અને સ્કોટનું ઇમલ્શન વાંચ્યું છે? એમ પુછવામાં આવે તો ચોક્કસ "હા" કહે એટલું જ્ઞાન હતુ.

જોગેશ્વરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણે વિનોદલાલ એક દિવસે મુંબાઇ જઇ, બધો કાર્યક્રમ નક્કી કરી આવ્યા. બીજા રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં મુંબાઇના મંડળે નીકળવું, અને જોગેશ્વરીનું મંડળ તે સ્ટેશનેથી જોડાશે એમ ઠર્યું. પ્રસાદને માટે, અતિશંકર તથા તેમનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી બધાં માટે પ્રસાદ બનાવી, ફુડ-ઓકસીસ લઇ લેશે, તથા તેઓ સ્ટવ-તપેલું તથા ચાહની સામગ્રી પણ લઇ લેશે એમ ઠર્યું. મુંબાઇની મંડળીએ કૈં પણ લેવું નહીં.

ઠર્યા પ્રમાણે ભાનુશંકર, માનચંદ્ર, બાળકરામ તથા જટાશંકર અને સ્ત્રી મંડળે, રવિવારે સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં પ્રયાણ શરૂ કર્યું. વાતોના વિનોદનો "લહાવો" લેતાં તથા બધાં પ્રથમ વારજ એકત્ર મળાશુ એ શુભ વિચારમાં વખત વહેતાં, અંધેરી ગયું અને જોગેશ્વરીને આવવાનો વખત થયો. પુરુષમંડળ એક જગ્યાએ, તથા સ્ત્રીમંડળ બીજી જગ્યાએ એમ પૃથક પૃથક બારીએથી જોવા માંડ્યું. જોગેશ્વરી દેખાયું પણ સૌ. સર્વલક્ષ્મી બ્હેન વગેરે સ્ત્રીમંડળ દેખાયું નહીં. ટ્રેન ઉભી રહેવા આવી, ત્યારે વિનોદલાલ તથા અતિશંકર દેખાયા. અતિ ત્વરાથી, બે ફુડ ઓકસીસ, એક મોટું તપેલું, એક સ્ટવ વગેરે ટ્રેનમાં આવીને પડયા.

"અરે, વિનોદલાલ જલદી આવી જાઓ, તમે અતિભાઇ જલદી આવો. સીટી વાગી. સીગ્નલ અપાઇ-રહી જશો" એમ ટ્રેનમાં બેઠેલા મંડળમાંથી બુમો સંભળાઇ.

"મારી તબીયત નરમ છે. લાચાર છું. માફ કરો, મારાથી નહીં અવાય." વિનોદલાલ બોલવા માંડ્યા.

"કાર્યક્રમ પ્રમાણે ફુડ-ઓકસીસ વગેરે લાવ્યો છું. ટ્રેનમાં મુકી દીધાં છે. સંભાળી લેજો મારાથી પણ નહીં અવાય-......" કૈં કારણ દર્શાવતા જતા હતા, તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઇ.

ટ્રેનમાં બેઠેલું મુંબાઇનું મંડળ તો વીમાસણમાં પડી ગયું. "વિદ્યુત ત્વરાથી આ શું થયું! આ આપણે સ્વપ્નમાં જોયું કે ખરું દૃશ્ય જોયું?" એમ એકે ગણગણાટ કર્યો.

"હવે શું કરીશું? જઇશુ કે પાછા મુબાઇ તરફજ વીદાય થઇએ?" બીજાએ પુછ્યું.

"સંઘ કાઢયો છે તે જઇ આવીએ; નહીં તો ભાઇ અતિશંકરને તથા સૌ. સર્વબેનને થશે કે એમના વિના કોઇ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં. જવું તો જોઇએજ. સર્વ સાધનો તો આપણી પાસે છે." ભાનુશંકરે સુચવ્યું; બધાએ અનુમોદન આપ્યું.

આકસ્મિક ઉપસ્થિત થએલાં આવરણોમાં કાર્યક્રમ રચતાં બોરીવલી સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું; સામાન બધો ઉતારી લીધો. ફુડ-ઓકસીસ સ્ટવ તપેલું વગેરે બધું સંભાળી લીધું અને ટ્રેન ઉપડી.

હવે શું કરવું? એ વિચારમાં ઉભા હતા, એવામાં ભાનુશંકરના એક મિત્ર ઉમાકાંત સ્ટેશન ઉપર દેખાયા. તેમની મદદથી વાહન તથા દૂધ સંબધી યોજના કરી, ગુફાઓ પ્રત્યે પ્રયાણ પ્રારંભ્યું.

વાહનમાં સામાન ગોઠવ્યો હતો, તથ સ્ત્રીમંડળે સ્થાન સંભાળ્યું હતું.

બોરીવલીની હદ મુકી, નિર્જન વિભાગની મર્યાદા શરુ થતી હતી, તે સમયમાં સ્ટવ અને તેમાંનું કેરોસીન સાંભર્યું. માનચંદ્રે સુચવ્યું સ્ટવના કેરોસીનથી ફુડ-ઓકસીસ બગડે નહીં તેમ સંભાળીને ગોઠવજો ત્યારે સ્ત્રી-મંડળમાંથ

અવાજ આવ્યો કે સ્ટવમાં કેરોસીનજ નથી. તરતજ માનચંદ્રે કહ્યું કે સ્ટવજ ત્યારે સળગે એવોજ નહીં હોય. " પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા " એવું થયું એમ જણાવ્યું.

"હજી, આપણે બોરીવલીની હદમાં હોઇએ એમ લાગે છે. અહીં એકાદ દુકાન હશે ત્યાંથી કેરોસીન લઇએ" ભાનુશંકરે સુચવ્યું.

જટાશંકરે દુકાન શોધવા માંડી પણ કૈં દૃશ્યમાન થઇ નહીં. તેમ આગળ કોઇ બંગલો પણ દેખાયો નહીં. તેવામાં એક આશ્રમ જેવું દેખાયું.

" કેમ ભાઇ, આટલામાં કોઇ દુકાન હશે ?" જટાશંકરે પુછ્યું.

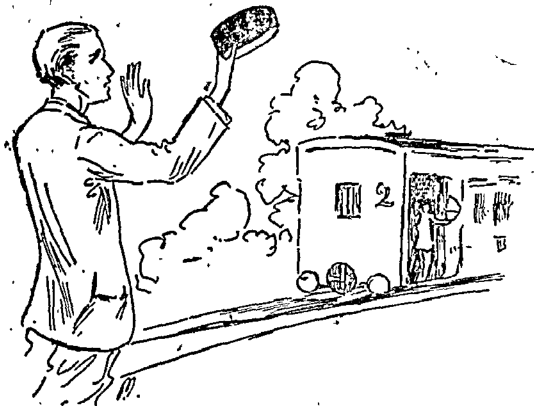
" શું કામ છે " આશ્રમનિવાસીએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"એક મિત્રે અમને એમનો સ્ટવ જોગેશ્વરીથી આપ્યો છે, પણ તેમાં કેરોસીન નથી. તેની શોધ માટે પુછીએ છીએ." બાળકરામે ખુલાસો કર્યો.

" હજી બોરીવલીની દુકાનો અહીંથી આઘી નથી. દસેક મીનીટમાં જઇ પહોંચાશે. એક ભાઇ જાઓ. હમણાં આવી પહોંચશો." આશ્રમ-નિવાસીએ ઉપાય સુચવ્યો અને પોતાના ગ્રહસ્થાશ્રમનો વિવેક દર્શાવ્યો.

" ભાઇ બાળકરામ, હવે કૈં પાછા જવાય નહીં અને કેરોસીન આવે નહીં. તેના વગર ચલાવી લઇશું. એ ભાઇનો વિવેક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો લાગે છે. ચાલો," ભાનુશંકરે સમાધાન કર્યું.

" ભાઇ, આટલામાં કૈં કેરોસીન મળશે ? અમારા એક મિત્ર જોગેશ્વરીમાં રહે છે, તેમણે એમનો સ્ટવ અમને આપ્યો છે પણ કેરોસીન

કૈં કારણ દર્શાવવા જતા હતા તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઇ......

નથી. હમણાંજ ખબર પડી, તેથી સ્ટેશન ઉપરથી લેવાયું નહીં." માનચંદ્રે એક બીજા ગૃહસ્થને પુછ્યું.

"આ બંગલો છેલ્લો છે. આના પછી કોઇ પણ નિવાસસ્થાન હવે આવશે નહીં. દુકાનો તો બધી પાછળ રહી. પણ મારી પાસેથી લેતા જાઓ; હેરાન થશો નહીં." તે ગૃહસ્થે વિવેકપુરઃસર કહ્યું.

"આપને હરકત પડશે. એવી કેરોસીનની અગત્યતા નથી. કોઇ દુકાન હોત તો લઇ લેત" માનચંદ્રે કહ્યું.

આ વાત ચાલતી હતી, તેટલામાં બાળકરામ વાહનમાંથી સ્ટવ લઇ આવ્યા. પેલા ગૃહસ્થે ઘણા આગ્રહ સાથે કેરોસીન આપ્યું. બધાએ એમનો ઉપકાર માન્યો અને પ્રયાણ આગળ ચલાવ્યું.

"શંકર, મનુષ્યના સ્વભાવમા કેટલો ફેર હોય છે તે જોયું? એક કહે છે કે દોડતા જઇને સ્ટેશનેથી લઇ આવો, બીજા ગૃહસ્થ અત્યંત આગ્રહથી પોતાના નિવાસમાંથી આપે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિવેકમાં આટલોજ અંતર." માનચંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું

બધું મંડળ આનંદલહરીમાં, ખુલ્લી હવામાં, વાર્તાવિનોદમાં ડુબેલું હતું. ગુફાઓ લગભગ દૃષ્ટિ મર્યાદામાંજ હતી; ત્યાં એક નાનું જળાશય આવ્યું. તે સ્થળે ત્રણેક ગ્રામ્યનિવાસીઓ મજુરીની આશાથી ઉભેલા હતા.

"બાઇ, ગોષ્ઠી કરું નકો; હી લોક ભૂત આહે" વાહનવાળો સ્ત્રી મંડળના કાનમાં બબડયો.

સ્ત્રી મંડળ ચમકયું. પુરુષમંડળને ત્વરાથી–અતિત્વરાથી–પાસે આવવા સંજ્ઞાઓ કરી

જટાશંકરે દોડીને પુછ્યું અને વાહનવાળો બબડયો હતો તે કહ્યું. તેજ વખતે વાહનવાળાએ બળદો છોડ્યા અને પાણી પાવા લઇ ગયો. બધાના જીવ હવામાં ઉડવા માંડ્યા. માનચંદ્ર જરા વનસૌંદર્ય નીહાળવા ઉભા રહ્યા હતા, તેથી તેમના અને મંડળ વચ્ચે થોડુંક અંતર હતું. પેલા ગ્રામ્યનિવાસીઓ સમજે તેમ મંડળ અંદર અંદર–ધીમે ધીમે ગણગણવા માંડ્યું. "આપણા માનચંદ્ર પાસે તો રીવોલ્વર છે. તેઓ તો મોટા સરકારી મીલીટરી ઓફીસર છે. છ બહારની તો પીસ્તોલ છે–બહુ મજબુત છે. એતો બીજા સેન્ડો છે–ત્રણ ચારને તો સ્વધામજ પહોંચાડી દે છે. એ માનચંદ્ર આવ્યા–આવો, આવો, તમારી રાહ જોતા હતા–કયાં છે તમારી પીસ્તોલ?" આ બડબડાટ સાંભળીને માનચંદ્ર તો સ્તબ્ધજ થઇ ગયા.

માનચંદ્રે ખાખી ખમીસ–અડધી પાટલુન–લાંબા મોઝાં–બુટ–ખાખી હેટ ધારણ કરેલાં હતાં. બગલમાં એક હંટર જેવી સોટી હતી, અને હાથમાં પીસ્તોલ રમાડતાં, મીલીટરી અધિકારી જેવા લાગતા હતા. એમને જોઇ ભાનુશંકર એમની પાસે ગયા, અને ધીમેથી વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવી. દીપોત્સવીમાં છોકરાં રમે છે તેવીજ પીસ્તોલ હતી.

"જુઓ, શીકાર માટે આ પીસ્તોલ લાવ્યો છું. ગુફાઓમાં તો હું શીકાર કરવાનો છું. છ બહારની તો પીસ્તોલ છે. ચાલો કેમ ઉભાં રહ્યાં છો? વિલંબ કેમ?" માનચંદ્રે એમના મંડળ પ્રત્યે ધડકતા હૃદયે ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

આ સમયે વાહનવાળો બળદ લઇને આવ્યો.

"જે ભૂત" થી બીન્યા હતા, તે પણ વાહન જોડે ચાલવા માંડયો. તેનો વેષ વિચિત્ર હતો. શરીરે તો શ્યામ હતો, પણ આંખે બાડો હતો; વળી પાતળો અને ઉંચો; કપડામાં કેડે કડકો લંગોટી, અને તેમાં ભેરવેલું દાતરડું. આ દૃશ્ય જોઇ કોને ભયંકરતા ન લાગે? અને તેમાં

વાહનવાળાની ચેતવણી. માનચંદ્રના મીલીટરી પોષાકથી ઉદ્દભવેલા ધૈર્યથી, પણ ધડકતા હૃદયથી, પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતાં અંતિમ મૌનથી, ઘેરાએલા વાદળોના આચ્છાદન નીચે મંડળે પ્રયાણ પ્રારંભ્યું.

આ સ્થિતિમાં ચાલતાં, પાંચેક મીનીટમાં ગુફાઓનું મુખ દેખાયું, અને મનુષ્યના કંઠનો અવાજ સંભળાયો; તે સાથેજ બધાંમાં ધૈર્ય આવ્યું–જરા આનંદમાં પણ આવ્યાં.

" ભાઇ, તમને કોઇ આના જેવો મનુષ્ય મળ્યો હતો ?" ભાનુશંકરે ગુફાઓના મુખ આગળ બેઠેલા કેટલાક મંડળના એક સભ્યને, લાંબાં બાંડા "ભૂત" ને દાખવી પુછ્યું

"હા, અહીંથી થોડેક દૂર એક જળાશય છે ત્યાં મજુરો ઉભા રહે છે. આપણા જેવા મુસાફરોને મજુરની જરુર પડે, તેથી તેઓ ત્યાં ઉભા રહે છે, અને દરેક વાહનની જોડે એક માણસ આવે છે. આપનો સામાન વગેરે ઉચકાવવો હશે તો તે કામ લાગશે " તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

" ઠીક," કહી ટુંકેથી ભાનુશંકરે પતાવ્યું.

રવિવારનો દિવસ હતો, તેથી તે મંડળના જેવાં બીજાં પણ કેટલાંક ગુફાઓ જોવા આવ્યાં હતાં, અને ગુફાઓમાં જવાના ઇરાદાથી ત્યાં પ્રાથમિક પડાવ નાખ્યો હતો.

ગુફાઓ એક ટેકરી ઉપર છે. તે જોવા જવા થોડોક ચઢાવ ચઢવો પડે છે. ડુંગરમાંની દરેક ગુફા કોતરી કાઢેલી છે. દરેક ગુફામાં ઓસરી બે બાજુ મોટા ઓટલા, અંદર ત્રણ ઓરડા અને લગભગ દરેકમાં ટાંકાં છે. પ્રથમ સભા મંડપ આવે છે. તે ઘણો વિશાલ છે અને કોતરણી કામ જોવા જેવું છે. અંદર પેસતાંજ બે બાજુ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલી બુદ્ધની મૂર્તિ છે. ઉંચાઇમાં લગભગ તે ૩૦ ફુટ હશે. સભા મંડપમાં બે બાજુ સ્થંભોની હાર છે. દરેક હારમાં લગભગ બાર સ્થંભ છે. તેમની ઉંચાઇ પણ બુદ્ધની ઉંચાઇ જેટલીજ છે. કહે છે કે એવી ગુફાઓ ઘણી છે અને ગણવી એ મુશ્કેલનું કામ છે. પગથીઆં પણ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલાં છે. તે ટેકરીની ઉંચાઇ, પાવાગઢ ઉપર જે ઉંચાઇએ પ્રથમ તળાવ આવે છે તેટલી આ ટેકરીની હશે. કેટલીક ગુફાઓ તો ઘણી મોટી છે. અંદરથી ઠંડક બહુ રહે છે. રજાના દિવસે ઘણા લોક જોવા જાય છે. કેટલાક તો સંગીતના જલસા પણ જમાવે છે. ઘણા મિજાજ પણ સાંજ બનાવે છે, અને આખો દિવસ આનંદમાં ત્યાં કાઢે છે. પાણી પણ પુરા પ્રમાણમાં મળે છે. ઘણી ગુફાઓના ટાંકાં સારાં છે, અને પાણી નિર્મલ હોય છે. તે ટેકરી અને ગુફાઓ એક ગ્રહસ્થની માલકીના છે. ત્યાં ચુલા કરી, ગુફાઓ બગાડવાની મનાઇ છે, પરંતુ એ મનાઇ હુકમનો અમલ ઘણા કરતા નથી એ શોચનીય છે. આપણામાં આવી વ્યવસ્થા જાળવવાનો સ્વભાવ નથી, તેથી સ્વરાજ આપણાથી આવું જતું હશે એમ લાગે છે.

ભાનુશંકર–મંડળ, ટેકરી ચઢતું–ગુફાઓ નિહાળતું–વનશ્રીલાનું દશ્ય અનુભવતું–એક ગુફા આગળ આવ્યું અને તેની ઓસરીના ઓટલા ઉપર સ્થાન લીધું.

" હવે ચાહ બનાવવી જોઇએ " બાળકરામે સુચવ્યું.

સ્ત્રી મંડળે એ કામ ઉપાડી લીધું. સ્ટવ સળગાવવા, અંદરથી કેરોસીન કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જે સ્ટવમાં કેરોસીન નહોતું તે સળગે ખરો ? મહેનત વ્યર્થ.

" ભુલથી રીટાયર થએલો સ્ટવ આપણને આપ્યો હશે " જટાશંકરે કહ્યું.

આજુબાજુથી સુકા ઝાડના છોડવા વીણવાનું કામ શરુ થયું. ગુફાઓથી છેટે, ધુમાડો

અસર ન કરે તેવી જગ્યાએ, ત્રણ પથ્થર ગોઠવાયા અને સ્ટવની અંદરના કેરોસીનની મદદથી, અગ્નિદેવનું આહ્વાન થયું. ચાહ થઇ, અને પીવાઇ.

"ચાલો. થોડી બીજી ગુફાઓ જોઇ આવીએ." ભાનુશંકરે સુચવ્યું.

"નહીં હવે તો ફુડ-બોકસીસ ઉઘાડો. એને અન્યાય નહીં કરવો જોઇએ" બાળકરામે કહ્યું. બધાનું અનુમોદન મળ્યું.

એક ફુડ-બોકસ ઉઘાડયું-પછી બીજું ઉઘાડયું. બધાનાં મુખ પહોળાં થયાં. જીભ બહાર નીકળી. આંખો ઉંચે ચઢી, હાથ લાંબા થયા. "શું છે? કેમ આવી ગભરામણ?" માનચંદ્રે આ દૃશ્ય નીહાળી આતુરતાથી પુછયું. તેઓ જરા ગુફાઓનું દૃશ્ય જોવા રોકાએલા હતા, તેથી ફુડ- બોકસીસ તરફ નજર નહોતી.

"આમાં તો પેટના પોષણ માટે સામગ્રી નથી -પણ મગજના પોષણ માટે છે" ભાનુશંકરે કહ્યું.

"અંદર, 'પાટણની પ્રભુતા' 'ગુજરાતનો નાથ' 'કોનો વાંક'-'રેખાચિત્રો'-'રાજાધિરાજ' 'ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો' તથા ચિત્ર-કાગળો પેન્સીલ-બ્રશો-વગેરે સામગ્રી છે" જટાશંકરે કહ્યું.

માનચંદ્રે ચોપડીઓ લઇ જોવા માંડી-ચિત્ર કાગળો તથા ચિત્ર ચીતરવાના સાધનો લીધાં અને વિચાર કરવા માંડયો.

"આ શું સુચવે છે તે સમજ્યા?" માનચંદ્રે પુછયું.

"મને એમ લાગે છે કે આવા એકાંત સ્થળમાં બેસી આ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરો- એવી ગુફાઓ જોઇ તેનાં ચિત્રો કાઢો-અને માનસિક આનંદ ભોગવો" ભાનુશંકરે કહ્યું.

"વાત તો એમ હશે-પણ એમ નહીં. ગુફાઓનાં ચિત્રો કાઢી એમને આપીએ તો ઘેર બેઠે ગંગા મળે એમ નહીં--દરેક પુસ્તક વાંચી દરેક પુસ્તક ઉપરથી એવુ ચિત્ર દોરો કે જે ઉપરથી અથવા એ ચિત્ર જોવાથી તે પુસ્તકનો આખો ભાવાર્થ સમજાય" માનચંદ્રે સુચવ્યું.

આ કાર્યમાં બધાં ગુંથાયાં-ચિત્રો દોરાવા માંડયાં.

"મને જોવા દો" બાળકરામે કહ્યું.

"ના, એ તો કોઇને જોવાનાં નહીં." એ તો ફક્ત અતિશંકર અને તેમનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી બહેન માટેજ છે."

આ વાત ચાલતી હતી તેટલામાં "કેમ— માનચંદ્રભાઇ તમે અહીં ક્યાંથી? પધારો— પધારો—" એમ અવાજ આવ્યો. મંડળનું ધ્યાન તે તરફ દોરાયું અને માનચંદ્ર બોલી ઉઠયા: "અહો આનંદભાઇ તમે અહીં? આવો, આવો!"

તે નવા ગ્રહસ્થ આનંદશંકર માનચંદ્રના બાળમિત્ર હતા. મુંબાઇમાં વેપાર કરતા હતા અને સુખી હતા. તેઓ સહકુટુંબ ગુફાઓ જોવા આવ્યા હતા.

"જુઓ માનચંદ્રભાઇ, આવો, અમે તો પેલી મોટી ગુફામાં પડાવ નાખ્યો છે. સ્ટવ વગેરે લાવ્યા છીએ.' સ્ટવ ઉપર દૂધપાક પુરી વગેરે થાય છે. તમારા બધા મંડળે અમારે સાંજ જમવાનું -સ્ટવ ઉપર પ્રસાદ બનાવાય છે, જેથી ગુફાઓ બગડે નહીં—ચાલો-વધારે આગ્રહ કરાવશો નહીં" આનંદશંકરે આગ્રહ કર્યો.

× × ×

પાટલાની જમાવટથી-રંગોળીની ઝમકથી, કેળની પતરાળીમાં પ્રસાદને ન્યાય આપી, બધાં બેઠાં હતાં; ત્યારે માનચંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું: "પેલાં જે આપણે ચિત્રો દોર્યાં છે તેમાં એક વધારવું પડશે. તે ચિત્રદર્શનમાં આનું દૃશ્ય આવવું જોઇએ એથી જોગેશ્વરીની જોગ-

માયા જાણે કે માનસિક સાથે પેટનો પણ ખોરાક મળ્યો હતો."

તે ચિત્ર પણ દોરાયું અને પુડ ઓકસીસ બંધ થયાં.

આનંદશંકરભાઇનો ઉપકાર માની સંધ્યા સમય થવાથી, સર્વેએ ઘરતરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

× × ×

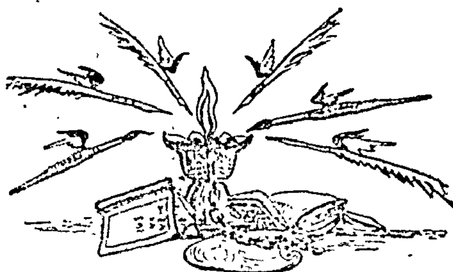
પુડ-ઓકસીસ-ચિત્રો સાથે-જોગેશ્વરી પહોંચ્યાં-અને સર્વ મંડળ પોત પોતાના સ્થાને ગયું.

× × ×

"ભાઇ માનચંદ્ર, માફ કરશો. જરા કોલેજીઅનોના તોફાની સ્વભાવે તમને બહુ હેરાન કર્યા, પણ મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે અર્ધ-દગ્ધ જ્ઞાનવાળી શ્રીની સુચનાને અનુસર્યો તેથી કોલેજીઅનોની મીઠી મશ્કરીની મર્યાદા બહાર હું ગયો અને તમે બધાં હેરાન્ થયાં." અતિશંકરે માનચંદ્રને કહ્યું.

"અમને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળી-તેથી તમે દીલગીર થશો નહીં. એ તો આપણે બધા કોલેજીઅનો છીએ અને રહેવાના. કોલેજ છોડીશું અને દુનીઆંમાં પ્રવેશીશું ત્યારે સૌ થઇ પડશે" માનચંદ્રે શાંત પાડતાં સમાલોચના કરી.

"રજા લઉં છું. હવે આપણે બીજી દ્વીપ ગોતીશું." અતિશંકરે રજા લેતાં કહ્યું.

રંગઘેલી

લેખક:
રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે!
હૈયા હસે શાં સુહાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે!

પૂર્ણિમા પ્રફુલ્લ ચારુ ચમકે શી ચાંદની!
વેરતી શા વિશ્વમાં વિલાસ;

રંગઘેલી રંગે રમે રે!

પલકે શી સ્નેહઘેરી તેજ તરલ તારિકા,
આછેરાં નીતરે ઉજાસ,

રંગઘેલી રંગે રમે રે!

કોકિલા સુધા રસે રસેલ શી રસિકડી!
ચપળા શી ચેતના ચકોર!

રંગઘેલી રંગે રમે રે!

સૃષ્ટિમાં ઉલ્લાસ રંગ રેલ શી રેલાવતી,
હળવે હિલોળે ઉર-હોર,

રંગઘેલી રંગે રમે રે!

રમ્ય શી રસેશ્વરી સૌભાગ્ય ગ્નેહ શોભના,
શોભતી સુહામિની સમરત,

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

પુષ્પશી પ્રફુલ્લ પ્રાણ, પ્રેમપૂણ્ય પદ્મિની !
આત્મ શા ઝુલાવતી અનરત,

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

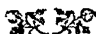
સ્નેહના સોહાગ સુર, શાંતિ શી સુધા મધુર,
ઉછળે ઉમંગ-ઘેરા ઉર !

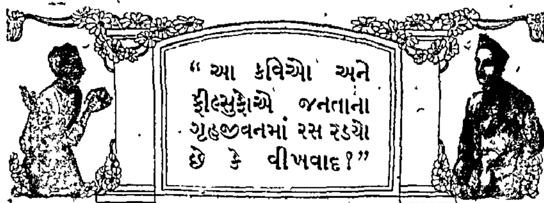
રંગઘેની રંગે રમે રે !

પ્રાણમા શા પ્રેમપુર, નેનોમા નેહ-નુર !
હૈયા શા હેત ઘેલા-તુર !

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે !
હૈયા હસે શા સુહાસ, રંગઘેની રંગે રમે રે !

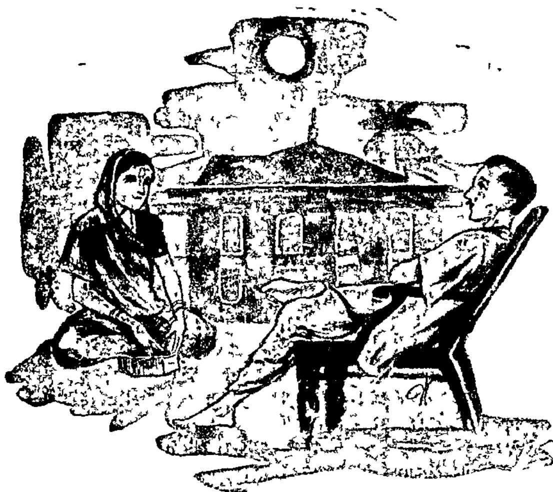
લેખક:
રા. મંગળભાઇ ઇશ્વરલાલ દરૂ

—— o ——

રમાના સહચારથી મારું સંસારશકટ ઠીક ઠીક ગબડયું જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે હેલ્લે ચઢવાના પ્રસંગો આવે છે ખરા પણ તે હું યુકિતપ્રયુકિતથી સમાલી લઉં છું. કોણ જાણે કયા શિક્ષકે કે કઈ શિક્ષિકાએ કોઇ અધન્ય પળે રમાના મગજમાં ઘુસાડી દીધું છે કે પુરુષો તો આપખુદ છે, તેમને સ્ત્રીત્વ દબાવી રાખી આપખુદ સત્તા ભોગવવી પડે છે. અને જ્યાં ત્યાં પુરષોએ સ્ત્રીની નાલેશીજ કર્યા કરી છે. વળી તે બધાજ પુરુષોએ સાક્ષરો અને નિરક્ષરોએ, કવિઓએ અને તત્વજ્ઞોએ અને તે બધા સમયમા, ભૂતમા અને વર્તમાનમા, દુનીઆં ઇતિહાસ લખતી થઇ ત્યારથી તે આજ સુધીમાં.

. અને એના મગજમા આવા વિચારોની જડ હોવાથી, જે જે ગ્રંથકારો રમા વાચે છે તે તે ગ્રંથકારોએ કયા કયા શબ્દોમા અને કેવી કેવી રીતે સ્ત્રી નિંદા કરી છે તે તરફ એનું પ્રથમ લક્ષ જાય છે અને તેથી રમા કોઇક વાર જરા સફ્રેજીસ્ટ જેવી બની જાય છે. કેટલીકવાર તો પેલી ગ્રામ્ય કહેવત–માલ ખાય ભગલો ને માર ખાય જગલો–જેવું બને છે. ગામમાં ખીમુકાકા પીસ્તાળીશ વરસની,ઉંમરે બીજી વાર પરણવા જાય અને રમા જરા મોં મચકોડી ભ્રૂભંગ કરી મને સંભળાવે. જાણે એમા પણ મારો ગુનોહ હોય એમ! જોયો તમારા પુરુષોનો પ્રેમ! બાપડી રુખીકાકી ખીમુકાકાને દેવની જેમ, પુજતી ને છતે છોકરે કાકો પરણવા નીકળ્યો! છી એના દીલમાં મરી ગએલી બેરીને માટે છાટોએ પ્રેમ! આવા તમારા પુરુષો. આપણે પણ હાજી હા, ભણીએ અને 'મૂર્ખી' એટલું ઉચ્ચારી વાત આગળ ચાલતી અટકાવીએ.

આમ અમારા સુખાકાશમાં કવચિત્ રોષનાં વાદળા ગર્જે છે. શબ્દોની વીજળીઓ ચમકે છે. મહેણાં ટોણાંની કટોરીઓ ઉછળે છે. પણ હું એવી બહારની લઢાઇ ઘરમાં પેસવા માંડે કે તરતજ તેને બહાર કાઢવાના ઉપાય અજમાવું છું. રમા કોઇક વખત એરીસ્ટોટલપર ગુસ્સે થાય છે ને ફફડી ઉઠે છે. 'જુઓ તમારો એરીસ્ટોટલ, જોયું એનું ફીલ્સુફીનું છીછરલા પણું! લખી બાબ્યું. 'Woman is a mutilated mam' હું સામો પંડિતાઇભર્યો જવાબ આપી વાત ત્યાંથીજ ટૂંકાવવા

હું વાળુ કરીને જરા નીરાંતે આરામ ખુરસી પર પડ્યો હતો ત્યા તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતાં બનાવતાં પુરાણ શરુ કરી દીધું.

માંગું છું, અને દલીલ કરું છુ. 'રમા! આમા તમારી સમજફેર છે. અહીં તો માત્ર વ્યકિત-ગત સ્રીની વાત નિર્દિષ્ટ છે. સ્રીજગત-સમષ્ટિગત-અર્થ વિવક્ષિત નથી! પણ રમા મારી એવી પંડીતાઇ સાંભળેજ શાની? એ તો એનું લેકચર ચલાવ્યેજ જાય છે. 'અને તમારો સોક્રેટીસ, ભલેને તમે એના વખાણ કરો પણ મને તો લાગે છે કે એ બુઢ્ઢાએ જીંદગીથી કંટાળીનેજ સીત્તેર વર્ષની વયે વિષ પીધેલું. જોયા સ્રી માટેના એના વિચાર! Woman thou art the gate of hell. આવું લખતા એની જીભે કાંટા કા ન વાગ્યા?'

હું સામો જવાબ આપું છું–'રમા, એમા એ બાપડાનો દોષ ન હતો. કમનસીબે એની ધણી-આણી વઢકણી હતી, અને તેથી એણે એમ લખ્યું.' પણ રમાના મુખમા દલીલ તૈયારજ છે. 'પણ તેથી કૈં પેટના બળ્યા ગામ બળાય? અને અપવાદ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ તારવાય કે?' અને પાછું મારાજ પંડીતાઇના ભાથા-માનુ એક તીર રમા આબાદ રીતે ફેંકે છે અને મને મહાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. 'અને સોક્રેટીસની સ્રી કર્કશા હતી એ વાત બુદ્ધિગમ્ય નથી. અપ્રસ્તુત છે. ગ્રીક ઇતિહાસનો એટલો ભાગ ક્ષેપક છે!

પણ આમ દલીલોમાં ઉતરવાથી હું ડરું છું. કારણ કે એ વિતંડામાથી કૈં તત્વબોધ નીકળવાનો છે? અને કદાચ રોષનાં વાદળાં ઘેરાતા અથડાઅથડી થાય અને વાગ્નીજળીઓ ચમકે; પરિણામે અશ્રુવૃષ્ટિ વરસે અને અમારા સુખોદ્યાનની પગથીઓના પંક પખવાડીઆ સુધીએ ન સુકાય.

આની હું બહુ કાળજી રાખું છું. એક બે દલીલ કરી, હા હા હા હા કરીને એક મોટું અટ્ટહાસ્ય કરું છું. રમાની કટારીઓને દલીલોની ઢાલ પર ઝીલવાને બદલે રુના ગાભલા જેવા હાસ્યમાં ઝીલું છું. અને પછી આગગાડી પાટો બદલે તેટલી સરળતાથી વાત બદલી નાખું છું. 'અને રમા! બાબુને ત્રીજું વર્ષ બેસશે એટલે ડૉ. મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિએ એને શિક્ષણ આપીશું!' આમ શરુઆત કરી પછી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું પીંજણ પીંજી મુળ વાત વીસરાવી દઉં છું.

અને રમા હું આમ વાત ઉડાવું તે સમજતી. પણ આજ તો વાતનો મારે મોઢેજ તોડ લાવવાનો એનો વિચાર હતો. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. રાત્રિનો સમય હતો. બાબુ ઉંઘી ગયો હતો. હું વાળુ કરીને જરા નીરાતે આરામ ખુરસીપર પડયો હતો ત્યા તો રમા રસોડામાથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતા પુરાણ શરુ કરી દીધું.

'સાભળો છ કે? તમે લોકો બહુ મીન્ઢા. જુના જમાનાના પુરુષો ગમે તેવા તોએ નીખાલસ અને આ જમાનાના ખંધા દાખલા તરીકે તમેજ. મારી વાત કેવી ઉડાવો છો! સ્ત્રીઓ માટે માન અને પ્રેમની વાતો તમે કરો ખરા પણ તમારા હૃદયની ગહ્વરમા શું શું છે તે દૈવ જાણે!'

'તમારા લોકોનાં સ્વાર્થ, અભિમાન, આપખુદી અને સ્ત્રી-નિંદા કરવાની ધગશથી તો તોબાં! પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય, દુનીઆભરના ડાહ્યલાઓએ અમારી કેટલી બદગોઇ કરી છે? અને તમારો શ્રુતિકારો અને સ્મૃતિકારોને સમદષ્ટિ હતીજ ક્યાં?'

'તમારા મનુને મન સ્ત્રી એટલે છેતકપટ, અધમતા, લોલુપતા અને ચચળતાની જીવંત મૂર્તિ. સ્મૃતિકાર લખી ગયો. 'જડ, મુગા, આધળા સાથે સ્ત્રીઓને પણ રાજકાર્યની સલાહ વખતે દૂર રાખવી.'

હું બોલ્યો 'પણ રમા એમાં ખોટું શું છે? આજેએ પાર્લામેન્ટના બીજા મેમ્બરોને કેબીનેટની મીટીંગના રાજમંત્રો વખતે દૂર રાખવામા આવે છે. તેથી શું પુરષોનો દરજ્જો ઉતરી ગયો કહેવાય?

રમા તડુકી 'કા તો તમે મારું કહેવું સમજ્યા નથી કે કા તો મુત્સદ્દીગીરી કરો છો. આધળાં અને મુગાંની પંગતમાં બેસાડી મનુએ સ્ત્રી જગતનું હડહડતું અપમાન કર્યું છે.

'અને यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता। અને स्वर्गं દારાધીન છે વગેરે પણ મનુએજ લખ્યું છે ને. તેનો વિચાર નહીં કરવો કે?' હું બોલ્યો.

'વિચાર કરવાનો; પણ તે આ ઠેકાણે નહીં. અને એ સ્તુતિભર્યા શબ્દોનો પણ નિરાસ થઈ શકે છે. મનુએ કરેલાં વખાણ તે પ્રરોચનાર્થે અથવા તો ઘેર બ્રાહ્મણીને રાજી કરવા માટે

'અને સ્ત્રી નિંદા તે એક જણાએ કરી છે? શહેનશાહ સોલોમને તો સાતસેં સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં પુરવાનો ખુદાઇ ઇજારો મેળવ્યો હતો! પછી લખ્યું: મરણ કરતાંએ મને સ્ત્રી અકારી લાગે છે.' મોતીની માળા આપવા કરતાં એને ચાદમુ રતન દેખાડવુંજ ઠીક છે!' અને તમારા ટરટુલીઅને પણ પેટ ભરીને બદગોઇ

કરી,સ્રી અનર્થનું મુળ છે. પુરુષના ધિક્કારથી હું ડરું છું...તેથીએ વધારે, હું સ્રીના પ્રેમથી ડરું છું.' અને તમારા યુરીપીડીસ તો સ્રીઓ પર લ્યાનત વરસાવતો થાકતોજ નથી. હોમરને મન તો સ્રી કરતાં અધિકતર પાપી અને કુટિલ જંતુ દુનીઆ પર વસતુંજ નથી! અને એરીસ્ટોફેનીસે તો ચુકાદો આપી દીધો. 'સ્રીઓ ભાગ્યેજ છેતરાય, કેમકે છેતરવાની કળામાં તેઓ નિષ્ણાત છે.'

અને રમાએ તો આમ એક પછી એક કવિઓ, અને ફીલસુફોનાં અવતરણો ઉચ્ચારવા માંડયાં. વાગ્ધારા અખંડ હતી. આજે એનામાં ચંડીની જરાક ઉગ્રતા જણાતી હતી. સરસ્વતીની સ્મરણશક્તિ પણ આજેજ એનામાં ઉતરી હોય એવું લાગ્યું. એણે તો ચલાવ્યેજ રાખ્યું.

હવે જરા તમારા ગુજરાતી કવિઓ તરફ જુઓ. પ્રેમાનંદે પાઘડી ન પહેરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા ભલે બજાવી હોય, તેમાં અમારે શું ? એકજે દાખલો બસ થશે. સુભદ્રાહરણની દ્રૌપદીનું એનું પાત્રા લેખન જુઓ અને સ્રી વીશેના એના વિચારોનો ક્યાસ કરો. શાંતં પાપં, પ્રાતઃ સ્મરણીય સતીને માટે એણે કેવું ખરાબ લખ્યું છે ? પ્રભુ જાણે માણ વગાડી મોડી રાતે ઘેર આવી, ભરઉંઘમાંથી ભટાણીને જગાડી અણે કેટલીએ વેળા થાપડીને નકામી નકામી ભાંડી હશે ?

અને તમારો ફાંકડો કવિ દયારામ. દયારામને બદલે કોઇ દયાકોરે દયારામના જેવું લખ્યું હોત તો ગોવર્ધનરામભાઇ ' અક્ષર દેહ ' લખવા નીકળત કે? 'સજની' ને 'રજની'નાં વર્ણન કરતો તમારો કવિ કેટલો લોલુપ ! છતાંએ પુરુષ પુરુષનો બચાવ કરે છે. ગોવર્ધનરામભાઇ એના વ્યભિચારી વિચારોને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સાથે ઘટાવે છે, અને જ્યાં ઘટાવી શકતા નથી ત્યાં કહે છે કે કવિ વાયરે ચઢે છે: કેવો રુડો બચાવ ! વકીલ ગોવર્ધનરામ આવી વકીલાત કરી કોર્ટમાં જીતે ખરા કે ?'

રમાને રોકવા પ્રયત્ન કરતાં મેં કહ્યું: 'રમા, એ તો ગઇ કાલની વાતો. આજનો યુગ તો સ્રીપ્રત્યે માન અને પ્રેમથી ભરેલો છે. પશ્ચિમમાં સ્રીસન્માનનો યુગ બેલ્ઝેકના લખાણથી શરુ થાય છે. બેલ્ઝેકનું કહ્યું તું કયાં નથી જાણતી ? Woman is a creature between man and an angel અને ગુજરાતીઓમાં આપણા રમણભાઇ. 'રાઇના પર્વત'ની એમની અર્પણપત્રિકામાં સ્રીમાટે માન અને પ્રેમભરી કોમળ લાગણીઓ કેવી નીતરે છે !

'બેસો હવે' મને આગળ બોલતો અટકાવી રમા બોલી. તમારા રમણભાઇ ને ભ્રમણભાઇ, બધાએ સોક્રેટીસ, મનુ અને એરીસ્ટોટલના અનુજો. તે સ્પષ્ટવક્તા અને આ મીંઢા સમજ્યા ? રમણભાઇએ રાઇનો પર્વત ભલેને સ્રીની મહત્તા વધારવા લખી નાખ્યો હોય પણ એમનું પુરુષહૃદય છુપાવ્યું છુપાતું નથી. એક મર્માળા શ્લોકથી—જે રાજનીતિ શાસ્રકાર સ્રીઓ હોત તો સામ, દામ વગેરે ઉપાયોમાં પાંચમો અશ્રુપાતનો ઉપાય પણ સ્રીઓ લખી નાખત એમ વર્ણવી સ્રીજગતનું રમણભાઇએ કેટલું અપમાન કર્યું છે તેનો વિચાર કર્યો છે?'

પંદરવીસ દિવસના દુધભર્યા વાછરડાનું અવલોકન કર્યું છે ? કદાચ ખીલેથી તે છુટી જાય છે તો ગમે તે દિશામાં, ગમે તેવા રસ્તામાં આંખો મીચીનેજ દોડ્યા કરે છે, એટલે સુધી કે આખરે એના આગલા પગ વળી જાય છે અને ગુલાંટ ખાઇ ભોંય પર પડે છે: રમાની દલીલોની પણ આવીજ દોટાદોટ. એ કયાં જઇ અચકાશે પડશે તે કહેવાય નહીં. એને અટકાવવાનો રસ્તો એજ કે ગમે તે રસ્તે એને બોલતી અટકાવવી.

આપણે એટલું બોલવું કે એને બોલવાનો વખતજ ન મળે.

રમાની વાગ્ધારા ચાલુજ હતી. ' સમજ્યા કે'ની ! ' રાઇનો પર્વત ' એટલે ભલાંભોળાં વિદ્યાબહેનને પ્રસન્ન કરવાની રમણભાઇની મુત્સદ્દીગીરી ! અને તમારા મુનશી. જુઓ એમનાં નવલોનાં સ્ત્રીપાત્રો. મીનળ અને મંજરી, મુંજાલ અને કાક આગળ કેવાં નમ્ર, ઝાંખાં થતાં, વિરૂપ થતાં ચીતર્યાં છે ? બધેએ તમારા પુરુષોનું આધિપત્ય. બધેએ સ્ત્રીત્વ દબાવી રાખવાનો પ્રયત્ન. તમારે બદલે અમારા હાથમાં સત્તા હોત તો આવું ન થાત. '

મેં તો રમાના છેલ્લા શબ્દોજ પકડી લીધા. અને આંખ મીચીને બોલવું શરૂ કરી દીધું કે જેથી રમાને બોલવાનો અવકાશજ ન મળે.

' તમારા આધિપત્યમાં આવું ન થાત કે ? સ્ત્રીસત્તા યુગમાં તો રમા, ઋગ્વેદમાં કોઇક રડ્યાખડ્યાજ પુરુષો મંત્રદૃષ્ટા હોત. વાક અને વિશ્વવારા, અરુંધતિ અને લોપામુદ્રાજ બધા મંત્રો લખત. અને પુરુષોનાં નામ સાથે જોડાએલા કોઇ રડયા-ખડયા મંત્રો જોઇ, વેદના મંત્રોનું વિવરણ કરનાર કોઇ વિદુષી સ્ત્રી અહોબુદ્ધિથી પ્રેરાઇ લખી નાખત.

लोपामुद्रायाब्रह्मविदुष्या अगस्त्यनामा पतिर्महर्षिः स्वात्मानमस्तौत्।

' અને કોઇક સ્ત્રી સ્મૃતિકાર સ્મૃતિગ્રંથમાં લખી નાખતઃ પુરુષે બાલ્યાવસ્થામાં માતાના તાબામાં રહેવું, યૌવનાવસ્થામાં પત્નીના તાબામાં રહેવું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રીઓના તાબામાં રહેવું, કેમ કે न ना स्वातंत्र्यमर्हति।

મેં તો ગબડાવ્યેંજ રાખ્યું. 'અને કોઇક વનવાસી સાધ્વી ગંગાસ્નાન કરવા જતા ક્રૌંચ ક્રૌંચીની જોડી ખંડિત થતી જોઇ, અનુષ્ટુભ છંદોમાં એક રૂડું કાવ્ય લખી કાઢત. તેમાં અયોધ્યાની વૃદ્ધ લોલુપરાણી કેકય દેશના યુવાન રુપાળા કુમારને પરણી લાવત, અને પછી કોસલના કુમારથી થએલી પાટવી પુત્રીને ગાદીએ બેસાડવા નક્કી કરત. પણ આથી તો પેલો કેકય કુમાર છેડાઇ પડત. પછી તો વૃદ્ધ રાણી અંતઃપુરમાં જઇ રુષ્ણે ચઢેલા કેકય કુમારને પગે પડત અને વીનવત-'અપરાધી હું મુજ લાડકા પતિ રોષ પરહરીએ ' અને એક સુંદર કાવ્ય લખાઇ જાત.

' અથવા તો સ્ત્રી સત્તાયુગમાં કોઇક શ્યામા ભટાણી કોઇક રુખીપટલાણીની ઓસરીમાં બેસીને પુરુષના વ્યભિચારના પ્રસંગો કલ્પી કલ્પી ' મેના બાવની ' લખી નાખત. અને અનેક છપ્પા જોડી પેટ ભરીને પુરુષોની નિંદા કરત. તેની છેલ્લી લીટી આમ આવત. 'શ્યામ કહે રુખી સાંભળો પુરુષ નરકનો પહાડ છે. '

' અને અમનેએ તે તમે પડદામાં રાખત કે રખેને કોઇ સ્ત્રીઓ અમારા પર કુદૃષ્ટિ કરે ! અને અમારામાંથી ઘણાએ પડદાનશીન પુરુષો જાહેર રસ્તા પરથી પડદાવાળી ગાડીમાં જતાં પડદાની કનાત અમારી મેંદી મુકેલી, હીરાની વીંટીથી શણગારેલી આંગળીઓએ સહેજ ખસેડી મનુષ્યકૃત સૌંદર્ય અને રાહદારી સ્ત્રીઓને આંખો ભરીને જોત. '

' અને પીસ્તાળીસ વરસનાં કમળા કાકી તેર વરસના લક્ષ્મીદાસને પરણવા જાત; પછી તે પુત્રેચ્છાથી કે ભોગ લાલસાથી. આગળ રજાકમીયાંનું નહીં પણ કોઇક ગુલશન બીબીનું બેન્ડ વાગત, અને પાછળ અમે બધા હોત જાંદરણીમાં. અને શું હોત ? અમારો ભપકો ! અમે પણ કેવા ફેશનદાર થઇ ગયા હોત. હાથમાં મોતીની બંગડીઓ હોત ? ચીનાઇ રેશમનાં ધોતીઆં તો તમેજ અમને અપાવત, અને અમેએ તે રેશમી ધોતીઆં કમરે કરતી કરચળીઓ

વધે તેમ તેમ પહેર્યો હોત! લલ્લુકાકા ઘરડા ઘરડા પણ ઝીણો જામો પહેરત. કદાચ આની કાની કરત તો હીરા કાકી ખોસ કરીને પહેરાવત અને એમેએ ફેશનમાં, ને શણગારમાં કમી રાખત કે? મુછોમાં તો જાયજુઇનાં ફુલ ગુંથત. દાઢીએ તો ગુલાબના ગજરા બાંધત. અને વહુ રાણીની ઘોડીની પાછળ, સાતે સુર, ત્રણે ગ્રામ અને એકવીસે મૂર્છનાનો ઉચ્ચારણ કરતા કર્કશ અવાજે અમે ગાતા ગાતા ચાલત—'કેસર ભીની જાન લાવી, જાન લાવી રે'.

છુટકારાનો એકદમ કાઢતાં મેં કહ્યું; 'રમા તમારા આધિપત્ય નીચે બધું થઇ જાત, આમ ઉલટ-પાલટ Topsy-turvy સમજી?' હવે તો મારી કલ્પના પણ ખુટી હતી અને રમાનો ગુસ્સો પણ મીજાજમાં આવ્યો હતો.

'હા, પણ આવીજ સ્થિતિ તમારી જો ખરેખર હોય તો તમને જીવન કેવું લાગે? રમાએ પુછ્યું'.

'ગાંડી!' મેં જવાબ દીધો. 'છે તેવું ને તેવુંજ. નહીં સુખથી ઉભરાઇ જતું કે નહીં દુઃખમાં ડુબી જતું. સ્ત્રીઓની મહત્તા અથવા તો અધમતા, કે પુરુષોની મહત્તા કે અધમતા અથવા તો બંનેની આપખુદી કે પરાધીનતા બધાંએ કવિઓ અને ફીલસુફોનાં મગજનાં ભૂત છે.'

'ખરું કહું રમા! સંસારીઓનું જીવન એટલે સુખ અને દુઃખના મિશ્રણનું, પ્રકાશ અને છાયાની મેળવણીથી બનેલું એક ચિત્ર. નથી એમાં અત્યંત સુખની સેરો કે અગાધ દુઃખના દરીઆ. બંનેએ છે અને તે સંમાણ. તેથીજ જીવન શકય. કવિઓ અને ફીલસુફોમાંના કોઇક જીવન કેવળ દુઃખભર્યું જુએ છે તો કોઇક કેવળ સુખ ભર્યું. બંનેએને વાસ્તવિક જીવનનું ભાન નથી. વિચારકો અને કલ્પનાકોવિદોનાં ભેજાં ગગનમાં વિહરે છે, અને તેમના પગ ઉધરમાં અદ્ધર લટકે છે. વહેવારુ વાસ્તવિક જીવનનો સ્પર્શ તે ભાગ્યેજ કરે છે. તેથીજ, કેટલાક જીવનમાં આશાની ઓટજ નીરખ્યા કહે છે, કેટલાક તેથી ઉલટું.

રમા ઘોડીઆ પાસે કયારની પહોંચી ગઇ હતી અને હાલા ગાવા શરુ કર્યાં હતા. 'ભાઇ તો મારો ડાહ્યો ને પાટલે બેસી નાહ્યો.'

ખરું જીવન જે આપણે જીવીએ છીએ તે વહેવારુ જીવન ઘરડનું જીવન. ટેવના બળથી, રૂઢિથી, વ્યવસાયથી જેમાં સુખ અને દુઃખ ઘડીભર દેખા દે છે. અને વિલીન થઇ જાય છે એવું જીવન. કૈંક પરમાર્થ, કૈંક દ્વેષ, કૈંક પ્રેમ, કૈંક સ્પર્ધા, કૈંક આપવડાઇ અને કૈંક પરસ્પર સુખ આપવાના ઝાંખા

એવા ડાહ્યા ડાહ્યા પારકા માણસોને લગતા પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાનું મને મન થઇ જાય છે. એ દોષ છે એવું કબુલ કરી લઉં છું પણ એ દોષ લગભગ સ્વભાવજન્યજ થઈ પડયો છે અને તમારા જેવા સારા માણસો મહલાવવાની તક આપે છે ત્યારે તો છેક કાબુમાંથી જતો રહે છે. જો કે વિશ્વામિત્રીની ઉપરજ રહેવા છતા, ઉત્તરના લોકોના પડોશી વડોદરાએ મને એવું ડહાપણ ન કરવાની ચેતવણી આપી દીધી છે પણ શીખામણ આપવાની નબળાઇને ન વશ થાય એવા બહુ વિરલ માણસો આ દુનીઆમાં પાકે છે. અને હું તેનો અપવાદ નથી.

પણ મને ખરેખર વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના માણસો વઢશે એવો ભય લાગે છે માટે દક્ષિણે આપેલો પાશ છોડી હું જરા ગંભીર થવાનો પ્રયત્ન કરું.

આપણા આજના યુવાનોને—યુવાન શબ્દ હું બંને અર્થમાં વાપરું છું—શું જોઇએ એ વીશે જો વિચાર કરવા બેસીએ તો એક બીજાની અનુપૂર્તિ કરે એવી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ આપણે જોઇએ છે એમ આપણને લાગ્યા વિના નહીં રહે. અને તે બધી વસ્તુઓની એક યાદી કરવા બેસીએ તો ઘણી લાંબી થઇ જાય. કોઇ કહેશે આપણામાં સાહસ નથી તે તેજ જોઇએ. કોઇ કહેશે કે આપણામાં સંયમ નથી; કોઇ કહેશે કે આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા નથી; કોઇ કહેશે કે આપણામાં વિનોદજ નથી, તો કોઇ કહેશે કે આપણામાં પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ કે નિડરતા નથી. કોઇને આપણામાં Push (આગળ ધપવાની વૃત્તિ) ઓછો લાગશે; કોઈને આપણામાં સભ્યતા ઓછી જણાશે. કોઇને આપણામાં કાર્ય કરવાની વૃત્તિજ નહીં દેખાય તો કોઇને આપણામાં સ્વતંત્રતાની ખામી લાગશે. શૌર્ય તો આપણામાં છેજ નહીં એમ સૌ માની બેઠા છે. આમ એકબીજાની અનુપૂર્તિ જેવા અનેક ગુણોની ખામીઓ બધા શોધી કાઢશે.

આ બધા ગુણો આપણા યુવાનોમાં જોઇએ એમ તો સૌએ કબુલ કરશેજ પણ ગુજરાતના મહાપુરુષોના વિચારો પણ આ બાબતમાં એકમત નહીં હોય. વલ્લભભાઇ કહેશે કે સાહસ પહેલું, જોઇએ, ત્યારે ગાંધીજી કહેશે કે ના, સંયમ પહેલો જોઇએ, સાહસ પછી. વિઠ્ઠલભાઇ વળી કહેશે કે સાહસ અને સંયમની વાત તો સારી છે પણ સાયમન કમીશનનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા ને નિડરતા કેટલામાં છે? તે તો લાવો, પછી બીજી બધી વાત કરો. વળી રા. મુનશી જુદુંજ કહેશે. એ કહેશે કે તમારામાં મહત્વાકાંક્ષા નહીં હોય અને તે સાથે આદર્શને ખાતર મરવાની તાકાત અને જીંદગીની નાની - મોટી અકળામણો તરફ વિનોદવૃત્તિ નહીં હોય તો તમે કશું કરી શકવાના નથી. કાકા કાલેલકર જેવા કહેશે કે તે બધું ખરું પણ જ્યાં સુધી તમને તમારી જાતમાં વિશ્વાસ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી કશું થઇ શકશે નહી; માટે તમે તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો. આપણા 'સૌરાષ્ટ્ર'વાળા રા. અમૃતલાલ શેઠ કહેશે કે તમે બધી વાત મુકી દઇ આગળ ધસતાં શીખો. તમારી જાતને 'Push' કરો. ગિજુભાઇ કહેશે કે બધું મુકી તમે બાળ કેળવણીમાં રસ લેતા થાઓ. બાળકો સુધરશે એટલે દેશ બધો સુધર્યોજ છે. રવિશંકર રાવળ કહેશે કે સાચી કળાને ઓળખો. યુવાનોને તો અત્યારે કળા જોઇએ છે. આપણા પુરાણી ભાઇઓ કહેશે કે તમે અમારા અખાડામાં આવો અને શરીરબળ કેળવો તોજ ઉદ્ધાર થશે. ડા. મુંજે જેવા કહેશે કે તમને હથીઆર ચલાવતાં ન આવડે ત્યાં સુધી કશું વળવાનું નથી માટે હથીઆર ચલાવવાની તાકાત મેળવવા ઘેર મરથી-

ઓ પાળો ને ઈડાં ખાઓ. સરકાર કહેશે કે તમારામાં કાર્ય કરવાની વૃત્તિજ નથી તે પહેલાં અમારી પાસેથી શીખો; પરદેશીઓ કહેશે કે તમે અમારી સભ્યતા તો શીખો ! •

આમ દરેક મગજમાંથી આજના યુવાનોને શું જોઈએ તે વીશે જુદા જુદા અભિપ્રાયો નીકળશે. અને તેમાં મુખ્ય શું ને ગૌણ શું તેના પણ ઘણા પેટા અભિપ્રાયો મળશે. આપણે આમાંનું ઘણું બધું-લગભગ બધુંજ જોઈએ. એટલે અત્યારે આપણે એમાં શું સારું ને શું ખોટું; કયું વધારે ને કયું ઓછું ઉપયોગી તેનો ભેદ નહીં પાડીએ.

અને આ ગુણોની નામાવલિ આટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતી. પ્રમાણિકતા, સત્ય, સ્વાશ્રય ચોકસાઈ, ચોખવટ, વખતની કીંમત, બીજાને મદદ કરવાની વૃત્તિ, બીજાને ન્યાય આપવાની તત્પરતા આવા આવા ઘણા ઘરગથ્થુ સદ્‌ગુણો આ ઉપરાંત તેમને જોઈશે.

તમે કહેશો કે માણસોના સદ્‌ગુણોની મોટી યાદીજ આ તો ગણાવી ગયાં. હવે તો બાકીજ શું રહ્યું !

એવી માન્યતા કોઈ રાખે તો તે તેની ભુલ છે. આ તો માત્ર હાલના યુવાનોને આંતરિક વૃત્તિઓ કેવા પ્રકારની જોઈએ તેનો કંઈક ખ્યાલ છે. એ બધી વસ્તુઓ બહાર નથી દેખાતી પણ માણસના વર્તન પરથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. પણ આ ઉપરાંત બીજી દેખીતી એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જે આજના યુવાનો માગી રહ્યા છે.

સૌથી પહેલાં તો આજના યુવાનોને પ્રજાકીય કેળવણીની મોટી જરૂર છે. હું પ્રજાકીયનો અર્થ જરા વિશાલ રીતે વાપરું છું. કેળવણી પ્રજાકિય સંસ્થાઓમાં અપાતી હોય કે યુનીવર્સીટી મારફતે અપાતી હોય પણ જે કેળવણીમાં આપણી પ્રજાકીય ભાવનાને પોષે એવાં તત્ત્વ હોય તેને હું પ્રજાકીય કેળવણી કહું છું. પ્રજાકિય સંસ્થાઓમાં બેદરકારી કે બહુમતોને પરિણામે ને સરકારી કેળવણીમાં સરકારી તત્ત્વ વધારે હોવાને લીધે બંનેમાંથી એક સ્થળે એ ઉદ્દેશ પુરેપુરો સફળ થતો નથી, અને તેથીજ આજના યુવાનોની સૌથી વધારેમાં વધારે અને મોટામાં મોટી જરુરીઆત અણપુરાએલી રહી હોય તો તે પ્રજાકીય કેળવણીની છે. પણ એ દિશામાં કેટલાક છુટા છવાયા પણ સુંદર પ્રયત્નો શરુ થઈ ગયા છે અને લોકમત પણ એ દિશામાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો છે એ ઘણા સંતોષની વાત છે.

એના જેટલીજ અગત્યની બીજી જરુરીઆત તે સ્ત્રીઓના માનસ પર લાગેલી બેડીઓ તોડવાની છે. જગત જ્યારે વિમાનની ત્વરાએ આગળ વધે છે, અને યુરોપની સ્ત્રીઓ હવે વિમાનીઓ થઈ જગતયાત્રાએ એકલી નીકળી પડે એટલી સાહસિક, પાવરધી અને પોતાના બળ ઉપર ઝુઝનારી થઈ છે ત્યારે આપણે અહીંની સ્ત્રીઓ હજુ ઘર સીવાય બહારના ક્ષેત્રમાં જઈ શકાય કે નહીં તેનો વિચારજ કરે છે. હજુ તેમનો માનસિક ઓઝલ પડદો ગયો નથી. અને તેથી એની સામે બંડ ઉઠાવી આજના યુવાનો માગે છે કે સ્ત્રીઓએ વધારે આગળ આવવું. સ્ત્રી પુરુષો એ સ્ત્રી પુરુષો તરીકે નહીં પણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે એક બીજાની સાથે વધારે છુટથી મળવું; સ્ત્રીઓના કાર્યક્ષેત્ર પર જે કૃત્રિમ બંધનો મુકાયાં છે તે કાઢી નાખવાં અને સ્ત્રી પુરુષોને કેળવણીની, વિકાસની સરખી તક આપવી.

અને આને પરિણામે સ્ત્રીઓ ઘર સીવાય બીજા ક્ષેત્રોમાં જતી થશે તો કુટુંબ સંસ્થા ચાલતી અટકી પડશે કે સૃષ્ટિનો વિકાસ અટકી

પડશે એ ભય કોઇએ રાખવા જેવો નથી. નવા સંયોગો ઘડાશે તેમ નવી જાતના સમીકરણોથી કુટુંબ સંસ્થા ઘડાશે પણ મા, બાપ અને બાળક એ ત્રણેનો સંબંધ સૃષ્ટિ પર જ્યાં સુધી માનવીઓ વસે છે ત્યાં સુધી તો જવાનો નથી અને સૃષ્ટિમાં નકામાં માણસો વધતાં અટકી પડે તો તેમાં ફાયદો છે, ગેરફાયદો નથી.

પણ આને પરિણામે બીજાં પણ કેટલાંક પરિણામો થશે જે મારા મતે તો આવકારદાયક છે. સ્ત્રીઓને જે રીતે બાર વર્ષે ચોકઠામાં જડી શકાતી તે તે એકવીસ વર્ષની થાય તો એની મરજી વગર ભાગ્યેજ કોઇ ચોકઠામાં એને બેસાડી શકાય અને બેસાડે તો એ ચોકઠાનાં બંધનોને એ-તોડતાં વાર નહીં લગાડે. એને પણ એના મનુષ્યત્વના હક્કોનું ભાન થશે ને પરિણામે ન્યાતો તુટશે. લગ્નની સંસ્થા વિશાલ થશે અને આપણી સંસ્કૃતિના જુદા જુદા પ્રાંતમાં વસતા સંસ્કારી જનોમાં તેથી જે જાતનું ઐક્ય આવશે એવું બીજા કશાથી નહીં આવે.

આને પરિણામે માનસિક દૃષ્ટિબિંદુને વિશાલતા પણ આપોઆપ આવશે. લોકોના જીવનનું ધોરણ વધારે ને વધારે સંસ્કારી થતું જશે. લોકોના જીવનના આદર્શ પોતાની ન્યાત કે ગામના સાંકડા ધોરણથી નહીં ઘડાય.

ને જેમ જેમ સ્ત્રી પુરુષોને વધારે ને વધારે પરન્યાતો સાથે, પરપ્રાંતો સાથે સંબંધમાં આવવાની તક મળશે તેમ તેમ તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ વધારે ને વધારે કેળવાશે; તેમને વધારે ને વધારે મોટું સંઘબળ કેળવવાની જરુર પડશે; તેમને સંપનું વધારે ને વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ અજમાવ્યા વિના ને સ્વીકાર્યા વિના નહીં ચાલે. બારડોલીએ આપણને અત્યારે બતાવી આપ્યું છે કે નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રજા પણ એ સંપ અને સંઘબળ તેમનામાં હોય તો કેટલું કરી શકે છે.

આ સંઘબળ-સંપ-વ્યવસ્થા શક્તિને અભાવે આપણી ઘણી સંસ્થાઓ નથી ચાલતી અને એના વિના આપણે પરદેશીઓને આધારે નિરાધાર થઇને પડ્યા છીએ. એક વર્તુલની અંદર બીજાં નાનાં નાનાં થતાં અનેક વર્તુલોની અંદર દબાઇ દબાઇને આપણું જીવન અને દૃષ્ટિમર્યાદા સાંકડાં ને સાંકડાં થતાં ચાલ્યાં છે. અને એક વર્તુલમાંથી બીજા વર્તુલની અંદર સંબંધમાં આવતાં આપણને અનેક વીટંબણાઓ નડે છે. કોઇ પણ ભોગે આજના યુવાનોએ આ વસ્તુસ્થિતિને કાઢવીજ જોઇએ.

યુવાનોએ ત્રીજો પ્રશ્ન પોતાની જરુરીઆતોનો ગણવો હોય તો તે પ્રજાકીય તંદુરસ્તીનો સવાલ છે. પંજાબીઓ અને બીજા ઉત્તરના લોકો બાદ કરતાં હીંદના બીજા ભાગમાં શરીરશક્તિ, ઉત્સાહ, ખમીર, સ્નાયુબળ ઘણાં ઓછાં હોય છે અને સ્ત્રીઓ પણ એટલી નાજુક થઇ છે કે તેમનાં સ્વાભાવિક કાર્યો પણ એમને માટે ઘણાં દુષ્કર બની ગએલાં છે.

આ સ્થિતિ થવાનાં કારણો ઘણાં છે. બાળલગ્નો, અપૌષ્ટિક ખોરાક, ખોટી રહેણીકરણી વગેરે કારણો આના મુળ તરીકે શોધી કઢાય. આખા દેશના યુવાનો એકજ ઇચ્છાશક્તિથી શરીરબળ સુધારવા મંડી પડશે એટલે એ બધાં કારણો આપોઆપજ દૂર થવા લાગશે.

અને યુવાનો આ અને આવી બીજી વસ્તુઓ એમને જોઇતી હશે તે મેળવશે પછી ક્યાં અટકશે ? પણ હજી અટકવાનું તો શાનું હોય ! આટલી તો એમની જાતને, એમના ઘરોમાં, એમના સમાજમાં શું શું જોઇશે તેની રૂપરેખા થઇ. આ ઉપરાંત તો એમને બીજા ઘણા પ્રશ્નોનો નીકાલ કરવાનો છે. દાખલા તરીકે એમને

રેંટીઆરાજ્ય જોઇશે કે યંત્રરાજ્ય ? બીજા શબ્દોમાં એમને કારખાનાં જોઇશે કે ગૃહઉદ્યોગ? એમને પોતાનું લશ્કર જોઇશે કે પારકા લશ્કરે ચાલશે ? એમને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જોઇશે કે ઇંગ્લાંડના એક વિભાગ તરીકે ગણાવું એમને ગમશે ?

આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું આપવાના પ્રયત્ન ન કરું. પણ પહેલા પ્રશ્ન માટે એક બે વસ્તુ તો હું કહું. છેલ્લા બે પ્રશ્નોને માટે તો શંકાનો કે અવકાશ રહેવાનોજ નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રેંટીઆ રાજ્ય સરસ હશે પણ યંત્ર રાજ્ય છેક કાઢી નાખવા જેવું નથી અને કારખાનાંઓ ગમે તેટલાં ખરાબ હોય પણ માત્ર ગૃહઉદ્યોગોથી દેશની જરુરીઆતો પુરી પડશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરદેશથી સંચા આવે અને તેનાં કારખાનાં ઉભાં કરવામાં આવે એ નીરાધારી આપણે કાઢી નાંખવી જોઇએ એ વાત મારે કબુલ છે પણ આજનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર અને દુનીઆની સાથેનો આપણો સંબંધ એ બંને ફેરવાયાં છે તે વખતે યંત્રો વિના ચાલી શકે એ મને અશક્ય લાગે છે.

પણ અત્યારે મોટરથી માંડીને ટાંકણી સુધી અને ઘરમાં દીવાથી માંડીને સોયદોરા સુધી આપણે પરદેશી વસ્તુઓ વાપરતા થયા છીએ. કેટલાંકના ઘરોમાં તો ટીનફ્રુટસ, અનાજ, વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ પરદેશી આવે છે. અને મીઠું પણ અહીંના કાળાને બદલે ત્યાંનું ગોરું વપરાય છે.

આમાંની કોઇ પણ વસ્તુ આપણા તેત્રીસ કરોડ માણસોમાંથી કોઇને અત્રે બનાવવાનું મન ન થાય ? એ વસ્તુઓ વિના ચલાવવાની આળસુ વૃત્તિ કરતાં જાપાનની માફક એવીજ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવાનો લોભ કેમ કોઇ રાખતાં નથી ? મનુષ્ય સ્વભાવ જે જાતનો છે તે જોતાં પહેલાં કરતાં બીજો પ્રયોગ વધારે ઝડપથી સફળ થશે અને આખા જગતની પ્રગતિમાંથી છેક પાછળ નહીં પડી જવાય. અને તેથી આજના યુવાનોને કોઇ જાતની જો ખુબ જરુરીઆત હોય તો જીવનની જરુરીઆતની તમામ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવામાં ગુંથાઇ જવાની છે.

આ ઉપરાંત પણ આખા દેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા યુવાનોની બીજી ઘણી ઘણી જરુરીઆતો છે. એ બધાંની લાંબી ચર્ચા ન કરતાં માત્ર તેમનો નિર્દેશ કરીનેજ આજ તો આપણે સંતોષ માનીશું.

આજના યુવાનોને પોતાના સ્વદેશ બાંધવો ભુખે મરે અને અહીંનું અનાજ પરદેશ ચડે એ પાલવતું નથી. આજના યુવાનોને ઢોરોની દીન, દુર્બળ દશા અને ધીરે ધીરે દુર્બળ થતું અને નાશ પામતું પશુધન જોઇ હૃદયમાં ઝાળ ઉઠે છે. આજના યુવાનોએ ડેરીઓના પ્રશ્નનો વિચાર કર્યા વિના છુટકો નથી. આજના યુવાનોએ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખેતીવાડીની સુધારણા વીશે તાત્કાલિક પગલાં લેવાંજ જોઇએ. આજના યુવકોએ વિજ્ઞાન, વૈદ્યક, આરોગ્ય સુધારણા જેવા પ્રશ્નો પર વધારે ને વધારે લક્ષ આપવું જોઇએ. આજના યુવકોએ લશ્કરી તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન ઠામ ઠામ વધારે જોરમાં ઉપાડવો અને સાથે સાથે આજના યુવકોએ સમાજ સુધારણા, પતિત સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, વિધવાઓનો પ્રશ્ન, બાળલગ્નો એ બધી વસ્તુઓમાં એટલી જોરથી પ્રગતિ કરવી જોઇએ કે આજથી દસ વર્ષે ગુજરાતમાં એ વસ્તુઓનું નામ નીશાન ન રહે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! તમને મારી આ વાત સાંભળીને પેલા એક આંધળા બ્રાહ્મણની

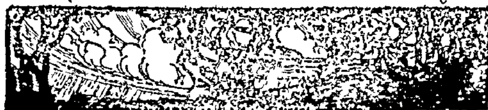
વાત યાદ આવશે. કોઇને એ વાત ન યાદ હોય તો આજે હું ફરી સંભળાવું છું. એક દરિદ્ર અને આંધળો બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતાના દુ:ખથી એટલો કંટાળી ગયો હતો કે એક શિવાલયમાં જઇ તપ કરવા બેઠો. તેને થયું કે કાં તો શિવજી પ્રસન્ન થાય ને જન્મારાનું દુ:ખ ટળે ને કાંતો આ દુ:ખી અવસ્થામાં જીવવા કરતાં દેહ પડે.

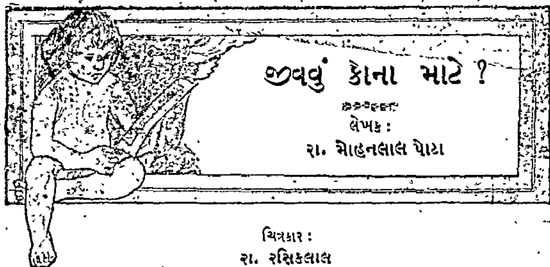
હવે આ બીચારા દુ:ખી બ્રાહ્મણને જોઇને પાર્વતિજીએ મહાદેવજીને વીનંતી કરી કે "મહારાજ ! આપ આના પર પ્રસન્ન થાઓ. મારાથી એનું દુ:ખ જોવાતું નથી." આમ પત્નીથી સત્કાર્યમાં પ્રેરાએલા—સ્રીઓજ ઘણુંખરું પુરુષોને સત્કાર્યમાં પ્રેરે છે—મહાદેવજી પેલા બ્રાહ્મણની પાસે પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું: "હે બ્રાહ્મણ ! માગ ! માગ ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું માટે તું જે માગે તે આપું. માત્ર શરત એટલી કે તારે મારી પાસે એકજ વરદાન માગવું."

પેલા બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે શું માંગું ? હું આંધળો છું, મારે બૈરી નથી, છોકરાં નથી, ધન નથી. મારે તો આ બધુંજ જોઇએ છે ને શિવજી કંઇ ફરી ફરીને આવવાના નથી માટે શું માગું ? છેવટે તેણે વિચાર કરીને કહ્યું: "મહારાજ ! આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મને એવું વરદાન આપો કે મારા સાતમા માળની હવેલીએમાં મારા છોકરાના છોકરાના છોકરાની વહુને હું સોનાની ગોળીમાં મારી આંખે છાશ વલોવતાં જોઉં." બીચારાએ એક વરદાનમાં એવું માંગ્યું કે શિવજી પણ એની ચતુરાઇથી પ્રસન્ન થયા અને તથાસ્તુ કહીને ગયા.

આ બ્રાહ્મણની માફક આજના યુવાનોને પણ આમ એક બે નહીં પણ અનેક વસ્તુઓ જોઇએ છે. એમને : સેન્ડો જેવું શરીર બળ, બૃહસ્પતિ જેવું બુદ્ધિ બળ, રોક ફેલર જેવું ધન બળ, ટાગોર જેવું સંસ્કાર બળ, બારડોલી જેવું સંઘ બળ, ગાંધીજી જેવું આત્મબળ, આ બધુંજ જોઇએ છે અને તેથી એણે એવી રીતે પ્રયત્ન કરવા મંડી પડવું જોઇએ કે એની જાત મહેનતરૂપ શિવજીજ એને આ બધું એક સામટું આપી દે.

સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! મારી ભાષણ કરવાની શક્તિ જોતાં મારે માટે આ ભાષણ ઘણું મોટું થઇ ગયું લાગે છે. છતાં છેવટના બે શબ્દો કહ્યા વિના મારાથી ચાલતું નથી. જે પ્રેમથી અને આગ્રહથી તમે આજે મને આમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે હું આપ સૌની અત્યંત ઋણી છું.

જીવવું કોના માટે ?

લેખક :
રા. મોહનલાલ પોટા

ચિત્રકાર :
રા. રસિકલાલ

૧૯૨૭ ની સાલના જુલાઇ માસના છેલ્લા અઠવાડીઆને ગુજરાત કેમ ભુલશે ? મહાપ્રલયનાં મહાપુર અને શિવજીનાં એ અઘોર તાંડવનૃત્યને સંભારતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે. મહાગુજરાતની કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી ભૂમિને ઉજ્જડ કરવા વિધિએ માંડેલાં એ વિધાનોનો કોયડો કોણ ઉકેલી શકે એમ છે ? માનવહૃદયનાં સત્ય, ન્યાય, દયા, ધર્મ વગેરે લક્ષણો લુપ્ત થવા માંડયાં હોય અને એ ઇશ્વરી અંશોનો જનતાએ ત્યાગ કર્યો હોય તેના અપરાધની શિક્ષારૂપે વિધિપ્રેરિત એ પ્રલય ચેતવણીના રૂપમાં તો નહીં આવ્યો હોય ? ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. ભારતવર્ષની પુનિત ભૂમિમાં વાસ કરનાર માનવીઓ તો એવોજ કોઇ ઉત્તર અંતઃકરણના ઉંડાણમાંથી મેળવી લઇ મનનું સમાધાન કરી લે છે. ઇશ્વરની અકળિત લીલાના અનેક વિશિષ્ટ પરચાઓ મનુષ્યને સન્માર્ગે લઇ જવા માટે નિર્માએલા હોવા જોઇએ એમજ ઘડીભર લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

શનિવારથી વરુણદેવે પોતાનું ઉગ્રસ્વરૂપ બતાવવાની છુપી છુપી તૈયારીઓ કરવા માંડેલી. રવિવાર બપોરથી આકાશ વિશેષ ઘનઘોર થવા માંડયું. વાયુદેવે પણ તેના પુરાણા મિત્રનો આ વખતે પુરેપુરો સહકાર કરવા નિશ્ચય હોય કર્યો એમ ભાસવા માંડયું. રાત્રિનો અંધકાર પૃથ્વીપટને વિશેષ અંધારમાં ઢાંકી દઇ ભીષણતાને વધારવા લાગ્યો. આખી રાત્રિ વરસાદની ઝડી તથા પવનના સુસવાટાએ વડોદરાની પ્રજાને તેમના નિશ્ચયની ઝાંખી કરાવવાની શરુઆત કરી. સોમવારનું સવાર આવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે વરસાદની ઝડી નરમ પડતી. તથા પવન પણ ધીમો થતો. નવ દસ, અને અગીઆર વાગ્યા. તેટલામાં તો ઇંદ્રદેવે તથા વાયુદેવે પુરો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમ જણાયું. પાવાગઢના પર્વતની ભેખડોમાંથી ઝીણાં ઝરણાં માફક બહાર નીકળતી વાંકાચુંકા પ્રવાહવાળી "વિશ્વામિત્રી"નું રૂપ આજે કંઇ વિલક્ષણ દેખાતું હતું. આજે તે ઉન્મત્ત બનવા માંડી હતી. પતિના લાંબા સમયના વિરહની અગ્નિ જ્વાળાઓથી દગ્ધ બનેલા હૃદયવાળી, પતિએ ત્યાગ કરેલી અપમાનિતા–ખંડિતા–નાયિકા, એક છંછેડાએલી નાગણી કે વીફરેલી વાઘણ માફક ક્રોધાંધ બનેલી એ "વિશ્વામિત્રી" આજે હમેશની વિશ્વામિત્રી

ન હતી. તેણે તો આજે નિશ્ચય કરેલો કે જેટલી બને તેટલી ત્વરાથી, જેટલી બને તેટલી ધૃષ્ટતાથી અને પોતાને પરાણે નિયંત્રિત કરવા માટે નિયત કરેલા માર્ગને પણ લજી દઇને પોતાના પતિને જઇને મળવું–તેની સાથે યુદ્ધ મચાવવું અને તેને પણ બતાવી આપવું કે પતિદેવો તેની પત્નીઓને વીસરી જાય તો પછી પત્નીઓ પણ શું કરી શકે છે?

બે કાંઠા વચ્ચે પાણીનો પ્રવાહ તથા વેગ વધતાં ચાલ્યાં. અને બંને કાંઠાઓ ઉપર આવી રહેલાં નાનાં મોટા અસંખ્ય ગામડાંના વાસીઓની કલ્પનામાં પણ આવે તે પહેલાં પાણીએ માઝા મુકી. કાંઠા સુધી પાણી આવ્યું. ઘડી બે ઘડીમાં ઉપરવટથી એ પ્રમત્ત બનેલી ઘેલી વિશ્વામિત્રીએ માઇલોના માઇલ સુધી પોતાના જળને પાથરી દીધું. આકાશ તુટી પડ્યું હોય એમ દશે દિશાના પવનોની મદદ સાથે વર્ષાદ શરુ થયો. બારે મેઘ એક સાથે વરસવા લાગ્યા. મહાગુજરાતના પાટનગર વટપુરની આસપાસ આજે એ નદી વીંટળાઇ વળી. પાણીનાં પુર ચઢવા લાગ્યા. બપોરના ત્રણ વાગ્યા તેટલામાં તો શહેરના નીચાણના ભાગમાં આવેલા લત્તાઓમાં કેડપુર પાણી ચઢ્યાં. હમેશ ના અનુભવથી લોકો થોડી વાર તો છેતરાયા. "હમણાં પાણી ઉતરશે" "હવે વધારે નહીં ચઢે. હવે તો જરુર થંભી જશે." આવા આવા વિચારોથી બારીમાં તથા છજામાં ઉભેલાં સ્ત્રી પુરુષો તથા બાળકો શાંતિ મેળવતાં હતાં. સૌ ચઢતાં પાણી જોવાને આતુર હતાં. આવું દશ્ય ફરી ફરી ક્યાં આવવાનું હતું? લોકોમાં હજુ સુધી તો આનંદ તથા એક પ્રકારની અનુપમ મઝા દેખાતાં હતાં. ઘર આગળ આટલું પાણી જોઇને હર્ષ ઘેલા બનેલા યુવાનો તો પાણીમાં ફૂદવાનો તથા તરી શકે તો તરવાનો લ્હાવો લેતા હતા. પરંતુ જેમ જેમ સાંજ પડવા માંડી તેમ તેમ લોકોની માનસિક દશા બદલાતી ચાલી. ધીમે ધીમે તેઓને જણાવા માંડ્યું કે પુર તો વધતાંજ હતાં. હવે બહાર નીકળવું અને પાણી સાથે રમવું તેમાં ભય હતો. પાછી રાત પડી. અને સાથે વિશેષ ગંભીરતા, ભય તથા કંઇક અકથનીય–ન સમજાય તેવી મુંઝવણ સૌના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. ભોંય-તળીએ રહેનારા માણસોની તો ચિંતા બહુજ વધી ગઇ. ઉમર સુધી પાણી આવ્યું. જરાવારમાં અંદર આવ્યું. ઘરનો સામાન તથા ઘરવખરી ઉંચે અભરાઇઓ ઉપર તથા કબાટોમાં મુકાઇ. પરંતુ હવે તો નીચે પાણી ભરાયાં–વધવા માંડ્યાં. બીજે મજલે રહેતા પાડોશીઓ પોતાનો ધર્મ સમજ્યા. અને નીચેવાળાઓને ઉપર આશરો આપવા લાગ્યા. નાત જાતના ભેદ ભુલાયા. મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલા ઇશ્વરી અંશનો વિજય થયો. આફતોથી મનુષ્યનાં હૃદય ખરેખરાં કુણાં બને છે તે અનુભવાયું.

આવી રીતે ચારે તરફ ચિંતા તથા ભય સર્વના ચ્હેરા ઉપર હતાં. ત્યારે દાંડીઆ બજારમાં આવેલા છઠ્ઠા કે સાતમા ઘરમાં બીજે માળે રજનિનાથ સોમવારની બપોરના બે વાગ્યાથી નીરાંતે ઉંઘવા માંડ્યા હતા. તે હજુ રાતના આઠ વાગ્યા સુધી ઉંઘતાજ હતા. તેની આવી અઘોર નિદ્રાથી એમજ જણાતું હતું કે તેને આવા વરસાદની ઝડીઓ કે પવનના સુસવાટની જરાએ પરવા ન હતી. છેવટે આઠ બજે તેઓ જાગ્યા. બહાર છજામાં આવ્યા. માણસોનો કોલાહળ, નીચેથી ઉપલે મજલે ભરાઇને ગભરાતાં માણસોનાં ટોળાંઓ, વચ્ચે વચ્ચે દૂરથી આવતા ગભરાટના અવાજો, વીજળીની બત્તીઓ રસ્તા ઉપર ઠરી ગએલી તેથી ચારે તરફ પ્રસરેલો અતિ ગાઢ અંધકાર, ધોધમાર વરસાદ તથા ભયંકર

ઝંઝાવાત વગેરે જોઇ રજનિનાથને પણ એક વાર તો ક્રમકમાં આવ્યાં. આસપાસની ભયંકર જીવલેણ પરિસ્થિતિનો તેને તુરતજ ખ્યાલ આવ્યો. તેવામાં "કડડડ, કડડડ, ભુસ" એવા અવાજો ઉપર આવવા લાગ્યા. "ઓ પેલા ઘાંચીનું ઘર પડ્યું" "અરેરે પેલા પાનવાળાની દુકાન બેઠી" એવા પોકારો સંભળાવા લાગ્યા. તે પોતે પણ અસ્વસ્થ બન્યો. "આ ઘર પડશે તો !" એ વિચાર ક્ષણ ભર તેના મગજ ઉપર દબાણ કરવા લાગ્યો. બીજીજ પળે તેના ચહેરા ઉપર નીડરતા દેખાઇ આવી. તે સહેજ હસ્યો. અને મનમાંજ બોલી ઉઠ્યો: 'ઘર પડે તો પણ શું ? મારે આ જગત સાથે શી લેવા દેવા છે ? ક્રૂર વિધિએ મારું સર્વસ્વ લઇ લીધું નથી ? મારી પતિપરાયણ, વહાલ સોઇ પત્નીને મારી પાસેથી, ઝુંટવી લીધી. અરે-એટલેથીજ એ ક્રૂરતા અટકી નહીં. મારો હીરા જેવો એકનો એક પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ લઇ લીધો. ભલે આખા જગતનો પ્રલય થાય ! ભલે સમસ્ત વિશ્વના ચુરે ચુરા થઇ જાય ! હું જીવું તો પણ શું અને મૃત્યુને ખોળે જઇ પડું તોપણ શું ! હવે જીવવું ? હવે કોના માટે જીવવું ? આવા આવા અનેક વિચારો એ લગભગ ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરના, સુદૃઢ બાંધાના, ગૌર વર્ણના સુંદર તથા મોહક ચહેરાવાળા યુવકના મગજમાં ઘોળાતા હતા. તેની પત્ની એક વર્ષ ઉપરજ મરણ પામેલી હતી અને ત્યાર પછી તેનો એકનો એકજ પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ ક્રૂર કાળે ઝડપી લીધેલો. મધરાતના અઘોર પહોરની શરુઆત થઇ ગઇ હતી, બહાર રસ્તા ઉપર

કુમુદ, જો નિશાનાથ કેવો ખીલ્યો છે ?

નવ, દસ ફુટ જેટલાં પાણી ચઢ્યાં હતાં. કાળાં ભમ્મર જેવાં એ પાણીનો ખળખળ વહેતો ધસમસતો પ્રવાહ એ અંધકારને વિશેષ ભયાનક બનાવી રહેલો હતો. રજનિનાથ બહાર રવેશમાં વિચારશૂન્ય અવસ્થામાં, જડવત્ ઉભા હતા.

એકાએક પોતાની સામેના મકાન ઉપર દૃષ્ટિ પડી. એક ભીષણ દૃશ્ય તેણે જોયું. આંખે તમ્મર આવી. સામેનું મકાન પડવા માંડયું હતું. એક બાજુનો કરો પડયો. ત્રીજે મજલે રહેતું ત્રણ ત્રણ ચાર યુવકો તથા ત્રણેક સ્ત્રીઓનું એક કુટુંબ તો જેમ તેમ કરી બાજુના છાપરે થઇ પાછળથી સુરક્ષિત સ્થળે ચાલ્યું ગયું. પરંતુ બીજે મજલે રહેનાં એક વૃદ્ધ દંપતી તથા તેમની એકની એક સત્તર, અઢાર વર્ષની પુત્રી ભયંકર આફતમાં આવી પડેલાં હતાં એમ રજનિનાથ તુરતજ સમજી ગયો. બીજો કરો ધસી પડવાની તૈયારીમાં હતો. સામેથી એ બાળાએ આક્રંદ કરવા માંડયું, "ઓ...ભાઇ, ભાઇ, અમને બચાવો!" એ શબ્દો રજનિનાથના કાન સાથે અથડાયા. 'કોને માટે જીવવું ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને મળ્યો. આવે સમયે પોતે સશક્ત, હીંમતવાન તથા મહાન ઉત્તમ પ્રકારની તરવાની શક્તિવાળો હોવા છતાં, પોતાની સામેજ નિરાધાર મનુષ્યોને મરવા દે એ તેને પોતાની અધમતાની પરાકાષ્ઠા લાગી. લોક કલ્યાણ કરવા માટે પોતાનું શેષ જીવન શા માટે ન ગાળી શકાય ? બસ નિશ્ચય થઇ ગયો. તેણે પોતાના છજામાંથીજ બુમ મારી: "ગભરાશો નહીં. હું આ આવ્યો." કચ્છ મારી, નીચેને મજલે જઇ તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. વીજળીની ગતિથી ઝપાટાબંધ પાણી કાપી સામે જઇ પહોંચ્યો.

પેલી બાળાએ અંતરની આશિષો વર્ષાવી. પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાને પ્રથમ લઇ જવા વીનંતી કરી. બાળાની માતૃ તથા પિતૃભક્તિ જોઇ રજનિનાથની, ઘણા સમયની સુકી રહેલી આંખો ભીની થઇ. એક પછી એક એ વૃદ્ધ દંપતીને પોતાની પીઠ ઉપર લઇ તરીને પોતાને ઘેર લઇ જઇ છજામાં મુકયાં અને અંતે તે બાળાને પણ તેવીજ રીતે સાં લાવ્યો. તેજ ક્ષણે એ સામેનું ઘર "ધરરરરર" કરતું પૃથ્વીમાતાને ખોળે પડી, જળશાયી બની ગયું. વરસાદ તો તેટલાજ જોરથી વરસી રહ્યો હતો, અને પવનના સુસવાટાઓ ચાલુ હતા.

"કુમુદ બહેન તમે અંદરના ખંડમાં બેસો. આજે તો આખી રાત્રિ જાગવાનુંજ છે." આમ કહીને કુમુદ તથા તેનાં વૃદ્ધ માતા પિતાને રજનિનાથ અંદર લઇ ગયો. પોતે પાછો બહાર આવી ઉભો. કુમુદ તો આ બધું જોઇ ઝાડ જેવી થઇ ગઇ હતી. તેના મૌન હાથે રજનિનાથને આશિષ આપી. અને ટાઢથી થરથર ધ્રુજતાં માતા પિતાને આશ્વાસન આપી શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. બહાર ઉભેલા રજનિનાથની ચિંતા વધવા લાગી. એ ભયમાંથી ઉગારી લાવેલા આ નાના કુટુંબની તેને હવે ફીકર થવા લાગી. પોતાનુંજ ઘર પડું પડું થતું હોય એમ તેને શંકા થયાજ કરતી હતી. "જો ઘર પડે તો અત્યારે શી સ્થિતિ થશે ?' એ વિચારે તે ગાંડો બન્યો. તેને પોતાની ફીકર ન હતી. પરંતુ ત્રણ જીવોને તેણે પોતાના ઘરમાં આણી મુકેલા તેનું શું ? તેવામાં અંદરના ભાગની એક દિવાલ ધસી પડી. અને જબરો કડાકો સંભળાયો. કુમુદ ચીસ પાડી બહાર આવી. "અરે ભાઇ. આવો. આવો. મારાં માતાપિતા દબાયાં." તેનો અવાજ ફાટી ગયો. તે નખથી શિખ સુધી થરથર કાંપતી હતી. રજનિનાથના તો હોંશજ ઉડી ગયા. તે એકદમ અંદર ગયો. સ્થિતિ સમજી ગયો વૃદ્ધ દંપતીએ છેવટ સુધી એક બીજાનો સાથ રાખી પરલોકમાં પણ સાથેજ પ્રયાણ કર્યું હતું ! રજનીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે દિઙ્મૂઢ બની અવાક્ ઉભો રહ્યો. કુમુદ તેના ચહેરા ઉપરથી વાત સમજી ગઇ. "રજનીભાઇ મારા માતાપિતા નહીં નીકળે ? જો, ભાઇ એ તો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૧]

તે ઉભી થઈ. " ભાઇ, હવે આપણે શું કરશું ?"

—જીવવું કોના માટે ? પૃષ્ઠ ૪૭૧] [ગુજરાત : અ. શ્રાવણ–શ્રાવણ ૧૯૮૪

ઉષાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ?§

—o—

લેખક:
સ્વ. સૌ. ચૈતન્યબાલા મજમુદાર

આખ્યાન ઓખાહરણનું અનિરુદ્ધ કથાય.

—પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓખાહરણ' કડવું ૨--૪.

એ એક દીવાળીની રાત્રિ હતી. દીપપૂજન કરતાંજ રાત બહુ ગઇ હતી. એટલે રાતે અગીઆર વાગે અમે અમારા અભ્યાસગૃહમાં દાખલ થયાં. વાચક જાણી લે કે એ અભ્યાસગૃહ એટલે અમારા ઘરના ત્રીજા માળનું માળીયું. રાત ગઇ હતી; છતાં ઉંઘ આવતી નહતી. શેરીમાં દીવાએ નો પ્રકાશ હજી દેખાતો હતો: ફટાકાની ધુમોના અવાજ છેક શમ્યા નહોતા. જગત હજી જંપ્યું

§ 'લલિત કલા અને બીજા સાહિત્ય-લેખો' એ નામના લેખિકાના છપાતા લેખ સંગ્રહમાંથી, અપ્રસિદ્ધ લેખનો એક ભાગ.

ન હતું. દીવાળીના દહાડા એટલે તો સપરમા દહાડા. એવા ઉત્સાહના દિવસોમાં અજબ સ્ફુર્તિ રહે છે તે શું ખોટી વાત છે ?

એટલે કે વાંચીએ એમ થયું. પણ શું વાંચવું ? કોઇક કાવ્ય વાંચીએ એમ ઇચ્છા થઇ. તારતનાં પરણેલાંને ગંભીર કવિતા ભાગ્યેજ ગમે એટલે શેમાંથી વાંચવું તે પ્રશ્ન થયો. એકાએક અમારી નજર ઉપરના નીચા છાપરા તરફ ગઇ. અને વળી અમે બંને હતા પણ એકલાં. એટલે અમને "ઓખાબાઇનું માળીયું" સાભર્યું. હવે શું વાંચવુ તે પણ અમને સુઝયું.

નાનપણમા એકલાં મેં 'ઓખાહરણ' કહેવાતુ સાભળેલું; 'અલુણાં 'એ કરેલાં; પણ સળંગ કાવ્ય વાંચેલું નહી. તેથી એકકી બેઠેકે, પ્રેમાનંદકવિવાળું 'ઓખાહરણ' વાંચવાનું અમે શરુ કર્યું. વાંચતાં વાંચતાં, વર વાચ્છતી ઉષાને

શીખામણ દે છે ચિત્રલેહા જો,
હું તો સાંભળ બાળસ્નેહા જો.
મારી ઓખાબાઈ સલુણાં જો,
તમે વ્રત કરોને અલુણાં જો.

—એ સખીના ઉપદેશવાળી મેવાડાની દેશીઃ સ્વપ્નું આવ્યા પછી ઉષા સફાળી જાગે છે તે વખતના વર્ણનની

જાગી જાગી રે રામા રસભરી,
તપાસે સેજલડી ફરી ફરી.

—એ સામેરીની દેશી : સ્વપ્નું સંભારીને પસ્તાતી ઉષા

આશાભંગ થઇ ભામિની,
કરે સ્તુતિ કરે સ્વામીની.

—એ "ઓખાહરણનો ઢાળ"ના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી વેરાડીની દેશીઃ (ગોવર્ધનરામ ભાઇએ 'જોગીરાજ ! ઉભા રહોને જરીઃ અને વાટ બનાવોની ખરી '—એ પ્રસિદ્ધ ચોપાઇ આજ ઢાળમાં લખી છે) ઉષાસૌંદર્યમુગ્ધ અનિરુદ્ધનું

નારી તારી નાસિકાનો મોર,
નો'ય ભૂષણ ચિત્તનો એ ચોર;
મોહો મોહો તે મુખને મોડે,
મોહો મોહો તે ભ્રકુટિને જોડે.
ઓખા સ્નેહ તણો સાગર,
તેણે વીસાર્યો રત્નાકર

—એ પ્રમાણે અલંકાર યુકત વર્ણન કરતી ચોપાઇ: સ્નેહમાં ખલેલ પાડનાર પિતાનો ક્રોધ ઉષાની જાણમાં આવે છે; અને સૈન્ય એમને ઘેરી લે છે સારનું વર્ણનઃ

કામિનીએ જ્યારે કટક દીઠું,
ત્યારે થઈ નિરાશ;
અરે દૈવ ! તે એ શું કીધુ ?
મને હુતી મોટી આશ.
વહાલા ! કેમ વટશો રે ?
મારા નાંધડિયા ભરથાર

—આવા રસ ભરેલા આખ્યાનમાં કૈં કૈં રસ સરોવરો દેખાયાં; કૈં કૈં વાણીના વિલાસો દીઠા; કૈં કૈં વસંતનું વાતાવરણ જામેલું જોયુંઃ ઉલ્લાસ અને વિલાસના પ્રદેશો પણ વચમાં વટાવ્યા; પણ થોડીકજ ક્ષણોમાં

એમ કરીને ઓખા અળગી કીધી,
બડ ગાજ્યો ને ભોગળ લીધી

—એ પ્રમાણે પ્રેમ શૃંગારમાંથી પ્રેમ શૌર્યનો રસ પલટો થયો. તેમાં કવિની કલાનાં દર્શન થયાં. પછી તો, જેને રસમાં તણાવું કહે છે— એવું અમે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું.

યુદ્ધ વર્ણન અને બ્રહ્માસ્તુતિ કરે છે. 'નમો નમો ' વાળો શિવ વિષ્ણુના સાંત્વનનો ભાગ ઝડપથી અમે પસાર કર્યો. વિવાહ વર્ણન હોંસભેર વાંચ્યું.

આવ્યો આવ્યો દ્વારિકાનો ચોર,
લાખેણી લઇ ગયો રે

અને

બ્રહ્માએ વાળી ગાંઠ,
છબીલી દોરડો નવ છૂટે.

એ કડવા સુધી અમે આવી પહોંચ્યા ને બહાર "સપ્પર મેં દહાડે સબરસ"ની બુમો સાંભળી; ત્યારેજ અમારી આનંદની સમાધી છુટી.

'શું સવાર થયું ?' અમે બારીમાંથી જોયું તો ખરેજ, પહો ફાટવાની તૈયારી હતી. વિક્રમ રાજની સંવત ૧૯૭૭ નો એ પરોઢ હતો. હવે, બેસતા વર્ષના મંગલ વખતે ઉંઘવું તે શોભે ? ઉંઘવાનું માંડી વાળ્યું; અને અમે આખ્યાન સંબંધી ચર્ચા ચલાવી. આખ્યાન વાંચતાં વાંચતાં નીચેની બે લીટીઓએ અમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:-

શુકદેવ કહે પરિક્ષિતને,
સુણ બાસઠમો અધ્યાય;
આખ્યાન ઓખાહરણનું,
અનિરુદ્ધ કહાય.

—કડવું ૨. ટુંક ૪.

અહીં આખ્યાન ઉષાહરણનું: કથા અનિરુદ્ધહરણની: એમ કેમ ? એમાં થયું

૬૪ એમ કરીને ઓખા અજવી લીધી, ભડ ગાજ્યો ને બાથ લીધી.

તે ઉષાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ? ખરેખર એમાં હરણ તો અનિરુદ્ધ નું થાય છે; ઉષાને તો કોઇ હરી જતું નથી?—આ રસિક પ્રશ્ન પહેલ વહેલો તે દિવસે ખડો થયો હતો. પછી વચમાં વર્ષો વહી ગયાં. છતાં એ કોયડો જ્યારે જ્યારે સાંભરતો ત્યારે મનને રમ્ય મુઝવણ થતી. અહીં એ કોયડાનો કૈંક ઉકેલ સુચવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

'ઉષાહરણ'માંના 'હરણ' શબ્દમાં બલાત્કારનો ધ્વનિ છે. લગ્નના જે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે તેમાથી ગાંધર્વ, અસુર, રાક્ષસ અને પિશાચ—એ ચાર ક્ષત્રિયોમા પ્રચલિત હતા; એમાનો રાક્ષસ વિવાહ માત્ર રાજવંશીઓમાં થતો હતો. આ જાતના પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો તરીકે 'રુક્મિણીહરણ', 'સુભદ્રાહરણ', 'લક્ષ્મણાહરણ' વગેરે ગણાવી શકાય.

આપણા પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં, સમાજમાં જે જુદા જુદા વિવાહના પ્રકાર પ્રચલિત હતા તેનું વર્ગીકરણ સ્મૃતિકારોએ કર્યું; અને એના આઠ પ્રકાર ઠરાવ્યા તેમાંથી બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ અને પ્રાજાપત્ય—એ પ્રકાર બ્રાહ્મણોમા પ્રચલિત હતા, અને તેમાંએ બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ વેમા શ્રેષ્ઠ ગણાતી. આ વિવાહમાં વરનું કુલ, શીલ, વિદ્વતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઇને પોતાની કન્યા માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે એવું જણાઇ આવે તેને સમુહૂર્તપર કન્યા આપવામા આવતી.

ક્ષત્રિયોમાં, મુખ્યત્વે કરીને, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ઉપરાત બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી તેમનામાં સવિધિ લગ્ન થતાં. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો તેમજ સાવિત્રીનો વિવાહ એવીજ રીતે થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતાં પોતાને પસંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરી નાખતી. શકુન્તલા અને દુષ્યંતનું લગ્ન આવા પ્રકારનો વિવાહ હતો.

રાક્ષસ વિવાહ પદ્ધતિ બહુ ભયંકર હતી. એમાં કન્યાનું હરણ બળજોરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના ભાઇઓની મરજી વિરુદ્ધ તેને બળાત્કારથી લઇ જતા. આ પ્રકારના વિવાહમાં પરણનારનું શૌર્ય ખાસ વખણાતું એમ જણાય છે. કન્યાને સંબંધીઓમાંથી ઉપાડી જવી; અને પછી સામે મોંએ યુદ્ધ કરી, પોતાનો હરણ કરવાનો હકક સાબીત કરવો—એ પ્રકારની માન્યતા ક્ષત્રિય વીરોમાં હોય એમ લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણે રુક્મણીનું હરણ આવી રીતેજ કર્યું હતુ. મહાભારતમાં, વિચિત્રવીર્યને માટે ભીષ્મે પણ અંબિકા અને અંબાલિકાનુ હરણ આ પ્રમાણે કર્યું હતું.

આસુરી વિવાહમાં કન્યાનાં માબાપને 'શુલ્ક' અથવા કન્યાનું મૂલ્ય આપવું પડતુ. કૈકેયીનો દશરથ સાથે અને માદ્રીનો પાંડુ સાથે થએલો વિવાહ આ પદ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણોના આર્ષ વિવાહમાં, જેમ વર પાસેથી બે ગાયો લઇને કન્યા આપવાનો એક પ્રકારનો વિક્રય હતો,* તેમ બીજી વર્ણોમાં છોકરા છોકરી બંનેનો વિક્રય કરવાની આસુરી પ્રથા દાખલ થઇ ચુકી હતી. સીતાને 'રામાયણ'માં વીર્યશુલ્કા કહ્યાં છે. એમનું મૂલ્ય પરાક્રમ બતાવીને યોગ્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી જતું હતું. અને રામે ધનુર્ભંગના પરાક્રમથીજ સીતાને [illegible] હતાં.

* જી રે ચલાણામા ચાર મોતી, બે આપો, બે રાખો રે;
જી રે વહેવાઇને ત્યાં ચાર ગાયો, બે આપો બે રાખો રે.
—એ વિવાહગીતમાં આ આર્ષ વિવાહનું સૂચન હશે?

Only the brave deserve the fair.

—એ લીટીના રહસ્યનો તેમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ક્ષત્રિય રાજવીઓમાં પ્રચલિત રાક્ષસ વિવાહના અવશેષ બીજી વર્ણોમાં અધમ સ્વરૂપમાં હાલ જોઇ શકાય છે. કદાચ, 'વર' ને 'રાજા'નુ બહુમાન આપણે આપીએ છીએ; અને ' કોણ રાયનો બેટડો, કોણ છે નામ રે; કીયારે નગરના ગરાસીયા ? એ તથા

લાડીયે બાપ જગાડીઓ,
માંડવે આવડો શો હોર રે ?
કે રે આવ્યો રાણો રાજીઓ,
કે રે આવ્યો સુલતાન રે:
કે રે ચંદ્રમાએ ગ્રહ દીધો,
કે રે ઉગ્યો ભાણ રે—

—એવાં એવાં વિવાહગીતોમાં જોઇ શકાય છે તેમ લગ્નના ચાર દિવસ તેને 'વરરાજા'જ ગાનીએ છીએ તે ઉપરથી ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત વિવાહ પદ્ધતિના કેટલાક આચારવિચાર પણ આપણી વિવાહ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ લાગે છે.

ખાસ કરીને આપણી સમાજ સ્થિતિના સ્થૂલ ઇતિહાસરૂપ આપણાં લગ્નગીતોમાં રાક્ષસ વિવાહના અવશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વર ઘોડે ચડે તે વખતનું ગીતઃ—

કુંએર †પાવડે પગ દઈ ચઢીઆ રે,
તારા વેરીને ધાસકા પડીઆ રે;
કુંએર દહીંનાં ગોરસ ખાધાં રે,
તારા વેરીનાં હૃદડાં ફાટ્યાં રે,
‡કયો રે રાણો રાજિયો રે ?
નથી આવ્યો રણો રાજીઓ રે
પુત્ર આવ્યો રે લેવા કન્યાદાન રે—

—એમાં કન્યાને લઇ જવા, ઘોડે ચઢી સામેથી વીરક્ષત્રિય આવતો હોય અને તેની પ્રતિભાથી કન્યાનાં માબાપને ત્યાં જે અસંસ્યતા ફેલાય છે તેનો આછો ધ્વનિ છે.

વરકન્યાને વદાય કરે છે ત્યાર પછી કન્યાનું મહીઅર કેવું સુનું સુનું લાગે છે તે વખતનું ગીતઃ—

માંડવે§ સોહે રે અજવાળાં કે દીવડી કયાં ગઇ રે ?
આવ્યો હતો ફલાણાનો પુત્ર,.
લાખેણી લાડી લઇ ગયો રે,
વહેવાઇ તારો માંડવો સંભાળ,
તારી બેટી કયાં ગઇ રે ?
આવ્યો હતો ફલાણાંનો જાયો
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે ?

—એમાં કન્યાના પિતાની આંખમાં ધુળ નાખીને વર "લાખેણી લાડી" નું હરણ કરી જાય છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાય છે.

વરવાળાં કન્યાને લઇને દરબારે જાય છે ત્યારે જતાં જતાં ગાય છે તે ગીતઃ

અમે ડુંગરીઓ ગઢ જીત્યાં રે, આનંદ ભયો
અમે આવ્યાં વહુઅર લેવારે, આનંદ ભયો
અમે વહુઅર ઘેર લઇ જઇશું રે, આનંદ ભયો

—એમાં, તથા

અડક દડક ભોંય ચીકણી, ફોફળ લળી લળી જાય રે
કીયા ભાઇ તમારે માંડવે કીયા ભાઈ જીતીને જાય રે
શું રે જીત્યા રે ? જીત્યા વગી, પડી રે પરાજે ભાત રે:
ભાત પડી રે બીજે નહીં, ગઇ રે દેશાવર વાત રે.

—એ બન્ને ગીતમાંથી કન્યાને યુદ્ધ કરી જીતી ગયાના રાક્ષસ વિવાહના ભણકારા સંભળાય છે. વળી,

† 'હેલ લઇ' પાઠાન્તર. ‡ 'કટક' પાઠાન્તર § 'ઇંદરિયો' પાઠાન્તર.

×આવ્યો આવ્યો ચોટડાનો ચોર,
લાખેણી લાડી લઇ ગયો રે
આવ્યો આવ્યો નગર ધુતારો,
લાખેણી લાડી લઇ ગયો રે
આવ્યો આવ્યો કીયા ભાઇનો બેટો,
લાખેણી લાડી લઇ ગયો રે.

—આ ગીતમાંથી તો કન્યાનું અપહરણ કરી ગયાનો ખુલ્લો અર્થ નીકળે છે.

વળી ' કેટલીક નાતોમાં ફટાણાં ગાઇ જે બંને વેવાઇઓમાં પરસ્પર વાગ્યુદ્ધની લઢાલઢી થાય છે તેપણ એ રાક્ષસ વિવાહના પરિણામમાં થતી મારામારીના પડઘા કેમ ન હોય ?'—એવો સંભવિત તર્ક ગોવર્ધનરામભાઇએ "પ્રાચીન હીંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાંની વિવાહ પદ્ધતિઓ" —એ અંગ્રેજી લેખમા કર્યો છે. કન્યાનું હરણ કરી જવાનો રાક્ષસી રીવાજ હલકી કોમ સીવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે ગુજરાતમાં અસ્તિત્ત્વમાં નથી અને આ હલકી કોમોનું મુળ તપાસવા બેસીશું તો જણાશે કે કોઇ ક્ષત્રિય વંશમાંથી ભ્રષ્ટ થએલી એ જાતો હોય છે. આ રીતે આવા વિવાહની છાપ આપણાં લગ્નગીતો ઉપર પડી હોય એમ લાગે છે.

એટલું ખરું કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓ પોતાનું લગ્ન કોની સાથે થશે તે પણ ભાગ્યેજ જાણી શકતી, કોણ જાણે કયેએ ગામ જવાનું થશે ?—એવા અજાણ્યા ભવિષ્યની માત્ર કલ્પના જ એ કરતી. એ દીકરીઓ તો માત્ર એટલુંજ જાણતી કે—

અમે રે લીલા વનની ચકલીઓ,
ઉડી જાશુ પરદેશ જો.
આજ રે દાદાજીના દેશમાં,
કાલે જાશું પરદેશ જો—

તેથીજ નીંદરણીઓ ગાય છે કે,

એક આવ્યો હતો પરદેશી પોપટો,
બેની રમતાં'તાં માંડવહેઠ; ધુતારો ધુતી ગયો–
બેને મેલ્યા ઢીંગલા, મેલ્યા પોતીઆ,
બેને મેલ્યો સહીઅરોનો સાથ ધુતારો ધુતી ગયો

ઉષા અને અનિરુદ્ધનો તો પ્રીતિ–વિવાહ કહેવો પડે છે કારણ કે ' ઉષાહરણ 'માં જે પ્રસંગમાંથી હરણ થાય છે તે ઉષાના હૃદયનું.* રાક્ષસ વિવાહમાં કન્યાનું જે સ્થૂલ હરણ, થાય છે તે અહીં થતુ નથી. ઉષાનું તો માત્ર સ્વપ્નમાં વરી ગએલા અજાણ્યા પુરુષથી દીલ ચોરાય છે. ઉલટુ ખરું હરણ, ખરી ચોરી

× પ્રેમાનંદને હાથે લગ્ન ગીતો વગેરેના ઉમેરાથી વધારેલા ' ઓખાહરણ ' માં આ ગીત પ્રસંગોચિત ફેરફાર પામ્યું છે ટાળ માટે ' ફટાણાની દેશી ' એમ નામ આપ્યું છે (કડવું ૫૧)

આવ્યો આવ્યો દ્વારિકાંનો ચોર, એના વડ વિતાએ ચાર્યાં ઢોર,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આવ્યો આવ્યો ગોપીઓનો માખણ ચોર, એતો નાગરનંદકિશોર.
લાખેણી લાડી લઇ ગયો રે. વગેરે.

* સરખાવો :–

(અ) માહરું એ નર રે, સુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધઉં રે
—જનાર્દન કૃત 'ઉષાહરણ', કડવું ૧૩–૮

(આ) શ્રી કૃષ્ણ સુત જે પ્રદ્યુમ્ન, તેહ તણો અનિરુદ્ધ તન;
ચિત્તવિત્ત તેણે હરી લીધું, ભયું વિહ્‌વલ મન.
—માધવદાસ કૃત 'ઓખાહરણ' કડવું ૮–૧૫

(ઈ) ઘણું રૂપ સબળ છે સારું, તેણે ચિત્તડું ચોર્યું છે મારું.
—પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓખાહરણ,' કડવું ૧૮–૨૨

તો અનિરુદ્ધની થાય છે. એટલે 'રુક્મિણી હરણ,' 'સુભદ્રાહરણ' 'લક્ષ્મણા હરણ' જેવા કૈંક અવનવા રસિક પ્રકારનું આ ઉપાહરણ છે.

આવા પ્રીતિવિવાહ, પ્રાચીન કાળની સ્વયંવર પદ્ધતિના પ્રચારથી શક્ય હતા. કન્યા પરણવા યોગ્ય થતી ત્યારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેના માતપિતા કરતાં; અથવા કન્યાને પણ પોતાના જીવનનો સાથી ખોળી લેવા માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે પસંદ કરેલા પતિને પરણતાં પહેલાં તે બાબતમાં પોતાના પિતાની સંમતિ તેને લેવી પડતી. સાવિત્રીએ સત્યવાનને પસંદ કર્યો ને ઘેર પાછી આવી ત્યારે, તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે, "તેં જેને પસંદ કર્યો હોય તે કોણ છે તે મને કહે. હું તેને માટે વિચાર કરીને પછી, તને તેની સાથે પરણાવીશ." આમ સંમતિ મળ્યા પછી, વર્ણાશ્રમ ધર્મને યોગ્ય એવી વિવાહ પદ્ધતિથી લગ્ન થતાં હતાં. ઉષાએ પણ પોતાનો વર પોતે (સખીની સહાયથી) ખોળી કાઢયો હતો. પરંતુ તે પછીની વડીલોની સંમતિ લેવાનો માર્ગ એણે ઉલ્લંઘ્યો હતો. તેથીજ બાણનો કોપ એને ખમવો પડયો હતો.

વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ કન્યાઓએ વરેલા ઇચ્છાવરનાં દૃષ્ટાંતો પુરાણ અને ઇતિહાસમાંથી મળી શકે છે. મેનાની પુત્રી પાર્વતી જ્યારે શિવને પરણ્યાં ત્યારે તેમને દેવ માનીને એ પરણ્યાં નહોતાં. પોતાને યોગ્ય વર એજ છે એવું સમજીને શિવને પરણ્યાં; અને પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ એમણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો હતો. એમને મેના કે હિમાલય કોઇ વારી શકયું નહોતું. સુભદ્રા બળરામની મરજી વિરુદ્ધ અર્જુનને પરણી; શકુન્તલાએ કણ્વમહર્ષિની અનુમતિ લીધા વિનાજ દુષ્યંત સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યો. સાવિત્રીએ પણ અલ્પાયુષી તો અલ્પાયુષી પરંતુ પોતેજ પસંદ કરેલા સત્યવાનનું પાણિગ્રહણ કર્યું. દેવતાઓને પણ જતા કરનાર દમયંતી અને નળનો પ્રતિવિવાહ જાણીતો છે. શ્રીકૃષ્ણને વરવાનો રુક્મિણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કેવી યુક્તિથી એ અણપાલવતો વિવાહ એણે ટાળ્યો એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વયંવર અને પ્રીતિ લગ્નમાં સહજ ભેદ છે; કારણ કે સ્વયંવરમાં તો શરત પુરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું પડે એવું સામાન્ય * બંધન હોય છે. તેથી તેમાં પસંદગી કે ના પસંદગીનો સવાલજ રહેતો નહોતો. પ્રીતિવિવાહ કરનારાં દંપતિનું વય તો સુયોગ્ય હોવાથી પોતાનું હિત એ વિચારી શકતાં અને જાતેજ પરણતાં—એમ આ ઉપરથી લાગે છે. પ્રીતિ વિવાહની ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં દર્શન પણ આ ઇતિહાસોમાંથી આપણને કવચિત કવચિત થાય છે.

મહાભારતમાં પ્રસંગ છે કે, અંબાના મનમાં ભીષ્મની સાથેજ પરણવાનો નિશ્ચય હતો પરંતુ ભીષ્મે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ એને પાછળથી ખબર પડી, ત્યારે તેણે પણ બીજા અયોગ્ય વરને વરવા કરતાં ન પરણવુંજ સારું ગણ્યું હતું. અંબાના જેવીજ ઘટના કાઠીઆવાડી લોક-સાહિત્યમાંના 'મેહ જેઠવો અને ઉજળી'ના પ્રેમપ્રસંગમાં વર્ણવાઇ છે. મેહ, ચારણકન્યા ઉજળીને પરણવાનું વચન આપીને જાય છે; પણ પછી આણું મોકલતો નથી. એટલે, (દુષ્યન્તે આણું ન મોકલવાથી જેમ શકુન્તલા જાતેજ રાજસભામાં જઇ ચઢી હતી તેમ.) અધીરી ઉજળી મેહને સામી મળવા

* 'સામાન્ય' કારણ કે 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' જેવામાં દ્રૌપદીએ સૂતપુત્ર કર્ણ ને શરત પુરી કરે તો પણ પરણવાની ના પાડી હતી.

ગઇ. ત્યારે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાને મળતું બહાનું મેહ જેઠવાએ આગળ ધર્યું :—

ચારણ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણિયે :
ચારણથી મન ચળે, બુડે બરડાનો ધણી !

ઉજળી આ બહાનાથી બહુ આશાભંગ થઇ: ક્રોધથી બળું બળું થઇ ગઇ. આખરે પ્રેમીએ તરછોડેલી ઉજળી સાધ્વી થઇ ગઇ: અંબાની પેઠે, બીજાની સાથે વિવાહ ન કર્યો: અને પાર્થિવ પ્રેમને ભક્તિમાં પલટી નાખી પોતાનું દુઃખ ભુલી ગઇ.

મધ્યકાળના રજપુત ઇતિહાસમાંથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાનો વિવાહ આવો પ્રીતિવિવાહ કહી શકાય. સ્વયંવરમાં ન નોતરેલા, છતાં પુતળારુપે દ્વારપાળ તરીકે અપમાન પમાડેલા પૃથ્વીરાજનેજ સયુક્તાએ વરમાળ પહેરાવી હતી. પિતાની મરજી વિરુદ્ધ આ પસંદગી થઇ હતી. એટલે શ્રીકૃષ્ણની જેમ પૃથ્વીરાજ રુક્મિણી જેવી સંયુક્તાને શત્રુઓની મધ્યમાંથી ઉપાડી લઇ પોતાના રથમા બેસાડી રાજધાનીમાં લઇ ગયો હતો.

પ્રીતિવિવાહની મીમાંસામાંથી બીજું એક રસિક તત્ત્વ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે, નાયિકાનાં રૂપ, ગુણ, લાવણ્ય વગેરેથી નાયક આકર્ષાય છે, ઘણે ભાગે, Love at first sight—' દૃષ્ટો દૃષ્ટ મળતા ' જે લગ્ન થયાનું વાંચીએ છીએ તેમાં યુવકની ઇચ્છાજ આગળ પડતી જણાઇ આવે છે: યુવતીતો માત્ર એ ઇચ્છાને સંમતિ આપે છે. પુરુષ એ સૌંદર્ય પિપાસુ અને સ્ત્રી એ સૌંદર્યનું સરોવર: એવા સંબંધથી આ આકર્ષણ જન્મેલુ હોય છે.

પરંતુ નાયકજ જ્યાં નાયિકાને આકર્ષે છે એવું વિરલ દૃષ્ટાન્ત તો અનિરુદ્ધ અને ઉષાનુ છે. ઉષાના તીવ્ર સ્નેહને લીધેજ ચિત્રલેખાને અનિરુદ્ધની ચોરી કરી લાવવી પડે છે. ઉષાનો અનુરાગજ એની પાસે આવુ સાહસ ખેડાવે છે. સ્વપ્નના સુખથી મોહી પડેલી ઉષા એ સ્વપ્નમા વરી જનારને મેળવવા તલસે છે. તેથી સ્ત્રીઓનાં ભૂષણરુપ લજ્જા અને સંયમ પણ ઉષા ખોઇ બેસે છે. એ બધું એક અજાણ્યા પુરુષના મોહને લીધેજ.

કન્યાને, વર થવા લાયક યુવક પ્રત્યે અનુરાગ કેવી કેવી રીતે જાગે છે અને પછી દૃઢ થાય છે તે સંબંધીનું વિવાહગીપત ણુ રમ્ય છે.

લાડકડી ઊઠી રે હમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
દાદાજી સુજને પરણાવો, *મેં ન્યાળ્યો નીશાળીઓ રે:
'કહે બેટી કયાં થકી દીઠો કે કયાં તારાં દીલ વસ્યાં રે?'
નીશાળે ભણતેલો દીઠો કે અક્ષરે મારાં દીલ વસ્યાં રે

સરોવરીયે નાતેલો દીઠો,
કે †ચોટલીએ મારાં દીલ વસ્યાં રે.
... ...
સોના ગેડીએ રમતેલો દીઠો,
કે દડુડે મારાં દીલ વસ્યા રે .
... ...
સોના થાળીએ જમતેલો દીઠો,
કે કોળીએ મારાં દીલ વસ્યાં રે

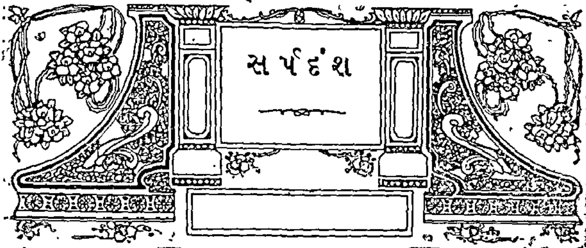
—આવા સુંદર વરનું ચિત્ત કન્યા પછી કેવી રીતે ચોરે છે તેનું આપણું વિવાહગીત તેટલુંજ

[વધુ માટ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૯૭]

* 'એ વર છે વરણાગિયા રે ' પાઠાન્તર. †' સીતા વિવાહ'માં સીતા, રામને ધનુભંગ કરવા જતા પહેલાં જોઇને રૂપમુગ્ધ થાય છે, તે વખતનું રામનું સ્વરૂપ એટલે

છોટી કછોટી ને શીશ ચોટી કમળ કોમળવાન
કેસરી લંકે લટકતા રઘુનાથજી બીનહેવાન

—ચોટલીની આ મોહકતા ધ્યાન ખેંચનારી છે.

સર્પદંશ

લેખક:
રા. પરશોત્તમ ત્રીકમદાસ

—:o:—

મુંબાઇના પ્રખ્યાત ખાનગી ડીટેક્ટીવ શેરખાનનું નામ ભાગ્યેજ કોઇને અપરિચિત હશે. ૧૯૦૫ માં લંડનના સ્ટ્રેંજ કેસના એમના બાહોશ ખુલાસા પછી એમનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું. દુનીઆના ઘણા દેશોમાં વખતો વખત એમણે ચાલાક ગુનેહગારોને મહાત કરી વિશેષ કીર્તિ મેળવી હતી. ૧૯૧૮ ના જુલાઇ માસની ૧૨ મી અને શનિવારે જમ્યા પછી હુક્કો ગટગટાવતો શેરખાન ઇઝીચેર પર પડ્યો હતો. પાસેની એક ખુરસી પર બેસી હું શેરખાનના ગુનેહગારો અને ખાસ કરીને એક મહારાજાના મહેલમાં બનેલા વિચિત્ર બનાવોની કહાણી સાથેના દ્વંદ્વ યુધ્ધોનો રસિક વૃત્તાંત સાંભળતો હતો. લગભગ રાતના સાડાદશ વાગ્યા હશે. દરવાજાની ઘંટડી વાગી અને નોકરે આવી કહ્યું: "ડા. જીવણલાલ આવ્યા છે" નોકર જાય તે પહેલાં તો જીવણલાલ દાખલ થયા. જીવણલાલ શરીરે પાતળા તથા ઉંચા હતા. આંખોમાં જે હોંશીઆરીથી એણે સર્જન તરીકેની નામના મેળવી હતી, તેની ઝમક સ્પષ્ટ જણાતી હતી. તેનો ચહેરો વિચારશીલ તથા જરા ગમગીન દેખાતો હતો.

" કેમ જીવણલાલ, બહુ મોંઘો થઇ ગયો છે ? હાલમાં તો હું માંદો થાઉં તોજ તારાં દર્શન થાય છે; પણ આટલે મોડેથી અને સ્મશાનમાંથી હમણાંજ પાછો ફર્યો હોય તેવું મોઢું કરી કેમ આવ્યો છે ? શું મારા કોઇ દુશ્મને મારા મૃત્યુના ખોટા સમાચાર તો નથી મોકલ્યા કેની ? ગભરાતો નહીં; હજી તો હું જીવતો છું. ચાલ કોફી પી જરા તાજો થા અને તારા હસમુખા ચહેરાને થતો અન્યાય દૂર કર. "

" ના, એ વિષ તનેજ મુબારક હો " કહી જીવણલાલે કોફીની ના કહી. શેરખાનની કોફીને એણે વિષની ઉપમા આપી તે યોગ્યજ હતી. કારણ શેરખાન બહુજ ઉકાળેલી દુધ, સાકર વિનાની શાહી જેવી કોફી પીવામાં મજા માનતો હતો. જમ્યા પછી એ કોફીના લગભગ અર્ધો ડઝન પ્યાલા તો સહેલાઇથી તે ખલાસ કરતો.

"વારુ કોશી નહીં તો વ્હીસ્કી લે. મુસલમાને આપેલી વ્હીસ્કી ભાગ્યેજ મળશે" કહીને વ્હીસ્કીનો સારો જેવો ડોઝ ભરી ગ્લાસ જીવણલાલ પાસે મુકયો.

"બોલ, શું છે? ઘણીજ ગભીર વાત લાગે છે. રામલાલની સંકોચ રાખવાની જરુર નથી. ગુનેહગારો સાથે મારે જીવવેણુ યુદ્ધ થતું, ત્યારે એ હમેશ સાહાય્ય આપતો. એ મારો સહાયક ને સહચર છે એની મદદ નહોત તો આજે કેટલાએ ગુનેહગારો દુનીઆમાં વાઘ વરુની પેઠે છુટા ફરતા હોત. કેમ રામલાલ?" શેરખાનને વાતમા અતિશયોકિત તથા મજાક જરા વધારે પસંદ હતા.

"હા, ઘણીજ ગંભીર વાત છે. ભીંડીબજારવાળા શેઠ અબ્દુલ કરીમનુ અચાનક મૃત્યુ થયું છે. હું એમને ઘેરથી પરભાર્યોજ આવુ છું. ડાકટરોના કહેવા મુજબ મૃત્યુનું કારણ સર્પદંશ છે."

"ડાકટરોના કહેવા મુજબ એટલે? તું પણ ત્યાં હતો ને?"

"એટલેજ કહું છુ. અમે ચાર ડાકટરો હતા. બરાબર ચોકસ રીતે કહું તો ત્રણ ડાકટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે."

"એ ત્રણે ખોટાજ હોવા જોઇએ. એમને ખોટા પાડવા મારી મદદની જરુર તો નથી, પણ જરુર પડે તો બંદાને ખુશીથી ફરમાવજે."

"મશ્કરીની વાત નથી. એ ભુલે છે એમ મારો મત છે. એ વાત મોરે સાથે મેં છેડી જોઈ. બીજા બે ડો. વાઇકર અને ડો. કેશવલાલ તો ગપેડાજ છે, પણ મોરેએ પણ મારી વાત હસી કાઢી, એટલે વધારે બોલવામાં સાર નથી, એમ મને લાગ્યું. આખી જીંદગીમાં સર્પદંશનો દોઢ કેસ એમના જોવામાં આવ્યો હશે. મેં એ વીશે જ્ઞાન મેળવવા અમેરીકામાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં છે. વળી મારો અભિપ્રાય બરાબર હોય, તો દાળમા કંઇક કાળું હોવું જોઇએ, એમ લાગવાથી બીજા કોઇ સાથે વધારે વાત ન કરતા હું અહીં તારી પાસે આવ્યો."

"મૃત્યુ કઇ રીતે અને કયા થયું?"

"જેટલું હું જાણુ છું તેટલુ ટુકમા કહીશ. સાડા આઠ વાગે ટેલીફોન આવતાં હું અબદુલ કરીમને બંગલે ગયો. મોરે, વાઇકર, તથા કેશવલાલ આવ્યા હતા શેઠ બપોરે સાડાબાર વાગે, શનિવાર હોવાથી એમના હમેશના રીવાજ પ્રમાણે મોટરમા જુહુને બંગલે ગયા એમની સાથે કોલોનીઝમાથી આવેલો ગૃહસ્થ હતો. સાંજના છ વાગ્યાને સુમારે એ બે જણ ફરવા ગયા અને લગભગ સાડાસાત વાગે પેલો માણસ અબદુલ કરીમને ઉંચકી બંગલે લાવ્યો શોફર બંગલાના ઓટલા પરજ હતો. તે માણસે શોફરને કહ્યું કે રસ્તામાં ચાલતાં શેઠને સાપ કરડયો. શોફરના કહેવા પરથી શેઠ તે વખતે બેભાન અવસ્થામાં હતા. મોટરમા નાખીને મલબારહીલને બંગલે લાવ્યા અને ડાકટરોને ટેલીફોન કરી બોલાવ્યા. બંગલે લાવ્યા તે વેળા પેલો માણસ મોટરમાં સાથે હતો, અને જો કે મહમદઅલી શેઠનો જયેષ્ઠ પુત્ર બંગલે હતો, તો પણ આ અકસ્માતના ખબરથી એને એટલો આઘાત થયો કે એ માણસને બનાવ શો બન્યો હતો, તે પુછી જોવાનું ભાન પણ એને રહ્યું નહીં. હું ગયો તે પહેલાં એ ચાલ્યો ગયો હતો એટલે મારાથી પુછી શકાયું નહીં. પણ એ માણસે બ્રાઝીલની રફીમની બાબદમાં શેઠને મળવા આવતો એથી વધારે કંઇ માહીતી એના વીશે મળી શકી નહીં. પણ એનું સરનામું લાવ્યો છું. એ માણસ ચોપાટી પર રહે છે અને અહીં આવતાં પહેલાં એની પાસેથી વધારે

ખબર મેળવવા એના બંગલા સુધી હું ગયો પણ એટલામાં વિચાર આવ્યો કે જો કૈં દગો હોય તો એમાં એ માણસ જરુર શામીલ હોવો જોઇએ એટલે માંડી વાળ્યું અને અહીંજ આવ્યો."

"એ સારું કર્યું."

"અમે બધાએ શેઠનું શબ તપાસી જોયું. મૃત્યુ બે અઢી કલાક પહેલાં થયું હતું. દંશ જમણા પગ ઉપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો. મોરેએ, વાઇકરે તથા કેશવલાલે તપાસીને કહ્યું કે સર્પ દંશથી મૃત્યુ થયું છે. મને એ દંશમાં કૈં વિચિત્ર લાગ્યું. દંશ લગભગ ઘુંટણ પાસે હતો. ચાલતા માણુસને એટલો ઉંચો દંશ દઇ શકનાર સાપ મોટા જંગલો માં હોવાનો સંભવ છે પણ જુહુ માં તો નહીંજ. અથવા સાપ પગે વીંટળાઇ ગયો હોય તો એટલે ઉંચે દંશ દઇ શકે પણ તેવું કૈં થયું નથી, એમ પેલા માણુસના કહેવા પરથી લાગે છે. વળી સર્પ દંશથી મૃત્યુ પામેલા માણુસના શરીર પર કેટલાંક સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાય છે તે બારીકીથી તપાસતાં તે દેખાયાં નહીં. એ ચિન્હો—"

"ચિન્હો હું જાણું છું એટલે એ બાબતની વિસ્તારભરી ચર્ચા કરવાની જરુર નથી. અને હું જાણતો ન હોઉં તોએ અનુભવી ડાકટરનું કહેવું માન્ય કરું છું એટલે એ ચિન્હોની ચર્ચાની જરુર રહેતી નથી. ચિન્હો બાજુ મુકતાં દંશના દેખાવમાં કૈં વિચિત્ર હતું ?"

"કૈં નહીં. પણ વધારે અજાયબીની વાત તો એ હતી શેઠનું મૃત્યુ ગુંગળાવાથી થયું હોય એવાં ચિન્હો દેખાતાં હતાં. અને એજ રીતે શેઠનું મૃત્યુ થયું એમાં મને જરા પણ શક નથી. મોરેને બતાવતાં તેણે હસીને freak case કહેવા ઉપરાંત વધારે ધ્યાન આપ્યું નહીં."

"જુહુમાં શેઠની સાથે બીજું કોણ હતું?"

"શોફર તથા પેલો માણુસ તથા બંગલાનો નોકર એ સીવાય બીજું કોઇજ નહીં."

"ત્યારે જો કૈં દગો હોય તો એ ત્રણ જણ સીવાય બીજા કોઇની તપાસ કરવાની જરુર નથી. બંગલાનો નોકર તેમજ શોફર એમાં શામીલ હોઇ શકે એમ લાગતું નથી, કારણ પેલા માણસેજ કહ્યું છે કે રસ્તામાં ફરવા ગયા હતા ત્યાંજ આ બનાવ બન્યો; તે છતાં એ માણસોને પુછી કૈં વધારે ખબર મળી શકે તો મેળવવી જોઇએ. મહમદઅલી પેલા માણસ વીશે ખાસ જાણતા હશે અને માહીતી આપી શકશે, પણ હમણાં તો બહુજ મોડું થયું છે એટલે એ બાબતમાં વધારે તપાસ કાલ સવાર સુધી મુલતવી રાખીશું. આજ તો મારા વિશ્વાસુ માણસોને ચોપાટીના બંગલાની ચોકી કરવા

વ્હીસ્કીનો સારો જેવો ડોઝ ભરી ગ્લાસ જીવણલાલ સામે ધર્યો.

સુકશું. નામ શું એનું ?"

"કુટો ક્રીશ્ચીઅન છે."

"શેઠનું મૃત્યુ સર્પદંશથી થયું નથી તેની ચોક્કસ ખાત્રી છે કે ?"

"ચોક્કસ."

"સારે આવતી કાલે સવારના સાડાછ વાગે આવીશ કે બહુ વહેલું થશે ? કાલે જયુરી છે ?"

"સાડા અગીઆર વાગે. હું સાડા છએ આવી પહોંચીશ."

"ખોદા હાફીઝ."

જીવણલાલના ગયા પછી શેરખાને કુટોના ઘરની ચોકી કરવા બે માણસો મોકલી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવા મને કહ્યું, અને મેં તે પ્રમાણે તરતજ કર્યું.

"શું ધાર્યું શેરખાન ?"

"કેસની બારીક માહીતી વગર ચોક્કસ અભિપ્રાય તો આપી શકાય નહીં, પણ જીવણલાલ કહે છે તે પ્રમાણે થવું અશક્ય નથી."

"કેવી રીતે ? હું ન સમજયો."

શેરખાન વિચારમાં મગ્ન હોવાથી જવાબ મળ્યો નહીં અને મેં વધારે પુછવાનું મુલતવી રાખ્યું.

"માણસ હોંશીઆર તો ખરો."

"કોણ જીવણલાલ ?" મેં પુછયું.

"ના, કુટો. ચાલો સવારે વાત. સુઇ જા."

ઉપલી વાતને લગભગ દસ વર્ષ વીતી ગયાં હોવાથી એ વાત ઘણા વાંચકોના ધ્યાનમાં ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. માટે શેઠ અબદુલકરીમના જીવનચરિત્રના આ બનાવ સાથે સંબંધ ધરાવતા ભાગ વીશે હું ટુંકમાં માહીતી આપીશ. અબદુલ કરીમ મુંબાઇના આગેવાન કરોડાધીશ ગૃહસ્થ હતા. મૃત્યુ વખતે એમનું વય જોકે ચાળીસ વર્ષનું હતું છતાં પરોપકારી અને કોલોનીઝની બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીકે જાણીતા થયા હતા. કોલોનીઝ પ્રત્યે એમનું વિશેષ ધ્યાન હોય, તે સ્વાભાવિક હતું, કારણ કે એમની અઢળક સંપત્તિ એમણે પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રીકા તથા બ્રીટીશ ગાયેના સાથેના વેપારમાં મેળવી હતી. સંસ્થાનોમાંનો કોઇ પણ હીંદીરાન એમની પાસે વેપાર અર્થે યાતો હીંદી લોકોના ઉદ્ધાર અર્થે મદદ માટે આવતો, અને એની વાત તદ્દન બીનજવાબદાર ન હોય, તો તે નિરાશ થઇને પાછો ફરતો નહીં. નવા દેશોમાં હીંદીઓનું સંસ્થાન સ્થાપવું અને એ બાબતમાં બનતી મદદ કરવી એવી એમના મનની ઉંડી ઇચ્છા હતી. એમના મૃત્યુ પહેલાં બ્રાઝીલ દેશમાં હીંદી કોલોની સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો. જાતે દક્ષિણ અમેરીકા જઇ બ્રાઝીલની સરકાર પાસેથી સાંના રીયો ગ્રાંડે પ્રાંતમાં જમીનનું કન્સેશન નક્કી કર્યું હતું. એ યોજના માટે પચીસ લાખ રુપીઆ સુધીની મદદ કરવા જાહેર કર્યું હતું અને હીંદુસ્તાનમાં શહેરે શહેરે ફરી, એ બાબતમાં ભાષણો આપી યોજના સફળ કરવા એમણે સંગીન પ્રયત્નો કર્યાં હતા. અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુટો એ યોજનાનીજ બાબતમાં શેઠને વખતો વખત મળવા જતો હતો.

બીજે દહાડે બરાબર સાડાછ વાગે જીવણલાલ આવી પહોંચ્યો. શેરખાન તૈઆરજ હતો. હું પણ એમની સાથેજ મોટરમાં જોડ્ડ ગયો. અબદુલકરીમને બંગલે ફક્ત એક નોકર હતો; અને શેઠને બેભાન અવસ્થામાં પેલો માણસ બંગલે લઇ આવ્યો એ ઉપરાંત કંઇ વિશેષ ખબર એને નહોતી. સાપ કયી જગ્યા પર ડંખ્યો હતો તેની પણ એને ખબર ન હતી. પણ શેઠને કયી દિશામાંથી

પેલો માણસ લઇ આવ્યો હતો તે એણે બંતાવ્યું.

"ચાલો અહીં વખત ગુમાવવામાં સાર નથી."

જીવણલાલે કહ્યું: "પગલાં તપાસવાં નથી?"

"ધુળ તથા રેતીના રસ્તા પર આખી રાત પવન ફુંકાવા પછી 'પગલાં' ઉપરથી કૈં પણ ઓધાણી તો ફક્ત ડીટેક્ટીવ વાર્તામાંજ શોધી શકાય. કૈં એવી વાતો બહુ વાંચતો દેખાય છે." શેરખાને મજાક કરતાં કહ્યું.

પછી અમે મલબારહીલ પર અબદુલ કરીમને બંગલે ગયા. શોફર ઘણો જુનો નોકર હતો. અને એને પુછતાં કૈં વધારે ખબર મળી શકી નહીં.

"એ ગૃહસ્થ પહેલાં કોઈ વાર શેઠની સાથે જુહુ ગયો હતો કે કેમ?" શેરખાને પુછ્યું.

"સાહેબ, ત્રણ શનિવાર થયાં એ સાથે આવતો. બીજે દહાડે સવારે શેઠની સાથેજ પાછો મુંબાઇ જતો."

"ચાલો, જરા કુટોના મહેલનાં દર્શન કરી આવીએ. હું તો રાતેજ જઇ આવ્યો છું. નાનો બંગલો છે, અને બીજું કોઇ રહેતું નથી. વખતે એકાદ નોકર હશે. પણ આપણાં માણસો વધારે ખબર આપી શકશે."

બંગલો શેરખાને કહ્યા પ્રમાણે નાનો અને એવો હતો અને આસપાસ સાધારણ કંપાઉંડમાં નાનો બગીચો હતો. બંગલો રસ્તા પરથી બહુ દેખાતો નહોતો. આવીને પુછતાં અમારા માણસોને ખબર મળી કે એ લગભગ દોઢ મહીના થયો ત્યાં રહેવા આવ્યો હતો અને ઘરમાં એના ઉપરાંત એક નોકર સીવાય બીજું કોઇજ નહોતું.

કુટોને, જુરી સમક્ષ સાક્ષી આપવા આવ્યો ત્યારે મેં પ્રથમ જોયો. એણે ભભકાદાર કીમતી પોષાક પહેર્યો હતો. શરીરે મજબુત, ખાસો છ-ફુટ ઉંચો, તથા આંખોમાં એક પ્રકારની ક્રૂરતા ભરી ઝનુન ન હોત તો દેખાવડો કહી શકાત. બહારથી તદ્દન શાંત દેખાતો હતો. હું બહુજ બારીકાઇથી એની દરેક હીલચાલ તપાસતો હતો અને મને કોઇ કોઇ વખત એની આંખો શીકારીઓથી ઘેરાએલા જનાવરો જેવી ભયગ્રસ્ત જણાતી; કદાચ મારી એ માન્યતા ભ્રમ પણ હોય. સાક્ષી તદ્દન શાંત તથા સ્પષ્ટ અવાજે આપી.

"શેઠ અબદુલકરીમની બ્રાઝીલની સંસ્થાનની યોજનાની વાત સાંભળ્યા પછી અમને દક્ષિણ અમેરીકામાં વસતા કેટલાક હીંદીઓને લાગ્યું કે નવા સંસ્થાનવાસીઓને જરૂરની વસ્તુ થોડે નફે પુરી પાડવા તેમજ તેમને માટે બેંક ઉભી કરવા, હીંદીઓનાંજ નાણાંથી એક કંપની કાઢવી. એ કંપની માટે શેઠની મદદ માગવા હું અહીં આવ્યો. કંપની માટે લગભગ એક કરોડ રુપીઆની થાપણની જરૂર છે તેમાંથી ચાળીસ લાખ તો અમે દક્ષિણ અમેરીકાના હીંદીઓ પાસેથી શેરો ભરાવી ભેગા કર્યા, અને બાકીનું નાણું હીંદુસ્થાનમાંથી ઉપરાવવાના હેતુથી મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો. શેઠે બનતી મદદ કરવાની કબુલાત આપી અને પોતે પરમ દહાડેજ પાંચ લાખનો ચેક પણ આપ્યો. હવે અમારી એ યોજના માટે જોઇતાં નાણાં શેઠની મદદ વિના ઉપરાવવાનું અશક્ય થશે. શેઠના શોચનીય અકાળ અવસાનથી અમારો સંસ્થાનવાસીઓનો એક શુભેચ્છક તથા મિત્ર, પિતાની નજરે જોનાર મિત્ર જતો રહ્યો એમ કહું તો તેમાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. ના, હું એમને પહેલાં ઓળખતો નહોતો એટલે પ્રત્યક્ષ

મેળાપ નહોતો થયો. નામ તો અજાણ્યું હોયજ કેમ? અને અહીં આવ્યે લગભગ દોઢ મહીનો થયો અને શરુઆતથીજ શેઠની મારી પર મહેરબાની થઇ. છેલ્લા ત્રણ શનિવારથી શેઠની સાથે હું બપોરે જુહુ જતો. ગઇ કાલે પણ, તે પ્રમાણે અમે સાડાબાર વાગે ગયા. સાંજના ચહા પીધા પછી ફરવા ગયા. પાછા ફરતી વખતે બંગલાથી લગભગ અરધો માઇલ છેટે પગથી પર સાપ દેખાયો. અમારાથી લગભગ ત્રણ ફુટપર હશે. શેઠે હાથમાંની લાકડી ઉગામી પણ તે સાપને વાગી નહીં અને છંછેડાઇ તે સાપ શેઠને પગે કરડયો અને તરત અદ્રશ્ય થઇ ગયો. તરતજ શેઠને પગે મારો રુમાલ મેં બાંધી દીધો, અને બનતી ઝડપથી અમે બંગલા તરફ ચાલવા માંડયું પણ બે ત્રણ મીનીટમા શેઠને અસહ્ય વેદના થવા લાગી અને જરાવારમા બેભાન થઇને પડ્યા. એમને ઉંચકી હુ બંગલે લાવ્યો અને મોટરમાં બેસાડી મુંબાઇ લઇ આવ્યો. પણ મુંબાઇ પહોંચતા પહેલાંજ, મારા ધારવા પ્રમાણે એ મૃત્યુ પામ્યા હશે."

ઉપલી વાત એણે સરળ તથા સચોટ રીતે કહી. શેરખાન પણ ઘણીજ બારીકીથી એની સામે જોઇ રહ્યો હતો અને એની જુબાની ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો.

"ડાકટરોની જુબાની પુરી થતાં સુધી તમે અહીંજ થોભજો. વખતે તમારી જરુર પડે." કોરોનરે કુરોને કહ્યું.

શેરખાને મને બાજુએ બોલાવી ને કહ્યું કે, હજી આ તમાશો કલાકેક ચાલશે. હું જરા કુરોના ઘરની ઝડતી લેવા જાઉં છું. પાછો આવું ત્યાં સુધી કુરોને ગમે તેમ કરી જવા દઇશ નહીં.

"તમાશો" પુરો થયા પહેલાં શેરખાન આવી પહોંચ્યાથી મારી જવાબદારી પુરી થઇ.

પોલીસના વડા અમલદારને બાજુએ બોલાવી શેરખાને કૈં વાત કરી અને બેઉ જણ ત્યાંથી જતા રહ્યા. સાંજના ૭ વાગ્યા સુધી શેરખાન દેખાયો નહીં. સાંજે કોફી પીતાં એ બોલ્યો: "જુબાની તો સરસ આપી, કેમ! ડાકટરોને સાંભળ્યા પછી જુરીનો અભિપ્રાય તો "સર્પદંશથી અચાનક મૃત્યુ" એવોજ આવ્યોને? છગનલાલે જુબાની આપી કે કેમ?"

"ના, બે ડાકટરોને સાભળ્યા પછી કોરોનરે કહ્યું કે બીજા ડાકટરોને તસ્દી આપવાની જરુર નથી. એટલે છગનલાલને બોલાવ્યા નહીં. અને જુરીનો અભિપ્રાય તમે કહો છો તેમજ આવ્યો."

"છગનલાલે જો શેઠનું શબ જોયું ન હોત તો એ પાંચ લાખ રુપીઆ લઇ શાહુકારની માફક ચાલ્યો જાત."

"ત્યારે શું તમે એને કેદ કર્યો?"

"ના, આપણી અદાલતો એના ગુન્હાની તપાસ કરી શકે એમ નથી. અલ્લાહની અદાલત હશે તો ત્યાં એ જવાબ આપવા ગયો છે.'

"શું આતમહત્યા કરી? શું થયું?"

"તને યાદ હશે કે જુબાનીમાં કુરોએ રુપીઆ પાંચ લાખનો ચેક આગલે દહાડેજ મળ્યો હતો એમ કહ્યું હતું. એ માણસને જો બ્રાઝીલની કંપની સાથે સંબંધ ન હોય, તો એ શેઠના મૃત્યુનું કારણ થઇ પડે એમ સંભવિત હતું. મહમદઅલીને બાજુએ બોલાવી પુછવાથી એણે કહ્યું કે શેઠ એ કંપની માટે પચાસ હજાર રુપીઆ આપવાની વાત કરતા હતા પણ પાછળથી વિચાર ફેરવી પાંચ લાખ કર્યા હોય તો કોણ જાણે. મહમદઅલીની સાથે હું વાત કરતો હતો એટલામાં શોફર મારી પાસે આવ્યો અને અને કહ્યું: "સાહેબ સવારના હું એક વાત

કહેવી ભુલી ગયો હતો. અમે ઓફીસમાંથી નીકળ્યા પછી પેલા માણસના કહેવાથી ક્વીન્સ રોડપર એક મોટરની દુકાન પાસે મોટર ઉભી રાખી. એ અંદર જઇ ટેલીફોન કરવા લાગ્યો. મોટરને લગતી કોઇ વસ્તુ જોઇતી હોવાથી હું પણ અંદર ગયો. ટેલીફોન સામેના ટેબલપરજ હતો અને એ કોઇને અંગ્રેજીમાં કહેતો હતો કે ચેક બરાબર છે. એમાં કંઈ વાંધો નથી. એટલું મેં સાંભળ્યું. હમણા ચેકની વાત એણે કરી એટલે યાદ આવ્યું." મહમદઅલી કયી બેંકમાં શેઠનું ખાતું હતું તેનું નામ પુછી કુટોને બંગલે ગયો. આપણા માણસોએ મારા કહેવાથી એના નોકરને વાતે વળગાવ્યો હતો એટલે કોઇ પણ જાતની અડચણ વગર બંગલામાં હું તાળું ઉઘાડી દાખલ થયો. એના સુવાના ઓરડામાં એક ટેબલનું ખાનું તપાસતાં આ બાટલી તથા આ સાપનો ડંખ જડયો." એમ કહી એણે પીળા રંગના પ્રવાહીથી ભરેલી એક નાની બાટલી અને આંગળીમાં પહેરી શકાય એવી વીંટી સાથે ચોંટાડેલી સાપના ફેણના આકારની એક પોકળ સોય મારી સામે મુકયાં.

"શેઠને દંશનાર સાપ આજ. આ બાટલીમાં ભરેલું પ્રવાહી એનું ઝેર. તું જાણતો હશે કે સાપનું ઝેર સુકવી તેના ગાંગડા કરી ગમે તેટલો વખત રાખી શકાય છે. એને ફરીથી પ્રવાહી બનાવવું હોય તો ફકત થોડા પાણીનીજ જરુર છે. આ બાટલીમાંનું પ્રવાહી એજ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એ વસ્તુઓ જોયા પછી તો મારી ખાત્રીજ થઇ કે એણે શેઠનું ખુન કર્યું છે. જીવણલાલે ગઇ કાલે વાત કરી ત્યારેજ મને વિચાર આવ્યો કે કોઇ માણસને મારી નાખ્યા પછી હાઇપોડરમીક સીરીજથી તેના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તો એ ઝેર શરીરમાં ફેલાયા વગર જ્યાંનું ત્યાંજ પડી રહે. કુટોએ વધારે કુશળતા દાખવી. એ સીરીજ સાપની ફેણની આકારની બનાવી. એની ભુલ એટલીજ થઇ કે દંશ દેતાં પહેલાં શેઠને બેશુદ્ધ કરવા જતાં એ ગુંગળાઇને મૃત્યુ પામ્યા. એમ જો ન થાત અને જો શેઠના જીવતાંજ એમને દંશ દઇ શકાયો હોત તો કોઇ પણ પારખી શકત નહીં, કારણ મૃત્યુ ખરેખર વિષથીજ થાત.

એ વસ્તુઓ પાછી ઠેકાણે મુકી હું પાછો શેઠને બંગલે આવ્યો અને તને ખ્યાન હશે કે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાથે હું ત્યાંથી ગયો. અમે બેંકના મેનેજરને બંગલે ગયા અને ચેક બાબત પુછતાં જણાયું કે ચેક સાડાબાર વાગે બેંકમાં આવ્યો હતો. મોટી રકમનો ચેક હોવાથી અને અનક્રોસ્ડ હોવાથી શેઠને ટેલીફોન કરી પુછી જોવાનો એમને વિચાર થયો. એટલામાં તો શેઠનો ટેલીફોન આવ્યો અને એમણે કહ્યું કે "પાંચ લાખનો મારો ચેક આવ્યો હોય તો બરાબર છે કંઈ વાંધો નથી. એ પછી અમે તે ચેક સ્વીકાર્યો." ત્યાંથી પાછા શેઠને બંગલે આવ્યા પણ એટલામાં તો જુરી વીખરાઇ હતી અને મૈયતની તૈયારી ચાલતી હતી. છતાં મહમદઅલી પાસેથી શેઠના ચેકો ભરનાર કેશીઅરનું ઠેકાણું લઇ એને ઘેર ગયા. કેશીઅરને પુછવાથી ખબર મળી કે એ ચેક ફકત પચાસ હજારનો હતો પાંચ લાખનો નહીં. હવે તો કોઇ પણ જાતનો શક રહ્યો નહીં. એટલે અમે કુટોને બંગલે ગયા. અમારા નામનાં કાર્ડો મોકલ્યાં અને કુટો બહાર આવ્યો. બંગલાની આસપાસ મેં આપણાં માણસો ગોઠવી રાખ્યાં હતાં.

"મારું શું કામ છે, ગૃહસ્થો ?"

"તું સારી પેઠે જાણે છે."

"ના, હું જાણતો નથી તેથી દીલગીર છું.

હરકત ન હોય તો કહો." એણે જબાબ દીધો. એ ઉપરથી હું ક્રશેન્જે વાત કરતો હતો ત્યાં જરા ગભરાએલો લાગ્યો.

"શેઠ અબ્દુલકરીમનું ખુન કરવા માટે તને પકડવા આવ્યા છીએ."

આ સાંભળીને એ ખડખડ હસ્યો. "તમે ડાકટરોની જુબાની સાંભળી હોય એમ દેખાતું નથી."

"અમને કોઇની જુબાનીની જરુર નથી. શેઠનો કેશીઅર અને તારા ટેબલમાંની વસ્તુઓની જુબાની બસ છે. ચાલ વધારે વાત કરવામાં વખત ગુમાવવો નકામો છે."

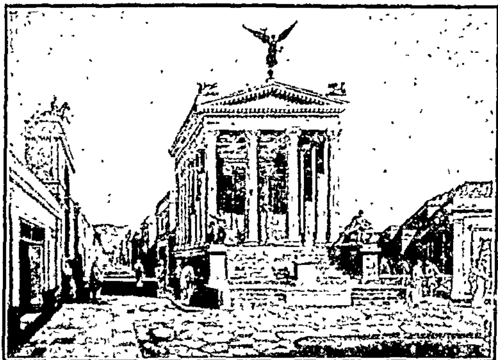
"હું આવ્યો એક મીનીટમાં" કહીને એ અંદરના ઓરડામાં ગયો. પાછો બહાર આવ્યો ત્યારે આંગળી પર પેલી વીંટી પહેરેલી હતી. "ટેબલમાંની વસ્તુ તે આજ કે નહીં? પણ તમે કેમ જાણ્યું?"

"શેઠને દંશ દીધા પહેલા સુંઘાડીને બેશુદ્ધ કરતાંજ એમનું મૃત્યુ થયું અને એમના શબનેજ તે દંશ દીધો એટલે" મારો હાથ ગજવામા રહેલી રીવોલ્વર પર હતો કારણ એ દંશનો પ્રયોગ કદાચ મારા પર કરે એની મને જરાક બીક હતી, જો કે એવો સંભવ નહોતો. મારી સામે જોઇ જરા તિરસ્કારથી એ હસ્યો અને દંશનો પ્રયોગ કર્યો–મારા પર નહીં; પોતાના પર. સુપરીન્ટેન્ડન્ટને ન્યાયના પંજામાંથી એ છુટી જાય એ ઠીક ન લાગ્યું. "હું ડોકટરને લાવું છું."

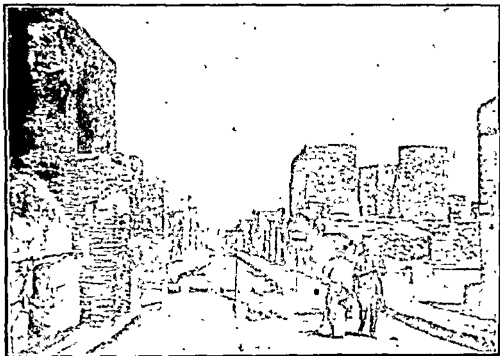
કુટો બોલ્યો: "આ વિષ એટલું કાતીલ છે કે કોઇ ડોકટર એનો ઉપાય કરી શકે એમ નથી. વ્યર્થ તરદી લેશો નહીં."

પાંચ મીનીટમાં એ બેભાન થઇ પડયો. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે ડાકટરને–જીવણલાલને–મારા કહ્યાથી બોલાવ્યો પણ ડાકટરના આવ્યા પહેલાં તો અલ્લાહની અદાલતમાં ઇન્સાફ લેવા તે ચાલ્યો ગયો હતો.

બીજે દહાડે સવારના શેરખાને આફ્રીકાથી આવેલો ટેલીગ્રામ મારા હાથમાં મુકયો. શેરખાને ટેલીગ્રામ મોકલ્યો હતો તેના જવાબમાં પોલીસનો એ ટેલીગ્રામ હતો. "તમે લખો છો તેવા માણસ પર ખુન માટે અહીં વોરંટ છે. અહીં ડી ક્રોસ્ટાને નામે ઓળખાતો હતો."

કુબેરનું ભવન પહેલાં હતું તેવું.

કુબેરનું ભવન.

—ગુજરાત: ૪. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪ —એક પ્રવાસ

સ્નાનાગારમાં સુંદરીઓ.

ગિરનારની ધુણી મંડળો નતન ભાગનો ત્રીશુળીઆ પર્વત

—ગુજરાત અ શ્રાવણ શ્રાવણ ૧૯૮૪ —એક પ્રવાસ.

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ખંડ ૫ : પોમ્પીઆઈ ને વીસુવીઅસ

૨૦મી માર્ચ ૧૯૨૩ ની સવારે ગઈ રાતે સાંભળેલા ઑપેરાના સંગીતની ધુનો મગજમાં સાચવી રાખી, હું ઉઠયો.

જીવન સૌંદર્ય ને કટુપતા, ગમ્મત અને ગાંભીર્ય વચ્ચે ઝોલાં ખાયાંજ કરે છે. એનામાં બેમાંથી એકને વળગી રહેવાની હીંમત નથી. ઑપેરાની ધુન મગજમાંથી નીકળી ગઈ તે પહેલાં યાદ આવ્યું કે અમારે આજે પોમ્પીઆઈ જવાનું છે, એટલે અમે તૈયાર થઈ, મોટરમાં બેસી, નેપલ્સનાં પરાં જેવાં લાગતાં ગામોમાં થઈ પોમ્પીઆઈ તરફ ગયાં. રસ્તે લાવા ને માટીના ઢગ નીચે હરક્યુલેનીઅમ શહેર પડ્યું છે તેનાં દર્શન કર્યાં, અને એક ઇટાલીઅન હોટેલમાં જમ્યાં. જમતાં જમતાં રખેને અમારી પાચનક્રિયા અટકી પડે એવા ભયથી, એક ખુંધા જાડા ઠીંગુજીએ ખુબ હસતું આવે એવા ચાળાથી થોડાં ગાયનો ગાયાં, તે સાંભળ્યાં અને—'અરેબીઅન નાઇટ્સ'માં એક શહેરની વાત વાંચેલી યાદ આવી. શહેરમાં ઘર હતાં, બાગ હતા, બગીચા હતા; ઘરોમાં બધી વસ્તુઓ તૈઆર પડી હતી; પણ માણસ નહોતાં. સુના રાજ-મહેલમાં એકલો રાજા હતો—અડધો પથ્થર ને અડધો માંણસ. તેની જાદુગરીણી સ્ત્રીએ બધા મનુષ્યોને માછલી બનાવી પડોશના જલાશયમાં નાખી દીધાં હતાં. પોમ્પીઆઈના જાદુગરે અડધો માંણસ પણ રહેવા દીધો નહોતો. માછલીઓ

કર્યાં હતી તેની કોઇને ખબર નહોતી...

ઇ. સ ૯૯ માં એટલે આજથી ૧૮૫૦ વર્ષ પૂર્વે પોમ્પીઆઇ રોમન સામ્રાજ્યનું વ્યાપારી મથક હતું. આશરે ત્રીશ પાંત્રીશ હજાર શહેરીઓ તેમાં વસતા. તે વખતે પાસે હાલનો વીસુવીઅસ પર્વત નહોતો, પણ તેની પડખેજ ઉભેલો શાંત અને સુંદર 'લા સોમા'નો પર્વત હતો. એ પર્વત પર રચેલાં અનેક સુંદર ઘરોની છાયા પોમ્પીઆઇ પર પડતી.

તેજ વર્ષે ૨૩ મી ઑગસ્ટે 'લા સોમા' પર્વત ગગડ્યો, ફાટ્યો અને તેમાંથી નીકળતા બળતા અંગારા ને વંટોળીઆની ગરમ ધુળ નીચે તે શહેર દટાઇ ગયું. અર્વાચીન શોધકોએ ૧૭૦૦ વર્ષે એ રાખ ને ધુળ ખસેડી; અને લગભગ જેવું હતું તેવું પોમ્પીઆઇ–પેલી અરબી જાદુગરીણીના નગર જેવું ત્યાં આજે ઉભું છે.

પોમ્પીઆઇને આઠ દરવાજા હતા. અમે દરીઆ દરવાજે–'મેરીન ગેટ'થી–અંદર દાખલ થયાં, અને પાસે એક નાનું મ્યુઝીઅમ છે તેમાં ગયાં.

મ્યુઝીઅમમાં આ ગામમાં જડેલી કેટલીક વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવી છે. જાડા કાચ જેવી બાટલી જેમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલ હતું તે હજી તેમની તેમ તેલ સહિત ત્યાં પડી છે. ૨૩ મી ઑગસ્ટે ઇ. સ. ૭૯ ને દિવસે અંગારાનો વરસાદ પડ્યો, ત્યારે મધરાત પછી બે વાગે અટકેલું ઘટિકાયંત્ર હજી મધરાત પછીના બે દર્શાવી રહ્યું છે. અને અગ્નિમાંથી બચવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી એક છોકરી ઝાડ પર ચઢવા જતી હતી તે તે ક્રિયામાં પાષાણ થઇ ગએલી તેજ દશામાં કાચના કબાટમાં પડી છે......

૨

હું એ કન્યા તરફ જોઇ રહ્યો. આંખો, નાક ચઢવાની ક્રિયામાં લાંબા ટુંકા કરેલા હાથ ને પગ. ચેતનની મૂર્તિ, અને છતાં નિશ્ચેતન—

રાત અંધારી હતી. તે રોમન નાગરિકની પુત્રી હતી. રાત પડે છાનાંમાનાં તેને તેના પ્રિયતમને મળવું હતું. એમણે કેટલાંક દિવસથી સ્થળ અને સમય નક્કી કર્યાં હતાં. તેના પિતા રોમના સમ્રાટની આજ્ઞાને તાબે થઇ રોમ ગયા હતા...

અભિસારિકા જ્યુપીટર દેવના ભવ્ય મંદિર આગળ થઇને ઝપાટાબંધ આગળ ચાલી. એપોલો–સૂર્યદેવના મંદિર આગળ પળવાર ઉભી રહી ને પ્રણયીને મળવાના કોડમાં બાધા લીધી. ન્યાય મંદિરના ભવ્યસ્તંભોની છાયામાંથી તે આગળ વધી અને ઝાડ નીચે ઉભી રહી.

પળે પળે તેને પ્રિયતમનાં પગલાંના પડઘા સંભળાતા ને તેની રગેરગ તેને આલિંગવા તલસી રહી...પણ કોઇ આવ્યું નહીં. તેનો તલસાટ તેમજ ગભરાટ વધ્યાં. આટલો વિલંબ કેમ થયો? એકદમ પવન વાયો. તેણે નજર કરી તો લા સોમાના શિખર પર એક કાળું વાદળું આવ્યું હતું.

તે બીધી, પણ તેને જવાનું મન થયું નહીં. પ્રિયતમ હમણાં આવે અને તે ન મળે તો શું થાય? બીક અને તલસાટમાં ગુંગળાતી તે ત્યાં ઉભી રહી......

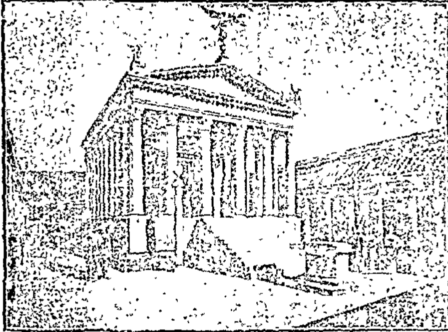
પૃથ્વીના બંધ તુટતા હોય તેમ તે કંપી; દશે દિશાઓમાં પ્રાણભેદક કડાકાઓ થયા. ઘરો પડવાનો અવાજ સંભળાયો. ભયભીત તે ચારે તરફ જોઇ રહી; નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતી હતી ને વાદળમાંથી ધગધગતી ગંધકીઆ વરાળ ઉતરી આવી. તે ઝાડની છાયામાં દોડી. પ્રિયતમ તો આવ્યા નહીં, ને આ શું થવા બેઠું હતું?...

તે વિચાર કરે તે પહેલાં બળતા અંગારાની કાંકરીઓનો જોસભેર વરસાદ પડવા લાગ્યો. આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિને વશ થઇ તે બેભાન જેવી ઝાડ પર ચઢી. બળતા કાંકરાઓ

ખર્વાઈ ગયા. એના પ્રણયીને રમવા જેટલું પણ સ્વાસ્થ્ય એને રહ્યું કે નહીં તે કોણ કહી શકે?

બે દહાડા અંગારા વરસ્યા. ત્રીજે દિવસે આખા ગામ પર રાખોડી ને ઠંડા પડેલા અંગારાએ ડુંગર કરી મુક્યો હતો.

ઊંચકીને કાચના કબાટમાં પધરાવી—ચેતન, કોડ ને તલસાટથી તરવરતી આ સુકુમાર બાળા પાષાણી, નિશ્ચેતન આંખો એ માડ પર રહતી હતી તેવીજ બધાં સામે જોયાં કરે છે, એના કોડ ન પુરાયા તે નજ પુરાયા!

એપોલો-સૂર્યદેવનું મંદિર, પહેલાં હતું તેવું.

પ્રણયી આવવાનો હતો તે નજ આવ્યો. ૧૮૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં. પુનર્જન્મ પામેલા પ્રણયી સમો એક સંશોધક આવ્યો. પૂર્વજન્મના બળથી હોય તેમ અવ્યક્ત આકર્ષણથી અનેક કાંકરાઓનો ઢગ ધીમેથી તેણે સાચવીને ખસેડ્યો. તેણે જોયું અને તેને ઓળખી.

૧૮૦૦ વર્ષના તલસાટથી તીવ્ર થએલો તેનો પ્રેમ તેના કાબુમાં ન રહ્યો...ઘેલછા પ્રણયીની હતી કે સંશોધકની?... સંશોધક નીચો વળ્યો, કાંકરામાંથી પાષાણી પ્રિયતમાને બહાર કાઢી, હર્ષઘેલા બની તેણે તેને ચુંબન કર્યું. તેની આસપાસ કચરો સાફ કર્યો... તેને

૩

પોમ્પીઆઇ રોમન સામ્રાજ્યનું એક નાનકડું નગર હતું, અને છતાં એના ભવ્ય મંદિરોના અવશેષો રોમની ભવ્યતા શું હશે તે કલ્પવાનાં સાધન પૂરાં પાડે છે. આ નાનકડા નગરનું ન્યાયમંદિર, એપોલોનું મંદિર વગેરે. મંદિરોની ભવ્યતા રોમન સ્થાપત્યની કંઇક ઝાંખી કરાવે છે, અને તે વખતની પૃથ્વીના પતિઓ રોમનોના પ્રતાપનો પણ ખ્યાલ આપે છે. મોટા પથ્થરના નાના સાંકડા રસ્તાઓ, એકેક માળનાં મકાનો, દુકાનો, મંદિરો અને દરવાજા તે સમયના રોમની જાહોજલાલીની સાક્ષી પુરી રહ્યે છે. કેલીગ્યુલાની કમાન અને છજાવાળું

ઘર એ નગરનું સૌંદર્ય પુરેપુરું બતાવે છે. ને ઉદ્યાને શોભે છે પૈસાવાળાનાં ઘર; એક નાના ગામના રોમન ધનાઢ્યોના વૈભવનો ખ્યાલ આપે છે. The House of Faun પોમ્પીઆઇના મુખ્ય અમલદારનું ઘર હતું. Vetti–વીટ્ટીનું ઘર બે પૈસાદાર ભાઇઓનું રહેઠાણ હતું. આ બંનેમાં વિશાલ ખંડો હતા. આરસ અને બ્રોન્ઝની અનેક મૂર્તિઓ હતી, ફુવારા હતા અને બાગ હતા. ભીંતો અને છતો પર રંગબેરંગી કામદેવનાં ચિત્રો હતાં. આ બધાના અવશેષો અત્યારે દેખાય છે, અને તેમના સાંદર્યથી આકર્ષે છે. જ્યારે તે સારાં તાજાં હશે ત્યારે કેવાં સરસ હશે ?

—પણ સાથે સાથે તે સમયના લોકો બિભત્સ રસના કેવા રસીઆ હતા તેનો ખ્યાલ પણ ઠેકઠેકાણે લાકડાના ખાનાંમાં બંધ કરેલી કેટલીએ મૂર્તિઓ દેખાડે છે. પાછળથી રોમે જે બિભત્સ રસ કેળવ્યો એ જોતાં કે વાંચતાં કપારી છુટેછે...

પાછળના સમયના રોમનોએ જેવો વિલાસ કેળવ્યો તેવો કોઇ સમયમાં કોઇ પ્રજાએ ભાગ્યેજ કેળવ્યો હશે. અને તેનો કૈંક ખ્યાલ પોમ્પીઆઇનાં સાર્વજનિક સ્નાનાગારો આપે છે...

હીંદમાં સ્નાન એ અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે, વિશુદ્ધિ પામવાની પ્રથમ ક્રિયા છે. એથી મુક્તિ મળે છે એમ આપણા હૃદયમાં સદાએ રહેલું છે, છતાં તે પણ આપણે રસમય કરી શક્યા નથી. નદીમાં જઇ નહાતા લોકો કછોટા મારી ભુસકા મારે છે, તળાવમાં નહાનારાઓ કાદવમાં પણ કુદે છે, જમવા બેસતો બ્રાહ્મણ બે લોટે ને ટુંકે પંચીએ શુદ્ધ થઇ શકે છે. યાત્રાળુ તીર્થસ્થળે સ્થાપેલી ગંધાતી કોઠીઓમાં પડી પાપ પુણ્યની કસોટી કરે છે; અને ગંગા કે ગોદાવરીના ગંદા ઘાટો પર સ્નાન કરતાં મુક્તિ મેળવે છે. સુધરેલો હીંદી સાબુ ઘસે છે, જુનો લહેરી તેલફુલેલ ઘસી સ્નાનને સુવાસિત બનાવે છે, આપણો અખાડાબાજ તેલ ચોળી નહાય છે. આ બધું વૈતરાંવિદ્યાથી આપણે ક્યાં જઇએ છીએ...

રોમન દિવસના અનેક વખત ઘરના સુંદર સ્નાનખંડમાં નહાતો અને વળી સાર્વજનિક સ્નાનાગારોમાં જતો. જો તેને ઠંડા પાણીમાં નહાવાની ઇચ્છા હોય તો આગારના કુંડમાં તરવા પડતો—અથવા એક બીજા ખંડમાં, જ્યાં બેત્રણ પગથીઆં પુર પાણી એક કુંડમાં રાખવામાં આવતું, ત્યાં નહાતો. ચારે તરફ કપડાં મુકવાને માટે પથ્થરનાં ખાનાં રાખવામાં આવતાં.

જો એને ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હોય તો તે ત્રીજા ખંડમાં જ્યાં ભીંતોની તડમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરી રહેતી ત્યાં જતો. વચ્ચે બ્રોન્ઝની મોટી ધૂપદાનીઓમાંથી ધૂપ ચારે તરફ મઘમઘાટ પ્રસારી મુકતો. ચોથા ખંડમાં એથી પણ વધારે ગરમ સ્નાન કરી શકાતું. ત્યાં ગરમ શગડીઓમાંથી તાપ આવતો અને ભીંતોમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરતી. આ ખંડની વચ્ચે ગરમ પાણીનો કુંડ હતો જેમાં ગરમીનો શોખી પણ સંતોષ લઇ શકતો. સ્નાન પુરું કરી તે પડોશના અખાડામાં કુસ્તી કરવા જતો.

સ્નાનાગારોના બે વિભાગ હતા: એક પુરુષો માટે; બીજો સ્ત્રીઓ માટે.

આવાં નાના મોટાં સ્નાનાગારો રોમન નગરોના જીવનનાં અગત્યનાં અંગ હતાં. પોમ્પીઆઇ જેવા નાના ગામનું મોટામાં મોટું સ્નાનાગાર મંદિર જેવું ભવ્ય હતું, સ્ત્રીઓને ઠંડા પાણીમાં નહાવાના ખંડની વિશાલતા પણ એ આગારની આકર્ષકતા બતાવી આપે છે."

રોમનોએ જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોમાંથી જેટલો રસ લુંટયો છે તેટલો બીજા કોઇએ લુંટયો નથી.

૪

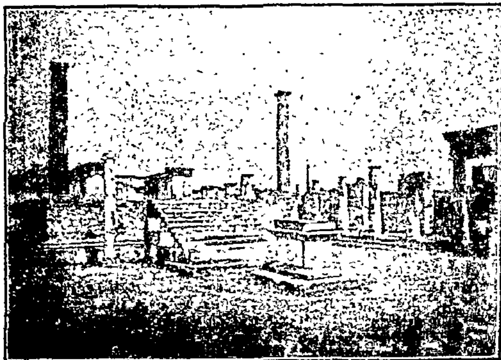
પોમ્પીઆઇ પુરું કરી અમે વીસુવીઅસ તરફ ગયાં.

કુકની ઇલેકટ્રીક રેલ્વે નીચેથી છેક મથાળા ઉપર લઇ જાય છે તેમાં અમે બેઠાં. એ રેલ્વેની ગાડી ખરું જોતાં એક બારી બારણાવાળો દાદર છે. વીજળીથી એક દાદર ઉપર ચઢે ત્યારે બીજો નીચે ઉતરે છે. આવી નવા પ્રકારની ગાડીમાં, નવા પ્રદેશમાં, નવા સંસ્કારોથી ઉત્તેજાએલી મનોવૃત્તિથી અમે છેક નીચેના પગથીઆ પર ઉભાં રહ્યાં અને અમારો દાદર ઉપર ખેંચાતો ચાલ્યો.

હતો. અમે આખરે ઉપર પહોંચ્યાં...

વીસુવીઅસ આશરે ૩૯૦૦ ફીટ ઉંચો છે. ઇ. સ. ૬૩ માં, જ્યારે સમ્રાટ નીરોના હાથમાં રોમનો સામ્રાજ્ય દંડ હતો, ત્યારે એની જગ્યાએ બીજો પર્વત–લા સોમા–હતોઃ હાલ છે તેવો નહીં પણ આપણા દેશમાં હોય છે એવો સુંદર લીલોતરીથી છવાએલો પર્વત હતો. માત્ર તેનું શિર બળેલા જેવું લાગતું.

ઇ. સ. ૬૩ માં પહેલી વાર એ ફાંખો ને આસપાસનાં શહેરોને નુકશાન કર્યું. સોળ વરસ રહીને એ ફરીથી ફાટયો અને એની ધગધગતી રાખે હરક્યુલીનમ ને પોમ્પીઆઇને દાટી દીધાં.

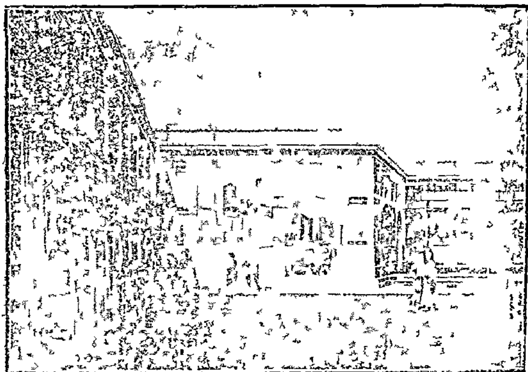

એપોલોનું મંદિર–હાલ જેવું છે તેવું.

પર્વતની તળેટીથી થોડેકજ દૂર સુંદર, નિર્મળો અખાત વિસ્તરી રહ્યો હતો. શીતલ પવન વાતો હતો. અને જેમ ગાડી ઉપર જતી તેમ અમારી નીચે થઇને કાળા બળેલા પથ્થરના લાવાના કાંકરાથી છવાએલો પર્વત સરી જતો

પછી એને અવારનવાર ફાટવાની ટેવ પડી ગઇ. સૈકાંઓ પહેલાં એક વાર એણે વમન કરેલા મોટા ખડકોએ મ ઇલોના મ ઇલો સુધી વિનાશ પ્રવર્તાવ્યો હતો. ઘણી વાર એના ધુમાડે અને રાખે વાદળ બંધાયું હતું; ઘણી વાર એમાંથી

નીકળેલો ઉકળતો લાવા રસ દરીઆમાં આવીને ઠર્યો હતો ૧૯૦૬ માં એ ધણોજ વીફર્યો હતો

સ્નાનાગારના પગથાર-પહેલા હતો તેવો

અનેક સદીઓ થયા એ ઘણીએ વાર ગર્જે છ, અને સ એ જ્વાનાગો ભભુકાવે છ

આ જીવના જાગના પર્વતની આસપાસ યુરોપીય સાહિત્યમા અનેક દતકથ ઓ વીંટાઇ વળી છે

૫

—વીસુવીઅસ સાથે મધ્યકાલીન યુરપની એક કાલ્પાનક મૂતિ મારા સ્મરણમા સદાએ જોડાઇ રહી છે —વિદ્યાના બળે પૈશાચી સિદ્ધિ મેળવનાર જર્મન ડાકટર ફાઉસ્ટની, પણ એ મૂતિ તે ગેટીએ કાવ્યદ્વાર સર્જલા ફાઉસ્ટની નહીં

—ગેટીનો ફાઉસ્ટ સર્વે વિદ્યાઓ વશ કરી તોએ સતેષ પામી શકતો નથી, અને અમ તોફ-થી પ્રેગઇ જ્ઞાનની પર જવાના ફાફા મારતો સેતાનને સેવે છે તે અત્યત દુઃખ પામે છે. કારણ કે એને પર્વ વસ્તુનું મુળ શોધી કાઢવુ છે

મારા સ્મરણમાં આવેલો તે આ વિદ્યા વિવામી, અસતોળી ફાઉસ્ટ નહીં પણ કેટલાક નવલકથાકારોનો ફાઉસ્ટ એ ફાઉસ્ટ ભયકર વિદ્યાઓનો સ્વામી છે અને અડગ ઇચ્છા શક્તિથી સર્વ પ્રકારની મહત્તા અને સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે છ મનુષ્ય ગારે કેવુ મુર્ખાઇભ તુ સાહસ! દેવો પણ એ સાહસ ખેડી શકયા નથી તે ગતાનને મત્રથી નિમત્રે છે અને પાનાનો આત્મા તેને ગીરો મુકી પોતાને જોઇતી મહત્તા ને સુખ મેળવે છે

ફાઉસ્ટ સેતાનની સહાયથી ઉમરાવ બને છે, મહા સામન્ત બને છે, નામ જ્યોની ઉથલ પાથલ કરવા માડે છે, રાજ્યઆની સત્તા અને સમૃદ્ધિનો ધણી થઇ બેસે છે તે એક સુદર સ્ત્રીને વરે છે, વિશુદ્ધ પ્રણયનો અધિકારી બનતો જાય છ, અને ગીરોની મુદત પુરી થયે સેતાન આવીને ઉભો રહે છે અક ન તાકાર આ પળે

તેને થરથરતો, રડતો થોડાક વર્ષોની વધુ મહેતલ માંગતો, કરગરતો ચીતર્યો છે. તેના આંસુની પરવા કર્યા વિના સેતાન તેને મહત્તા અને સુખ માંથી એકદમ ખેંચી લેછે ને તેનાં સ્વપ્નાંઓની વિડમ્બના કરતો પોતાનાં સામ્રાજ્યનું દ્વાર–વીસુવીઅસ–તે વાટે તેને લઈ જાય છે...

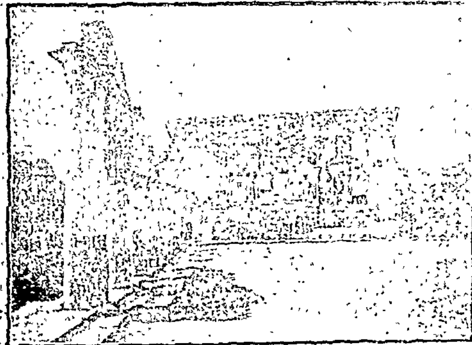
ફાઉસ્ટ પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપે મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરનાર અડગ ને દુર્ધર્ષ આત્માનો અધિકારી હતો, એમ મધ્યકાલીન યુરોપીય દંતકથા માને છે. એ આત્માની કારકીર્દી જોતાં આવો અંત જરા નિર્બલ અવાસ્તવિક લાગે છે.

મારી કલ્પનામાં ઘણીવાર એ ચિત્ર ઉભું થાય છે...

હાથમાં રમી રહ્યાં છે. મધરાત થઈ છે. સીંગડા અને પુંછડીવાળો, વિડંબનાપૂર્ણ હાસ્ય કરતો ભયાનક સેતાન બારણા આગળ આવી ઉભો રહે છે. "ફાઉસ્ટ!" સેતાન ઉચ્ચારે છે: "સમય પુરો થયો; હું તને લઈ જવા આવ્યો છું. ગીરો લેનાર ગીરવી હક્ક સિદ્ધ કરવા માગે છે."

ફાઉસ્ટને કપાળે પણ વાર કરચલી પડે છે, ને તેની આંખોમાં વેદના દેખાય છે. અંદર સુતેલી પ્રિયતમા તરફ તે વહાલભુખી નજરે જુએ છે. "સેતાન!" તે ધીમેથી બોલે છે. "આવ્યો તો આ ઘડીએ શા માટે આવ્યો? આટલું સુખ અને આટલી સત્તા જરા વાર તો ભોગવવા દે."

સેતાન ક્રૂરતાથી હસે છે: "હું ભોગવવા

રંગાપારનો પગથાર—હવામાં જ તેનો.

ફાઉસ્ટના હાથમાં આખા યુરોપની સત્તા છે. તેની પ્રિયતમાને પહેલો પુત્ર અવતરે છે.

આકલ્પ મહત્તા, સુખ અને વિજય તેના

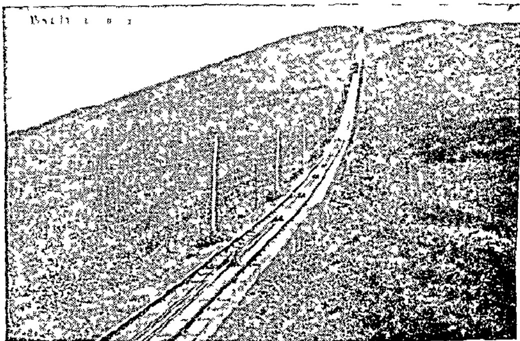
દઉં! મૂર્ખ! [illegible] તું સ્વને છુટી શકે એમ નથી." [illegible] હસે છે.

ભવ્યતાથી ફાઉસ્ટ ઉભો થાય છે, ઉંચું જુએ છે. 'સેતાન જેમ દેવોને તું ડરાવે છે તેમ મને ડગાવવા માગે છે? સેતાન! તું હાજર થયો! તેં મને બધું આપ્યું તે તારી મહેરબાનીથી નહીં, મારી પોતાની મહેનત, ખત ને ઇચ્છા શક્તિએ મેળવેલી વિદ્યાથી જે મારી શક્તિથી તું મારો દાસ બન્યો તે પરવારી ગઇ. પણ હું ડરતો નથી, મને ડગાવવાની તારી ઇચ્છા ફળવાની નથી ચલ તારી સાથે આવવા હું તૈયાર દ્વારના ઉંબર પર પગ ધરે છે...અને સેતાનના સામ્રાજ્યમાં સંચરે છે.

આવા ભવ્ય ફાઉસ્ટના સ્મરણોથી ભવ્ય બનેલો કે વીસુવીઅસને કલ્પેલો; અને મારી કલ્પના રીતે એવોજ આ વીસુવીઅસ મને દેખાયો: કાળો, શુષ્ક, ભયંકર, ધુંધવાતો, જ્વાલામય...

૬

ઇલેક્ટ્રીક ગાડી છોડયા પછી, પગથી પર

વીસુવીઅસ પર્વત ઉપર જતી ફુકની ઇલેક્ટ્રીક ગાડી

છું" ગૌરવભર્યાં ડગ ભરતો, પોતાની નીડરતાથી સેતાનને પણ વિસ્મય પમાડતો તે વીસુવીઅસ પર ચઢે છે ગધકના ભડકામાં ઉઘાડદે થતું નરકનું દ્વાર નજર આગળ દેખાય છે

સેતાન વિડંબના કરતો હસે છે. ફાઉસ્ટનું ગર્વમર્દન કરવાનો હવે પ્રસંગ આવશે એમ તેને લાગે છે અને આમ ફાઉસ્ટ ગર્વભર્યા તિરસ્કારથી ને સર્વદ્રષ્ટા દૃષ્ટિથી સેતાન તરફ જુએ છે...માથું ઉંચું રાખી ભડકામાં ઉઘાડદે થતા થઇને ઉપર જ્વાલામુખ (creter)ની કોર પર જવાય છે. મારા મિત્રની જિજ્ઞાસા વધી પડી લાગી. પર્વત પર ચઢવાની તેમની શક્તિ સારી હતી તે હું જાણતો હતો, અને તે બધી અહીંઆજ અજમાવવાનો તેમનો ઇરાદો દેખાતો હતો; પણ તેમને ફાઉસ્ટ ગયો તે દ્વારે જવા દેવાની મારી ઝાઝી ઇચ્છા ન હતી. થોડીક છલંગો મારી હું આગળ જઇ ઉભો રહ્યો. "આપણે પાછા જઇએ" મેં કહ્યું.

પળ વાર તે જોઇ રહ્યાં. "કેમ ?"

"આ પ્રમાણે આ પર્વત ચઢવાની જરૂર મને દેખાતી નથી."

પળ વાર તેમની આંખમાં બંડ ચમક્યું, શમી ગયું અને અમે બધાં ધીમે ધીમે સાથે ચઢવા લાગ્યાં.

જ્વાલામુખી એ એક વિશાલ ને ઉંડું, કાળા પથ્થરનું પવાલું છે. એની વચ્ચે એક પીળા, ભુરા ને કાળા પથ્થરની પ્રચંડ ધુણી છે. એમાંથી ગંધકનો વાસ પ્રસારતો અનેકરંગી ધુમાડો નીકળ્યે જાય છે; અંદરથી કોઈક બોઇલરમાંથી નીકળે તેમ ફ્ફ-ફ્ફ-ફ્ફ અવાજ કરતા લાલ પીળા ને ભુરા ભયાનક ભડકાઓ ઉંચે સુધી નીકળી આવે છે; થોડી થોડી વારે અંગારા ને પથરાઓ અંદરથી ઉછળીને બહાર પડે છે. કેટલેક ઠેકાણેથી ધગધગતો ખદબદતો લાવા તેમાંથી નીકળ્યે જાય છે...

ભયંકર ને સુની ધુણીઃ શિવજી જાણે જગતનું કલ્યાણ કરવા નીચે ઉતર્યા હોય, અને પળ વાર પોતાની પ્રચંડ ધુણી સુની મુકી હોય તેવી; જેનો અગ્નિ, આપણને પરિચિત એવો અગ્નિ નહીં, પણ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ ને સ્પર્શમાં રૌદ્ર બનેલો, તાંડવનૃત્ય વખતે ભયંકર ભૈરવનાથે પ્રગટાવેલો અગ્નિઃ પળ વાર એ અગ્નિ પ્રગટાવનાર મહારુદ્રની પ્રતિમા મારી આગળ ખડી થઇ, ને મેં આંખ મીંચી...

"ચાલો, આપણે નીચે ઉતરીએ" મારા મિત્રે કહ્યું, ને બે ત્રણ અમેરીકન પ્રવાસીઓ એક બેબીઆને લઇ નીચે ઉતરતા હતા તે તરફ આંગળી કરી. મને પણ એ સાહસ ખેડવાનું મન થયું. લક્ષ્મીએ ડોળા કાઢ્યા...મેં કહ્યું: "દરેક રસથી સાવચેતરસમાં વધારે રસ પડે છે એની કોણ ના કહી શકે ?" મુંગાં મુંગાં અમે પાછાં ચાલવા માંડ્યું.

નીચે આવવા અમે પાછાં ગાડીમાં બેઠાં. પાછાં આવતાં સાંજ પડી ગઇ હતી, અને શાંત અને સોનેરી સૂર્ય વીસુવીઅસની સામેના અખાતમાં આથમતો હતો. હું ઉતરતી ગાડીના પહેલા પગથીએ જઇ હાંકનારની બાજુમાં ઉભો..

ગાડીની રેલ સીધી ને સીધી નીચે જતી હતી, અને રેલ પુરી થતી હતી ત્યાંથી લગભગ આથમતા સૂર્યબિંબે સમુદ્રતરંગોની પરંપરામાં પ્રતિબિંબો પાડી સુવર્ણમય માર્ગ રચ્યો હતો. એથી વધારે સરસ દૃશ્ય જોવું કે કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

કાળા પથ્થર પરથી સફેદ માર્ગે નીચે જઇ નીલા ભુરા સાગરમાં રચાએલા સુવર્ણસોપાને સૂર્યબિંબમાં સીધા ને સીધા ચાલ્યા જવું...

"આવા માદક વાતાવરણમાં, ને આવા અપરિમિત ઉત્સાહથી આ પંથે જતાં, બધા પંથનાં પ્રમાણો શુષ્ક લાગે. "કૈલાસમાં શિવજીની ધુણીનાં દર્શન કરી આપણે સ્વર્ગે જઇએ છીએ." મેં કહ્યું, ને સૂર્યતેજનો માર્ગ બતાવ્યો. અનિવાર્ય આનંદથી આ સરસતા હું જોઇ રહ્યો હતો. આવા લહાવા લેવા પણ જન્મ લેવો સાર્થક હતો....

હું હસ્યો ને દરેક સ્વર્ગના માર્ગને છેડે આવે છે તેમ ધરતી આવી.

: આ રસિક પ્રવાસનો વિશેષ ભાગ હવે પછી આપવામાં આવશે :

રડતા બાળુને!

લેખક:

શ્રી. વ્રજનાથ વિ. મહારાજ

૧

રે! રે! બાળુ! રડ નહીં હવે, કાં રડે તે કહેને,
કોણે તારું હૃદય રડવ્યું બ્રહ્મમાં તું રમે છે;
બાપુ! છાનો, અરરર! તુજને દુઃખ લાગ્યું ઘણું શું?
લોણું તારું હૃદય કુમળું દુભવ્યું રે! ઘણું શું?

૨

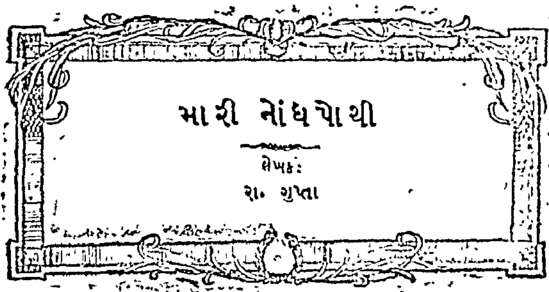
રે! રે! તારું વદન દિસતું મ્લાન તેજે વિહોણું,
શાને આવું રુદન કરવું શાંત થાને રમાડું;
તું તો મારો જીવન દિવડો પ્રાણ આધાર તુંજ,
વહાલા બાળુ! જગત મહિ ના અન્ય છે, માત્ર તુંજ.

૩

તારું હૈયું મૃદુલ વદ શું વાક્ય બાણે વિંધાયું?
પારાધીના શરથી હરણું બાપડું શું ઘવાયું?
ચિત્કારો આ તુજ મુખતણા સંભળાતા હવે ના,
આંસુડાં આ, ડગ, ડગ, સરે તેમ જોઈ શકું ના.

૪

બાપુ! ધીરો અધિર નહીં થા, ઘુઘરો લાવી આપું,
ઝુલાવું હું પ્રણય હૃદયે પ્રેમમાં આવ બાળુ!
છાનો, છાનો, હૃદય સરસો આ તને બાળુ! ચાંપું,
બાપુ! તારા શશિવદનને વહાલથી આવ ચુંબું.

તા. ૨૨-૬-૨૮ ના 'એ ઘડી મોજ'માં શ્રી. કનૈયાએ ટુંકાં, એકાંકી નાટકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પ્રો. દુરકાળે 'ગુજરાત'માં 'સવિતા' પર એક ટુંકું નાટક લખ્યું હતું. તે જોઈને શ્રી. કનૈયાએ 'એ ઘડી મોજ'માં એવાં ટુંકાં-પણાં ટુંકાં નાટકો લખ્યાં છે.

આ જમાનો ટુંકાનો છે. એક લાખ શ્લોક-નાં મહાકાવ્યોને બદલે ધીમે ધીમે ખંડ કાવ્યો ને ઊર્મિગીતો પ્રચારમાં આવ્યાં ને હવે તો આપણે કુસુમમાળાને બદલે ફુલપાંદડી પર આવ્યા છીએ. લાખ શ્લોકના પુરાણ છોડી એકાદ બે વાક્યના નાનકડા રસઝરણાથી આપણે તૃપ્ત થઈએ છીએ. દશ દશ ભાગની લાંબી નવલકથાઓને બદલે સામાન્ય કદની નવલકથા અને તેને સ્થાને ટુંકી વાર્તાઓ દિવસે દિવસે લોકપ્રિય થતી જાય છે. બાણ ને મનઃસુખરામ જેવી લાંબી વાક્યરચનાને સ્થાને ટુંકાં ટુંકાં વાક્યો-વાળી લેખનશૈલી તરફ લોકરુચિ વળતી જાય છે. દશાંકી, પંચાંકી ને ત્રિઅંકી નાટકો પરથી આપણે એકાંકી નાટકો તરફ અને તેમાંએ એક પાત્રના નાટક તરફ વળ્યા છીએ. માનવ

તા. ૨૫-૭-૨૮.

જીવનની પેઠે સાહિત્યની કૃતિઓ પણ ટુંકાણ તરફ વળતી જાય છે.

ટુંકી જગા, ટુંકી કરી, ટુંકી વાત વિવેક
ટુંકમાં ટુંકું કહે, તે સાક્ષર [illegible].

એ પ્રમાણે સાક્ષરનું કોઈ લક્ષણ બાંધે તો ખોટું નથી.

આ લાઘવપ્રિયતા સર્વોત્તમ પણ છે. एकोऽहं बहु स्याम्। એવી [illegible], તે પણ લાઘવપ્રિયતાને પરિણામે જ. [illegible] રૂપે એને સંતોષ ન થયો તેનું કારણ પણ એજ છે. બ્રહ્મ-ના સંતાન—મનુષ્યગણમાં પણ એ [illegible] રૂપે-[illegible] જીવનો [illegible], [illegible] આવી છે. [illegible] આપણે ટુંકા પસંદ કરીએ છીએ, પરિભાષાના પ્રયોગ કરીએ છીએ, જેમ બને તેમ નાનાં નામો શોધીએ તે સર્વ આપણી લાઘવપ્રિયતાની પ્રતિનિધિ છે. Brevity is the soul of wit (લઘુતા એ પ્રતિભાનો આત્મા છે) એમ વીલીઅમ શેક્સપીઅરે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. જેને એનું નામ પણ લાંબું છે તે ટુંકું કરવાનું તેને

સુઝયું નહીં. આપણે આપણા પૂર્વજોના પ્રમાણમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે એની કોઈથી ના કહી શકાય એમ નથી. અને કદમાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં ટુંકા ને નાના થતા જઈએ છીએ, એ પણ નિઃસંદેહ છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે ફલિત થાય છે કે પ્રતિભાની પેઠે પ્રગતિનો આત્મા પણ લઘુતા છે. આ દષ્ટિબિંદુથી જોતાં આપણું સાહિત્ય જે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે અભિમાન લેવા યોગ્ય છે. ટુંકી બુદ્ધિ વડે ટુંક વખતમાં લખાએલાં અને ટુંક સમયમાં છપાએલાં કાવ્યો, નાટકો વિવેચનો, અવલોકનો, સમીક્ષાઓ વગેરે પ્રસિદ્ધ થયાં જાય છે.

એ વૃત્તિ સારી છે કે નહીં તેનો ઉહાપોહ પણ અહીં કરવો નથી. મેં પણ એવાં કેટલાંક ટુંકા નાટકો, ટુંકી વાર્તાઓ, ટુંકાં કાવ્યો ને ટુંકાં વિવેચનો લખ્યાં છે તે પ્રસિદ્ધ કરીને ટુંકાણમાં નાટકકાર, વાર્તાકાર, કવિ ને વિવેચકનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર રાખું છું.

ટુંકાં નાટકો

૧

નિદ્રાને આરે

એક એકાંકી, 'એક પ્રવેશી' 'એકપાત્રી' નાટક.

સ્થળ: શયનાગાર; સમય: રાત્રિના ચાર.

પાત્ર: રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી કે એવા કોઈ પણ નામવાળી સ્ત્રી.

[એક ખુણે પથારી પડી છે. પાસે રસસ્વિની, હેમલતા, ગંગા, લખમી, કે એવા કોઈ પણ નામવાળી સ્ત્રી બગાસાં ખાતી ઉભી છે.]

રસસ્વિની

(ઉંઘ આવતી હોય તેમ પથારી સામે જુએ છે ને સુઈ જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

૨

તુટતી દીવાલ

સ્થળ તથા સમય: કોઈ પણ

[એક જીર્ણ મકાનની દીવાલ–તુટવાની અણી પર. વરસાદ, વાવાઝોડું, તોફાન વગેરે. મકાનની નીચે રસ્તા પર જતો એક મનુષ્ય.]

મકાનની દીવાલ

હવે તો આ માણસ પર હું તુટી પડું.

(તુટી પડે છે. ટબ્લો.)

[પડદો પડે છે.]

૩

અનંત શબ્દ

એક એકાંકી, ત્રણ પાત્રી 'ત્રણ પ્રવેશી' નાટક

પ્રવેશ ૧ લો

પાત્ર ૧:—વહાલી!

પ્રવેશ ૨ જો

પાત્ર ૨:—વહાલા!

પ્રવેશ ૩ જો

પાત્ર ૩:—હાલા!

[પડદો પડે છે]

૪.

જીવન

એક એકાંકી, ત્રણ પ્રવેશી નાટક

પ્રવેશ ૧ લો

(કોઈ પ્રવેશતું નથી.)

પ્રવેશ ૨ જો

(કોઈ પ્રવેશે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

(કોઈ ચાલ્યું જાય છે)

[પડદો પડે છે.]

આ નાટકો પરથીજ ટુંકી વાર્તાઓ લખી શકાય. દાખલા તરીકે છેલ્લા નાટક પરથી ત્રણ પ્રકરણની નીચે મુજબ ટુંકી વાર્તા લખી શકાય.

જીવન

એક ટુંકી વાર્તા

પ્રકરણ ૧ લું.

ત્યાં કોઈ હતું નહીં.

પ્રકરણ ૨ જું.

ત્યાં કોઈ આવ્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું.

ત્યાંથી કોઈ ચાલ્યું ગયું.

[સમાપ્ત]

ચિત્તક્ષોભના પરિણામે સ્ફુરેલાં એકાદ બે અથવા તેથી વધારે શબ્દમાં કાવ્યો મેં ઘણાં લખ્યાં-રચ્યાં છે. તેમાંથી કેટલીક રસવાનગી નીચેની રસ જગામાં રસપિપાસુઓને અર્થે રસ વૃત્તિથી ઉતારું છું.

ઊર્મિગીતો

ગીત ૧ લું.

અરે!

ગીત ૨ જું.

ઓ!

ગીત ૩ જું.

ઉફ!

ગીત ૪ થું.

છી:!

ગીત ૫ મું.

અંધારી રાત્રિના કુતરાઓ! તમે ગધેડા છો.

ગીત ૬ ઠું.

?

ગીત સાતમું.

!

આજ પ્રમાણે વિવેચનો પણ પુસ્તક સમજાતું ન હોય અથવા તે આશ્ચર્યજનક હોય તો ?! એવાં વિરામચિન્હો વડે અથવા પુસ્તકની વિરુદ્ધ કે તરફેણમાં મત દર્શાવવો હોય, પુસ્તકની પ્રશંસા કરવી હોય તો 'ઉહું' 'ના!' 'બરાબર' 'એમજ' 'સરસ' ઇત્યાદિ એકાક્ષરી શબ્દપ્રયોગ વડે અત્યંત ટુંકાં કરી શકાય.

તા. ૨૯-૭-૨૮.

તા. ૧૫ મીના "પ્રજામિત્ર ને કેસરી"નાં 'શેર-સોધાન'માં છપાએલા "શૃગાલ રુદન" શબ્દ પર 'ગુજરાતી'માં 'બાળપોથી'ના લેખકે ઘણી રમુજ કરી છે.

રુઢિ, શુદ્ધિ. શાસ્ત્રીયતા, સરળતા ઇત્યાદિ વિવધ પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુવડે સાક્ષરોએ જોડણી વિષયમાં જે વૈવિધ્યક્ષમતા આણી છે તે સર્વથા અભિનંદનીય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં રસ લેતા મારા એક મિત્રને ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ વળવા મેં યત્ન કર્યો; કંઈક લખવા આગ્રહ કર્યો. એમણે જવાબ દીધોઃ 'ગુજરાતીમાં લખું? હું કંઈજ જાણતો નથી.' મેં પુછ્યું: 'તમે પ્રાચીન કવિઓ વાંચ્યા છે?—ના? ત્યારે અર્વાચીન નવલકથા, ટુંકી વાર્તા, કાવ્યો વગેરેનું અધ્યયન કર્યું છે?—ને પણ નહીં? ત્યારે ભાષાશાસ્ત્ર શીખ્યા છો?—ભાષાશાસ્ત્રનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું? ત્યારે તો ગુજરાતી ભાષાની જોડણી વીશે ચર્ચા કરવાને તમારા જેવો વિદ્વાન મળવો મુસ્કેલ.' 'પણ મને કંઈ ખબર નથી. હું શા આધારે ચર્ચા કરું?' 'સૌંદર્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોડણીની કોઈએ હજુ સુધી ચર્ચા કરી નથી. તમે એ નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારો. દાખલા તરીકે 'કીડી' 'કિડી' 'કિડિ' 'કીડિ' એમાં શું સુંદર લાગે છે? જે રીતે એ શબ્દ સુંદર લાગે તેજ પ્રકારની જોડણી કલા ને સૌંદર્યને ખાતર ગ્રાહ્ય થવી જોઈએ.' મારી આ સુચના વીશે હજી મારા એ મિત્ર વિચાર કરી રહ્યા છે. એમને હજી ખબર નથી પડી કે જોડણીના વિષયમાં અભિપ્રાય આપવાને દરેકને હક છે. ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની જોડણી એ દરેકની વ્યક્તિગત વસ્તુ છે. એ શબ્દના અક્ષરોની અવયવઘટનામાં, પ્રોગ્રામમાં નાટક કંપનીના મેનેજરને હોય છે તેમ, ફાવે તેવા ફેરફાર કરવાનો દરેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

આથી ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા પામનારી રમણીયતાનું સુભગ ને વિરલ દર્શન આપણી ભાષાના શબ્દોમાં બહુ સુલભ ને સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. જે અલૌકિક આનંદ વાચકને થાય છે તે કલા ને સૌંદર્યના દર્શનથી થતા આનંદ કરતાં કોઈ પણ રીતે કનિષ્ટ પ્રકારનો નથી. દાખલા તરીકે 'દૃષ્ટિબિંદુ' એ શબ્દને એકજ રીતે લખવા વાંચવાથી જે કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પુરેપુરો બદલો એ શબ્દને અનેકાનેક રીતે લખાએલો જોવાથી જે આનંદ થાય છે, તે વડે મળી રહે છે. 'દૃષ્ટિબિંદુ' 'દ્રુષ્ટિબીનદુ' 'દરસતી બીનદૂ' 'દુરસતી બિંદુ' 'દુરશટી બીનદૂ' 'દૃષ્ટી બિંદુ' વગેરે વગેરે રૂપો જોઈ 'દૃષ્ટિબિંદુ' એ કરેલી પ્રગતિથી ગુજરાતી ભાષાના અભિમાનીને જે સંતોષજનક આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

જાણીતા અને અજાણ્યા સાક્ષરો ઉપરાંત દૈનિક પત્રો, 'પ્રજામિત્ર ને કેસરી' સમાં અનેક અઠવાડિકો તથા કોમ્પોઝીટરો જોડણીના વૈવિધ્યમાં ભારી ફાળો આપ્યા જાય છે, એટલુંજ નહીં પણ જોડણીની બાબતમાં એમના જેટલી સરળતા બીજું કોઈ આણી શક્યું નથી.

સંયોગ એ સરળતાનો શત્રુ છે—જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં. લગ્ન—સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ—ને લીધે કેટકેટલા ક્રૂર પ્રશ્નો માનવજીવનમાં ઉપસ્થિત થયા છે? તેમજ જોડણીની બાબતમાં સંયુક્તાક્ષરોને લીધે કેટલી અગવડ પડે છે તે સર્વવિદિત છે. ફારસી શીખવવાનો મેં એક વખતે આરંભ કર્યો હતો. થોડો વખત ઉત્સાહથી કાર્ય ચાલ્યું. ફારસી શીખવું કંઈ અઘરું નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું ને પછી અક્ષરો જોડવાનું પ્રકરણ આવ્યું. છેડેથી, વચ્ચેથી, અંતથી એમ જુદી જુદી રીતે અક્ષરોને જોડવાનો વિધિ જોઈ આ જન્મમાં ફરીથી ફારસી ન શીખવું એવો નિશ્ચય કરી ફારસીના અભ્યાસને મેં તિલાંજલિ આપી. સંસ્કૃતના સંયુકતાક્ષરો પણ શીખનારને આવીજ

કફોડી સ્થિતિમાં મુકે છે. અને સંસ્કૃતના સર્વ સંયુક્તાક્ષરોને ગુજરાતીમાં પણ સ્થાન આપવું તે યુક્ત છે ? બધા ગુજરાતીઓ સંસ્કૃત જાણે છે ? ને જે જાણતા હશે તે બધાને પણ અત્યારે તે યાદ છે ? આવી સ્થિતિમાં સંયુક્તાક્ષરોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો એજ ઉચિત છે.

મારા એક પારસી મિત્ર કહે છે ' તમે વાનીઆ લોકો એદીના પારા છેવ. અક્સરો બી અરધા અરધા લખી મરોચ. તમારાથી સોજ્જા, પુરા અક્સર બી નહીં લખતા. ને આય તમે અક્સર પર અક્સર જોરોચ તે લાગેચ બી કેવું અગ્લી !' વિચાર કરતાં એમની વાત ખરી લાગે છે. છુટા, આખા અક્ષરો જેટલા સુંદર લાગે છે, તેટલા સંયુક્ત કે અર્ધ અક્ષરો લાગતા નથી. દાખલા તરીકે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

એના કરતાં આપણાં દૈનિક તથા અઠવાડિક પત્રો ને કોમ્પોઝીટરોની પેઠે—

पतरं पुपर्प फलं तोयं यो मे भकतया परयचछति ।
तदहं भकतुयपहरतंमशनामि परायततातमनः ॥

એમ લખ્યું હોય, તો તે કેટલું સુંદર, ગૌરવભર્યું અને લાંબુ લાગે છે ?

આ યુગ સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્ત્રી પુરુષ એક બીજા વગર અપૂર્ણ છે. કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે વિકાસ માટે અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે, એવી ભ્રમણાઓ ભુંસાતી જાય છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય (પ્રોવીન્શીઅલ ઓટોનોમી) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (local self-Government) ને નરક સ્વરાજ્ય (Home-rule for hell)ના આ જમાનામાં અક્ષરો પરાવલંબી બનાવવા એના જેવું અનુચિત કાર્ય બીજું શું હોઇ શકે ? કાળગંગાને કાંઠે બીજા વ્યંજનોની વાટ જોઇ ઉભા રહેલા બીચારા, ખોડા, અપંગ ક્ સ્ ટ્ ત્ પ્ વગેરેને જોઇ, શકુંતલાને સાસરે વદાય કરતા કણ્વની પેઠે, કયા સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીની આંખો અશ્રુજડ નહીં થાય ? કોનો કંઠ ગદ્‌ગદિત થઇ રુંધાઇ નહીં જાય ? બીજા વ્યંજનો ન આવે ત્યાં સુધી એ બીચારા અપંગ વ્યંજનોના વિકાસનો તો શું પણ તેમના અસ્તિત્વનો પણ સંભવ નથી. એક શબ્દમાં એક વ્યંજન અર્ધો ને બીજો આખો, એકની કીંમત એક માત્રા, બીજાની અર્ધી માત્રા ને ત્રીજાની બે માત્રા એવી એવી વિષમતા અક્ષર રાજ્યમાં પ્રવર્તાવનાર આપણે, આ રાજા ને આ પ્રજા, આ દ્રવ્યવાન ને આ ભીખારી; આ ન્યાયાધીશ ને આ ચોર; આ સન્માન યોગ્ય ને આ તિરસ્કરણીય: એવા કૃત્રિમ વૈષમ્યો સામે મિથ્યા બબડીએ તેમાં શું વળે ? અક્ષર સામ્રાજ્યને વીશે આપણે પોતેજ પ્રસારેલી વિષમતાઓને જ્યાં સુધી આપણે દૂર કરી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી અભ્યુદય કે નિઃશ્રેયસની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

આથી દૈનિક પત્રોએ, અઠવાડિકોએ તથા પ્રેસના કોમ્પોઝીટરોએ કૃપા કરી વ્યંજનોને જે સ્વરાજ્ય સમર્પ્યું છે તે બદલ આપણે તેમના ઋણી છીએ. સારું ગુજરાત એમના એ કૃત્ય માટે મગરુર છે.

સ્વપ્નદ્રષ્ટાને—

લેખક :
રા. લલિત
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧

જાગ્યો પુરો, ત્યમ જગવજે શુર તું, સ્વપ્નદ્રષ્ટા !
જોઈ કે તેં ઉર–ઉછળતી બારડોલીની સત્તા !
આખા હીંદે વીજ સળકતી જોઈ સ્વાતંત્ર્યની કે ?
એનીએ, જો ! ઝબુકી ઝળકે અસ્મિતા ગુજરાતે !

૨

સત્યાર્થે, જો ! યુવક યુવતી ગુર્જરી તુજ જેવાં—
સ્હેતાં, સ્હાતાં, રણરમણમાં, ઝુઝતાં ધન્ય કેવા !
સૌરાષ્ટ્રે, ચે, પ્રભુજીની પ્રજા, હુંકતી સિંહ શી જો !
કચ્છે જાગ્યો જગસફરનો આજ શો, ભાવ ભીનો !

૩

સ્વપ્નાદર્શે ઝીલી, તું ય રચે સિદ્ધ સાહિત્યસૃષ્ટિ—
તેવાં વાંછે તુજ જીવિતનાં દર્શનો, દેશ–દૃષ્ટિ !
તું ઝુઝે તો મન–ઉરતણી યોગલીલા પ્રકાશે:
પંચે–પુછ્યો પ્રખર ઘુમજે ભાર્ગવીવીર ! દેશે !

૪

ગાંધીજીએ પરખી, જગવી ગુર્જરી વલ્લભે, જે—
હીંદે તો એ, અમર દીપતી બારડોલી સ્વરાજ્યે !
તેવા યોગો કૈં પ્રકટશે જાત ભોગેજ હીંદે—
ત્યારે ન્હાશે પ્રભુની કરુણાલક્ષ્મી પુણ્યારવિન્દે !

૫

સ્નેહે સેવ્યાં પુનિત ચરિતે, દ્વારિકેશે કનૈયે—
ધર્મે ન્હાયાં પ્રભુજન, મહાભારતે: એ રવૈયે—
સાહિત્યે, ચે હીરહૃદયમાં ગ્રંથિયે એક સૂત્રે,
એ રજ્જુએ જનની ભૂમિને રક્ષિયે એક તંત્રે !

ચિત્રકાર :] [રા. રવિશંકર રાવળ.

એક ઘાસની ઝુંપડી આગળ એક માણસ આંખ મીંચી
હાથ ગૌમુખીમાં રાખી બેઠો હતો.

— ભગવાન કૌટિલ્ય : પૃષ્ઠ ૪૮૩. —ગુજરાત : અ. શ્રાવણ : શ્રાવણ ૧૯૮૪.

[ચિત્રકાર:] [રા. જગમોહન મીસ્ત્રી.

પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમકી પાછું ફરીને જોયું.

ઘડપણની લાકડી

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

ભીંચારી પ્રમદા બારીએ ઉભી હતી. આખો ખંડ વીજળીના દીવાઓથી ઝળાંઝળાં થતો હતો. લગ્નની ધામધુમના અવાજ હજુ ઘરમાંથી શમ્યા નહતા. અને વારંવાર છોકરાંઓની ચીસો, ઘણા વપરાવાથી ખોખરા થએલા અવાજે મોટાંઓની ધાંટાધાંટ, યુવાનોની હસાહસ, હજુએ બહારના ખંડોમાં ચાલતી તે તેને સ્પષ્ટ સંભળાતી. લગભગ મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો પણ જાણે હજુ રાત્રિ હવેજ શરુ યતી દેખાતી હતી.

આજે પ્રમદાનાં લગ્ન મુંબાઇ શહેરના પચાસ વર્ષની ઉંમરના જાણીતા સજ્જન લીલાધર સાથે થયાં હતાં. છ માસ પહેલાં એમનાં પહેલી વારનાં પત્ની સૌ. કરસુખબા ગુજરી ગયાં અને તેથી એમણે ઉત્ત ્માં પત્ની વગર પડવાના દુઃખોથી ત્રાસી બે ત્રણ માસ પછી તરતજ પંદર વર્ષની જુવાન સોહામણી પ્રમદા સાથે વિવાહ મેળવ્યા હતા. એમને ન્યાય આપવાને એટલું કહેવું જોઇએ કે એમણે મોટી ઉંમરની કન્યા મેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે સુધરેલાં માબાપોએ કન્યાઓને કોલેજમાં કેળવણી આપી મોટી વય સુધી અવિવાહિત રાખવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તેમાંથી કોઇને માથેથી પણ બોજો ઉતારવાને તેઓ તૈઆર હતા. અને ન્યાત બહાર રહેવાનો હીંમતભર્યો પ્રયોગ કરવાનો પણ એમને વાંધો નહોતો. પણ એમની વય અને છોકરાંઓને લીધે, બાવીસ બાવીસ વર્ષની છોકરીઓની ચિંતા માથે છતાં કોઇને પોતાના માથા પરનો ભાર હલકો કરવાનું ગમ્યું નહીં, અને છેવટે ન્યાતના ગોપાળદાસ કાપડીઆની મોટી ઉમ્મરની પ્રમદા સૌથી સારામાં સારી છોકરી હતી એમ ગણી તેની સાથે તેમણે વિવાહ મેળવ્યો.

પણ આથી સુધારો કરવામાં ખરેખરા આડા આવનારા તો સુધારકોજ છે એવી એમની માન્યતા દ્રઢ થઇ. એમને મોટી વયની કન્યા પરણવી હતી; ન્યાત બહાર રહેવાનું સાહસ પણ કરવું હતું; પણ અભિમાની, મૂર્ખ માબાપો

એમના જેવા સારા વરને કન્યા દેત નહીં પછી એ શું કરે ? અને શેઠ લીલાધરનું સ્થાન મુંબાઈ શહેરમાં કંઈ જેવું તેવું ન હતું. તેઓ ઠીક ઠીક પૈસાપાત્ર હતા પણ લોકો એમને ભારે પૈસાદાર ગણતા. તેમનાં દાનો બધાં જગજાહેર હતાં. તેમને વક્તૃત્વકળા પણ વરી હતી અને તેથી ઘણી સભાઓના પ્રમુખપદને તેઓ સ્વીકાર કરી શોભાવતા. તેઓ અવારનવાર છાપાંઓમાં લેખો પણ લખતા હતા. તેમનો ખાસ ધંધો શેર બજારનો હતો પણ તેમની વાતો પરથી અનેક ધંધાઓનું તેમને જ્ઞાન હોઈ બધાંમાંથી તેઓ પૈસા પેદા કરતા એમ લાગતું. આવા કલારસિક, શ્રીમંત, સરકારી પુરુષને આધેડ વયમાં ઘરભંગ થવાનું દુઃખ ખરેખરું અસહ્ય હતું.

અને પ્રમદા આખી ન્યાતમાં સુંદર છોકરી ગણાતી. તેણે ગુજરાતી ૭ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને રાંધતાં, ભરતાં, ગૂંથતાં સરસ આવડતું. તેને વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો વધારે પડતો શોખ હતો અને તેથી તેની મનોવૃત્તિ પણ અત્યંત ચંચળ બની હતી. બાવીસ વર્ષના છેલ છબીલા યુવાન વરને પરણવાનાં સ્વપ્નો તેણે બાર વર્ષની વયથી ઘડી મૂક્યાં હતાં અને લીલાધર શેઠ જેવા વર શોધ્યા નહોત તો કદાચ તે સફળ થાત પણ ખરાં !

જુના વિચારના ઘણા હિંદુ માબાપ છોકરીને સારા ઘરનો, દરજ્જાવાળો વર મળતો હોય, તો વરનાં વય કે રૂપગુણનો વિચાર કરવા થોભે છે ? "બીજવર તો લાડ લડાવે, ઘાટ ઘડાવે, ખોબલે નાણાં આપે જે–બીજવરની પરણી સદા સુખ પામશે" એ લોકગીતમાંનું તથ્ય તેમના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે પેસી ગએલું હોય છે. વર જીવે ત્યાં સુધી મોજમજાહ કરાવે; મરી જાય તો પાછળ દીકરી જીવે ત્યાં સુધી સુખે ખાય એટલો દાબડો મૂકી જાય; પછી છોકરીને બીજું શું જોઈએ ? જુવાનીના કોડ તો બધા ચાર દહાડાના છે. બે છોકરાંની મા થાય એટલે એ બધાં શમણાં શમી જાય અને ન થાય તો મોટી ઉંમરે બેઠી બેઠી ભગવાનનું ભજન કર્યા કરે કે જેથી તેના આત્માનો ઉદ્ધાર થાય. આમ બીજવરને પરણવાથી તેનાં આલોક ને પરલોક બંને સુધરે એમ હોય છે અને ન કરે નારાયણ ને કંઈ રાજકંટક થયું, તો તો તેમાં છોકરીની ગ્રહદશાનો વાંક. તેમાં દલાલ જેવાં માબાપ બીચારાં શું કરે ?

પ્રમદાનાં માબાપે પણ આમજ ધાર્યું અને પ્રમદા પરણીને સાસરે આવી. પ્રમદાથીએ મોટી ઉંમરના લીલાધર શેઠનાં છોકરાં શોકથી, ક્રોધથી, કુતૂહલથી નવી માનું સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં.

ને એજ પ્રમદાના લગ્નની આ પહેલી રાત હતી. લીલાધર જીવે શોખીન હતા અને તેથી તેમણે નવી પત્નીને રીઝાવવાની અને ઘણાં વર્ષોથી–કરમસુખના આધેડ થયા ત્યારથી–પોતે નહોતા રીઝાયા તેનું સાટું વાળવાની તૈયારીઓ કરી મૂકી હતી. નવી વહુને માટે વસ્ત્રો હતાં, અત્તર હતાં, ફૂલ હતાં. નહોતી માત્ર એના બાલક હૃદયને સમજવાની એના જેવા બાળક થવાની તેમનામાં કળા, અને તેના વિના આ બધી વસ્તુઓની અસર ફીકી પડી જતી હતી.

લીલાધર શેઠ હસતા હસતા ઓરડામાં આવ્યા. તેમના ઘણા ખરા વાળ ધોળા થએલા હતા અને દાંતમાં પણ એકાદ બે જગાએ ખાડા દેખાતા. શરીરે તે નીચી કાઠીના ને સુકા હતા. પણ એમની આંખોમાં હજી તેજ હતું અને લાલસાથી અત્યારે તે ચળકતી હતી. કોઈ અકળ આનંદ એમનાં સર્વ અંગોને પ્રફુલ્લ કરી રહ્યો હતો. પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમકી પાછું ફરીને જોયું અને શેઠને જોતાં

પાછું ફરીને તે બારી બહાર નજર કરતી ઉભી. શેઠે પાછળથી આવી તેના ખભે હાથ મુકયો. પ્રમદા સમજી પણ કૈં બોલી નહીં.

"પ્રમદે ! બારી બહાર બહુ જોયું. જરા આમ તો જો." શેઠે રસિકની ભાષામાં આરંભ કર્યો. પ્રમદા નિરુત્તર રહી અને તેણે બારી બહારજ જોયાં કર્યું. એને શરમ આવતી હતી કે સંકોચ થતો હતો તે કશું કળાતું નહતું.

લીલાધર શેઠે પ્રમદાને બારી આગળથી ખસેડી બારી બંધ કીધી અને હાથ ખેંચી તેને એક ખુરશી પર બેસાડી. "પ્રમદે! હવે શરમ કયાં સુધી રાખશે ? મારી સાથે વાત તો કર."

જવાબમાં પ્રમદાની આંખમાં જોરથી આંસુ નીકળી પડયાં. લીલાધર શેઠ ચમકયા. એમનો આનંદ બધો સરી જતો લાગ્યો. એમને પ્રમદા પર ક્રોધ ચઢવા માંડયો પણ સંયમ રાખી નરમ સ્વરે પુછયું: "આવે વખતે કેમ રડે છે ? તને કૈં થાય છે ?"

"તમે મને શું કામ પરણ્યા ?" ધ્રુસકાં ખાતાં ખાતાં અસ્પષ્ટ સ્વરે પ્રમદા માત્ર એટલુંજ બોલી શકી. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરતી હતી તેનું ભાન નહોતું.

એક પળ પર ખુશમીજાજમાં આવેલા શેઠનો મીજાજ આ શબ્દો સાંભળી ગયો. "તારા બાપે પરણાવી તેમાં" પણ બીજીજ પળે તેમણે જોયું કે આમ મીજાજ કરવામાં કૈં મુદ્દો સરે તેમ ન હતો. તેમણે મીઠાશથી કહ્યું: "આમ પહેલે દહાડે ગાંડા જેવી રડ નહીં. અપશુકન થાય. જા, મોં ધોઇ નાખ. પછી હું તને કૈં બતાવું." તેઓ હાથ પકડી પ્રમદાને મોરી પાસે લઇ ગયા અને મોં પર પાણી છંટાવ્યું અને તે ન ભડકે માટે આવીને તેને ખુરશી પર બેસારી અને પોતે પાસેના ટેબલનું ખાનું ચાવી લઇ ઉઘાડી એક મખમલનો દાબડો કાઢયો અને ઉઘાડયો. તેના મુખ સામે ધર્યો: "આજના દિવસની ભેટ" તેમણે ગર્વથી હસતાં કહ્યું. તેમના ચીમળાએલા મુખ પર આનાથી ધારી અસર થવાની ખાત્રી હોય એવો આનંદ હતો.

દાબડામાં એક કીમતી હીરાનો હાર ઝળાંઝળાં થતો જોનારની આંખને અંજાવી રહ્યો હતો. એને જોઇ એક પળ પ્રમદા પોતાનું દુઃખ ભુલી ગઇ અને જિજ્ઞાસાથી તેણે તે હાથમાં લઇ જોવા માંડયો.

"પહેરી જુએ તો" શેઠે ધીરે રહી સુચના કરી. આવો સરસ કીમતી હાર પોતાનો હોય કે પારકો પણ તે પહેરી જોવાની લાલચ કયી બાલાને થયા વિના રહે ? પ્રમદાએ તે બીતાં, શરમાતાં પહેર્યો. તેનાં આંસુ-ઘડીવારને માટે સુકાઇ ગયાં. લીલાધર શેઠ આ પરિણામ જોઇ પ્રસન્ન થયા અને પોતાની પત્ની રીઝવવાની કળાનો વધારે ઉપયોગ કરતાં કહ્યું: "આરસીમાં તો જો."

પ્રમદા ગભરાતી ગભરાતી ઉઠી અને એક કબાટની આરસી પાસે ગઇ. તેના ગળામાં ઝળકતો હાર તેના સ્વરૂપવાન મુખને દીપાવતો હતો. તેણે હર્ષથી, કૃતજ્ઞતાથી આરસીમાં પાછળ દેખાતી શેઠની આંખો સામે જોયું.

શેઠે પળ વીચારી તેના ખભા પર હાથ મુકયો પણ આભારમાં ગરવાઇ ગએલી બાળા કૈં બોલી શકી નહીં. તે પછી આખા દિવસનાં થાકેલાં વરવહુ ઉંઘી ગયાં ત્યારે લીલાધાર શેઠે મન, વચન, કર્મથી પ્રમદાના પતિ તરીકેનો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપી દીધો હતો.

૨

પ્રમદા સવારમાં મોડી ઉઠી અને ઉઠતાં વાતજ પોતે કૈં ખોટું કર્યું છે એવી વૃત્તિ તેને થવા માંડી. તેને કોઇને મોઢું બનાવવામાં પણ

શરમ આવતી હતી, પણ ખંડ બહાર ગયા વિના ચાલે એમ નહતું. તે બહાર નીકળી ત્યારે આગલા ખંડમાં આખું કુટુંબ તેની વાટ જોતું એકઠું થયું હતું. પહેલે દહાડે આટલી મોડી ઉઠે તે વહુ બેશરમ તો હશેજ એવો એમાંના ઘણા જણનો મત થવા માંડ્યો હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નવી માના ઉઠવાની રાહ જોઇ રહ્યાં હતાં.

એ બહાર આવી ત્યારે સૌની આંખો તેના પર ટંકાઇ અને ગત્રે ભુલમાં રહી ગએલા એના ગળામાંના ચમકતા હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગભરાટમાં પ્રમદાને લાગ્યું કે પોતે ગઇ રાતે કરેલો ગુન્હો આ સૌ જાણી ગયાં હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો સમાઇ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રડું રડું થઇ રહ્યું. રડવાનું કંઈ કારણ શોધવા તેણે ઉમરા પર જાણી જોઇને ઠેસ વગાડી અને ચીસ પાડીને તે બેસી ગઇ.

"શુ થયું ? શુ થયું ?" કરતાં સૌ તેની આસપાસ ટોળે વળ્યાં પ્રમદાની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. "કંઇ નહીં, ઠેસ વાગી" તેણે કહ્યું ને ઘણી કળ ચઢી હોય તેમ પગ પર હાથ દાબ્યો.

એક જરાક જેટલી ઠેસ માટે આટલો બધો દેખાવ કરે એવી નવી માને માટે છોકરાઓનો મત હતો તેથી વધારે ઉતર્યો. અને કંઇ કરવાનું ન સૂઝતું હોય તેમ સૌ આસપાસ બાઘા જેવા ઉભા રહ્યા.

ગરબડાટ સાંભળી લીલાધર શેઠ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એમને જોઇ પચીસ વર્ષની ઙતુ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ પગ પર ધાર કરવા પાણી લેવા દોડી. ચીમુ—શેઠના મોટા છોકરાની વહુ—પાટો બાંધવા લુગડાંની ચીંદરી શોધવા ચાલી. સરોજ અને કાંતા 'ક્યાં વાગ્યું' તે જોવા નીચાં વળ્યાં. બીજાં નાનાં છોકરાં જરા દૂર જઇ ઉભાં.

પ્રસંગ જોઇએ તેના કરતાં વધી પડ્યો એમ પ્રમદાને લાગ્યું. "એ તો જરા ઠેસ વાગી હતી, તેની કળ ચઢી હતી" તેણે ફીક્કું હસીને કહ્યું. અને ઉઠીને શેઠનાં મોટીબહેન મહાલક્ષ્મી બેઠાં હતાં ત્યાં જઇ બેઠી.

પ્રમદાના સંસારના પહેલે દહાડે ગણેશ આમ મંડાયા. તે પછીના બેચાર માસ શેઠે તેને ઢીંગલીની માફક સાથે ફેરવી, નાટક સીનેમા દેખાડ્યાં, અને મોજ કરાવી. પ્રમદાની માતાનો હર્ષ દીકરીનું સુખ જોઇને માતો નહતો.

પણ આટલાં બધાં વસ્તારની ધણીઆણી તે કંઇ જન્મારો મોજ કરી શકે? ઘરમાં એનાથી મોટી વહુઓ ફરતી અને એનાં ભાંડુ હોય એવડા છોકરાંઓની તે દાદીમા હતી. સૌ તેને જોઇ છાનું છાનું હસતાં અને તેના છોકરવાદપણાની ટીકા કરતાં. ઘરમાં સગાંવહાલાં આવતાં તે હાલતે ચાલતે કરસુખણાને સંભારતાં અને ભરનારીનાં ગુણ ગાતાં. સૌથી નાની પ્રમદાને ઘરમાં કોઇ ગાંઠે એ તો અસંભવિતજ હતું. અને તેને માન આપવાનો ડોળ લીલાધર શેઠના ધાક પુરતોજ થતો. ઘરનાં નાનાં મોટાં સૌ એને બને તેટલી પજવવાનો—ચીઢવવાનો પ્રયત્ન કરતાં. નોકર ચાકરો સુદ્ધાં તેને ગણકારતા નહીં અને તે કંઇ પહેરે ઓઢે કે શેઠની જોડે બહાર જાય તો "બાપા નવીને ફેરવે છે" એમ સૌના મતે હતું.

બીચારી પ્રમદાને આથી દહાડામાં દસ વખત રડવું આવે એવા પ્રસંગો બનતા. બનતા સુધી તે બહુજ ઓછું બોલતી અને કોઇને કશું કહેતી નહીં પણ તે તો તેના અભિમાનીપણાનું કારણ મનાતું. ધીરે ધીરે તેણે પોતાજ ઓરડામાં વધારે બેસી રહેવા માંડ્યું.

પણ તે તેના અતડાપણાનું પરિણામ ગણાવા લાગ્યું. ઘરમાં કોઇને એનું નાનપણ ગમતું નહતું અને બળજબરીથી તેની પાસે અકાળે વૃદ્ધત્વ કેળવાવાને માટે આ બધા પ્રયત્નો થતા હતા. વીનુને ને સુરેંદ્રને રાત્રે નાટકમાં જવું હોય તો છોકરાં રાખવાની ફરજ પ્રમદાની હતી એમ તેઓ માનતાં. ઝીતુના ઘરનો ધાડી માંદો પડે તો તેનો વસ્તાર પણ દાદીમાએ સાચવવો એવી સૌની માન્યતા હતી. વિધવા કાંતા ને કુમારી સરોજ ઘરમાં ફરતાં હોય ત્યારે શેઠની
૪ સાથે ભપકો મારીને લટકમટક બહાર જવું એ સૌની આંખમાં અતિશય અજુગતું લાગતું. ઘરમાં એની સ્થિતિ લગભગ દરાયાં ઢોર જેવી હતી. કોઇ એની સાથે બહુ બેસતું કે બોલતું નહીં. ઝીતુનાં ને સુરેંદ્રનાં છોકરાં એની સામુ બોલતાં ને મશ્કરીઓ ઉડાવતાં. એની નાની મોટી ખોડ જોવાને સૌની આંખો સદાએ સાવધાન થઇ રહેતી.

પ્રમદાના મન પર આ બધો બોજો અસહ્ય થઇ પડવા માંડયો અને પરણ્યાને વર્ષ દિવસ થયો નહીં એટલામાં તો તેને તાણ આવવા માંડયું. તેનું હસવું બોલવું સુકાઇ ગયું હતું. આધેડ વર અને ગાડુ ભરીને વસ્તાર એ બેની વચ્ચે તેની હોંસ બધી મરી ગઇ હતી. તેનું શરીર પણ નબળું પડવા માંડયું હતું. રાત્રિ દિવસ આમાંથી શી રીતે છુટવું તેનાજ વિચારો તેને આવ્યા કરતા.

અને દુનીઆંની નજરમાં પ્રમદા સુખી હતી. તેને ફરવા ગાડી ઘોડો હતાં, પહેરવા વસ્ત્રાલંકાર હતાં, રહેવા મુંબાઇનો સુંદર માળો
૩ હતો, મન ભાવે તે ખાવા મળી શકે તેમ હતું. તેને દુઃખ શું ? ધણીએ સ્ત્રીઓને આમાંની એકે ખરજ હોતી નથી.

ધીરે ધીરે પ્રમદાની તખીયત વધારે બગડવા માંડી અને ડાક્ટરે લાંબા વખતને માટે હવાફેર મોકલવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે એનું મન પ્રફુલ્લ રહે એવું કરવાનું પણ કહ્યું. પત્ની વિના આટલે વર્ષે આમ લાંબો વખત એકલાં રહેવું પડે એ પહેલાં તો લીલાધર શેઠને ન ગમ્યું પણ પછી એને છેક ખોવી પડે એ બીકથી પુનામાં એને માટે બંગલો રાખ્યો અને પ્રમદાને એક દક્ષણી બાઇ કંપેનીઅન સાથે ત્યાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. લીલાધર શેઠથી એટલો લાંબો વખત મુંબાઇ બહાર રહી શકાય તેમ નહતું.

અને ત્યારથી પ્રમદાનો સીતારો ફર્યો કહો કે સ્વભાવ ફર્યો કહો પણ તેનામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેની સાથે રાખેલી બાઇ કર્વેના આશ્રમની ગ્રેજ્યુએટ હતી. તેને સંગીત પણ સારું આવડતું. તેણે સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી પ્રમદાનું દરદ પારખ્યું અને પ્રમદાને જરાક ઠીક થયું કે ભણાવવા અને થોડુંક સંગીત શીખવવા માંડયું.

અહીંઆં પ્રમદાને લીલાધર શેઠનો આત્માને કચડનો સહવાસ નહનો તેમના વસ્તારની હૃદય બાળે પણ કોઇને ન કહેવાય એવી પજવણીઓ નહોતી. હતો માત્ર પાર્વતીબાઇનો મીઠો ને મધુર સહવાસ. તેનાં દુઃખ દર્દ નાસવા માંડ્યાં. મરુભૂમિથી આવેલો મુસાફર લીલું ઝાડ જોઇ આનંદ પામે તેમ તેનો આત્મા શીતલતા અનુભવવા લગ્યો.

આ અરસામાં લીલાધર શેઠ એક બે વખત આવી ગયા અને છેલ્લી વખત તો પ્રમદાની તબીયત ઠીક લાગી એટલે સાથે લઇ જવાનો વિચાર પણ કર્યો પણ જવાની વાત સાંભળતાં પ્રમદાને તાણ આવ્યું અને છેવટે શેઠ એને મુકીને ગયા. છ મહીનાના ખરચેલા પૈસા નકામા

જાય અને અધુરી સુધરેલી તબીયતે પ્રમદા પાછી આવે તેમાં એમને કૈ અર્થ લાગ્યો નહી. જો કે પત્ની વગર એમના દિવસ દોહલા જતા હતા અને આવી માદલી, કુંજરાએલી બૈરી આ ઉંમરે શેઠને મળી તેથી તેમના કર્મની કઠણાઇ ઉપર લોકો દયા ખાતાં હતાં તે જુદાં. પણ ભવિષ્યના સુખને માટે આટલો આત્મભોગ આપવો તેમને જરૂરી લાગ્યો.

૩

પારુબાઇના છ માસના સહવાસે પ્રમદાનો આત્મા વિકાસ પામ્યો. માત્ર વિકાસ પામ્યો એટલુંજ નહી પણ મજબુત થયો. તેનો આનદી સ્વભાવ પાછો આવ્યો. તેનાં ગાત્રો પ્રફુલ્લ થવા માંડ્યાં. તેનો રોગ લગભગ જતો રહ્યો.

તેણે વિચાર કરી કરીને એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યુ. "મારે આ બધાંની સાથે નથી રહેવુ"

'આ બધા' એટલે લીલાધર શેઠ શીવાય આખા ઘરના માણસો. પતિની સાથે ન રહેવાનો વિચાર તો ભાગ્યેજ કોઇ હીંદુ પત્નીને આવે અને પ્રમદાને પણ ન આવ્યો. આવ્યો હોત તો પણ તે જાણતી કે આખી દુનીઆમાં તેને શેઠ વગર કોઇ સંઘરે એમ નહતું. દીકરી પરણે ત્યારથી માબાપ તો તેને ઘરમાં રાખેજ નહીં અને કમાતાં આવડે નહીં એટલે સ્વતંત્રતાથી જીવી શકવના સાધનો કૈં હોય નહીં. ત્યારે આત્મા કચડાઇ જતો હોય તોએ હીંદુ સ્ત્રી બીજા શું કરે ? કાં તો પતિને વશ રહે ને તેમ ન કરે ને બહાર જાય તો ત્રાસદાયક અધ:પાતનો ઉંડો ખાડો તેને ગળી જવા તૈયાર હોય. એને ન પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતાં આવડે, ન પોતાના પગ પર ઉભા રહેતા આવડે. એ કયાં જાય!

આ વાત બહુ ચોકકસાઇથી નહીં પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી સૌ હીંદુ સ્ત્રી જાણે છે અને આ સુકુમાર બાલા પણ એટલી વાત તો સારી રીતે સમજતી.

શેઠે જુદાં રહેવાની પ્રમદાની શરત પહેલાં તો કબુલ ન કરી પણ પ્રમદા એ બાબતમાં એટલી જીદે ચઢી કે સુબાઇ જવાનીજ ના પાડી અને શેઠ તેને બળ જબરીથી લઇ જાય તો ઉપવાસ કરી દેહ પાડવાની ધમકી આપી.

હતી તો એ માત્ર ધમકી પણ તેના મગજની હાલતથી બીતા શેઠ પર તેની તરત અસર થઇ. તેમને આ 'પાછલી અવસ્થા'માં બહુ દહાડા પ્રમદાથી દૂર રહેવું પસંદ નહતું અને આટલાં બધાં છોકરાંઓના ઘરમા નવી પત્ની સાથે પોતાનાથી બને તેટલી છુટથી આટલાં વર્ષોની દાબી રાખેલી રસિકતાનો બધો ભાર હલવાતો નહતો. એટલે જુદાં રહેવું એમને પણ છેક અનનુકૂળ નહોતુ.

૪

પ્રમદાને જુદું ઘર માંડે પાંચ છ વર્ષ વીતી ગયાં. એના આયુષ્યના સુખના, સંતોષનાં (જો એ નામ ધટે તો) સારામાં સારા આ વર્ષો હતાં. સુખ એટલું કે લીલાધર શેઠ તરફની એની ફરજો એ બજાવતી પછી કોઇ એને બીજી રીતે સતાવતું નહીં. સંતોષ એટલો કે પળે પળે એની આજ્ઞાની અવગણના કરવાના લાગ જોતી, એને બનાવીને મજાક કરવાને સદા તત્પર એવી કોઇ સેના ત્યાં હાજર નહોતી.

અને લીલાધર શેઠ પણ એને એમનામાં સુખ આપવાની જેટલી શક્તિ હતી તે બધીથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. પ્રમદાને ગમે એવી, એને શોભે એવી કૈંક વસ્તુઓની ભેટ તે હંમેશ આણતા. એને તેઓ લાડ લડાવતા, ઘાટ પણ ઘડાવતા, પૈસા પણ વાપરવા આપતા. અને

પોતાના પર એનું મન પ્રસન્ન રહે એવી કૈં કૈં યુક્તિઓ કરતા.

આ પાંચ વર્ષમાં પ્રમદાને બે છોકરાં થયાં હતાં. એક મરી ગયું હતું; બીજું માંદુ રહેતું હતું. અને સુવાવડો, બાળઉછેર, પોતાની તબીયત અને લીલાધર શેઠ વચ્ચે પ્રમદાને બહુ વિચાર કરવાનો, આત્મવિકાસનો વખત મળ્યો નહતો. એની વૃત્તિઓ, વિચારો, ઊર્મિઓ તો બધાં કચડાઇ ગયાં હતાં એટલે તે કૈં તેના અંતર પાસે માંગે એવી સ્થિતિમાં નહતાં. જીંદગી જે કૈં આપે તે તે લેતી. વધારે માંગવાની કે આશા રાખવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પણ લોકો–સગાંઓ–તેને દુષ્ટ સ્ત્રી તરીકે કલ્પતા. જે સ્ત્રી આવતાંને વાર વરના આત્મા પર એટલી સત્તા મેળવે કે જેથી તે જુની સ્ત્રીનાં પચીસ ને ત્રીસ વર્ષના છોકરાંને એકલવાયાં જુદાં કાઢી એકલો નવી સ્ત્રી સાથે રહેવા જાય એ સ્ત્રી કેટલી કપટી હોવી જોઇએ એ વીશે તેઓ ખુબ વિચાર કરતાં. આધેડ વરને પરણી આવી આખા કુટુંબની સેવા કરવાને બદલે અને એ રીતે સુશીલ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે માત્ર પોતાનુંજ સુખ તકાસે તે સ્ત્રીની સ્વાર્થપરાયણતા વીશે પરમાર્થી દુનીઆં તિરસ્કાર વર્ષાવતી પણ ઘડપણમાં તેની ગતિ ગએલી એટલે દુનીઆના આવા સારા માણસોના અભિપ્રાયની એમના પર કશી અસર થતી દેખાતી નહીં.

પહેલાં તો આ નવી નિંદાઓ સાંભળવામાં

ગો. મારફતીઆ.ના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેભાન થઇને પડી.

અને શેઠને ખુશ કરવામાં પ્રમદાનો વખત જતો. પ્રમદા ધીરે ધીરે સમજી ગઇ હતી કે શેઠને ખુશ કર્યા વિના તેને જીવવાનો કે અધિકાર ભોગવવાનો બીજો કોઇ માર્ગ નહતો. ઘણી વખત એનું અંતઃકરણ ઉદાસ થઇ જતું. તે એકલી એકલી રડતી, કકળતી, પણ પાછી અનુભવ લઇને ઘડાતી તેની વૃત્તિઓ શાંત થઇ જતી.

પણ હમણાં હમણાંથી એને પાછો ઉકળાટ, આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા, શેઠની સાથેના પોતાના સંબંધ તરફ ઘૃણા એવા એવા ભાવો થવા માંડ્યા હતા. અને તેથી કોઇ કોઇ વાર અણધારી રીતે તેની નમ્રતા જતી રહેતી અને તેને બંડ કરવાનું શૂર ચઢી આવતું.

પતિપત્ની સાથે બેસીને તો આનંદજ કરે એ નિયમાનુસાર એકવાર પ્રમદા અને લીલાધર શેઠ એમના સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પરના માળાની નાની સરખી અગાશીમાં બેસી આનંદ કરતા હતાં. શેઠ બેઠા બેઠા એમના અડધા દાંત વગરના મુખમાં જમીને પાન ચાવતા હતા. પ્રમદા પોતાના છોકરાને ખોળામાં લઇ રમાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

"નવી!" શેઠે પ્રમદાનું નામ ઘણાં વર્ષોથી નવી પાડયું હતુ. "મારો વિચાર આ સીઝનમાં પુને જવાનો છે."

"એમ!" કે જિજ્ઞાસા દેખાડ્યા વગર પ્રમદાએ કહ્યું.

"હવે તારો મીજાજ જરા ઉતારશે કે નહીં. મારાથીએ હવે તો તારામાં વધારે ઘડપણ આવ્યું દેખાય છે" નવીને પ્રસન્ન કરવાના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં આ એક ઉમેરાયો તેથી ખિન્ન થતાં શેઠે કહ્યું. "જુની હોય તો મારા એક શુકને અડધી અડધી થઇ જાય."

"કારણ તમે બંને જુનાં કેની એટલે થાય" રોજની નમ્ર પ્રમદા આજે એકદમ ધૃષ્ટ બની હતી. "આજે જીવતાં હોત તો તમારે પુને જવાનીએ મહેનત કરવી ન પડત અને એ અડધાં અડધાં થઇ જાત."

શેઠ ચમકયા પણ ગળી ગયા. થોડી વારે તેમણે વાત બદલતાં કહ્યું: "તું ગામને છેડે જઇને બેઠી છે તે જરા આમ તો આવ."

"ખોબલા જેટલી અગાશી, તેમાં આઘે શું ને પાસે શું? અહીંઆ છું સાંજ ઠીક છું." પ્રમદા પોતે હતી સાંજ બેસી રહી.

આવા પ્રસંગો કોઇ કોઇ વાર આવતા પણ આજ લીલાધર શેઠનો મીજાજ હાથથી ગયો. અધુરામાં પુરું એમણે પ્રમદાને ઘરના મહેતાજી સાથે એક બે વખત જોઇએ તે કરતાં લાંબી વાત કરતાં જોઇ હતી એનો એમને વહેમ હતો. એમને હમણાં હમણાંથી પ્રમદાનો પહેરવા ઓઢવાનો ઠસ્સો પણ ગમતો નહીં. એમણે આ બધી બાબતમાં પ્રમદાનું બંડ એક સપાટે દાબી નાખવાનો આજે લાગ શોધ્યો. એક વિપળમાં તેમનું સ્વરૂપ રૌદ્ર થયું. તેમણે બરાડો માર્યો: "આમ આવે છે કે નહીં?" એમણે ડોળા કકડાવી પ્રમદા સામે જોયું. એમના મોમાંથી થોડું ઘણું થુંક ઉડયું.

પ્રમદા થથરી. નમ્રતા એ એના સ્વભાવનો-જ ગુણ હતો એટલે બંડ કરવું ને જારી રાખવું એને આવડતું કે ફાવતું નહીં. પણ ચારે પાસથી પુરાએલી બીલાડી નાસવાનો માર્ગ ન મળે તો ટોટો પીસે એવીજ કૈં વૃત્તિ તેને આ ઘડીએ થઇ. તેણે રડી દેવાને બદલે સામુ પુછયું: "કેમ શુ કહો છો? આ આવી." તેની આંખમાં સ્પષ્ટ તિરસ્કાર હતો. ને અંતરમાં લાગતી બીક બહાર બીલકુલ દેખાતી નહોતી.

કોણ જાણે શાથી લીલાધર શેઠે પોતાના સ્વભાવ પરનો બધો કાબુ તે દિવસે ખોયો હતો. તેમણે જવાબ દેવાને બદલે મન ફાવે તેવી ગાળો પ્રમદાને દેવા માંડી. પ્રમદાએ એક અક્ષર સામો બોલવાને બદલે મુંગા મુંગા અદબ વાળીને એ બધી ગાળો સાંભળ્યા કરી.

હજી ધારેલી અસર ન થતી જોઈને લીલાધર શેઠે ફરી એક મોટો બરાડો પાડયોઃ "કમજાત! મારા ઘડપણમાં તારે ધુળ નાખવી છે પણ યાદ રાખજે કે હું તને..." પણ એમનું વાકય પુરું થાય તે પહેલાં એમને ખાંસીની સખત ગુંચ આવી અને તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર આવતા પરોણા દમે એકદમ હુમલો કર્યો.

આ દંપતીના આનંદની છેલ્લી સાંજ આમ પુરી થઈ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટલે પડ્યા. શેઠની કોથળી અને તકીઆઓથી ભરેલું બીછાનું એ તેમનાં રોજનાં સંગી થઇ પડ્યાં.

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉગતી વૃત્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઇ ગઇ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને માટે કરે! શેઠની સારવારમાં, તેમને તેલ ચોળવામાં, શેક કરવામાં અને બાકીનો વખત માંદા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોવીસ કલાક પુરા થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉગતી વયમાં તો લગભગ પ્રૌઢત્વ આવ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના ફીક્કા મુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપવાન ગણાતી હશે એ કળાવું પણ મુશ્કેલ હતું.

અધુરામાં પુરું લીલાધર શેઠ માંદા પડ્યા ત્યારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેઠું, અને તે અદેખાઇનું. એમને એકદમ તીવ્ર ભાન થઇ આવ્યું કે પ્રમદા અને પોતાની વયનો ઘણો મોટો ફેર છે. પોતે તો લગભગ જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો હજુ માત્ર વીસ એકવીસ વર્ષનીજ થઇ હતી. એની યુવાની, એનો આત્મવિકાસ એ તો હજી હવે બધું આવવાનું હતું. અને ન કરે નારાયણ અને પોતાને કંઈ થાય અને પછી "પ્રમદા જો ઠીક ન ચાલે તો પોતાની આબરુનું શું?" તેમને ઘણા જોરથી આ વિચાર આવવા માંડયો અને પોતાની માલીકીની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઇ પુરુષનો વિચાર કરશે એવા કાલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વભર્યો આત્મા અદેખાઇ અને ક્રોધથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને ત્યારથી પ્રમદાને કોઇ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તો તેમના ઝનુનને સીમા રહેતી નહીં. પ્રમદા એમની નજરથી એક પળ આઘી જાય તે તેમને પરવડતું નહીં. એના બાળક શરીરને રોગીના સતત સહવાસમાંથી જરા વાર આરામની જરુર હશે, કે ઉંઘ અને ભુખ જેવી જરુરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, એ વાત એ લગભગ વીસરી ગયા હતા. ચોવીસે કલાક તેઓ પ્રમદાને પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરુરીઆતો, દવાદારુ વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે લઇ પ્રમદાને બેદરકારીની ટેવ તેઓ પડાવવા માગતા નહોતા.

ને સગાં કહેતાંઃ "છોકરાંને આઘાં કાઢી બાઇ સાહેબ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. લ્યો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવાશે પણ અત્યારે...... તો જીવ નીકળી જવાનો છે."

કોઇક કહેતાઃ "બીચારો જુનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ જોઇને સ્વર્ગમાંએ ઝંપે? ઉપર પડીને આવી તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લેવું સહેલું નથી." કેમ જાણે પ્રમદા જુનીને મારી ઉપર પડીને આવી હોય અને

પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ઘણું દુઃખ ખમ્યું હોય!

લીલાધર શેઠ એક બપોરે ઉંઘતા હતા અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ જરા મળી હતી. અત્યંત દુઃખથી ઘેરાએલા તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને બાજુના ઓરડામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી ચટાઇ પર પડી ચોધાર અશ્રુએ રડવા માંડી.

પ્રમદાની માતા લાડકોરબાઇ આ વખતે ત્યાંજ હતાં. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા માંડયું. "પ્રમદા! બહેન! આમ રડે છે શું? આમ દુઃખ કોને નથી આવી પડતું? હોય એ તો."

આ શબ્દોએ પ્રમદાને છંછેડી મુકી. "દુઃખ આવી પડે છે કે દુઃખ જાણી જોઇને હોરેલું છે?"

લાડકોરબાઇ આ અણધારેલા શબ્દોથી ઝાંખાં પડયાં પણ બોલ્યાં: "બહેન! અમે તો તારે માટે ઘણુંએ સારું જોયું હતું, પણ તારું નશીબ એવું તેમાં કોઇ શું કરે?"

"મારું નશીબ? તમારા જેવાં ફોડનાર ન બેઠાં હોત તો મારું નશીબ તો ઘણુંએ સારું હતું. તમારે આ દલ્લાવાળો જમાઇ જોઇતો હતો તે સુંપ્યો હવે એ દલ્લાને. મારો અવતાર બાળનારને કીડા પડજો." પ્રમદા અત્યારે પોતે શું બોલતી હતી તેનું કશુંએ ભાન તેને નહોતુ. જે શબ્દોના પડઘા તેના હૈયામાં વારંવાર પડતા તે તેના મુખમાંથી અત્યારે ભાન વગર બહાર નીકળતા હતા

લાડકોરબાઇ ડઘાઇ ગયાં. દીકરી થઇ માબાપને શાપ આપે? તેમણે સેનાન જેવી મીઠી જીભે જવાબ આપ્યો: "બહેન! એ દલ્લો તનેજ મળશે કેની! જીવી જીવીને ડોસા કેટલું જીવવાના છે? અત્યારે થોડું દુઃખ પડે છે પણ પછી પૈસા મળશે તે તને કૈં કડવા લાગવાના નથી."

પ્રમદા બેઠી થઇ ગઇ. તેણે પોતાની માને મુખે આવું નગ્ન સત્ય સાંભળવાની આશા ન હોતી રાખી. તે ઉછળી બોલી: "પણ મારો અવતાર રદ થઇ ગયો તેનું શું?"

"કોઇનો અવતાર રદ થતો નથી" લાડકોરબાઇ મીઠાશથી બોલ્યાં. "તારો જીવ જરા અકળાઇ ગયો છે. કાલે તું મંદિરમાં મહારાજ પાસે મારી સાથે આવજે. એઓશ્રી એવો ઉપદેશ આપશે કે તારો જીવ શાંત થઇ જશે."

પ્રમદા વીફરી ને ઘાંટો પાડીને કૈં કહેવા જતી હતી એવામાં ચીડવાએલો સાદ આવ્યો: "નવી! નવી! કયાં ગઇ? મારી દવાનો વખત થઇ ગયો તેનું કૈં ભાન છે?"

આંસુ લુછી પ્રમદા એકદમ ઉઠી અને દોડી. લીલાધરશેઠનાં કડવાં વંચનો અને મહેણાં ટોણાંનો ભય એના આત્મામાં અત્યંત પેસી ગયો હતો.

"વખતે વાત સાંભળી હશે તો?" એ ભય પ્રમદાને થયો પણ લીલાધરશેઠે એને કૈં કહ્યું નહીં અને રોજની માફક પાણી, દવા, પીકદાની, ફ્રુટ એ બધાંની ખોડ ખાંપણો કાઢતી કચકચ કર્યા વિના મુંગા મુંગા દવા પી પાસુ બદલી સુતા. પ્રમદા પોતાના દુઃખમાં ડુબી ગઇ ન હોત તો તેને તેમાં કૈં અસાધારણ લાગ્યા વિના રહેત નહીં.

પણ તે દિવસથી શેઠનો કચવાટ વધી પડયો. તે વારંવાર પ્રમદાને જોઇ રહેતા, ઉંડા નિઃશ્વાસ મુકતા અને ઘડી ઘડી તેના પર નિષ્કારણ ક્રોધે ભરાતા. જાણે તે તેમના મરવાની વાટ જોઇ રહી હોય; તેમના મુઆ પછી તેમના પૈસે મજાહ કરવાની તૈઆરી કરી રહી

હોય અને વખતે... વખતે બીજું પણ તે કં કરવાની હોય એવું તેમને લાગતું.

ઘણા વિચારને અંતે તેમને આનો એક ઉપાય સુઝયો. એક સાંજે એમણે ખાસ આગ્રહ કરી પ્રમદાને બહાર જઇ આવવાનું કહ્યું. બહુ દિવસથી જે મીઠાશ અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી તે પાછી તે વખતે તેમનામાં દેખાઇ. ગમે તો પારુબાઇને મળતા આવવાની પણ તેમણે સલાહ આપી. આટલે દહાડે આ પિંજરમાંથી છુટતાં અને પારુબાઇને મળવાના વિચારે પ્રમદાનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ ગયો.

પ્રમદાના કાનમાં હમણાં હમણાંથી લાડકોરબાઇની મીઠી જીભે કહેલી વાતના પડઘા વાગતા હતા. "ડોસા જીવી જીવીને કેટલું જીવવાના છે? વરસ, બે વરસ ને પછી તો પોતે સ્વતંત્ર થવાની કેની? એ બધાનો બદલો તે દિવસે મળશે."

તેને પોતાની મુક્તિ શીવાય બીજું કં જોઇતું નહોતું જે માણસ પર પ્રેમનો છાંટો કદી તેને આવ્યો નહતો. તેની વાસનાની અને હવે તેની માંદગીની ગુલામીમાંથી તે છુટવા માંગતી હતી. તેનું યૌવન, જીવન, સુખ, આશાઓ એ બધું એ માણસે કચરી નાખ્યું હતું. તેની જીંદગી હવે એક કોડીની કીંમતની પણ રહી નહતી. કયાં સુધી આ ગુલામીમાં તેણે બંધાઇ રહેવું?" તેનો આત્મા પોકારીને કહેતો હતો.

પણ વર્ષોના અભ્યાસે પડેલી ટેવો પ્રમાણે તે પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યા જતી. માત્ર હમારી આશા એને કાનમાં કહેતી કે 'એક દિવસ એ સ્વતંત્ર થવાની છે.' 'એક દિવસ તે ક્યારે?' 'જલદી, જલદી, બહુ દૂર નથી.'

તેણે આજે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પોતાની સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવા માંડયા. પોતે સ્વતંત્ર થશે એટલે પહેલું કામ તો પાર્વતીબાઇને પોતાની સાથે રાખવાનું કરશે. એ એકજ સ્ત્રી એવી હતી કે જેની મીઠાશ અને મધુરતા તેના જીવનમાં સંજીવિનીની ગરજ સારતાં. પછી પોતે મુસાફરીએ જશે અને આટલા દિવસના કારાવાસનો સામટો ખંગ વાળશે. પછી પોતે એક આશ્રમ કાઢશે તેમાં પોતાના જેવી સંસારની બળેલી સ્ત્રીઓને તે લાવીને રાખશે. પણ આશ્રમ કાઢવા જેટલા પૈસા શેઠ મુકી જશે?" તેના મગજે કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ એવી શંકા નિરર્થક હોય તેમ તેણે એ પ્રશ્ન પર બહુ ધ્યાન નહીં આપ્યું.

તેણે ગાડી પાલવા તરફ લેવડાવી. ઘણે દિવસે મળેલી છુટનો તેણે ઉપયોગ કરવા માંડયો. ગાડી ચાલતાં મોઢા પર અથડાતો પવન તેના થાકેલા શરીર અને મનને ખુબ સુખદ લાગતો હતો.

રસ્તામાં જતી આવતી લોકલોને તે કુતૂહલથી જોતી. બેન્ડસ્ટેન્ડ પર રમતાં છોકરાંઓ જોયાં અને પોતાના માંદા બાળકના વિચારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. "એ બાળકને માટે પણ કં કરવુંજ પડશે તો."

ભાવિના વિચારો ઘડતું તેનું મગજ આ વિચાર આગળ અટકયું અને એ છોકરાનું શરીર અને મન કેમ સુધરે એના એણે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા માંડયાં. એને પણ પોતાનું બાળક આ છોકરાંઓ જેવું નિરોગી અને તંદુરસ્ત થએલું જોવું હતું.

તે આવતી વખતે પારુબાઇને ત્યાં ગઇ પણ તે મળી નહીં. તોએ તેણે ગાડી આમતેમ ફેરવાવી બે ત્રણ કલાકે તે ઘેર આવી. તે આવી ત્યારે મારફતીઆ સોલીસીટર તેના પતિની પાસે બેસી કં ગંભીર વાતો કરી રહ્યા હતા.

× × ×

ઘણા દિવસની ચિંતાથી કહો કે સોલીસીટરની સાથે વાત કરવાના શ્રમથી કહો પણ તે રાત્રે શેઠનો મંદવાડ વધ્યો. એમની આસપાસ સગાંવહાલાંઓ અને એમનાં છોકરાંઓ ભરાઇને બેઠાં. સુરેંદ્ર અને જીતુએ તો બાપાએ ત્રીજોરીની કુંચી કયાં મુકી હતી તેની શોધ પણ કરવા માંડી.

શેઠને દર્દ થતું હતું પણ એક પ્રકારના ઉન્માદ જેવો આનંદ તેમનાં વાણી અને વર્તનમાં જણાતો હતો. એક ઘડી પ્રમદા તરફ તેમનામાં દયા અને ભાવ જણાતો અને તેને ત્યાંથી ખસવાજ ન દેતા. બીજી ઘડીએ તેના તરફ તેઓ તિરસ્કાર વર્ષાવતા અને ગમે તેવા શબ્દો એને સંભળાવતા. લોકો કહેતા કે શેઠને સનેપાતનાં ચિન્હો શરુ થયાં હતાં.

"રાં...ને મને મારી નાખવો છે તે દવા શાની આપે?" ત્રુટક સ્વરે શેઠે બુમો પાડવા માંડી. પ્રમદા ધીરે રહી તેમના મુખ આગળ વાંકી વળી. "હજી દવાનો વખત નથી થયો" તેણે બને તેટલી શાંતિથી કહ્યું. એના શબ્દો સાંભળતાં, એનું મુખ પાસે જોતાં શેઠનો ગુસ્સો એકદમ વધી ગયો. "નથી થયો? નથી થયો? દવાનો વખત નથી થયો? મને દવા વગર મારી નાખવો છે?" તેમણે ભાનમા, બેભાનમાં એક તમાચો જોરથી પ્રમદાને ચોઢી કાઢ્યો. અને તેમનો પ્રાણપખી જતાં જતાં પ્રમદાને આ છેલ્લી ભેટ આપી ઉડી ગયો.

પ્રમદા કળ ખાઈ ખાટલા આગળ પડી.

× × ×

ઘણા દિવસના શ્રમથી, ઉજાગરાથી, માનસિક ગડમથલથી પ્રમદા તેજ ક્ષણથી માંદી પડી તે એને છેક ચાર પાંચ દિવસે ભાન આવ્યું. એનો બાળપુત્ર પણ અચિંત્યો શેઠના પછી બે ત્રણ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મંદવાડમાં ઘરનું રાચરચીલું ને કીંમતી વસ્તુઓ સુરેન્દ્રે જુતે ઘેર કયારનાં મોકલાવી દીધાં હતાં.

તે પછી પાંચ સાત દિવસે સુરેન્દ્ર એની આગળ આવીને બેઠો. એનું મુખ ગંભીર હતું. પ્રમદાની સામે જોયા વગરજ એણે વાત શરુ કરી. "બાપા તો ગયા, હવે આપણે ભવિષ્યનો કૈં વિચાર કરવો જોઇએ."

પ્રમદાને એક પળ કૈં સમજાયું નહીં. "બાપા ગયા? કયાં ગયા?" તેનું મગજ ગુંચવાયું પણ બીજીજ પળે સુરેન્દ્રનું મુખ જોતાં મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. "શેઠ મરી ગયા! શેઠ મરી ગયા!" તેના બહેર મારી ગએલા મગજમાંથી શબ્દો ઉઠયા.

તેને એ શબ્દોનું મહત્વ બરોબર સમજાયું ત્યારે એક પ્રકારના છુટકારાની વૃત્તિ તેને આખા શરીરમાં થઇ આવી. "હું છુટી, હું છુટી, હું છુટી" તેના મગજમાં ગણગણાટ શરુ થયો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની એ વૃત્તિને સંતાડવા તેણે પાસુ બદલ્યું. થોડી વારે એના બોલવાની વાટ જોઇ-જોઇ થાકેલા સુરેન્દ્રના શબ્દોએ એને ભાનમા આણી.

"હવે રડશો તેથી કૈં બાપા પાછા આવવાના છે? હવે તો ભવિષ્યનોજ વિચાર કરવાનો રહ્યો." તેણે આશ્વાસન આપવાનો ડોળ કીધો અને ધીરે રહીને ઉમેર્યું. "બાપાનું વીલ વંચાવવાનું છે. તમારી તબીયત ઠીક હોય તો સોલીસીટરને બોલાવીએ."

"તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો" રડતાં રડતાં પ્રમદા એટલોજ જવાબ દઇ શકી.

× × ×

સુરેન્દ્રે વીલ વંચાવવાનું કહ્યું ખરું પણ પાછળથી એણે બહુ ઉતાવળ દેખાડી નહીં અને તે વંચાતાં છેક એક મહીનો વહી ગયો.

સ્વાતંત્ર્યની આશામાં પ્રમદાનો મંદવાડ વહેલો ગયો. તેનું યૌવન બગડ્યું, આશા ગઇ, તેનો ઉલ્લાસ ગયો. તેનું જીવન નકામું થઇ ગયું પણ એ બધી કીંમત આપ્યા પછી એ શારીરિક અને માનસિક ગુલામીમાંથી મુક્તિ મળે એ કંઈ જેવો તેવો સંતોષ નહોતો. અને તેથી એને એની તરફ બધાં બેદરકારીથી વર્તતાં તે પણ બહુ લાગતું નહીં. તે માત્ર પોતાનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવવાનો હતો તેની રાહ જોઇ બેઠી હતી.

વીલ વંચાવાના દિવસે વાંચવાના નિયત સમય કરતાં કલ્લાક પહેલાં સુરેન્દ્ર, જીતુ, વીમુ, કાન્તા, સરોજ, ઘરડા મુનીમ, શેઠના એક બે ખાસ સબંધીઓ વગેરે બધાં આવીને બેઠાં. કાં તો વીલની હકીકત તેઓ જાણતાં હોય કે ગમે તે કારણસર પ્રમદા તરફ છોકરાંઓનો મરડાટ માનો નહતો. મુનીમ પણ વારંવાર દયાની દૃષ્ટિ પ્રમદા તરફ નાખતા. સંબંધીઓ તો માત્ર તમાશગીરો જેટલો રસ દાખવી બેસી રહ્યાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે એક બે શબ્દો શીવાય કોઇ કંઈ બોલતું ન હતું અને સમય ખુબ લાંબો લાગતો હતો. પ્રમદાનું અંતઃકરણ તો જેમ જેમ સમય જતો તેમ તેમ વધારે જોરમાં ધડકતું. અને મુક્તિના ભણકારા તેના કાનમાં વાગતા હતા. એક એક પળ તેને એક એક યુગ જેવડી લાંબી લાગતી હતી. પણ બહારથી તો તે માથું નીચું કરી આછું ઓઢી બેઠી હતી.

બહાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો અને કાન્તા ને સરોજ ઉતાવળાં ઉતાવળાં બારીએ જઇ જોઇ આવ્યાં. "મારફતીઆકાકા છેવટ આવ્યા ખરા" તેમણે પાછાં આવીને કહ્યું. પ્રમદાનું હૃદય ખુબ જોસમાં એ શબ્દો સાંભળતાં ધબકી રહ્યું.

મી. મારફતીઆ ઓરડામાં આવી કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના સુરેન્દ્ર પાસે જઇ બેઠા. "કેમ! બધાં તૈયાર છે?" તેમણે ધીમે સ્વરે પુછ્યું અને ખીસામાંથી ચસમાં કાઢીને લુછવા માંડ્યાં. સુરેન્દ્રે માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

એટેચી કેસમાંથી સોલીસીટર સાહેબે સહી સીક્કાવાળું શેઠનું વીલ કાઢ્યું. દૃષ્ટિ આમતેમ ફેરવી તેમાં નજર નાખી થોડી વાર બધાંની આતુરતા તેમણે ઉશ્કેરી. અને ગળું ખંખારી વાંચવા માંડ્યું. પ્રમદાનો બધો જીવ કાનમાં આવી વસ્યો હતો.

શરુઆતમાં વીલમાં છોકરીઓ, છોકરાંનાં છોકરાં, નોકર ચાકરો, ધર્માદા વગેરે ઘણી વીગતો હતી, પ્રમદાના પુત્રનો વાલી તેમણે સુરેન્દ્રને ઠેરવ્યો હતો. પ્રમદાને લગતો ભાગ તેમાં આ પ્રમાણે લખેલો હતો:

> મારી નવી ઓરત પ્રમદાને જો તે મારા પુત્ર સુરેન્દ્ર સાથે કુટુંબમાં રહે તો માસિક દસ રૂપીઆ અને જુદી રહે તો વીસ રૂપીઆ તેને દર માસે મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું મારા વારસોને ફરમાવું છું.
>
> આ ઉપરાંત તેને બે હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવા જેનો ઉપયોગ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે. તેમજ દર પાંચ વર્ષે મારી નવી ઓરત બાઇ પ્રમદાને રૂપીઆ સો યાત્રા ખર્ચના પણ મારા વારસોએ આપવા...

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેભાન થઇને પડી.

ઉષાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી]

સુંદર છેઃ

હું તો બોલની રે, મારા મનની કોયલ
તારા તે શબ્દ સોહામણાઃ
કોયલ ! કેમ કરી રે, તમે આ વન વસીયાં
કેમ કરી ભમ્મર ભોળવ્યો ?
... ...
અમે વનફળ ચરી ચરી, આ વન વસીયાં,
ટહુકે તે ભમ્મર ભોળવ્યો.
તમે બોલોની રે, મારાં કીયાં વહુ ગોરાં,
તમારા તે શબ્દ સોહામણા.
વહુઅર ! કેમ કરી તમે આ ઘર વસીયાં ?
કેમ કરી નાવલો રીઝવ્યો ?
અમે તે પુત્ર જોઇ જોઈ, આ ઘર વસીયાં,
લટકે તે નાવલો રીઝવ્યો.

—ઉષાએ પણ અનિરુદ્ધને પોતાને 'લટકે' રીઝવ્યો હતો, અને ભોળવ્યો હતો. પરિણામે અનિરુદ્ધ પણ કેવો મોહ પામ્યો હતો તેનું રસિક વર્ણન—

મોહો મોહો તે મુખને મોડ,
મોહો મોહો તે ભ્રકુટિને જોડ

—વાળી લીટીઓમાં પ્રેમાનંદે કર્યું છે.

આટલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાયુ હશે કે 'ઉષાહરણ'ની લોકપ્રિયતા જે છે તે તેમાંના રસને લીધેઃ તેમાંની સ્નેહકથાને લીધે, એમાંનાં સુંદર વર્ણનોને લીધે. ગોવર્ધનરામભાઇ ઉષાનો આ પ્રીતિવિવાહ વાંચીને એવું વિધાન મુકવા તૈયાર થઇ ગયા હતા કે પ્રેમાનંદ વગેરેના જે સમાજમાં વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ. આવાં સાચાં સ્નેહલગ્નની કથાનો સ્વીકાર થતો હતો તે સમાજ કેટલો બધો આગળ વધ્યો હશે ? તો પણ એમણે એ પણ સાથે સાથે ઉમેર્યું છે કે 'ઉષાહરણ'ની કથામાત્રથી જે લોકો મુગ્ધ થાય છે તેજ લોકોની સમક્ષ આ તોફાની ઉષા આવીને ખડી થઇ જાત તો એ બંડખોરને સમાજ, પોતાની પાસે હોત તેવી ભારેમાં ભારે સજા ફરમાવવાનું ભાગ્યે ચુકત ! આટલું છતાં, આ રમ્ય કથાની માહીતી આજે પણ એવી ને એવી રહી છે એટલી કવિઓની અને મુળ કથાની યશરેખા સમજવાની છે.

હિન્ડોચા ફાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ!!!

કમજોરી મટાડી નબળાં જ્ઞાનતંતુઓમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી ઉત્સાહ પ્રદિપ્ત કરનાર સર્વોત્તમ દવા :—

(૧) ચંદ્રકળા ચાકુતી!! { ચમત્કારીક દેશી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકીક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજા મહારાજા અમીર ઉમરાવ અને શ્રીમંત લોકોજ જાણે છે પણ તેની કીંમત એટલી તો ભારે છે કે ગરીબ અને સાધારણ માણસો હમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમોએ અદ્‌ભુત શકિત આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોકત રીતે કાર્ય કુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મીશ્રણ કરી તેનું **ચંદ્રકળા ચાકુતી** એવું ઉત્તમ નામ આપ્યુ છે. અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળીઓ પાસે કેસર કસ્તુરી અમ્બર શીલાજીત સુવર્ણ અને મૌકતક મીશ્રીત ગોળીઓ પાકો મોદકો અને ચુર્ણાદિક કોઈપણ દવાઓનું બીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપેલ છે ફકત એકજ ડબીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, સુખધાત સ્વપ્નાવસ્થા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જવું. અશક્તિથી નીરાશ થવું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તમામ દરદોને નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ્ટ અને જઠરાગ્નને સતેજ કરી ફીક્કા તેમજ તવાઈ ગએલા ચહેરાને પુનઃ ગુલાબી તથા કાંતિમાન બનાવે છે.

ફકત એકજ પખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓ ને બાંધાઓની નસોને લોહી ને માંસને હાડકાને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિ આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમા આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નબળી પડેલી તેમજ બેસી ગએલી છાતીમાં બેહદ જુસ્સો આપી તદ્દન અશકત અનેં નીર્માલ્ય થએલા શરીરને પણ રૂષ્ટ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કીમતઃ ગોળી ૨૪ ની ડબીના રૂ. ૩ ત્રણ. નમુનાની ૮ ગોળીનો રૂ. ૧

(૨) નસોની મદતા મટાડી વીજળીક શક્તિ આપનાર અસાધારણ ચમત્કારિક વિદ્યુત લેપ!!

ચંદ્રકામોદય ઘૃત { વીજળીક (તીલ્લો) }

કમજોર થએલી નસોની નબળાઈ દુર કરી અસલના જેવું કુદરતી બળ લાવનાર આ વીજળીક તિલ્લો ઘણા ખર્ચ ને પ્રયાસે આયુર્વેદની મહાન સંહિતાઓનું સંશોધન કરી ઘણા મુલ્યવાન ઔષધોના અને વનસ્પતીઓનાં સ્વરસો મેળવી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે આજે વર્ષો થયાં પ્રસીદ્ધિ પામેલો આ તિલ્લો જાહેર પ્રજામાં એટલો બધો વખણાઈ ચુકયો છે કે તેના ગુણથી હવે કોઈ ભાગ્યેજ અજાણ્યુ રહ્યું હશે. મનુષ્ય આ ... ડરપથી દુર કરી કાયમને માટે શકિત અને મજબુતી આપી વીર્યવ હીની નસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વિજળીક બળ પેદા કરે છે.

આજકાલ નીકળેલા લેપને તેલો પ્રમાણે આ તિલ્લો અકુદરતી ફાયદો બનાવતો નથી પણ તેનાથી આવેલી ખરી તાકતિને શકિત આખી જીંદગી સુધી એક સરખી કાયમ ટકી રહે છે.

કીંમતઃ તોલા ૨॥ ની બાટલીના રૂ. ૭ નમુનાની ૦॥ **તોલાની બાટલી** રૂ. ૧॥ દોઢ.

૭ પ્રતિબિંબ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૮ થી]

લખવાનું શીદ સોંપ્યું હશે ? મારા જેવા એક મહત્વાકાંક્ષી યુવાન સાથે એના મેળ મેળવવાનું એને શું સુઝયું ? ખરે, જગત એટલે તો એ પરમ ચાણાક્યનો શેતરંજ. ને માનવીઓ તો સોગઠાં. એની મુન્સફી મુજબ બેજવાબદાર રીતે એમને ગમે ત્યાં ચલાવી, ગમે તેમ ગોઠવી, ગમે તેમ ગમે ત્યારે મારી નાખવાં એ એ એકલવાયની રમત. એ બીચારા પરમેશ્વરને એકલા વખતેએ શી રીતે ગાળવો ? મનને પ્રફુલ્લિત રાખવા કૈં વ્યવસાય તો કરવો જોઇએને ? અરે ! મારું તરંગી મગજએ કયાંનું કયાં દોડી જાય છે ?

કુસુમને હું ચાહું છું. એના હૃદયની મને સંપૂર્ણ કીંમત છે. એ મને અંધપ્રેમથી ચાહે છે. પરંતુ મારા પ્રેમને આકર્ષી પોષવાની એનામાં શકિત નથી; મારી અસંતોષી તલસતી બુદ્ધિને સંતોષવાનું એનામાં બળ નથી. છતાએ મારા અંતરમાં એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જગતમાં અન્ય કોઇથી એ પુરાય એમ નથી. હું એ જાણું છું છતાં મને સંતોષ નથી. એ નિર્દોષ છે. હસમુખો છે, સુંદર છે, પરંતુ આટલુંજ મને સંતોષવાને બસ નથી. ઘણી સ્ત્રીઓને હું મળું છું, પરિચય કેળવું છું. નહીં કે તેમની સાથે પ્રેમ કરવા કિન્તુ મારી પ્રજ્ઞાને તીવ્ર કરવા. મારી મહત્વાકાંક્ષાની નીસરણીનાં પગથીઆં ચઢવા તેમનો ઉપયોગ કરવા. મારું દૃઢ મંતવ્ય છે કે નારીસ્વભાવના જ્ઞાન વિના પુરુષનો વિકાસ અધકચરો રહે છે. સંપૂર્ણ વિકાસ સધવાની આકાંક્ષાવાળાને એ જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને પરિચય વિના સ્વભાવજ્ઞાન શકયજ કયાં છે ? સ્ત્રીઓ મારી પાછળ મધમાખોની જેમ ભમે છે. કેટલીએ વાર તિરસ્કાર કે ગૂઢ વાક્પ્રહારથી હું એમને ઉશડી મુકું છું, અને છતાંએ હું મધપૂડો હોઉં એમ એ લોકો મારી પાછળ ઉભરાય છે. જીવન કેવું વિચિત્ર છે ! મનુષ્યના ધાર્યા પ્રમાણે સંસારમાં બનતું હોય તો સંસાર કેટલો શુષ્ક થઇ જાત ? માનવ ભ્રમ શામાંજ માનવ જીવનનું અખુટ સૌંદર્ય છે, માનવજીવનની અનંત રમણીયતા છે.

કુસુમને તે હું શું સમજાવું ? મારી નવલકથાનાં સ્ત્રી પાત્રોનેએ એ તો જાણે ખરાં હોય એમ માની લે છે. આવા મૂર્ખ ભ્રમને તે શી રીતે ટાળવો ? અને એને સમજાવુંએ શી રીતે ? નાયકનાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડે તો એ એમજ કલ્પી લે છે કે નાયક...ને હું ને નાયિકા તે કોક સ્ત્રી જેની સાથે મારે કૈંક... પ્રભુ ! આવી નાની નાની વાતોમાંથી કેવી ભ્રમણાઓ ઉભી થાય છે ? દુનીઆંની કેટલીએ કરુણકથાનાં મૂલ આવી ભ્રમણાઓ હશે ? એની ઘેલાઇ તો તોબ્બા ! એ તો એમજ ઇચ્છે કે હું નવરો પડું એટલે એની પાસેજ બેસી રહું, એને ટીગટીગીને જોયા કરું. આંખ્યોનીએ ધીરજને અવધ હોય કે નહીં ? અને એની સાથે બેસીને શી વાત કરું ? હું વાત ઉપાડું તે એ ન સમજે; ને હું બોલ્યા કરું તો એ હું જાણે શબ્દજાદુગર હોઉં એમ મારી સામે ફાટયે ડોળે જોઇ રહે ! ને એ વાત કરે તે મેં એની પાસેથી સત્તરમો વાર સાંભળી નાખેલી હોય. કુંચ્યા ફરી ફરી પીરસાય તે કેમ ખાધા જાય ?

પિતાજી તો હું કુલાંગાર ઉઠયો એમજ માને છે, ને માતાનું હેત—અખુટ હેત—પણ સે'જ સે'જ ઓસરતું જાય છે. અને હમણાં હમણાં બહેન કમુએ હું જાણે વિચિત્ર પુતળું હોઉં એમ મારી સામે જોઇ રહે છે !

કેવી વિચિત્રતા ! હું જાણું છું કે હું તદ્દન ઠંડા મગજનો માણસ છું. મારી શુધબુધ ઠેકાણે

છે. પરંતુ બધાંજ મને વીફ્રેલ માની લે એટલે સહજ ગભરાટ વધુટે છે. છતાં મને એક સંતોષ છે. હું જોઇ શકું છું કે મારામાં વ્યક્તિત્વ છે, કૈંક નવીનતા છે, વિશિષ્ટતા છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પેઠ હુંએ નવનવાં રૂપ ધારણ કરી શકું એમ છું. નહીંતર જુદી જુદી આંખે હું જુદો જુદો કેમ ભાસું? અવરને ભાસતી આ ઇંદ્રચાપી બહુરૂપતામાં મારું ઉજ્જવળ ભાવિ છુપાયું હશે તો? મને લાગે છે કે હું મોટો માણસ થઇશ. અવશ્ય થઇશ! પ્રત્યેક વ્યક્તિ મને જુદે જુદે સ્વરૂપે જુએ. હું સર્વને ભિન્નભિન્ન આકર્ષણથી મારી તરફ આકર્ષું એવી મારામાં કળા છે, એ તો નક્કી. એ કળાને કેળવવી એજ મારા વિજયની ચાવી. પછી જોઉં છું જગત કેમ નથી નમતુ. મારા પ્રફુલ્લિત વ્યક્તિત્વથી જગતને આંજી નાખીશ ત્યારેજ મને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. મારું ધ્યેય બાપડી કુસુમ શું સમજે? અરેરે! પણ એના તરફથી મને પ્રેરણા–પ્રજ્ઞાજન્ય પ્રેરણા હોત તો મારું કામ કેટલું સરળ થાત! મનુષ્યની આકાંક્ષાઓને હદ નથી. પરંતુ ઇશ્વર પણ બડો પક્કો છે. કૈંને કૈં અવરોધ નાખવાનો-જ અને એવા કંટકો વેરવામાંજ એની મોટાઇ છે ને! નહીતર મનુષ્યો ક્યારનાએ એને માથે ચઢી બેઠા હોત!

અંતરાય આવે કે ન આવે. મારી સર્વતો-મુખી મહત્વાકાંક્ષા સાધવા સારુ મેં લીધેલો માર્ગ મને યોગ્યજ લાગે છે. મારાં સ્વજનને ભલે એ ભુલભર્યો લાગે. મને ખાત્રી છે કે ટુંક સમયમાં હું એમને બતાવી આપીશ કે હું જે કરું છું તે દીર્ઘદ્રષ્ટિથી કરું છું. ઓ મહત્વાકાંક્ષા! તારી સાધના એજ જીવનનું ધ્યેય! એ ધ્યેય સાધતાં સ્વજનના સ્નેહનો હોમ આપતાં પણ હુ નહી અટકું. સ્નેહ જો મહત્વાકાંક્ષાને ન પોષી શકતો હોય તો એવા નિર્બલ સ્નેહની મને જરુર નથી. સ્નેહને હું સ્વપ્ન સાધનાનું સાધન માત્રજ લેખું છું.

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૯૪ થી)

અપરાધ કરવામાં કવિ શેક્સપીઅર બીજો નંબર છે. પણ મને લાગે છે કે તેનો દોષ બહુજ ઓછો છે. કારણ કે તેના દેશમાં અખંડ પથરાઇ રહેતા ધુમ્મસના ધુંધટપટની પાછળ ચંદ્રિકાનુ મુખ બરાબર નહી દેખાતુ હોય અને તેને પરિણામ ઉપરની ભ્રાન્તિ ઉપજવા પામી હશે.

કોલેજમા અમારા ગુજરાતીના પ્રોફેસર ચંદાના આ દોષો ટાળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ચંદા મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન કરતી નથી પણ તેના હૃદયમા તે વખતે જે લાગણી હેય છે તેને પ્રજ્વલિત કરે છે.

કદાચ તેની વાત ખરી હશે. હું ઇચ્છું છું કે તે ખરી હોય.

જીવવું કોના માટે ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી]

હમણાંજ દખાયાં. જુઓ અહીંજ છે. હજુ બચશે. બચાવો. બચાવો...અરે ...રે" બોલતાં બોલતાં તે બાળા જમીન ઉપર ઢળી પડી. તેનાથી સહન ન થયું. તે બેભાન થઇ ગઇ. રજનિનાથે જોઇ લીધું કે હવે તેનું ઘર સલામત ન હતું. એક ફરો પડ્યો. બીજો પડું પડું હતો. કાંકરાઓ ખરખર નીચે પડતા હતા. કુસુદનાં માતા પિતા તો ગયાં. પરંતુ જવું ક્યાં ? ચારે તરફ જળ, જળ અને જળજ હતું. ઉપરથી વરસાદનો મારો તો ચાલુજ હતો. "ગમે તેમ થાય. તો પણ ગમે તે ઉપાયે આ નિરાધાર બાળકીનું રક્ષણ થવુંજ જોઇએ" એવો દૃઢ સંકલ્પ તેણે કરી લીધો. થોડી વારે કુમુદ હાલી. અર્ધ ભાનમાં આંખો ઉઘાડી કૈંક અસ્પષ્ટ, ન સમજાય તેવું બડબડવા લાગી. "જા, નાદાન, જા. દૂર થા. ન બચાવીશ મને કે મારા માતા પિતાને ! લુચ્ચા,...... સ્વા—ર્થી !" પાછી બેભાન થઇ ગઇ. રજની કૈં સમજ્યો નહીં. આ શબ્દો કોને ઉદ્દેશીને કહ્યા તે તે કળી શક્યો નહીં. પરંતુ અત્યારે વિચાર કરવાનો સમય ન હતો. તેણે ફરીથી પોતાનો કચ્છ બરોબર મજબુત કર્યો. જડવત્ બનેલી કુમુદને પીઠ ઉપર નાખી એક હાથે બરાબર પકડી રાખી તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. મહાન મુશ્કેલીથી રસ્તાને એક છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં લીમડાનું એક ઝાડ હતું. તેની આસપાસ પથ્થરનું થાળું બાંધેલું હતું તે તેને યાદ આવ્યું. રાત ત્યાં થાળાં ઉપર કાઢવી બીજો રસ્તો ન હતો. ત્યાં તે પહોંચ્યો. અને ઝાડની ઓઠે કુમુદને મુકી, શ્વાસ ખાધો. તેની સશક્ત ભુજાઓ પણ શ્રમથી થાકી ગઇ હતી. પરંતુ અંતે રાતની રાત નીકળે તેવે સલામતીને સ્થળે તે પહોંચ્યો એટલે જરા નીરાંત વળી. કુમુદને થોડી વારે ભાન આવ્યું. "હું ક્યાં છું ? માજી બચ્યાંને ! બાપુને બહુ વાગ્યું નથી કે ?" વગેરે પ્રશ્નો તે કરવા લાગી. રજનીએ તેને ધીરજ રાખવા કહ્યું; કુમુદ પળવારમાં પરિસ્થિતિ સમજી ગઇ. તે ઉભી થઇ. "ભાઇ, હવે આપણે શું કરશું ? ક્યાં જઇશું ?" તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

"સવારે સૌ સારાં વાનાં થઇ રહેશે. અત્યારે તો માત્ર આપણે આપણા આત્મબળે ટકવાનું છે" રજનીએ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો. હવે તો એ થાળાં ઉપર પણ પાણી આવ્યું. અંતે લીમડાની મોટી ડાળ ઉપર કુમુદને ગોઠવી, રજનિનાથ નીચે પાણીમાં થાળાં ઉપર ઉભો રહ્યો ! સવાર પડ્યું. સાત વાગ્યાનો વખત થયો. સૂર્ય મહારાજે તો રુસણાં ચાલુજ રાખ્યાં હતાં. દર્શન આપવાની તેમની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. વાયુ અને વરુણનો સહકાર પણ જેવો ને તેવોજ ચાલુ હતો. નંદનવનને તથા ત્યાંના વાસીઓને હજુ પુરો દંડ અપાયો ન હતો! અંતે રજનીએ કુમુદને ત્યાં એમની એમ બેસવા દીધી. "બચાવ કરવાનાં સાધનો લઇને હમણાં આવું છું" કહી તે ફરી પાણીમાં પડ્યો. જરા આગળ ગયો એટલે બાજુની ગલીમાં તણાતી એક લાકડાની સીડી સામે ચાલી આવતી હતી. તેનાં પાટીઆંઓ વીખાઇ ગએલાં હતાં. તે સીડી રજનીએ ખેંચી લીધી. અને ઝાડને થાળે ઘસડી લાવ્યો. તેમાં ચાર પાંચ આડાં પાટીઆં તથા બે બાજુનાં પાટીઆં જુદાં કરી, ત્રાપો તૈયાર કરવા તેણે વિચાર કર્યો. પરંતુ બાંધવાને દોરી જોઇએ તે ક્યાંથી લાવવી ? તેટલામાં સામે ઘરમાં ઉભેલા એક ગૃહસ્થ આ સ્થિતિ સમજી ગયા અને તેમણે દોરડાંનું એક ગુંચળું ફેંક્યું. તે વડે એક ત્રાપો રજનિનાથે તૈયાર કર્યો. અને

તેના ઉપર કુમુદને બેસાડી સલામતીભરેલા સ્થળે જવા લાગ્યો અને તે રસ્તાને છેડે, જ્યાં પાણી ન હતું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો, અને છુટકાનો દમ ખેંચ્યો પરંતુ હવે તેને બીજી ચિંતા ઉભી થઇ "કુમુદને કયાં લઇ જવી?" તેને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે વડોદરામાં તે બીજા કોઇને ઓળખતી ન હતી છેવટે પોતાના એક ઓળખીતા ગૃહસ્થને ત્યાં કુમુદને તે લઇ ગયો અને બે ચાર દિવસ તેને ત્યાં રાખવા ગોઠવણ કરી કોરા કપડાઓ પ્હેરી, સગડી વગેરે કરી આખી રાતની ટાઢ દૂર કરી અને જરા સ્વસ્થ થયા પરંતુ લોકકલ્યાણ કરવાની રજનિનાથની ઇચ્છાએ હવે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને કુમુદને મિત્રને ત્યાં રાખી, પુરમાં સપડાએલા નિરાધાર લોકોને મદદ કરવા તે બહાર પડ્યો

મંગળવારની સવારથી આખા શહેરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો સપડાએલા લોકોને સલામતીભરી સ્થળે લઇ જવા મદદે સ્વયંસેવકો તથા શહેરના જુદા જુદા અખાડાના જુવાનો બહાર નીકળી પડ્યા હતા માનવહૃદયની કુમાશ ઘટ થઇ ચુકી માનવતા છતી થઇ તરવાની કળા જાણનારાઓએ તો તે દિવસે અનેક માણસોને ઉગાર્યાં અને તેમ કરી જનતાની સેવા કરવાનો અનેરો લહાવો લીધો રજનિનાથે તો સુરસાગરમાં પડેલી એક જુની હોડી હાથ કરી લીધી અને તેમાં કેટલાક સાહસિક જુવાનોને લઇ ચોમેર ઘુમવા લાગ્યો અને પોતે એક કરી શકયો તેથી જીવનની સાર્થકતા થઇ એમ અનુભવવા લાગ્યો મદદની ખરૂ જરૂર હતી શહેરના અમનદારો તે સમયે શહેરની બીજી બાજુએ વિશ્વામિત્રીને સામે કાંઠે વસાવેલા પરામાં આવેલા બંગલાઓમાં સપડાઇ ગયેલા તેઓના મકાનોમાં પણ નીચેને રાજને પાંચ, છ ફુટ પાણી ચઢેલાં સત્તાના નીશામાં ઘુમનારા-એ સત્તાધીશો તેમજ ગરીબ ઝુંપડામાં રહેતા મજુરીથી પેટ ભરનાર ગરીબ જુવાનો-એમ સૌની સ્થિતિ કુદરતે એક પતકનારમાં સરખી કરી દીધેલી નાતજાતના ભેદો ઉચનીચના તફાવતો તથા અમીરી તથા ફકીરી વચ્ચેના અંતરો આ આફતમાં વીસારે પડ્યા ઇશ્વરની ન્યાયતુલામાં સૌ સરખા છે એમ સૌએ કબુલ્યું-અનુભવ્યું આખા શહેરમાં બે ચાર દિવસોમાં સરકાર કોણ છે તે જણાયું નહીં આ સ્થિતિમાં જેનાથી જે બન્યું તેણે તે કર્યું બદમાશો, લુચ્ચા તથા લબાડ લોકોને પારકાનું લુંટી લઇ પોતાનું ઘર ભરી લેવાની આ અધિક તક મળી ગઇ હતી અને આ અરાજકતાનો તેઓ લાભ લેવા ચુકયા નહીં પ્રલયકાળના દર્શન થતાં હોય તોપણ નીચ લોકો નીચતા છોડતા નથી એ સુત્ર પણ સરળતાથી સમજાયું જે વાતો અનેક ગ્રંથો કે આચાર્યોના અસંખ્ય ભાષણોથી ન સમજાય તેવી આ ગુચવણ ભરેલી બાબતો આ ચાર દિવસમાં કુદરતે જનતાને શીખવી રજનિનાથે બસોથી અઢીસો જેટલા માણસોને સલામતીભરી જગ્યાએ પહોંચતા કર્યાં "હવે શા માટે જીવવું?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાઇ ગયો.

૨

ગુરૂવાર આવી પહોંચ્યો સંસારના દમવાળાથી પ્રલયના પ્રચંડ પૂરો હટવા માંડ્યા લોકોના જીવમાં જીવ આવ્યો વરૂણ દેવનો કોપ શમ્યો માત્ર તેમણે કરેલા ઉત્પાતના ચિહ્નો ચારે તરફ જેમના તેમ હતા પડી ગયેલા ખંડેરો, રસ્તાઓ ઉપર દુર્ગંધ મારતું સડતું અનાજ અને પશુ તથા મનુષ્યોના વિશ્વામિત્રીને કાંઠે વસડાઇ આવેલાં અસંખ્ય મડદાઓ જડમુળથી ઉખડી ગયેલ મહાન વિશાળ વૃક્ષો અને ઘરબાર વિનાના થઇ પડેલા રંકજના

નિરાધાર માણસોનાં ટોળાંઓ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

રજનિનાથે બીજા લત્તામાં એક નાનું સરખું મકાન શોધી કાઢ્યું અને ત્યાં જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ "કુમુદનું શું કરવું?" આ વિચારથી તે ઘણો મુંઝાયો. અંતે એને પોતાના એક જુના રીટાયર્ડ થએલા ભલા ચીફ ઈજનેર સાહેબ સાંભર્યા. તેઓ દયાળુ સજ્જન હતા. વળી બ્રાહ્મણ હતા. ગયે અઠવાડીએજ રજનિનાથને રસ્તામાં મળ્યા ત્યારે કોઈ રસોઈ કરે તેવું માણસ ખોળી કાઢવા કહેલું કારણ કે તેમનો રસોયો નાસી ગએલો. એમને રૂ. ૪૦૦)નું માસિક પેન્શન હતું અને ઘરના સુખી હતા. બે ત્રણ બંગલાઓ તથા ગાડી ઘોડાં વગેરે પણ હતાં. તેમની સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીઓ મળી આઠ, દશ માણસનું બહોળું કુટુંબ હતું. "જો એ માણેકલાલભાઈ કુમુદને પોતાના ઘરમાં થોડો વખત આશરો આપે તો થોડા વખતમાં કુમુદને લાયક કોઈ યોગ્ય વર શોધી તે તેની ફરજ બજાવી મુક્ત થઈ શકે" એવો વિચાર તેને સુઝ્યો તે તુરતજ માણેકલાલભાઈને ત્યાં ગયો. ભાઈ ઘેરજ હતા. બધી વાતચીત ટુંકામાં સવિસ્તર રીતે સંભળાવી. એમને એમ આશ્રય ન અપાય તો તો કુમુદ જરૂર બાઈસાહેબને રસોઈ વગેરે કરવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે એવી પણ ખાત્રી આપી. માણેકલાલભાઈનું દયાળુ હૃદય પીગળ્યું. પરંતુ પોતાની ધર્મસહચારિણીનો મત લીધા સિવાય એઓ એક પણ પગલું ભરતા નહીં. પોતે પ્રથમથીજ આજ્ઞાંકિત પતિ તથા પત્નીપરાયણ હોવાથી, રજનિનાથને, દીવાનખાનાંમાં બેસવાનું કહી પત્નીની સલાહ લેવા અંદર ગયા. પતિ પત્ની વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તે રજનિનાથ સાંભળી શકે તેટલા જોરથી થયો. બાઈસાહેબ છંછેડાઈ ગયાં અને તડાકો કરી બોલી ઉઠ્યાં: "મારે મારા ઘરમાં એવી બલા જોઈએ નહીં. ઓળખાણ પાળખાણ વિનાની કોઈ રખડતી યુવાન છોકરીને હું ઘરમાં નહીં ઘાલું. તમને ધોળાં આવ્યાં પણ બુદ્ધિ તો કોઈ દિવસ આવીજ નહીં. બહુ દયા આવતી હોય તો મારાજ ભાઈના છોકરાને કોલેજમાં ભણવા માટે જરૂરના પૈસા આપો ને! ત્યાં તો મને દસ વાતો સંભળાવો છો! એવા તો ઘણાએ ધુતારાઓ પારકે પૈસે પરમાનંદ કરાવવા તથા પારકા છોકરાંને જતી કરવા આવશે. હવે ઠીક સમજો પાંસઠ વર્ષને ઘેર ગયા."—વગેરે વગેરે વાગ્બાણની જબરી ધારા શરૂ થઈ. રજનિનાથે આ સાંભળ્યું. પતિ પત્નીના આવી રીતે યુદ્ધ કરવાના પુરાણા હક્કોની વચમાં તેને આવવાનો અધિકાર ન હતો એ તે સમજ્યો. અને માણેકલાલભાઈની આબરૂ જાળવવા તેની દયા ખાઈ જગતમાં કેવી કેવી વિચિત્ર વ્યક્તિઓએ વિચિત્ર વિધિએ સર્જેલી છે તે સંબંધી વિચાર કરતો ચુપચુપ રસ્તે પડ્યો. હાલ તો કુમુદને પોતાની સાથે રાખવી એવો નિશ્ચય કર્યો.

૩

ઉપલા બનાવને ચાર મહિના વીતી ગયા. રજનિનાથ પોતે સંસ્કારી, ભણેલોગણેલો તથા બી. એ. ની પદ્વીવાળો, ઉચ્ચ આદર્શોવાળો યુવાન હતો. ઇજનેર ઓફીસમાં તે હેડ ક્લાર્ક હતો અને ૨૫૦ થી ૩૦૦ ની ગ્રેડમાં પહોંચ્યો હતો. કુમુદનું ઠેકાણું નક્કી કરી તેને સુખી કરવી એવું તેણે એ બનાવને કાળથીજ નક્કી કરેલું. પરંતુ એ કેવી રીતે કરવું તેમાં તેને સુઝ પડી નહીં. કુમુદ તો તેના જીવનમાં તથા આત્મામાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી કે એ પોતાની. બનેટી રજનિનાથ-

ની સગવડો સાચવતી. ઘરનું સઘળું કામકાજ રાંધવું સીધવું વગેરે સર્વે એવી સુઘડતા તથા સ્વચ્છતાથી કરતી કે રજનિનાથને ઘરની જરા પણ ચિંતા ન રહી. પોતાની મૃત પત્નીનાં કપડાઓ ઘરમાં નકામા હતાં તે પણ તેણે કુમુદને વાપરવા માટે આપ્યાં. નિરાધાર કુમુદ જાય પણ કયાં ? તેણે તો આ સ્થિતિ બહુજ શાંતિથી વિનયપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. તે પણ સંસ્કારી બાળા હતી. અને મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી આગળ વધવાની તેની ઇચ્છા હતી. અત્યારે તો એ બધી વાત બાજુએ રહી ગઇ. પરંતુ "મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારનાર રજનિનાથના ઉપકારનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ? " એ પ્રશ્ન હંમેશા તેના સામે ઉભો રહેતો. ઘરનો સઘળો કારભાર ઉપાડી રજનિનાથની રીતભાતથી વાકેફ થઇ તેણે કાર્યદક્ષતાથી રજનિનાથની અગવડો દૂર કરી પરંતુ આવી રીતે યુવાવસ્થાની મદમસ્તીથી ભરેલા કાળમાં યુવાન બાળા, કોઇ પુરૂષના ઘરમાં રહે તે જગત કેમ સાંખે ? કુમુદ તથા રજનિનાથ સંબંધી ચણપણ ચણપણ કેટલી વાતો થવા લાગી. જ્યાં બે કે ચાર બૈરાઓ ભેગાં થાય ત્યા એની એજ વાત. કુમુદને બહાર જતાં આવતા દેખે તો મોં મચકોડે. કુમુદ આમાંનું કશું જાણતી નહીં. જાણતી તો પોતાનો અપરાધ શો છે તે સમજી શકી નહીં. જગબત્રીશીમાંથી કોણ બચવા પામ્યું છે તે રજની કે કુમુદ બચે ?

કુમુદ તો નિર્દોષ કલ્લોલ કરતી પોતાની સુવાસ ફેલાવતી સુંદર ખીલેલી કળી હતી. તેને ભાન કે ગુમાન નહતુ. માત્ર પોતાના જીવનદાતાને કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડે એજ તેની કાળજી હતી. પરંતુ રજનિનાથ આસપાસના બનાવોં નસમજે એવો મૂઢ ન હતો. હવે તેને એમજ લાગ્યું કે પોતાની આબરુ સાચવવી હોય તો કુમુદને યોગ્ય ઠેકાણે પરણાવી દેવી જોઇએ. આ વિચારથી તે હમેશાં ખિન્ન રહેતો. કુમુદ તેને આવી રીતે દીલગીરીમાં જોઇ તેની દીલગીરીનું કારણ પુછતી, પરંતુ એ તેનો જવાબ સંતોષકારક આપી ન શકતો. અંતે તેને યુક્તિ સુઝી આવી. તેની એક વૃદ્ધ માસી અમદાવાદ રહેતી હતી. તેને થોડો વખત પોતાને ત્યાં આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું. ઘણે વખતે ભાણેજે યાદ કરી તેથી માસી આવ્યાં. રજનિનાથના માસા પાંચેક વર્ષ ઉપર મરણ પામેલા અને તેના મૃત્યુ પછી માસી બહાર નીકળતાં નહીં. તેથી આટલે વખતે બહુ આગ્રહ કરી રજનીએ માસીને બોલાવ્યાં. માસીને કંઈ સંતાન ન હતું અને કુટુંબમા પોતાની બહેનના દીકરા સીવાય બીજું કોઇ હતુ નહીં તેથી ભાણેજ ઉપર બહુ વહાલ હતું. આ આમંત્રણ તેઓ ઠેલી શક્યાં નહી. અને તેઓ તુરતજ વડોદરા આવ્યા. પ્રચંડ પુર આવી ગયા પછી પહેલીજવાર માસી ભાણેજ મળ્યાં. પરસ્પર આનંદ થયો. રજનિનાથે એ રાત્રે કુમુદના સુઇ ગયા પછી તેના સંબંધી સર્વ હકીકત માસીને કહી. પંચાવન વરસને ઘર ગએલાં અનુભવી માસી બધી વાત સમજી ગયાં અને "આ પ્રશ્નનો ધીરે ધીરે નીકાલ કરશુ" એમ કહી રજનિનાથને આશ્વાસન આપ્યું.

૪

માસીમાને આવ્યે દશેક દિવસ થયા હશે ત્યાર પછી એક દિવસે સવારની ટપાલમાં રજનિનાથને એક પત્ર મળ્યો.

"મી. રજનિનાથ,

તમારી નફટાઇનો હવે ત્યાગ કરો. બીજાની સાથે સંબંધ કરેલા એવી એક યુવાન કન્યાને આવી રીતે તમે છડેચોક ઘરમાં રાખો છો, તેની તમને જરાપણ શરમ કેમ આવતી નથી ? તમે કોઇ સજ્જનનો નામ કરી આવી આપઘરની રીતે ગર ધીન

થએલી યુવાન છોકરીને તમારી જાળમાં ફસાવો છો, તે તમને બહુ ભારે પડશે. એ કન્યા સાથે તેનાં મરણ પામેલાં માબાપે મારો વિવાહ કર્યો હતો. માટે મને તે કન્યા સોંપી આપશો. આ બાબતનો ફડચો કરવા હું આજે સાંજે પાંચ બજે તમારે ત્યાં આવીશ.
લી૦
રમણ......"

રજનિનાથ આ પત્ર વાંચી પહેલાં તો ઉકળી ગયો. પોતે હજુ સુધી પુરેપુરો પવિત્ર રહી એ બાળા સાથે ભાઈ જેવો સંબંધ રાખી રહ્યો હતો તે ન સમજનાર આ કોઈ મૂર્ખ છોકરો આવું લખેજ કેમ, એ તેનાથી ન સમજાયું. સાંજે પાંચ બજે તે આવે ત્યારે તેને મેથીપાક ચખાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ બીજીજ પળે તેણે વિચાર્યું કે જગતની દૃષ્ટિએ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ જણાય નહીં એ આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક હતું. ગમે તેમ કરી સાંજે આ વાતનો નિર્ણય થશે અને કુમુદની આ અજ્ઞાત યુવક સાથે પરણવાની ઇચ્છા હશે તો તેના ઉપરથી એક મોટો ભાર હળવો થશે એ આશ્વાસન તેને આ પત્રમાંથી મળ્યું.

સાંજે પાંચ વાગે ચાલુ જમાનાની ફેશનના નમુનો રૂપ, અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં, માથે વાંકી ટોપી, હાથમાં ઝીણી કેન, તથા પગમાં સફેદ ટેનીસ શુઝ પહેરેલો એક યુવાન તેની સાથે ત્રણ બીજા મિત્રોને લઈ રજનિનાથને ત્યાં આવ્યો.

રજનીએ આવકાર આપતાં પેલા યુવકને સંબોધીને કહ્યું : "પત્ર લખનાર તમેજ કે ?"

"હા. હુંજ. એ છોકરીને હમણાંજ મારે સ્વાધીન કરો નહીં તો તમને ભારે પડશે." રમણ બોલ્યો.

તેની તોછડાઈ તથા નફટાઈ જોઈ રજનીની આંખમાંથી તણખા ઝર્યા. પરંતુ તેણે શાંતિ રાખી કહ્યું: "તમે કહો છો એ વાત ખરી શા આધારે માનવી ? ઉભા રહો. હું કુમુદનેજ અહીં બોલાવું છું. તેનેજ પુછી સર્વ નક્કી કરીશ."

તેણે કુમુદને બોલાવી. કુમુદ કંઈ જાણતીજ ન હતી. તેણે ઓરડામાં ચાર યુવાન છોકરાઓને જોયા. તેમાં રમણ પણ હતો. કુમુદનું મોં લાલ થઈ ગયું. તેના હોઠ ગુસ્સાના આવેશમાં ફરકવા લાગ્યા. રજનિનાથ આ જોઈ રહ્યો. રજનીએ ટુંકમાં રમણનો દાવો રજુ કર્યો.

"મારાં માતા પિતાની એવી ઇચ્છા હતી ખરી. આ ગૃહસ્થ અમારી ઉપરના માળામાં રહેતા હતા. અને પેલી ઘોર પ્રલયની રાત્રે તેઓ અમને છોડી નાશી ગયા. તે વખતે મેં તેમને કરગરી, હાથ જોડી, કાલાવાલા કરી, મારાં વૃદ્ધ માતાપિતાને બચાવવા વીનંતી કરી. પરંતુ એ શુરા, ખાનદાન યુવાને અમને તરછોડી એટલુંજ કહ્યું કે અમને અમારી પડી છે. ત્યાં તમારું અમે શું કરી ? તમે તમારું ફોડી ખાજો. નહીં તો જે થાય તે ભોગવજો. એવા નાદાન, બાયલાઓથી જગતનો શો ઉદ્ધાર થવાનો છે ? મારે એનું મોં હું પણ જોવું નથી. કુમુદનો ગુસ્સો એકદમ ઉછળી આવ્યો. શાંત, ગરીબ તથા સંસ્કારી કુમુદનાં અંગે અંગમાં ક્રોધ દેખાતો હતો. તેનો પિતૃપ્રેમ અનુપમ હતો. રજનિનાથ સ્થિતિ સમજ્યો. તે સમે બેભાન અવસ્થામાં કુમુદે ઉચ્ચારેલ શબ્દોનો અર્થ તે પુરેપુરો સમજ્યો. કુમુદ અંદર ચાલી ગઈ. માસીબાએ સઘળું સાંભળ્યું તથા જોઈ લીધું. રજનિનાથે રમણને સાફ સાફ કહી દીધું કે કુમુદના હાથની તેણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખવી નહીં. અંતે કેટલુંક ન બોલવાનું બોલી, કેટલીક ધમકી આપી રમણ પોતાના મિત્રો સાથે ચાલ્યો ગયો.

૫

"ભાઈ તું ફરીથી ઘરસંસાર ન માંડે ?" માસીબાએ એક દિવસ રજનિનાથને પુછ્યું.

"માસીબા, આ પ્રશ્ન કેમ પુછ્યો; મારો નિશ્ચય તો તમે જાણો છો !"

"રજનુ, હેં, તું તો સમજુ છે; તારી

જતી હતી. ઉછળતા ઘોડા ને સજ્જ સૈનિકો જોઈ સારસોએ ચીસ પર ચીસ પાડી નાસવા માંડયું. પેલી સ્ત્રીના હાથમાંથી ઘડો પડીને ભાંગી ગયો અને તે પાછું જોયા વિના ચાલી ગઈ.

સેનાજિતે શ્વાસ ખેંચ્યો, ને ઘોડાની લગામ પણ ખેંચી. સારસની ચીચીઆરીઓ તરફ તે જોઈ રહ્યો. એક ફટકે તેમનો પ્રાણ લેવાનું તેને મન થયું, પણ અંતરમાં શરમ વ્યાપી. આવા રમણીય સ્થળમાં, જ્યાં મૃગો ને સારસ નિર્ભય રીતે વિહરતાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણને મારવા સો શસ્ત્રસજ્જિત સૈનિકો લઈને તે જતો હતો! તેને પોતાના પર ચીઢ ચઢી.

" બાકી બધા પાછા જાઓ. દશ માણસ મારી સાથે ચાલો " તેણે આજ્ઞા કરી.

તેનાં માણસો તેની મજાક તો નહોતાં કરતાં તે જોવા તેણે સખ્તાઈથી પાછું જોયું અને ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. આખું નૈમિષારણ્ય તેની મજાક કરતું હતું! ચારે તરફની શાંત રમણીયતામાં એ અને એનાં માણસો વિચિત્ર—જાણે કલંકરૂપ—હોય એવાં લાગતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું

કુલપતિ ભદ્રાક્ષ

એક ઘાસની ઝુંપડી આગળ એક માણસ આંખ મીચી હાથ ગૌમુખીમાં રાખી બેઠો હતો. સામે એક મૃગ મૃગીઓને રીઝવતો હતો. સેનાજિત તે તરફ ગયો, પણ માણસે ઉંચુ જોયું નહીં ને આંખ ઉઘાડી નહીં. તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો, ને પેલો માણસ જાપ જપી રહ્યો. અને મૃગ મૃગીઓને રીઝવ્યો ગયો. ઝાડ પર ટહુકતા કોઈક પંખીના ટહુકાર સીવાય બધુ શાંત હતું. સેનાજિતના અશાંત હૃદયને ન છુટકે શાંતિ કેળવવી પડતી હતી. તેને પેલા મૃગ પર ઘોડો ચલાવવાનું મન થયું. નરેંદ્રનો એક પ્રતાપી અધ્યક્ષ એક ધ્યાનસ્થ માણસ પર ઘોડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે દેખાડવા મૃગ મૃગીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો. મૃગ પણ તેની મશ્કરી કરતો લાગ્યો. તેણે કચવાઈને ઘોડો આડો ફેરવી આગળ દોડાવ્યો.

બુકુલ વૃક્ષોની આસપાસ રચેલો એક લતામંડપ આવ્યો. એક પારિજાતક રસ્તામાં સુવાસનાં પ્રાણ સરખાં ફુલડાંઓ વેરી બેઠું હતું. તે પુષ્પતારલાઓને પોતાના ઘોડાની ખરીથી કચરાતાં તેને પોતાની શકિતમાં શ્રદ્ધા આવી ને આનંદ થયો.

તેના ઘોડાના અવાજથી બે હરણો દોડતાં નાઠાં. એક હંસ કોઈના હાથમાંથી છુટી નાનાં ઝાડવાં પાછળ આવેલાં જલાશય તરફ ઉડી ગયો. બે નાનકડાં માથાં લતામંડપની પાછળથી આગળ આવ્યાં. બે કાળા કેશકલાપ લીલાં પાતરાંમાં શોભી રહ્યાં. ચાર ભયવ્યાકુલ, રૂપાળી આંખો તેને જોઇ રહી.

આવી બે આંખો ગૌરીની હતી તે દુષ્ટ વિષ્ણુગુપ્ત ચોરી ગયો હતો.

"ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ કયાં ? "

એક છોકરીએ આંગળીવતી દિશા દેખાડી. જ્યાં સુધી વિષ્ણુગુપ્ત ભૂમિને ભારે મારતો હતો ત્યાં સુધી આવી રૂપાળી છોકરીઓ તેને અકારી લાગતી હતી. તે આગળ ગયો.

સુકુમાર અવાજો તપોવનની શાંતિનો ભંગ કરી રહ્યા.

अपां नपातमवसे सवितारमुपस्तुहि—

જે તરફથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ તે ગયો તો ચારે તરફ નાની નાની અનેક ઝુંપડીઓ દેખાઇ. એક ઝુંપડી આગળ ઝાડ નીચે છ સાત શિષ્યો વેદોચ્ચાર કરતા હતા. તે આ કાલ જેવા આદમીને જોઇ એકદમ ગભરાઇ ગયા ને અટક્યા. આ સૃષ્ટિમાં તે પોતેજ વિસંવાદરૂપ હતો.

"ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે?" તેણે કચવાઇને પુછ્યું.

છોકરાઓ વિસ્મય પામ્યા. તેમનાં નિર્દોષ નયનો આ અપરિચિત પ્રશ્નથી પહોળાં થઇ ગયાં. એકથી બોલાઇ ગયું: "ભદ્રાક્ષ!"

"હા" સેનાજિતે દાંત પીસી કહ્યું.

એક છોકરાએ એક પગથી પહોળી થતી જતી હતી તે તરફ આંગળી કરી, ને સેનાજિત તે તરફ ગયો. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મૃગ, પોપટ ને હંસ ક્યારે પુરાં થશે ને પેલો એનો વેરી ક્યારે દેખાશે?

તે પગથીએ થઇને ગયો એટલે વિશાલ વૃક્ષોથી વીંટાએલું વિશાલ ચોગાન આવ્યું. ઝાડો નીચે નાની મોટી અનેક નીચી ઝુંપડીઓ હતી. ત્યાં આગળ કોઇ એકું હતું. વચ્ચે ભોંયમાં એક મોટી વેદી કરેલી હતી. ત્યાં ત્રણેક શિષ્યો સમિધ ગોઠવતા હતા. એક તરફ દષદ્વતીનાં દર્શન થતાં હતાં. તેનો પ્રવાહ આ ચોગાનને સ્પર્શીને ધીમેધીમે વહી જતો હતો. બંને તીરે નાના, નીચા, પુષ્પભર છોડો પવનમાં નાચી રહ્યા હતા. પેલે તીરે એક અગલું બેડું હતું. અહીંઆં મનુષ્ય, પશુ ને વનસ્પતિની જીવનચર્યા અપૂર્વતાની આહ્લાદક સ્વસ્થતા પામી રહ્યાં હતાં.

"ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ આ?" કર્કશ અવાજે સેનાજિતે પુછ્યું. તે આ પ્રશ્ન પુછી પુછી કંટાળી ગયો હતો.

એક તપસ્વી ઉભો થયો. "હા. આપ કોણ છો?" શાંત અવાજ ને મર્યાદાશીલ પ્રશ્ને સેનાજિતને વધારે કચવ્યો. "ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે?" તેણે તોછડાઇથી પુછ્યું. પેલા તપસ્વીએ પણ પ્રશ્નની અપરિચિતતાથી આંખો ફાડી, પણ "પધારો" કહી તે તેને એક ઝાડ તરફ લઇ ગયો. આવા અરણ્યમાં આ રમણીયતા, આ શાંતિ, આ સમય, આ વિનય તેના ક્રોધને ગુંગળાવી રહ્યાં. જેમ જેમ તેના ક્રોધને બહાર નીકળવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં, તેમ તેમ અંદર ને અંદર તે ધુંધવાતોજ ગયો.

એક વૃદ્ધ વડ તરફ તે ગયા. તેના મોટા થાળા પર એક તરફ બે ઝુંગીઆ વચ્ચે લાકડાં બાંધી પથારી જેવું કર્યું હતું. બીજી તરફ એક વૃદ્ધ પુરુષ મૃગચર્મ પર આંખો મીચી બેઠો હતો.

એ પુરુષ ઘણો વૃદ્ધ લાગતો હતો. તેની દાઢી ને જટા મોટાં ને સફેદ હતાં. તેની આંખો ચાટીલી હતી. તેણે દર્ભનું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. ને પહોળું, સ્વચ્છ ને શ્વેત યજ્ઞોપવીત તેની ગૌરવર્ણી ડાબી ખાંધેથી, હિમાલય પરથી ગંગા ઉતરે તેમ, ઉતરી રહ્યું હતું. તેણે કપાલ પર ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર કર્યું હતું. અને હાથે ને છાતીએ ભસ્મ લગાડી હતી. આ વૃદ્ધ ને તેજસ્વી તપસ્વી આ પુનિત, પુરાણ ને સાત્ત્વિક સ્થળની મૂર્તિસમા લાગતા હતા. તેના શાંત વ્યક્તિત્વમાંથી શાંતિ ચારે તરફ પ્રસરી આખા અરણ્યને શાંતિમય બનાવતી લાગતી હતી. સેનાજિતને અત્યારે શાંતિ કે સાત્ત્વિકતા કંઇ રુચે એમ નહોતું. આ ડોસા જેવો કોણ? એને ક્યાંક જોયો હતો એવો એને અસ્પષ્ટ વિચાર આવ્યો. ને પોતે આ વડની પાસે આવ્યો એટલે તેણે અધીરાઇથી પેલા તપસ્વીને પુછ્યું: "ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે?"

પેલા વૃદ્ધ તપસ્વીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, પ્રફુલ્લ કમલને જેની ઉપમા અપાય, એવાં વિશાલ નયનોનાં સૌમ્ય ને સ્નેહભર્યાં તેજનો પ્રવાહ તેના તરફ વહ્યો, અને પળ વારમાં તેને પલાળવા લાગ્યો. સેનાજિતે ભ્રૂભંગ કર્યો. પોતે આવા ઢોંગી-

એને ઓળખતો હતો. એ કે પલળે એવો હતો ?

"કયા ભદ્રાક્ષનું કામ છે ?" વૃદ્ધ પુરુષ જરાક હસ્યા. એ હાસ્ય મહાનને પણ મહાત કરે એવું હતું. ક્ષોભથી અકળાતો સેનાજિત વધારે તોછડો થયોઃ "ભદ્રાક્ષ–જેનો આ આશ્રમ છે તે. જેને ત્યાં આંગિકુમાર આવ્યા છે તે."

વૃદ્ધ પુરુષ ફરીથી હસ્યા. તેની આંખોમાં મમતાજ હતી અને પોતે આ મમતાથી પળેપળ શૈશવની અલ્પતામાં સરકતો હતો. એક વૃદ્ધ મૃગ આવી કુતૂહલ દર્શાવતો ઉભો. તેને પેલા વૃદ્ધે પંપાળવા માંડયો.

"જરા શાંત પડો" તેણે હેતભર્યા અવાજે કહ્યું.

"ભદ્રા—" સેનાજિત જીદમાં મોટે અવાજે બોલવા ગયો, અને પાસેની પગથી પરથી કેટલાંક માણસો આ તરફ આવતાં તેણે જોયાં. તે ચમકયો ને બોલતો અટકી પડયો. ક્ષોભમાં તેણે લગામ ખેંચી હોવાથી ઘોડો ઉભો થઇ ગયો...

પગથી પરથી પહેલો, યજ્ઞોપવીત, દર્ભનું વસ્ત્ર, ને ભસ્મમાં સુશોભિત, પેલા તેજસ્વી વૃદ્ધની યુવાવસ્થાની છબી સરખો, પ્રમંડક આવ્યો. પછી અંગિકુમાર, શસ્ત્ર વિનાનો, એક માત્ર પીતાંબરમાં, ઉઘાડે પગે, ભસ્મથી આચ્છાદિત; પછી સુમોહા મહાદેવી, ભસ્મ માત્રથીજ અલંકૃત, એક વલ્કલમાં; પછી શેષ, માત્ર દર્ભના વસ્ત્રમાં; પછી અનેક દાસીઓ અને તક્ષશિલાના ને શુદ્રક માલવોના ઘોડાઓ, એવાજ સૌમ્ય સ્વરૂપમાં; બધા સાદા ને અલંકાર વિનાના, ને ભસ્મે આચ્છાદિત–ધન, વૈભવ ને શક્તિના કૃત્રિમ આડંબર વીહોણાં, નૈમિષારણ્યની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરી પુનર્જીવન પામેલાં નરનારીઓ.

સેનાજિત ધ્રુજ્યો. આ બધા દેખતાં પોતે ઘોડા પર, બખ્તરમાં શસ્ત્ર સાથે, ક્રોધાવિષ્ટ સ્વરૂપમાં, અધીરો, તોછડો, વિનયહીણો! આ આખી સૃષ્ટિમાં પોતે એક કલંક રૂપ–પાપરૂપ !

આ બધાં આવ્યાં ને પેલા વૃદ્ધને લાંબા થઇ પગે લાગ્યાં. વૃદ્ધે હાથ લંબાવ્યાઃ "વત્સો ! આયુષ્યમાન્ થાઓ."

મહાદેવી જેને પ્રણિપાત કરે તેને એણે કેવી રીતે બોલાવ્યા હતા ? તે ગળગળો થઇ ગયો. શરમને લીધે તેને પરસેવાના રેલા નીકળ્યા.

વૃદ્ધ પુરુષ આશીર્વાદ આપી તેના તરફ ફર્યા ને મમતાથી કહ્યુંઃ "વત્સ ભદ્રાક્ષની ખબર પુછે છે ? આશ્વલાયનનો વંશજ ભદ્રાક્ષ તે હુંજ."

સેનાજિતને જીભ કરડવાનું મન થયું. તેના રોમેરોમ શરમથી, આત્મતિરસ્કારથી ઉભાં થઇ ગયાં. તે ઘોડા પરથી ઉતર્યો, શસ્ત્ર ફેંકી દીધાં. "આચાર્ય ! ક્ષમા કરો !"

મહાદેવીએ જરાક અધીરાઇથી, તિરસ્કારથી તેના તરફ જોયું. તે હવે અંતઃપુરના કારાવાસમાં નહોતી. "ભગવાન ! કૃપા કરો ને અમને તીર્થો બતાવો."

"વત્સે ! રાજી થા" કહી કુલપતિ ભદ્રાક્ષ આશ્વલાયન ઉઠયા.

સેનાજિત અલ્પતાનો કડવામાં કડવો આસ્વાદ ચાખી રહ્યો. તેનું બખ્તર તેને કચરી નાખતું હતું. "વત્સ !" કુલપતિ તેમના તરફ ફર્યા. "જા, તું અને તારા મિત્રો શસ્ત્રકવચ ઉતારી સ્વસ્થ થાઓ. અને અમે વ્યાસતીર્થે જઇએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચો. પ્રમંડક તમારી પરિચર્યા કરશે."

તે બાઘો બની ઉભો રહ્યો, ને કુલપતિ મહાદેવી વગેરેને લઇ ધીમે ધીમે ચાલી ગયા. બધા ચાલી ગયા પછી તે પ્રમંડકની સાથે એક ઝુંપડી તરફ ગયો. શસ્ત્રકવચ કાઢયાં ને વ્યાસતીર્થે જવા તૈયાર થયો. "આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત કયાં છે ? તે કેમ દેખાતા નહીં ?" ઘણા વખત

ત્યાં જીભ પર આવી રહેલો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો.

"આચાર્ય મુનિ ઉદ્દાલકને આશ્રમે ગયા છે."

"તે વળી કેટલેક દૂર છે?"

"બે એક યોજન હશે."

સેનાજિતના મનમાં આનંદ થયો. વિષ્ણુગુપ્તને અહીંઆં સ્પર્શવો અઘરો પડે, પણ બે યોજનના એકાંતમાં શુંએ થાય! તે બંને ઝપાટાબંધ વ્યાસતીર્થ ગયા, વ્યાસતીર્થ આગળ દૃષદ્વતી વિસ્તાર પામી, ધીમે ધીમે વહી જતી હતી. બંને તીરે ઝાડો નીચાં નમી પોતાનું સૌંદર્ય તેના નિર્મલ જલમાં જોઇ રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે સારસ અને હંસો તરતાં હતાં. સામે તીરે વિભૂતિનો ડુંગર હતો. ઓવારા પર વરુણનું મંદિર હતું. આ ધર્માત્માઓના ટોળામાં વખત કેમ નીકળશે તેનો વિચાર કરતો, વિષ્ણુગુપ્તને મળતાં થતા વિલંબથી અકળાતો સેનાજિત કુલપતિની વાતો સાંભળી રહ્યો.

"અહીંઆં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્રણે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો." કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ હજુ જુની કથા પાછળ જીવન બગાડતા હતા. એ મૂર્ખાઓને ભાન નહોતું કે મગધને સિંહાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્મ નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પોતે, તેનો અધ્યક્ષ ધારે તો આખા અરણ્યને સળગાવી દે એમ હતો!

"અહીં તો કેટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા!" શેષે પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

"આ પુણ્યોદકે કોને નથી તાર્યા? ...કહેવાય છે કે પૂર્વે ચક્રવર્તી માંધાતા અને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ, રાજા સગર અને મહર્ષિ ઔર્વ, પૃથ્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહીંઆં સ્નાન કરી સદ્ગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન વેદવ્યાસ આ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે હે વત્સ! તે અહીંઆં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપસ્વીમાં શ્રેષ્ઠ, શાંતનુના પુત્ર દેવવ્રત ભીષ્મ દાન ને વીરતામાં અદ્વિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કર્ણ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વહસ્તે અર્ઘ્ય આપ્યો હતો, એવા નરોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ વાસુદેવ—"

"ખોટાં, નકામાં નામો." સેનાજિત બબડ્યો.

"—હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે મને તો તમે યાદ આવો છો" શેષે કહ્યું.

"વત્સ! આજકાલના ઘણા એમ કહે છે, પણ ક્યાં સ્વયંભૂ સૂર્ય અને ક્યાં તેના તેજથી ચમકતો સ્ફટિક! જેવા હું એમને કલ્પું છું એવા તમે કલ્પી શકો એમ નથી."

"એવા તે ભગવાન કેવા હશે?" મહાદેવીએ પુછ્યું. પાટલિપુત્રના અંતઃપુરમાં ભ્રષ્ટ થએલો પૂજ્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસવું આવ્યું. નરેંદ્રદેવનાં આ મહાદેવી આવા નિર્માલ્ય સવાલો પુછતી હતી! અને પોતે, જેના શબ્દોથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ બાપડો બીચારો થઇ ઉભો રહ્યો હતો!

"વત્સે! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાઇ છે." સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું. "આ યુગના નાના જીવોને—આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે? ઇતિહાસ ભ્રષ્ટ થયો હતો, વેદ વીસરાઇ ગયા હતા, વિદ્યાઓ અધમને હાથે ચઢી હતી ત્યારે સત્યવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે ભરજુવાનીમાં અહીંઆં—આ વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાં—તપશ્ચર્યા આદરી. ઘણી વખત જ્યારે હું અહીંઆં એકલો બેસું છું ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે.

ફળમૂલ પર રહેતા, ભૂમિ પર સુતા, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકાગ્રચિત્તે સર્વ વિદ્યાઓનું ધ્યાન કરતાં એ કૃષ્ણ દ્વૈપાયનને અહીંઆં વિદ્યા ને વાચાનું ઐશ્વર્ય હાથ લાગ્યું. તેના પ્રફુલ્લારવિંદ જેવા નેત્ર આગળ સકળ સૃષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દ-સામર્થ્ય પ્રણવરૂપે પ્રગટયાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરતાં એને શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભગવાન પોતે પાર્થિવતા ત્યાગી શબ્દની મૂર્તિ થયા, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સનાતન શબ્દના અવતારરૂપે એ મહાત્મા સંચરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કોશાગાર બન્યું." વૃધ્ધ કુલપતિનો મીઠો ને શાંત અવાજ બધાનાં હૃદયમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય કલ્પના વીશે બોલતાં કુલપતિ સંયમ રાખી શકયા નહીં.

"વત્સો" તેમણે આગળ ચલાવ્યું; "મત્સ્ય-ગંધાના પુત્ર દ્વૈપાયનને મુનિ પરાશર અહીંઆં લઇ આવ્યા, અને તેણે તપશ્ચર્યાનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યાર પછી ધરા કેટલીએ વાર ડોલી. યાદવો નાઠા, જરાસંધ પડયો, કુરુક્ષેત્રે ભારત સમાપ્ત થયું. યાદવાસ્થલીમાં વાસુદેવે વૈકુંઠગમન કર્યું! પછી પરીક્ષિતે સાર્વભૌમ થઇ અહીંઆં યજ્ઞ કર્યો ત્યાં સુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને ઉધ્ધારી. અને ત્યારે વિદ્યાઓ અધિકારીઓને વરી, ઇતિહાસ પૂર્વજોનાં સ્મરણો હતાં તે અનુ-જોની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદો–દ્રષ્ટાઓએ પ્રથમ જોયા હતા તેવા–દૈવી અપૂર્વતામાં સનાતનતા પામી દ્વિજત્વ પામ્યા" કુલપતિએ હસીને નીસાસો મુકયો. "કલિયુગ પેઠો ત્યારે પૂર્વયુગોના સત્ત્વ સરખા વ્યાસ ભગવાન અહીંઆં દશ સહસ્ર શિષ્યો સમેત તપશ્ચર્યા આદરતા હતા."

"બહુ વર્ષ જીવ્યા!" મહાદેવીએ કહ્યું.

"કાલ પોતે એમનું પૂજન કરવા થંભી ગયો હતો." કુલપતિએ કહ્યું.

"ત્યારે આ અરણ્યની શી ખુબી હશે?" શેષે કહ્યું.

"વત્સ! એમના છત્ર નીચે તપશ્ચર્યા આદર-તા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય, કુલપતિ ઉદ્દાલક, પથિનના શિષ્ય, કુલપતિ વિદર્ભી કૌણ્ડિન્ય; કુલપતિ દેવપ શૌનક ને કુલપતિ કવશના પુત્ર મહર્ષિ તુરકાવશેય: એવા મહર્ષિઓ કે જેના શબ્દો સંજીવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી, જેની તપશ્ચર્યા ધરાને ધારતી, જેના સંસ્કારે નૈમિષારણ્ય બ્રહ્માંડનું કેંદ્ર બન્યું હતું. અહીંઆંથી વત્સો! ધર્મનો સ્રોત પ્રગટતો, ને નીચે વહેતો વહેતો, રાજત્વને નિર્મલ કરતો, લોકસંગ્રહને મોક્ષમાર્ગ બતાવતો, બધાને ઇંદ્રિયજય સરળ કરી આપતો, આર્યાવર્ત્તને દેવભૂમિથી ઉજ્જ્વલ ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો."

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઉંડો શ્વાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિમાને બેસી બધાના આત્મા ભૂતકાલમાં વિહરતા હતા. અને અણકલ્પેલી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઇ બધાનાં હૈયાં વિશુદ્ધ અને પૂજ્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સેનાજિતના હૃદયમાં કંઈ ફેરફાર થયો. આ વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્ય-માં રહસ્યો હતાં તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં. તેનાં રોમ ઉભાં થયાં. પણ પાછું તેને હસવું આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલા ગમે તે હોય; અત્યારે નરેંદ્રના પ્રતાપથી નાસી છુટેલાઓનો વાસ હતો! ને આ બધાએ શું કર્યું? મહાપદ્મ એક રાજ્યકાલમાં બધું ઉખેડી નાખ્યું. પણ મહાદેવીના પ્રશ્ને તેની વિચારમાલા તોડી—તે તેનાજ હૃદયના ભાવો દર્શાવતી હતી.

"પણ ભગવાન્!" સુમોહાએ કટાક્ષથી કહ્યું; "ત્યારે નરેંદ્ર મહાપદ્મ નંદનો જન્મ નહોતો થયો, તે કલિનો સંચાર નહોતો થયો. આજે

તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની સ્વેચ્છા આગળ આ આખા અરણ્યનો હીસાબ નથી." કુલપતિ હસ્યા—જેમ સેનાજિત તરફ પહેલાં હસ્યા હતા તેમ–મમતાથી. "વત્સે! મહર્ષિઓ અહીંઆં વ્યર્થ જીવ્યા નથી. તેમની ભસ્મ હજી આ ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ સાચવી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા અમારાં જીવન ઘડે છે. મહાપદ્મો નૈમિષારણ્ય નહીં વિસરાવી શકે. નૈમિષારણ્ય મહાપદ્મોને વીસરાવશે. 'સર્વભૂમિ' થવા ઈચ્છતા જનમેજય પારીક્ષિતનું દૃષ્ટાંત કયાં નથી?"

"એ શું છે?" આંભિએ પુછ્યું.

"આ પેલો વિભૂતિનો ડુંગર જોયો?" કુલપતિએ સામે તીરે આવેલો ડુંગર બતાવ્યો. "એનું નામ સત્રશૃંગ. એનીએ કથા છે."

"શી?" મહાદેવીએ પુછ્યું.

"પાર્થના પૌત્ર પરીક્ષિતની કથા તો જાણો છોને? પેલે તીરે, આ શૃંગ છે ત્યાં, પારાશરની કૃપાના આકાંક્ષી એ કૌરવ્યે પહેલો સત્ર કર્યો. એને અથર્વણો તેને મૃત્યોથી પર એવો દેવ લેખે છે. પછી તેના પુત્ર જનમેજયે સમંત પૃથ્વીને જીતી અહીંઆં અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઈંદ્રોત દૈવાપ શૌનક જેવા મહર્ષિએ ઐંદ્રમહાભિષેકે તેને દુર્જેય કર્યો, ત્યારે તે બોલ્યોઃ "મને દિવ્ય કે માનુષ્ય બાણો પહોંચતાં નથી. હું સર્વ આયુ જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો ઇશ થઇશ."

"પછી?"

"હે વત્સો! મહર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી રક્ષિત પરીક્ષિતે પૃથ્વી જીતી અને પાછો અહીંઆં જ બીજો અશ્વમેધ કર્યો. ત્યારે વિજયમદમાં મસ્ત જનમેજયના ગર્વની સીમા રહી નહીં. એને લાગ્યું કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ અવલંબે છે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા, વિદ્યાની વિડંબના કરી, ધર્મને પગની ધુળ ગણી. આંભિકુમાર! સામાન્યો ને સંયમની જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાજાઓને છે. આખરે પોતાના ગર્વના ભારથી તે મુઓ અને અહીંઆં આ સત્રશૃંગે, અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ પર કુલપતિ દૃતિ ઐંદ્રોતે તેના પુત્ર શતાનિકને પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે! નંદોનું તપ તપે ત્યાં સુધી ઠીક છે; પણ વિદ્યાવીહોણું રાજત્વ સદાએ ચંચળ છે."

"ભગવાન્! આવું પાટલિપુત્રમાં કૈં સંભળાવતા જાઓ તો સારું, કે કૈં અમારો ઉદ્ધાર થાય."

કુલપતિ હસીને ફર્યા. "વત્સે! ગમે તે મુખે, ગમે ત્યાં, જ્યાં વિદ્યા ઉચ્ચારાય ત્યાં નૈમિષારણ્ય બોલે છે. અહીં જે શબ્દ પ્રગટે છે તેજ શક્તિ પામે છે. જે જ્ઞાન પ્રગટે છે તેજ શાંતિ અપાવે છે, કારણ કે જેને અહીંની તપોમયતા સ્પર્શે છે તેજ સનાતન બને છે. હવે મોડું થાય છે, તમે નાહી લો."

અને જેવો સેનાજિત નહાવા પેઠો, જેવાં દૃષદ્વતીનાં નીર તેને સ્પર્શી આગળ વહેવાં માંડયાં, તેવા તેને પાટલિપુત્રના સંસ્કારો જાણે છોડી વહી જતા લાગ્યા; અને જ્યારે તેની નજર ઓવારા પર ઉભા ઉભા હાસ્યથી શાંતિ ને સદ્ભાવ પ્રસારતા કુલપતિ પર પડી, ત્યારે પોતાની અક્ષમતા હાથમાંથી સરી જતી તેને દેખાઇ. તરત તેની કર્તવ્યપરાયણતા પિતતુલ્ય હિરણ્યગુપ્ત, ગૌરીને ચોરી જતો, તેની વિડંબના કરાવતો દુષ્ટ વિષ્ણુગુપ્ત સ્મર્યો. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે જરા પણ નિર્બલતા હૃદયમાં પેસવા દેવી નહીં, અને કોઇ પણ પ્રકારે વિષ્ણુગુપ્તને શોધી, તેને મારી નાખવો. પાટલિપુત્રજ તેનું હતું, તે પાટલિપુત્રનો હતો અને નૈમિષારણ્ય ને તેના વાસીઓ તેની સૃષ્ટિનાં કલંક હતાં.

[આ વાર્તાનો વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે]

વિભાગ ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

કાર્યવાહક સમિતિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સવારે સાડા આઠ વાગે મુંબાઇમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ત્યાં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતાઃ—

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા
,, મનહરરામ મહેતા	,, મોતીચંદ કાપડિયા
,, ભરતરામ મહેતા	,, વ્યોમેશચંદ્ર પાઠક

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગઇ કાર્યવાહક સમિતિની સભાનો અહેવાલ વાચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજુર રાખવામાં આવ્યો હતો.

ત્યાર બાદ નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતાઃ—

(૧) મધ્યસ્થ સભા આગળ રજુ કરવાનો કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ અ) તથા મંડળનો હિસાબ (પરિશિષ્ટ આ) તથા અંદાજપત્ર (પરિશિષ્ટ ઇ) તેમ જ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ ઉ) સંભળાવ્યા તે મંજુર કરવામાં આવે છે.

(૨) ગામડાંમાં વાંચનાલય ખોલવાને માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૫૦૦ ની મદદ માટે રા. મોતીભાઇ અમીન તરફથી આવેલા પત્રના ઉત્તરમાં એમને જણાવવું કે મંડળની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં કાંઇ મદદ થઇ શકે એમ નથી.

(૩) રા. ચતુરભાઇ પુરુષોત્તમદાસ પટેલના, પાઠ્ય પુસ્તક ચોથાના પદ્યવિભાગની "નોટ્સ" લખવાની પરવાનગી માટેના પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવું કે મૂળ (ટેક્સ્ટ) સિવાય માત્ર "નોટ્સ" પ્રસિદ્ધ કરવાની એમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૪) પરિષદ ભંડોળ કમિટીવાળાં પુસ્તકોના સ્ટોક બાબત રા. હીરાલાલ પારેખના પત્રના સંબંધમાં મંડળના મંત્રીઓને ૫૦ ટકા સુધીના કમિશનથી બુકસેલરને આખો સ્ટોક વેચી દેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૫) ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તક નં. ૪ ના પદ્યવિભાગની નકલ વડોદરાના રા. કુલીનચંદ્ર દેસાઇ તથા ધનસ્યામ મહેતા તરફથી, મંડળની પરવાનગી વિના, પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું જાણી આ સમિતિ દિલગીરી જાહેર કરે છે, અને એ બાબતમાં બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંના બુકસેલરોને નોટિસ આપવાનું કાર્ય મંડળના સોલીસિટર તરીકે રા. મોતીચંદ કાપડિયાને સોંપવામાં આવે છે. ઉપરાંત

એ બાબતમાં સઘળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો તેમ જ રા. કોઠારી જે પગલાં લે તેને સલાહ, સામી વગેરે સંબંધી મદદ કરવાનો રા. મોતીચંદ કાપડિયા તથા રા. મનહરરામ મહેતાને અધિકા આપવામાં આવે છે.

(૬) શ્રીયુત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડને અંગે પ્રસિદ્ધ કરવાનાં પુસ્તકો સંબંધી વિષય પસં કરી તે બાબત રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની સૂચના મંગાવવી.

પરિશિષ્ટ अ

કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ.

ગઇ તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભા સન્મુખ તે તારીખ સુધીનો અહેવા રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ સમિતિએ અત્યાર સુધીમાં જે કાંઇ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેને વિગતવાર અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાના મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલમાં આવી જા છે એટલે તે વાંચવામાં આવતાં આપને સર્વ હકીકત વિદિત થશે.

રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ અંદાજપત્ર તથા સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાને મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ આ સાથે આપની સન્મુખ મુકવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ आ

૧૯૨૭-૨૮ નો આવકજાવકનો હિસાબ

૩- ૦-૦	સામાન્ય સભાસદ ફી ૧૯૨૬-૨૭	૧૫૬- ૧-૯	ખર્ચ ખાતે ઉધાર.
૫૭- ૦-૦	સામાન્ય સભાસદ ફી ૧૯૨૭-૨૮	૮૩૯-૧૨-૦	ઇંપીરિયલ બેંક ચાલુ ખાતે.
૧૦- ૦-૦	સંસ્થા સભાસદ ફી ૧૯૨૭-૨૮	૪૫૦- ૦-૦	સાહિત્યપ્રકાશન ખાતે 'વિજ્ઞાનવિનોદ'ની છપાઇના
૧૪૭૦- ૫-૦	ઇંપીરિયલ બેંક સેવીંગ બેંક એકાઉંટ.	૩૫૦૦- ૦-૦	શ્રી ગળિયારા ઇનામ ખાતે.
૧૮૦-૧૧-૦	કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતે વ્યાજ	૯- ૦-૦	છપામણી ખર્ચ ખાતે.
૨૧૯- ૨-૦	વ્યાજ ખાતે જમે		
૨૫૦૦- ૦-૦	શ્રી ગળિયારા ઇનામ ફંડના આવ્યા	૪૯૫૪-૧૩-૯	
૪-૧૧-૯	શ્રી મનહરરામ મહેતા ખાતે જમે		
૧૦- ૦-૦	પત્રિકા લવાજમ પ્રથમ વર્ષના.		
૪૯૫૪-૧૩-૯			

(સહી.) મોતીચંદ કાપડિયા
ઑન. ખજાનચી.

(સહી) મનહરરામ મહેતા,
મંત્રી.

We have examined the above statement of account and hereby certify the same to be correct.

(Sd.) R. C. MEHTA & Co.,
Incorporated Accountants and Auditors.

પરિશિષ્ટ ૬

અંદાજપત્ર

આવક		ખર્ચ	
૨૦૦– ૦–૦	સભાસદોની ફીના.	૫૦૦–૦–૦	કાર્યવાહક સમિતિના તા. ૧૨–૧૦–૨૬ ના ઠરાવ ૧૨ ની રૂએ દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તૈયાર કરવા સારૂ.
૭૯– ૮–૦	રૂ. ૨૦૦૦ ના ડીબેંચરોનું વ્યાજ.	૩૦૦–૦–૦	કાર્યવાહક સમિતિના તા. ૩૧–૧૦–૨૬ ના ઠરાવ ૧ ની રૂએ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી તૈયાર કરવા સારૂ.
૧૧૫૨– ૪–૩	ગયા વર્ષની બાકી.	૨૦૦–૦–૦	કાર્યવાહક સમિતિના તા. ૨૫–૧૨–૨૬ ના ઠરાવ ૨ અ, આની રૂએ પાઠ્ય પુસ્તકો સારૂ.
		૭૫૦–૦–૦	કાર્યવાહક સમિતિના તા. ૨૫–૧૨–૨૬ ના ઠરાવ ૬ ની રૂએ ભાલણની કૃતિઓ તથા પ્રેમાનંદની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ.
		૧૫૦–૦–૦	ટપાલ ખરચ, છપામણી ખરચ, મુસાફરી વગેરે પરચુરણ ખરચ સારૂ.
૧૪૩૧–૧૨–૩		૧૯૦૦–૦–૦	

પરિશિષ્ટ ૩

તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૭ થી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૨૮ સુધીની મંડળની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.

૧ આ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૨ ની છે. તેમાં ૩ ગત પરિષદના પ્રમુખો, ૧૦ સન્માન્ય સભાસદો, ૫ આશ્રયદાતાઓ, ૩૧ આજીવન સભાસદો, પર સામાન્ય સભાસદો અને ૧ સંસ્થા સભાસદ છે.

૨ વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ થઇ હતી અને કાર્યવાહક સમિતિની બે બેઠકો થઇ હતી. સમિતિએ કેટલાએક ઠરાવો પરિપત્રદ્વારા કર્યા હતા.

૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે બાણની કાદંબરીનો પહેલો વિભાગ બીજી આવૃત્તિને માટે અને બીજો વિભાગ પ્રથમ આવૃત્તિને માટે તૈયાર કરી મંડળને સોંપ્યા છે અને તેના પ્રકાશનાર્થે આ સમિતિ ગોઠવણ કરી રહી છે.

૪ ક્રમિક શિષ્ટસાહિત્યમાળાના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે પુસ્તક ચોથાનો પદ્યવિભાગ મુંબાઇ યુનિવર્સિટીએ સ્કુલ લીવીંગ સર્ટીફીકેટ પરીક્ષાને માટે નિર્માણ કર્યો છે. આ પુસ્તક માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓમાંથી નમૂના પસંદ કરવાનું કામ રા. હીરાલાલ પારેખે કર્યું છે. તે ઉપરાંત રા. મંજુલાલ મજમુદાર, ગજેંદ્રશંકર પંડ્યા, જ્યોતીંદ્ર દવે અને શંકરપ્રસાદ રાવળે આ વિભાગની બાબતમા બહુ કિંમતી મદદ કરી છે. આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

પણ આ વિભાગના સંબંધમાં એક વાત જાહેર કરતાં બહુ ખેદ થાય છે કે બે કેળવાએલા ગુર્જર ગૃહસ્થોએ મંડળની પરવાનગી સિવાય આ વિભાગની નકલ છપાવી પ્રગટ કરી છે. એ બાબતમાં યોગ્ય પગલાં ભરવાની તજવીજ કાર્યવાહક સમિતિ કરી રહી છે અને ભવિષ્યને માટે આ સમિતિ આશા રાખે છે કે આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ સ્વાર્થને પરિષદ મંડળ જેવી એક સાર્વજનિક સંસ્થાના હિત કરતા ગૌણ ગણશે.

આ ચોથા પુસ્તકનો ગદ્યવિભાગ રા. પારેખ તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને પ્રો. જયેંદ્રરાય દૂરકાળ, પ્રો. રમણલાલ યાજ્ઞિક અને રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ એમણે પોતપોતાનાં પુસ્તકો લગભગ તૈયાર કરી દીધાં છે.

૫ પરિષદ મંડળ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ચાલે છે. ગઇ સાલના ત્રણ અંક પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. ઉપરાંત ચાલુ સાલનો એપ્રિલનો અંક પણ પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકો છે અને જુલાઇનો અંક વખતસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬ ગુજરાત વ. સોસાયટીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી જે રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને સોંપવામાં આવતાં એમણે તૈયાર કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ સદરહુ સોસાયટી કરી રહી છે.

૭ શ્રીયુત સી. વી. ગળિયારાએ ગઈ સાલ રૂ. ૫૦૦૦ ઇનામોને માટે આપ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ આપવાના બાકી રહ્યા હતા. એમાંના રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત ધર્માનંદ કોસંબીને આપવાના હતા તે અપાઇ ગયા છે અને રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત કવિ નાનાલાલને આપવાના હતા તે શ્રીયુત કવિએ લેવાની ના પાડતાં દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને આપવામાં આવ્યા છે.

૮ શ્રીયુત સી. વી. ગળિયારાએ વળી પાછા રૂ. ૨૫૦૦ નીચે જણાવેલી વિગતે આપવા ચાલુ સાલમાં માગણી કરી હતી. તેનો સમિતિએ સાભાર સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે રૂપિયા પણ તે તે ધણીઓને અપાઇ ગયા છે.

૧ રૂ. ૫૦૦ રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાને દેશ અને સમાજ હિતના સરળ લેખો માટે.

૨ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. ગિજુભાઇ અને તારાબહેનને "શિક્ષણપત્રિકા" કાઢવા માટે.

૩ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને "સૌરાષ્ટ્ર"ના લેખો માટે.

૪ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. રવિશંકર રાવળને "કુમાર"ના પ્રથમ વર્ષોના અંકો માટે.

૫ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. કાલેલકરને ગુજરાતી ભાષાની સેવા માટે.

૯ આપણા પ્રમુખ સર રમણભાઇના અવસાનની સખેદ નોંધ લઇ એમની જગ્યાનો સ્વીકાર કરવા શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનતિ કરવામાં આવી હતી,x અને આપને જાણીને આનંદ થશે કે સમિતિની એ વિનતિ શ્રીયુત ઝવેરીએ મંજુર રાખી છે.

૧૦ નડિયાદની પરિષદ મુલતવી રહી તેના સંબંધમાં સૂચના કરવામાં આવી છે કે ગમે તેમ થાય તો પણ પરિષદ આમો માસ આગળ તો ન જ લંબાવવી.

૧૧ આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સભાસદોની ફીના રૂ. ૭૦ વસુલ થયા છે. તેમા ડીબેન્ચરોના વ્યાજના રૂપિયા ૭૯–૮–૦ અને ગયા વર્ષની બાકી રૂ. ૧૧૫૨–૪–૩ ઊમેરતાં એકંદર રૂ. ૧૪૩૧–૧૨–૩ આપણી પાસે શિલક છે.

ખર્ચ ખાતે મુખ્ય રકમ રૂ. ૪૫૦ ની શ્રી. પોપટલાલ શાહના "વિજ્ઞાનવિનોદ" નામના પુસ્તકની છપામણી સારૂ ખર્ચાઇ છે અને રૂ. ૧૫૬–૧–૯ પોસ્ટેજ, પરચુરણ છપામણી વગેરે સારૂ ખરચવામાં આવ્યા છે.

શ્રીયુત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટના વ્યાજ ખાતે રૂ. ૧૧૦૧–૧૨–૪ એકઠા થયા છે.

શ્રીયુત સી. વી. ગળિયારા તરફથી ગઈ સાલ મળેલા રૂ ૫૦૦૦] ની બાકીની રકમ રૂ. ૧૦૦૦ અપાઇ ગઇ છે. ઉપરાંત એ જ ગૃહસ્થ તરફથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦ આવેલા તે પણ ધણીધણીને અપાઇ ગયા છે.

ઓડિટ થએલો હિસાબ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

ડીબેન્ચરો અને ટ્રસ્ટની સીક્યુરીટીઓ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર અને ચાલુ ખાતાની તથા વધારાની રકમ ત્રિઝેરરોના નામ પર ઇંપીરિયલ બેંકના સેવીંગબેંક ખાતામાં રાખવામા આવી છે.

x આ વાક્યમા મધ્યસ્થ સભાએ નીચે પ્રમાણે સુધારો કર્યો હતો:–શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને છ વિરુદ્ધ એક મતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે સુધારેલો અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

મધ્યસ્થ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ને રવિવારે સવારે નવ વાગે મુંબાઇમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ત્યાં એમના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તે વખતે પ્રમુખ ઉપરાત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. ચંદ્રશંકર પંડયા
,, વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	,, ભરતરામ મહેતા
,, કાંતિલાલ પંડયા	,, મોતીચંદ કાપડિયા
,, મંજુલાલ મજમુદાર	,, અંબાલાલ જાની
સૌ. લીલાવતી મુનશી	,, રાજેંદ્રરાવ દલાલ

શરૂઆતમા રા. મનહરરામે ગઇ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી પ્રમુખે અમુક કારણોસર સભામાં નહિ હાજર થઇ શકાય તે બાબત દિલગીરી જાહેર કરતો રા. મુનશીનો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

ત્યારબાદ રા. મનહરરામે કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ તેમ જ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

તેમ થતા મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલની કલમ ૯માં "શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનતિ કરવામાં આવી હતી " એ વાકયને બદલે " શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને બહુમતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી" એમ લખવું એવો સુધારો રા. અંબાલાલ જાનીએ રા. ભરતરામ મહેતાના ટેકાથી મુકયો હતો.

રા. મોતીચંદ કાપડિયા અને વ્યોમેશ પાઠકજીએ સુધારા વિરુદ્ધ વાંધો લીધો હતો. પણ મત લેતાં રા. અંબાલાલનો સુધારો ૭ વિરુદ્ધ ચાર મતે પસાર થયો હતો.

તે ઉપરથી રા. મનહરરામે એવી સૂચના કરી કે જો "બહુમતે" એમ લખવું જ હોય તો મતની સંખ્યા નિર્દિષ્ટ કરવી અને તેથી " બહુમતે " ને બદલે " ૭ વિરુદ્ધ એક મતે " એમ લખવું. આ સૂચના રા. અંબાલાલે સ્વીકારી હતી અને પરિણામે સર્વાનુમતે એવુ ઠર્યું હતું કે અહેવાલમા " શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ૭ વિરુદ્ધ એક મતે વિનતિ કરવામાં આવી હતી " એ પ્રમાણે લખવું.

ત્યારબાદ રા. અંબાલાલે બંધારણના સંબંધમાં કાંઇ વાંધો ઊઠાવવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. પણ એમનો જે કાંઇ વાંધો હોય તે એમણે સામાન્ય સભામાં ઊઠાવવાનું પ્રમુખ સાહેબે એમને જણાવ્યું હતુ.

તે પછી રા. અંબાલાલે રા. રાજેંદ્રરાવના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

મધ્યસ્થ સભા કાર્યવાહક સમિતિને ભલામણ કરે છે કે હવે પછીના શિષ્ટ સાહિત્યની યોજનાના ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં આવે તે પૂર્વે તે વિશેષ અંશમાં સર્વગ્રાહી તથા પ્રતિનિધિત્વવાળા બને તે માટે પ્રયાસ કરવો.

આ ઠરાવનો વિરોધ કરતાં રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજીએ આ અંશે બને તેટલે અંશે સર્વગ્રાહી અને પ્રતિનિધિત્વવાળા બને તેટલા સારૂ કાર્યવાહક સમિતિએ જે ધોરણે કામ કર્યું હતું તે વિગતવાર સમજાવી રા. જાનીનો ઠરાવ કેવળ મોઘમ હોઇ તે પસાર નહિ કરવા સભાને વિનતિ કરી હતી. પરિણામે છ વિરુદ્ધ ચાર મતે એ ઠરાવ ઊડી ગયો હતો.

ત્યારબાદ રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ તથા અંદાજપત્ર રા. મોતીચંદ કાપડિયાએ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં અને તે મંજુર કરવામાં આવ્યાં હતાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ હતી.

સામાન્ય સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની સામાન્ય સભાની એક બેઠક તા. ૨૪–૬–૨૮ ને રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે મુંબાઇમાં એસ્પ્લેનેડ રોડ પર આવેલા રા. કનૈયાલાલ મુનશીના ચેંબરમાં મળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતાઃ—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. મણિલાલ નાણાવટી
,, વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	,, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
,, ભરતરામ મહેતા	,, મોહનલાલ મહેતા
,, અંબાલાલ જાની	,, જ્યોતીંદ્ર દવે
,, રાજેંદ્રરાવ દલાલ	,, તનમનીશંકર શિવ

તથા સૌ. લીલાવતી મુનશી.

સભાનું કામ શરૂ કરતાં રા. મનહરરામે ગઇ સામાન્ય સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો.

બાદ રા. મનહરરામે મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ રજુ કર્યો હતો. તે સભાએ બંને મંજુર કર્યાં હતા.

તે પછી રા. અંબાલાલ જાનીએ રા. ભરતરામના ટેકાથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મુકયો હતોઃ—

પરિષદ મંડળના તથા મધ્યસ્થ સભાના અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખની જગ્યા રાજીનામાથી અથવા બીજા કોઇ કારણથી ખાલી પડે તો તે સંબંધે શું કરવું તે બાબત હાલનું બંધારણ સ્પષ્ટ નથી તેથી આ મંડળ કાર્યવાહક સમિતિને એવી ભલામણ કરે છે કે તેવા પ્રસંગે સમગ્ર પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરેલા ક્રમાનુસાર પાછલી પરિષદના જીવંત પ્રમુખને નવા પ્રમુખ રીતસર ચૂંટાઇ આવતાં સુધીને માટે નીમવા બદલની સ્પષ્ટ કલમ મંડળના બંધારણમાં દાખલ કરવી.

આ દરખાસ્તનો પ્રમુખે નીચે પ્રમાણે ફેંસલો કર્યો હતોઃ—

કલમ ૧૩ માં લખેલા કાર્યમાં આ આવતું નથી. માટે ઠરાવ મુકવા દેવામાં આવતો નથી. સભાસદોએ બંધારણ સુધારવા માટે પગલાં લેવાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ હતી.

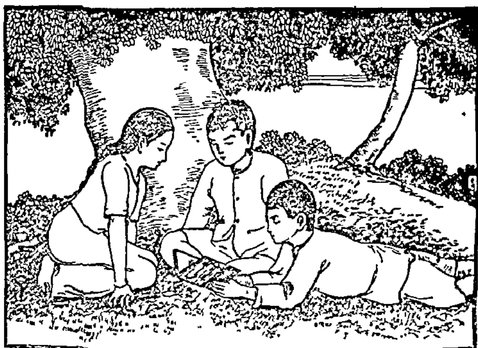
તમ

પુસ્તક
૫

દેશપર
શ્રી–ઉપ
ભિન્ન વિ
ચાલુ સ
સૂચક ૧
વગેરેનાં
કામને ઘ
ના અ?
એમાંના
પુસ્તકા
પુસ્તકા
માર્ગદર્શ
૪૮ પૃ
ઉપરાંત
ડિપાર્ટમે
જુદાં પુ
પણ અ
સુંદર હે
હોય તેવ

વર્ષની

૯
પુસ્તકા

બા લ ગ્ર ન્થા વ લિ : સ ચિ ત્ર : સ સ્તી

શકુંતલા

લેખક :
શ્રી મોંઘી બેન
બાલ ગ્રં. ૦-૩-૦
છુટક કિં. ૦-૫-૦
૪૮પાનાં ૩ચિત્રો

. . મૂળ બંગાલીમાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ પુસ્તક લખ્યું છે. બંગ-સમાજમાં આ પુસ્તકનો બહુ સારો આદર થયો છે. તેની કેટલીયે આવૃત્તિઓ થઈ છે. . .

. . ગુજરાતીમાં ઉતારનાર દક્ષિણામૂર્તિવાળાં શ્રી મોંઘી બેન છે. આ પુસ્તકની શૈલી આપણા બાલસાહિત્યમાં નવી ભાત પાડે છે . . . . . .

. . આખું આ પુસ્તક સેપીયા રંગમાં છપાયેલું છે. દરેક પાને સુંદર ડીઝાઇન છે. આવું સુંદર પુસ્તક આપણા બાલસાહિત્યમા એક જ છે, બાળાઓને ભેટ આપી શકાય તેવું સુંદર છે. કહો કે, બાળકો માટે નાનીશી નવલકથા છે . . . . .

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ : અમદાવાદ

બા લ ગ્ર ન્થા વ લિ : સ ચિ ત્ર : સ સ્તી.

બ્હાર પડનાર
: પુસ્તકો :
આં બા વા ડિ યું
બાલ રામાયણ
: પીપળપાન :
: ઝૈહર :
બાળ જગત
: કેસરીયાં :
: અલીબાબા :
: અર્જુન :
રસકથા ભા. ૧
રૂપકથા ભા. ૧
જાતક કથાઓ
: પાર્વતી :
: આ શું ? :

પહેલા વરસમાં બસ એકજ પુસ્તક બાકી છે. ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે તુરત જ ગ્રાહક થઈ એક રૂપિયાનો થતો લાભ મેળવી લેવો જોઇએ. વરસ પુરૂં થયા પછી, પાછળનાં પુસ્તકો ગ્રાહકની કિંમતે નહિ મલે પણ છુટક કિંમતે મલશે. કેટલાંક પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થવા આવી છે.

વાર્ષિક પાંચસો પાનાં પચાસ ચિત્રો અને બાલ સાહિત્યમાં જેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેવા વિદ્વાનોનું લખાણ આ બધું ફક્ત બે જ રૂપિયામાં. ટપાલ ખર્ચ પણ અંદર આવી જાય છે.

તુરત જ ગ્રાહક થાઓ
કેવળ બે જ રૂપિયા
લવાજમ ભરવાનું
અને

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ : અમદાવાદ :
સી. જમનાદાસની કંપની : પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨ :
મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા : રાવપુરા : વડોદરા :
યુગાંતર કાર્યાલય : ગોપીપુરા : સુરત :

વસંત પ્રિ પ્રેસ ઘીકાંટારોડ, અમદાવાદ

આ અંકનો વધારો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અંદરનાં ત્રણ પૃષ્ઠો

આ માસિકનો પરિચય

આપવા બસ થશે.

માસિકની શરૂઆત કાર્તિકથી થાય છે.

એક વર્ષમાં ૪૫૦ પૃષ્ઠોનાં બે પુસ્તકો બને છે.

આ ૭૮ઠ અંકથી પણ ગ્રાહક થવાય છે.

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૫–૦–૦	૭ માસના રૂ. ૩–૦–૦
દેશાવર રૂ. ૬–૮–૦	છૂટક નકલ ૦–૮–૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગીઆરી સામે: અમદાવાદ–૨

ગુજરાત

સાહિત્ય સંસદ
તરફથી

તંત્રી: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી.એ., એલએલ.બી., એડવોકેટ.

લવાજમ: હિંદુસ્તાન રૂ. ૮, પરદેશ રૂ. ૧૦
છુટક નકલ રૂ. ૧.

... 'ગુજરાત' ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ માટે 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોઢીખાના, વડોદરા મધ્યે ...ભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયાશંકર મણિશંકર ભટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોઢીખાના,

: ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ નીં અનુક્રમણિકા :

— ચિત્રદર્શન —

— સાહિત્ય સૂચિ —

લવાજમ: હીંદુસ્થાનમાં : રૂ. ૮. પરદેશમાં : રૂ. ૧૦. છુટક નકલ : રૂ. ૧.

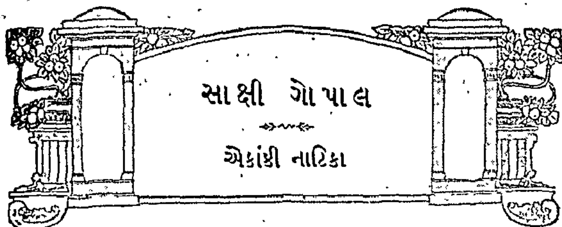
: તંત્રી ખાતુ : : : ગુજરાત : : : વ્યવસ્થા ખાતુ :
૧૧૧, એસ્પ્લેનેડ રોડ, મુંબાઇ. મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ભૂલ શુદ્ધિ: 'મૂલ્ય પરિવર્તન'માં પૃષ્ઠ ૭ ઉપર ખડખડી ને બદલે મડમડી વાંચવું.

યોગેંદ્ર : ભેગ તુ આમ માટે દર્દીનું માથું પંપાળે એ પુણ્ય

—સાક્ષી ગોપાલ પૃષ્ઠ ૫૦૮]

લેખક:
રા. કુસુમાકર
ચિત્રકાર:
રા. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ

પાત્રો

યોગેન્દ્ર.........નિવૃત્ત કવિ.
ચન્દ્રહાસ......બટુક બ્રહ્મચારી.
શ્રી ગોપાલ....મોહિની સ્વરૂપે.
અન્નપૂર્ણા......યોગેન્દ્રની પત્ની.

સનત્કુમાર, અરુણ ... } યોગેન્દ્રના પુત્રો.
ઉષા.........યોગેન્દ્રની પુત્રી, ચન્દ્રહાસનું પ્રીતિપાત્ર.

પુરજનો : પુરપતિ : વગેરે.

પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: યમુના કિનારા પર નિકુંજ.

યોગેન્દ્ર

(સરિતાતટે અપૂર્વ લાવણ્યથી નિરખતાં ગાય છે.)

नमामि यमुनामहं सकल सिद्धि हेतुं सदा
मुरारि पदपंकज स्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ॥
तटस्थ नवकानन प्रकट मोद पुष्पाम्बुना
सुरासुर सुपूजितः स्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् ॥
१

तरङ्ग भुजकङ्कण प्रकट मुक्तिका वालुका
नितम्बतट सुन्दरीं नमत कृष्णतुर्य प्रियाम् ॥
इयंतव कथाधिका सकल गोपिका संगम
स्मरश्रम जलाणुभिः सकल गात्रजैः संगमः ॥

[કોકિલાનો મીઠો ટુહુકાર આવે છે તે સુણતાં—

(સ્વગત) શો મીઠો કુહુરવ! ક્યાંથી

આવ્યો ? જાણે ગેબના ગુંબજ જેવો ! ક્યાં લપાઇ હશે કોકિલા ?–દૂર વિદૂર કોઇ રસાલ મધુમંજરીમાંસ્તો ! આત્મામાંથી છુપો આમજ ટહુકો આવે છે. (જમુનાજીની જળ લહરીપર નજર ફરતાં) શી અદ્દભુત જળલક્ષ્મી ! તરંગો જાણે હીંચોળા ખાય છે !

બટક બટુકી શી જળલહરીઓ કિલકિલે છે. કાળાં કાળાં આ પાણી જીવન પરનો જાણે અંધાર પછેડો ! એની કાલિમાનીએ અમૃતાક્ષરી ઉકેલીએ તો ઉકેલાય. જીવન એટલે અંધકાર. આગળ અંધકાર, પાછળ અંધકાર ને વચ્ચે જ્યોતિ જેવું જીવન ઝબુકે છે તે છાયાનેજ પણ અંધકાર. ને અંધકારનાં આવરણે શાં ખોટાં ? પુણ્યધવલ પ્રભાપુંજ નીહાળનાર કીકી આખર- તો કાળીજને ? તેજગર્ભ અધકારનાં સહોદર સમાં ઓ શ્યામ વારિ ! સર્જન જુનાં તમે સનાતન સહોદર દીસો છો. (ઘડી વળી થંભી ગએલાં દીસતાં જળ સામુ જોતાં) શૂન્યમુખી ચિદાકાશની નીરવતાને નિઃશબ્દતાનું ભાન કરાવ- તાં મૌન વારિ ! કિલકાર ઉડી ગયો; કલ્લો ઉડી ગયો ! રહ્યું નહીં એક તમારાં અનલપી ગાનનું સંભારણું ! (કૈંક ચિત્તે વિકાર થતાં) મને પુષ્પ વાટિકાઓ કાં સાંભરે ? જગત પાછળ મુકયું છે; માત્ર સંભારણાંઓ લઇ આવ્યો આવ્યો છું. મોગરો ! પ્રિયાની લટે !

(સ્વરભંગ થાય છે; ત્રૂટિત ગુંજન હવામાં ઉડી જાય છે. વળી પાછું કુમળા પ્રભાતના ફુટતા આછેરા રંગ તરફ નજર જતાં) પ્રભાત- ના રંગ ! તમારી આછેરી સેરો, કુંળી અદ્દશ્ય રેખામાં જગત પ્રતિબિંબરૂપ છે ! આછેરા સ્વપ્નતંતુ ગુંથી આશા સુંદરી જાણે મીઠાં મર- કલડાં વેરે છે. મીરાંનો પ્રકટ પ્રભુ તે આ હશે ? આત્મા ઉછળી ઉછળી સ્વપ્ન રંગો પ્રેર્યો શું ઝોલાં ખાય છે ? ખુલ્લાં સૌંદર્ય કરતાં અદ્દખુલ્લાં સૌંદર્ય વધુ રમણીય–વધુ કમનીય–નથી શું ? ઘુંઘટ લાવણ્યશ્રી લપાય ને નયણાં નીરખ્યાં નીરખ્યાં કરે. બુરખા ઢાંકયા ફરતના ખુશ ચહેરે કયી કલ્પનાને ગલીપચી નથી કરી ?

હરિ ! હરિ ! આ શું વૃત્તિઓનાં બંડ ! યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ समत्त्वं योग उच्यते ॥ શાં તુમુલ મચે છે હજી ઉરનાં એકાન્તે ! ગુરુદેવ ! તમે પાગલ ન હતા. ગુરુદેવ ! તમારા અખતરાનાં રહસ્ય હવે સમજાય છે. ગુરુદેવ એક હાથમાં સુવર્ણ ને બીજા હાથમાં મૃતિકા લઇ તમે ચંચળ ચિત્તને પઢાવ્યું–સુવર્ણ એટલે મૃતિકા ! મૃતિકા એટલે સુવર્ણ ! (એક જંગલી ગુલાબને હાથમાં લઇ) બાપુ ! હજી તું મને આટઆટલું કાં ગમે છે ? (કંટકો ખેરવતાં) લાવ એક કંટકપર ચિત્ત વૃત્તિ ઠેરવું (એક હાથમાં કંટક રાખી તથા બીજા હાથમાં ગુલાબ રાખી) કંટક તું ગુલ છે. ગુલ તું કંટક છે ! મ રાથી હસી પડાય છે. મારાથી શું એમ નહીંજ મનાય ? (ફુલ સુંઘે છે. કંટક- ને અંગુલિમાં ખુંચવે છે.) વીખ તે વીખ ને અમૃત તે અમૃત. અમૃતને વીખ માનવાં ! વીખને અમૃત માનવાં ! નહીં હોય અંધકાર મારો ! (એક નાનું કુરંગું નજરે પડતાં) શું રુપાળું ! ખાણુના રમકડાં સરખું ! (અણજાણતાં આંખમાંથી આંસુ ટપકી જાય છે. હરણીયું ખોળામાં રમવા માંડે છે) સ્નેહથી ઓહ્રાવે તેને કેમ ઠેલાય ? પણ ના બાપુ ! મારે વળી એ લાડ શાં ? (તરછોડે છે–દીલના તાર તુટતા લાગે છે છતાં તરછોડે છે) કુરંગની નાની કીકીમાં- થી છતાં કરણા યાચતાં કિરણો ફુટે છે. લાડસ ઘેલી કીકીનાં કામણો ચિત્તને ચમકાવે છે.) પ્રિયાની કીકીની કુમાસ ! હરિ ! હરિ ! વનમાં ને જનમાં મનનો એનું એજ ! चंचलं हि मनः कृष्णप्रमाथिवलवत्दृढम् ।

મારે વળી ક્રિયા શી ! કાંકી શી ! કામણ શાં ! ગુરુ દેવ ! જગતે તો ઉપહાસ કર્યો હશે ! પુરુષ ભાવનાનો લય ! આપે સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં. નારીની મોહિની જીતવા નારી બન્યા.. નરદેહની ભાવના નષ્ટ કરવા શાં મનોમન્થન કર્યાં ! 'વૃંદાવનમાં પુરુષ એકજ છે' આજ એનાં રહસ્ય ઉંડાં ઉરમાં ઉતરે છે. 'દયાના પ્રીતમ'નાં મર્મ વેધક વેણુની કૈંક ગમ પડે છે. નરસૈયા ગોપીનું પુરુષ ભાવ ગોપન ગળે ઉતરે છે. મુરલીની મોહિની મુરલીનાં તાન ! બધું આજ સમજાય છે.

(હળુહળુ કોઇ પુરુષ પગલીના કાનમાં ભણકાર થતાં) નયનમાં શી છબી તરવરે છે ! એજ એજ મીઠાં મરકડાં ! દૃષ્ટાની આંખોનાં જાદુ ભર્યાં ટીખળ ! સર્જન ભરમાં છે કોઇ સુખી તમ સરખું ? 'માધાના ઓધા'ને 'અળગી વાત'ની ઓળખ આપી, મને નહીં આપો શાષિકે? (એ ઓ પુતળીની આછેરી છાયામાંથી કંદર્પ સમી બાળ કનૈયાની મૂર્તિ તરવરે છે) આછું હસો, આછું હસો મારા જગત કિશોર ! ફુલ વેરાઇ જશે ! (જોત જોતામાં નયન આગળ પ્રલયનાં પુર વહેતાં દેખાય છે. સારી સૃષ્ટિ જળમય દીસે છે. સૃષ્ટિ જલધિજલથી જાણે આચ્છાદિત થઇ છે; આ એકજ વૃક્ષની એકજ ડાળીને ઓથે બાલમુકુન્દની મૂર્તિ કિલકિલતી નજરે પડે છે. ઉષા, અરુણ, સનતની છબી સાંભરી આવતાં એક અદસ્ય આંસું સરકી પડે છે, બાલમુકુંદની મૂર્તિ કૈંક માગવા કહેતી દીસે છે.)

પ્રત્યુત્તરમાં યોગેંદ્ર ગાય છે—

હે : હરિ ! હાથ હજાર વરસી રહ્યા
પય પુરંદર બન્યો શું હું માગું ?
મધુર રસ વર્ષણે, અજબ આકર્ષણે,
નીંદમાંથી પિતા ઉર જાગ્યુ.
આવડી શી હથેલી મહીં હેલીઆં રેલી
હું તો રહ્યો કેમ ઝીલું ?

મીરાંનો પ્રકટ પ્રભુ તે આ હરી ?

નાનકાં નેત્રને નાનકા ઉરમાં
પુર અમીનું સમે શું રસીલું ?
અમૃતના થાળ તું નાથ ઢળવી રહ્યો,
શું હું આપું અને શું ન આપું ?
રત્ન ચિંતામણિ રમકડાં તેં દીધાં,
બાળ શું રાખું ને શું ન રાખું ?

નાથ ! રસછોળમાં ગુંગળાઇ જઉં !
હે ! દયાનિધિ ! તો જે દેખાઉં !
છોળમાં રૈલ્ય ત્યાં અમૃત અંગોળમાં
અંગ અંગે પિતાજી ભીંજાઉં !

કીકીનાં કિરણ કિરણે પિતા! ઝમી રહ્યાં
　　　　રૂપણ શું કોટી કોટી કરુણા,
આજ અજવ ળીઆં ઉરમાં, શું ઉગ્યાં,
　　　　અંશુનાથા ફુલાં ને અરુણા.
ગવરી સ્વપ્ન સહુ ચમકી ઠમકી ગયાં,
　　　　નીંદનાં ઘેનથી આજ જાગું,
જાગતાં જોતિ તુજ ઝીલતાં ઝીલતાં કઇ
　　　　મીઠી સ્મિત પ્રભા નાથ માગું ?

અમૃતના ઓધમાં સ્વામી! નાહી રહો,
　　　　તુજ પ્રસાદી સુખો સર્વ પામી;
આપણા આપ બેઠા અમી હો પિતા!
　　　　હોય ત્યાં ખોટ કે કાંવ ખામી ?
માગવા કહો છતાં નાથ! તો આટલું
　　　　માગી માગી પિતા! આજ માગું,
જાણું હું યે નહીં એમ અણજાણતાં
　　　　સત્કૃતિ કરી દઉં એજ માગું.*

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ—એજ: ચન્દ્રિકાના ચમકારમાં.

યોગેન્દ્ર

(સ્વગત) સંધ્યાના રંગ શા સંતાકુકડી રમી રહ્યા છે! મારી જીવન સંધ્યાનાએ ન્યારી રગો શી સંતાકુકડી રમે છે! અડપલાં એનિલથી કેશવ સાથે રમી રહ્યો છે! અડપલાં અલકલટો! હરિ! હરિ! (ઉગતા ચન્દ્રદેવપર નજર પડતાં) આભની અટારીપર શું ચંદરાજ સુધાકુંભ લઇ ઉભો છે? ઢલવ! રસરાજ ઢલવ! (યમુનાના જળતરંગની રુપેરી ફુદડીપર નજર જતા) આવે આવે ને ઉડી જાય!

શું? પૂર્વજન્મનાં મીઠાં સંભારણાં રતો! તરંગો! તમારી રસફુદડી શાં સ્મરણોને સળકાવે છે? જમુનાજળ! ચંદ્રદેવ ઉગ્યો પણ તમારે ખાસ ભરતી નહીં! ભરતી નહીં ત્યાં ઓટે નહી રતો! છતાંએ આટલો થનગનાટ શા માટે? ચાદરણુંનો ફુલ પછેડો ઓઢી હુ શુ કહેવા જતો હતો? અંતરના તોફાન અંતરમાં શમો! રાગ અનુરાગ સૌ પાછળ જગતમા મુકી આવ્યો છું. મારે તે વળી વિતરાગને ચાદરડાંની ચુંદડી ને જળસુંદરી! આ બધું શુ? (સર્વ વૃત્તિઓને અંતરાત્મમાં સમેટતા) બંડખોર વૃત્તિઓ! થનગનાટ ન કરો. (જળ લહરી પર નજર પડતાં) આ ચંદ્રકલાજળસ્રોતમાં થનગને છે ! થરથરે છે! વૃત્તિઓનાં નૃત્ય થાક્યો; હું તમારાથી તો!

મીરાના પ્રકટ પ્રભુ! દૃષ્ટિ હોત તો દેખતે, ચંદ્રરાજરૂપે સુધાકુમ્ભો ઢલવી રહ્યા છો! આવે આવે ને ઉડી જાય! શું? ખ્વાબના રંગો! ના, હરિ! હરિ! તારી છબીની તેજ છાયાઓ! આભની અટારીએ રમી રહ્યા છો ચંદ્રદેવ! નહીં રમો આંખની અટારીએ! આભની અટારીએથી અંશુનાથ! અમી ઢલવો છો! નહીં ઢલવો આત્માની અટારીએથી? હરિ! હરિ! નહીં હોય એ અમરતનો અધિકાર! (ગાય છે.)

માગું હું એકજ મટકું, મધુકર! માગુ હું એકજ મટકું
રસનાં કુંડાં કહું ન ઢલવવા, એકજ દે રસ ચટકું
　　　　—મધુકર૦

રસનિધિ સર સરિતા ભર્યાં ભર્યાં હે! હરિ! હોજ
છાકમ છોળ રસ લહરીઓ, મારે ઘુંટડાનો દાવોજ
　　　　—મધુકર૦

કહી એનો એના અધિકાર કહી હું આ ઘડી અટકું
　　　　—માગું૦

તરસી યુગથી આંખડી; ...વા ટળે માણ,
દરશનીયાંનું ઘેનું લાગ્યું, ક્યારે કરું સુધાપાન
　　　　—મધુકર૦

---

* લેખક પોતે.

नाशोमनोनाशोमहोदयः) બેટા ! ગુંજે છે તો ખીલવાનું નહીં પણ ખરવાનું.

ચંદ્રહાસ

એતો આમે ગણુગણીએ ને તેમે ગણુગણીએ. ' ગોષ્ઠીની પાછળ ગુંજન ને ગુંજનની પાછળ ગાન ' ગુરુદેવ ! એવું એવુંસ્તો.

યોગેંદ્ર

બેટા ! તારી આ હસતી નાચતી કુદતી કીકી ભયંકર છે.

ચંદ્રહાસ

કેમ, ગુરુદેવ !

યોગેંદ્ર

એ રસ છોળો તો ન સંભારવાનું કંઈક સંભારી દે છે.

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! નાસ્તિક ન બનો. હૈયામાં સીંચેલાં સ્મરણોને ન સળકવા દેવાં એનાથી કયો બીજો નાસ્તિવાદ ?

યોગેંદ્ર

બેટા ! તારી કીકી કલ્લોલ છે. કંઠ વળી કોવોએ કલ્લોલતો હશે ?

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! આજે ગાયું; ઉરે ગાયું; હવે ગાવાજ બેઠો છું તો વળી કયા આરકીશ ?
(ગાય છે)

समझ दिल बूझ सोज पियारे,
आशक होकर सोना कया ? ॥
जिन नैनों से नींद गँवाई,
तकिया लेफ बिछाना कया ? ॥
लुखा सूखा रामका टुकडा,
चिकना और सलोना कया ? ॥
कहत कमाल प्रेमके मारग,
सीस दिया फिर रोना कया ? ॥

[રોના કયા—રોના કયા સ્વરનાં અમૃત આંદોલનો હવામાં ઉછળે છે.

યોગેંદ્ર

આવો રુપેરી ઘંટડીનો રણકો મને એક અવાજનું અનિવાર્ય સ્મરણ કરાવે છે. બેટા ઉષા ! તારા હાસ્યનો કિલકિલાટ તો ફરી સાંભળવાનો નહીંજને ? !

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! ઉષા ઉરમાં આનંદના સાથીઓ પુરતી તો ઉષા પછી અરુણ ને અરુણ પછી અંશુનાથ ! અમૃતના અભિષેક કરવા એ તો જીવન કર્તવ્ય છે મારે !

યોગેંદ્ર

ને બેટા ! શી રીતે આદરીશ એ અભિષેક ?

ચંદ્રહાસ

ભણ્યું ભુલાવીને—ગીત્યું વીસરાવીને; પણ મહારાજ ! તમારે તો ज्ञानामृतं भोजनम् ચાલે ? અમારે કૈં વાતોના વાળું ચાલે ?

[થોડાંક ફળ ફળાદિ લાવી ગુરુચરણે ધરે છે ને ફળ પ્રાશન કરે છે]

યોગેંદ્ર

તારી પ્રીતિની આ મીઠી પ્રતીતિ !

ચંદ્રહાસ

ગુરુદેવ ! આપને તો शय्याभूमितलम् નો આદર્શ હશે. પણ મારે કૈં ચાલશે ?

[થોડાં સુંવાળાં સુંાળાં પાંદડાં પાથરે છે ને ઉપર મહેકતાં પુષ્પો વેરે છે. સુવાળી બીછાત પર ગુરુને સુવરાવે છે. પાસેજ ખોળામાં ઢળી પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય: વર્ષો પછી. સ્થળ: વૈકુંઠનાથજીનું મંદિર.

યોગેંદ્ર

બેટા ચંદ્રદાસ ! આજ મહેમાન આવશે, મહારાજના ઘરનો મોંઘેરો મહેમાન આવશે. (સ્વરભંગ થાય છે.)

ચંદ્રદાસ

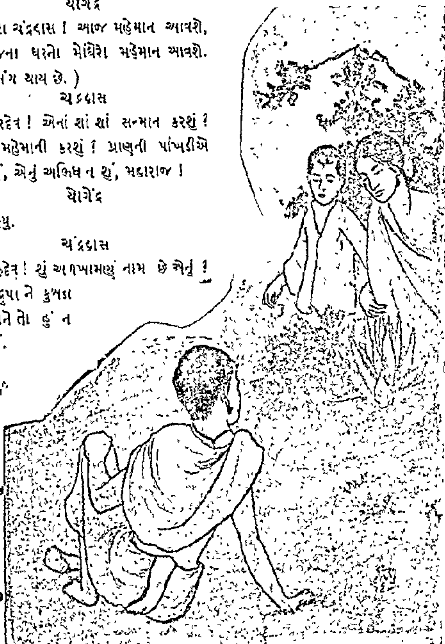
ગુરુદેવ ! એનાં શાં શાં સન્માન કરશું ? શી શી મહેમાની કરશું ? પ્રાણની પાંખડીએ પોંખીશું, એનું અભિષેક કરશું, મહારાજ !

યોગેંદ્ર

મૃત્યુ.

ચંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! શું આ ભયામણું નામ છે એનું ! એવા કદરૂપા ને કુબડા મહેમાનને તો હું ન બોલાવું.

ફુલનો વરસાદ વરસાવો છો. કુદરતી ! ક્યાંથી ફુલડાં પડ્યાં ?

(ધીમે મુકે મન હાથે શિર ચાંપે છે; જળ પડે છે.)

યોગેંદ્ર

બેટા ! હવે તો હું ચાલ્યો જઈશ !

ચંદ્રહાસ

ક્યાં મહારાજ ! શું મને એકલો મુકીને ?

યોગેંદ્ર

બેટા ! જ્યાં આખર સૌને જવાનું છે ત્યાં; એકલ પંથીના એકલ પ્રવાસજ હોય.

ચંદ્રહાસ

એ વડે લાભે મજલે કૈં એકલું ગમે ? એકથી બે ભલા કહ્યું છે ને મહારાજ ! પુરાણ —અગ્નિ પુરાણ કાળનાં રાજેન્દ્ર ને રાણી કેવાં ડાહ્યાં ? મોટા માણસ કૈં એકલાં જાય ? રાણીઓ મરે ને સાહેલીઓ શિર ધરે મહારાજ ! લાંબે પહલે કૈં એકલાં જવાય ? જોઇએ ને સાહેલીઓની સાથે ગુલાબી ગુફ્તેગો ! મહારાજ ! મને બધી રમત આવડે છે. આ તમે વળી મરવાની નવી રમત કાઢી. ઓતનારીની આ તે કૈં નવી રમત છે. મને શીખવો ને ગુરદેવ ! મરવાનું.

યોગેંદ્ર

બેટા ! તારાં મર્માળાં હાસ્યે મારું દર્દ ઓછું થઇ જાય છે. (ચંદ્રહાસ ગુરુને ખોળામાં સુવરાવે છે. ને કુમળે હાથે શિર પંપાળે છે.)

ગુરુદેવ ! તમારી સાથે શું લઇ જશો !

યોગેંદ્ર

બેટા, ત્યાં તો એકલાં પુણ્ય ને પાપના ભથ્થાં લઇ જવાનાં.

ચંદ્રહાસ

વળી એ પુણ્ય ને પાપ કેવાં હશે !

યોગેંદ્ર

બેટા તું આમ મારા દર્દીનું માથું પંપાળે એ પુણ્ય.

ચંદ્રહાસ

સમજાયું, સમજાયું, પુણ્ય તો આવું હસતું રમતું ને પાપ કેવું હોય ?

યોગેંદ્ર

બેટા તું મારી આટઆટલી સેવા અંતિમ ઘડીએ કરે છે ને હું તને કશું એ દીધા વિના જાઉં એનું નામ પાપ.

ચંદ્રહાસ

એમ ન જવાય ત્યરે, ગુરુજી ! આપો આપવું હોય તે હા ! આપજો આપવું હોય તેટલું ! પણ જો જો ! પણ જો જો હોં, આ મારી હથેલી તો નાની છે. ઉંચકાય એટલું આપજો. હોં !

યોગેંદ્ર

બેટા ! હું તને મારી 'ઉષા' આપું છું.

ચંદ્રહાસ

હથેલીમા ઉંચકાય એવી હળ્વી ફુલ છે કે નહીં મહરાજ ! મારાથી ન ઉંચકાય ને ધબદઇને નીચે પડી જાય તો મારો વાંક ન કાઢશો.

યોગેંદ્ર

બેટા ! એનો તો હસ્ત ઝલાય ને હથેલીમાં ન ઝીલાય.

ચંદ્રહાસ

ને એની અંગુલિ ઝાલી ક્યાં લઇ જાઉં ? એ તો મારી હેત પુતળીને ?

યોગેંદ્ર

સંસારકુંજમાં.

ચંદ્રહાસ

મહારાજ ! પછી શું રમીએ ?

યોગેંદ્ર

સંસાર માંડવાનું બેટા !

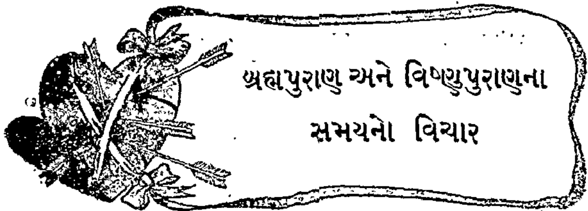
ચંદ્રહાસ

એ રમત વળી મને નથી આવડતી. એને તમે શીખવી મેલો છો ને ?

યોગેંદ્ર

હા ! બેટા ! એ ચકાર જાત છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૨૫]

બ્રહ્મપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણના સમયનો વિચાર

લેખક :
શા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—o—

બ્રહ્મપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઇ શકે કે વૈષ્ણવ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. બ્રહ્મપુરાણની વંશાવળીઓ વાયુમ ને બ્રહ્માંડની પરંપરાની પણ એની બીજી આવૃત્તિ જેવી છે. પાર્જીટર કહે છે કે "વંશવર્ણનમાં બ્રહ્મપુરાણ અને હરિવંશ ઘણે અંશે મળતાં છે અને નજીવા ફેરફારો સાથે એકજ પાઠ આપે છે. પણ બ્રહ્મ-પુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ ત્રુટિત છે." મતલબ કે હાલના બ્રહ્મપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ બ્રહ્મપુરાણ વાયુ-બ્રહ્માંડ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની બાબતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનું લાગે છે. અને માટેજ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમણિકાનાં એને પહેલું સ્થાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦મા અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૩૨ અધ્યાયો-માં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને બેય પુરાણોમાંના શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો ઘણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે. એ બેયને સરખા-વવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તેમાં પણ બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશનો મહાભારત શૈલીનો વિસ્તાર બ્રહ્મ અને વિષ્ણુએ છોડી દીધો છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવત-ના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એકજ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પછી, ૨૧૩ મા અધ્યાયમાં બ્રહ્મપુરાણમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય જામદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને કલ્કિ એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત પ્રહ્લાદ ચરિત્ર, ધ્રુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગો બ્રહ્મપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રહ્લાદચરિત્ર વગેરેનું સ્થાન જોતાં બ્રહ્મપુરાણના

આ વૈષ્ણવ ભાગો વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નક્કી. વળી બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવ પુરાણ નથી. બ્રહ્મપુરાણમાં સૂર્ય સ્તુતિ છે. (જુઓ અ ૩૩) રુદ્ર મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પાર્વતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષયજ્ઞ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ ૩૪, અ. ૩૭ અ. ૩૯) અને આ વિષયોમાં આ પુરાણ વાયુ કરતાં અર્વાચીન અને બીજાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝગડાનો અંશ નથી. બાકી આ પુરાણ નથી ષ્ણવ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મહાભારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ઘણો સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ મા અધ્યાયથી ૧૭૫ મા સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને બીજાં સ્કંદ વગેરેના તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતા આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમા છપાએલ બ્રહ્મપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનન્દાશ્રમ પાસેની હસ્ત પ્રતોનુ વર્ણન વાચના ગૌતમી માહાત્મય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનવાળો ભાગ એમ બે ભાગ જુદા હોય એવુ દેખાય છે.

બ્રહ્મપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનવાળો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે હરિવંશનુંજ નામ લખે છે. ગૌતમી મહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોકકસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર વાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન માનવાનું ખાસ કારણ નથી. પણ આ બ્રહ્મ-પુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત. ૧૭૬ મા અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુદેવના મહાત્મ્યનું, ૧૭૭મા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કોણાદિત્ય માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. આ ત્રણે તીર્થ સ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ મા શતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા શતકનું છે અને કોણાદિત્ય અથવા કોણાર્કનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮મા અધ્યાયમાંજ ઓડ્ર દેશના બ્રાહ્મણો-ની સ્તુતિ છે એ જોતાં ઉડીયાના પંડિતોએ બારમા તેરમાં શતકમાં ઉડીયાનાં આ તીર્થોના માહાત્મ્યો બ્રહ્મપુરાણમાં ઉમેર્યાં હોય એ સંભ-વિત છે. આ કોણાદિત્ય મહાત્મય ઉપર આધાર રાખી વીલ્સને બ્રહ્મપુરાણને ૧૩ મા કે ૧૪ મા શતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરા-ણોને ઉદ્દેશીને રેપ્સન ખરુંજ કહે છે કેઃ—The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. p. 300)

અર્થાત બ્રહ્મપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ઇ. સ. બારમા તેરમા શતકનો છે પણ તેનો મોટો

ભાગ વિષ્ણુપુરાણુ પહેલાંનો અર્થાત્ ઇ. સ. પાંચમા શતક જેટલો જુનો છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર નો દાખલો ઉપર આપેલ છે. બીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. રા. રા. મુનશીએ આ જમાનામાં 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધ કરેલું કંડુ આખ્યાન બ્રહ્મપુરાણુમાં અને વિષ્ણુપુરાણુમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો જોવા જેવો છે. બ્રહ્મપુરાણોક્ત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો (અ. ૧૦૦) ઐતરેય બ્રાહ્મણને અનુસરે છે. જ્યારે માર્કંડેય પુરાણુમાં સત્યવ્રત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બ્રહ્મપુરાણુ મુળ જુનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે એ ઉપર કહ્યું છે એથી પણ સરસ દાખલો તામ્રલિપ્ત માહાત્મ્યનો છે. તામ્રલિપ્ત અથવા તામ્રલુક નામનું જુના કાળમાં ગંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલમાં મીદનાપુર જીલ્લાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક બર્ગાભીમા નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ મા શતકમાં મુળના બૌદ્ધ વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામ્રલુપ્ત માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માહાત્મ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925 July p. 203).

વિષ્ણુપુરાણુ: પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુ પુરાણુનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણુ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણુના ૭ અંશોના ભાગવતે બારસ્કંધો કર્યા છે. વિષ્ણુ પુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભક્તિ અથવા કૃષ્ણુ ભક્તિ નો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણુની ભક્તિ કરતાં ભાગવતની ભક્તિ વધારે ઉંડી વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કવિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણુમાં જેટલું છે તેટલું સંગ્રહી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે તે જોતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણુ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં સારું વૈષ્ણવ ભક્તિ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભાગવતનો સમય નવમા શતકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં બસ્સો ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણુ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણુ વાયુપુરાણુને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા બ્રહ્મપુરાણુને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાયુપુરાણુ, બ્રહ્માંડપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને બ્રહ્મપુરાણુ કરતાં વિષ્ણુ પુરાણુ અર્વાચીન જણાય છે. બાણુ કવિએ વિષ્ણુપુરાણુનું નામ નથી લીધું, વળી વિષ્ણુ પુરાણુમાં ભક્તિપોષક તરીકે પ્રહ્લાદ ચરિત્ર કહ્યું છે, પણ ભક્ત તરીકે પ્રહ્લાદનો ઉલ્લેખ વાયુમાં, હરિવંશમાં, મત્સ્યમાં કે બ્રહ્મપુરાણુમા નથી અને એ પ્રકારની ભક્ત કથાઓ પ્રચારમાં આવતાં કંઈક વખત લાગવો જોઇએ એ બધું જોતાં હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણુ પછી સો બસ્સો વર્ષે એટલે કે ઈ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણુ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્જિટર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળી નવમા શતકના ગ્રંથકાર શંકરાચાર્યના બ્રહ્મ સૂત્ર ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઈ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં થએલા વાચસ્પતિ મિશ્રે ભામતી માં 'પમે ગાયું છે' એમ કહીને નીચેનો અર્ધો શ્લોક ઉતારેલો છેઃ—

हरि गुरु वशगोस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः।

।—ब्र. सू. अ. ३.२४

આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણુ અં. ૩ અ. ૭ માં

ર (શ્લો ૧૫) છે. ભાગવતકારે અજામિલાખ્યાન મા વિષ્ણુપુરાણની આરંભ ગાથાઓનો પોતાના શબ્દોમા અનુવાદ કર્યો છે. એ જોતાં પણ ભાગવતની રચના થઇ ત્યારે નવમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલુ વિષ્ણુપુરાણ ઇ.સ. ૬૦૦ની આસપાસમાં રચાયું હોવું જોઇએ. વિષ્ણુપુરાણનું કલિવંશ વર્ણન વાયુ અને મત્સયના કલિવંશ વર્ણન કરતાં અર્વાચીન છે એ હકીકત પણ ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વીલ્સને યવન, મ્લેચ્છ, તુરુષ્ક વગેરે શબ્દોનો અર્થ મુસલમાન સમજીને વિષ્ણુપુરાણને ઇ. સ. ૧૦૪૦ ની આસપાસમાં માન્યુ હતુ, પણ એ માન્યતા ખોટી છે. આ નામો ગ્રીકોના, તથા મધ્ય એશીઆ ની જ ગલી જાતોનાં વાચક છે. વળી ગુપ્તોના સમયની વીલ્સનને ચોક્કસ ખબર ન હતી એટલે તેણે ખોટુ અનુમાન કર્યું હતું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યારે ઉપલબ્ધ ઇતિહાસની માહીતી સાથે [illegible] વીશે ઉપર દર્શાવેલુ અનુમાન સુસંગત છે

વિષ્ણુ પુરાણનુ પ્રકરણ—વિષ્ણુ પુરાણનુ [illegible] મહત્વ જોતા અનુ [illegible] પુરાણના વસ્તુ સાથે [illegible] ટુંકામા સરખાવ્યુ છે.

વાયુ પુરાણના [illegible] ત્રણ અધ્યાયમા પુરાણની [illegible]. વિષ્ણુ પુરાણના પહેલા [illegible] યમા એ પુરાણના પોતની [illegible] પુરાણના ચોથા અધ્યાયના [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] પુરાણના બીજા અધ્યાયમા [illegible] વાયુ પુરાણ સર્ગક્રમમા માત્ર [illegible] ત્યારે વિષ્ણુ પુરાણ [illegible] તેમય [illegible] શ્લો [illegible]

૩૦) પછી વિષ્ણુ પુરાણના ત્રીજા અધ્યાયમાં આપેલી માન પરિભાષા વાયુપુરાણના ૧૦૦ અ. મા. છે પછી વાયુ પુરાણ અ. ૬ માં કહેલુ કલ્પ વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણ અ. ૫મા છે. એજ અધ્યાયમા વાયુ પુરાણ અ. ૯ ના કેટલાક શ્લોકો આવી જાય છે. પછી વિષ્ણુ પુરાણ અં. ૧ અ. ૬ ની વાત વાયુ પુરાણ અ. ૮ માં શ્લો—૩૬ થી શરુ થાય છે વાયુ પુરાણ બ્રહ્માંડ પુરાણ અને માર્કંડેય પુરાણ ત્રણેના લગભગ એક સરખા પાઠનો વિષ્ણુ પુરાણે સંક્ષેપ કર્યો છે. આજ અધ્યાયમા વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું વર્ણન છે (સરખાવો વિ. પુ. અં. ૧ અ ૬શ્લો ૩૬ થી ૩૭ અને વાયુ પુ. અ. ૮ શ્લો—૧૬૧ થી ૧૯૦)

વિષ્ણુ પુ અ ૭ ના શ્લો ૪થી૧૩ અને વાયુ. પુ. અ ૯ નાશ્લો ૬૭થી ૭૭ એક અર્થનાછે. પછી વાયુ પુરાણ અ ૧૦ મા સ્વાયંભુવમનુની ઉત્પત્તિ કહી છે તે વાત વિ પુ અ. ૭ નાશ્લો— [illegible] થી ૩૫ મા છે. વાયુ પુ અ ૧૦ ના ૪૩ [illegible] અ ૨૬ માથી અધ્યાય સુધી [illegible] ભાગ [illegible] સ્વભાવિક રીતે વિષ્ણુ પુરાણમાં [illegible] છી વાયુ પુ અ. ૨૭ અને વિ. પુ અં. અ ૮ શ્લો -૧થી૧૪ સમાનાર્થ છે. વિ પુરાણે [illegible] ના શબ્દોના સાર એકઠો કર્યો છે. પછી વાયુ પુ ૨૮ મા ઋષિ વંશ વર્ણન છે, વિષ્ણુ પુરાણ ૮ મા ઋષિ વંશ વર્ણનના શરુઆતમાં [illegible] સ્ત્રી લક્ષ્મીનું નામ આવતા લક્ષ્મીનુ [illegible] આવે છે. જે વાયુમા નથી. વિ પુ અ. ૯ [illegible] નો ઇંદ્રને શાપ અને સમુદ્ર મથનની કથા [illegible] શાપની વાત પણ નથી છે [illegible] વાયુમા, હરિ વંશમા મત્સયમા, રામાયણ [illegible] મહાભારતમા નથી. છેલ્લે એ [illegible] લક્ષ્મી સ્તુતિ [illegible] અ [illegible] પણ ન વાયુ પુ [illegible] ૨૮ ને

અનુસરી ચાલુ થાય છે. એજ અધ્યાયમાં શ્લો ૧૩ થી આગળ વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં ટુંકામાં છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત તરીકે લાંબું ધ્રુવચરિત્ર આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને અનુસરી ભાગવતમાં, પણ (સ્વર્ગખંડમાં) અગ્નિ પુરાણમાં અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને સુનૃતા નામની એક સ્ત્રી કરી છે પણ વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે સુરુચિ અને સુનીતિ બે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ ધ્રુવની સંતતિની કથા ચાલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ) માં છે. આ પ્રસંગમાં વેનનાં અવગુણો ગણાવતાં વિ. પુ. એને વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી. વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૧૪ની પ્રચેતસોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રચેતસોએ કરેલી સ્તુતિ (શ્લો. ૯ થી ૪૯) વિ. પુ. માંજ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રાચેતસ આખ્યાન પણ વિ. પુ. મુળ વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર ગડબડ પણ થાય છે. વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ માં અધ્યાયનાં વિષ્ણુએ પ્રચેતસોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અસ્થાને છે.

વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મ પુરાણમાંથી લીધેલું કંડુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી દક્ષ અને સત્રબ્રાધ્વની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો ૧૨૨ થી ૧૫૯) નો સાર છે. પછીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો ૪૭ થી ૬૧) માં હિરણ્ય કશિપુની વાત છે. એમાં હિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રહ્લાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ ઠેકાણે અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં શરુ થાય છે પણ પછીના પાંચ ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રહ્લાદ ચરિત્ર કહ્યું છે. આ પ્રહ્લાદ ચરિત્ર આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. પછી વાયુ ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ.પુ. અં. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ–૬૮ માં કહેલોદનું પુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. માં ૨૧ મા અધ્યાયમાંજ કહ્યો છે. ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર ખેંચ્યો છે. વિષ્ણુ પુ. અં. ૧ અ. ૨૨ મો સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. બળ આ રીતે વિ. પુનો પહેલો વંશ પુરો થયો એની ઉપર જરા વિસ્તારથી વાયુ સાથે સરખામણી કરી છે. વિ. પુ. વાયુના ક્રમને કેવું દૃઢ તે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરતું જાય છે એ ઉપલી સરખામણીથી બરાબર દેખાય છે. હવે બાકીના પાંચ વંશો ટુંકામાં જોઇએ

વિ. પુ. અં. બીજાના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ સુધીમાં કરેલો ભુવન કોશ વર્ણનનો સાર છે. વિ. પુ. અં. ૨. થી ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે જે મુળ વાયુ પુ. માં નહીં હોય પણ પાછળથી ૧૦૧ મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અં.

૫

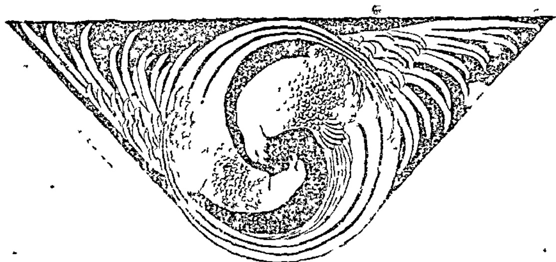
રે જોઇ લે સદન માધવીનું નિરન્ત,
મધ્યે નિકુન્જ વિખરેલ જહીં કુસુમ;
જો કુજિતો કરી રહે રસસુંદરીઓ,
પિકોતણા કલશ્વે ન સુણાય તે તો.

૬

ડંખી બિંબસમાન ધારી અધરો વ્યાકુલ દોડી થતા,
ભૂસાયું શ્રમસ્વેદથી તિલકને વિંધાઇ કાટે જતાં;
કર્ણે કર્કશ કંકણો સ્વર કરે હા હસ્ત ધૂમાવીને,
શાને જો વન શુક્ર પાછળ ભમે પુષ્પો નણંદી વિણે.

૭

ઝાલી વેણી છુટેલ એક કરથી ને અન્ય હસ્તે વળી,
સાડીના સરકી ગયેલ પટથી તુગ સીનો ઢાંકતી;
ચર્ચી ચંદન અંશ કૈંક તનુએ તામ્બુલ રકતોષ્ઠી,
જાયે પ્રિય ગૃહેથી પુષ્પ શરની સાક્ષાત્ જયશ્રી સમી.

સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ.

['નવગુજરાત'ના સૌજન્યથી.

સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દઇને ઉભો હતો.

—ભગવાન કૌટિલ્ય પૃ. ૫૦૪ |

લેખક:
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:
રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય:
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહીતી

પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર, રાજગૃહ } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજાનું પાટનગર.

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.
વક્રનાસ...... મગધના નરેંદ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.
સુમોહા ...... તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.
હિરણ્યગુપ્ત, ધનનંદ } શૂદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.

શેષ...ક્ષુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહાનો ભાઇ.
ભિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત......હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી........સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી......મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
પ્રમંડક
કંકુ } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
શ્રીયક...
સ્થૂલભદ્ર } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત......નરેદ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સર્વાર્થસિદ્ધ નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો।

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઇ આંભિ ઘણે વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એનો બ્રાહ્મણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો પગે ચાલીને જાય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યા ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજી થઈ. મહાપદ્મ નંદે કૈં હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

વૃદ્ધ સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ઘરડા પતિની જુવાન પત્ની હતી મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચહાતી હતી પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો। મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા જાય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, ક્ષુદ્રક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો પણ તેને થોડી વાર રાહ જોવી પછી ઘરમાં પ્રવેશ થઇ શક્યો આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના ક્ષાત્રિયોની અધમ દશાથી જાણીતા થાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

શકટાલ ગૌરીને સેનાજિત સાથે વરાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગુપ્ત ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેંદ્રદેવ આંભિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હચમચાટથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંભિએ સુમોહા સાથે આવતી નોમે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છટ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઇ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાજિત કે વિષ્ણુગુપ્ત સાથે ? એ કંટાળો એનો એક ભાઇ સ્થૂલભદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાથર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું: તે કોશાને લઇ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગ્નાશ થઇ ઘેર ગઇ. સેનાજિતે આવી શકટાલને કહ્યું: 'નરેંદ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે.'

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાજિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

બીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાજિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શકયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રગુપ્ત ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગુપ્ત કુમારને તે મુરાદાસીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ઔરસપુત્ર કુમારગુપ્ત તેના પિતામહ હતા તેનો ભેદ ફોડે છે. ચંદ્રગુપ્તમાં નવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાજિતનો કેદી નાસી છુટયાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગુપ્ત છોડવી ગયો એમ કહે છે. હતાશ સેનાજિત વક્રનાસને ખબર આપે છે. અંતે સંનિધાતાની યુક્તિ–શકટાલની ઝુંપડી રાત્રે સળગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ ક્રૂર વિચારે કંપી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનુ ઘર છોડી એની ઝુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

બીજે દિવસે સવારે અર્ઘ્ય અપાતો જોવા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સામે આવી એકઠાં થયાં, વક્રનાસ, સંનિધાતા ને સેનાજિત આવી ગયા. આંભિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શેષ ને ક્ષુદ્રક માલવોના દૂતમણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા ન હતા. કેમ નહિ ના આવ્યા તેની ચર્ચા શરૂ થઇ હતી. સિદ્ધાર્થ ક્ષપણક આવ્યા. એમણે પુછપરછ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્ય શકટાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુઆ. ક્ષપણક યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી 'આચાર્ય ! અર્ઘ્ય સ્વીકારો' ને આંભિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડયા. નરેંદ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેંદ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજા પણ સાચવી ગયો. આચાર્યે નંદ નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આંભિ ને તેનું લશ્કર મહાદેવીને લેઇ ચાલી નીકળ્યું. સેનાજિત તેમની પુંઠે પડયો.

સેનાજિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લશ્કરને મુખ્ય આગળ જ રહેવા દીધું અને થોડા ચુંટી કાઢેલા સૈનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યો. તેને ત્યાં મહાદેવી વગેરે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એકલો

અટુલો લાગે છે, સંસ્કારવિહીન જણાય છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ તેને સાથે છે. તે કુલપતિ ભદ્રાક્ષને મળી વિષ્ણુગુપ્ત જ્યાં ધ્યાન કરે છે તે તરફ જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૫ મું

—o—

જેમાં સેનાજિતને નૈમિષારણ્ય છોડવું પડે છે

સ્નાન કરી બધાં એક ટેકરા પર આવેલા વરુણને મંદિરે ગયાં. મંદિર નાનું ને ખડબચડા પથ્થરનું હતું અને તેના પર એક વૃદ્ધ પીપળો પોતાની ઘટા વિસ્તારી રહ્યો હતો. ત્યાં દર્શન કરી બધાં મધ્યાહ્ને આશ્રમમાં ગયાં સાથે સાથે સેનાજિત પણ ગયો.

સેનાજિત જેમ આ સ્થળનો પરિચય મેળવતો ગયો તેમ તેના હૃદયમાં પૂજ્યભાવે વાસ કર્યો. ડગલે ડગલે વૃદ્ધ, આધેડ, યુવક ને બાલક જે મળતું તે કુલપતિને પ્રણામ કરતું અને એ હસીને આશીર્વચન કહેતા. બધાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મુખ પર જે શાંતિ વિષ્ણુગુપ્તના મુખ પર સંપૂર્ણ રીતે હતી તેનો થોડો કે વધતો અંશ હતો. બધાં આત્મનિષ્ઠ ફરતા હતા ઘણા વિદ્વાન લાગતાં હતા, કોઇ ગૌરવવીહોણું નહોતું કોઇ દંભી નહોતુ શેષ ને આશિ ને મહાદેવી પણ જાણે પળે પળે નિર્મલ થતાં જતા હોય એવું લાગતુ હતુ તે એકલોજ ઝેરી નાગ હતો. તે મનમાં ને મનમાં ક્રૂરતાથી હસ્યો હા, તે ઝેરી નાગ હતો, નંદના દરબારનો નાગ હતો, અને આ બધું વિષમય કરવું એજ તેનું કર્તવ્ય હતું

આશ્રમ આવતા જે ચોગાનમાં એને પહેલવહેલા કુલપતિ મળ્યા હતા ત્યાં બધાં આવ્યા. ત્યાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આખા ચોગાનને લીંપીગુંપી પવિત્ર કરી રહ્યાં હતાં.

મહાદેવીએ એનું કારણ પુછ્યું.

"વત્સે" કુલપતિએ કહ્યું: "આ સ્થળ વ્યાસતીર્થ અને સત્શૃંગ જેવુંજ પવિત્ર ને ફલદાયી છે. એને આ તમારા અધ્યક્ષે આજે ભ્રષ્ટ કર્યું તેથી એને ફરીથી વિશુદ્ધ કરીએ છીએ"

બધા તિરસ્કારથી સેનાજિત તરફ જોઇ રહ્યા. તે શરમમાં માથું ઉંચું ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર હાથજ જોડ્યા.

"વત્સે! હોય" ઔદાર્યથી હસીને કુલપતિએ કહ્યું: "એને શી ખબર કે જે પૂણ્યભૂમિને તે તેના ઘોડાની ખરીથી ઉખેડી રહ્યો હતો ત્યાંની વેદીને ન કથી મહા પ્રતાપી નરાધિપો અને તપ ને જ્ઞાનમાં મહાન એવા મહર્ષિઓ પ્રણિપાત કરી ગયા છે. વત્સે! આ અગ્નિ કુલપતિ શૌનકે બાર વર્ષનો સત્ર આરંભ્યો ત્યારે પ્રગટ્યો હતો."

"ઓ હો હો!" મહાદેવીએ કહ્યું. સેનાજિત ભ્રષ્ટ કરેલા અગ્નિ તરફ જોઇ રહ્યો.

"ત્યારે સુત પૌરાણિકે ભારત અહીંઆજ કહેલું?" શેષે પુછ્યું.

કુલપતિના શ્રોતાવૃંદને એ મહાપ્રસંગની ખબર હતી. અને એ પ્રસંગ અહીંઆંજ બન્યો જાણી તેમનાં હૈયાં ને કલ્પના ઉત્તેજાયા સેનાજિતના મનમાં ભારત જે કથારૂપે હતું તે વાસ્તવિક જીવન રૂપે પ્રગટ થયું. તેણે અગ્નિ તરફ જોયું. આજ અગ્નિ આગળ મગધના નરેંદ્રોએ ભારત સાંભળ્યું હતું! આવા સનાતન અગ્નિની જ્વાલથી તે દાઝ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

"વત્સ!" કુલપતિ શેષને જવાબ વાળતા

એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું.

હતા. "હા. આજ સ્થળે મારા આશ્રમનાં આ વૃક્ષોએ સૂતશ્રેષ્ઠ લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાના શબ્દો સંઘરી રાખ્યા છે."

મહાદેવીએ જાણે કલ્પનામાં બધું જોઈ રહ્યાં હોય એમ ચારે તરફ જોયું.

"વત્સે!" કુલપતિએ કહ્યું. "આજ વૃક્ષ નીચે, જ્યાં હું બેઠો છું ત્યાં, કુલપતિ શૌનક શિષ્યો સમેત બેસતા હતા. આ શેષ બેઠા છે ત્યાં પુરુશ્રેષ્ઠ જનમેજયના પૌત્ર અધિસીમ કૃષ્ણ તેના પુત્ર નિચક્ષુને સાથે લઈ બીરાજતા હતા.

અને આ તરફ મગધરાજ સેનાજિત તેના મહારથીઓ સહિત બીરાજતા હતા અપૂર્વ યુગ હતો—જ્યારે આર્યાવર્ત્તમાં શકિત અને સસ્કારની પાંખે ચઢી ધર્મ દશે દિશામા વિહરતો હતો. ”

" ભગવાન !” મહાદેવીએ કહ્યુ, “ ત્યારે નૈમિષારણ્યમા મહર્ષિઓમા શ્રેષ્ઠ એવા કોણ હતા ? ”

“ નૈમિષારણ્યનો ત્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો અને આ આશ્રમનો પણ ”

“એમ, શુ કહો છો? ' પ્રમડકે સબહુમાન કહ્યુ. “ ભગવાન આશ્વાલાયનનો વખતમા પણ એવોજ હતો ”

''ના' કુલપતિએ ડોકુ ધુણાવ્યુ ''ભગવાન વ્યાસ પછી મહર્ષિઓમા ઉદ્દાલક આરુણિ ની જોડે કોણ બેસે એમ છે ? મહર્ષિ અરુણ જેવાના પુત્ર અને મહર્ષિ શ્વેતકેતુ જેવાના પિતા કુલપતિઓ એના શિષ્યો હતા કૌશામ્બીના પ્રોતી કૌસુરુબિંદિ, જ્ઞાનીઓમા શ્રેષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્કય વાજસનેય, અને કૌશીતકિ એના દિવ્ય ચક્ષુઓએ આત્મા ને પરમાત્માનો ભેદ ભાગ્યો હતો, ને ૐકારનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એની વાણીના પ્રભાવે સહિતાઓ, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો સર્જ્યા થયા એની પ્રેરણાથી એના શિષ્યો આ આર્યાવર્ત્તને ઉજ્જવલ કરતા ''હા, કબધી કાત્યાયન, સુકેશા ભારદ્વાજ,——— ભગવાન ગુણાખ્ય સાંખાયન પૈઙ્ગિરસાદિ અને—

“ હવે ફીકર નહી કરશો ! એવા કોઇ થવાના નથી ” મહાદેવીએ કટુતા બતાવી

“ વત્સે ! મારા વખતમા એવા મહર્ષિઓ ભેગા થયા મે જોયા નથી પણ થશે એની મને ખાત્રી છે ”

“ કેમ ?” હસીને આભિકુમારે પુછ્યુ

“ વત્સ ! એ ખાત્રી કરી આપવી તારા હાથમા છે મારા બે પુત્રો તું લઇ ગયો છે તે પાછા આપ-પ્રમડક અને વિષ્ણુગુપ્ત ” કુલપતિ હસ્યા ''અરે તારો વિષ્ણુગુપ્ત એકલોજ પાછો આપ, તો ભગવાન દ્વૈપાયનનું હતું એવુ નૈમિષારણ્ય હુ બનાવી દઉં ” સેનાજિતે કાન ફફડાવ્યા પાછો વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યો !

''ભગવાન !' શેષે નમ્રતાથી કહ્યું, ''નૈમિષારણ્ય તો અહીંઆ પડયુ ને અમારે નૈમિષારણ્ય ઘર આગળ જોઇએ છે એમને પાછા આપીએ તો એ કોણ કરશે ? ”

સેનાજિત ચમક્યો. આ શાંત ને રમણીય નૈમિષારણ્ય અને પેલા દુષ્ટ આચાર્ય વચ્ચે શી સામ્યતા !

“ હું જાણું છુ તેમાંજ તો એને મે તમને સોંપ્યો છે.' કુલપતિ હસ્યા

“ એ ખાત્રી ! ” સેનાજિત બબડયો

‘ કે અમને બધાને એમને સોંપ્યા છે ? ” આભિકુમારે હસીને કહ્યુ

“ અમે એને જીવતો રહેવા દઇશુ તો ને ” કટાક્ષથી મહાદેવીએ કહ્યુ

'વત્સે !' ગાભીર્યથી કુલપતિએ કહ્યુ. ''નૈમિષારણ્ય જેવી પુણ્યભૂમિના ભૂત ને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષો એને રક્ષે છે ”

સેનાજિત ક્ષણ મનમા કડવાશથી હસ્યો એ આશિષો એને હવે રક્ષવાની નહોતી

“ ભગવાન ! ” પ્રમડકે કહ્યુ ‘જમવાની વખત થઇ ”

''ચાલો ' કુલપતિએ કહ્યુ

સેનાજિતને જમતા જમતા અહીંઆં આવવાનું કૈં બહાનુ કાઢવાની તક મળી આભિકુમારને તેણે કહ્યુ કે મહાદેવી વગર ભયે સ્વદેશ પહોંચે માટે તેને નરેદ્રદેવે મોકલ્યો હતો બધા હસ્યા, કારણ કોઇને આ બહાનું બધ બેસતુ

લાગ્યું નહીં. સેનાજિતને લાગ્યું કે બધા એને મૂર્ખ ગણતા હતા. ખરેખર ! તે મૂર્ખજ હતો, ગધેડો હતો ને દેખાતો હતો. શા માટે ? નૈમિષારણ્ય ઘર આંગણે લાવવા મથનાર વિષ્ણુગુપ્તનું ખુન કરવા આવ્યો હતો તેથી ? કે આવી નજીવી વાતો સાંભળી પોતે સંશયાત્મા થતો હતો તેથી ?

બપોરે બધા યાત્રાળુઓ સુતા તેમ તે પણ સુતો અને વાતાવરણ કે સાંભળેલી વાતોને લીધે ઘણે દહાડે તે ઘસઘસાટ ઉંઘ્યો.

તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. બીજાં બધાં વીખરાઈ ગયાં હતા, અને એક નાનો શિષ્ય તેની ઝુંપડી પાસે બેઠો હતો. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઇ જવાની તેને આજ્ઞા હતી.

સેનાજિતે એ શિષ્યને વાતે ચઢાવ્યો. શૌચ કુલપતિ પાસે બેઠો હતો. આભિકુમાર એક શાસ્ત્રપારંગત ઋષિનું વિવેચન સાંભળતા હતા. મહાદેવી તાપસીઓ સાથે વાત કરતાં હતાં. કોઇ ઉપનિષદ સાંભળવા ગયું હતું. કોઇ ઇતિહાસ પુરાણ સાંભળવામાં પડ્યું હતું.

" ત્યારે અહીંઆં કોઇ શસ્ત્રાચાર્ય નથી ?" સેનાજિતે ધીમે રહીને પુછ્યું.

"શસ્ત્રાચાર્ય ગયા પછી હમણાં કોઇ નથી.'

" કોણ શસ્ત્રાચાર્ય હતું ?"

" કહ્રુ આચાર્ય."

કહ્રુ—વૃદ્ધ અગ્નિહોત્રીનો મૂર્ખ પુત્ર ! સેનાજિત વિચારમાં પડ્યો ને તેણે ધીમેથી પુછ્યું: " વિષ્ણુગુપ્ત કે શીખવે છે ?"

શિષ્યે માનભેર આંખો ઉંચી કરી. " આચાર્ય ચાણક્ય પહેલાં શીખવતા હતા."

" શું !"

છોકરો હસ્યો " શસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર—બધું. જો જોઇએ તે એને શું ?" તેણે પૂજ્યભાવથી ઉમેર્યું.

" એ ક્યાં ગયા છે ?"

" સવારે આવીને ચાલી ગયા." નિર્દોષ છોકરાએ કહ્યું.

"ક્યાં ? મારે એમને મળવું છે" સેનાજિતે ઉમેર્યું.

" ઘણુંખરું મુનિ ઉદ્દાલકને આશ્રમે."

" તે ક્યાં આવ્યો ?"

" વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાંથી ઉપર ને ઉપર જઇએ ત્યારે છેક પેલા શિખર પર તેનો આશ્રમ છે." કહી તેણે દૂર એક ઉંચું શૃંગ બતાવ્યું.

" એ કોણ છે ?"

" મોટા તપસ્વી છે ! બસેં વર્ષના છે એમ લોકો કહે છે. ને એકલા રહે છે."

" એકલા !" સેનાજિતે કહ્યું.

વૃક્ષોની છાયા લંબાવવા લાગી, પવન શીતલ થતો ગયો, પક્ષીઓનો કોલાહલાટ વધ્યો.

લોકો સાયંસંધ્યા કરવા દષદ્વતીના શાંત નીરમાં જઇ ઉભા. આશ્રમ વધારે સુરમ્ય થતો ગયો. સેનાજિતને આમાંથી એક વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા નહોતી. મુનિ ઉદ્દાલકનો આશ્રમ કઈ તરફ છે તે જોવા વરુણદેવનાં દર્શન કરવાને બહાને તે ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક પગથી પર્વત પર જતી હતી.

" મુનિ ઉદ્દાલકનો આશ્રમ આ પર્વત પર છે ?"

" હા."

" પણ ત્યાં એકલા રહીને શું કરે છે ?"

" તપશ્ચર્યા !" છોકરાએ પ્રશ્નમાં રહેલા અજ્ઞાન પર હસીને જવાબ દીધો. "મુનિ બીજું શું કરે ?"

એકલો બસોં વર્ષનો માણસ તપશ્ચર્યા કરે

ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત જાય એ વાત સેનાજિતને ગળે ઉતરી નહીં. રાત પડવા આવી એટલે તે પોતાની ઝુંપડી પાસે આવ્યો. આંભિકુમાર અને તેનો એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો તેની વાટ જોતા હતા. અંધારામાં એ કોણુ હતો તે જોવાની એણે કાળજી પણુ કરી નહીં.

"સેનાજિત !" આંભિકુમારે પાસે આવીને કહ્યું. તેનું કદાવર શરીર સેનાજિત પર ઝઝુમી રહ્યું. "મહાદેવીની ચકચાર જોવા આવ્યો છે, પણુ આ તારું અંતઃપુર ન હોય."

"ના–ના"—

"તું કયારે અહીંઆથી જાય છે ?" આંભિએ અધીરાઇથી પુછ્યું.

"આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે" તેણે વિનયથી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"ઠીક. એ ડાહી વાત કરી. જા કુલપતિનાં દર્શન કરીને ચાલી જા–જલદી. ને જો અમારી પાછળ આવ્યો છે તો"—

"કુમાર !" ગૌરવથી સેનાજિતે કહ્યું; "મારે તો મારા કૃપાનાથની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે."

"જે મારી સાથે હોય તેને તો મારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે. જા" આંભિએ પણુ તેવાજ ગૌરવથી કહ્યું. "તને જીવતો જવા દઉં છું. ને તને આજ્ઞા આપનારને જઇને મારો સંદેશો કહેજે—"

"શો ?"

"કે ફરી તક્ષશિલાના કુમારને બચાવવા સૈન્ય નહીં મોકલે. હું મારું રક્ષણુ કરી શકું છું. ને વળી કહેજે કે જે માણુસો તમે મોકલ્યાં છે તેમાંનાં અડધાં નાસી ગયાં ને અડધાંએ શસ્ત્ર છોડી દીધાં," હસીને કુમારે ઉમેર્યું; "તુ સશસ્ત્ર નૈમિષારણ્યમાં પેઠો તેથી તમને પિતૃઓનો શાપ લાગ્યો."

"પણુ મારું સૈન્ય !" સેનાજિત ખબર સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો.

"હા." ખડખડ હસીને આંભિકુમારે કહ્યું "તારા સૈન્યમાં તું ને આ તારા દશ સાથીઓ."

"પણુ નરેંદ્ર" હારથી કચવાએલો સેનાજિત અભિમાનથી બોલવા ગયો

આંભિકુમારે તેને ખભે હાથ મુકયો. "સેનાજિત ! આ કદ્રુ જરા ખરાબ સ્વભાવનો માણુસ છે. એ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી." સેનાજિત પાસે ઉભેલા માણુસ તરફ ફર્યો. સવારે જોએલો તે શસ્ત્રાચાર્ય !

"અગ્નિ હોત્રીનો કદ્રુ !"

"અરે ! અરે !" કદ્રુના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સાંભળી તેને તમ્મર આવ્યાં. "સવારે મને સાથે નહીં આવવા દીધો તે શું કરું ? સીધાવો, તમારાં ઘોડા ને શસ્ત્ર નૈમિષારણ્યને સીમાડે આંભિકુમારની છાવણીમાં પડયાં છે."

"આ તમારો આશ્રમ ? આ તમારા ઋષિઓ ! આ તમારી વિદ્યા !"

આંભિકુમારે સખ્તાઇથી સેનાજિતને ખભે હાથ મુકયો. "સેનાજિત ! છાનોમાનો ચાલ્યો જા. જ્યારે તારા જેવા નિકંદન કાઢનારા નીકળે ત્યારે રક્ષણુ કરનાર પણુ કોઇ નીકળેને ?" આંભિએ સેનાજિતને ખભે ભાર દઇ વાકય પુરું કર્યું.

"હવે સીધાવો અધ્યક્ષરાજ !" કદ્રુએ કહ્યું.

"કુલપતિનાં દર્શન કરીને જજો"

સેનાજિતે ડહાપણુ રાખ્યું. દશ ભગ્નગૌરવ યોદ્ધાઓ કુલપતિને પ્રણામ કરી બહાર પડ્યા.

"હું મુકવા આવુ ?" કદ્રુએ પુછ્યું.

"ના" દબાવેલા ક્રોધથી, કચવાટથી, નિરાધારીથી સેનાજિતે જવાબ દીધો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૩]

મંત્ર

લેખકઃ
શ્રી. બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ
ચિત્રકારઃ
રા. જગમોહન શાસ્ત્રી

સંધ્યાનો સમય હતો. ડાકટર લાલભાઈ ગોલ્ફ રમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. દરવાજા આગળ મોટર તૈયાર ઉભી હતી. એટલામાં બે મજુર એક ડોળી ઉચકીને આવતા દેખાયા. ડોળીની પાછળ એક ડોસો લાકડીનો ટેકો લઈ ચાલતો હતો. દવાખાના પાસે આવીને મજુરોએ ડોળી નીચે મુકી. ડોસાએ દવાખાનાના બારણા પર નાખેલા જાળીદાર પડદામાંથી અંદર નજર કરી. આવી સાફસુફ જમીન પર પગ મુકવા માટે કદાચ કોઈ એને ઠપકો આપશે એ ભયથી એ ધ્રુજતો હતો. ડાકટર સાહેબને મેજની પાસે ઉભેલા જોયા છતાં એને કંઈ બોલાવાની હીંમત ન આવી.

ડાકટરે પડદાની અંદરથી પુછયું: 'કોણ છે ત્યાં ? શું જોઈએ છે ?"

ડોસાએ હાથ જોડીને કહ્યું: "સાહેબ, ગરીબ માણસ છું. મારો છોકરો થોડા દહાડાથી...."

ડાકટર સાહેબ સીગાર સળગાવી બોલ્યાઃ " કાલે સવારે આવજે; આ વખત દરદીઓને જોવાનો નથી."

ડોસો ઘુંટણીએ પડીને માથું જમીન પર ટેકવી બોલ્યોઃ " ભગવાન તમારું ભલું કરશે સાહેબ; દયા કરો, છોકરો મરી જશે, ચાર દહાડાથી આંખ નથી...."

ડાકટરે ઘડીઆલ તરફ નજર કરી. તેને જવાને ફકત દશ મીનીટની વાર હતી. ગોલ્ફ સ્ટીક ખીંટી પરથી લેતાં લેતાં તેણે કહ્યું: "સવારે આવો, સવારે; આ મારો રમવાનો વખત છે."

ડોસાએ પાઘડી ઉતારી રોતાં રોતાં કહ્યું: "સાહેબ, એકવાર એના તરફ જોઈ લો—ફકત એકવાર, છોકરો હાથથી ચાલ્યો જશે મારા બાપ, એકજ વાર જુઓ. સાત છોકરામાંથી આ એક બચ્યો છે. અમે રોઈ રોઈને મરી જઈશું. સાહેબ ! દયા કરો."

ડાકટર સાહેબને ત્યાં આવા કેટલાએ માણસ આવતા. એમના સ્વભાવથી ડાકટર ખુબ પરિચિત હતા. કોઈ ગમે એ કહે, તેઓ કદિ કોઈનું કહેવું સાંભળતા નહીં. ધીરેથી પડદો ખસેડીને ડાકટર મોટર તરફ ગયા. ડોસો પાછળ જતાં જતાં કહેવા લાગ્યોઃ " સાહેબ, ધર્મનું કામ છે, બહુ ગરીબ માણસ છું. મારે દુનિયાં

બીજું કોઇ નથી. ઇશ્વર તમને આબાદ કરશે મારા પ્રભુ!"

પણ ડાકટરે પાછું ફરીને જોયું સુદ્ધા નહીં. મોટરમાં બેસીને તેણે કહ્યું: "કાલે સવારે આવજો."

મોટર ચાલી ગઇ. ડોસો થોડીવાર સુધી પુતળાની માફક નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો એને નવાઇ લાગી. સંસારમાં એવા પણ માણસ હોય છે કે જેઓ પોતાના મોજ શોખની આગળ બીજાના જાનની પણ પરવા નથી કરતા! પણ આ વાત હજી એ માની ન શક્યો. સભ્ય સમાજ એટલો બધો નિર્લજ્જ, આટલો બધો કઠોર છે એ વાતનો આવો મર્મભેદી અનુભવ અત્યાર સુધી એને થયો નહોતો એ જુના જમાનાનો માણસ હતો. આગ હોલવવા માટે, મુડદાને બાંધી આપવા માટે, લડાઇ ટંટો પતાવવા માટે ને બીજાનાં દુઃખમાં મદદરૂપ થવાને માટે જેઓ સદા તત્પર રહેતા તે જમાનાનો એ માણસ હતો. જ્યાં સુધી મોટર એની દૃષ્ટિએ પડી ત્યાં સુધી એકીટશે એણે તે તરફ જોયા કર્યું. ડાકટર સાહેબ હજી એ પાછા આવશે એવી એને આશા હતી. મોટર દેખાતી બંધ થઇ એટલે એણે મજુરોને ડોળી ઉપાડી લેવાનું કહ્યું. ડોળી જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં પાછી ચાલી ગઇ. બધી તરફથી નિરાશ થયા પછી ડોસો ડાકટર પાસે આવ્યો હતો, ડાકટર લાલભાઇનાં એણે બહુ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. એને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ બીજા કોઇ પાસે ગયો નહીં. કપાળે હાથ ઠોકીને એ ઘરમાં બેઠો.

એજ રાતે એનો હસતો રમતો સાત વર્ષનો બાળક આ દુનીઆ છોડી ચ લ્યો ગયો. વૃદ્ધ માતાપિતાના જીવનનો એકલો આધાર એ છોકરો હતો. એ દીવો હોલવાતાંજ તેમના જીવનપર જાણે સદાને માટે અંધારી રાત છવાઇ ગઇ. ઘડપણની માયા તુટેલા જીગરમાંથી જોસથી નીકળીને એ ભીષણ અંધકારમાં આર્ત સ્વરે રડવા લાગી.

× × ×

કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. ડાકટર લાલભાઇએ ખુબ ધન ને કીર્તિ મેળવ્યાં હતાં. પણ તેની સાથે તેણે પોતાના સ્વાસ્થ્યનું પણ રક્ષણ કર્યું હતું એ એક અસામાન્ય વાત હતી. નિયમિત જીવનને પરિણામે પચાસ વર્ષની વય થયા છતાં તેની કામ કરવાની તાકાત અને સ્ફુર્તિ જુવાનને પણ લજ્જિત કરે એવાં હતાં. તેના દરેક કામનો સમય ઠરાવેલો હતો. એ નિયમમાંથી તે કદિ ચલિત થતા નહીં. સામાન્ય રીતે લોકો રોગ થયા પછી નિયમો પાળે છે. પણ ડાકટર ઉપચાર અને સંયમનું રહસ્ય સારી રીતે સમજતા હતા. તેને ત્યાં સંતતિની સંખ્યા પણ આ નિયમને આધારે હતી. ફકત એક પુત્ર અને એક પુત્રી-ત્રીજું બાળક એને થયુંજ નહીં. આ કારણથી તેની પત્ની પણ હજુ સુધી પોતાનું આરોગ્ય જાળવી શકી હતી. પુત્રીનાં લગ્ન થઇ ગયાં હતાં. પુત્ર કોલેજમાં ભણતો હતો. માતા પિતાના જીવનની સઘળી આશાઓ એનામાંજ સમાઇ ગઇ હતી. શીલ અને વિજયની મૂર્તિ સમો, કોલેજના ભૂષણરૂપ, રસિક, ઉદાર, પ્રતિભાયુકત એ યુવાન યુવક સમાજની શોભારૂપ હતો. આજ એનો વીસમો જન્મદિવસ હતો.

સધ્યાનો સમય હતો. ભોજનને માટે હરીઆળા ઘાસ પર પાટલા મંડાયા હતા. એક તરફ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો બેઠા હતા, બીજી તરફ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વીજળીના દીવાઓથી આખું મેદાન ઝગઝગી રહ્યું હતું રમત ગમતનાં સાધનો પણ હાજર હતાં. એક નાનું સરખું પ્રહસન થવાનું હતું. પ્રહસન મંગળે પોતે લખ્યું હતું. એજ મુખ્ય એકટર હતો. રેશમી પહેરણ પહેરીને ખુલ્લે

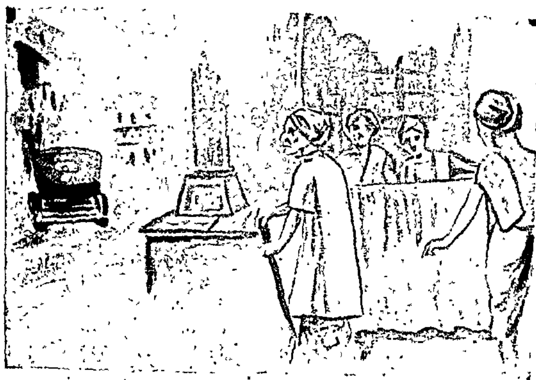
માથે મિત્રોની સરભરા કરવા માટે એ ફર્યા કરતો હતો. આમથી તેમથી બધા એને બોલાવ્યા જ કરતા હતા.

અચાનક એક યુવતિએ કહ્યું: "કેમ મંગળ, તારા સાપ ક્યાં છે? આજે એના ખેલ મને બતાવશે કે નહીં?"

મંગળે કહ્યું: "મૃણાલિની, આજે નહીં, કાલે જરુર બતાવીશ."

મૃણાલિનીએ કહ્યું: "તું ગમે એ કહે, આજે હું જોયા વિના નથી રહેવાની. તું રોજ ઉડાવ્યા કરે છે, પણ આજે તો બતાવવાજ પડશે."

મૃણાલિની અને મંગળ સહાધ્યાયી હતાં; એક બીજાનાં પ્રીતિપાત્ર હતાં. મંગળને સાપ પાળવાનો, તેમને રમાડવાનો, તેનને નચાવવાનો ખુબ શોખ હતો. એણે જાત જાતના સાપ પાળ્યા હતા. તેમના સ્વભાવનું અને તેમના ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવામાં એ ખુબ રસ લેતો. થોડાજ દિવસ પર તેણે કોલેજમાં 'સર્પ જાત' પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સર્પોને નચાવ્યા પણ હતા. પ્રાણીશાસ્ત્રના અથંગ અભ્યાસીઓ પણ એનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. એ વિદ્યા એક વૃદ્ધ મદારી પાસેથી એ શીખ્યો હતો, સર્પની જડીબુટ્ટીઓ એકઠી કરવાની એને ઘેલછા લાગી હતી. અમુક વ્યકિત પાસે કોઇ સરસ જડીબુટ્ટી છે એવું એ સાંભળે તો તે હાથ કર્યા વિના એને ચેન પડતું નહીં. જાણે આ એક વ્યસન એને લાગ્યું હતું. એ એ વ્યસનજ પાછળ હજારો રુપીઆ એણે ખરચી નાખ્યા હતા. મૃણાલિની કેટલીએ વાર એને ત્યાં આવતી હતી, પણ આમ જોવા માટે આવી આતુરતા તેણે કદિ બતાવી નહોતી. સાપ જોવા એ ખરેખરજ ઉત્સુક હતી, કે મંગળના પરના પોતાના અધિકારનું પ્રદર્શન કરવા ઇચ્છતી

મોટર ચાલી ગઇ. રાસો થોડી વાર સુધી પુતળાંની માફક નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો.

હતી તે કોણ જાણે, પણ એણે પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. આટલાં લોકોની વચ્ચે રાતની વખતે સાપને છેડવાથી તે કેવા ચમકશે અને તેનુ શું પરિણામ આવશે એ કૈંજ એના લક્ષમાં રહ્યું નહીં.

મંગળે કહ્યું: "કાલે જરુર બતાવીશ. અત્યારે ઓરડામાં તલભાર જગ્યા નહીં રહે અને બરાબર બતાવી પણ શકાશે નહીં."

એક મિત્રએ કહ્યું: "અરે, બતાવને હવે; જરા સરખી વાતને માટે આટઆટલા કાલાવાલા શુ કરાવે છે? મીસ મહેતા, તમે એનું કૈંજ સાંભળશો નહીં."

બીજા મિત્રએ કહ્યુ "મીસ મહેતા બીચારાં તદ્દન ભોળા છે. તેથીજ મંગળ આટલી હઠ કરે છે. બીજી કોઇ સ્વતત્ર મીજાસની સ્ત્રી હોય તો હમણા એને બતાવી આપે"

ત્રીજાએ મજાક કરી: "અરે એની સાથે બોલે પણ નહીં કે વાત છે? મીસ મહેતા આમ કાલાવાલા કરે ને એ સાંભળે નહીં એટલે શું? મૃણાલિનીને માટે એ જાન કુરબાન કરે તોએ ઓછુ છે."

મૃણાલિનીએ જોયુ કે આ બધા એને ઉશ્કેરતા હતા એણે કહ્યુ "તમારે કોઇએ મારી વકીલાત કરવાની જરુર નથી, મારે જે કરવુ હશે એ હું પોતે કરી લઇશ આજે હુ આપના ખેલ જોવા ઇચ્છતી નથી ચાલો આ વાતનો અહીંજ અંત આવ્યો"

બધા મિત્રો મજાક કરતા હસી પડયા. એક જણે કહ્યું: "જોવા તો બધાં ઇચ્છે પણ દેખાડે છે કોણ?"

મૃણાલિનીનો ફીકકો ચહેરો જોઇ મંગળને પણ લાગ્યું કે પોતે એની માંગણીની અવગણના કરી એ ઠીક નથી થયું. ભોજન પુરુ થયું અને ગાયનની શરુઆત થઇ હતી; તે વખતે મૃણાલિની અને બીજા મિત્રોને લઇને મંગળ સાપના ઓરડામાં ગયો ને મરદુવ વગાડતાં વગાડતાં વારાફરતી એક એક કંડીઓ ખોલી તેમાંથી સાપને બહાર કાઢી બતાવવા લાગ્યો. બધાને લાગ્યું કે એની એકે એક વાત, એના મનના એકે એક ભાવ એ સર્પો સમજતા હતા. મંગળે કોઇને હાથ પર લીધો, કોઇને ગળામાં નાખ્યો, કોઇને ખભા પર નાખ્યો. મિત્રો અજબ થઇ જોઇ રહ્યા.

પણ મૃણાલિનીનો જીવ ઠેકાણે નહોતો. એ રહી રહીને મંગળને કહેવા લાગી: "મંગળ તું આમ સાપને ગળામાં ન નાખ. માત્ર એને દૂરથી બતાવ, જરા નચાવ ને પાછો મુકી દે." મંગળના ગળામાં સાપને વીંટલાએલો જોઇને એના પ્રાણ જાણે નીકળી પડતા હતા. એને થયું 'મેં સાપ જોવા માટે નકામી હઠ કરી.' પણ મંગળ એની કોઇ વાત સાંભળતો ન હોતો. પ્રિયતમાની આગળ પોતાની સર્પકળાનું પ્રદર્શન કરવાનો આવો ધન્ય અવસર એ વ્યર્થ કેમ જવા દે! એક મિત્રએ ટીકા કરતા પુછ્યું: "દાંત તોડી નાખ્યા છે?"

મંગળે હસીને કહ્યુ. "દાંત તોડી નાખવા એ મદારીઓનું કામ છે. આમાના એક પણ સાપના દાંત તોડેલા નથી. બતાવુ?"

આમ કહી એક કાળા સાપને ઉંચકતાં એ બોલ્યો: "આનાથી મોટો અને ઝેરી સાપ મારી પાસે બીજો નથી આ જો કરડે તો માણસ પાણી પીવા પણ ન ઉભો રહે. એના ડંસને માટે મંત્ર નથી, જડીબુટ્ટી નથી–કોઇ ઉપાય નથી. એના દાંત બતાવુ?"

મૃણાલિનીએ એનો હાથ પકડીને કહ્યું: "ના મંગળ, ઇશ્વરને ખાતર એને છોડી દે."

એક બીજા મિત્રએ કહ્યું: "મને તો વિશ્વાસ નથી આવતો પણ તમે કહો છો એટલે માનું છુ."

મંગળ સાપની ગરદન પકડી બોલ્યોઃ "ના ભાઈ, તમારી આંખે જોઈને પછી માનજો. દાંત તોડ્યા પછી સાપને વશ કરવા એમાં શું? પણ સાપ બહુ સમજદાર પ્રાણી છે. એની ખાત્રી થાય કે આ માણસ આપણને હેરાન નહીં કરે તો એ તેને કદિ કરડતો નથી."

મૃણાલિનીએ જોયું કે મંગળ અત્યારે રમત ઉપર ચઢ્યો હતો. એણે આ રમત બંધ કરવાના ઈરાદાથી કહ્યું: "ચાલો ચાલો, આપણે અહીં ખોટી થયાં; જુઓ ગાયન શરૂ પણ થઈ ગયું. આજ હું પણ કંઈક સરસ સંભળાવીશ." એમ મંગળને ખભે હાથ મુકી પાછા આવવાની નિશાની કરી ઓરડામાંથી તે ચાલી ગઈ. પણ મંગળે વિરોધીઓની શંકાઓનું નિવારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે સાપની ગરદન પકડી જોરથી દબાવી; એટલા જોરથી દબાવી કે તેનું મોં લાલ લાલ થઈ ગયું; શરીરની નસો ફુલી ગઈ. સાપને એવો અનુભવ કદિ થયો ન હોતો. મંગળ એની પાસે શું કરાવવા માગે છે તે એ સમજી ન શક્યો. એને એમ જ લાગ્યું કે એ એને મારી નાખશે. આત્મરક્ષાને માટે એ તૈયાર થઈ ગયો.

ગરદન ખુબ દબાવીને એનું મોં ઉઘાડી દાંત બતાવતાં મંગળ બોલ્યોઃ "જેને શંકા હોય તે પાસે આવીને જોઈ જાઓ." મિત્રો પાસે જઈને જોઈ આવ્યા. મંગળે પુછ્યું: "હજી કે શંકા છે?" પણ દાંત પ્રત્યક્ષ જોયા પછી શંકાને સ્થાન ક્યાં રહ્યું? મિત્રો ચકિત થઈ ગયાં.

સાપની ગરદન ઢીલી કરીને મંગળ ધીરેથી એને કંડીઆમાં મુકવા જતો હતો; પણ એ કાળો નાગ ક્રોધથી ગાંડો થઈ

"ના, મંગળ, ઈશ્વરને ખાતર એને છોડી દે." મૃણાલિનીએ કહ્યું.

ગયો હતો. ગરદન ઢીલી થતાંજ એણે માથું ઉચક્યું, મંગળની આંગળી પર જોરથી ડંખ્યો અને તરત ત્યાંથી નાસી ગયો. મંગળની આંગળીમાંથી ટપટપ લોહી ટપકવા માંડ્યું. આંગળી

દબાવી રાખીને તે પોતાના ઓરડા તરફ દોડયો. ત્યાં ટેબલમાં એક જડીબુટ્ટી પડી હતી. એણે સાંભળ્યું હતું કે એ ઘસીને ચોપડવાથી પ્રાણ ઘાતક વિષ પણ ઉતરી જાય છે.

મિત્રોમાં દોડાદોડ થઇ રહી. બહાર ખબર પહોંચી ડાકટર સાહેબ ને સુરજલક્ષ્મી દોડતાં આવ્યાં. આગળી પર જોરથી પાટો બાંધી લીધો ને જડી ઘસવા આપી ડાકટરને જડી પર વિશ્વાસ નહોતો, એ નસ્તર મુકવા જતા હતા પણ મંગળે ના પાડી. મૃણાલિની મંગળની રાહ જોતી દીલરુબા વગાડતી બેઠી હતી. આ ખબર સાંભળી. એણે તે પણ દીલરુબા ફેંકીને દોડી આવી ને મંગળની આંગળી પરથી લોહી લુછવા લાગી. એટલામાં તો મંગળની આખ ઘેરાવા લાગી, ઓઠ પીળા પડવા માંડયા; એનાથી ઉભા રહી શકાયું નહીં, એ બેસી ગયો. ઓરડો માણસોથી ભરાઇ ગયો. અનેક જણ અનેક ઉપાય સુચવવા લાગ્યા. જડી ઘસાઇને આવી, મૃણાલિનીએ તેનો લેપ લગાવ્યો. પણ મંગળને અકળામણ થવા લાગી, એ સુઇ ગયો ને હાથવતી પવન નાખવાની ઇશારત કરી. સુરજલક્ષ્મી એનું માથુ ખોળામાં લઇને બેઠી વીજળીનો પંખો ચાલુ થયો.

ડાકટરે પુછયુ: " મંગળ હવે કેમ છે ?" મંગળે ધીરેથી હાથ હલાવ્યો પણ બોલી ન શકયો. મૃણાલિનીએ કરુણ સ્વરે પુછયું: ' જડી કૈં અસર નહીં કરે ?" ડાકટરે કપાળ પર હાથ મારી કહ્યું: " શુ કરુ, મે એની વાત માની લીધી. હવે તો નસ્તરથી પણ કૈં ફાયદો નહીં થાય."

અડધા કલાક સુધી આ રિથતિ કાયમ રહી. મંગળની તબીઅત વધારે લથડતી જતી હતી. એની આખોનુ તેજ ઓછું થઇ ગયું, હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા, ચહેરા પર ફીકાશ આવી ગઇ, નાડી ધીમી પડી, મૃત્યુના તમામ લક્ષણ જણાવા લાગ્યાં. ઘરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. સુરજ લક્ષ્મી છાતી માથાં કુટવા લાગી. મૃણાલિની ચિત્તભ્રમ થયો હોય એમ રડતી રડતી દોડાદોડ કરવા લાગી. ડાકટરને મિત્રોએ પકડી રાખ્યા ન હોત તો મંગળની આંગળી પર ન મુકાએલું નસ્તર એ પોતાની આંગળી પરજ મુકી દેત.

એક ગૃહસ્થે કહ્યું: " અરે સાહેબ કબરમાં સુવાડેલી લાશ પણ પાછી ઉઠી છે; એવા મંત્ર પઢનારા હોય છે. "

ડાકટરે કપાળ કુટી કહ્યું: ' મારી અક્કલ ચરવા ગઇ હતી. નસ્તર મુકી દીધું હોત તો આમાનું કૈં થાત નહીં. અરેરે ! હુ રોજ કહેતો કે ' બેટા, સાપ ન પાળો ' પણ કોણ સાંભળે? બોલાવો, જંતર મંતરવાળાને બોલાવો, જેને બોલાવવા હોય તેને બોલાવો; મારું બધું લઇ લો, હું મારી તમામ મીલકત તેને ચરણે ધરી દઇશ; લંગોટી પહેરીને ઘરની બહાર ચાલ્યો જઇશ, પણ મારો મંગળ, વહાલો મંગળ આખો ઉઘાડીને બેઠો થાય તો બસ છે. ઇશ્વરને ખાતર જલદી કોઇને બોલાવો. "

એક ગૃહસ્થને કોઇ મંત્ર જાણનારા સાથે ઓળખાણ હતુ. તે દોડીને તેને બોલાવી લાવ્યો. પણ મંગળનો ચહેરો જોતાજ મંત્ર અજમાવી જોવાની તેની હીંમત ન ચાલી. તેણે કહ્યું: "સાહેબ હવે શું થઇ શકે ? જે કૈં થવાનું હતું તે થઇ ચુકયું. "

"અરે મૂર્ખા! જે નહોતું થવું જોઇતું તે થઇ ચુકયું એમ કેમ નથી કહેતો ? જે થવાનું હતું તે કયાં થયું ? શું માતા પિતાએ પુત્રનો ઉદય જોયો ? મૃણાલિનીની કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઇ! આશાવૃક્ષ નવ પુષ્પ પલ્લવિત થઇ ગયાં ? જીવનના ઉછળતા, આલ્હાદક સમુદ્રમાં આનંદ રસ લુંટતાં લુંટતાં એમની નૌકા શુ જલશાયી નથી થઇ ગઇ ? જે નહોતુ થવું જોઇતુ તે થઇ ચુકયું "

એજ દરીઆણું મેદાન હતું એજ રૂપેરી ચાંદની નિઃશબ્દ સંગીતની માફક પ્રકૃતિપર છાઈ રહી હતી; એજ મિત્ર મંડળી હતી, એજ ગમ્મતનાં સાધનો હતાં; પણ જ્યાં હાસ્યનો કિલકિલાટ હતો ત્યાં હવે કરુણ આક્રંદ અને શોકાશ્રુનાં પુર હતાં.

x x x

શહેરથી કેટલાક ગાઉ દૂર એક ઝુંપડામાં એક ડોસો અને એક ડોસી સગડી પાસે બેઠાં હતાં. ડોસો હુક્કો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે ઉધરસ ખાતો હતો. ડોસી ઘુંટણપર માથું ટેકવીને દેવતા તરફ જોઇ રહી હતી. એક ટીકરાના કોડીઆમાં દીવેલનો દીવો બળતો હતો: ઘરમાં નહોતો ખાટલો, નહોતું એક ગોદડું. એક ખુણામાં થોડી પરાળ પડી હતી. એજ ઓરડીમાં એક ઇંટનો ચુલો હતો. ડોસી કદિક ઘાસ કાપતી, કદિક ઝાડની સુકી ડાળીઓ કાપી લાવતી, ને ડોસો તેની ભારી બાંધીને બજારમાં વેચી આવતો; કદિક ડોસો ને ડોસી ભારી બાંધીને બજારમાં વેચી આવતાં; કદિક ડોસો ને ડોસી સુતર કાંતતાં આ એમનું જીવન હતું. એને ન કોઇ હસતાં દેખતું, ન કોઇ રડતાં દેખતું. જીવતા રહેવામાંજ એમનો વખત પુરો થતો હતો મૃત્યુ બારણા પર ઉભું હતું, હસવાની કે રોવાની ફુરસદ પણ ક્યાં હતી? ડોસાએ પુછ્યું: "કાલને માટે રુ તો છે નહીં, કામ શું કરીશું ?"

"રામજી શાહને ત્યાંથી શેર રુ ઉધાર લઇ આવીશ."

"એના પહેલા પૈસા તો આપ્યા નથી, ઉધાર કેમ આપશે ?"

"નહીં આપે તો રહ્યું, ઘાસ તો છે ને? બપોર સુધીમાં બે આનાનું ઘાસ પણ નહીં કાપી શકું!"

એટલામાં બહારથી કોઇએ બુમ પાડી. "ભગત, ભગત, કેમ સુઇ ગયા ? જરા બારણું તો ઉઘાડો"

ભગતે ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. એક માણસે અંદર આવીને કહ્યું: "કૈં સાંભળ્યું ? લાલભાઇ ડાકટરના છોકરાને સાપ કરડ્યો."

ભગતે ચમકીને પુછ્યું, લાલભાઇ ડાકટરના છોકરાને ? પેલા ત્રણ ચોકી પરના બંગલાવાળાને ?"

"તેરતો. શહેરમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો છે. જતા હો તો જાઓ ન્યાલ થઈ જ શો."

ડોસાએ કઠોરતાથી માથું ધુણાવ્યું: "હું કૈં નથી જતો. એજ ડાકટર. હું એને બરાબર ઓળખું છું, કૃષ્ણાને લઇને એનીજ પાસે ગએલો. એ રમવા જતો હતો. હું એને પગે પડ્યો; કહ્યું કે 'એક વાર જોઇ લો' પણ એણે સામું જોઇને વાત પણ ન કરી. ભગવાન સાંભળતો હતો. હવેજ ખબર પડશે કે દીકરાનો ઘા કેવો લાગે છે. કેટલા છોકરા છે ?"

આવનારે કહ્યું: "અરે આ એકજ છોકરો હતો. સાંભળ્યું છે કે બધાએ હાથ ઉઠાવ્યા છે."

"ભગવાન બેઠો છે. તે વખતે મારાથી રડી દેવાયું હતું, પણ એને જરા દયા નહોતી આવી. હું તો એને બારણે ઉભો હતો તો પણ ધ્યાન નહોતું આપ્યું."

"ત્યારે નહીં જાઓ ? મેં તો સાંભળ્યું એટલે કહેવા આવ્યો."

"સારું કીધું. કાળજે ઠંડક વળી. આંખો પણ ઠંડી થઇ. છોકરો પણ ઠંડો થઇ ગયો હશે. તમે જાઓ. આજે હું નીરાંતે ઉંઘીશ. કહું છું જરા તંબાકુ લાવ તો, એક ચલમ વધારે પી લઉં. હાશ, હવેજ લાલાજીને ખબર પડશે. સત્યાનાશ વળી જશે. મારું શું બગડી ગયું ? દીકરો મરવાથી કૈં રાજ નથી જતું રહ્યું. છ દીકરા ગયા હતાં ત્યાં સાતમો ચાલ્યો ગયો:

તમારું તો રાજ સૂનુ પડી જશે. એને માટે તો બધાનાં ગળાંમાં દવા રેડી રેડીને ધન એકઠું કર્યું છે. હવે શું કરશો ? એકવાર એને જોવા જ ઇશ હમણાં નહીં. થોડા દહાડા પછી જઇશ; ખબર પુછી આવીશ "

આવેલો માણસ ચાલ્યો ગયો. ભગતે બારણું બંધ કર્યું. ચલમ પર તમાકું મુકીને એ દમ પર દમ મારવા લાગ્યો.

ડોસીએ ધીરેથી કહ્યું: " આટલી રાતે ઝાડ ઝાંખરામાં કોણ જાય ? "

" અરે બપોર હોય તો પણ હુ ન જાઉં. ગાડી લેવા આવે તો પણ ન જાઉં. ભુલી નથી ગયો. કૃષ્ણાનું મોં આજ પણ આંખ આગળથી ખસતું નથી. એ નિર્દયે એકવાર એના તરફ જોયું પણ નહોતું. છોકરો જીવવાનો નથી એ વાત શું હું નહોતો જાણતો ? બરાબર જાણતો હતો. ડાકટર કંઇ ઇશ્વર નહોતો કે એની એક નજરથી અમૃત વરસી જાય. પણ મન મનાવવાનું હતું. તેથીજ એની પાસે ગએલો. હવે એક દિવસ જઇશ ને કહીશ: ' બોલો સાહેબ, શો રંગ છે ? " લોકો મને નિર્દય કહેશે, છો કહેતા કે પરવા નથી. ગરીબ માણસોમાં તો બધા દુર્ગુણજ હોય છે; મોટા લોકોમાં કોઇ દુર્ગુણ નથી હોતા, બધા દેવ હોય છે."

આવા સમાચાર સાંભળ્યા પછી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો પ્રસંગ ભગતના જીવનમાં આ પહેલોજ હતો. સાપની ખબર સાંભળીને દોડી ગયો નહોય એવું એંશી વર્ષની એની જીંદગીમા કદી બન્યું નહોતુ. માગશર પોષની કકડતી ટાંઢી હોય, ચૈત્ર વૈશાખની લુ વરસતી હોય, કે શ્રાવણ ભાદરવાની વૃષ્ટિથી ભરપુર નદી નાળાંમાં થઇને જવાનું હોય; પણ એ કશાની એણે કદી દરકાર કરી નહોતી. એ તરત ધરમાથી નીકળી પડતો. કેવળ નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ. આપવા લેવાનો વિચાર પણ કદિ એને આવેલો નહીં એ એવું કામ પણ નહોતું. પ્રાણનું મૂલ્ય કોણ આપી શકે ? એ તો ધર્મકાર્ય હતું. હતાશ થઇ ગએલા સેંકડો લોકોને એના મંત્રોએ જીવતદાન આપ્યું હતુ. પણ આજ એ ઘરની બહાર પગ કાઢી ન શક્યો. સાપ કરડ્યાની ખબર સાંભળ્યા પછી પણ એણે સુવાની તૈયારી કરવા માંડી.

ડોસીએ કહ્યું " તંબાકુ સગડી પાસે મુકયો છે. બીડીવાળાના પણ અઢી પૈસા ચઢયા છે, આજે તંબાકુ આપતી પણ નહોતી."

આટલુ કહીને ડોસી સુઇ ગઇ. ડોસાએ દીવો હોલવી નાખ્યો, જરાવાર ઉભો રહ્યો, પછી બેસી ગયો, અંતે સુઇ ગયો. પણ આ ખબર એની છાતી પર શિલાની માફક પડી હતી. એને લાગ્યું, એની કોઇ ચીજ ખોવાઇ ગઇ છે; જાણે એના પગ કાદવથી ખરડાઇ ગયા છે, જાણે કોઇ એના મનમા બેઠું બેઠું એને બહાર જવા માટે ધકેલી રહ્યું છે. જરાવારમાં ડોસીની ઘોર બોલવા લાગી. ઘરડાં માણસ વાત કરતાં કરતા ઉંધી જાય છે, સહેજ અવાજ થતાં જાગી ઉઠે છે. ભગત ઉઠ્યો, લાકડી લીધી અને ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું.

ડોસીએ પુછ્યુ: "ક્યાં જાઓ છો ?"

" જતો નથી, રાત કેટલી ગઇ છે તે જોઉં છું. "

" હજી બહુ રાત છે, સુઇ જાઓ. "

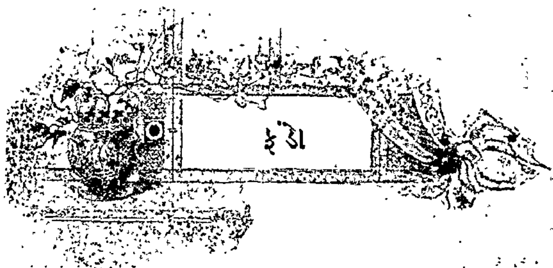
" ઉંઘ નથી આવતી. "

" ઉંઘ શાની આવે ? ચિત્ત તો ડાકટરના ઘર પર લાગ્યુ છે. "

" ડાકટરે મારી સાથે શી ભલાઇ કરી છે કે ત્યાં જાઉં ? એ આવીને પગે પડે તોએ ન જાઉં. "

" તમે ઉઠયા તો એ ઇરાદાથી. "

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૧]

લેખક:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર:

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

—:o:—

ફંડની સંસ્થા પશ્ચિમનીજ છે અને આપણે તેને હમણાં હમણાં અપનાવી છે કે વસ્તુસ્થિતિ એથી તદ્દન ઉલટી છે કે એ સંસ્થા સારીએ દુનીઆંમાં પ્રથમથીજ હતી એ પ્રશ્ન સાક્ષરોએ શોધખોળ કરીને ઉકેલવાની જરુર છે. મને આ સંસ્થાને માટે પ્રથમથીજ પક્ષપાત છે અને મેં એ ઉપરથી પ્રખર સાક્ષર થીસુના માર્ક ટ્વેનની આદમ બાવાની તેમજ ઇવની નોંધપોથીઓ વાંચી નાખી પણ આ બાબત ઉપર ઝાઝો પ્રકાશ પડી શક્યો નહીં. બાવા આદમે જે વખતે પોતાના કુટુંબસહ સ્વર્ગમાંથી રુખસત લીધી તે વખતે તેને માનપત્ર વગેરે આપવા માટે એક વગવાળી કમીટી નીમાઇ હતી કે નહીં અને તે કમીટીએ તે પ્રસંગના ખરચને પહોંચી વળવા એક ફંડ ખોલ્યું હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન સંબંધી કંઇ પ્રકાશ જુના શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો ઉપરથી પડી શકતો નથી.

રામાયણ અને મહાભારત કે બાઇબલ અને ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ તપાસીએ તો તેમાં પણ ધામધુમના પ્રસંગો આવે છે અને ને ભારે ઠાઠમાઠથી ઉજવાયા હતા પણ ખરા. ભોજનો થએલાં, તોરણો ટંગાડવામાં આવેલાં અને ભાષણો પણ થએલાં. એ બધી હકીકત ઉપરથી એમ ધારીએ કે તે સમયમાં પણ ફંડની સંસ્થા હોવી જોઇએ તો તે ખોટું નહીં કહેવાય. માત્ર આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે તે વખતે એ સંસ્થા ઉગતી હતી એટલે તે સંસ્થાને આપણે હાલ જે પરિપક્વ દશામાં જોઇએ છીએ તે દશામાં તો તે વખતે નહોતીજ. મારા આ દિશામાં લાંબા સમયના પ્રયાસને લઇને આ અનુમાન બાંધવામાં આવેલ છે છતાં જો કોઇ વિદ્વાન એ બાબતમાં બીજા વધુ સંતોષકારક નિર્ણય ઉપર આવશે તો હું મારા મનનું સમાધાન થતાં તે સ્વીકારવાને તૈયાર છું. પણ અત્રે

એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ તેમજ તેનો ઇતિહાસ એ વર્ણવવાનો મારો આશય નથી એટલે આટલુંજ બસ છે. અહીં તો મારે એ સંસ્થાનું હાલનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં ગુણ દોષ કેવા કેવા છે તેનું અલ્પ ભાન કરાવવું છે.

ફંડની સંસ્થા કોઇપણ મહાનમાં મહાન કાર્યથી માંડીને અલ્પમાં અલ્પ કાર્યને માટે અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. અલબત, માત્ર એકજ વસ્તુ એ બાબતમાં આવશ્યક છે અને તે એ ફંડને અસ્તિત્વમાં લાવનાર વ્યક્તિઓની એ કાર્યમાં શ્રદ્ધા ! અમુક વિદ્યાર્થી અહીંની પરીક્ષાઓમાં પરિક્ષકો જોડેના કોઇ સૂક્ષ્મ મત ભેદને લીધે પસાર ન થઇ શકે અને તે પછી તે વિદ્યાર્થી 'વધુ અભ્યાસ' ને માટે યુરોપ જાય તો તે વખતે પણ ફંડ ઉભું થઇ શકે અને બારડોલી જેવી લડતમાં સહાય આપવી હોય ,તો તે વખતે પણ ફંડની સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. એટલે આપણે ધારો કે એવું કૈં એક કારણ મળ્યું અને બે પાંચ માણસોના હૃદયમાં (એક હીંમતવાન માણસ હોય તો પણ બસ છે) એ બાબતમાં ફંડ ઉભું કરવાની ઊર્મિ જાગી. બસ, વધુની જરુર નથી.

ફંડની સંસ્થામાં કોઇ એક એવી વિદ્યુતની શક્તિ છે કે તેનાં બીજ રોપાયા પછી તેનો વિકાસ થતાં વાર લાગતી નથી. કેઇ વૃક્ષને ફળ આવતાં પચાસ વરસની વાર લાગે. કોઇને સો વરસની વાર લાગે. વહેલામાં વહેલાં એક રોપાને તૈયાર થતાં કદાચ એક બે દિવસ જોઇતા હશે. પણ આમાં તો બીજીજ ક્ષણે તેનો વિકાસ થઇ જાય છે. જેમના હૃદયમાં ઊર્મિ જાગી તેઓ તરત ભેગા મળે છે અને પ્રમુખથી માંડીને માનદ મંત્રીઓ અને કમીટીના સભ્યો વગેરે બધું નીમી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ આટલું થતા સુધીમાં એનો વિકાસ જમીનની અંદરજ થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. પણ જ્યારથી સ્વયંસેવકો છાપેલી રસીદ બુકો લઇને અથવા તો ગલ્લાઓ લઇને નીકળી પડે છે ત્યારથી એ વિકાસ દુનીઆં જોઇ શકે છે. યુરોપ, અમેરીકા, ચીન જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફંડ સંબંધી જનસમાજ કેવી દ્રષ્ટિ રાખે છે તે બાબતની શોધખોળ હજી આ લેખકને કરવાની રહી છે. પણ વહાલા વતનમાં તો આપણો જનસમાજ ફંડ ભુખ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. કારણે ગમે તેવો સારો, પ્રતિષ્ઠિત માણસ આવીને, ગમે તેવી કાકલુદી કરીને આપણી પાસે અમુક કાર્યને માટે પૈસા માગે કે કપડાં માગે તો આપણે–આપણામાંથી ઘણા સાફ ના પાડે. પણ તેજ વીનંતી એક ફંડના નામ હેઠળ આપણી પાસે આવે તો આપણે–આપણામાંથી ઘણા આંખ વીંચીને તેમાં પૈસા કપડાં વગેરે આપીએ. ફંડના નામમાં કે એની યોજનામાં અમુક પ્રકારની વિદ્યુત રહે છે અને તે આપણને પોતા ભણી આકર્ષે છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો સર જગદીશચંદ્ર બસુજ આપી શકે. આપણે તો એટલું અનુભવ ઉપરથી કહી શકીએ કે કોઇપણ ફંડમાં કૈંપણ ભરાયું નહીં હોય એવું બન્યું નથી અને ભવિષ્યમાં બનવાનું નથી.

આવી વખતે સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓ પણ કયાંથી ઉભરાઇ આવે છે એ સમજાતું નથી. બાકી એટલું તો ચોકકસ છે કે કોઇપણ જાતનાં ફંડ ઉઘરાવવા માટે સેવકો અને સેવિકાઓની ખોટ પડતી નથી. આટલું પણ યાદ રાખવું કે આધુનિક જમાનામાં કોઇ પણ કમીટી કે સ્વયંસેવકોનું દલ સ્ત્રી જાતિના પ્રતિનિધિ વિના રાખ્યું તો દુનીઆ ઉંધીજ વળી જવાની ! પછી ભલે એઓ શોભાના ગાંઠીઆ જેવાં નીવડે; પણ એમનું પ્રતિનિધિત્વ તો હોવુંજ જોઇએ. આ સેવકો અને સેવિકાઓ સાધારણ

મનુષ્યો હોય છે પણ જે ક્ષણથી તેઓ આ કાર્યમાં જોડાય છે તેજ ક્ષણથી તેઓમાં એક અજબ પ્રકારનો ઉત્સાહ, કોઇ નવીજ જાતની જવાંદરજી અને આખા જગતનાં સ્ત્રી પુરુષો તેમના સાત સાત પેઢીનાં ઓળખાણવાળાં હોયને એ જાતની માન્યતા પ્રકટી નીકળે છે.

એક બહેનને હું માત્ર નામથીજ ઓળખતો હતો, સાહેબજી સલામનો પણ મારે વ્યવહાર ન હતો. હું સાહેબજી કરવા ગયો હોત તો પણ તે બહેન તે સ્વીકારત કે નહીં એ શંકાસ્પદ વાત છે. અચાનક એ બહેન એક ફંડમાં સ્વયંસેવિકા તરીકે જોડાયાં અને છાપેલી રસીદ બુકો તેમના હાથમાં આવી. બસ થઇ ચુક્યું ! એક રવિવારની સવારે હું માત્ર એક પંચયું પહેરીને સ્વજને આસોથી ચગાકતો કરવા મથતો હતો. પાસે મારી નાની બુગી મારા સખ્ત વિરોધની સામા થઇને એ આસોનો સ્વાદ કેવો હશે તે જાણવા ચાખી જોવાને મથતી હતી. આ દ્રશ્ય જોઇને, બધો વાંક મારોજ છે એમ કોઇપણ દાખલા દલીલ સાંભળ્યા વિના ધારી લઇને પત્નીશ્રી "છોકરીને મારવા બેઠા છે. એના કરતાં ઝેર આપીને શીધીજ પહોંચાડીશને" એ મતલબનું ભાષણ કોઇ અંધેર આત્માની યાદ આપતું ચલાવી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એ બહેન

હું માત્ર એક પંચયું પહેરીને સ્વજને આસોથી ચગાકતો કરવા મથતો હતો.

હાથમાં રસીદ બુકોનો ચોડો લઇને દાખલ થયાં.

"કેએમ ? નાનાભાઇ ! આવું કે ?" તેમણે મીઠા મધુરા સુરથી કહ્યું. "ભાભીને ભારે તો નહીં પડું ને ?"

"આવો, બેસો." હું તો નજર નાખતાંજ ચેતી ગયો હતો એટલે બને એટલી અકડાઇથીજ બોલ્યો: "શું કામ છે ?"

"ના...આ...રે-બીજું શું હોય? બ્હેનને ભાઇની પાસે, જરૂર પડ્યે માગવામાં શરમ શાની ? આ તો પેલાં-ફંડને માટે આવી છું." બ્હેન બોલ્યાં; "પચીસ લખું ?"

રસ્તામા મળે તો જાણે કીડીથી પણ હું તુચ્છ પ્રાણી હોઉં એવું વર્તન રાખનાર આ વિદુષી સન્નારી એક ફંડના કાર્યમાં જોડાતાંજ આટલો સ્નેહ, આટલી નમ્રતા, આવી મૃદુતા જીવનમાં ઉતારી શકે એ ફંડની સંસ્થામાં રહેલ અનેક ગુણમાંથી એક મોટો ગુણુ અલબત્ત, એ ફંડનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ ગુણ એ સન્નારીમાં રહેજ એવુ નથી. પણ અમુક કાલ પણ આ જાતનું ચરિત્ર જે વસ્તુ ખીલવી શકે તે વસ્તુને આપણાથી ઉતારી પાડી તો નજ શકાયને આપણે આપવાને ના પાડીએ તો મીઠાશભરી બાનીથીજ આપણને દેશદ્રોહી, નીચ, કંજુસ, માત્ર મોજશોખમાંજ જીવન વ્યતિત કરનાર કુચ્છંદો વગેરે વિશેષણો આ સ્વયંસેવકો અને સેવિકાઓ સંભળાવે છે અને છતાં આપણાથી એક પણ વિરુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારાતો નથી એ આપણું ફંડઘેલાપણું સાબીત કરે છે.

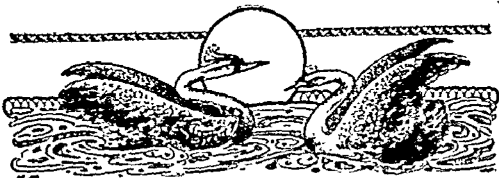
જેવી રીતે ફંડ ઉઘરાવનારાઓનો વર્ગ છે. તેવીજ રીતે ફંડ ભરનારાઓનો વર્ગ પણ હોવો જોઇએ એ દેખીતુ છે. એ બન્ને વર્ગમાં હાસ્યરસને પીછાણનારાઓનો અને તે રસનો સદુપયોગ કરનારાઓનો વિભાગ પણ સારી સંખ્યામાં હોય છે. ફંડ ઉઘરાવનારાઓમાંથી અમુક વિભાગ એ ફંડ ઉઘરાવતુ જાય છે તેમ તેમ એને ઘટતે સ્થળે જમે કરાવવાને બદલે અપૂર્વ હાસ્યરસના આવેગને વશ થઇ પોતાના ઉપયોગમાંજ લેતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે ફંડ ભરનારાઓમાંથી ઘણા એ ઉઘરાવનારાઓ જોડે રકઝકમાં ઉતરતાજ નથી, ઉઘરાવનારાઓ બસોએકની રકમ ભરવાની કહે તો પણ મીઠું સ્મિત કરીને પોતે તેટલી રકમ ભરી આપે છે. એમનો હેતુ બારણે આવનાર મનુષ્યને નિરાશ ન કરવું એજ હોય છે.

"આપણે એ પ્રમાણે ના કહીએ તો બીચારાંઓ ઉત્સાહભંગ થઇ જાય છે. તે આપણને પસંદ નથી." આમ તેઓ ફંડે કલેજે કહી શકે છે. પણ પછી જ્યારે ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ શરુ થાય છે ત્યારેજ એ પ્રકારના ફંડમાં ભરનારાઓની શક્તિનુ આપણને ભાન થાય છે. અલબત, ફંડના જગતમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ બહુ હોય છે એટલે સોમાંથી પચાસ વખત તો ઉઘરાવનારાઓ તેમને બારણે ફેરા ખાવા માંડે તે પહેલાંજ કાતો એ ફંડમા જોઇતી રકમ ભરાઇ ગંઇ હોય કે કાતો એ મૃત્યુશરણ થયું હોય. જો આમ થાય તો તો વધુ મુશ્કેલી વિનાજ તેઓ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. પણ એમ નહીં થયું તો પહેલાં તો એ લોકો વાયદાની કલાનો આશ્રય લે છે. એ કલાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લીધા પછીજ તેઓ પોતાનું બ્રહ્માસ્ત્ર વાપરે છે. ફંડનો ઉપયોગ બરાબર નથી થયો અને થવાનો પણ નથી એમ કહી એઓ રુદ્રાવેશમાં આવી જાય છે અને "એટલી રકમ હું કોઇ ગરીબગુરબાને આપી દઇશ. બાકી તમને એમાંથી રાતી પાઇ પણ આપવામાં હું પાપ સમજું છું." આ

જાતના ઉદ્ગારોથી સાંભળનારાઓને મહાત કરી કોઇ બીજા ફંડ ઉઘરાવનારાઓના હૃદયને શાંતિ અર્પવા તેઓ કહે છે તેટલા રુપીઆ ભરી આપવાના કાર્યમાં મશગુલ થઇ જાય છે.

ફંડોની સંખ્યા અને તેના અંગોની આ ટુંકી રૂપરેખા છે. એને વીશે ઘણું લખી શકાય તેમ છે; પણ આ ગતિના જમાનામાં ઉંડું જ્ઞાન બતાવવું એ અસ્થાને ગણાય છે તેમજ બતાવ્યું હોય તો કોઇને તે પચાવવાની પરવા નથી. ફંડોમાંથી કેટલાંય મૃતવતજ જન્મે છે. કેટલાંય જન્મીને તરત મૃત્યુશરણ થાય છે. કેટલાંય જીવન્ત છતાં મૃતવતજ પોતાનું જીવન ગાળ્યા કરે છે. માત્ર થોડાં—બહુ થોડાં જે ધામધુમ અને ગાજવીજથી જન્મ લે છે તેજ ધામધુમ અને ગાજવીજ પોતાના જીવન પર્યંત જાળવી શકે છે. આટલું છતાંય એના જન્મનું પ્રમાણ આ જગતમાં—આ દેશમાં તો નક્કીજ—ઘટતું નથી. દિવસે દિવસે વધતું જતુંજ જોવામાં આવે છે. લોકો અને સમાજ દિનપ્રતિ દિન વધુ અને વધુ ' ફંડઘેલા ' થતા જાય છે. સ્વયંસેવકો તેમજ સ્વયંસેવિકા વધુ અને વધુ સંખ્યામાં એને સહાય આપવા મેદાને પડતાં જાય છે અને ફંડ ભરનારાઓની સંખ્યા પણ તેજ પ્રમાણમાં વધતી જાય છે એ નિઃસંશય છે. દેશની કંગાલ સ્થિતિ, નાણાંભીડ, અર્થશાસ્ત્રના અનેક સિદ્ધાંતો એને સ્પર્શતા નથી. આનું શું કારણ ?

મારા જેવા આ વિષયના અંધગ અભ્યાસીને પણ એ સમજાતું નથી. બીજાને સમજાશે ?

પારકે પાને પડયાં !

લેખકઃ
રા. મધુસૂદન કે. ભટ્ટ

આભને આંગણે ઉચેરાં ઉડતાં
ભુલાં પડયાં પરદેશ રે—
પારકે પાને પડયાં !

વહાલી ભુમિના પંથ ભૂલ્યાં ને
ગયાં તે વસમી વાટ રે—
પારકે પાને પડયાં !

ભુલી વહાલેરા વાસને અભાગી
વસ્યાં અદીઠે પંથ રે—
પારકે પાને પડયાં !

શીળી સુગંધી લેતાં ગુલાબી
આવે હવે વિષ લહેર રે—
પારકે પાને પડયાં !

તેજના અંબારે તેજલી આંખે
આગીયા દીવે આવે ઝાંખ રે—
પારકે પાને પડયાં !

માનસ-સરનાં મીઠાં પંખીડાં
ખારા જળે અથડાય રે—
પારકે પાને પડયાં !

દેવ પંખીડાં દેવ ભૂમિનાં
પડયાં તે માનવદેશ રે—
પારકે પાને પડયાં !

પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો*

લેખકઃ

રા. શાંતિલાલ તોલાટ

દુનીઆનો દાઝેલો એક મહાપુરુષ ઈસવી સન પૂર્વે કહી ગયો છે કે વિચારો કરવા પણ તરતો તરત અમલમાં ન મુકવા; એ કરેલા વિચારો પર વધુ "વિચારો" કરવા. મારા જેવા આળસુને આના કરતાં વધુ પ્રિય શું હોય ?

તમને ખબર તો છે ને કે મને પત્રો લખવાનો બહુજ શોખ છે ! કેટલીક વખત તો મને પત્રો લખ્યા વિના ઉંઘ પણ આવતી નથી. ઘણીએ વખત તો વિચાર કર્યા વિના અથવા ક્ષણિક વિચારને અંતે, એમ લાગે કે કાગળ ચીતરી નાખવોઃ આ કરવાનો સમય ન હોય તો મનમાં તો એને રચી કાઢવોજ. દુર્ભાગ્ય એટલું જ કે આવી રીતે ઉદ્ભવેલા પત્રે માંથી ઘણા ખરા પોસ્ટ થતાજ નથી.

અને આવા પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો કોને લખાએલા હોય છે તે જાણવાની તમને ઉત્કંઠા હશે. ઘણીય વખત કોઇ નાટક કંપનીના માલીકને, એવા પત્રો લખવાનું મન થઇ આવતાં, લખ્યા છે..." તમે મારા પૈસા ધુની લીધા. તમારો ડાયરેકટર ગધેડો છે કે પેલા ત્રીસ વર્ષના જાડા બબુચકને સોળ વર્ષની સુંદરીનો પાર્ટ આપ્યો. તમારા એકટરોને ભેંસાસુર રાગજ આવડતો હશે...મહેરબાની કરીને આવાં નાટકો બતાવવાં બંધ કરો નહીં તો મારો આશ્રય ગુમાવી બેસશો. વગેરે વગેરે" પણ થોડો વખત વિચાર કર્યા પછી મને માલુમ પડે છે કે એ લોકો મારા કહેવાથી કૈં નાટક બંધ કરવાના નથી. અથવા હું નહીં જાઉં તો કંપની દેવાળું પણ નહીં કાઢે. હશે આવતી દીવાળીએ એજ કંપની કોઇ સારો નાટક પાડશે ત્યારે મને જોવાનું મન થશે...આવા વિચારો કર્યા પછી હું પત્ર ટપાલમાં નાખવાનું માંડી વાળું છું.

કેટલીક વખત તો પત્રો મનમાંજ રચાઇને તરતજ કાગળ પર કાળા બીબાડાની માફક, ચીતરાઇ જાય છે, પણ પરબીડીઆંનાં ફાંફાં પડવાથી પોસ્ટ થઇ શકતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે વાંચો ઇલેકટ્રીક સપ્લાઇ કંપનીને મારો સખ્ત અણગમો દર્શાવતો નીચેનો પત્રઃ—

સાહેબો,

તમારું રૂ. ૧૦૮–૭–૦ નું બીલ આજે સવારે મળ્યું. એ વાંચીને મને ખાત્રી થઇ ચુકી

* સૂચિત.

છે કે તમો બધા સોનેરી ટોળીના સભ્યો છો અને તમારી કંપની એક "બદમાશોનો સંઘ" છે તમો લખો છો કે મેં ઉપલી રકમનું બીલ આપ્યુ નથીઃ આ વાત સાવ પાયા વગરની છે. મેં તમારું બીલ ચુકવી આપ્યુ છે. મને એ વાતની બરાબર ખબર છે. મારી પાસે રસીદ નથી એનો અર્થ એમ નથી થતો કે મે બીલ આપ્યુ નથી ચહાના પ્યાલા મુકવામા એ રસીદ તણાઇ ગઇ હશે. મારું મન કહે છે કે મેં તમરું બીલ ચુકવી આપ્યું છે. આના કરતા વધ રે સાબીતી કયી આપુ ?

આ મારી લાગણીને તમારે માન આપવુ જોઇએ. તમારા માણસને બીલ ચુકવી આપ્યું છે એ તો મારા ડીકાની બ ને પણ ખબર છેઃ તમારા માણસને નહીં તો બીજા કોઇ પણ માણસને એ બીલ ચુકવી આપ્યું છે એ વીશે શંકા છેજ નહી તમે બધા મવાલીઓ અને બદમાશો છો એ તમારો હીસાબજ બતવી આપે છે મારા બ્લૉકમા આઠ બત્તીઓ છે. પાચ છ મહીના થયા હું સાન્તાક્રુઝ રહેતો હતો એટલે પાવર વપરાયો પણ નહોતો, છતા તમને રુ. ૧૦૮-૭-૦ નુ બીલ મોકલતા શરમ લાગતી નથી તમારો મીટર વાંચનારો નોકર હરામખોર છે એ હું જાણતો નથી એમ નહી.

જે હોય તે મને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા દો કે હું તમને એક રાતી પાઇ પણ પરખાવવા નો નથી. હું જેલમાં વખત આવ્યે જઇશ પણ તમને તો પૈસા નહીંજ આપુ. અને એટલું યાદ રાખજો કે મને તમે મૂર્ખો નહીં બનાવી શકો મારા લાગવગવાળા મિત્રો ઘણા છે એ ભુલશો નહીં. મારો એક લગોટીઓ દોસ્ત પોલીસ ઇન્સપેક્ટર છેઃ બીજો એક ગોઠી એમ એ એલ એલ. બી. છે, અને મારે દૂરનો સાળો એક પ્રખ્યાત બેંકમાં હેડ કેશીયર છે. મારી સામે માથુ ઉંચકશો તો તમારે ખરાબ પરિણામ ભોગવવા પડશેઃ તમારી કંપની દેવાળું કાઢશે.

લી.

- તમારા જેવા ક્રમઅક્કલોનો દુશ્મન

આ આખો કાગળ લખ ઇ ગયો અને કીક'-ની બાએ એક નકલ પણ ઉતારી લીધી કે જેથી, વખત આવે તો, કૉર્ટમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય પણ પરબીડીયું નહીં મળવાથી આ કાગળ એમને એમ હવા ખાતો બીજે પડી રહ્યો. બીજે દિવસે સવારના મેં એ પત્રને ટેબલ પર જોયો મને થયું, "ચાલ જીવ! મારે શા માટે મવાલીઓની સાથે મવાલી બનવું! એવાઓને તો, ગાંધીજી કહે છે તેમાં પ્રેમથી વશ કરવા જોઇએ...વખતે એ લોકો મવાલી પણ ન હોય. લુચ્ચાઓ હોય તો કંપની આટલાં બધા વર્ષો ટકી ન શકે. મારી ભુલ પણ થતી હોય. અને આટલું મોટું બીલ થવાનું કારણ એમ પણ હોય કે અમે સાન્તાક્રુઝ ગયા ત્યારે અમારા બંધ બ્લૉકમા આઠે આઠ બત્તીઓ પાચ મહીના સુધી અખ ડ બળતી રહી હશે...હશે. આ વખતે ભલે ઇલેકટ્રીક કંપનીને ખાટવા દો બીજી વખતે હું બહારગામ જઇશ ત્યારે મેઇન સ્વીચ ઑફ કરતો જઇશ, રસીદ બરાબર સાચવીશ અને હું જાતે જ મીટર તપાસી જોઇશ કે ભુલ થતી નથી."

અને નીચેનો પત્ર મે પોસ્ટ કર્યોઃ—

વહાલા સાહેબો,

આપને બીલ મોકલતા વિલ બ થયો માટે મારી દીલગીરી દર્શાવુ છુ અને આ સાથે રુ. ૧૦૮-૭-૦ નો ચેક બીડું છું.

લી.

તમારો સદાનો.

મારી છત્રી ખોવાઇ ગઇ ત્યારે રેલ્વે કંપની-ને મેં નીચેનો પત્ર લખી કાઢયો હતો, એ પણ પોસ્ટ થયો નહોતોઃ—

સાહેબો,

ચર્નીરોડની ઓફીસમાંથી કંઈ જવાબ ન મળવાથી તમારી હેડ ઓફીસમાં આ પત્ર લખવાની ફરજ પડે છે. તમારી ચર્નીરોડની ઓફીસનાં ભાડુતી માણસોએ મને ન્યાય આપ્યો નથી એટલે હેડ ઓફીસના દેવતાઓ પાસે ન્યાય માંગી રહ્યો છું.

ગએ અઠવાડીએ ચર્નીરોડથી વીરાર જતાં તમારી કંપનીની એકાદેક લોકલ ટ્રેનમાં, વહાઇટવે લેડલોના સેલમાંથી લીધેલી, મારી છત્રી રહી ગઇ છે. કઇ લોકલ હતી તે મને ખબર નથી. તમારી લોકલોના ટાઇમ એટલા કઢંગા હોય છે કે કોઇને પણ ધ્યાન ન રહે, ટાઇમ ટેબલ હું મારી પાસે રાખતો નથી.

માટે મહેરબાની કરીને મારી છત્રી જલ્દી પાછી મોકલી આપજો. ઉતાવળથી મોકલજો કારણ કે વાયુશાસ્ત્રીના વર્તારા પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં સખ્ત વરસાદ પડશે અને મારે છત્રી જોઇશે.

મારી છત્રી શોધતાં તમને જરા પણ આપદા નહીં પડે: ચર્નીરોડથી વીરાર સુધીમાં તમને એ જડી આવશે. અત્યાર સુધી તમારા ભાડુતી નોકરોએ મને જરા પણ દાદ આપી નથી. આવા બેવકુફ નોકરોને શા માટે ઝાડું નથી આપતા?

આનો ચોવીસ કલાકમાં જવાબ નહીં મળે તો હું મારા વકીલની સલાહ લઇશ.

તમારો.

તા. ક.

મારો એક મિત્ર ખબર આપે છે કે મારી અથવા મારા જેવી—છત્રી તમારી કંપનીના એક પારસી ગાર્ડ પાસે જોવામાં આવી છે.

આ પત્ર હું પોસ્ટ કરતે તો રેલ્વે કંપનીને જવાબ આપવોજ પડતે; વકીલની સલાહ લેવાની ધમકીની તરત અસર થતે. પણ પત્ર પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યાં કીકાની બાએ ખબર આપી કે છત્રી કબાટ પાછળથી સહી-સલામત જડી છે.

આવા પોસ્ટ થયા વિનાના પત્રો લખવાનું બીજું કારણ તો એ છે કે મને ઘણી ઘણી વખત ઉદાર થઇને સખાવત કરવાનું મન થઇ આવે છે. અનેક વખત મારા હૃદયમાં વિશ્વ-બંધુત્વની દિવ્ય ભાવના પ્રગટી ઉઠે છે. એક વખત મેં વાંચ્યું કે હોઆંગહો નદીમાં રેલ આવી અને અસંખ્ય ચીનાઓ તણાઇ મુઆ. આ વાંચીને તરતજ ચીન દેશ પ્રત્યેના મારાં સ્નેહ ઝરણો ફુટી નીકળ્યાં અને "ગરીબોનો મિત્ર" એવી સહી સાથે રુ. ૫૦૦૦) નો 'એલાયન્સ બેન્ક ઑફ સીમલા' પર ચેક પણ લખી કાઢયો. પણ આ આ પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યારે મારા કીકાની ભુગોળ મારા હાથમાં આવી અને એમાંથી માલમ પડયું કે ૪૮ કરોડ ચીનાઓ આટલા નાના પ્રદેશમાં રહે છે. આવા નાના દેશમાં આટલા બધા લોકોથી કેમ રહી શકાય? એ લોકો ડુબી નહીં જાય તો શું કરે? કંઈ નહીં. હવે ભવિષ્યમાં યાંગસેકયાંગ નદીમાં રેલ આવશે ત્યારે જરુર મદદ મોકલીશ: એમ કરીને પત્ર પોસ્ટ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

પણ કેટલીક વખત બહુ બહુ વિચારો કરવાથી મારી ઉદારતાનાં ઝરણો સહરાના રણમાં વહી જઇ સુકાઇ જાય છે. 'ચરખા પ્રચારક સંઘ'ના એક કાર્યકર્તા પર લખેલો નીચેનો પત્ર આ વાતની સાક્ષી પુરશે:—

મહાશય,

આ સાથે ચરખાના પ્રચાર માટે રુ. ૧૦૦૦) અંકે એક હજાર નો ચેક મોકલું છું તે સ્વીકારી સેવકને આભારી કરશો.

આપ મને ઓળખતા નહીં હો, પણ હું તો આપને બાવા અદમના સમયથી ઓળખું છું. આજે સવારે ચરખાના પ્રચાર વીશેનું આપનું ભાષણ સાંભળી મારા પર બહુજ અસર થઇ છે, અને મારું અન્યથા કઠણ હૃદય બરફની માફક ઓગળી ગયું છે. ખાદી અને ચરખો આપણા દેશનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકશે તે હું જાણતો નથી–જાણવા માગતો પણ નથી–છતાં આપને આ નાનીશી રકમ મોકલું છું તે સ્વીકારશો.

આપે પંચમહાલનાં ભીલ લોકોમાં ચરખા અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા વીશે, "બે શબ્દો કહીશ" એમ કહેતા છતાં, બમો કહ્યા હતાં. આપનુ ભાષણ હું બરાબર સમજી શકયો નથી છતાં હું એમ અનુમાન બાંધી શકું છું કે બાપડા ભીલો અભણ છે, એ લોકોના દેશમાં પીઅર્સના સાબુ મળતા નથી અને "બેનહુર" જેવી સારી સારી ફીલ્મો બતાવવામાં આવતી નથી. ટુંકમાં એ લોકો દુઃખમાં છે અને ખાદીજ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. આપને એ પ્રદેશમાં થોડા સેવાભિલાષી કાર્યકર્તાઓ જોઇએ છે એમ પણ આપે કહ્યું હતું. મહાશય, હું જાતેજ આપની સાથે પંચમહાલ આવું એવો મને વિચાર આવ્યા કરે છે. મને તો એમ લાગે છે કે આપને હજાર રુપીઆ મોકલવા કરતાં હું મારી સેવાજ આપના કાર્યમાં અર્પણ કરું. આ બધા વિચારોને અંતે હું એમ નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે મારે આપની સાથે પંચમહાલ જવું અને ભીલોનો ઉદ્ધાર કરવો. આપ દાહોદ સુધીના મારા સેકન્ડ કલાસ ગાડીભાડાની વ્યવસ્થા કરી શકતા હો તો હું જરુર આવીશ.

આપનો પ્રત્યુતર મળે ત્યાં સુધી ઉપલી રકમનો ચેક મારી પાસેજ રાખું છું.

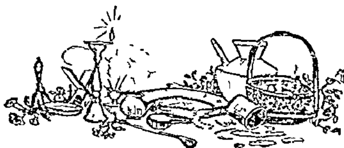
લી.

સેવાભિલાષી

આવા આવા તો ઘણાએ પત્રો મેં લખ્યા. પણ નાખવાનું મન હતું પણ પરબીડીયું ન મળ્યું અને કેટલાક જાણી જોઇને પોસ્ટ ન કર્યા. એક વખત તો સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓને પત્ર લખ્યો હતો કે સાહિત્ય-પરિષદ સુરતમાં તિલક મેદાનમાં ભરવી અને રા. "દાલચીવડા" અથવા કોઇ રા. "સક્કરપારા"ને પ્રમુખપદ આપવું પણ––

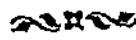
જુઓને ! આમ તમને મારા બધાએ પત્રો વંચાવી દંઉ એ મારા કીકાની માને ગમતું નથી એટલે લાચાર. *

* સ્ટીફન લીકોક પરથી સૂચિત

કેટલાંક સંવનન

સંપાદક:
રા. ચ્યવનરાય શુકલ

[અનુસંધાન : પુ. ૧૩ : અં. ૪—પૃષ્ઠ ૩૭૧.]

૧૦.

"ઠીક ત્યારે. જાઉં છું. મેં ઘણીઘણી આશાઓ રાખી હતી, મેં ઘણી ઈમારતો ચણી હતી પણ હવે તો બધું એ નિરર્થક ને! તમને ચહાવાં એમાં મારી મૂર્ખતા, પશુતા ઠરીને? તમે નહીં જાણતાં હો, નહીં માનતા હો પણ હું તમારે આધારેજ ટકી રહેલ. હું તો તમને ચાહું છું. ન ચાહું એવું કદાપિ પણ નહી બને. હું તમને કેટલો ચાહું છું તે હવે હું તમને બતાડી આપીશ. તમારી ઇચ્છા, તમારા હુકમને હું હંમેશાં માન આપી મારા માથે ચઢાવીશ. તમે મને અહીંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવો છો. તો મારી ફરજ છે કે તમારા ફરમાનને મારે અનુસરવું. ઠીક ત્યારે સાહેબજી!"

મેં પુઠ ફેરવી ચાલવા માંડયુ. પણ આ શું? તરાપ મારી એણે મારું કાંડુ કેમ પકડયું?

"સાંભળો, સાંભળો મી. રાય! ખોટું ન લગાડો. ઉંધો અર્થ ન કરો. તમે મને હૃદયશૂન્ય સમજો છો? અરે! મને શું શું થઇ રહ્યું છે તે તમે જાણતા નથી, સમજી શકતા નથી."

મંત્રમુગ્ધ સાપ માફક હું ત્યાંજ ચોંટી ગયો. એનું કહેવું સાંભળી લઇ હું બોલ્યો: "લીલી! વહાલી લીલી! હવે ભુલ ભાગી. ત્યારે તમે પણ મને ચાહોછોજ. હું તમારો, તમે મારાં, કોઇ આપણને જુદાં નહીંજ પાડે."

એણે પોતાનું મોં બે હાથથી ઢાંકી દીધું અને ડચકીયાં ખાતી બોલી: "મી. રાય! કહો, કહો, અરે! તમે મને કયી બાજુ ઘસડી જાઓ છો તે."

"કહું પણ નહીં. આખા વિશ્વનો પ્રેરક આપણને પ્રેરી રહ્યો છે. કહો, કહો તમારા જેવાં ધર્મભીરુ એની પ્રેરણાની અવગણના કરી

આડખીલી ન કરે. જીવતનું સાફલ્ય એની તન્મયતામાં છે. એના. પ્રેમમાં એના શોખમાં વિભાગ ન હોવા જોઇએ. પોતાની વ્યાજબી ધુન પુરી કરવા પોતાનો આત્મભોગ આપવો જોઇએ."

"જો હું મોટો માણસ હોત તો સ્ત્રીના પ્રેમને હું પાત્ર ઠરી ચુકયો હોત. મારામાં જો કોઇ શક્તિ હોયજ તો તે પણ હજીસુધી તો ગુપ્તજ છે. તમારી કસોટીમાં હું શી રીતે કસાઉં ? શું થાઉં ? સ્ત્રીઓ મોટા માણસની લોભી હોય છે. ભુખી હોય છે. મારા જેવો તમારી શી ગણતરીમાં ? તમારી દૃષ્ટિએ મારો શો હીસાબ ? હું મોટો માણસ કદાચ્ નએ થઇ શકું છતાં મને એટલો તો વિશ્વાસ છે કે તમારી સહાય હોય તો હુ એકાદ ઉપયોગી કામ ન કરી શકુ એમ નહી. સદ્‌ભાગ્ય છે આપણું કે તમારા અને મારા વિચાર ઘણી બાબતોમાં મળતા આવે છે. જ્યારથી હું તમને સમજી શકયો છું, ઓળખી શકયો છું ત્યારથી હું આ જોઇ શકયો છું, જાણી શકયો છું."

"એ તો મને પણ ખાત્રી છે કે તમે ઉપયોગી કામ કરી શકશો."

"શું તમને પણ એમજ લાગે છે ? તો તો કેવું મઝાનું !"

"પણ તમે એક ભુલ કરો છો, મને અન્યાય કરો છો. યાદ રાખજો, હું મોટા માણસનેજ ચહાઉં એવું કૈં નથી."

"કારણ ?"

"કારણ હું સમજાવી શકતી નથી, હું પોતે જ જાણી કે સમજી શકતી નથી. પણ મારું કહેવું તો સાચું છે. પણ હું એટલું કહી શકું છું કે મારા જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ નૈતિક બળ ધરાવનાર પુરુષને પસંદ કરે છે. અમારે મન ખરો મર્દ તો તેજ કે જે ભલો હોય, ઉદાર હોય, સુહૃદ હોય, આસ્તિક હોય, સહ્રકાશવાળો હોય, શ્વેત અંતઃકરણનો હોય. મારા જેવી સ્ત્રીઓ તો મસ્તક કરતાં હૃદયનેજ વધારે વજન આપે. ખરો કદિ મોટા મનનો હોય. નજીવી વાતોમાં એ કદિપણ માથુ ન મારે.. એનુ પેટ મોટુ હોય, એને એટલા કાન ન હોય, સાન પણ હોય."

"પણ લીલી ડીયર ! મને તો લાગે છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓ માટે મરી ફીટે છે છતાં સ્ત્રીઓ તો બેપરવાજ હોય છે. પુરુષોને સ્ત્રીઓ માટે લાગણી થાય છે પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોને માટે લાગણી થતી નથી."

"એમ ?" નિઃશ્વાસ નાખી એ બોલી. "આ બાબતમાં હું તો તમારાથી વિરુદ્ધ મતની છું. ચોક્કસ માનજો કે હૃદય એકલું પુરુષનેજ નથીઃ સ્ત્રીઓને પણ હોય છેજ. અને મેં મારી લાગણીઓ તો તમને ઘણીયવાર બતાડી છે. અફસોસ ! મારે માટે કોઇ પુરુષનો પ્રેમ નીમાયો નથી."

"હું કૈં સમજી શકતો નથી. કહો, કહો મારુ કહેવું શું ખોટું છે ? તમારા જેવી અજબ સ્ત્રી તો મેં કોઇપણ ન જોઇ. તમે કબુલ કરો કે ન કરો પણ તમારા જેવી હેતભીની સ્ત્રી તો મેં કયાંય પણ નથી જોઇ. માફ કરો. તમારા અંતરમાં અત્યારે શુ ચાલી રહ્યું છે તે હું સારી પેઠે જાણુ છુ, સારી રીતે જોઉં છુ. તમે ઇચ્છો તો તમે મારું ઘર દીપાવી શકો. તમે એની ના પાડી શકશો ? નહિજ. જો તમે ના પાડશો તો હું માનીશ કે તમે તમારા અંતરાત્માને છેતરો છો."

"શાન્તં પાપં ! અંતરાત્માને છેતરવાનુ પાપ મારા હાથે થાયજ નહી. અલબત. એ તો ખરું કે જો આજને આજ તમને કહી દઉં કે પ્રેમ અને લગ્ન–ઉભય ને માટે હુ આજેજ તૈયાર છું તો તો મેં મારા અંતરાત્માને છેતર્યો કહેવાય. જન્મ મૃત્યુને માટેજ છે તેમ સ્ત્રી લગ્નને માટેજ

છે એવી આપણી માન્યતા છે તે હું નથી જાણતી એમ તો નહીં પણ..."

"પણ ધારો કે તમારા આ વિચાર ભવિષ્યમાં ફરે તો હું તમને અત્યારથી કહી મુકું છું કે તમે તે વખતે મારા તરફ જોજો. હું તમને વચન આપું છું કે તમારો ટેક તો હું તમને પાળવા દઈશજ. એ વાતમાં હું તમને નહીં ડુભવું. ભાગ્ય પલટતાં કંઈ વાર લાગતી નથી. એવો વખત આવે કે જ્યારે તમને ઘણી મુઝવણો થાય, જ્યારે તમને મારી સેવાની અગત્ય પડે ત્યારે તમે મને બેધડક બોલાવી શકશો. ઠીક ત્યારે, સાહેબજી."

"સાહેબજી."

× × ×

"આટલી હદ સુધી વાત આવી તોએ તમે સંદેશોએ ન મોકલ્યો." આધિવ્યાધિ ઉપાધિથી ત્રાસી ગએલ વ્યક્તિના દુઃખદ શબ્દ નીકળ્યા.

એણે ફક્ત માથુજ ધુણાવ્યું. એનાં પોપચાં ફુલેલાં લાગ્યાં. એની આંખો ભારે જણાઈ.

"દોસ્તીનો દાવો પણ તમે ન જાળવ્યો?"

"ના."

"દહાડે દહાડે હું ઘસાતો ગયો. દિનપ્રતિદિન હું ગળતો ગયો. તમે આવશો, આશાનો એક બોલ બોલશો એમ વહાણું વાય ને હું માનતો પણ સંધ્યા થાય એટલે ફીકકો પડતો. મરણ કીનારે આવી પહોંચ્યો તોએ તમે તમારો હાથ ન લંબાવ્યો."

"ના."

"તમે ડરતાં હતાં?"

એનાં પોપચાં ઢળ્યાં.

"તમે ડરતાં હતાં?" ફરીથી એનો એજ પ્રશ્ન થયો.

"હા. હું ડરતી હતી." અચકાતાં અચકાતાં બોલાયું.

"શા માટે? કોનાથી?"

"શા માટે? તમે મને જણાવ્યું નહીં તે માટે. કોનાથી? તમારાથી." હીંમત આણી તે બોલી.

"જો મેં તમને કહાવ્યું હોત તો તમે આવત? તમને મારી લાગણી હતી, છે? તમારાથી અવાત? મારા લલાટે તમે તમારો કર રાખત? તો તો પછી એ માંદગી પણ મને આશીર્વાદ થઇ પડત."

"વહાલા! હું મૂર્ખી માનમાં મરી ગઇ. મને માફ કરો. બાકી દર પળે મને એમજ થતું કે જો તમે મને અડધો શુકન કહો તો હું દોડતી આવું. અભિમાનમાં હું આંધળી બની ગઇ હતી. મને કંઈ કંઈ થતું છતાં પણ મેં કાળજું કઠણ રાખ્યું હતું. અરે પ્રભુ! મારા નાથ!"

૧૫

મેં ફરીથી કહેવા માંડયું: "બાજી તમારે હાથ છે. મારી જીવનદોરી તમે છો. હવે તો તમે પણ એ ન જાણતાં હો એ બનેજ નહીં."

લીલીનું હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. લાગણીના ફોરનો ઉકલી ગએલો દોરો તોડી નાખતાં એ બોલી: "મી. રાય! હું ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરું? હું સ્પષ્ટ કહું? ખુલ્લે ખુલ્લું બોલું? આપણી વચ્ચે કોઇપણ પ્રકારનો પડદો રહેવો ન જોઇએ. તમે પણ ઉંધો અર્થ નહીં કરો. જો મારું બોલવું તમને કડવું લાગે તો તમે મને માફ કરજો."

"જે કહેવું હોય તે બેધડક કહી નાખો. ખમચાશો નહીં, અચકાશો નહીં. હું અવળો અર્થ નહીં કરું."

"અત્યાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે માયા, સુજનતા, સદ્ભાવ રાખ્યાં છે તે બદલ હું તમારો શો પાડ માનું! હું તમારું ઋણ શી રીતે ફેડી શકીશ? તમે મારા માટે આટઆટલું કરો અને

હું તમારા માટે કૈંજ ન કરી શકું એ મને બહુ સાલે છે. મને કૈંકૈં થાય છે."

"તમને શું થાય છે? તમને શું સાલે છે? મને કહો. તમારી શંકાનું હું નિવારણ કરું. તમારી પાસે હું જે માગુ છુ તે નજીવું નથી."

"જો મારાથી કહેવાતુ હોય તો તો હું ખુશીથી કહું. હું મારું હૃદય ખોલવા આતુર છું. મારે માટે હવે એ એકજ રસ્તો છે."

આટલું બોલતાં એ અચકી ગઇ. રમતમાંને રમતમાં બારસાકની ઉખડી ગએલી ચીપ એણે ખેંચી કાઢી અને આગળ ચલવ્યું: "આ વાત મારા સિદ્ધાંતથી ઉલટી છે, વિરુદ્ધ છે. તમે જાણતા હશોજ કે માણસ માત્રના કોઇને કોઇ સિદ્ધાન્ત હોય છેજ. અલબત્ત મારે કબુલ કરવુજ જોઇએ કે બીજા કોઇની જેટલી કાળજી હુ નથી રાખતી, બીજા કોઇની જેટલી પર્વા હું નથી રાખતી તેટલી હું તમારી રાખુ છું."

આ પછીના એના શબ્દ એટલા અસ્પષ્ટ નીકળવા લાગ્યા કે હું આ મધુર શબ્દ બહુજ આછા સાંભળી શકયો. હું બોલવા જતો હતો ત્યાંથી અટકાવી એણે આગળ ચાલુ રાખ્યું.

"સાંભળો. મને તમારી લાગણી થાય છે. પણ હું નથી કહી શકતી કે એટલી લાગણી બસ છે, પુરતી છે કે કેમ."

એનો અવાજ ધેરો થવા લાગ્યો. મારી આંખથી આંખ મેળવી એણે કહ્યું: "તમે સલુકાઇથી વર્ત્યા છો. તમે મારા પર માયા રાખી છે. તમે મારી તબીયત સાચવી છે. મારા બોલ ઝીલી લીધા છે. મારી યોગ્ય અયોગ્ય ઇચ્છાઓ તમે પુરી છે. દુનીઆના નિયમ પ્રમાણે આવી આવી વાતો સ્ત્રીઓ પર સારી છાપ પાડી શકે છે. હું પણ એક સ્ત્રી છું."

મારા હોઠ ફફડયા.

"ઘણા વખતથી આપણે એક બીજાને ઓળખીએ છીએ. તમે મારી ટેવ જાણો છો, હું તમારી ટેવ જાણું છું. તમે ઉઘાડે છોગે કહી શકો છો કે "હું તમને ચાહું છું." હું પણ કહીશ કે મારો પણ તમારા પર ભાવ છે. પણ મને શંકા છે કે એને પ્રેમ કહેવાય કે કેમ. ભાવ પ્રેમ હોઇ શકે? જે પ્રેમ આપણે કલ્પેલો હોય તે પ્રેમ એ ભાવ નએ હોઇ શકે."

આવી સ્પષ્ટવક્તા સ્ત્રી બીજી કોઇ હશે કે કેમ તે હું મારા મનને પુછવા લાગ્યો. ઉઘાડેલી ચોપડીની માફક હું એનુ ઉર વાંચી શકયો. એના વદન, એની વાણીમા અવારનવાર થતા ફેરફારો એના હૃદયમાં શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ બતાડી આપતા હતા. મેં પોતે બોલવાનું માંડી વાળ્યું કારણ કે હું જોઇ શકયો કે આજ તો મારા કરતા એને વધારે બોલવાનું છે.

"મને વધારે ચોખ્ખી વાત કરવા દો." એ ચુટી ચુંટીને શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી હતી અને અશાન્તિ દાખવવા ખળભળાટ શમાવવા બનતા પ્રયાસ કરતી હતી. "હુ તો ઇચ્છું છું કે તમે મારાથી ઘડીપણ વેગળા ન ખસો. જ્યાં સુધી તમે મારી પાસે હો છો ત્યાં સુધી મને સારું લાગે છે. મારું ચાલે તો હું તો તમને ક્યાંય પણ ન જવા દઉં. ઇશ્વર કરશે તો એવો વખત જલ્દી આવશે કે જ્યારે તમારી ઇચ્છા જણાતાંજ હું આ બધાનો ત્યાગ કરી સદાને માટે તમારી છાયામાં આવી વસીશ. આપણી મુલાકાતો છુપી કયાં સુધી રહેનાર છે? પણ એટલું તો ખરું કે આજ તો એને માટે હું તૈઆર નથી. એ બધાની માયા મારાથી એકઘડી ઉતારી શકાય એમ નથી, અત્યારે ને અત્યારેજ બેન બેનેવીની ઓથ મારાથી તજી શકાય એમ નથી."

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૭૭]

સંસદની વાર્ષિક સભા

રવિવાર, તા. ૯ મીની સાંજે સાડાપાંચ વાગે 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલ'માં સાહિત્ય સંસદનો કૃષ્ણ જયંતિ ઉત્સવ અને ૬ ઠ્ઠો વાર્ષિક ઉત્સવ સંસદના પ્રમુખ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ થયો હતો.

શરુઆતમાં સંગીત થયું હતું.

તે બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનહરરામ હ. મહેતાએ નીચે પ્રમાણે અહેવાલ રજુ કર્યો હતો.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,

સંસદના આજના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવનું કાર્ય શરુ કરતાં મને કાલિદાસનું "नीचैगच्छत्युपरी च दशा चक्रनेमिक्रमेण" યાદ આવે છે. ગયે વર્ષે જ્યારે આપણે એકત્ર થએલા ત્યારે ગુજરાત પર પ્રભુનો મહાકોપ થયો હતો, અને ગુજરાતનું નંદનવન જોતજોતાં રૌરવ સમાન થઇ ગયું હતું. આ વિપત્તીની કાળી છાયાએ ઉત્સવ પ્રસંગનો ઉત્સાહ મંદ કરી નાખ્યો હતો અને જો કે આપણે ઉત્સવ નિમિત્તે મળ્યાં હતાં પણ જે પ્રકારનું વાતાવરણ આવા ઉત્સવને પરમ આનંદમય બતાવવાને આવશ્યક હોય છે તેનો તો અભાવજ હતો.

આ વર્ષે પરિસ્થિતિ ઉલટી છે. બારડોલીના વિજયના ધ્વનિઓ હજી ગુર્જરાકાશમાં ગર્જ્યાં કરે છે. અને તેને પરિણામે આજે દરેક ગુર્જરનું હૃદય હર્ષથી પ્રફુલ્લિત છે. સંસદને એક સંસ્થા તરીકે રાજદ્વારી પ્રકરણો સાથે કૈં સંબંધ નથી. ડૉ. સુમંત, સૌ. શારદા, ડૉ. ચંદુલાલ; શ્રી. મુનશી વગેરે સંસદના સભ્યોએ આ પ્રસંગે એવા પ્રકારનું કાર્ય કર્યું છે કે તેને માટે સમસ્ત ગુજરાત અભિમાન ધરાવે છે. તો તે વૃત્તિમાં સંસદ ભાગ પડાવે એ અયોગ્ય તો નહીંજ કહેવાય.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી આપણે સંસદની પ્રવૃત્તિ તરફ વળીએ.

દર વર્ષે આપની સન્મુખ આગલા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ જે સંતોષથી અમે રજુ કરતા હતા તે સંતોષ ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરતાં અમે અનુભવતા નથી. જે પળે આપણા પ્રમુખે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેજ પળે અમને ભય લાગેલો કે એમના એ કાર્યથી રાજદ્વારી ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ થશે, પણ પરિણામે સંસદની પ્રવૃત્તિ પર અનિષ્ટ અસર થયા વિના નહીં રહે. અને ખરખર અમારો એ ભય મોટે અંશે ખરો પડ્યો છે. એની મુખ્ય અસર તો આપણા માસિક 'ગુજરાત' પર કેવી થઇ છે તે આપ જોતાજ હશો. એ માસિક ચાલે છે તેમ ચાલે છે ખરું, પણ આજનું 'ગુજરાત' આગલા વર્ષના 'ગુજરાત' જેવું નથી તે તો અમારે સખેદ કબુલવું પડે છે. પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ વિગત પરની આપણા પ્રમુખની દેખરેખનો અભાવ આજના 'ગુજરાત'માં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઉપરાંત 'ગુજરાત'ની મુદ્રણવ્યવસ્થા અને પ્રકાશનને લગતો વહીવટ વડોદરે લઇ જતાં કેટલીએક અણધારી મુશ્કેલીઓ

ઉભી થઇ છે. 'ગુજરાત'ને વડોદરે મોકલ્યું એ માત્ર એક પ્રયોગજ હતો. અને એ પ્રયોગ સફળ નથી થયો એમ તમારી કાર્યવાહક સમિતિએ જોઇ લીધું છે. એટલે આપને જાણીને સંતોષ થશે કે એ બાબત કાર્યવાહક સમિતિ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર ચલાવી રહી છે. અને ઇશ્વરેચ્છા તો અલ્પ સમયમાં સર્વ મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢી 'ગુજરાત'ને પાછી પૂર્વસ્થિતિમાં મુકવાને તે સમર્થ થશે

પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ હાલ શાંત છે. 'ગુજરાતનો નાથ'ની પાંચમી આવૃત્તિ છપાય છે, પણ કોઇ નવું પુસ્તક ગત વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું નથી. પણ સાહિત્યના ઇતિહાસના સંબંધમાં કૈંક જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ છે. ગત વર્ષમાં નર્મદ સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, ગુજરાતીઃ જુનુ અને નવું એ નામના સર્વ ખંડો તૈયાર થઇ ગયા છે અને પ્રેમાનંદ યુગ, સામળ યુગ અને દયારામ યુગ એ ત્રણ ખંડો તૈયાર થાય છે.

આપણા સભ્યોની સંખ્યા હાલ ૩૭ ની છે. તમારા અધિકારી મંડળમાથી રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ નિવૃત થયા છે. અનેક ઉપાધિઓને પરિણામે એઓ સંસદના કાર્ય તરફ પૂર્વવત લક્ષ આપી શકતા ન હતા અને તે કારણે એમને નિવૃત થવું પડ્યું છે. તેને માટે અમે ઘણા દીલગીર છીએ અને એમણે અત્યાર સુધી સંસદની પ્રત્યેક પ્રવૃતિના સંબંધમાં તનતોડ મહેનત, ઉત્સાહ અને અનુભવથી અમારી સાથે મેલ કરેલી તે બાબત અમે ખરેખરા અંતઃકરણપૂર્વક આ જાહેર રીતે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

પણ તમો જાણીને આનંદ થશે કે રા. લાભશંકરની ખાલી પડેલી જગાએ ગત વાર્ષિક સભામાં સૌ. લીલાવતી મુનશીની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. એ અમિત ઉત્સાહી વિદુષીને આપ એટલી સારી રીતે ઓળખો છો કે એમના સંબંધમાં અમારે કૈં પણ કહેવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી. અનેક વર્ષો થયા એઓ સંસદની પ્રવૃત્તિમાં અને વિશેષ કરીને 'ગુજરાત'ના તંત્રમા સક્રિય ભાગ લેતા આવ્યાં છે, અને અમને ખાત્રી છે કે એમના પતિની ઇતર પ્રવૃત્તિઓને લીધે સંસદને પડેલી ખોટ મોટે અંશે એઓ પુર્યા વગર નહીં રહે.

અતમા સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા તેમજ આજના ઉત્સવને વિશેષ રીતે આનંદમય બનાવવાને ઉત્સુક્ત થએલા સજ્જનો તથા સન્નારીઓનો અને અમારા નિમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું બેસી જવાની રજા લઉં છુ.

તે પછી, પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું હતું. જે અમે અન્યત્ર આ અંકમા આપ્યુ છે.

પ્રમુખના ભાષણ બાદ કવિ લલિતજીનાં ગીતો ને શ્રી. રાયચુરાના લોકગીતો બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇની દરખાસ્તથી ને પ્રો. જી. એન. જોષીના ટેકાથી મનાયો હતો. જે પછી ચહાપાણી લેવાયા હતા.

ચહાપાણીને ન્યાય અપાયા પછી શ્રીમતી માણેકબ્હેન મરચંટે સુરીલું સંગીત ગાયું હતું ને તે પછી શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ જુદા જુદા ભાવવાળા પ્રયોગો કરી પ્રેક્ષકોને ખુબ હસાવ્યા હતા. છેવટે, સૌ. લીલાવતી મુનશી અને પ્રો. દેવધરના સંગીત બાદ કવિ પ્રાણજીવન જોષીએ સોરઠી સાહિત્યની પ્રસાદી આપી હતીને રાત્રે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

☞ નોંધ: સામે પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૨ છે તેને બદલે પૃષ્ઠ ૫૪૯થી ૫૬૦ વાંચવું.

મૂલ્યપરિવર્તન*

લેખકઃ રા. કનૈયાલાલ મુનશી,
બી. એ. એલએલ. બી.,
એમ. એલ. સી., એડવોકેટ,
પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આજે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા ભેગા થયા છીએ. સંસદ્‌ની હતી તેવી જ જબરી જાદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે,—આપણા વચ્ચે સ્નેહભાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ જાદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષ વધતો જોવા કોણ ઇચ્છા નહીં રાખે ? પણ એટલું તો મારે કહેવું પડે છે કે એ ઇચ્છા ગયે વર્ષ સફળ નથી થઇ. પ્રેસની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો અટકયો છે. પણ હતો તેવો પ્રભાવ રહ્યો છે તેને માટે મંત્રીઓનો, ઉપમંત્રીનો, અને રા. દયાશંકર ભટ્ટનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં તો મારા આજના પદને કલંક લાગે. પોતાના રોજગારના વ્યવસાયને લીધે રા. લાભશંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મળતો હોવાથી તેમને સ્થાને એક મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આવી પડ્યું હતું. 'ગુજરાત' દ્વારા જ જેણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આદરી ને સાહિત્યક્ષેત્રમાં કીર્તિ સંપાદન કરી, જેણે સંસદના પ્રથમ સ્ત્રીસભ્ય થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે સંસદની પ્રવૃત્તિ જોડે સદાય તન્મયતા સાધી છે તેને નવા મંત્રી તરીકે આવકાર દેતાં આપણને જરુર આનંદ થયા વિના નહીં રહે.

ગયે વર્ષે ગુજરાત રેલસંકટની ગીરફતારીમાં પડ્યું હતું; આ વર્ષે બારડોલીનો વિજયોત્સાહ ઉજવે છે. ગયે વર્ષે એ પ્રકૃતિના મદ સાથે લઢ્યું; આ વર્ષે રાજમદ સાથે લઢ્યું. બંને વર્ષે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો—પણ આ વર્ષે પહોરથી મોટો. પ્રકૃતિ સાથે બાથડવાનું કાર્ય બધા કર્યાં જ કરે છે, રાજ સાથે બાથડવાની ગુજરાતની ટેવ તો સૈકાઓથી ઘસાઈ ગઇ હતી.

ગયે વર્ષે સાહિત્યમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો; આ વર્ષે માનવતામાં

* સાહિત્યસંસદના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા કૃષ્ણજયંતિ નિમિત્તે થયેલા મેળાવડાના પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ. (તા૦ ૯–૯–૨૮)

સાહિત્યનો આદર્શ જોવાનું મન થાય છે. પણ એમાં નવાઈ જેવું શું? સાહિત્યના આદર્શોનું બીજ માનવતાના મૌલિક રહસ્યોમાં જ રહેલું છે. આઠ મહીના પહેલાં બારડોલી એટલે નિર્માલ્ય ગુજરાતીનો એક તાલુકો; આજે બારડોલી એટલે ગુજરાતનું જીવંત મહાકાવ્ય. ધગધગતા માનવ સંકલ્પોના એક અદ્ભુત કીમીઆની કથામાં સાહિત્યના આદર્શોનું મૂલ કેમ નહીં જડે?

માનવતાના કીમીઆમાં શું નથી રહ્યું? મહાપુરુષની મહત્તા એટલે આ કીમીઓ કરવાની શક્તિ. મહાયુગનો પ્રારંભ એટલે આ કીમીઆની શરુઆત. મહાન રાષ્ટ્રનો જન્મ એટલે આ કીમીઆનું સાફલ્ય. નવી કીંમત, નવી આંકણી, નવા સંકલ્પ, નવું જીવન, નવાં પરાક્રમો, ને નવાં માહાત્મ્ય, મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવાં–એ જ મહત્તા; અને એ જ મહત્તામાં મહાકાવ્યનું વસ્તુ સમાયું છે. એકીલીસે પોતાની મહત્તાથી એક સ્ત્રી પાછી લઈ જવા આવેલા ચાચીઆઓને દેવો બનાવ્યા; શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મહત્તાથી પાંચ ભાયાતોને ધર્મોદ્ધારક ચક્રવર્તી કરી સ્થાપ્યા. એકના કીર્તિગાનમાંથી હોમરે ઈલીયડ બનાવ્યું; બીજાના ગુણગાનમાંથી વ્યાસે મહાભારત રચ્યું. જીવંત મહાકાવ્યોની ઝાંખી, શાબ્દિક આવૃત્તિ તે સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો. આવાં મહાકાવ્યો રચવા માટે સમયનું અંતર ને મહાકવિની પ્રતિભા બે જોઇએ. પાસે ઉભેલા સામાન્ય જનોને તો એવી મહત્તાનો નિર્દેશ જ કરી સંતોષ માનવો પડે.

૨

મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવા સહેલાં નથી જીવન આખું કોઇ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને વહે છે. કોઇક તેનું મૂલ્ય સુઘડ ઘર, સુંદર પથારી ને સરસ શાક વડે કરે છે; કોઇ પૈસા વડે કરે છે; કોઇ કીર્ત્તિ વડે કરે છે; કોઇ સત્તા વડે કરે છે; કોઇ તપ વડે કરે છે; કોઇ ગણુપ વડે કરે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય જુદાં હોય છે; અને છતાં તેનાં પરિવર્તન બહુ અઘરાં હોય છે.

ગુજરાતી એટલે મોળીલો, શોખીલો, પાન ચાવતો, ગપાટા હાંકતો ફક્કડ કે કસરીઓ, પેટ પાટા બાંધી 'જંઇ' ભેગા કરતો, સ્વાર્થી વેપારી. એના અંતરમાં આદર્શ નામ માત્ર જ અને એની બુદ્ધિમાં સર્વગ્રાહિત્વ કરતાં વ્યાવહારિકતા વધારે:—એના પૂર્વજોના રુધિરે ચૈતન્યો ને શૂરો સરજાવેલા નહીં. એના કીર્તિપટ પર પ્રતાપની, શિવાજીની, કે રણજીતની છાંય સરખી નહી. એ પૈસા બનાવે, સંઘરે કે ખર્ચે, શ્રીનાથજી કે પાલીતાણામાં પથ્થર સીંચે, બહુ થાય તો હરિકીર્તન કરે ને અલી ને અલીનાં છૈયાં માટે વારસો મુકી જાય......

અનેક વર્ષ પર મુંબાઇના પેડરરોડ પરના એક ભવ્ય બગીચામાં મુંબાઇની સમૃદ્ધિ ને મહત્તા એકઠી થએલી સાંભરે છે. અપાર શોભા હતી. અનંત ભભક ચમકતી.

ત્યાં અતિથિ આવ્યો–નિર્જીવતાના અવતાર જેવો તે લાગતો. એના પગ ઉઘાડા હતા–અને પારસી સ્ત્રીઓ બેભાન બની ગઇ; એનું ધોતીયું જાડું ને ટુંકું હતું–અને સુશોભિત ગૃહસ્થોએ નાક ચઢાવ્યાં. એણે કાઠીયાવાડી ફેંટો બાંધ્યો હતો, ને એક જણથી કહેવાઇ ગયું: "ધનો દરજી"

આ માણસમાં મૂલ્યોને અવનવાં મૂલ્યો

આપવાની અગાધ શક્તિ હતી. એની ઇચ્છા-શક્તિમાં અડગતા હતી. એ મતભેદમાં માનતો નહીં: જે એ માનતો તે સત્ય. પયગમ્બરોની અદ્‌ભુત આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હતી. તેણે કીમીઓ કર્યાં. સત્ય ને અહિંસા, યોગવાસિષ્ઠમાંના રીંગણાં, પાર્થિવ મુત્સદ્દીપણાનાં સિદ્ધાંત બની સંચરવા લાગ્યા. જાડી, ગંદી ખાદી ગર્વપદ સંસ્કારિતાનું ચિહ્ન લેખાયું. ભીષ્મ ત્યાગ એ ગુજરાતીનું લક્ષણ મનાયું. નિર્ભયતાએ ખટપટનું સ્થાન લીધું. ફક્કડ ગુજરાતી અડગ વીર બન્યો. લહેરી જીવનમાં સચોટ વ્યવસ્થા આવી... બીચારું બારડોલી નિઃસીમ બહાદુરીનું ઉપમેય થઈ પડ્યું! મૂલ્યનાં પણ મૂલ્ય ફરી અંકાય એવા આ કીમીઆની કોણ અવગણના કરી શકે?...

આ કીમીઆગરશ્રેષ્ઠ, અર્વાચીન દધિચિની માફક, હાડકાંમાંથી વજ્ર બનાવવા મથતો હતો; આપણી કાયરતા, રીસાળતા, નિઃશસ્ત્રતા અને ધર્માંધતાને તપાવી તપાવી સત્યાગ્રહ બનાવતો હતો. આપણી પાસે શસ્ત્ર નથી એટલે ધાર્યું કરવા આપણે સામાને મારી ન શકીએ—પણ આપણે મરી શકીએ. વર્ષો પરની વાતચીત યાદ આવે છેઃ "કોઈ જોર જુલમથી આપણી પાસે કાંઈ કરાવવા આવે. આપણે ન કરીએ, અને તે આપણને મારી નાંખે તો જીત્યો કોણ? આપણે કે તે? આપણે જ! એનું ધાર્યું એ આપણી પાસે ન કરાવી શક્યો." વિજયનું વિચિત્ર દર્શન! એના શસ્ત્રને એ મૃત્યુંજય મંત્રથી સીંચે છેઃ 'આ વાતમાં મરણ પથારીએજ પડવાનું છે.'... 'આ તો કર્યે જ છુટકો' દરેક માણસ જીવનની બાજીમાં સામે રમતા યમની પટુતામાંથી સરકવા પ્રયત્ન કરે છે.

"દાવ રમીયે નવ નવા
સોગટાં જ બચાવવા,
ગૂઢ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઇ પણ ફાવવા"

આ કીમીઆગરે આ રમત નકામી ઠેરવી. આ અસમાન રમનારાઓની સોગઠાબાજી પાછળ જીવન ને શક્તિ શા માટે ગુમાવવાં? તેના પરિણામની બીકમાં શા માટે ધ્રુજ્યા કરવું? આવા ખોટા દાવ ખેલવા કરતાં આગ્રહ ફળે નહીં ત્યાં સુધી યમના હાથમાં જઇને ન બેસવું? યમના હાથમાં જ બેઠા એટલે કયાં તો સંકલ્પની સિદ્ધિ થાય કે પછી સંકલ્પ ન સરે તેવી દુનીઆ છોડી જવાય. 'છુટી ગઇ મૃત્યુ ભીતિ' કવિએ ગાયું, પછી, 'સતત શાંતિ અનંત;' કીમીઆગરે ઉમેર્યું: 'સતત શક્તિ અનંત.' સંકલ્પ કરવો; તેને સત્યથી ને અહિંસાથી વળગી રહેવું; વળગીને મરવુંજ છે એવો પ્રયાસ આદરવો; વખત આવે તો પ્રયાસ સફળ કરવો—મરવું—પણ આગ્રહ છોડવો નહીં—સાદાં, સામાન્ય સૂત્રો ખરાં, પણ તેમાં વિજય અને મૃત્યુ બંનેની ફરીથી આંકણી આવી જાય છે; મૃત્યુંજયનો નવો મંત્ર દર્શન દે છે.

મૃત્યુંજયના અનેક મંત્ર છે. યમની અવગણના કરતા, વિડંબના કરતા, તેને ડારતા ઉલ્લાસી ને ગર્વિષ્ઠ માનવો પણ એક મૃત્યુંજય મંત્રનો જાપ જપે છે; પણ તે મંત્રથી આ જુદો છે. આનાથી માનવ જ્યાં સુધી પોતાનો આગ્રહ ન ફળે ત્યાં સુધી નમ્ર ભાવે પણ અડગતાથી મૃત્યુના હાથમાં જાણી જોઇને જઈ બેસે છે. કેટલાક આને જીદ કહે, કેટલાક આને ગાંડપણ માને, પણ કીમીઆગર એ મંત્રબળે પોતાનું સત્યાગ્રહનું વજ્ર દુર્જેય કરે છે.

૩

આ વજ્રને ધાર ચઢાવવાને મહાત્મા ઉદ્યુક્ત છે. ચશ્મા પરથી જોતી આંખો વડે તે ભાવિને પુછે છે, 'એનો કોણ કયારે ઉપયોગ કરૂશે?' ગહન પ્રશ્ન ! પાસે વહેતી સાબરમતીના કલ્લોલમાં પ્રશ્નના પડઘા શમી જાય છે.

તે શમતા પહેલાં શિષ્ય આવે છે—શ્રીકૃષ્ણ પાસે પાર્થ આવ્યો હતો તેમ. તે લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાને સ્પર્શી રહ્યો છે. આકારવીહોણી તેની કાબરચીતરી મુછો ફરકે છે; નીશાભરી હોય એવી તેની આંખો ઉગ્ર છે; એનો સીનો ડરાવે એવો છે—એને રસ્તે જતાં જોઇએ તો આડે નહી આવીએ. એ પોતાને 'ગુજરાતનો સુબો' કહાવે છે. ગુજરાતનું દુઃખ પોતાને માથે વહોરવા, તેનો ભય પોતાને હાથે વિદારવા, તેની કીર્તિ પોતાને પરાક્રમે વધારવા તે તત્પર છે. ગયે વર્ષે પ્રકૃતિ કોપી ત્યારે તે તે તેને શમાવવા મથ્યો; આજે રાજા કોપ્યો ત્યારે તેને ડારવા તૈઆર થયો. 'ગુજરાતનું કોઈ નામ લેશો મા' એના કીર્તિલેખ તરીકે લખાય. જે ગુજરાતની અસ્મિતા આપણે માત્ર સાહિત્યદ્વારા સેવીએ છીએ તેને એ કર્તવ્યદ્વારા સેવે છે.

મહાત્મા હસે છે; એમને કાબરચીતરી મુછોના ફરકાટમાં આજે જુદી જ ગતિ દેખાય છે. મુગે મોઢે તે કારણ પુછે છે.

"બારડોલી—આપણા પ્રિય બારડોલીના ખેડુતો પર અન્યાય વર્ત્યો છે. અસાધારણ મહેસુલનો ભાર પડ્યો છે. મહેસુલ એટલે મરાઠી ચોથનો અર્વાચીન અવતાર. દાદ નહી, ફરીઆદ નહી, આપો નહીં તો રાજની મીલકત ખાલી કરો. ભીમભાઇ પ્રાર્થી પરવાર્યો, દાદુભાઇ વીનવી પરવાર્યો—અને હવે નિમંત્રે છે. મારા છતાં ગુજરાતમાં આ આપત્તિ? મહાત્માજી ! આજ્ઞા કરો."

ડોસીઆગર હસ્યા. "ના બાપુ ! ના. સમય સાનુકૂલ નથી. હીંદુ ને મુસલમાન લડે છે. સાઇમન આક્રમણ કરવાનો છે. હમણાં આ કયાં?" શિષ્ય ડોકું ધુણાવે છેઃ "હું તો આશિષ માગવા આવ્યો છું." ગુરુ સમજ્યા, "જા વિજય કર." કાબરચીતરી મુછો સાબરમતી પરથી આવતા પવનમાં જોશબંધ ફરફરે છે.

સુબાનું શાસન ફરી વળ્યું. સત્યાગ્રહ કાજે મરણપથારીએ જ સદા સુતેલા ગુર્જર વીરોએ બારડોલીનો રસ્તો લીધો. એમાનાં થોડાનાં નામો વીસરાય એમ નથી.

સાબરમતીતીરેથી નીકળ્યા અબ્બાસ અલી—સીતેર વર્ષે સત્તર વર્ષનો ઉત્સાહ દાખવતા યુવક; ઇમામ સાહેબ—ઇશ્વરપ્રિય, સરળ ને શ્રદ્ધાળુ જીવ; મહાદેવ દેસાઇ—મહાત્માની ભક્તિભુખ્યા કમલબાજ; આનંદ સ્વામી—જેની આંખો, ને કાન બધું ગ્રહે પણ જેની જીભ તે ઉચ્ચારે નહીં એવા અપૂર્વ કારભારી; સંજય જુગતરામ અને બીજા ઘણા...સૌરાષ્ટ્રે પાઠવ્યા અમૃતલાલ શેઠ—તીક્ષ્ણ કલમ ને ઝમકભરી જીભના ધણી. ખેડાએ મોકલ્યા ગોપાલદાસ—સત્યાગ્રહઘેલે ભટકતા ભર્તૃહરિ ને તેમનાં પત્નીઃ મોહનલાલ પંડ્યા "ડુંગલી ચોર"—જે સદાએ આચરે છે તપશ્ચર્યા ને જળે છે સ્વાતંત્ર્યની ઝાળે; ને બીસીના ઉદ્ધારક રવિશંકર. વડોદરેથી નીકળ્યાં સેવાધર્મી દંપતી ડા. સુમંત

સૌ. શારદા બહેન–અંને સંસદના સભ્ય. ભરૂચે મોકલ્યાં ઉત્સાહમૂર્તિ ડાકટર ચંદુલાલ–એ પણ આપણા સભ્ય, સુરતથી આવ્યા ડાકટર ઘીઆ–અથાક ને સર્વવ્યાપી; ને કલ્યાણજી–જેના ઉત્સાહથી કુનેહ ચઢે, જેની કુનેહથી વ્યવસ્થા-શક્તિ વધે તે...અમદાવાદથી બારડોલી માટે દશે દિશામાં સતત ગતિથી સંચરતા મણિલાલ કોઠારી...સૌમ્યતાની નિર્મળ મૂર્તિ લાગતાં છતાં અડગ સત્યાગ્રહ સેવતાં મીઠુબહેન પીટીટ. chip of the old block કુમારી મણિ બહેન અને બીજા અનેક...ઘણાંજ પરિચિત, આજે જેમને જોતાં મારા શબ્દો અતિશયો-ક્તિભર્યા લાગે એવા સામાન્ય પુરુષો પણ ૭ મહીનાના અદ્‌ભુત પરાક્રમે અંકિત એવાં, હીંદ સ્વતંત્ર હોત તો ઇતિહાસને શણગારે એવાં સ્ત્રી પુરુષો.

સુબો બારડોલીને મહાત્માજીના 'મત્યું-જય'નો જાપ જપાવવા માંડે છે. "અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા પરથી ન ચળશો, શાંતિથી ને સંયમથી દ્રઢ રહેજો કે મારે હાથે કરીને સરકારને પાઇ પણ નહીં મળે. ભલેને તો જપ્તીઓ કરો, ખાલસા કરો, ખેતર પર જાઓ, હરરાજીઓ બોલાવો. જે કાંઇ કરવું હોય તે જબરદસ્તીથી કરો. મરજીઆત કાંઇ નહીં કરાવી શકો." આટલેથી તેને સંતોષ નથી. "હું જો તમારામાંનો ખેડુત હોઉં તો હું કહી દઉં કે મારા ટુકડા કરો તોપણ આવા પૈસા નહીં આપું." આ મંત્ર રોજ રોજ ફરી ફરી તે સંભળાવે છે. "અમે મરવા સુતા છીએ; મારી નાંખો પણ નતું મહેસુલ નહી મળે."

શિષ્યે ગુરુના મંત્રથી જુનાં મૂલ્યને નવાં મૂલ્ય આપવા માંડ્યાં. જુનાં મુલ શાં તેની આપણને ક્યાં ખબર નથી? ઇતિહાસકાળમાં હીંદુ ખેડુતે કોઇ પણ વિજેતાને ચોથની ના કહી નથી; 'લેવું હોય તે લે ને જીવતો જવા દે' એજ એનો પેઢીધર ઇતિહાસ. તેમાં આ વ્યવસ્થિત વિદેશી રાજ્યચક્રનાં સત્તાધીશોનો પડતો બોલ ઉઠાવનાર તે આ ખેડુત. તેં અવતાર આખો વહીતરું કરે, ભુખે મરે, રાજ્યનું દાણ ચુકવે, અને માલીકો વગરની જમીન 'મારી મારી' કરી મરે. એનો જીવનક્રમ–ખાવું, પીવું, વહીતરું કરવું, દાણ ભરવું–આજે આ ઉથ-લાવનાર પાકયો. રાજ્ય પર ખેડુતનો આધાર નથી, ખેડુત પર રાજ્ય ટકે છે; રાજની આજ્ઞા પ્રજામાન્ય નથી, પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય છે; મરવું ભલું, દાણ ભરવું ખોટું: ભયંકર વિપ્લવકારક સૂત્રો, જે હીંદમાં સુણ્યાંજ નહોતાં, તે બારડોલીમાં સંભળાય છે. ગામ પર ગામ સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કરે છે. "સઘળાં કષ્ટ સહન કરવાં પણ અન્યાયી મહેસુલ ભરવું નહીં."

અજબ માણસ છે–આ ગુજરાતનો સ્વયં-નિર્ણીત સુબો. દીવાની અને ફોજદારી કજીઆ; મ્યુનીસીપલ અને જાહેરજીવનનો કારભાર; કોન્ફરન્સો ને કોન્ગ્રેસો; અમદાવાદનાં લોહીઆળ બંડો અને નાગપુરનો શાંત સત્યાગ્રહ; રાજકીય ખટપટ અને મહાત્માજીનો અહિંસાત્મક અસ-હકાર;—આ બધામાં રમી રમીને પાકો પરેશાન થઇ રહ્યો છે. રાજ્યસત્તા અને લોક-પ્રાબલ્ય બન્નેની નિર્બળતા જાણે છે; બન્નેને નચાવવામાં કુશળ છે. એ કૌશલ્ય પર કીમીઆગરના કીમીઆનો પાશ લાગ્યો છે, છતાં તે ખોટું થયું નથી. એનો ગાંધીવાદ ગાંધી-જીના વાદથી જરા જુદો છે,–મહાયાન બૌદ્ધ-ધર્મ બુદ્ધના પોતાના સિદ્ધાંતોથી જુદો હતો તેમ.

એકહથ્થુ સત્તા તેને હંમેશાં પ્રિય છે, અને છતાં મહાત્માજીના નિશ્ચલ શાસનોને–જેને તે પોતે ભલે અભિપ્રાય કહે પણ જેમાં અભિપ્રાયના ચંચળ અંશ દેખાતા નથી તેને–એ સદાય નમતું આપે છે. એનામાં સેનાનીની સચોટ દૃષ્ટિ છે. કોણ ક્યાં ખપ લાગશે–કોનો કેવો ખપ પડશે, કોણ કેવો નડશે–કોનો કાંકરો કાઢી નાંખવો પડશે, એ બધું એ સમજે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. એના બધા કાર્યકર્તાઓ એક વ્યવસ્થિત લશ્કરમાં હોય તેમ પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લે છે. તે પોતે અધ્યક્ષસ્થાન લઇ લે છે; મતભેદ, વાદવિવાદ, હોંસાતુંસી નિર્મૂળ કરે છે. જુદા જુદા આશ્રમો છાવણીમાં પલટાઇ જાય છે, જુદા જુદા નેતાઓ વિભાગપતિ બને છે. સુબાનો શબ્દ તેજ બારડોલીમાં શાસન; તેનાં ભાષણો તેજ માત્ર બારડોલીની પ્રેરણા.

જુના મૂલ્યનાં અકલ્પ્ય એવાં આ નવાં મૂલ્ય. જાહેરજીવન એટલે દરેક નાનામોટાંઓના મતભેદ–અધિકારને માટે, જાહેરાત માટે દોડાદોડી; અવ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય એટલે લોકશાસનઃ આ જુના હીંદી જાહેરજીવનનાં મૂલ્ય. ફીમીઆગરે આ મૂલ્ય પણ નવાં આકયાં. એણે શીખવ્યું કે એનો બોલ તે બ્રહ્મવાક્ય. એ અદ્ભુત માણસના આપસત્તીઆપણાએ ગુજરાતી અને કેટલેક અંશે હીંદી જાહેરજીવનને વ્યવસ્થિત કર્યું. દરેક પોતાના ક્ષેત્રમાં આજ્ઞાનું પાલન કરે–આજ્ઞા કરનાર એક જ. ખરી વાત છે. વ્યવસ્થા વિના રાષ્ટ્ર શકય નથી, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર ચલાવવું શક્ય નથી—વ્યવસ્થિત તંત્ર સાથે સફળ વિરોધ કરવો શક્ય નથી. આ સુબો વ્યવસ્થામાં અપૂર્વ એવા બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની સામે થયો છે. પોતે એ વ્યવસ્થાની કીંમત જાણે છે; અને એના સ્વયંસેવકો પણ જાણે છે, યુદ્ધમાં વિવાદને સ્થાન નથી.

૪

આ સુબો ગામેગામ ફરે છે, અને હજારો સ્ત્રીપુરુષો એને સાંભળવા આવે છે. બારડોલીમાં બોલી શકે તો તે એકજ, અને એ બોલી શકે છે. એ એના ગુરુનું બેસવામાં, અભિનયમાં, ઉચ્ચારણમાં આબાદ અનુકરણ કરે છે. પણ ગુરુની વાચા પર તપસ્વીનો સંયમ છે; તેના વાગ્વિભવને અનુદ્વેગકર, સત્ય, પ્રિયહિત થવાની મર્યાદાઓ છે. શિષ્યના વાક્પાટવમાં માનુષી રંગબેરંગીપણું છે. તે આક્ષેપ મુકે છે, તિરસ્કારે છે, હસાવે છે, ચોંટે એવી ચોપડે છે; ખેડુતોને સુગમ એવો ગ્રામ્ય ટકોર કરે છે; તોછડાઇથી તે તિરસ્કારે છે; ઉચ્ચારણથી અવગણના કરે છે.

ગુજરાતના વાગ્વિભવનો ઇતિહાસ ગઈ કાલે શરુ થયો. પચ્ચીશ વર્ષ પર ગુજરાતીમાં ભાષણ કરવું અશકય લેખાતું. અટકી અટકી, ચાવી ચાવી બોલતા અંબાલાલ સાકરલાલ, અને ધીમે ધીમે વાતચીત કરતા હોય એમ બોલતા રમણભાઈ ગુજરાતમાં એક વખત પ્રખર વક્તા મનાતા. એ સમયમાં અપવાદરૂપ આક્ષેપાત્મક વાક્પાટવના અગ્રેસરો રા. સંઘવી અને મહાશંકર. ત્યાર પછીના જમાનામાં ચંદ્રશંકર, વિભાકર અને જમનાદાસનાં શબ્દશોભાથી મુગ્ધ કરતાં ભાષણો. ત્યાર પછીના આ પ્રચલિત જમાનાના અધિષ્ઠાતા ગાંધીજી, જેણે ગુજરાતી ભાષાના વાક્પાટવનાં ઘણાં અંગો ખીલવ્યાં. અને જો ભાષાની ઘણા પ્રકારની સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ; શ્રોતાવૃંદ નચાવવાની જુદી જુદી ખુબીઓ; સમયોચિત ભાવ પેદા કરવાની શક્તિ; શ્રોતાઓનાં હૃદય ભેદવાની અને આચાર ફેરવવાની કલા; પયગંબરી પ્રેરણાનું સ્વરૂપ–આ બધાં જો

ઉત્તમ વાક્પ્રાટવના મુખ્ય અંગ હોય, તો આ વલ્લભભાઇનાં બારડોલીનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી વાક્પાટવના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન લેખી શકાય.

એની કટાક્ષમયતા, એનો વિનોદ સચોટ છે–સામાને ભયંકર છે; પોતાનાંને પ્રોત્સાહક છે. એની ઠેકડીમાં હીંમત પ્રેરવાની અજબ શક્તિ છે. દરરોજ લોકોની પ્રિય ભેંસો લુંટાય છે, હરરાજ થાય છે. તે સમયે કોઇ તે માટે આંસુ સારે તે પહેલાં ભસો પકડવાનો હુકમ કરનારને તે 'ભેંસોનો વાઘ'નું બીરુદ આપી દે છે. ગુજરાતીઓએ 'માખીનો વાઘ' સાંભળ્યો છે. 'ભેંસોના વાઘ'નો ભાષામાં અને બારડોલીમાં જન્મ થએલો સાંભળી બધા હસે છે, બીક જતી રહે છે, હીંમત પ્રગટે છે, સામાવાળા માટે તિરસ્કાર પ્રગટે છે. ઘરમાં અંધારામાં મહીના થયાં રહેલી ભેંસો રેગિષ્ટ થઇ સફેદ બને છે. માલીકોના હૈયાં આ રંગ જોઇ દ્રવે છે. બીજી ઠેકડી એ કરે છે. "ગોરા સાહેબને કાળી ભેંસ ન ગમી તે ખડખડી કરી નાંખી !" ગામેગામ, જિહ્વાએ જિહ્વાએ એ ઠેકડી સંભળાય છે–"ભેંસોને સાહેબે ખડખડી કરી નાંખી"! આ ભયંકર વિનોદ-રસ દરરોજ કૈં નવું નવું કાઢે છે; દુઃખીઆં દુઃખ વીસરી નિર્બળતાનાં ભોગ થતાં અટકે છે. આ માણસની ઠેકડી શસ્ત્રથી પણ સબળ છે.

હવે કોણ કહે શુંશાની કીંમત પૈસા ચાર છે!

૫

સામ્રાજ્ય સમરાંગણે ચઢયું. તેના અમલદારોનો બોલ કોઇએ ઉથાપ્યો નહોતો, કોઇ ઉથાપી શકે એમ હતું નહીં. આ પદ્ધતિ પર તો સામ્રાજ્યે આખી અવનિનો કબજો લેવાનો કાર્યારંભ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ ખરી જ છે તે પુરવાર કરવા માટે તેની પાસે અગણિત સૈન્ય, અસંખ્ય તોપો, શસ્ત્રસજ્જિત વિમાનો છે. તેની મહેસુલની આંકણી સામે વિરોધ કરનાર આ બારડોલી! સત્તાધીશોના પ્રાસાદોમાં વિડંબના અને હાસ્યની ગર્જના પ્રસરી રહી. શું જૈન અને કણબીઓને બદલે દેસાઇઓ અને પટેલોનાં શાસનો ચાલશે? જુના હોદ્દાથી પરિચિત જેને નવાં મૂલ્ય સમજાયાં નથી, ફીણીઆગરનો ફીણીઓ જેણે જોયો નથી તે સત્તાધીશો કટિબદ્ધ થઇ બારડોલી પર ઉતરી પડ્યા.

આ બધી સ્વારી એકજ સંકલ્પ પર– મહેસુલ વધારો નહીં આપવાના. મહેસુલ આપી દે તેને સુખ મળે, તેની વિટંબણા જાય, તેની જમીન રહે, સત્તાધીશ સાહેબ પાન આપે, સામ્રાજ્ય પોતાનો કહી માન આપે. સંકલ્પને વળગી રહો તે મુઓ. આ સામ્રાજ્ય તરફનાં મૂલ્ય.

બીજી તરફ માત્ર મૃત્યુંજયનો સંકલ્પ–મારી નાંખો; નવું મહેસુલ નહી ભરીશું. જીવથી, મીલ્કતથી, સ્ત્રી પુત્રોથી, આબરુથી, અધિકતર માત્ર એક સંકલ્પ–સત્યનો આગ્રહ, જે ક્ષણેક્ષણે તોડવામાં આપણા બધાનો અવતાર જાય છે એવો એક બોલ! વિચિત્ર મૂલ્યપરિવર્તન! કોઇ માની શકે નહી; કોઇએ ક્યાં સુધી માન્યું નહી. શું બધા ગાંડા થયા છે કે બધું જવા દેશે!

આપણે ડરી ડરી જીવન વીતાડીએ છીએ; રખે કારાવાસ નિમંત્રે એવી બીકે બધી પ્રવૃત્તિ

ઘડીએ છીએ; રાજ્યદંડમાંથી બચવા ધારાશાસ્ત્રી શોધીએ છીએ, ધારાનાં ધોરણો ઘડીએ છીએ, અદાલતો સેવીએ છીએ. ધારાના ધાકનું જીવનમાં કાંઇ નાનુંસુનું સ્થાન છે?

બારડોલી નવાં મૂલ્ય કરે છેઃ સંકલ્પભંગ કરવા કરતાં કારાવાસમાં જઇએ. રોજેરોજ વલ્લભભાઇ પોકારે છે. "હું બધા શાબ્દિક સ્વાતંત્ર્યને નિયમન કરનારા ધારા તોડું છુંઃ મને પકડો!" ગુલ્લાલા સમ છોરુઓ રાચે છે 'અમને લઇ જાઓ, અમારે કારાવાસ જવું છે.' એક જાય છે, બીજો હાજર થાય છે; બીજો જાય છે, ત્રીજો હાજર થાય છે. પચાસ યુવકોની હાર તૈઆર થઇ ઉચ્ચારે છે 'લઇ જાઓ, કારાવાસનો લાવો ક્યાંથી?' બેડી ક્યારે પડે તેની વાટ જોતા સ્વયંસેવકો અધીરા બેસે છે.

હીંદુ સ્ત્રી એટલે પતિભક્તઃ પ્રાણ જાય પણ પ્રાણાધારને તસ્દી પડવા ન દે. પતિને જગાડવા કરતાં પુત્રને મરવા દીધો. આવી સ્ત્રી પતિભક્તિનું મહાત્મ્ય બદલે છેઃ આજ્ઞા કરે છે, "બોલ નહી છોડશો, જેલમાં જવું હોય તો જાઓ, હું છોકરાં પાળનાર બેઠી છું."

સ્ત્રીઓ પોકારે છે "કોઇ પકડી જાઓ, પુરુષો ચાલ્યા, અમે રહી ગયાં." મીઠુ બહેન પીટીટ કારાવાસને ગામેગામ શોધે છે. મણિ બહેન વેચાએલી જમીનનો ગેરકાયદેસર કબજો લઇ કારાવાસ નિમંત્રે છે.

સત્તાધીશ જંજીરો ખખડાવે છે. પંદર દહાડા પછી બધાને પરહેજ કરીશું. કીમીઆગર કહે છે, "હું આવ્યો," લાલા લજપતરાય, પંડિત માલવીયા, અકાલીઓ, મદ્રાસીઓ, ગામે ગામના ઉત્સાહી ગુજરાતીઓ તલસે છે કે "આખરે અમારો વારો ક્યારે આવશે?" મિતભાષી મુંબઇગરાઓ વિચારે છે, સુરત સ્ટેશન પર પ્રતિષેધ થાય તો પાછા ન આવવું!

કારાવાસના હજીની મોહિનીનાં આટલાં મૂલ્ય કદી હીંદે દીઠાં નથી. આ હજી ક્યારે કરાય એની જ અધીરાઇ જોઇ જુના મૂલ્યે જીવનારા વિસ્મય પામે છે. "શું આ લોકો કારાવાસ સેવશે? ને સેવશે તો કેટલા? એ તો તડાકા છે. વલ્લભભાઈ જાય નહીં." જે જોઈ શકતા નથી તેનાથી વધારે અંધ બીજા કોણ? અંધાપાનો પાર નથી. એક જણ કહે છે "હું એના પર બદનક્ષીનો મુકરદમો કરીશ, જેલમાં મોકલીશ"...બીચારો શું જાણે કે આ કીમીઆની ક્રિયામાં પીનલકોડની રાખ પણ રહી નથી.

૬

મીલ્કત અને તેને લીધે મળતી પ્રતિષ્ઠા જીવનના ઉષઃકાળથી મનુષ્યને પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય છે. એક હાથ ધરતી માટે ઘણાએ પ્રાણ ગુમાવ્યા છે ને ઘણાએ વંશપરંપરાના મુકરદમાઓમાં બધું ખેદાનમેદાન કરી મુકયું છે. એ તકરારી એક હાથની ધરતી માટે કેટલાએ ભાઇઓએ, કેટલાએ પિતાપુત્રોએ, કેટલાએ ચાદીકરાઓએ, સ્નેહસંબંધને વિષમય કરી મુકયો છે. તેમાં ગામડામાં તો જીવનનું ખરું મૂલ્ય જમીનદારી.

મૂલ્ય બદલાય છે. કીમીઆગર કીમીઆનાં વસાણાં નાંખ્યો જાય છે. "પોતાની ટેકના કરતાં કે આબરુના કરતાં જમીન વધારે નથી......જમીનવાળાની જમીન ગઇ, રેલમાં

ધસાઈ ગઇ ને તેની ઉપર રેતીના રણ જામ્યાં છે. ગુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને ધીરજ ને વીરતાપૂર્વક વશ થયા તેમ બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો."

ઇસ્માઇલ ગભા પાસે હજારોની જમીન છે. નાનકડા તાલુકામાં આ જમીન સાટે મળતી પ્રતિષ્ઠા તે ભોગવે છે. એ પ્રતિષ્ઠાને લીધે બારડોલીમાં એ મોટા માણસ છે. પણ એની એ મોટાઇ કરતાં એને મન એના બોલની કીંમત વધી પડી. એક પળમાં સરકારની અવકૃપાથી તેની જમીન ચાલી ગઈ, તેની મીલકત બીજાની થઇ, બધું વેચાઈ ગયું. એક બોલ માટે તે ભીખારી થઇ ઉભો-માનનીય, આંસુવીહોણો, સત્યમાં જ જેને શ્રદ્ધા રહી છે, પોતાનો સંકલ્પજ જેની સમૃદ્ધિ અને જે પ્રતિષ્ઠા છે એવો ઇસ્માઇલ- અડગ, શાંત, નવા મૂલ્યે મહાન.

વીરચંદ માત્ર વેપારી છે. પેઢીધર એનું જીવન એટલે 'જંઘ'. પૈસામાંથી પૈસા કરવા એજ એનો ધર્મ. એ પૈસામાંજ એની પ્રતિષ્ઠા. એ બારડોલીમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર છે, ગાડીઘોડે ફરે છે. ગાડીઘોડે ફરવું એ કયા જમાનામાં પ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ નથી મનાયું ? ભયંકર ફ્રામીઓ થયો. વ્યાપારી વીરચંદે શપથ લીધા, પાળ્યા. એક દિવસનું વ્યાજ જતાં જેનો જીવ જાય તેની હજારોની મીલકત જપ્ત થઇ, હરરાજ થઇ; ઘરમાં ભંગાણું પડયું, ઘોડાઓ હરરાજ થઇ ગયા. વીરચંદ હસ્યાં કરે છે. એણે એનો સંકલ્પ પાળ્યો છે.

આ પરિવર્તન નજરે ન જોયું હોત તો અકલ્પ્ય રહેત. વીરચંદોના જીવનમાંથી મીલકતોનાં માહાત્મ્ય જાય, પછી શું રહે ? દુનીઆની જુની ઘડતર પુરી થઇ. નવાં ઘડતરનો પ્રારંભ થયો; બીજું શું ? અને બધા મહેસુલ આપવા ના કહે છે. મજુરી કરતી ખેડુતોની સ્ત્રી જમીનો તારાજ થવા દે છે, ઘરોમાં ધાડ પડવા દે છે, ભેંસો વેચાવા દે છે, પતિઓને કારાગ્રહ સેવવા પ્રેરણા કરે છે, અને દિનપ્રતિદિન આ યુદ્ધ મચ્યું જ રહે તે માટે રુપીઓ બે રુપીઆ સુબાને ચરણે ધરે છે. આ સુયુત્સુ સ્ત્રીસંઘ નીડર છે એટલું જ નહીં, નિર્યોગક્ષેમ બન્યો છે.

મૂલ્યપરિવર્તનો થતાં જ જાય છે. માણસો પ્રકૃતિ બદલે છે, પ્રકાશને બદલે દિવસ ને રાત અંધકાર સેવે છે, પશુઓ જોડે પુરાઇને પડી રહે છે. ચાર આંગળના ઘરમાં બાલબચ્ચાં ને ઢોરો સાથે મહીનાના મહીના જીવન વીતાવે છે. એક જણ ગભરાતું નથી, એક જણ અધીરું થતું નથી."એમાં શું ?બોલ પાળીએ છીએ ને ?" બોલ તુટે કે ઢોરો વેચાઇ જાય તેના કરતાં સડતાં ઢોરોને ગળે વળગી પડી રહેવામાં તેમને જીવનની કીંમત જણાય છે.

૭

પણ મોટામાં મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો તે રાજ્યસત્તા તરફની ગુજરાતની દ્દષ્ટિનું. ઇતિહાસકાળના પ્રારંભથી હીંદી જીવનના વ્યોમ પર રાજ્યસત્તાનું અંધારું વાદળ છવાએલું હતું. તેની ગર્જનાથી તે કાંપતો; તેની વિદ્યુલ્લેખા જોઇ તે પ્રણિપાત કરતો. રાજા કાલનું કારણ, અન્નદાતા, કૃપાનાથ, દેવાધિદેવનો પ્રતિનિધિ. એ રાજાઓ ગયા, અને માબાપ બ્રીટીશ સલ્તનત આવી. એ સલ્તનતની પ્રૌઢ છાયા જેટલી રક્ષતી તેટલી ગુંગળાવતી. એનો અવતાર ગોરો કલેક્ટર બહાદુર-સર્વસત્તાનો અધિકારી. મુગલ શહેનશાહના દમામથી તે ગામોમાં ફરતો;

ખ્યા આપું છું–નિયમનનો સંચાર, માનવના અધિકારનો પુનરુદ્ધાર અને ન્યાયનો પુનર્જન્મ." જે બારડોલીના વિજયને ઘણા અશાંતિનો ઉપોદ્ઘાત લેખે છે, તેને હું સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય ને શક્તિભર્યા ગુજરાતનું પહેલું પ્રકરણ લેખું છું.

વિપ્લવ શસ્ત્રના ઉપયોગથી કે લોહી રેડવાથી થાય છે એવી ભ્રમણા પ્રચલે છે. વિપ્લવથી માણસોની વૃત્તિ સંયમવીહોણી થઇ જઇ કેર વર્તાવે છે, એ હકીકત પણ ઇતિહાસમાં ઠેરઠેર જડે છે. પણ બધા જ વિપ્લવો સંયમ વિનાના નથી હોતા. પ્યુરીટનોએ ક્રોમવેલની પ્રેરણાથી કરેલો વિપ્લવ સંયમવીહોણો તો ન જ કહી શકાય. નેપોલીયનના વિગ્રહ પછી જર્મનીએ પુનરુદ્ધાર માટે કરેલા વિપ્લવમાં સંયમ થોડો નહોતો. સંયમ અને વ્યવસ્થા સહગામી છે, અને જે વિપ્લવ વ્યવસ્થાને પ્રથમ સ્થાને મુકે તેને સંયમવીહોણો કહેવાય નહીં. કડીતોડ વ્યવસ્થા એ બારડોલીના વીરોનું પ્રથમ લક્ષણ હતું. જ્યાં સરકારની સત્તા દેખાતી નહીં ત્યાં પણ જીવનક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે જ ચાલ્યાં કરતો. પાંચ મહીનામાં રાજ્યતંત્રથી ચાલે છે તેનાથી પણ સુંદર વ્યવસ્થા થઇ હતી. આ વિપ્લવ અવ્યવસ્થામાંથી સ્વાશ્રયી વ્યવસ્થા પ્રગટાવે છે એ એનાં અનેક સુંદર લક્ષણોમાંનું એક સુંદરમાં સુંદર લક્ષણ છે.

એ અહિંસાત્મક છે, એ પણ એની વિશિષ્ટતા છે. અત્યાર સુધી અહિંસાને મુખ્ય અંગ ગણી એકે વિપ્લવ થયો નથી એ છેલ્લે સુધી અહિંસાત્મક રહેશે કે કેમ એ તો ભવિષ્યનો એક મહા પ્રશ્ન. પણ અત્યારે અહિંસાએ બારડોલીનો પ્રયોગ વિજયી કર્યો છે એ તો નિર્વિવાદ છે, અને જ્યાં સુધી હાલ નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી એ અહિંસાત્મક રહે તેમાંજ એનો જયવારો છે.

વિપ્લવ જીવનક્રમની જરુરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બળી મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિપ્લવ. જે દેશનું વાર્ધક્ય જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ શીવાય વિનાશમાંથી બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિપ્લવ અને તેના મૂલરૂપ મૂલ્યપરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાંજ ભાવિની સેવા સમાઇ છે.

જે વિપ્લવ બારણાં ઠોકી રહ્યો હતો તે બારડોલી વાટે પેઠો છે. જુના ગુજરાતની ભસ્મમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે–નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતા તે. અને જ્યારે પોતાને બળે તે પોતાના સંસ્કાર અને જીવન ઘડવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે,–જ્યારે પોતાની યુનીવર્સીટી અને પોતાના રાજ્યતંત્રથી શોભશે,–જ્યારે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાના સુવર્ણમય કૈલાસે પગ દેશે–ત્યારે કોઈ એક વિરલ મહાકવિને કોઈ ગુજરાતણ જન્મ આપશે, જે ગુજરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર મીઠાશે રસી, પોતાની મોરલીના સુરોથી હૃદયો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્યપરિવર્તનની કથાને ભાવિજનતાના ઉદ્ધાર અર્થે એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

ગુ. પ્રિ. પ્રેસ, મુંબઈ.

મંત્ર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૮ થી]

"નારે, હું એવો મુર્ખો નથી કે મને કાંટા ભોંકે એને માટે હું ફુલ પાથરું."

ડોસી પાછી સુઈ ગઇ. ભગતે બારણું બંધ કર્યું ને આવીને પોતાની જગ્યા પર બેઠો. પણ વાજાનો ધ્વનિ કાને પડતાંજ ઉપદેશ સાંભળનારાંઓની જેવી દશા થાય, એવી દશા અત્યારે એના મનની હતી. આંખ ભલે ઉપદેશક તરફ હોય, પણ કાન વાજા તરફજ લાગી રહે છે. શરમને લીધે ત્યાંથી ઉઠાતું નથી, પણ દીલમાં પણ વાજાનો ધ્વનિજ ગણગણ્યા કરે છે. આત્મઘાતનો નિર્દય ભાવ ભગતને માટે ઉપદેશક હતો, પણ એનું હૃદય પેલા કમનસીબ યુવાન તરફ લાગી રહ્યું હતું. એ યુવાન મરી જતો હતો, એક પળનો પણ વિલંબ પ્રાણઘાતક હતો.

એણે ફરી બારણું ઉઘાડયું, એટલું ધીરેથી ઉઘાડયું કે ડોસીને પણ એની ખબર ન પડી. બહાર નીકળ્યો. એજ વખતે ગામનો ચોકીદાર પહેરો ભરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પુછ્યું: "કેમ ભગત, આજ તો ઠંડી છે, અત્યારે ક્યાં જાઓ છો ?"

ભગતે કહ્યું: "નારે, જાઉં ક્યાં ! જોતો હતો કે રાત કેટલી બાકી છે. ભૈયા કેટલા વાગ્યા હશે !"

ચોકીદારે કહ્યું: "એક વાગ્યો હશે. હમણાંજ થાણા પરથી આવતો હતો ત્યારે ડાકટર સાહેબના બંગલામાં ખુબ ગડબડ થઇ રહી હતી. એમના છોકરાની વાત તો તમે સાંભળી હશે. સાપ કરડયો છે, હવે તો મરી પણ ગયો હશે. તમે જાઓ તો કદાચ બચી જાય. સાંભળ્યું છે કે દશહજાર સુધી આપવાને તૈયાર છે."

"હું તો કેં નથી જતો. દશ લાખ આપે તો પણ શું ? કરવું છે શું ? કાલે મરી જઇશ, પછી કોણ ભોગવવાનું છે ?"

ચોકીદાર ચાલ્યો ગયો. ભગતે આગળ પગલાં ભર્યાં. માણસને ઘેન ચઢ્યું હોય ને શરીર પર કાબુ ન રહેતો હોય, પગ મુકે એક જગ્યાએ ને પડે બીજી જગ્યાએ, બોલવા જાય કેં ને બોલાય કેં; એ સ્થિતિ અત્યારે ભગતની હતી. મનમાં પ્રતિકાર હતો, દંભ હતો, હિંસક ભાવ હતો; પણ કર્મ મનને આધિન નહોતું. જેણે કદિ તલવાર ચલાવી નહોય એનાથી ઇચ્છા કર્યા છતાં તલવાર ચલાવી શકાતી નથી. એના હાથ કંપે છે.

ભગત લાકડી ઠોકતો ઠોકતો ચાલ્યો જતો હતો. બુદ્ધિ રોકતી હતી. હૃદય ધકેલતું હતું.

અડધે રસ્તે ગયા પછી એકાએક એ ઉભો રહ્યો. હિંસાએ કર્મ પર વિજય મેળવ્યો ! હું નકામો અહીં સુધી ચાલ્યો આવ્યો. આ ઝાડ ઝાંખરાંમાં અડધી રાતે આથડવાની મને શી જરુર ? આરામથી સુતો કેમ નહીં ? ઉંઘ નહોતી આવતી તો બેચાર ભજન ગાવાં હતાં. નકામો દોડી આવ્યો. ડાકટરનો છોકરો જીવે કે મરે તેમાં મારે શું ? મારે માટે એણે શું કર્યું હતું કે હું એને માટે મરું ! દુનીઆમાં હજારો મરે છે, હજારો જીવે છે. કોઇના મરવાજીવવા સાથે મને શો સંબંધ છે ?"

પણ હૃદય બુદ્ધિ કરતાં વધુ ચંચળ હતું. એણે એવું રૂપ ધારણ કર્યું જે હિંસાને ઠીક ઠીક મળતું આવતું હતું.—એ મંત્ર અજમાવવા માટે નથી જતો. લોકો શું કરે છે તે જોવા જાય છે. જરા ડાકટર સાહેબને જોશે; કેવી રીતે માથું કુટે છે, કેવી રીતે રડે છે; એ જોશે કે મોટા લોકો પણ ગરીબોની પેઠે રડે છે કે ધીરજ રાખે છે;—એ તો બધા વિદ્વાન માણસો, ધીરજ રાખતા

હશે. હિંસક વૃત્તિને આમ આશ્વાસન આપતો એ આગળ વધ્યો.

એટલામાં બે માણસ આવતા દેખાયા. બેઉ વાત કરતા હતા: "ડાક્ટર સાહેબનું ઘર ઉજ્જડ થઇ ગયું. એકનો એક છોકરો હતો."

ભગતને કાને આ શબ્દો અથડાયા. એના પગ ઉતાવળા પડવા માંડ્યા. અતિ શ્રમથી એનો શ્વાસ ભરાઇ આવ્યો. હાંફતો હાંફતો થોડેક ચાલ્યો એટલે ડાક્ટરનો બંગલો દેખાયો. વીજળીના દીવા બળતા હતા, પણ બધે ચુપ ચાપ હતુ. રોકકળનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. ભગતની છાતી ધડકવા લાગી. શું એ છેકજ મોડો પડ્યો હતો ? એ દોડવા લાગ્યો આટલી ઉંમરમા કદિ નહીં દોડ્યો હોય એવી ત્વરિત ગતિથી એ દોડ્યો; એવો દોડ્યો—જાણે મૃત્યુ એની પાછળ ધસ્યું આવતું હોય !

× × ×

બે વાગી ગયા હતા. માણસો વીખરાઇ ગયા હતાં. રોનારમાં માત્ર આકાશના તારા રોતા હતા. બીજાં બધા રડી રડીને થાકી ગયાં હતાં. લોકો જરા જરા વારે આકાશ તરફ જોતા હતા. લાશને ઠેકાણે પાડવા માટે પ્રભાત થવાનીજ વાર હતી.

એટલામા બારણું ઠોકાયું. ડાક્ટર સમજ્યા કે કોઇ દર્દી આવ્યો હશે. બીજો કોઇ દહાડો હોત તો એમણે તે માણસને આટલી રાતે ધુત્કારી કાઢ્યો હોત. પણ આજે એ પોતે ઉઠીને બહાર આવ્યા, જોયું તો એક ઘરડો માણસ ઉભો છે. લાંબું મોં, કમ્મરમાંથી બેવડ વળી ગયો છે, આંખો ઉડી ગઇ છે, ભમરો પણ સફેત થઇ ગઇ છે; લાકડીનો ટેકો દઇ ધ્રુજતો ઉભો છે. ડાક્ટર નરમ અવાજે બોલ્યા: "ભાઇ આજ તો અમારા ઘર પર એવી આફત આવી પડી છે કે હું કૈં કરી શકું એમ નથી. ફરી કોઇ વાર આવજો એક મહીના સુધી તો હું કોઇ દર્દીને નહીં જોઇ શકું એમ લાગે છે."

ભગતે કહ્યું: "જાણું છું, બાપુ, જાણું છું. હું, એ માટેજ આવ્યો છું. ભાઇ ક્યાં છે ! મને બતાવો, ભગવાન બડો દયાળુ છે, મુડદાંને પણ જીવાડી શકે છે. કદાચ હજી પણ એની દયા ઉતરે."

ડાકટરે દર્દભર્યા સ્વરે કહ્યું: "ચાલો, જુઓ પણ ત્રણ ચાર કલાક થઇ ગયા. જે કૈં થવાનું હતું તે થઇ ગયું. મંત્રજંત્રવાળા પણ આવ્યા ને જોઇ જોઇ ને ચાલ્યા ગયા."

ડાક્ટરને કૈંજ આશા નહોતી, પણ ડોસાની દયા આવી તેથી તેને અંદર લઇ ગયા. ભગતે એક મીનીટ લાશ તરફ જોયું. સહેજ હસીને એ બોલ્યો: "સાહેબ હજી કૈં બગડી નથી ગયું. તમે અમસ્થા જીવ કાઢો છો. નારાયણ કરશે તો અડધા કલાકમાં ભાઇ ઉઠીને બેઠા થશે. નોકરોને કહો કે પુષ્કળ પાણી લાવે."

નોકરોએ પાણી લાવીને મંગળને નવરાવવા માંડ્યો. નળ બંધ થઇ ગયા હતા, નોકરો થોડા હતા; એટલે ઘરમાં હતાં એટલાં બધાં માણસો કુવે પાણી ભરવા મંડી ગયાં. મૃણાલિની મોટી ગાગર લઇને પાણી લાવવા લાગી. ભગતને ત્યાં ઉભો રહીને હસતો હસતો મંત્ર ભણી રહ્યો. જાણે વિજય એની સામે ઉભો હતો. એક વાર મંત્ર પુરો થાય એટલે એક જડીબુટ્ટી એ મંગળને સુંઘાડતો. કોણ જાણે પાણીના કેટલા ઘડા મંગળના માથા પર નાખ્યા ને કેટલી વાર ભગત મંત્ર બોલ્યો. આખરે જ્યારે પૂર્વ દિશામાં ઉષાએ પોતાની લાલ લાલ આંખો ઉઘાડી ત્યારે મંગળની લાલ આંખો પણ ઉઘડી ગઇ. એક ક્ષણમાં એણે પાસું બદલ્યું ને પાણી માંગ્યું. ડાક્ટર હર્ષઘેલા થઇ ગયા. સુરજ લક્ષ્મી દોડીને ભગતને પગે પડી, અને મૃણાલિની આંસુભરી

આંખોએ મંગળને પુછવા લાગી: "હવે તબીઅત કેમ છે?"

શહેરમાં તત્ક્ષણ આ ખબર પ્રસરી ગઇ. મિત્રમંડળ મુબારકબાદી આપવા આવવા લાગ્યું ડાકટર શ્રદ્ધાથી બધાની આગળ ભગતનાં વખાણ કરતા હતા. લોકો ભગતનાં દર્શન કરવા માટે આતુર થઇ ગયા, પણ અંદર જઇને જુએ છે તો ભગતનો પત્તોજ નથી. નોકરોએ કહ્યું: "હમણાં તો અહીં બેઠો બેઠો ચલમ પીતો હતો. અમે તંબાકુ આપવા માંડયો તે પણ ન લીધો." ચારે તરફ ભગતની શોધ થવા માંડી. ભગત ભરાતો છુપાતો ઘર તરફ જતો હતો–ડોસીના ઉઠયા પહેલાં ઘેર પહોંચી જવાનો એનો ઇરાદો હતો.

આવેલા લોક પાછા ગયા ત્યારે ડાકટરે સુરજલક્ષ્મીને કહ્યું: "ડોસો કોણ જાણે કયાં ચાલ્યો ગયો. આપણા ઘરનો ચીપટી તંબાકુ પણ એણે ન લીધો."

સુરજલક્ષ્મીએ કહ્યું: "મેં તો એને મોટી રકમ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો."

"રાતે મેં એને ઓળખેલો નહીં. પણ અજવાળું થતાંજ ઓળખી કાઢયો. એક વાર એ એક દરદીને લઇને આવ્યો હતો. હવે મને યાદ આવે છે કે હું રમવા જતો હતો ને તે દરદીને જોવાની પણ મેં ના પાડી હતી. તે દિવસના સ્મરણથી આજે મારું હૃદય પશ્ચાતાપથી બળી જાય છે. હું એને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢીશ અને એને પગે પડીને મારા અપરાધની ક્ષમા માગી લઇશ. એ કંઇ લેશે નહીં એ હું જાણું છું. એનો જન્મ માત્ર કીર્તિનો વર્ષાવ કરવાને માટેજ થયો છે. એની સુજનતાએ મને એવો આદર્શ બતાવ્યો છે, જે જીવન પર્યંત મારી સામે ખડો રહેશે. *

* શ્રી. પ્રેમચંદજીની હિંદી વાર્તા ઉપરથી

સાક્ષી ગોપાલ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૪ થી]

ચન્દ્રહાસ

ને તમે એને મારીસાથે "સંસાર, સંસાર" રમવાનું કહ્યું છે, એ કોઇ ન માને તો સાક્ષી કોણ ?

યોગેન્દ્ર

બેટા ! સાક્ષી શ્રીગોપાલ.

ચન્દ્રહાસ

ચાલો ! આપણે તો ફાવ્યા; બેડો પાર ! ઉષા કુમારીને કહેશું કે લ્યો. રમો રમત. ગુરુદેવ ! પહેલાં કોઇ એ રમત રમ્યા હશે કે અમે બેજ એના ગણેશ બેસાડી શું ?

યોગેન્દ્ર

પુછી જોજે બેટા સૌને.

ચન્દ્રહાસ

પણ તમે એ રમત રમેલા કની ? જો એ હો ! ગમ્મત પડે એવી છે કે નહીં ! રમત ન ગમે તો કોને કહું ?

યોગેન્દ્ર

બેટા ! કહે જે શ્રીગોપાલને

ચન્દ્રહાસ

ત્યારે તો 'શ્રીગોપાલ' પણ એ રમતના રસીયા દીસે છે જો, એ વળી કોની સાથે એવું એવું રમ્યા'તા જો ?

યોગેન્દ્ર

બેટા ! રાધા સાથે.

["સુખી રહો તમારું યુગલ" કહેતાં યોગેન્દ્રનાં પોપચાં માત્ર નિદ્રાવશ થતાં હોય ને આનંદનો કોઇ નશો ચઢતો હોય તેમ 'રાધાવલ્લભ' કરતો મૃત્યુ વશ થાય છે.

જમુનાજીની જળ લહરીમાંથી જાણે ગીત લહરી ફુરે છે:—

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः ·
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥

પ્રવેશ ચોથો

—:o:—

સ્થળ: જગન્નાથપુરીમાં યોગેન્દ્રના પૂર્વાશ્રમનું ઘર.

અરુણ

બેન, ચલ, પેલું ભાઇ બેનનું ગીત ગાઇએ, એ મને બહુ ગમે છે.

ઉષા

ચાલ, મારા વીરા. (ગાય છે).

ફુલ વેરાય રે ફુલ વેરાય,
વીરો હસે ત્યાં ફુલ વેરાય.

અરુણ

(ગીત આગળ વાધે છે.)

મોતી પથરાય રે મોતી પથરાય
બેની હસે ત્યાં મોતી પથરાય

ઉષા

ભાઇલાનાં ફુલની વેણી ગુંથાય.

અરુણ

વેણી બાંધી ને બેન રમવા જાય,
(મીઠા લહેકે વાધે છે)
બેન બાનાં મોતીની માળા મંડાય,

ઉષા

માળા પહેરીને વીર જમવા જાય.

બન્ને

ફુલ વેરાય રે ફુલ વેરાય,
વીરો હસે ત્યાં ફુલ વેરાય.

મોતી પથરાય રે મોતી પથરાય,
બેની હસે ત્યાં મોતી પથરાય ×

સનત.

આ કેવાં ખીલ્યાં છે ! પણ આ ઉષા આમ નાચે કુદે એ તને ગમે છે કે ?

અરુણ

હા ! બા ! જોને મો...ટો...હે...ડ...મ્બો હજી નાચે છે. કેમ વીરી ?' (કાન બુટી પકડીને હાથ ઉંચા કરીને)

કે ગંભીર બની જઇને, મીઠાં મીઠા ગીત ગાવાં એય પાપ ખરું ? (કે અસંતોષની ગ્લાનિ વદનપર છવાતાં) ગાર્ગીને મૈત્રેયીના દેશમાં પુત્રીપર આ પેજાર નહીં તો કયા દેશમાં !

ન સ્ત્રી સ્વતંત્ર્યમર્હતિ ॥ કે એવું એવુ લખ્યું છેની મોટા ભાઇ ! ચાલ વીરી ! હું તને ચુટી ખણું, તારાથી ન ખણાય. હું તને આમ ચીમટો લઉં (ચીમટો લેતાં) તારાથી ન લેવાય. હુ તને આમ ધબ્બો દઉં—આમ મીઠો મુકકો પીરસું (તિરસ્કાન કરતા તો તારે જાણે આમ અમૃત ઘુંટડો મળ્યો એમ મુંગે મુંગે મોઢે—જિનલોકની સાધ્વી માફક મુગતીમૈયા થઇ એ ચાખવો ને મીઠો લાગે તો વળી ઉપકારના એક સુખનો કહેવાં. અમે તો પુરુષ રહ્યા ! પુરુષ ! પુરુષ તો ગમે તે કરે. પુરુષ કાયદા ઘડેલાં...બાલાં...બા...વીરા ! આ તારા માથાથી એડી સુધી પડતા લાંબા લાંબા ચોટલા જેવા કાયદા ઘડે ને સ્ત્રીઓ નીચે નીચે માથે મુગે મુગે મોઢે...એ કાયદા પાળે.

અન્નપૂર્ણા

(ગંભીર વદને) બેટા ! સનત ! તારા બાપુની અંતિમ આજ્ઞા છે ઉષાને અમૃતે ઉછેરવાની. એ ચકોર જાત છે, એનુ મન મારવાનું નહીં, મરડવાનું નહીં, માત્ર એને દિશા બતાવવી એટલીજ આપણો અધિકાર. સનત ! બેટા ! ચિંતાનાં જટિલ જાળામાં મારું મન જકડાઇ જાય છે. મને કશી સુજ પડતી નથી. ગૃહપતિની અંતિમ ઇચ્છાની અવગણનાએ કેમ થાય ? છોકરાંઓ રમો બગીચામાં.

[ગૃહ પાછળની નાની પુષ્પવાડીમાં ભાઇ બહેન હસે છે, કુદે છે

અરુણ ઉષાને ગલગોટો મારે છે, ઉષા અરુણને. ઉષાનો એક ગલગોટો આડો અટવાઇ જઇ પાસેની તળાવડીમાં કોક સુતું છે તેની પર પડે છે.

કોક

(સફાળો જાગી) ફુલનો વરસાદ વરસાવો છો ફુલદેવી ! ક્યાંથી ભુલા પડ્યાં ?

અરુણ

(સુનારની ભણી એક ગલગોટો ફેંકે છે) લ્યો મારી વીરીને ' ફુલદેવી ' ને એવુ એવું કહેવાની સજા. (એક પછી એક અગીયાર ગલગોટા મારે છે.)

[ઉષા અજાણ્યા પ્રતિ જોવા મથે છે છતાં નયનો નીચાં ઢળી જાય છે.]

ઉષા

(સ્વગત) અજાણ્યો છતા યુગયુગનો જાણ્યો કેમ લાગે છે ? મારા હૈયામાં બંસરી કાં બોલે ?

કોક

(અરુણ, પ્રતિ) ભાઇ તારું નામ શું ?

અરુણ

નથી કહેવાનાજ. તમારું નામ કહો પછીજ આપણા રામ તો મરજી હશે તો કહેશે ને નહીં મરજી હોય તો પુછી જો જો આ ઉષાને, એ કહેશે.

× 'કુમાર'માંથી.

કોક

(સ્વગત) હૈયાંની પાંખડી ન થનગનો, ન થનગનો.

ઉષા

એનું નામ અરુણ સજ્જન ! (સજ્જન કહેતાં કે સ્વજન જેવું કહેવાય જવાય છે) ને આપનું અભિધાન ?

કોક

(સ્વગત) મધુમુખી કોકિલા કિલકિલી જાણે ! કામણગારી કીકીમાં શાં કુતુહલ છે ? (પ્રકટ) મારું નામ ચંદ્રહાસ, કુમારી ! (ઉષા તરફ દૃષ્ટિ સેતુ પરથી આત્મા પ્રેષતાં) ને તમને ન ગમે તો તમે પાડો તે.

ઉષા

હું કૈં મારી ફોઈબા નથી.

અરુણ

ત્યારે શું છો એનાં, બ્હેન બા ! કાકો હશોજી. (ચંદ્રહાસપ્રતિ) એને ગમ્યા ન ગમ્યાની ખેવના શા માટે રાખો છો ? મને ગમ્યું ને દોસ્ત ચાલશે–ચાલશે, અરે નારે દોસ્ત દોડશે કુદશે. એ નામ તો આમ (કુદવાનો ચાળો કરીને) વાંભ વાંભ જેટલી ફલાંગે રમશે, ઘુમશે.

ચંદ્રહાસ

ભાઈ ! તમારા પિતાનું નામ ?

અરુણ

લ્યો આવા ડાહ્યા ડમરા થઈ એટલુંએ જાણતા નથી ? યોગેંદ્ર.

[ચંદ્રહાસ ગુરુદેવને સ્મૃતિનો અર્ધ્ય આપે છે.]

ચંદ્રહાસ

ભાઈ એ ક્યાં છે ?

અરુણ

ઓત તમારીની તમે તો ભોટ–ભોટજ લાગો છો. આખું ગામ જાણે છે ને તમે નથી જાણતા ? એ તો ' ભગવાનજી ' ખોવાઈ ગયા છે ને એટલે એને ઢુંઢવા ગયે છે.

ચંદ્ર

ભાઈ; તારા બાપુને હરિ જડ્યા એ ખરા.

ઉષા

અતિથિદેવ ! અમારા બાપુ તમને મળ્યા હતા ?

અરુણ

એને હરિ જડ્યા તો પછી એણે તો પકડી રાખ્યા હશે.

ચંદ્ર

કુમારી, તેમની પરમ કૃપાના પાત્ર થવાનું અહોભાગ્ય મને સાંપડ્યું છે.

અરુણ

(આંગળી ઝાલીને) ચાલો ત્યારે મારી બા પાસે. (દોરાવતો દોરાવતો અંદર જાય,)...બા ચંદ્રહાસભાઈ મને બહુ વહાલા લાગે છે. તમે કોઈ કારણ જાણો છો ?

ઉષા

(સ્વગત) કારણોના કામીને સુજશે માં, મારા હૈયાની વાતડી......

અરુણ

બા, તું હારી ને મારા બાપુ જીત્યા. તું કહેતી હતી ને કે એમ હરિ ન જડે. એને તો હરિ જડ્યા એ ખરા. પુછી જો ચંદ્રહાસભાઈને.

ઉષા

બાપુ પાસે એ જઈ આવ્યા એટલે મને વહાલા લાગેજ રતો.

અરુણ

લ્યો, બોલ્યાં બેનબા ! મને વહાલા લાગે, તને નહીં હો ! જો ખબરદાર ! અમારી દોસ્તી-માં ભાગ પડાવ્યો તો !

ચંદ્રહાસભાઇ ! મને તમારી સાથે વાતો કરવાનું બહુ ગમે છે. બસ મારી સાથેજ—મારી સાથેજ વાતો કર્યા કરજો. ને પેલી ઉપલી સાથે તો એક શુખન ન બોલજો હો ! ઉપલી તો એવું મીઠું મીઠું બોલ્યા કરે છે કે રખે તમને થાય કે સાંભળ્યાંજ કરીએ, સાંભળ્યાંજ કરીએ ને પછી તમે મારી જોડે નએ બોલો. ઉપા જોડે તો અ-બોલાજ લ્યો, ત્યારે મારાં કાળજાંમાં ટંડક થાય, ટંડક થાય.

અન્નપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિ કુશળ છે ?

ચંદ્રહાસ

મૈયા એમના કુમારા કોડ ફળ્યા છે. આનંદ મૂર્તિ આનંદ લોકમાં હરિરસના ઘુંટડા પી રહ્યા છે.

(અન્નપૂર્ણાના વદનપર કારમી દુઃખના વાદળાંની છાય છવરામ છે પણ ક્ષણમાજ અમોઘ આત્મબળના પ્રભાવે ફરી સ્મિતરેખા એના વદન પર રમે છે. ગુંજે છેઃ—

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यददुःखं तददुःखं स्यान्ममकवचित ॥

જેહ દુઃખ યશોદાને, નંદાદિને જગો કુલે,
ગોપીનેય જે દુઃખ, દુઃખ તે હો મને કવચિત।

—ના. દ. કવિ.

સનત

ભાઇ અમને કોઇનેએ અંતકાળે સંભાર્યાતા ? હરિ ! હરિ ! આયે અમારી નિર્બલતાજ ને ? ભુલવા ગયા હતા તે વળી સંભારી આ સંસારમા શા સારુ સડોવાય ?

અન્નપૂર્ણા

ભાઇ, એમનો કૈં અંતિમ સંદેશ ?

ચંદ્રહાસ

મૈયાં ! નિરુત્તર છું (મનમાં ગુંજે છે)

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रज वासिनाम् ।
यत्सुखं समभुत तन्मे भगवान किंविधास्यति ॥

ગોકુલે ગોપીઓએ, ને સર્વે એ વ્રજવાસીએ,
માણ્યું જે સુખ તે ક્યારે મનેયે આપશે હરિ।

—ના. દ. કવિ.

સનત

ભાઇ, તારી નિર્વ્યાજ સરલતા ઉલટું અમને પુછવા પ્રેરે છે. એમની કૈં અંતિમ ઇચ્છા.

ચંદ્ર

ભૈયા, મારી જીભ ઉપડતી નથી.

અરુણ

કેમરે અબે ! જીભ કૈં જંજીરમાં સપડાઇ ? ને તમારી જીભ ન ઉપડતી હોય તો મને કાનમાં કહી દયોને ને નહીં તો કહી દયો આ ઉપલીને. એને સાંભળવાંના શાં ગદગદીઆં થાય છે જી, જુઓ જી !

(ચંદ્રહાસ સનતકુમારને એક બાજુ બોલાવી કાનમાં કૈંક ગુંજે છે)

સનતકુમાર

બા આમ આવો. આમની વાત આમ છે. (કાનમાં કૈંક ગુંજે છે)

અરુણ

ઓત તારીની ! પિતાજીની ઇચ્છા તો કૈં ભારે ભાઇ ! મોટાભાઇ, બાના કાનમાં કૈંક કુજો છો, મારા કાનમાં કુજોને ? ને બા, ઉપાના કાને કેવા સરવા થઇ ગયા છે ? કુજી દયોને એના કાનમાં એટલે એએ જાણે કે (હાથનો ચાળો કરી) કૈંક આમ બાબત છે.

અન્નપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિની એ અંતિમ ઇચ્છા હતી એની કૈંક પ્રતીતિ થવી જોઇએ.

સનત

ને કુમાર એનો કોઇ સાક્ષી જોઇએ.

ચંદ્રહાસ

(ગણગણે છે)

રાધા નુપૂર નાદથી બને બાવરા લાલ,
અધરામૃત અપવાસીના સાક્ષી શ્રી ગોપાલ.

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થળઃ-વૃંદાવનથી જગન્નાથપુરીનો રસ્તો.

અંતરીક્ષમાં અપ્સરાએ ગાય છે.

(ખમાચ-તાલ દાદરો)

મરક મરક, મુખડું થા, પદ્વર સરસરક થાય,
કુસુમ સમી કુમળીકાય, કુમ કુમ પદપાદે,
લચક લચક કટી થાય, મચક મચક ઉપડે પાય,
લસડ લસડ રજ ભરાય હળુ હળુ પદ મારે.
શ્રમથી વેણી છુટી જાય, પુષ્પગુ પંથે પથરાય
રમક ઝમક નાદ થાય, લલિત અંગ લાડે.
નુપૂરનાદ મધુર થાય, ઘુઘરી ઘમક ઘમક થાય;
રુમઝુમ પગલાં ભરાય, હરિ! શું ઘેલાં કહાડે!

ઉર્વશી

રંભા ! તારો તો મદ ઉતરી જાય એમ છે હોં !

મેનકા

સાહેલી ! ક્યાં ચાલ્યા આમ શ્રી હરિ !

તિલોત્તમા

આપાદિત્નતકનો વેણી બંધ ઉપાડી લે બ્હેની !
ઉપયોગી થઇ પડશે કો તપસ્વીના તપભંગમાં.

રંભા

ને આ અલકલટનો બટમોગરો !

મેનકા

ઉર્વશી ! નહોય આવો તારોએ હસ્સો તે.

ઉર્વશી

ઉભી રહો ! ઉભી રહો બ્હેન શ્રી હરિને ઝીલી લ્યો. આ કમર લચકી પ...ડી.

રંભા

આ અચકો મચકો કોણે શીખવ્યો હશે ?

ઉર્વશી

રાધારાણીએ સ્તો.

મેનકા

રાધારાણી જુએ તો એનેએ ખબર પડે કે શ્રી હરિને આમ નાચવાં આવડે છે હોં !

રંભા

અલી મધુમક્ષિકાઓ ! હવે તું ન ગણગણો સાંભળીએ તો ખરાં સાહેલી ! હરિ એના બટુક ભક્તને શું કહી રહ્યા છે

શ્રીગોપાલ

તારી સાક્ષી દેવા હું આવું છું, પણ જો જે ભાઇ ! આપણી સરતમાં ચુક ન પડે.

ચંદ્ર

નાથ ! મારે સરત કબુલ છે: સીધે સીધાં નાકની દાંડીએ ચાલ્યા જવું. આડું ન જોવું તેડું ન જોવું, પાછળ ન જોવું.

શ્રીગોપાલ

પાછળ જોયું ત્યાં ! પગલાં થંભી જવાનાં ! એમ ડગલુંએ આગળ નહીં ચલાય.

બટુક

પણ તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો છો એની ખાત્રી શી ?

શ્રીગોપાલ

બંસરી શો મીઠો રવ તારી પાછળ આવ્યાંજ કરશે.

[આગળ બટુક ચંદ્રહાસ ને પાછળ પાછળ શ્રીગોપાલ મોહિની સ્વરૂપ. એક ગિરિ કરાડ આવે છે ને બટુ ચંદ્રહાસ સુરકો મારે છે. શ્રીહરિ સુરકો મારે છેને ઘુઘરી-નો રુમઝુમતો નાદ સંભળાય છે]

બટુક

પાછળ તો પરવરો છો પ્રિયતર ! પણ આ વાતાવરણમાં કોકાદલ કાં ને સૌ નયણાં નાચતાં દેખું જે !

શ્રીગોપાલ

બટુક તું કેવો રહીયાળો લાગે છે ! એના કે તને ખબર છે ? લોક તો નિરખી રહ્યા છે

તારું હસં હસું થતું મો. રખે પાછું જોતો શરત તો સાંભરે છે ને ?

બટુક

મારા પર તમે કૈં જાદુ છાંટી દીધું કે શું? લોકની આંખમાં આ સુરકી શી ?

શ્રીગોપાલ

આસ્તે કદમ ! આસ્તે કદમ બટુકરાજ ! મારાથી આટલી ઉતાવળે નથી હીંડાતું.

બટુક

હ્યો મોટા ભગવાન થયા છો ને ? આટલું આમ ચાલતુંએ નથી ?

[ગજગામિનીનેં શ્વાસ ચઢી જાય છે. વેણીનાં ફુલ બધાં છુટાં છુટાં વેરાઇ જાય છે. અલકલટો હવામાં ફરફર ઉડે છે ને અજબ મોહ પમાડે છે]

બટુક

કેવા સપડાયા છોજી ? હવે કૈં હાંકયે છોડું જે ! સુધન્વાને કઇ શક્તિથી કડાઇમાંથી તાર્યા ! અંબરિષને કઇ શક્તિથી ઓથ આપી ? મીરાના વિખના પ્યાલા કઇ શક્તિથી અમૃત રૂપ કર્યા ? નરસૈયાની પાછળ તો ખડેપાઉં ઉભું ને ઉભુંજ રહેવું પડયું તું ને ? જો વળી થાકી જનારા થઇ ગયા છે તે.

શ્રીગોપાલ

તેં મને ભલો પકડયો બટુક, પણ મારા તો પગે પાણી ઉતરે છે.

બટુક

મેંદી મુકી હશે જો !

ગોપાલ

મારામાં તને બલો જરીએ બેઠો જો !

બટુક

मदमत्ता: यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामिनारद ।

એવું એવું કહોને પછી ન પકડાઓ જી !

ગોપાલ

નેં મને પહેલા કયારે જોયો ?

બટુક

ભુલી ગયા પેલી પૂર્ણિમાએ ગુરુદેવે પેલું મટકાનું ગીત ગાયું ને નાથ ! તારી કૈં ઝાંખી થઇ ! ઝાંખી થઇ. ત્યારનાં આંખમાં શુ દ્યુતિ ઢોળાય છે. દ્યુતિ ઢોળાય છે. પણ હવે મારો થાકવાનો વારો આવ્યો. હું તો અહીં બેસી જાઉં છું તમારી સામે ન જોવાની શરત છે હ્યો, આંખ મીંચી પાછું જોવાનો નથી. પણ ખોળામાં હ્યો ને પંપાળો તો જરા. (બટુક આંખ મીંચી બેસે છે)

બટુક

" આતે લલિત સુમન મધુકણ સ્રવે,
વા મધુર સુંદરીની મીઠાશ મોંઘી ઘણી"

અહા ! આ કસ્તુરી કયાંથી મહેકે છે ? સારું નંદનવન અહીં કયાંથી ? શો રસનો ફુવારો ! હરિ આવા કોમળ, તો રાધિકા કેવાં હશે ?

(મીચેલી આંખે શ્રી હરિની આંગળી સાથે રમતો) આ તે ફુલની પાંદડી કે શ્રી હરિની આંગળી! અંગુલિમાંથી શું અમીકણ સ્રવે છે, જાણે ઇંદુ કિરણ હોયની ! (પ્રકટ) ચાલોજી થાક ઉતર્યો; આગળ પરવરીએ.

અરધાક દિવસ સુધી ચાલ્યા પછી ! આતે શાં કૌતુક ! આપણે તે પુષ્પ કવિમાનમાં ઉડયા કે શું જી ? ? પેલાં દેખાય પુરીના મહાલયો. (અંચળાપર મેંદીની છાંટ જોતાં) ઓત તારીની.

આને શું ? આપણાથી પાછળ જોયા વિના નથી. રહેવાતું. આ શું મીઠું મ......ટ.......ક ટ.. ...મ......ક ! શ્રી હરિની છબી તો નખ શિખ નીહાળી છે. પણ એ હીંડતા હશે કેવું હળું હળુ જોવું તો જોઇએજ. જોઇશું તો આંહીં ઠેરી

જશે પણ હવે તો ગામને ગોંદરે આવી પ્હોંચ્યા છીએ. હવે કૈં એનાથી છટકાશે નહીં.

[ચંદ્રહાસ પાછળ જોઇ મીટ માંડે છે ને મોહિની જોતાં સ્તબ્ધ થઇ જાય છે.

મોહિનીના પગ તો જાણે ત્યાંજ ચોંટી જાય છે.]

ચંદ્રહાસ

આપણને ખબર નહીં કે તમને આવું રસ પુતળી થતાં આવડે છે. હવે વળી કોકને પરણવા શું કરવા જઇએજી ?

[મોહિની હસે છે ને કુમળાં કુસુમો વેરાય છે.]

ગોપાલ

બટુક જરા ઘડીક આંખ મીંચી દે જોઇએ.

[બટુક આંખ મીંચે છે ને ઉઘાડે છે.]

નયનમાં શું રમતું હતું ?

ચંદ્રહાસ

નહીં કહીએ જી ! નહીં કહીએ જી !

મોહિની

પણ મનેજ પરણી પડવાનો વિચાર પલટાયો ખરો ને ઉષા કુમારી કૈં ઓછાં ન ઉતર્યાં ને ?

ચંદ્રહાસ

આંખમાં શું આવડું આંજી દીધું ?

[પુરપતિ, પુરજનો સૌ એકઠા થઇ જાય છે. શ્રી હરિ સાક્ષી રૂપ ઉભા છે. લાખો કીકીઓ શ્રી મોહિનીની કમનીય રૂપ સુધા પી રહી છે ! લાખો કર જુગલો પ્રણિપાત કરી વંદન કરી રહે છે.

સ્નેહાર્તે આર્દ્ર લાખો અવાજે શ્રી હરિને ત્યાંજ રહી પડવા વિનવે છે.] ×

× આખી નાટિકાને સત્ય ઘટનાને કલ્પનાના રંગે રંગે રંગી ઉતારી છે. આજ પણ વૈષ્ણવ પ્રવાસીઓ કહે છે કે જગન્નાથપુરી પાસેજ "સાક્ષી ગોપાલ" નું આનંદ ધામ છે. એક મિત્ર કહે છે કે પુરીથી જરા દૂર છે કોઇ વૈષ્ણવ ખુલાસો કરશો ?—લેખક.

વદ બીજનો ચંદ્રમા ઉગવાની વખત થઈ. ઝાડો વચ્ચે આભાસ થવા લાગ્યો. તપોવન તેને હાંકી કાઢતું હોય એવું લાગ્યું. એ શું હતો ? માત્ર એક કાળી છાંય !

પણ હજી એ છાંયમાં ચેતન હતું. શકિત હતી. એનાથી કંઈ ન થાય ? થાય. એકજ વસ્તુ થાય. વિષ્ણુગુપ્ત આ બધા તોફાનનું ને અધમતાનું મુળ હતો. ભદ્રાક્ષે નહોતું કહ્યું કે "વિષ્ણુગુપ્ત પાછો આવે તો ભગવાન્ દ્વૈપાયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય બનાવી મુકું ?" નૈમિષારણ્ય એટલે એ, ગૌરી એટલે એ, અને કીર્તિ એટલે એ, નરેંદ્રની મહેરબાની એટલે એ. પોતાનું આખું જીવન એને લીધે રદ જતું હતું. જો પોતે એનો પ્રાણ લે તો ! ભલે નૈમિષારણ્યના મહર્ષિઓની આશિષ એને રક્ષતી હોય !

એકજ વસ્તુ તેને ખરી લાગી, બીજી ખોટીઃ પૃથ્વી પર વિષ્ણુગુપ્ત ને સેનાજિત એને માટે સ્થાન નહોતું. તેણે આજ્ઞા આપી. એનાં માણસો પાછા ફર્યા અને છાનામાના વરુણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. ચંદ્રનો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. તેને જીવનો રહેવાનો એકજ રસ્તો હતો. વિષ્ણુગુપ્તનું મૃત્યુ.

તે ઝાડ પાછળ ભરાતો ભરાતો ઝપાટાબંધ પાછો ગયો. જ્યોત્સ્ના પ્રસરી રહી; આશ્રમનાં વૃક્ષોમાંથી ચનગની રહી. વહેળાઓનાં જળ ચંદ્રકિરણો સાથે નાચી રહ્યાં. આખો આશ્રમ કાવ્યમય પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થઇ રહ્યો. આકાશ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. તેનું આખું જીવન અંધકારમય રસ્તા જેવું એકલું, ભયાનક થઇ ગયું હતું, અને છેક ઉંચે એક ગિરિશૃંગ પર લટકતું વિષ્ણુગુપ્તનું શિર જાણે એક પ્રદીપ હોય તેમ એને આકર્ષી રહ્યું હતું.

તે લપાતો છુપાતો આશ્રમનાં યજ્ઞકુંડ આગળ આવ્યો. તેણે કુલપતિ શૌનકને આશીર્વાદ આપતા જોયા. ઉગ્રશ્રવા પૌરાણિકને કથા કરતા જોયા. ઉદ્દાલક આરુણિને યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને હસતાં જોયાં, પુરુષશ્રેષ્ઠ અધિસીમ કૃષ્ણ ને મગધરાજ સેનાજિતને મુછ પર તાલ દેતા જોયો. યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિની સનાતન જ્વાલાઓ નીકળતી જોઇ તેને દઝાડતી લાગી. શું તેને સ્વપ્નું આવતું હતું ? તેણે આંખ ચોળી. આ બધાએ ભલે સરસમાં સરસ અરણ્ય સર્જ્યું હોય—એ તેનો વિનાશ કરવા અવતર્યો હતો. સર્જનાર મહાત્મા, ત્યારે વિનાશક નહીં ? તે હસ્યો. પૃથ્વી રસાતાળ જશે તોએ તેને લીધે.

તે આંખો મીચી આગળ વધ્યો. ચંદ્ર નભે ચઢવા લાગ્યો, વૃક્ષો, દયદતી, આસપાસના પર્વતો ચાંદનીમાં તેજસ્વી, રમણીય શાંતિથી શોભી ઉઠયાં પણ એ બધાની મોહકતા એને ઝાળ જેવી લાગી. તેના આત્માના અંધકારમાં આ કૌમુદી કલંકરૂપ હતી, દૂર કોઇ હિંસક પ્રાણીનો અવાજ આવ્યો તે સાંભળી તેને ઉત્તેજન મળ્યું. કોઇક બીજું એવું હતું ખરું કે રૂપે રસેલી આ શાંતિનો દ્વેષ કરી રહ્યું હતું.

તે વરુણને મંદિરે પહોચ્યા. જાણે ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં ઉભા ઉભા એને ડરાવતા હોય તેમ મંદિર તરફ જોવાની તેની હીંમત ચાલી નહીં. તેણે ચાર માણસો ત્યાં મુકયા ને આજ્ઞા કરી કે વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય ઉતરી આવે તો મારી નાંખવા.

તે ઝપાટાબંધ પર્વત ચઢવા લાગ્યો. નીચે જતી ચંદ્રિકાએ મઢેલી પૃથ્વી વધારે મોહક થઇ ને એનો દ્વેષ વધારતી ગઇ. એનાં પગલાં સાંભળી મૃગો નાસી જતાં હતાં. તે હસ્યો. મૃગોને તેની વિનાશકતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો ખરો.

તેની દૃષ્ટિ સામે શૃંગ પર પડી. તેણે ચમકીને આંખે હાથ ફેરવ્યો. પુરોહિત દુતિ ઐંદ્રોત ચક્રવર્તી જનમેજયને દર્ભવડે મારી નાંખતો હતો !

પુરોહિતનું મોઢું વિષ્ણુગુપ્ત જેવું હતું–

જનમેજય નંદ જેવો લાગતો. તેણે મુઠ્ઠીઓ વાળી જ્યાં સુધી સેનાજિત છે ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત એવું કરી શકે એમ નહોતો!

પગથી સીધી ને રાધી ઉપર જતી હતી એટલે તે નિર્વિઘ્ને પર્વત ચઢવા લાગ્યો. શાંત ચંદ્રિકા નૈમિષારણ્યની મોહિનીમાં કેવો વધારો કરી રહી હતી તે જોવા તે પાછો પણ ફર્યો નહી.

પગથીઓ ફંટાતી ત્યાં ત્યાં તે બબ્બે માણસો મુકતો ગયો. હવે તેને કંઈ પણ જોખમ ખેડવું નહોતું. વિષ્ણુગુપ્તને મારી, નૈમિષારણ્યને ફુંકી મુકી તેને નંદનો પ્રતાપ અમર કરવો હતો. જો ગૌરીને એનાં પૂર્વજો યાદ આવતાં હોય તો તેના વગર પણ એને ચાલશે. પૃથ્વી પર કોઇ એવું ન રહેવું જોઇએ કે જે નૈમિષારણ્ય કે તેના મહર્ષિઓનું સ્મરણ કરે કે કરાવે! મહાપદ્મનંદ સૃષ્ટિના સ્રષ્ટા હતા. બ્રાહ્મમુહૂર્ત થયું. નીચે નૈમિષારણ્યમાંથી વેદોચ્ચારનો ધ્વનિ, પવિત્ર ઉદ્ધારક ને પ્રેરણાવાહક ઉપર આવ્યો અને વૃક્ષો પર રેલાતો રેલાતો આવતો તેનો મેઘગંભીર પ્રતિધ્વની, તેના કાનમાં પેઠો. તેણે હોઠ કરડી, કાન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધ્વનિ ઉંચે ને ઉંચે આવતો, તેને ચાર પાસથી લપેટતો, તેને ઉંચે લઇ જતો લાગ્યો.

તે ઉપર ચઢ્યો. આખરે એ અને શત્રુઘ્ન બે જણ રહ્યા.. પૂર્વમાં આભાસ થવા લાગ્યો ને માથા પર તારાઓ ઝાંખા થયા.

હવે સૂર્યોદય થશે, વિષ્ણુગુપ્ત પકડાશે, પછી એક પૃથ્વી પર બે જણ કેમ રહી શકશે? જોઇએ છીએ–તે મનમાં બોલ્યો. એક સોત આવ્યો. ત્યાં કોઇ પાણી ભરતું હોય એવો ગડગડાટ થયો, એટલે તે અને શત્રુઘ્ન ઝાડ પાછળ લપાઇ ગયા. એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું!

તેણે આંખ ચોળી. તેનું ભાન જતું રહ્યું કે શું! પાણી ભરનાર રીંછ નહોતું પણ માણસ હતા. તેનું આખું શરીર પીળા પડેલા સફેદ વાળથી છવાયું હતું. તેની આંખો નિસ્તેજ હતી. અને કમર વળેલી હતી. નિઃસીમ ઘડપણ તેને અંગે અંગે દેખાતું.

સેનાજિતને લાગ્યું કે આજ મુનિ ઉદ્દાલક હોવા જોઇએ.

"ઝાડ પાછળથી બહાર આવ! હરણાં ને સસલાં જેનાથી ડરતાં નથી તેનાથી શા માટે ડરે છે?" બોલનારની ભાષા ઘણી જુની હતી અને તે તેને વિચિત્ર રીતે ઉચ્ચારતો. સેનાજિત બહાર આવ્યો. "આપ મુનિ ઉદ્દાલક?"

"હા,"

સેનાજિત હરખાયો. તેની ગ્રહદશા બદલાવા લાગી હતી.

"આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ક્યાં છે?"

"ભગવાન વેદવ્યાસની પાદુકાઓનાં દર્શન કરવા ગયા છે."

"ક્યાંથી જવાય છે?"

મુનિએ હાથવતી દિશા દેખાડી અને સેનાજિત અને શત્રુઘ્ન તે તરફ ગયા. આથી રુડું શું? વિષ્ણુગુપ્ત એકલો, એકાંતમાં–ને એ બે જણા! સેનાજિત હસ્યો; વિષ્ણુગુપ્ત મર્યે–ગૌરી, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા ને નરેંદ્રનો વિજય! 'નરેંદ્રનો જય' તે બબડ્યો. તેને આત્મતિરસ્કાર થયો. કેવી સુંદર વસ્તુઓને તે વિનાશનો હતો, ભદ્રાક્ષ, નૈમિષારણ્ય વેદ, વર્ણાશ્રમ, વિદ્યાઓ! તે હસ્યો. ભલે બ્રહ્માંડ ભાંગે! તેને શું? તેને શું? પણ પૃથ્વી પર બે જણ કેમ રહી શકે!

તે અને શત્રુઘ્ન ચાલી ગયા એટલે મુનિ ઉદ્દાલકે પાણી ભરવું શરુ કર્યું. સૂર્યનાં કિરણો પ્રગટ્યાં. વિપળવાર સેનાજિતે તે તરફ જોયું. આખું નૈમિષારણ્ય અર્ઘ્ય આપતું હશે! પણ તેને શું! તેને વળી અર્ઘ્ય શા ને સવિતા નારાયણ શા!

પગથી એક ઉંચી, અધ્ધર લટકી હોય એવી મોટી ભેખડ તરફ જતી હતી. તે અન્ને દોડયા. 'સાં હતી.' સાંજ ઉદ્દાલક રહેતો હશે!

તે ભેખડ પર આવ્યો. જાણે વૃક્ષમાં ટોચ પર એક માળો હોય તેમ એ અદ્ધર જેવી ભેખડમાં એક ગુફા હતી. એની પાસે થઇને પગથી જતી.

એક માણસ ગુફા આગળ પગથી રોકીને ઉભો હતો. સેનાજિતે શત્રુઘ્નને સાવચેત રહેવાનું કહ્યું ને તે આગળ વધ્યો. સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દઇને ઉભો હતો.

"કોણ કદ્રુ!" સેનાજિતે ભયવ્યકુળ આંખે આડા ઉભા રહેનારને ઓળખ્યો. એણે બખ્તર ને શસ્ત્રો અત્યારે કાઢી નાખ્યાં હતાં.

"કેમ! ના કહી તો પણ આવ્યો કે?" ભયંકર રીતે હસીને કદ્રુએ કહ્યું. "હું તારાં કારસ્તાન જાણતો હતો."

"આઘે ખસ" હાંફતાં હાંફતાં સેનાજિતે કહ્યું. તે સમજ્યો કદ્રુ તેનો રસ્તો રોકતો હતો. વિષ્ણુગુપ્ત હવે પકડાયો.

શત્રુઘ્નને નીશાની કરી, તેણે એકદમ કુદીને કદ્રુને ભીડાવ્યો. શત્રુઘ્ને પણ તેજ પ્રમાણે કદ્રુને ભીડવ્યો. કદ્રુએ પણ બન્ને સાથે બાથ ભીડી.

સેનાજિત વીફરેલી શક્તિથી કદ્રુને પકડવા મથી રહ્યો, પણ કદ્રુ જબરો ઘણો જબરો—હતો અને તે અને શત્રુઘ્ન બંને મળીને પણ તે તેને પકડી રાખી નહોતા શકતા. ગર્જના કરી, તેણે મહા પ્રયત્ન કર્યો; તેને અને શત્રુઘ્નને બાથમાં કચરવાનો પ્રયત્ન કરતા કદ્રુની છાતીમાં માથું માર્યું... બે પલ ત્રણે જણ એક બીજાને વળગી ચક્કર ચક્કર ફર્યા... સેનાજિતે આકાશને પૃથ્વી પણ ચક્કર ચક્કર ફરતાં જોયાં.

કદ્રુ ભયંકર હતો. તે બન્નેને હંફાવતો. સૂર્યબિંબ તેની આંખમાં ખુંચ્યું... કદ્રુને ભેખડની હેઠળ ફેકયા વિના છુટકો નહોતો...બ્રહ્મહત્યા!

ગુફાના બારણામાં કોણ આવ્યું?... કોણ કુમાર ચંદ્રગુપ્ત...નીચે ખાઇ દેખાઇ...હવે કદ્રુને ધક્કો મારવોજ રહ્યો...રખે પોતે પડે! આ—તેણે બરાડો માર્યો. એક બીજાની બાથમાંથી છુટયા વિના ત્રણે જણ ભેખડ ઉંચે છોડી, વીજવેગે નીચે જતા હતા... ને કડાકો થયો.

પછી શુ થયું તેનું ભાન સેનાજિતને નહોતું.

[આ વાર્તાનો વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે.]

કેટલાંક સંવનન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૪૬ થી]

એ હીંમત રાખી આગળને આગળ બોલતી ગઇ: "હું તો માનું છું કે જ્યાં સુધી કોઇ પણ સ્ત્રી પીયરીઆંનો મોહ સદાને માટે ઉતારી શકે નહીં, જ્યાં સુધી એને એમ લાગે કે પ્રિયતમ વગર એ નભાવી શકશે ત્યાંસુધી એણે પરણવું ન જોઇએ. હું અસાધારણ વાત કહું છું એમ તમને લાગે છે શું? મને માફ કરો. રીસ ન ચઢાવતા અલબત્ત મને તમારી ઘણી લાગણી થાય છે અને વખત થયો ને તમને નથી દેખતી તો હું ઉંચીનીચી થાઉં છું અને તમે ક્યારે આવો, ક્યારે આવો એમ ઝંખુ છું છતાં પણ થોડીવારમાંજ હું તમને વીસરી જાઉં છું. આ અપૂર્ણતા છે, ખામી છે. તમને ન દેખવાથી, ન મળવાથી જે તાલાવેલી થાય છે એ તાલાવેલી જ્યાં સુધી અલ્પજીવીજ રહે, ચિરંજીવી ન હોય ત્યાં સુધી શા ખપની?" થોડીવાર ચુપ રહી પાછું એણે આગળ ચલાવ્યું: "જો કોઇ સ્ત્રી કોઇ પુરુષને ખરેખર ચહાતીજ હોય તો તો એણે એની સાથે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે વગર આનાકાનીએ જવા અને રહેવા તત્પર હોવું જોઇએ. હજુ સુધી એ લાયકી મારામાં નથી; હું મારી અપાત્રતા સારી પેઠે જાણું છું. આમ કહું છું તેથી હું બેકદર છું એમ ન માનતા મને પણ કેટલું દુઃખ થાય છે તે મારું મનજ જાણે છે. સત્ય સમજાવતાં હું કેટલી વલોવાઇ જાઉં છું તે તમે નહીં સમજી શકો. પણ જ્યારે તમે આવી મહાન નવાજેશ મને કરો છો, જ્યારે તમે તમારું સર્વસ્વ મને સોંપી દેવા તૈઆર થયા છો, જ્યારે તમે તમારી જાત પણ મને સમર્પી દેવા આવ્યા છો ત્યારે મારે પણ ખરેખરુંજ કહી નાખવું જોઇએ. તમે પણ જોઇ શકયા હશોજ કે મેં તમારી સાથે કેટલી બધી છુટ લીધી છે? અને તે શાને સારુ? હું તમારાપર વિશ્વાસ રાખું છું. મને તમારા પર શ્રદ્ધા છે, આસ્થા છે. અને તેથીજ ન કહેવાય એવી વાતો પણ મેં પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર મેં તમને કરી છે."

"મને પણ ખાત્રી થઇ છે કે તમે મને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો છે." મેં એના કંપતા હાથ મારા હાથમાં લઇ કહ્યું. "અને તેથીજ હું માનું છું કે હું તમને મને ચહાતાં શીખવીશ. લાલી ડીયર! તમે મને વધારે નહીં તો થોડુઘણું તો ચહાતાં હોવાંજ જોઇએ નહીં તો તમે મારી સાથે આવી રીતે વર્ત્તી શકો નહીં, તમે તમારો હાથ મને આપો નહીં. તમારો હાથ ચુમ્બુ તે તમો નભાવી લો નહીં, કેટલીએવાર એ હાથ મેં ચુમ્બ્યા છે અને હજુ પણ ચુમ્બુ છું; છતાં તમે મને વાર્યો નથી કે વારતાં નથી. તમે કદિપણુ ભડકીને દૂર ભાગ્યાં નથી એ શું બતાડે છે? અત્યાર સુધીમાં મારી પાત્રતા કરતાં તમે મને વધારે દાન દીધું છે અને બાકીના માટે તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું વાટ જોઇશ. જો પાત્રતા મારે મેળવવી આવશ્યક હશે તે હું મેળવીસ."

મારા આ શબ્દ અસરકારક નીવડયા.

"તમે જે કહો છો તે વગર વિચારે તો નહીંજ કહેતા હો. ધારો કે એવો દિવસ આવ્યો કે જ્યારે હું તમારે મોઢે ચઢીને કહું કે 'મી. રાય! હું તમને નથી ચહાતી!' તો પછી તમને મારે માટે કેવો વિચાર થાય?"

"વિચાર વળી કેવો આવવાનો હતો જો? જે વિચાર અત્યારે છે તેનો તેજ વિચાર, એમાં ફેર કદિએ ન પડે."

"તો પણ ચોખવટ થાય તે સારી. ગોળ ગોળ વાત કરવામાં માલ નહીં. પાછળથી કોઇ કોઇને દોષ દે એવું અત્યારે ન રાખવું."

"દોષ દેવા જેવો પ્રસંગજ નહીં આવે.

તમે એ બાબતમા નિશ્ચિત રહેજો. ખોટાખોટા વિચાર કરી નાહકના દુખી ન થતા. તમે મને દગો દો એ હું માની શકતોજ નથી. પણ લીલી ! વહાલી લીલી ! મને તો પાકે પાયે ખાત્રી છે કે તમે મને ચાહો છોજ. મારી આ માન્યતા ખોટી હોય, જો મેં ગેરવ્યાજબી છુટ લીધી હોય તો તમે મને માફ કરશો ? ”

“ મી રાય ! તમે મને મુખી' કહેશો એ કબુલ પણ મને કહેવા દો કે હજુસુધી મે દુનીઆ દીઠી નથી, જગત જોયું નથી. એમ પણ બને કે ભવિષ્યમા કોઇ એવી મૂર્તિ મારી નજરે ચઢે કે જેને હું તમારા કરતાએ વધારે ભાવથી માન આપુ અને તો પછી ? ”

એનાં આ ભોળપણુ આ સ્પષ્ટવક્તાપણા માટે મનમા ને મનમા મેં એના વખાણુ કર્યા.

“ અલબત્ત વહાલી ! દુનીઆમા હું એકલો જ નથી અથવા દુનીઆ પર મારા ‘ સર્વ હક્ક સ્વાધીન ’ નથી હુ પૈસે પુરો, માણસ પુરો, શરીરે સબધો નથી. મારા કરતાં પણુ વધારે યોગ્યતાવાળા તમને ન મળી આવે એમ નથી. પણુ હુ કહીશ કે હુ તમને મારા પ્રાણુથી પણુ પ્યારાં ગણું છું. તમે મને જે માન આપો છો તે બદલ હું તમારો શો આભાર માનુ ? હુ રંક છુ તમે રત્ન છો. જો તમે મારા પર પ્રસન્ન થશો તો તો હું મારી જાતને ધન્ય સમજીશ. ”

“ જ્યારે તમે આવુ આવું બોલો છો ત્યારે હું કોઇ અજબ વાતાવરણુમા હોઉ એમ મને લાગેછે જાણે હું તમને વરી ચુકીજ ન હોઉં ? અત્યાર સુધી હરેક વાતમાં હું મક્કમ રહેતી પણુ હમણા હમણાની હું એટલી બધી અશાન્ત, અચોક્કસ, અદઢ થઇ ગઇ છું કે ન પુછો વાત. એવું શાથી થયું તે પ્રભુ જાણે. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? તમે મારી નજરથી દૂર રહો, વેગળા હો એ મને નથી રોચતુ. મારી આંખે તો આખી દુનીઆથી તમે ભિન્ન જણુાઓ છો. મારું કહેવું સમજાય છે ? બરાબર સમજાય છે ? યથાસ્થિત સમજાય છે ? ”

“તમારુ કહેવુ હું બધુ સમજુ છું, તમારો ભાવ હુ પુરો ઓળખું છુ. હું મને સુખી સમજું છુ. આજ તમે જેજે કહ્યુ તેથી તમારા પરનો મારો ભાવ ચોગણો વધ્યો છે. તમારી ઉક્તિના સત્યમા મારો અનિર્વચનીય વિશ્વાસ છે. તમે જે કરશો તે સારુ અને સાચુંજ કરશો. ”

“ હવે મને જુદો અનુભવ થવા માડયો તમે મને એટલા તો સારા લાગો છો કે મારી બધી અશાન્તિ હવે શમી જવા આવી. ”

“ તમે મને અકલ્પ્ય સુખ આપ્યુ. તમે મારી અનેરી આશા પુરી પાડી. ”

“ પણુ સુખમા છકી ન જતા. કદાચ એ સુખ નયે છાજે. ”

“ શંકા રાખવાનુ કંઇજ કારણુ નથી. ”

“ ખરુ. પણુ તમારો હલ્લો અચીંત્યો છે અને તેથીજ તમે વિજયી થયા છો. એનું વેર હું જરુર વાળીશ. ”

“ તમે મારી સાથે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે, વગર આનાકાનીએ આવશોને ? ”

“ નાજી. માફ કરો. બેભાનમા બકાએલા શબ્દો પકડી રાખવા અને તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તમને શોભે નહીં ”

“ હા કે ના ” મેં હઠ કરી.

‘ નથી જાણુતા અતિ હર્ષ કે અતિ શોકનુ પરિણામ શુ આવે તે ? મે આવુ નહોતું ધાર્યુ. ”

“ મારા સવાલનો જવાબ આપો. કહો, હા કે ના ? '' મે તો પકડીજ રાખ્યુ.

“ તમારી સાથે દરીઆમા ડુબવા કે પાવક મા પ્રજળવા પણ હું તૈઆર છું. પછી કૈ ? ”

પ્રેમના છણુકા કરી તે બોલી.

તીર્થયાત્રા માટે વિદ્વાનોની પ્રશંસા

વડોદરા વરીષ્ટ કોર્ટના માજી જડજ સાહેબ પણ હાલ નાયબ દિવાન સાહેબ રા. બા. ભાઈ હાથીભાઇ દેશાઇ, બી. એ. એસ. એલ બી. લખે છે કે હિંદુસ્તાનની તીર્થ-
મોટું અને સુશોભીત છપાઇ તથા બાંધણીવાળું પુસ્તક હું ઘણી ખુશીથી વાંચી ગયો છું. આવા
ત્રાળુના ભોમીયો તરીકે ગરજ સારે એવા પુસ્તકની દેશી ભાષામાં ખોટ હતી તે આપે પૂરી પાડી
ને રસ્તા વિગેરેની માહતી સંપૂર્ણ છે.

એટલુંજ નહિ પણ દરેક તીર્થસ્થાનનું વર્ણન, જોવા લાયક જગાનો ઇતિહાસ એ વગેરે બાબતની
ી પણ જોઇએ તેટલી સંપૂર્ણ, સરળ અને વિગતવાર છે. આ પુસ્તક જાત્રાએ નીકળતા દરેક
માટે ખાસ ઉપયોગી છે અને તે દરેકે પોતાની સાથે રાખવો જોવું છે. આવા સારું અને ઉપ-
પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આપને ઘણો શ્રમ પડતો હશે તથા ઘણું ખર્ચ કરવું પડતું હશે તે તમામ
આપ જનસેવા બજાવો છો તેને માટે આપને ધન્યવાદ ઘટે છે, આપના પુસ્તકોનો બહોળો ફેલાવો
અને તેનો લાભ સર્વ કોઇ લેઇ આપનો શ્રમ બર લાવે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું.

ભાવનગર સ્ટેટના માજી વિદ્યાધિકારિ સાહેબ મે. કેશવલાલ વિશ્વનાથરામ મહેતા બી.
લખે છે કે:—હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા એ પુસ્તક વાંચી આનંદ થયો, યાત્રા કરવા ઇચ્છનારને
જ સામાન્ય વાચકવર્ગને આપનું પુસ્તક અવશ્ય બહુજ ઉપયોગી થઇ પડશે એમ હું માનું છું.
મારા રાજ્ય માટે ७ નકલો મોકલાવશો

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રામાં આવેલા વિષયો.

જેની અંદર આબુ અંબાજી, અજમેર, પુષ્કરતીર્થ, સિંધ, કરાંચી, હીંગળાજમાતા, ઉદેપુર, જોધપુર, બીકાનેર, જેસલમીર, શ્રીનાથદ્વારા, કાંકરોલી, ઉજ્જન, ઓંકારેશ્વર, ઇંદોર, મથુરાં, આગ્રા, દીલ્હી, હરદ્વાર, લાહોર, અમ્રતસર, પંજાબ, બાદ્રકેદારનાથ શ્રીનગર–કાશ્મીર, લખનૌ, અયોધ્યા, કાશી, ગયાજી, સમેતશિખર, વૈજનાથ મહાદેવ; કલકત્તા. જગન્નાથપુરી, મદ્રાસ, શ્રીસેતબંધુ રામેશ્વર, શ્રીરંગજી; શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, સાક્ષીગોપાળ, કોચીન, હુબલી, નાશક, ત્ર્યંબક, પુના, મુંબાઈ, ચાણોદ, શુકલતીર્થ, ડાકોર, દ્વારકાં, પ્રભાસપાટણ, ગીરનાર પર્વત, પાલીતાણુ વિગેરે યાત્રાના સ્થળોનું વર્ણન, ત્યાં શું શું યાત્રા કરવાનું ધામ છે, શું જોવા લાયક જગાઓ છે વેપારની કઇ કઇ ચીજો ત્યાં થાય છે, ત્યાં ઉતરવાની શી વ્યવસ્થા છે, ગાડી કયાં બદલાય છે વિગે જાત્રાળુઓને ઉપયોગી સંપૂર્ણ માહતીનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે.

જેમા–કાશી, જગન્નાથપુરી, બદ્રીનાથ, કેદારેશ્વર, શ્રી સેતબંધુરામેશ્વર અને દ્વારકા એ ચા ધામની યાત્રા, કાશી, કાંચી, (શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચી) અવંતિકા, (ઉજ્જન) અયોધ્યા, મથુરા મા (હરદ્વાર) અને દ્વારકાં એ સાતપુરી; ત્ર્યંબકેશ્વર, ધુમ્મેશ્વર; ઓંકારેશ્વર; મહાકાળેશ્વર, સોમનાથ, કેદારેશ્વ વિશ્વેશ્વર, વૈજનાથ, નાગેશ. મલ્લિકાર્જુન રામેશ્વર અને ભીમાશંકર એ ૧૨ જ્યોતીર્લિંગો, શંકરાચાર્યે ચાર મઠો, શ્રીવૈશ્નવોની યાત્રાના સ્થળો, કેશરીયાજી, પાલીતાણા, સમેતશિખર, શેત્રુંજય, ગીરનાર, ૫ તાણા વિગેરે જૈનોનાં યાત્રાના સ્થળો તેમજ અજમેર વિગેરે સ્થળના મુસલમાનોનાં યાત્રાનાં અને ૫ શીઓનાં ઉદવાડા વિગેરે સ્થળોનું વર્ણન છે.

દરેક દેવસ્થાનની જાત્રા કરી પછી બીજી જાત્રા કરવા માટે કયે રસ્તે જવાથી સુગમ પડે, તેનું રેલ્વે સ્ટેશનોના નામ અને ટાઇમ વચ્ચે ઉતરવા લાયક સ્થળ હોય તો તેનું નામ અને વર્ણન વિસ્તાર સાથે આપેલું છે. એટલે યાત્રા કરવા જનાર આ પુસ્તક પાસે રાખશે તો હિંદુસ્તાનમા ગમે વગર પૂછ્યે જઇ શકશે અને ત્યાં દરેક યાત્રાના દેવસ્થાનની સારી રીતે યાત્રા કરી શકશે, એટલુંજ પણ તે તે સ્થાનોનું શાસ્ત્રાનુસાર માહાત્મ્ય જાણી શકશે. તે દેવસ્થાન કોણે સ્થાપ્યું, તેનું મહ ક્યા કારણથી આટલું વધ્યું છે, તેની યાત્રા કરવાનુ ફળ શું, વિગેરે જાણી શકશે.

દરેક માણસે આ ઉપયોગી પુસ્તકને પાસે રાખવાની જરૂર છે જેની અંદરથી યાત્રાના ર
...ળો જવા આવવાની સગવડ, ઉતરવાની સગવડ વિગેરે છે. વળી યાત્રા
...ની પરાણો અને શાસ્ત્રોમાં કેવું મ
...ાજી

ગૃહિણી રત્નમાળા

અને

કૌમુદિનાની આત્મકથા ભાગ પહેલો અને બીજો

ભાગ ૧ લો-ગૃહજીવન—સ્ત્રીગૃહજીવન અને સમાજજીવન (બીજી આવૃત્તિ)

આ પુસ્તક સુધારા વધારા સાથે સ્ત્રી વાચી મનન કરવા યોગ્ય હાલમાંજ બહાર પડ્યુ છે તેની અંદર ૫૧ પ્રકરણ છે. ૧૧૨ વિષયો, પાન ૪૪૭ કીમત રૂ ૨-૮-૦ પાકુ પુંઠું

સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, વહુઓને વગ, તમારૂં ગૃહ આનંદી,સુખરુપ અને શાંતિમય,સંપમય બનાવવા ઇચ્છો તો આ પુસ્તક સ્ત્રીઓને આપો તેમા કૌમુદિની આત્મકથા,પતિ સાથે પત્નીએ કેમ વર્તવું, પતિ પત્નીનો પ્રેમ,સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્ય તથા સ્ત્રીઓનું રત્ન, સ્ત્રીઓનો શરમાળ સ્વભાવ, સ્ત્રીઓએ ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરવાની ટેવ, સ્ત્રીએ વિનયી થવું, સ્ત્રીઓના હૃદય કેવા હોવા જોઇએ,-પાડોશી સાથેનુ વર્ત્તન ગૃહસ્થાશ્રમ વિઘ્નકર્તા શત્રુ, આવક ઉપર ખર્ચ કરો, વહુ અને સાસુનું કર્ત્તવ્ય, પુત્રીને શિક્ષણ, સ્ત્રીઓનીભીરુતા, સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ, મતલબી સ્વભાવ, કેવુ સ્ત્રી શિક્ષણ આપવું, નવરાશનો વખત કેમ ગાળવો, સ્ત્રીઓએ પોતાનુ રક્ષણ કરવું, બાળકોનું લાલન પાલન કેમ કરવું. ગૃહિણીપદ અને તેનું કર્ત્તવ્ય, ગર્ભવંતી સ્ત્રીનું કર્ત્તવ્ય, અને સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ, પ્રકરણ ૨૫

ભાગ ૨ જો-સમાજજીવન—માતૃજીવન, સ્ત્રીઓના ધર્મો, સ્ત્રીઓને ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષો, ગૃહિણી થવું, ગર્ભવતીએ પાળવાનાનિયમો, પ્રસવની તૈયારી સુવાવડીએ પાળવાના નિયમો, ખરાબ ધાવણના લક્ષણ, ધાવણ ક્યાંથી, બાળકોની માવજત, સ્ત્રીઓએ ખાસ જાણવાની વાતો, રજસ્વલાના ધર્મ, નિરોગી રહેવા કરવું, ગૃહ આરોગ્યની વાતો, ઉપદ્રવોથી બચવું, ઋતુઓના ગુણદોષ, વાયડુ શરીર, અજીર્ણટાળવું, રસોઇમા વપરાતા દરેક અનાજ (ચોખા, દાળ, ઘઉ) વિગેરેના ગુણધર્મો, શાકભાજીગુણ, દુધ, છાસ, માખણ તેલ, ઘી, પાણી, મધ, સાકર, ગોળ, મસાલા, મેવા, તેજાના વિગેરે ગુણ, સ્ત્રીઓના રોગો, નોમરોગ, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભવતીના રોગો, સુખપ્રસવના ઉપાયો, ગર્ભશ્રાવ થતો અટકાવવો, સુવારોગ અને તેના ઉપાયો, બાળકોના રોગો અને તેના ઉપાયોવગેરે સ્ત્રીઓને ખાસ જાણવાના, મનન કરવાના અને પાળવાના ઉપયોગી ધાર્મિક, બોધક ઉપદેશક વિષયોનો સમાવેશ છે.

આ પુસ્તકનું સ્ત્રીઓને, બાળકીઓને શિક્ષણ આપો. જો તમારા ઘરમા આનંદી જીવનનો અનુભવ કરવો હોય તો ... ના જીવન ઘડવા આ પુસ્તક વંચાવો.

દળદાર ૪૫૦ પાનં ... ક કાગળનાપાકા પુઠાની કિંમત માત્ર રૂ ૨-૮-૦ હવે ખપી જવા આવ્યું છે માટે તાકીદે મગાવી લેવું

વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—અમદાવાદ.

ભાગ્યોદય

શરીર મન અને આત્માની ઉન્નતિ કરનાર ધાર્મિક વિષયો ચર્ચતા ઉપયોગી માસીકના આજે ગ્રાહક થવું લવાજમ રૂ ૩) ભેટનું પુસ્તક મફત મળે છે, નમુનાની નકલ મફત ।

વ્યવસ્થાપક: ભાગ્યોદય-ખાડીયા- અમદાવાદ.

સુંદરીસાથી

(રજીસ્ટર્ડ)

સ્ત્રીઓના તમામ રોગને માટે સુંદરીસાથી અકસીર છે. સ્ત્રીઓનાં કોઈ પણ દરદ જેવાં કે સોઢીવા, પ્રદર, રક્ત અને શ્વેત પ્રદર જેથી ચીકણી, ધોળી, પીળી, મળગુગળી, અગર લાલ રંગની શેઢી જેવી રસી કે ધાત વહ્યા કરેછે, પેશાબે અગન બળે, હાથ પગના તળીઆમા કેડોમા, બગલમા, માથામા અને કોઈ વખતે આખા શરીરમા સણકા મારે, ફાટ, ચુસ અને કળતર થાય, ઝીણો તાવ હંમેશા આવે, શરીર સુકાઈ ગળી જઈ ધોળી પુણી જેવુ થાય, આંખોનું તેજ કમી થાય, દીવસે દીવસે શરીર સુકાઈ બેહાલ થાય, ગોળો ચઢે અશકિત આવે અને કામ થઈ શકે નહી, આખો દીવસ કેડ અને માથુ ફાટયાં કરે, તાવ, ઉધરસ, ગતવા, દમ, ખાસી, સોજા ઉલટી, અરૂચી, ગામીક અટકાવ, ચઢી જવો, હીસ્ટીરીયા વગેરે તમામ રોગ અને આવા અનેક દરદોના સમુહને આ સુંદરીસાથી એકદમ મટાડી શકે છે. ડાકટરો અને વૈદ્યો જયાબંધ વાપરે છે.

૧ નાની બાળકીઓને પાવાથી શરીર પુષ્ટ રાખી યુવાન અવસ્થામા પ્રદર વગેરે વ્યાધી થવા દેતું નથી. ૨ યુવાન સ્ત્રીઓને પ્રદરના વ્યાધીમાથી બચાવી ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવે છે. ૩ ગર્ભ રહ્યા હોય તે વખતે પીવાથી અધુરે માસે ગર્ભ પડતો નથી, ગર્ભનું પોષણ કરી પુર્ણ માસે વીના કસ્ટે પ્રસવ થાય છે, ૪ કસવાવડ પછી પીવાથી સુવારોગ થતા નથી, બાળકને પુષ્ટ કરે તેવું તંદુરસ્ત ધાવણ બનાવે છે અને બાળકનું ને તેની માનું શરીર પુષ્ટ કરે છે. ૫ સ્ત્રીરોગ તમામ મટાડે છે. હમેશા પીવાથી સ્ત્રી તંદુરસ્ત રહી શકે છે. પ્રદર વીગેરે વ્યાધી થતા નથી. ૬ વૃદ્ધાવસ્થામાં પીવાથી શરીર તંદુરસ્ત યુવાન જેવું રહેછે કિં. રૂ.૧) ત્રણ બાટલી પીવી પડેછે ત્રણનીકિં ૨-૧૦

સુંદરીસાથીથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ

આપની દવા સુંદરીસાથી વાપરવાથી રોગ મટી જઈ મારે ઘેર પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આ કાગળ વાચી તરતજ બીજી ૩ બાટલી વી. પી. થી મોકલો.

મીસ્ત્રી પરસોતમ રાઘવજી કીમાની કરાંચી

સુંદરીસાથીથી ઘણા માણસોને ફાયદો થયો

સુંદરીસાથીની દવા અમે વાપરી તેથી ઘણો ફાયદો થયો, પછી ઘણા માણસોએ વાપરી પણ સર્વેને સારો ફાયદો થઇ ગયો છે. બીજી ૨ બાટલી વી. પી થી. મોકલો.

રૂપા નથુ લુણાવાડા

કમ્મરનો દુઃખાવો મટયો છે.

સુંદરીસાથી બાટલી વાપરવાથી મારા ધર્મપત્નીને ઘણોજ ફાયદો થયો છે, કમ્મરમાં દુઃખ હંમેશ જે દુઃખાવો રહેતો હતો તે મટી ગયો છે. તેમા લખ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીઓના પ્રદર, સોઢીવા ને માટે તો તેથી ઘણોજ ફાયદો થયો છે.

લાલસિંગ કેશરીસિંહ દારેસલામ

વેપારીઓને ભરપુર કમીશન મળે છે.

સુંદરીસાથીથી પ્રજા થઈ.

સુંદરીસાથીની ૩ બાટલી મગાવી મારી સ્ત્રીને આપવામા આવી તેથી સ્ત્રીના ગર્ભાશયના રોગ પ્રદર અશક્તિ મટયા છે. એ દવાથી તે સગર્ભા થઇ અને આપના પુન્ય પ્રતાપથી છોકરો ધાવણો થયે છે.

ત્રિવેદી કાલીદાસ દલસુખરામ પાટણ

સુંદરીસાથીથી ગર્ભાશય સુધારી ગર્ભ રહે છે.

આપની સુંદરીસાથી વાપરવાથી સ્ત્રીઓનાં તમામ રોગ મટયા છે. તે ગર્ભાશય સુધારી ગર્ભ ધારણ કરવામા ઉત્તમ છે તેની ખાત્રી કરી છે. એ દવા વાપરતા અમને ઘણોજ ફાયદો થયો છે.

બાવાજી ભગવાનદાસ હરિરામ કેકડા

સુંદરીસાથીથી ગર્ભ રહ્યો

સુંદરીસાથીની દવા મેં વાપરી છે તેથી ગર્ભ રહ્યો છે જેથી આપનો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે તેનો બદલો વાળવાને તો હું અસમર્થ છું. બીજી ત્રણ બાટલીયો તરત વી. પી. થી મોકલો.

ફુલશંકર નારણજી કરાંચી.

મુંબાઈ—એ. એમ. ઠક્કર ની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ એજન્ટો ભરૂચ—હીરાલાલ મગનજી મેડીકલ સ્ટોર

સુરત—દલાલ બધર્સ ખુનાનપુરી અનાર ને સી.એન બધર્સ | વડોદરા—જી. એન હકીમ એન્ડ સન્સ

નડીયાદ—મુળચંદ જેમંગભાઇ સાંથાપીપળી | પેટલાદ—ગોર મણીભાઈ બાપાલાલ

ગોધરા—દેસાઈ હરકીશન પરસોતમદાસ | ડભોઈ—ગાંધી ભુરાભાઇ માણેકલાલ

ભાવનગર—અમીચંદ ડાહ્યાભાઈની કું. | આણંદ—ચં મનલાલ હરીશંકર વૈદ્ય

બીજા નાના મોટા સર્વ ગામે આ સુંદરીસાથી ગામી અને દવા વેચનારાઓને ત્યાં મળેછે. કી. રૂ ૧)

દવે કેમીકલ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ્સ વર્કસ અમદાવાદ.

ભાનોદય પ્રેસ—અમદાવાદ